'तत्प्रतिष्ठे' त्युच्यते। तदभेदादानन्दमयस्य ब्रह्मत्वव्यपदेश इति। सर्वथानन्दमयः परमेश्वर इति सिद्धम् ॥ ॥ इत्यानन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ इतरानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

ब्रह्मणः परमशिवस्य समन्वयसिद्धं जगत्कारणत्वादिकं लक्षणं प्रधानजीवयोर्न व्यभिचरतीति स्थापितम्। अतः परं कथं जीवसमष्टिरूपस्य हिरण्यगर्भस्य जगत्कारणत्वादिकं श्रूयत इत्यत आह—

॥ सू० ॥ नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १७ ॥

द्भावेन ब्रह्मानन्दमययोः भेदप्र[illegible]तीतिरस्तीति चेन्न। एकस्यैव विकारानवच्छेदतदवच्छेदाभ्यामौपाधिकभेदसत्त्वेन तत ए[illegible]यमोदादीनां दक्षिणोत्तरपक्षत्वादिकल्पनवत् पुच्छतद्ब्रह्मावकल्पनस्याप्युपपत्तेः। एवं चान्न[illegible]द्युपासनापि 'येऽन्नं ब्रह्मोपासत' इत्यादिवाक्यशेषानुसारेण तत्तदवच्छिन्नब्रह्मोपासने चतुमु[illegible]द्यवच्छिन्नब्रह्मोपासनया तत्तल्लोकप्राप्तिपूर्वक'मानन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चने'ति मन्त्र[illegible]क्रमुक्तिप्राप्तिरित्येतदप्युपपद्यते इति। सूत्राण्यप्यस्मिन्नर्थे निगदव्याख्यानानि। ननूपन्यस्तमतत्रयमध्ये किं मतं ग्राह्यमित्याकाङ्क्षायामाह—सर्वथेति ॥ यद्यानन्दमयः साक्षात्परं ब्रह्म यदि वा तदीया चिच्छक्तिः यदि वा सदाशिवेऽभिव्यक्तं परं ब्रह्म सर्वथाप्यानन्दमयो न जीवः। किं तु परमेश्वर इत्यतिव्याप्तिनिरासादधिकरणप्रयोजनसिद्धिरविशिष्टेति किं तत्र विशेषविचारेणेत्यभिप्रायः ॥

॥ इत्यानन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ इतरानुपपत्त्यधिकरणम्—॥ ७ ॥

मा भून्व्यष्टिजीवे ब्रह्मलक्षणस्यातिव्याप्तिः। सकलशरीराभिमानितया समष्टिजीवरूपे हिरण्यगर्भे तु स्यात्। 'अम्भस्यपार' इति परमात्मसूक्तोपक्रमोपसंहारमध्यपरामर्शावगमितायास्तस्य जगत्कारणतायाः प्रत्याख्यातुमशक्यत्वादिति शङ्कानिराकरणार्थत्वेन प्रत्युदाहरणसङ्गत्योत्तराधिकरण[illegible]पवतारयति—ब्रह्मण इति ॥ सू० ॥ नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १७ ॥

नय[illegible]मालायामथानन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू० ॥ आनन्दमयोऽ[illegible]सात् ॥ १३ ॥ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १४ ॥ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १५ ॥ मान्त्रवर्णिकमेव[illegible]गीयते ॥ १६ ॥

आकाशादेः कारण[illegible]न्दमयस्तु जीवः स्यात्। यदयं ब्रह्मविकारो ब्रह्माधारश्च शोध्यश्च ॥ ११ ॥
निरतिशयानन्दयुते [illegible]व प्रचुरता तु मयडर्थः। पुच्छं ब्रह्म प्रणवः शुद्धिश्च तिरोध्यपगमो विधुवत् ॥ १२ ॥
सैषानन्दस्य वाक्ये निरतिशयदशाबन्धुरानन्दसिन्धुर्वर्ण्यस्साधारणो नन्वकमिहतमहाश्रोत्रियस्यापि नैवम्।
भोग्यत्वेनास्य साधारण इति भणितो नाश्रयत्वेन तेन ब्रह्मासाधारणोऽसौ खलु सकलमयी ब्रह्मणो दिव्यशक्तिः ॥ १३ ॥
यः खलु परमात्मांशो निरूपितोऽग्रे जगत्प्रकृतिः। यस्यानन्दं ब्रह्मण इत्यादौ ब्रह्मधर्मताम्नाता ॥ १४ ॥
केचित्तत्राचार्याः परमे व्योम्नि प्रतिष्ठितत्वोक्तेः। शचया तया त्वभेदाच्छक्तिमतो······त्तस्य ॥ १५ ॥
आनन्दो ब्रह्मेति श्रवणं सूत्रं च युक्तमित्याहुः। ·· ॥ १६ ॥
अन्ये त्वन्नमयाद्याः कारणपुरुषाः ······। संसारादुत्क्रान्तैर्विमुच्यमानैः क्रमप्राप्याः ॥ १७ ॥
द्रुहिणाच्युतरुद्रेश्वरसदाशिवाख्या न ते शरीराद्याः। आनन्दमयो ब्रह्मेत्यविप्रकर्षात्तु सूत्रमित्याहुः ॥ १८ ॥

इत्यानन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

'यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान्व्यससर्ज भूम्याम्। यदोषधीभिः पुरुषान्पशूंश्च विवेश भूतानि चराचराणि' इति महोपनिषदि श्रूयतेऽस्य विषयः। अत्र सकलजगत्प्रसूत्यादिहेतुत्वेन श्रूयमाणः पुरुषः परमेश्वरो वाऽन्यो वेति संशयः। हिरण्यगर्भ इति पूर्वःपक्षः। कथम्। तल्लिङ्गात्। 'एकार्णवे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः। भोगिशय्यायुतः शेते त्रैलोक्यग्रासबृंहितः॥' इति पुराणवचनात् ब्रह्मणः समुद्रशायित्वमवगम्यते। तदिह श्रूयते तल्लिङ्गं 'यमन्तस्समुद्रे कवयो वयन्ती' ति। 'प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्त' रिति स एवोपक्रमे सर्वानुप्रविष्टतयाऽवगम्यते। उपसंहारे च 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्। दिवं च पृथिवीं चे' त्यादिना तस्यैव कारणत्वमवगम्यते। तस्मादुपक्रमोपसंहार-

---

यतः प्रसूतेति। जगतः प्रसूती प्रस्तुतजगत्प्रसवधर्मिणी प्रकृतिर्यस्मात्प्रसूता॥ ङीप् छान्दसः। यद्वस्तु भूम्यां तत्तल्लोकस्थाने तोयेन शरीरारम्भकेण जलप्रधानेन पार्थिवादिद्रव्येण जीवान् व्यससर्ज सृजतिस्म। लिट्यडागमश्छान्दसः। यच्च वस्तु ओषधीभिः स्थावरैः सह पुरुषान् देवमनुष्यादीन् पशून् तिर्यग्जातीयांश्चेत्येवं स्वसृष्टानि सर्वाणि चराचराणि स्थावरजङ्गमानि भूतान्यन्तर्यामितया विवेशेत्यर्थः। अत्र मन्त्रे विशेषाश्रवणात् पूर्वापरमन्त्रेषु सतां हिरण्यगर्भपरब्रह्मविषयश्रुतिलिङ्गानां बलाबलानवधारणाच्च संशयमाह—अत्रेति। 'नेतरोऽनुपपत्ते' रितिसूत्रानुसारेणान्यो वेति सन्देहकोटिर्दर्शिता। अन्यशब्दार्थो हिरण्यगर्भ इति तद्विवरणं पूर्वपक्षपरिग्रहवाक्येन कृतम्। ननु, कुतो हिरण्यगर्भ इति निर्णयः। उभयत्र प्रमाणाविशेषादित्याशङ्कते—कथमिति। बलवतः समुद्रशायित्वलिङ्गादित्याह—तल्लिङ्गादिति। समुद्रशायित्वस्य तल्लिङ्गत्वं तावद्विष्णुपुराणसम्मत्योपपादयति—एकार्णवे त्विति। नारायणात्मकः जलनिवासेन नारायणसंज्ञां प्राप्त इत्यर्थः। 'स चाप्सु शयनादेव शिवात्मा स्वेच्छया चिरम्। नारायणाख्यामवहच्छक्तिरूपः प्रजापतिः॥' इति स्मृतेः। यद्वा नारायणस्य विष्णोर्देहं प्राप्त इत्यर्थः। 'ततोऽवतीर्य विश्वात्मा देहमाविश्य चक्रिणः। सुष्वाप योगशयने एकीभूयाथ चक्रिणा॥' इति कूर्मपुराणवचनात्। त्रैलोक्येति। प्रलयसमये त्रैलोक्यस्य ग्रसनेन पुष्ट इत्यर्थः। 'जनस्थैर्योगिभिर्देवश्चिन्त्यमानोऽब्जसम्भव' इति वाक्यशेषेण ब्रह्मशब्दस्य कमलासनपरत्वं तत्रैव स्पष्टीकृतम्। अस्तु समुद्रशायित्वं कमलासनलिङ्गं तत्र श्रूयत इत्याशङ्क्याह—तदिहेति। यमन्तः समुद्रे कवयः प्राज्ञाः वयंति ध्यानेन सन्तन्वन्तीति। यद्यपि समुद्रस्थानत्वमात्रमवसीयते। तथापि तत्र निद्राणत्वमेव विवक्षितमित्युपबृंहणानुसारेणावसीयते। तच्च लिङ्गमनन्यथासिद्धत्वात्प्रबलम्। तमोवश्यस्यैव हि तत्सम्भवति। न तु तमोऽतीतस्य परब्रह्मण इति भावः। ननु समुद्रे निद्राणत्वं विष्णोरपि साधारणं कथं हिरण्यगर्भलिङ्गमित्याशङ्क्य शिवव्यावर्तकमेतल्लिङ्गमुदाहृतम्। श्रुतिवशाद्विष्णुव्यावृत्तिरपि लभ्यत इत्यभिप्रेत्याह—प्रजापतिरिति। ननु, मध्ये परब्रह्मलिङ्गान्यपि श्रूयन्त इत्याशङ्क्याह—तस्मादिति। उपक्रमोपसंहारगतप्रजापतिधातृश्रुतिभ्यां मध्यगतसमुद्रनिद्राणत्वलिङ्गेन च हिरण्यगर्भ एव जगत्कारणत्वादिधर्मैः प्रतिपाद्यत इति निश्चये सति तदनुसारेण मध्यगतान्य-

---

(१) 'गतः' इति. ख. पाठः। (२) 'मभजच्छक्ति' इति च. पाठः। (३) 'गम्यते' इति च. पाठः।
(४) 'रहितस्य' इति. च. पाठः

सिद्धस्य हिरण्यगर्भस्यावान्तरसिद्धधर्मोपपत्तिः । किं च तत्प्रतिपादनप्रदेशान्त-
रोपसंहारश्च कृतः । 'अद्भ्यस्सम्भूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टा' विति । 'अद्भ्यस्स-
म्भूत' इत्यत्र प्रजापतिरेव हि प्रतिपाद्यः । 'प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्त' रिति
दर्शनात् । 'हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे' इत्यत्रापि 'प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः' इति

लिङ्गानि नेतव्यानीत्यर्थः । तत्र परात्परत्वं 'परात्परतरो ब्रह्मा परात्परतरो हरि' रिति हिरण्य-
गर्भस्यापि श्रूयमाणमापेक्षिकं नेतव्यम् । अमृतत्वफलप्रदानं जगत्सृष्ट्यादिकमिव कल्पभेदेन
हिरण्यगर्भः करोतीत्य[illegible]पेनोपपादनीयम् । तमोऽतीतत्वलिङ्गं तु प्रथमश्रुतनिद्राणत्वाक्षि-
सतमोवश्यत्वविरोधात्तु[illegible]तव्यमिति भावः । किंचेति । 'अद्भ्यस्सम्भूतो हिरण्यगर्भ इ-
त्यष्टा'विति वाक्येन 'अद्भ्यः [illegible]नः पृथिव्यै रसाच्चे'त्यनुवाक्यस्य 'हिरण्यगर्भस्समवर्तता-
ग्र'इत्यादीनामष्टानां मन्त्राणां चा[illegible]सूक्तेऽन्तर्भावकथनेन तदेकवाक्यतापादितेति ततोऽ-
प्यस्य हिरण्यगर्भपरतावसीयत इत्यर्थः । न'न्वद्भ्यस्सम्भूत'इत्यनुवाको विष्णुपरः । 'ह्रीश्च ते
लक्ष्मीश्च पत्न्या'विति श्रुताल्लक्ष्मीपतित्वलिङ्गादित्याशङ्क्याह—अद्भ्य इति।उपक्रमगतप्रजाप-
तिश्रुतिविरोधादुपसंहारगतं लक्ष्मीपदं लज्जावाचिह्रीपदसमभिव्याहारेण पुरुषश्रैष्ठ्यापादकस-
द्गुणान्तरपरत्वेन नेतव्यमिति भावः । ननु, 'हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्र'इत्यादिमन्त्राणां स्मृतौ
विष्णुपूजायां विनियुक्तत्वाद्विनियोगलिङ्गेन तेषां विष्णुपरत्वमवसीयत इत्याशङ्क्याह—हिर-
ण्यगर्भ इति । 'अत्रापी'त्येतदनन्तरं प्रजापतिरेव प्रतिपाद्यत इति पूर्ववाक्यादनुषङ्गः का-
र्यः । हिरण्यगर्भश्रुतेः कमलासने रूढत्वात् । तन्मन्त्रब्राह्मणे तस्यास्तत्परत्वेन व्याख्यात-
त्वाच्च । तद्विरोधिविनियोगलिङ्गमात्रमकिञ्चित्करम् । अन्यथा 'हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्र'इत्या-
घारमाघारयती'ति वायव्यपशावैन्द्रे द्वितीयाघारे श्रौतविनियोगदर्शनादिन्द्रस्यैव तत्प्रतिपा-
द्यत्वप्रसङ्गादिति भावः । एतेना'द्भ्यस्सम्भूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टा'विति विष्णुपरसन्दर्भैकवाक्य-
तापादना'दम्भस्य पार'इति सू[illegible] विष्णुपरमित्यपि शङ्का निरस्ता । अपिचा'द्भ्यस्सम्भूत'
इत्यनुवाक आदित आरभ्य [illegible]दृश्यमानो हिरण्यगर्भपर इति स्पष्टमवसीयते । तथाहि अ-
द्भ्योऽण्डकटाहाधारभूताभ्य[illegible]थिव्यै रसात् पृथिव्याः कार्यात् तास्वप्सु निवृत्तात् पार्थिवाद-
ण्डकटाहाच्च संभूतो हिरण[illegible]ः विश्वकर्मणः प्रपञ्चविषयसृष्ट्यादिसर्वकार्ययुक्तस्य परमेश्वर-
स्याधि ऐश्वर्ये समवर्तत तदै[illegible]विषयोऽभूत्तन्नियम्योऽभूदिति यावत् । तस्य हिरण्यगर्भस्य रूपं
विदधच्छरीरं सृजन् त्वष्टा सकलप्रपञ्चनगरतक्षा परमेश्वर एति अन्तर्यामितया स्वयमपि
तद्रूपं प्रविशति। तदुक्तप्रकारेण पुरुषस्य हिरण्यगर्भस्य विश्वं सर्वमप्युत्पत्त्यादिप्रकारमाजान-
मज्ञानमिति प्रथममन्त्रस्यार्थः । तेन ब्रह्माण्डोदरजातो हिरण्यगर्भः प्रथममन्त्रप्रतिपाद्य इति
तावदवसीयते । 'प्रजापतिश्चरती'ति मन्त्रस्यायमर्थः । प्रजापतिर्जीवसमष्टिरूपो हिरण्यगर्भः
व्यष्टिजीवात्मना गर्भेऽन्तश्चरति तदनन्तरं वस्तुतः स्वयमजायमानोऽपि तत्तद्व्यष्टिजीवशरी-
रोपाधिभिर्बहुधा सुरनरतिर्यगादिबहुप्रकारेण जायते । तस्य योनिं स्थानं धीराः धीमन्तो
जानन्ति। किं तत् । मरीचीनां पदमादित्यमण्डलं तस्य वेधसः स्थानमिच्छन्तीति । अस्यापि
मन्त्रस्य प्रजापतिश्रुत्या सकलजीवसमष्ट्यभिमानिनो हिरण्यगर्भस्य तदहंभावविषयव्यष्टिजी-

(१) 'मन्यथा नेयम्' इति च. पाठः ।

वात्मना गर्भावस्थानजननवर्णनौचित्यात् । तस्यादित्यमण्डलस्थानत्वाच्च स एव हिरण्यगर्भः
प्रतिपाद्योऽवसीयते । हिरण्यगर्भस्य आदित्यमण्डलं स्थानमिति कुत्र प्रतिपन्नमिति चेत् छ-
न्दोगोपनिषदि। तत्र ह्येवं श्रूयते—'असदेवेदमग्र आसीत्तत्सदासीत्तत्समभवत् तदाण्डं निर-
वर्तत तत्संवत्सरस्य मात्रामशयत तन्निरभिद्यत ते आण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चाभवतां
तद्रजतं सेयं पृथिवी यत्सुवर्णं सा द्यौः यज्जरायुः ते पर्वताः यदुल्बं स मेघो नीहारो या
धमनयः ता नद्यो यद्वास्तेयमुदकं स समुद्रोऽथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यः तं जायमानं
घोषाउल्लूलवोऽनूदतिष्ठन् सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामास्तस्योदयं प्रतिप्रत्यायंघोषा-
उल्लूलवोऽनूत्तिष्ठन्ति सर्वाणि भूतानि सर्वे चैव कामा' इति। अत्र हि प्रलये प्रपञ्चस्यासच्छब्दो-
क्ताव्यक्तनामरूपतयावस्थानं ततः सर्गादावाकाशादिमहाभूतसृष्ट्या सच्छब्दवाच्यव्यक्तनाम-
रूपतां ततो महाभूतानां ब्रह्माण्डाद्युत्पादनसामर्थ्यसिद्धये पञ्चीकरणेन त्रिवृत्करणेन वान्यो-
न्यसङ्गतत्वरूपं सम्भूतत्वमण्डोत्पत्तिमण्डस्य द्विधाभावादिकं च पुराणप्रक्रिययैव निरूप्य
तस्य ब्रह्माण्डस्य मध्ये यद्धिरण्यगर्भस्य जननं स्मृतिपुराणेषु प्रतिपादितम् । शतपथब्राह्मणे
चोद्धारकाण्डे 'आपो वा इदमग्र आसीत्सलिलमेवे'त्युपक्रस्य 'तास्वन्तर्हिरण्मयमण्डं सम्बभूवे'
त्यादिना तास्वप्सु ब्रह्माण्डस्योत्पत्तिमभिधाय'तदन्तः पुरुषस्सम्बभूवे'ति तन्मध्ये पुरुषस्यो-
त्पत्तिमुक्त्वा 'स प्रजापति'रिति तत्र प्रजापतिनामकीर्तनेन 'स भूरिति व्याहरत् तदिमं लोकम-
जनय'दित्यादिना भूलोकादिस्रष्टृत्वकीर्तनेन च तथैव च स्पष्टीकृतम् । तत्स्थाने आदित्यस्य
जननमुक्त्वा 'तस्योदयं प्रती'त्यादिना प्रतिदिवसमुदयन् द्वीपान्तरादागच्छन्प्रसिद्धादित्य एवा-
त्रादित्यशब्देनोक्त इति विभावितम्। तेन ज्ञायते हिरण्यगर्भ एवादित्यमण्डलस्थत्वात्तत्रादित्यश-
ब्देनोक्त इति। बृहदारण्यकोपनिषदि च 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमि'ति 'स वै शरीरी प्रथम'
इति च श्रुतिस्मृत्योः प्रथमजत्वेन प्रसिद्धं हिरण्यगर्भं 'स यो हैतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं
ब्रह्मे'ति प्रस्तुत्य 'आप एवेदमग्र आसुस्ता आपस्सत्यमसृजत इत्यद्भ्यस्सम्भूत' इत्युक्तप्रकारेण
तस्य सृष्टिमुक्त्वा 'तद्यत्सत्यं असौ स आदित्यो य एतस्मिन्मण्डले पुरुषो य-
श्चायं दक्षिणेऽक्ष'न्निति तस्यादित्यमण्डलस्थत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । मण्डलाभिमानिना-
मधेयेन मार्ताण्डशब्देन च मृते द्विधाकरणादार्तेऽण्डे जात इत्यर्थे वृद्धैर्व्युत्पादि-
दितेन ब्रह्माण्डोदरजातो हिरण्यगर्भ एव मण्डलस्थ इति विभावितम् । ततश्च आदि-
त्यमण्डलस्थानत्वात् लिङ्गाद्धिरण्यगर्भः प्रतिपाद्योऽवसीयत इति युक्तमेव। 'वेधस' इति ष-
ष्ठ्यन्तया वेधःश्रुत्यापि तथाऽवसीयते। 'यो देवेभ्य' इति मन्त्रस्यार्थः । यो द्युतिमद्भ्य इन्द्रा-
दिदेवेभ्योऽधिकं तपति यस्तेषामग्रे श्रैष्ठ्ये निहितः परमेश्वरेण यस्तेभ्यः पूर्वं जातस्तस्मै रो-
चमानाय ब्रह्मणोऽपत्याय नम इति । यद्वा देवग्रहणं मनुष्यादीनामप्युपलक्षणम् । ततश्चा-
यमर्थः । यो देवादिभ्यस्तेषां व्यवहारसिद्धये आतपति प्रकाशं करोति। यश्च तेषां पुरोहितः
उदयन् प्रतिपुरुषमग्रे निहितः । यश्च तेभ्यः पूर्वं जातः तस्मै नम इति । अत्राप्यादित्यात्मक-
स्सुरज्येष्ठ इति प्रसिद्धो 'यो देवानां प्रथमं पुरस्ता'दिति 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्व'मिति च
प्रथमसिद्धशरीरत्वेन प्रतिपन्नो हिरण्यगर्भः प्रतिपाद्य इति स्पष्टम् । 'रुचं ब्राह्म'मित्यस्यार्थः।
रोचमानं ब्रह्मणोऽपत्यं प्रकृतं हिरण्यगर्भमण्डकटाहनिवर्तनद्वारेणोत्पादयन्तः सदाशिवाद्याः

श्रवणात् । ततो हिरण्यगर्भ एव जगत्प्रसूतिहेतुत्वादिनाऽत्र प्रतिपाद्यत इति
प्राप्ते ब्रूमः । परमेश्वरादितरो भिन्नो हिरण्यगर्भोऽत्र न प्रतिपाद्यः । जगत्प्रसूति-
हेतुत्वादीनां परमेश्वरधर्माणां तस्मिन्ननुपपत्तेः । 'यतः प्रसूता जगतः प्रसूती' त्या-

---

आकाशार्थाभ ानिदेवताः तद्ब्रह्मणोपत्यमुद्दिश्याब्रुवन् यस्त्वां ब्राह्मण एवं वेत्ति तस्य देवा-
स्सर्वे वश्द ावः ीति । ननु, पूर्वानुवाकरूपपुरुषसूक्तैकवाक्यत्वादस्यानुवाकस्य पुरुषसूक्तस्य
च नारायणपर थमस्य हिरण्यगर्भपरत्वमुपपद्यते । उच्यते । पुरुषसूक्ते 'सहस्रशीर्षा
पुरुष'इत्यादिभिः श्वतरोपनिषदि शिवपरत्वेन निर्ज्ञातैर्मन्त्रैः शिवं प्रस्तुत्य 'तस्माद्विरा-
डजायत विराजो अधि रुष' इति शिवाद्धिरण्मयतया विविधं राजमानस्याण्डस्य तदनन्तरं
तत्र हिरण्यगर्भस्य चोत्पत्तिमभिधाय तस्यैव मुखाद्यवयवेभ्योऽग्न्यादिदेवानां ब्राह्मणादीनां
चोत्पत्तिरभिहिता । न तु नारायणस्यावयवेभ्यः । पूर्वं तत्प्रसङ्गाभावात् । ऐतरेयोपनिषदि
'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसी'दित्यादिना परमेश्वरं प्रस्तुत्य 'सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृ-
त्यामूर्छयत्तमभ्यतप'दिति तत्कृतां हिरण्यगर्भस्य सृष्टिं तस्य सृष्टयुन्मुखतापत्तिं चोक्त्वा 'त-
स्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डमुखाद्वाग्वाचोऽग्निर्नासिके निरभिद्येतां नासिकाभ्यां
प्राणः प्राणाद्वायुः अक्षिणी निरभिद्येतां अक्षीभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ निरभिद्येतां
कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्दिश' इत्यादिनाग्न्यादीनां हिरण्यगर्भावयवेभ्यः पूर्वमुत्पत्तिवर्णनात् ।
मानवे धर्मशास्त्रे परमेश्वरसृष्टब्रह्माण्डोदरजातं हिरण्यगर्भमेव प्रस्तुत्य 'लोकानां तु विवृ-
द्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः । ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तय'दिति स्मरणाच्च । याज्ञ-
पय ्मशास्त्रे परमेश्वरं प्रस्तुत्य 'मुखबाहूरुपज्जास्स्युस्तस्य वर्णा यथाक्रम'मिति स्मर्यत
र्यः । हिरण्यगर्भ तस्योदाहृ स्मृत्यनुसारेण हिरण्यगर्भशरीरानुप्रविष्टतदात्मभूतपरमेश्वरवि-
त्वाच्च । तद्विरोधि । तस्म षसूक्तमारभ्य प्रकृतमेव हिरण्यगर्भमुद्दिश्य प्रवर्तमानस्य 'ह्रीश्च त'
श्रमाधारयती' दनुवाकवा कवाक्यतां प्रापितानां हिरण्यगर्भमन्त्राणां च कथमप्यन्यपरत्वाशङ्का
त्वप्रसङ्गादि लभते । ए वोक्तमहिमा स एव हिरण्यगर्भः पूर्वकल्पानुष्ठितोपासनालब्धसत्य-
तापादना'द वादिमहिमा जगत्प्रसूत्यादिसकलप्रपञ्चहेतुत्वेन प्रतिपाद्यत इत्यतस्तत्रातिव्याप्तं ब्रह्म-
इत्यनुवाकमिति पूर्वपक्षमुपसंहरति—तत इति । तस्मिन्ननुपपत्तेरिति । जगत्प्रसवधर्मिणी प-
ज्योऽशाकिर्हि जगत्प्रसूतिः सा परमेश्वरस्य नित्यानपायिनी प्रभेति तस्याः प्रपञ्चमहावृक्षाङ्कुरत-
योन्मेषरूपा प्रसूतिः 'प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी' त्युक्तप्रकारा परमेश्वरादेव सम्भवतीति।
'तदेव ब्रह्म परमं कवीना'मित्यसाधारणब्रह्मशब्दार्थत्वोक्त्या व्यज्यमानं त्रिविधपरिच्छेदरा-
हित्यरूपतदर्थपौष्कल्यं तत्रैव सम्भवति । 'तदेव भूतं तदु भव्यमाहुरिद'मिति सामान्येन
भूतभाविवर्तमानसकलकल्पानुयायिसर्वप्रपञ्चात्मकत्वमुच्यमानमपि तत्रैव सम्भवति । 'तदेव
शुक्रममृतं तद्ब्रह्म स आपस्स प्रजापति'रित्यत्र 'शुक्रममृत'मित्युच्यमानं नित्यमुक्तविभूति-
कत्वं 'स प्रजापति'रिति प्रजापतिशब्दोक्तहिरण्यगर्भविभूतिकत्वं च तस्मिन्नेव सम्भवति ।
एकवचनान्तो हि प्रजापतिशब्दो हिरण्यगर्भपरः । न तु दक्षकाश्यपादिपरः । तद्ब्रह्मे'ति 'तु
वेदादिविभूतिकत्वपरं तस्मिन्नुपपद्यते । एतान्युक्तानि सर्वाणि जगत्प्रसूतिहेतुत्वादीनि हिर-
ण्यगर्भे नोपपद्यन्त इत्यर्थः । 'परात्पर'मित्यादिकमप्यापेक्षिकत्वादिना योजयितुमिहाशक्य-
मित्याशयेनाह—यतः प्रसूतेति । यस्य जगत्प्रसूतिहेतुत्वादिकमुक्तं यतः परं प्रकृष्टं च य-

रभ्य जगत्प्रसूतिहेतोस्तस्य 'अतः परं नान्यदणीयसं हि परात्परं यन्महतो महा-
न्तम् । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् ।' इत्यादिना सर्वो-
त्कृष्टत्वं तमसः प्रकृतिमण्डलात्परत्वं चावगम्यते । तदण्डान्तर्वर्तिनो हिरण्यग-
र्भस्य न सम्भवति । किंच 'य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ती' त्यस्य ज्ञानादमृतत्वं
मुक्तिरभिधीयते । तन्न हिरण्यगर्भे सम्भवति । परमेश्वरस्य हि मुक्तिहेतुत्वम-
साधारणं लिङ्गम् । ' यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा शिवम-
विज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यती' ति श्रवणात्। यदुक्तमुपक्रमोपसंहारसिद्ध इति
तदप्रयोजकम् । अनुपपत्त्या प्रजापतिधातृशब्दौ हिरण्यगर्भे विहाय प्रजानां पशु-

---

तोऽन्यत्पृथग्भूतं यतोऽणीयः सूक्ष्मतरं च वस्तु नास्तीत्युक्तम् । तस्मात्परं किमधिकं भविष्यति
येनेह परात्परत्वमापेक्षिकं नीयेत । 'परात्परतरो ब्रह्मे'त्यत्र तु ततोऽपि परस्यानुपदमेव वर्ण्य-
मानत्वात्तदापेक्षिकमिति युक्तम् । 'तमसः परस्ता'दित्येतदपि न स्तुत्यर्थं काल्पनिकम् ।
'तदक्षरे परमे व्योम'न्निति यस्मिन्नविनाशिनि परमे व्योम्नि प्रागवस्थानमुक्तम् । तस्य हि तमो-
ऽतीतदेशत्वमिहोच्यते । 'य एवं विदुरमृतास्ते भवन्ती'त्येतत्कल्पभेदेनापि हिरण्यगर्भे न स-
म्भवति । 'यदा चर्मवदाकाश'मिति मन्त्रेण शिवविज्ञानं विना मुक्तेर्गगनवेष्टनवदसम्भावित-
त्ववर्णनादिति भावः । 'यदा चर्मव'दिति मन्त्रे यदेत्यस्य यदीत्यर्थः । उपक्रमोपसंहारसिद्धो
हिरण्यगर्भ इति शङ्कामनूद्य परिहरति—यदुक्तमिति । तदप्रयोजकमिति । मध्यगतैरपि
बहुप्रमाणैर्विरोधे सति उपक्रमोपसंहारैकरूप्यमप्रयोजकमित्यर्थः । सूत्रे बहुप्रमाणविरोधं द्यो-
तयितुमेव लिङ्गविशेषमनुपन्यस्य सामान्येनानुपपत्तेरित्युक्तम् । एवं चोपक्रमोपसंहारगतशब्दौ
योगेन परमेश्वरे योजनीयावित्याह—अनुपपत्त्येति । मुण्डके 'तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं
च जायते । तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायत' इति कार्यकारणयोः प्रयुक्तस्य ब्रह्मश-
ब्दस्येवात्र विभूतिविभूतिमतोः प्रयुक्तस्य प्रजापतिशब्दस्यार्थभेदावश्यम्भावेन कस्य चिदवश्य-
कल्पनीयो योगः प्राकरणिकलिङ्गानुसारात् विभूतिमति प्रयुक्तस्य कल्प्यते । धातृशब्द'स्त्व-
म्भस्यपार' इति सूक्तोपसंहारगतो न भवति । 'पुरुषस्य विद्महे सहस्राक्षस्य महादेवस्य धी-
महि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्' । 'तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचो-
दया' दित्येतदवसानत्वात्परमात्मविषयसूक्तस्य तदनन्तरं रुद्रगायत्रीप्रसङ्गागतानां गणेश-
गायत्र्यादीनां स्नानार्थदूर्वाधारणादिमन्त्राणां च परमात्मसूक्तान्तर्भावाभावात् । तथैव च
भट्टभास्करेण सूक्तमर्यादायाः प्रदर्शितत्वात् । एवं चोपक्रमोपसंहारपर्यालोचनायां प्रजाप-
तिश्रुतेरुपक्रमस्थत्वेऽपि तत एकस्याः प्रत्येकमभ्यस्तयोरौपसंहारिकरुद्रमहादेवश्रुत्योः प्रबल-
त्वात् सूक्तस्य परमेश्वरपरत्वमेव सिद्ध्यति । अथापि यदि धातृश्रुतेरुपसंहारगतत्वमभ्युपगम्यते
तथापि तस्याः परमेश्वरे यौगिकत्वमभ्युपगन्तुं युक्तम् । मध्यगतबहुश्रुतिलिङ्गानुसारादिति
भावः । 'यमन्तस्समुद्र' इति त्वेवं नेतव्यम् । समुद्रः पुरुषः । 'नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नाप-
गानां महोदधि'रित्युक्तरीत्या तृप्तिराहित्येन समुद्रसाम्यात्पर्याप्तभोग्यसम्पत्तावपि सम्यगुत्सु-
त्य द्रवंत्यस्मादिन्द्रियाणि इति यौगिकार्थसम्भवात्। अत एव 'स एष पुरुषः समुद्रः सर्वलोक-

नां पतिं जगद्धारकं परमेश्वरमेव' प्रतिपादयतः । अब्भ्यस्सम्भूतो हिरण्यगर्भ-इत्युभयत्रापि परमेश्वर एव प्रति[illegible]ः। 'य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः' 'आदित्यवर्णं तमसः परस्ता' दिति विश्वेश्वरत्व[illegible]विश्वातीतत्वलिङ्गात्। ततो जगत्कारण-

---

[illegible]त्ति। यच्च किंचाश्रुते अत्त्येनं [illegible]य्येते'त्याद्यैतरेयोपनिषदि श्रूयते । एवं च यमन्तःपुरुषे हृदयादिप्रदेशेषु कवयश्चिन्तासन्त[illegible] तन्तुजालेन पटमिव स्वस्वाभिमतरूपविशिष्टं वयन्तीत्यर्थः । एवं सति 'वयन्ती'त्येतदपि [illegible]रस्यं लभते । उत्तरनारायणाद्येकवाक्यतापादनेनापि [illegible] हिरण्यगर्भपरत्वसिद्धिरित्याह-[illegible]स्य इति। उत्तरनारायणे हि 'वेदाहमेतं पुरुषं महा-[illegible] द्वितीयमन्त्रः । तत्र श्रूयमाणे [illegible]मसः परस्तात् वर्तमानत्वमनन्योपायमुक्तिहेतुवेदनविषयत्वं च हिरण्यगर्भे न सम्भवतीति तस्य शिवपरत्वमवश्यं वक्तव्यम्। तन्निर्वाहाय च 'तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेती'ति पूर्वमन्त्रे हिरण्यगर्भस्यान्तर्यामितया प्रस्तुतः परमेश्वर एव 'एतं पुरुष'मित्यनेन परामृश्यते। न तु हिरण्यगर्भ इत्युपपादनीयम्। एवं च हिरण्यगर्भविषयत्वेऽपि तदन्तर्यामिमहिमपर्यवसाय्येव सोऽनुवाकः । तथा हिरण्यगर्भमन्त्राष्टकमध्ये 'य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेमे'ति पठ्यते। तेन शिवासाधारणं पशुपतित्वं वर्ण्यते। 'एतावन्तो वै पशवो द्विपादश्चतुष्पादश्चे'ति श्रुत्यन्तरदर्शनात् । अत एव श्वेताश्वतरोपनिषदि 'यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः। हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनक्तु' इति मन्त्रानन्तरं 'यो देवानामधिपो यस्मिँल्लोका अधिश्रिता' इति मन्त्रस्येदमेवोत्तरार्धं पठ्यते। अतस्तत्र श्रुतो हि[illegible]शब्दः परमेश्वरपरो व्याख्येयः। हिरण्यरूपं वीर्यमस्य गर्भ इति व्युत्पत्तेः। न च [illegible] हिरण्यगर्भ' इति तद्व्याख्यानरूपार्थवाददर्शनात् तस्य कमलासनपरत्वं व[illegible]व्यम् । 'हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्र' इत्यादि 'आघारमाघारयति' इति वाय[illegible]विधेः खल्वयमर्थवादः श्रूयते 'प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूप[illegible] जापत्ये पूर्वाघारे न भवति। किंत्वैन्द्रे मन्त्रवत्युत्तराघारे। त[illegible] दृष्टस्य क्लृप्तत्वेन तदपेक्षितमन्त्रमात्रविधौ लाघवादमन्त्र[illegible]प्यत्रैव कल्पनीयतया गौरवादिति स्थापितं दशमेऽध्य[illegible]दुत्तरस्य वा मन्त्रार्थत्वा'दिति पूर्वोत्तरपक्ष(जै० १०. ३. १३,१[illegible] चानेन मन्त्रेण विनियोजकश्रुतिबलात् द्वितीयाघारदेवतायाः इन्द्रस्य प्रकाशनं क[illegible]व्यमिति तन्निर्वाहाय मन्त्रस्थहिरण्यगर्भपदस्येव तद्व्याख्यानरूपप्रजापतिपदस्यापि इन्द्रपरत्वस्य वक्तव्यत्वात् न तद्बलान्मन्त्रगतहिरण्यगर्भपदस्य कमलासनपरत्वप्रसक्तिः । अतश्श्वेताश्वतरोपनिषत्प्रत्यभिज्ञानगृहीतपाशुपत्यलिङ्गाद्धिरण्यगर्भमन्त्रा अपि परमेश्वरपरा एव। किं तु 'वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्या'दिति (जै० ३. २. ३.) न्यायादैन्द्र्याघारे विनियोगविध्यनुसारेण तदनुष्ठानकाले यथाकथञ्चिदिन्द्रे मन्त्रार्थो योजनीयः । तस्मान्न तदुभयैकवाक्यतयाप्यस्य सूक्तस्य हिरण्यगर्भपरत्वप्रसक्तिरिति भावः। तथाप्युत्तरनारायणपठितः 'प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः' इति मन्त्रभाग इह 'अम्भस्यपार' इति मन्त्रपठितः परमेश्वरे न सङ्घटते । तत्र हिरण्यगर्भपरत्वेनावधृतत्वादित्याशङ्क्याह-तत्त इति । इह जगत्प्रसूतिहेतुत्वादिपारमेश्वरलिङ्गसत्त्वा 'द्वैत-

त्यादिना प्रजापतिशब्दवाच्यः परमेश्वरो न हिरण्यगर्भः ॥

परमेश्वरेण हिरण्यगर्भस्याभेदाज्जगत्कारणत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह—

॥ सू ॥ भेदव्यपदेशाच्च ॥ १८ ॥

अस्यां महोपनिषदि परमेश्वरहिरण्यगर्भयोः भेदो व्यपदिश्यते कारणत्वेन-

---

मूर्ध्वं न तिर्यञ्च'मित्यादिश्वेताश्वतरोपनिषद्गतानेकमन्त्रतदंशप्रत्यभिज्ञानसत्त्वाच्च तद्विरोधेऽन्यपरकिंचिन्मंत्रांशे प्रत्यभिज्ञानमकिञ्चित्करमिति भावः। ननु, तथापि 'अभिमन्ता जीवो नियंतेश्वरस्सर्वाभिमानी हिरण्यगर्भ' इति तापनीयश्रुतेः समष्टिजीवे हिरण्यगर्भ इव परमेश्वरे व्यष्टिजीवात्मना गर्भे सञ्चारो न घटत इति चेन्न । हिरण्यगर्भस्यापि सर्वाभिमानित्वं सर्वशरीरेष्वहंमानवत्त्वमेव । तत्सर्वप्रपञ्चशरीरकस्य परमेश्वरस्य सर्वत्राप्यविशिष्टमिति तत्र व्यष्टिजीवात्मना गर्भसञ्चाराद्युक्तिस्सङ्घटतेतराम् । अत एव श्वेताश्वतरोपनिषद्याम्नायते— 'एष हि देवः प्रदिशो नु सर्वाः पूर्वो हि जातः स उ गर्भे अन्तः ॥ स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुख' इति। भो जना अन्तर्यामितया परमेश्वरस्सर्वेषां प्रत्यग्रूपस्तिष्ठतीत्यर्थः। अयं मन्त्रः किञ्चित्पाठभेदेनात्रापि सूक्ते श्रूयते। तस्माद्युक्तमुक्तं 'नेतरोऽनुपपत्तेः' इति। तत्र न हिरण्यगर्भ इति निर्देष्टव्ये 'नेतर' इति निर्देशो हिरण्यगर्भः परमेश्वरान्न भिद्यते अतस्तत्र लक्षणसत्त्वं न दोषायेति केषाञ्चिन्मतं निरसितुं कृतः। तन्निरासहेतुप्रदर्शनार्थत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति-परमेश्वरेणेति । अत्रेदं शङ्काबीजम् । प्रपञ्चसृष्टिहेतुकामनावत्त्वं शिवासाधारणमिति तावत्सम्प्रतिपन्नम् । तच्च हिरण्यगर्भस्य 'प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति' इति बहुषु प्रदेशेषु श्रूयते । अतस्तद्धेतुकादनुमानात् 'ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवों, यो ब्रह्मा ब्रह्मण उज्जभार प्राणेश्वरः कृत्तिवासाः पिनाकी'ति शिवहिरण्यगर्भवाचकसामानाधिकरण्याच्च हिरण्यगर्भः शिवाभिन्नः। अत एव कूर्मपुराणे वसुमनसो राज्ञो जन्मप्रभृति सूर्यभक्तस्य सावित्रीजपेन बहुकालं सूर्यमाराधितवतः तदवसाने तस्मै फलं दातुं सूर्यमण्डलाद्धिरण्यगर्भरूपेण प्रादुर्भूतस्यैव देवस्य क्षणान्तरे परमेश्वररूपेण दर्शनमुक्तम्। "पूर्णे वर्षशते तस्य भगवानुग्रदीधितिः। प्रादुरासीन्महायोगी भानोर्मण्डलमध्यतः। स दृष्ट्वा देववपुषं मण्डलस्थं सनातनम्। स्वयम्भुवमनाद्यन्तं ब्रह्माणं विस्मयं गतः । तुष्टाव वैदिकैर्मन्त्रैः सावित्र्या च विशेषतः। क्षणादपश्यत्पुरुषं तमेव परमेश्वरम्। चतुर्मुखं जटामौलिमष्टहस्तं त्रिलोचनम्। चन्द्रावयवलक्ष्माणं नरनारीतनुं हरम्। भासयन्तं जगत्कृत्स्नं नीलकण्ठं स्वरश्मिभिः ॥" इत्यादिना। तस्माद्धिरण्यगर्भस्य शिवाभिन्नत्वात्तत्र लक्षणसत्त्वं न दोषः। अतस्तद्व्यावर्तनाय यत्नो न कार्य इत्येतच्छङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥ सू ॥ भेदव्यपदेशाच्च ॥ १८ ॥ 'अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ती'ति व्यवहिताग्रिमसूत्रादस्मिन्निति पदस्यानयनमभिप्रेत्य व्याचष्टे-अस्यामिति । सूत्रे त्वस्मिन्निति पदमुपनिषद्ग्रन्थाभिप्रायम् । तथा चास्यामेवोपनिषदि शिवहिरण्यगर्भयोः भेदे व्यपदिश्यमाने सन्निहिते तदभेदाभिप्रायेण 'यतः प्रसूते'त्यादिना जगत्प्रसूतिकारणत्वादिवर्णनमिति नयनमत्यन्तमयुक्तमिति भावः । 'यो देवाना'मिति मन्त्रः शास्त्रयोनित्वाधिकरणावसाने व्याख्यातः । ननु, ब्रह्मणस्सकाशाद्रुद्रस्यो-

(१) 'स जायमानस्सजनिष्यमाणः प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठति विश्वतोमुखः' । इति पाठभेदः श्रूयते ।

कार्यत्वेन च 'यो देवानां प्रथमं पुरस्ता...द्विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्' (म... ना. १२.) इति । अतो हिरण्यगर्भादेः सर्वप्रपञ्चस्य कारणत्वमीश्वरस्येति सि...

त्पत्तिर्बहुषु प्रदेशेष्वाम्नायते । अतस्तदाव... ार्थमयं मन्त्रः इत्थं व्याख्यातव्यः । महर्षिर्योगबलेन कालत्रयवृत्तांतसाक्षात्क... समर्थो रुद्रः स्वाविर्भावात्प्रागेव जातं स्वजनकं हिरण्यगर्भं जायमानावस्थाविशिष्टं योग... न साक्षात्कृतवानिति । अन्यथा परस्परविरोधेनाप्रामाण्यापत्तेरिति । अवैदिकव्याख्यानमुपसंहारव्याजेन निराकरोति—अत इति । अयमाशयः । एवं व्याख्यानेऽपि कथं विरोधस्समाहितो भवति । रुद्रस्य क्वचिद्ब्रह्मणः क्वचिन्नारायणादपि ह्युत्पत्तिः श्रूयते । कल्पभेदेन व्यवस्थितिरिति चेत् किमत्र सा व्यवस्था न प्रवर्तते येनेत्थं व्याख्यातव्यं स्यात् । श्वेताश्वतरपाठानध्ययनप्रयुक्तं चेदं व्याख्यानम् । तत्र हि द्वितीयाध्याये––'यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु' इत्यप्यस्य मन्त्रस्य पाठो दृश्यते । अतस्तदनुसारेण तदीयचतुर्थाध्यायपाठे तैत्तिरीयपाठे च पश्यतेत्यस्य प्राग्वर्णित एवार्थो ग्राह्यः । वस्तुतस्तु, नात्र कल्पभेदेन व्यवस्था । किंतु परमशिवाद्ब्रह्मण उत्पत्तिरस्मिन्मन्त्रे प्रतिपाद्या । अन्यत्र ब्रह्मणो नारायणाद्वा संहाररुद्रस्योत्पत्तिः प्रतिपाद्येति व्यवस्था । अत्र हि दहरविद्योपास्यतया निर्धारणीयस्यास्य विभूतिषु 'स ब्रह्मा स शिवस्सेन्द्र' इति संहाररुद्रोऽपि गृहीतः । 'नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्रो जायते अथ पुनरेव नारायणस्सोऽन्यत्कामो मनसा ध्यायत तस्य ध्यानान्तस्थितस्य ललाटात्स्वेदोऽपतत् ता इमा आपः प्रतता आसुः । तासु तेजो हिरण्मयमण्डं तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत । अथ पुनरेव नारायणः सोऽन्यत्कामो मनसाध्यायत । तस्य ध्यानान्तस्थस्य ललाटात्त्र्यक्षः शूलपाणिः पुरुषोऽजायत । बिभ्रत्सत्यं ब्रह्मचर्यं तपो वैराग्य"मित्यादि श्रुत्यन्तरयोस्तु ब्रह्मसहपाठात् 'एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ मम । मया दर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारका'विति महाभारते "ततो मे सहसोत्पन्नः प्रसादो मुनिपुङ्... चतुर्मुखस्ततो जातो ब्रह्मा लोकपितामहः । तदन्तरेऽभवत्क्रोधः कस्माच्चित्कार... ...नो मुनिशार्दूलास्तत्र देवो महेश्वरः । रुद्रः क्रोधात्मको जज्ञे शूल... ...तेजसा सूर्यसङ्काशः त्रैलोक्यं संहरन्निव ॥" इति कूर्मपुराणे च नारा... ...च्च रुद्रशब्देन स एव मूर्त्यन्तर्गतसंहाररुद्रो गृहीतः । एवं शत... ...ण उत्पन्नत्वेन प्रतिपादितः स एव संहाररुद्रः । कथं ब्रह्मप्रभवस्य ...धारणं नाम । यथोपेन्द्रस्य विष्णुरिति यथावा यदूद्वहस्य कृष्ण इति। ...त्सृष्टौ प्रवृत्तं जरामरणहीनानेव सृजन्तमेवंभूताः प्रजा मा स्राक्षीरिति ...नीत्सृष्टेर्निवृत्तं रुद्रं प्रस्तुत्य 'स्वात...जैरेव तै रुद्रैर्निवृत्तात्मा व्यतिष्ठत। स्थाणुत्वं तेन तस्यासीद्देवदेवस्य शूलिन' इति कूर्मपुराणे, 'ततः प्रभृति देवोऽसौ न प्रसूते शिवाः प्रजाः । ऊर्ध्वरेताः स्थितः स्थाणुर्यावदाभूतसम्प्लव'मिति शिवपुराणे, 'ततः प्रभृति विश्वात्मा न प्रसूते शिवाः प्रजाः । स्थाणुवन्निश्चलो यस्मात्स्थितः स्थाणुरतस्स्मृत' इत्यादित्यपुराणे च स्थाणुशब्दस्य तन्नामत्वप्रतिपादनात् । स्थाणुनाम्नश्च रुद्रस्य महाभारते सभापर्वणि 'यत्र भूतप-

तिः सृष्ट्वा सर्वलोकान्सनातनः । उपास्यते तिग्मतेजा वृतो भूतैस्सहस्रशः' इति मैनाके शिवस्य सन्निधानमुक्त्वा 'नरनारायणौ ब्रह्मा यमः स्थाणुश्च पञ्चमः । उपासते यत्र परं सहस्रयुगपर्यय'इति तदुपासकेषु परिगणनं कृतम्। राजधर्मे च 'भूयस्स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलवरायुधः । तस्य तस्य निकायस्य चकारैकैकमीश्वरम् । देवानामीश्वरं चक्रे देवं दशशतेक्षणम् ॥ यमं वैवस्वतं चापि पितृणामकरोत्पति'मित्युपक्रम्य 'रुद्राणामपि चेशानं गोप्तारं विदधे प्रभुः । महात्मानं महादेवं विशालाक्षं सनातन'मिति तस्य शिवनियम्येषु परिगणनं कृतम् । 'विशालाक्ष'इत्यपि स्थाणुनाम्नो रुद्रस्य नामान्तरम् । राजधर्म एव प्रदेशान्तरे ब्रह्मप्रणीतं नीतिशास्त्रं प्रस्तुत्य 'ततस्तां भगवान्नीतिं पूर्वं जग्राह शङ्करः । बहुरूपो विशालाक्षः शिवस्स्थाणुरुमापति'रिति तस्य तत्र प्रयोगात् । अनन्तरं 'स देवस्सर्वभूतात्मा महादेवस्सनातनः । असङ्ख्यातसहस्राणां रुद्राणां स्थानमव्ययम् । युगानामायुषो ह्रासं विज्ञाय भगवान् शिवः । सङ्क्षिक्षेप ततश्शास्त्रं महार्थं ब्रह्मणा कृतम् । वैशालाक्षमिति प्रोक्तं तदिन्द्रः प्रत्यपद्यते'ति तत्प्रणीते नीतिशास्त्रे वैशालाक्षसमाख्याकीर्तनाच्च। तस्मादुपपन्नेयमुक्तव्यवस्था। रुद्रस्य क्वचिन्नारायणादुत्पत्तिः प्रतिपाद्यते क्वचिच्चतुर्मुखादित्यादिकस्य तु कल्पभेदेन व्यवस्था । सा त्वध्यायान्तिमाधिकरणे पुराणप्रामाण्यव्यवस्थापनावसरे प्रदर्शयिष्यते । यद्वा । संहाररुद्रस्यापि न ब्रह्मणो नारायणाद्वोत्पत्तिः । किं तु तदंशस्य नीललोहितरुद्रस्यैव । यस्य महाभारते 'ततः पार्श्वे वृषाङ्कस्य ब्रह्मचारी व्यवर्तत। पिङ्गाक्षस्तपसा श्रेष्ठो बलवान्नीललोहित'इति कृष्णार्जुनयोः कैलासयात्रायां कैलासे श्रीकण्ठपार्श्वेऽवस्थानमुक्तम् । यस्य च कूर्मपुराणे ब्रह्मपञ्चमशिरोलवनप्रस्तावे शिवाविर्भावात्पूर्वमाविर्भाव उक्तः । तत्र हि ब्रह्मनारायणयोः परस्परोत्कर्षे विवदमानयोः नीललोहितरुद्रस्याविर्भाव उक्तः । तस्मिन् ब्रह्मणा 'जानासि पूर्वं हि भवान् ललाटान्मम शङ्कर। प्रादुर्भावं तवेशान मामतः शरणं व्रजे'ति सावज्ञमुक्ते तत्प्रेरितेन भैरवेण ब्रह्मणः पञ्चमे शिरसि च लूने तदनन्तरं शिवस्याविर्भाव उक्तः । 'अथान्वपश्यद्गिरिशं मण्डलान्तरसंस्थितम् । सहासीनं महादेव्या महादेवं सनातन'मित्यादि प्रपञ्चेन तत्स्तुतिनमस्काराभ्यां ब्रह्मणा प्रसादितस्य तं प्रीतिवचनैः सान्त्वितवतश्शिवस्य नीललोहितं प्रति वचनं श्रूयते । 'प्रोवाचाग्रेऽवतिष्ठन्तं नीललोहितमीश्वरम् । एष ब्रह्मास्य जगतः सम्पूज्यः प्रथमः सुतः । आत्मनो रक्षणीयस्ते गुरुर्ज्येष्ठः पिता तवे'ति कल्पादौ परमशिवात्त्रयाणामुत्पत्तौ ज्येष्ठः । अस्मिन्नीललोहितरुद्रावतारे पिता उभयथापि गुरुरित्यर्थः । इयं च नीललोहितरुद्रस्य ब्रह्मणो नारायणाद्वोत्पत्तिः नारायणस्य काश्यपदशरथादिभ्य उत्पत्तिरिवैच्छिकाविर्भावरूपा । अत एव कौर्मे नारायणं प्रति शिववचनम् । 'अहं च भवतो वक्त्रात्कल्पान्ते घोररूपधृक् । शूलपाणिर्भविष्यामि क्रोधजस्तव पुत्रक'इति । 'अनादिनिधनो देवः चैतन्यादिसमन्वितः । ज्ञानानि च वशे यस्य तारकादीन्यशेषतः । अणिमादिगुणोपेतमैश्वर्यं न च कृत्रिमम् । सृष्ट्यर्थं ब्रह्मणः पुत्रो ललाटादुत्थितः प्रभुः । ततापं परमं घोरं ततो विप्राश्चतुर्मुखः । सृष्ट्यर्थं ब्रह्मणस्तस्य भ्रुवो घ्राणस्य मध्यतः । अविमुक्ताभिधाद्देशात्स्वकीयात्तु विशेषतः । त्रिमूर्तीनां महेशस्य द्विजा वेदान्तवित्तमाः । अंशभूतो महादेवः सर्वलोकनमस्कृतः। अर्धनारीश्वरो भूत्वा प्रादुरासीत्कृपानिधिः। तस्य हृत्कमलस्थस्य नियोगादंशजो

पुनराशङ्क्याह—

॥ सू ॥ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १९ ॥

'प्रजापतिरकामयत प्रजास्सृजेयेति' (तै. सं. ३-१-१.) इति सर्वत्र श्रुतिषु ...ल्पो हिरण्यगर्भस्य जगत्स्रष्टा श्रूयते । तथाऽपि तस्य जगत्कारणत्वे अनुमानापेक्षा युक्त्यपेक्षा नास्ति ...स्य कामस्यावान्तरसृष्टिविषयत्वात् । परमेश्वरस्यैव हिरण्यगर्भात्मना अवान्तरसृष्टिश्चेति वक्ष्यति— 'संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्' (ब्र. सू. २-४-२०.) इति ॥

'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, (छा. ६-३.) इति हिरण्यगर्भरूपेणात्मना प्रपञ्चानुप्रविष्टस्य परमेश्वरस्य नामरूपकर्तृत्वश्रवणात् अनयोरभेद एवाभ्युपेय इत्यत आह—

॥ सू ॥ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ २० ॥

अस्मिन् उपनिषत्तन्त्र एव अस्य हिरण्यगर्भस्य तद्योगं तस्य परमेश्वरस्य

विभोः । ललाटं तस्य निर्भिद्य प्रादुरासीत्प्रभोर्मुखात् । निर्दिष्टः परमेशेन महेशो नीललोहितः । पुत्रो भूत्वानुगृह्णाति ब्रह्माणं ब्रह्मणोऽनुज'इत्यादिमहाभारतस्कान्दलैङ्गशैवपुराणादिवचनानि चात्र द्रष्टव्यानि । तस्मात्त्रिमूर्तीनां परस्परस्मादुत्पत्तिसत्त्वेऽपि ब्रह्मविष्णुरुद्रादिक्रमिकसर्वप्रपञ्चकारणं संसाररुजां द्रावकः परमशिव एवेति तद्विषयस्य 'यो देवाना'मिति मन्त्रस्य नार्थान्तरकल्पनशङ्कावकाश इति । अथोत्तरसूत्रमवतारयति—पुनराशङ्क्येति । आशङ्काभिप्रायः पूर्वसूत्रावतारिकायां दर्शितः ॥ सू ॥ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १९ ॥ जगत्कारणत्व इति । जगत्कारणशिवाभिन्नत्वे यदनुमानं तत्रादरो न कार्य इत्यर्थः । अवान्तरसृष्टिः देवमनुष्यादिव्यष्टिसृष्टिः । तत्रापि न हिरण्यगर्भस्य स्वातन्त्र्यम् । किं तु तदन्तर्यामिणश्शिवस्यैवेति वक्ष्यमाणार्थं स्मारयति—परमेश्वरस्यैवेति । तथाच यदि सर्गाद्यकालसृष्टिहेतुः यदि वार्वाचीनकतिपयसृष्टिहेतुकामनावत्त्वम् ... हेतुरसिद्ध इति भावः । सौत्रेण चकारेण श्रौतं ब्रह्मशिवशब्दसामानाधिकरण्यं ... मं ब्रह्मत्वेन दृष्टस्य पुनश्शिवत्वेन दर्शनं चेत्येतदपि ब्रह्मशिवाभेद... रणायम् । शरीरशरीरिभावादिना सर्वात्मकत्वेन तदुभयोपपत्तेरिति ... रूपस्य हिरण्यगर्भस्य शिवरूपेणापि दर्शनमुक्तं तत्रैव हि कूर्मपु... । 'विद्यासहायो भगवान्यस्यासौ मण्डलान्तरे । हि... श्रुति । विद्यासहायो भगवानसौ मण्डलान्तरे स्थितो ... दृश्यत इत्यन्वयः ॥ उत्तरसूत्रमवतारयितुमाशङ्कते— ... चतुर्मुखकर्तृकमिति सकलपुराणैककण्ठ्येन प्रसिद्धम् । तत्र पार... पुरुषप्रयोगेन परमेश्वरस्य कर्तृत्वं वदन्ती श्रुतिः परमेश्वरस्य तच्छरीरत्वेन तदभेदेन वोपपादनीया । तच्छरीरकत्वपक्षे 'जीवेनात्मने'ति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेरभेदपक्ष एव परिशिष्यत इति भावः ॥ सू ॥ अस्मिन्नस्य च तद्यो-

शेषत्वसंबन्धं शास्ति मन्त्रभागः—'ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः' (महाना. २१.) । इति । अतः परमेश्वर एव जगत्कारणं, तच्छेषभूतो हिरण्यगर्भ इति सिद्धम् ॥

॥ इति इतरानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

गं शास्ति ॥ २० ॥ ब्रह्माधिपतिरिति । 'ईशानस्सर्वविद्याना'मित्यनेन वेदाधिपत्यस्य 'ईश्वरः सर्वभूताना'मित्यनेन ब्राह्मणाधिपत्यस्य च सिद्धत्वादिहाभ्यासेन हिरण्यगर्भाधिपत्यमेव विधीयते । श्रुत्यन्तरापातप्रतिपन्नतदुत्कर्षतदभेदभ्रान्तिवारणायेति भावः । जीवविषयात्मशब्दप्रयोगोपपत्तिस्तु संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणे (ब्र० २।४।१७ सू) प्रदर्शयिष्यते ॥

॥ इति इतरानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ इतरानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू० ॥ नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १७ ॥ भेदव्यपदेशाच्च ॥ १८ ॥ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १९ ॥ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ २० ॥

ब्रह्मा यतः प्रसूतेत्यादौ कारणतया समाम्नाताः । तदुपक्रमोपसंहृतिमध्यश्रुतिभिस्सलिङ्गाभिः ॥ १९ ॥
नैवं मोक्षप्रदत्वाद्यनितरसुरसाधारणं शम्भुलिङ्गं लिङ्गे त्वन्तस्समुद्रश्रुतिसमधिगते नास्त्यसाधारणत्वम् ।
दृष्टास्तास्वंकरेऽपि श्रुतय इति ततो योगवृत्त्यैव योज्या नाभेदेनोपपाद्याः शिवजनिततया तस्य भेदोपदेशात् ॥२०॥
धातुस्सृष्ट्यर्थकामश्रुतिभिरनुमितिस्तद्वदीशाविभेदे नापेक्षावांतरेषु प्रभवति हि जगत्सृष्टिभेदेषु सोऽपि ।
यज्जीवेनात्मनेति श्रुतिवचनमनेनापि नाभेदसिद्धिः तस्यात्र ब्रह्मणोऽसावधिपतिरिति यच्छास्ति शेषत्वयोगम् ॥२१॥

इति इतरानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथानन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू. । आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥ नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥ भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

भगवत्पादमते, इदं सूत्राष्टकमेकमधिकरणम् । इत्थं सर्वेषां वेदान्तवाक्यानामुपास्तिविधिद्वारा साक्षाच्च निर्विशेषब्रह्मपरत्वे सिद्धेऽप्यधुना निर्विशेषवाक्यविचारात्मकमिदमधिकरणमारभते—आनन्दमयोऽभ्यासादिति । अस्याधिकरणस्य एकदेशीयमतरीत्या स्वमतरीत्या च वर्णकद्वयमुपन्यस्तं शाङ्करभाष्ये । एकदेशीयमते वर्णकं यथा—आनन्दमयः=तैत्तिरीये 'अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय' इत्यत्र श्रुतानन्दमयशब्दवाच्यः परमात्मैव । कुतः । अभ्यासात्=आनन्दमयशब्दस्य ब्रह्मण्येव बहुकृत्वोऽभ्यासादिति सूत्रार्थः । अस्य तैत्तिरीये श्रुतम् 'अन्नमय' इत्याद्युपक्रान्तम् 'अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय' इत्यन्तं वाक्यं विषयः । अत्र आनन्दमयशब्देन किं 'सत्यं ज्ञान' मिति प्रकृतं परं ब्रह्मोच्यते किं वान्नमयादिवद्ब्रह्मणोऽर्थान्तरं जीव इति संशयः । अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपठितत्वात् प्रियाद्यवयवयोगात् शारीरत्वश्रवणाच्च आनन्दमयशब्दवाच्यो ब्रह्मणोऽर्थान्तरं जीव एवेति पूर्वः पक्षः ॥

आनन्दमयं प्रकृत्य 'रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति । सैषानन्दस्य मीमांसा भवति' । 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति । आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना'दित्यादिना आनन्दशब्दस्य ब्रह्मण्येव बहुकृत्वोऽभ्यासादानन्दमयस्यान्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपाठेऽपि स्थूलारुन्धतीन्यायेन सर्वान्तरत्वेनान्ततो मुख्यात्मोपदेशस्यैव सुश्लिष्टत्वात्प्रियाद्यवयवयो-

गस्पातीतानन्तरोपाधिजत्वेन स्वाभाविकत्वानङ्गीकाराच्छारीरत्वस्य चान्नमयादिशरीरपरंपर प्रदर्श्यमानत्वेनौपचारिकत्वाभ्युपगमाच्च आनन्दमयशब्दवाच्यः परमात्मैवेति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥१३॥ **विकारशब्दान्नेति चेत्**=विकारार्थकमयडन्तान्नमयादिप्रायपाठादानन्दमयशब्देऽपि मयटो विकारार्थत्वेन ब्रह्मणश्चानन्दविकारत्वानुपपत्तेः आनन्दमयस्य न ब्रह्मत्वमिति चेत् । **न**=तथा न भवति । कुतः । **प्राचुर्यात्**=आनन्दमयशब्दे मयटः प्राचुर्यार्थकत्वात् । स्मर्यते हि 'तत्प्रकृतवचने मय'डिति प्राचुर्यार्थेऽपि मयट्प्रत्ययः । यथा अन्नमयो यज्ञ इत्यन्नप्रचुर उपचर्यते एवमानन्दप्रचुरं ब्रह्मानन्दमयशब्देनोच्यते । ब्रह्मण आनन्दप्रचुरत्वं तावत् मनुष्यत्वादारभ्योत्तरोत्तरस्मिन्स्थाने शतगुण आनन्द इत्युक्त्या ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणात्सिद्ध्यति ॥ १३ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ इतश्च प्राचुर्यार्थे मयट् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तच्चानुक्तं ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणमेव । तच्च निरूपितं पूर्वसूत्रार्थवर्णनावसाने । 'एष ह्येवानन्दयाति' इति ब्रह्मण आनन्दहेतुत्वस्य श्रुत्या व्यपदिश्यमानत्वाच्चानन्दमयशब्दे मयट्प्राचुर्यार्थकः । तस्मादानन्दमयः परमात्मा ॥ १४ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवेत्याह—**मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते** ॥ १५ ॥ 'ब्रह्मविदाप्नोति पर' मित्युपक्रम्य 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' त्यस्मिन्मन्त्रे यत्सत्याद्यात्मकं सर्वान्तरं ज्ञेयत्वेनोक्तं तन्मान्त्रवर्णिकं ब्रह्मैवानन्दमय इति ब्राह्मणे गीयते । मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थ्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥

इतश्चानन्दमयः परो न जीव इत्याह—**नेतरोऽनुपपत्तेः** ॥ १६ ॥ **इतरः**=ईश्वरादन्यः । **न**=आनन्दमयो न भवति । कुतः । **अनुपपत्तेः**='सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये' त्यादिश्रूयमाणस्य स्रष्टेः प्राकामयितृत्वस्रष्टृत्वात्मकत्वादेरनुपपत्तेः । इत्यर्थः ॥ १६ ॥

इतश्च नानन्दमयो जीव इत्याह—**भेदव्यपदेशाच्च** ॥ १७ ॥ 'रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति' इति जीवानन्दमययोर्लब्धृलब्धव्यत्वरूपेण भेदेन व्यपदिश्यमानत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु तर्ह्यानन्दमयशब्देन प्रधानमुच्यतां तत्राह—**कामाच्च नानुमानापेक्षा** ॥ १८ ॥ अनुमीयत इत्यनुमानमनुमानैकगम्यं प्रधानं तस्य **नापेक्षा**=आनन्दमयत्वेन न स्वीकारः । कुतः । **कामात्**=तदधिकारे 'सोऽकामयते'ति कामयितृत्वश्रवणादित्यर्थः । अत्र प्रधाननिराकरणं गतिसामान्यप्रदर्शनाय प्रासङ्गिकमिति बोध्यम् ॥ १८ ॥

इतश्च नानन्दमयः प्रधानं जीवो वा इत्याह—**अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति** ॥ १९ ॥ **अस्मिन्**=आनन्दमये प्रकृत आत्मनि । **अस्य**=प्रबुद्धस्यास्य जीवस्य **तद्योगं**=तदात्मना योगं तद्भावापत्तिरूपां मुक्तिम् । 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्ये ऽनात्म्ये' इत्यादि शास्त्रं **शास्ति** । तस्मान्नानन्दमयो जीवः प्रधानं वा किं तु परमात्मैवेत्यर्थः ॥ इदं तु एकदेशीयमतम् ॥ १९ ॥

भगवत्पादीयमते त्वित्थं सूत्रयोजना । अत्र सौत्रेणानन्दमयपदेन तद्वाक्यस्थं ब्रह्मपदं लक्ष्यते । अतः **आनन्दमयः**= आनन्दमयवाक्ये 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्यत्र श्रुतो ब्रह्मशब्दः स्वप्रधानब्रह्मपरः नानन्दमयावयवपरः । कुतः । **अभ्यासात्**= 'असन्नेव स भवति' इति श्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वादित्यर्थः । अत्रानन्दमयवाक्यगते 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे' त्यत्र किमानन्दमयावयवत्वेन ब्रह्मोच्यते उत स्वप्रधानत्वेनेति संदेहः । ब्रह्मणः 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति आनन्दमयस्य पुच्छरूपावयवत्वेन निर्देशात् ब्रह्मपदं तदवयवभूतब्रह्मपरमिति पूर्वः पक्षः । 'असन्नेव स भवती' त्यस्मिन्निगमनश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वादानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयववत्त्वेन ब्रह्मणस्सविशेषतापत्त्या वाक्यशेषे वाङ्मनसयोरगोचरत्वाभिधानान्निर्विशेषत्वस्य श्रवणात् पुच्छशब्दस्य लक्षणया पुच्छवत्पुच्छमित्याधारपरत्वाभ्युपगमाच्च पुच्छवाक्यस्थं ब्रह्मपदं स्वप्रधानब्रह्मपरमेव नानन्दमयावयवपरमिति सिद्धान्तः ॥ तस्मादन्नमयादिष्विवानन्दमयेऽपि मयड्विकारार्थ एव विशेयो न प्राचुर्यार्थः । सूत्राण्यन्यान्यप्येवं व्याख्येयानि ॥ १२ ॥

यत्तु पुच्छशब्दस्यावयवपरत्वमिति तत्राह—**विकारशब्दादिति** । **विकारशब्दात्**=अवयवपरपुच्छशब्दात् तत्समानाधिकरणब्रह्मशब्दो न स्वप्रधानब्रह्मपर इति चेन्न । **प्राचुर्यात्**=अवयवप्राये वचनात् पुच्छमित्युच्यते नावयवविवक्षया । अतः प्रतिष्ठासमभिव्याहारात् पुच्छशब्दस्याधारपरतया स्वप्रधानत्वेन ब्रह्मोच्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

इतश्च पुच्छशब्दस्याधारपरत्वमित्याह—**तद्धेत्विति** । तस्य ब्रह्मणः स्वविकारजातं प्रति हेतुत्वेन 'इदं सर्वमसृजत यदिदं किंचे'ति वाक्ये व्यपदेशादित्यर्थः । न हि कारणस्य ब्रह्मणः स्वविकारस्यानन्दमयस्यावयवत्वं मुख्यया वृत्त्योपपद्यते । अतः पुच्छपदमाधारपरमेव ॥ १४ ॥

इतश्च पुच्छवाक्ये ब्रह्म स्वप्रधानमित्याह—**मान्त्रवर्णिकमिति** । 'यत्सत्यं ज्ञानमनन्त' मित्यादिमन्त्रवर्णप्रतिपाद्यं ब्रह्म तदेव 'ब्रह्म पुच्छ' मिति ब्राह्मणवाक्ये स्वप्राधान्येन गीयते । मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थ्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु पुच्छवाक्ये आनन्दमयः स्वप्रधानत्वेन प्रतिपाद्यः किं न स्यादित्याह—**नेतर इति** । इतरः आनन्दमयोऽत्र न प्रतिपाद्यः । प्रियादिमत्त्वेनाग्रिमवाक्योक्तस्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १६ ॥

इतश्च नानन्दमयोऽत्र प्रतिपाद्य इत्याह—**भेदव्यपदेशाच्चेति** । 'रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति' इति आनन्दमयब्रह्मणोर्लब्धृलब्धव्यत्वेन रूपेण भेदव्यपदेशादित्यर्थः ॥ १७ ॥

नन्वानन्दो ब्रह्मेत्यत्रानन्दस्य ब्रह्मत्वादानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वमनुमीयत इत्यत आह—**कामाच्चेति** । काम्यत इति काम आनन्दः तस्य ब्रह्मत्वदर्शनान्नानुमानेनानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वमपेक्षितव्यं विकारार्थकमयड्विरोधादित्यर्थः ॥ १८ ॥

इतोऽपि नानन्दमयोऽत्र प्रतिपाद्य इत्याह—**अस्मिन्नस्येति** । अस्मिन्=पुच्छवाक्योक्ते ब्रह्मणि । अस्य=प्रबुद्धस्यानन्दमयस्य । 'यदा ह्येवेति' शास्त्रं तद्योगं तद्भावापत्तिं शास्ति । अतोऽत्रानन्दमयस्याप्रतिपाद्यत्वात् पुच्छब्रह्मैव निर्विशेषं स्वप्रधानत्वेन ज्ञेयतया प्रतिपाद्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

श्रीकण्ठमते, इदमानन्दमयाधिकरणं सूत्रचतुष्टयात्मकमन्यच्चेतर इत्यादिसूत्रचतुष्टयमधिकरणान्तरमिति बोध्यम् । इह शास्त्रैकसमधिगम्यस्य ब्रह्मलक्षणस्य जगत्कारणत्वस्य तान्त्रिके प्रधानेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य चेतनत्वादिहेतुना परिहृता । अचेतने प्रधान इव चेतनेऽपि जीवे तन्नातिव्याप्तमिति वक्तुमधिकरणान्तरमारभते—**आनन्दमयोऽभ्यासात्** ॥ १३ ॥ अस्य, तैत्तिरीये आनन्दवल्ल्यां श्रुतं 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्संभूत' इत्यारभ्य 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय' इत्यन्तं वाक्यं विषयः । अत्रानन्दमय आत्मा जीवो वा परमेश्वरो वा इति सन्देहः । 'पृथिव्या ओषधयः' इत्यादिना पञ्चावयवशरीरादिनिरूपणात् अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयशब्दवाच्यानामन्नप्राणमनोबुद्धीनामात्मत्वोपपत्तेः मयट्छब्दस्य विकारार्थत्वेन 'आनन्दो ब्रह्मेति' आनन्दशब्दवाच्यतया श्रुतस्य ब्रह्मणः कार्यतया आनन्दविकारत्वोपपत्तेः परमेश्वरत्वाङ्गीकारे शुद्धिप्रार्थनवैयर्थ्योपपत्तेश्च अयमानन्दमय आत्मा जीव एव न परमेश्वर इति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु, **आनन्दमयो**ऽयमात्मा परमेश्वर एव । कुतः । **अभ्यासात्**='सैषानन्दस्ये' त्यादिना 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इत्यन्तेनास्यानन्दस्य निरतिशयत्वेनाभ्यस्यमानत्वात् । न हि तदेतन्निरतिशयानन्दभाजनत्वं संसारिणो जीवस्य संभवति । यथा प्रकृष्टप्रकाशस्य चन्द्रस्य तिरोधायकमेघापगम एव प्रसादस्तथा नित्यशुद्धस्यानन्दमयवाच्यस्य ब्रह्मणः तिरोधानमलापनयनमेव शुद्धिरित्यङ्गीकारादानन्दमयस्य परमेश्वरत्वे तच्छुद्धिप्रार्थनावैयर्थ्यम् ॥ १३ ॥

ननु आनन्दस्यैव ब्रह्मत्वश्रवणात् विकारार्थकमयडन्तानन्दमयवाच्यः परमेश्वर इत्यभ्युपगमे परमेश्वरस्य ब्रह्मभिन्नत्वापत्तिर्विकाररूपत्वादनित्यत्वं च प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—**विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्** ॥१४॥ अन्नमयादीनामन्नादिविकारत्ववदानन्दमयस्यापि आनन्दविकारत्वेन परमेश्वरस्य विकारत्वासंभवान्नायं परमेश्वरः किं तु जीव एवेति चेत् । न । मयट्छब्दस्यात्र प्राचुर्यार्थकत्वात् । यतस्तत्र अन्नमयप्राणमयमनोमयेष्वेव मयड्विकारार्थः । विज्ञानमयानन्दमययोर्मयटः प्राचुर्यार्थत्वेन ताभ्यां तत्तत्प्रचुरौ जीवपरमेश्वरौ प्रतिपाद्येते ॥

सर्वथा विकारप्रकरणपाठात्तयोरपि विकारार्थत्वमेव न्याय्यमित्याशङ्क्याह—**तद्धेतुव्यपदेशाच्च** ॥ १५ ॥ 'एष ह्येवानन्दयाति' इति जीवान्प्रत्यानन्दहेतुत्वमानन्दमयस्य श्रूयते । स्वयं प्रचुरानन्दतायां हि तस्य परानन्दयितृत्वं युज्येत । अतः आनन्दमयः परमेश्वर एव ॥ १५ ॥

आनन्दमयस्यानन्दप्रचुरपरमेश्वरार्थकत्वेऽपि 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे' त्यस्य ब्रह्माधारत्वश्रवणात् ब्रह्मणोऽन्यत्वमेवावगम्यते । ब्रह्मणस्तदन्यत्वाङ्गीकारे अस्वातन्त्र्याज्जगत्कारणत्वासंभवापत्त्या जीवपक्ष एव युक्त इत्यत आह—**मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते** ॥१६॥ य'त्सत्यं ज्ञानमनन्त' मिति मन्त्रवर्णोदितं ब्रह्म तदेव ब्राह्मणवाक्येऽपि आनन्दप्रचुरतया आनन्दमय इति गीयते । पुच्छवाक्यस्थब्रह्मपदस्य प्रणववाचकत्वेन तस्य परमेश्वरवाचकत्वादाधारत्वं युज्यते । अत्र केचित् 'सत्यंज्ञान'मित्यादि श्रुतं जगत्कारणं विश्वाधिकं परं ब्रह्म नानन्दमयशब्दवाच्यम् । किंतु । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः' इत्यादिना आकाशादिप्रपञ्चप्रकृतित्वेन श्रुतः परमाकाशः आनन्दमयशब्दवाच्यः । अस्यैव 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति ब्रह्म आधारत्वेनावगम्यते । अयमेव 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इति ब्रह्मधर्मत्वेन 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानी'त्यादिना सकलभूतप्रकृतित्वेन चाभिधीयते । आनन्दस्य ब्रह्मत्वव्यपदेशस्तु धर्मधर्मिणोरभेदाभिप्रायेण । अतः ब्रह्मधर्मस्वभावः प्रकृत्यात्मा परमाकाशरूपा परमशक्तिरानन्दमयः । विज्ञानमयश्च तदुपासको जीवः । आधाराधेययोर्धर्मधर्मिणोः भेदादर्शनादानन्दमय आत्मा ब्रह्मेत्यभिप्रायेण 'आनन्दमयोऽभ्यासा' दितिसूत्रकार स्सूत्रमसूत्रयदिति च वर्णयन्ति । अन्ये पुनः अन्नमयादीनामात्मत्वश्रवणात् मुक्तस्य क्रमप्राप्यत्वावगमाच्च अन्नमयाद्य आत्मानः पञ्चभूताधिष्ठातारः ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवसंज्ञाः पञ्च कारणपुरुषाः । तेषु अन्नमयादीनां चतुर्णामाधारस्य सदाशिवस्यानन्दमयस्यापि कारणभूतस्य परमशिवाख्यस्य ब्रह्मणः तत्प्रतिष्ठात्वोपपत्तिः । तदभेदादानन्दमयस्य ब्रह्मत्वोपदेश इति च निरूपयन्ति । अतः सर्वथा आनन्दमयः परमेश्वर इति सिद्धम् ॥ ॥ इत्यानन्दमयाधिकरणम् ॥६॥

अथ इतरानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

ब्रह्मलक्षणस्य जगत्कारणत्वस्य प्रधानजीवयोरतिव्याप्तिं पूर्वाधिकरणाभ्यां निराकृत्य अधुना जीवसमष्टिरूपे हिरण्यगर्भे तामाशङ्क्य परिहरति—सू. । नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १७ ॥ 'यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान्व्यससर्ज भूम्याम् । 'यदोषधीभिः पुरुषान्पशूंश्च विवेश भूतानि चराचराणि ।' इति महोपनिषद्वाक्यमस्य विषयः । अत्र सकलजगत्प्रसूत्यादिहेतुत्वेन श्रूयमाणः पुरुषः परमेश्वरो वा अन्यो वेति संशयः । उपक्रमोपसंहारानुगुण्येन अवान्तरवाक्यसिद्धसर्वधर्माणां हिरण्यगर्भे उपपद्यमानतया समुद्रशायित्वसर्वान्तर्यामित्वचन्द्रसूर्यादिस्रष्टृत्वादिबोधकप्रजापतिधात्रादिशब्दघटितवाक्यबलात् हिरण्यगर्भ इदंवाक्यप्रतिपाद्य इति पूर्वः पक्षः । इतरः परमेश्वरादन्यो हिरण्यगर्भोऽत्र न प्रतिपाद्यः । जगत्प्रसूतिहेतुत्वादीनां परमेश्वरधर्माणां तस्मिन्ननुपपत्तेः । इति सूत्रार्थः । जगत्प्रसूतिहेतोस्तस्य सर्वोत्कृष्टत्वस्य तमसः परस्तादिति प्रकृतिमण्डलात्परत्वस्यच श्रूयमाणतया तयोः अण्डान्तर्वर्तिनि हिरण्यगर्भे असम्भवात् मुक्तिहेतुत्वरूपासाधारणपरमेश्वरलिङ्गात् प्रजापत्यादिशब्दानामनुपपत्त्या परमेश्वरप्रतिपादकत्वात् विश्वेश्वरत्वविश्वातीतत्वलिङ्गात् उपक्रमोपसंहारवाक्ययोरपि परमेश्वरपरत्वावगमाच जगत्कारणत्वादिना अत्र प्रतिपाद्यः प्रजापतिशब्दवाच्यः परमेश्वरः न हिरण्यगर्भ इति सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

ननु परमेश्वरहिरण्यगर्भयोरभेदात् तस्यैवास्तु जगत्कारणत्वमित्यत आह—सू. । भेदव्यपदेशाच्च ॥ १८ ॥ अस्यामेवोपनिषदि ' यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम् ' इत्यादिना कारणत्वेन कार्यत्वेन च परमेश्वरहिरण्यगर्भयोः भेदो व्यपदिश्यते । अतः हिरण्यगर्भादेः सर्वप्रपञ्चस्य कारणत्वमीश्वरस्येति सिद्धम् ॥ १८ ॥

पुनराशङ्क्याह—सू. । कामाच्च नानु[illegible]नापेक्षा ॥ १९ ॥ 'प्रजापतिरकामयत प्रजास्सृजेयेति' इत्यादिना हिरण्यगर्भस्य सृष्टिसङ्कल्पश्रवणेऽपि तस्य जगत्[illegible]त्वे अनुमानापेक्षा=युक्त्यपेक्षा नास्ति । तस्य कामस्यावान्तरसृष्टिविषयत्वात् । परमेश्वरस्यैव तदात्मना अवान्तरसृष्टिश्च इति वक्ष्यमाणत्वाच ॥ १९ ॥

'अनेन जीवेनात्मने' त्यादिना हिरण्य[illegible]र्भरूपेण प्रपञ्चानुप्रविष्टस्य परमेश्वरस्य नामरूपव्याकर्तृत्वश्रवणात् अनयोरभेद एवेत्यत आह—सू. । अस्मिन्नस्य च तद्यो[illegible] शास्ति ॥ २० ॥ अस्मिन्=उपनिषत्तन्त्रे अस्य=हिरण्यगर्भस्य तद्योगं=तस्य परमेश्वरस्य शेषत्वसम्बन्धं मन्त्रभागः [illegible]शास्ति 'ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपति'रिति । ततः परमेश्वर एव जगत्प्रसूतिहेतुः हिर[illegible]गर्भस्तु तच्छेषभूत इति सिद्धम् ॥ २० ॥ इतरानुप[illegible]त्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

[illegible]नानि ऽनात्म्ये'इत्यादिरामानुजमते, पूर्वं ब्रह्मलक्षणस्य अचेतनात्प्रधानात् व्यावृत्तिरुक्ता । इदानीमहंप्रत्ययसिद्धे जीवात्मनि अवतरन्ती भगवत्प[illegible]ति—सू. । आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १३ ॥ विषयवाक्यं समानमेव । अत्र आनन्दमयः परमात्मा वा आनन्दमयवाक्[illegible]ति सन्देहः । शारीरत्वश्रवणात् अविद्यापरिकल्पितविविधविचित्रदेवादिभेदभिन्नजीवात्मस्वाभाविकरूपस्य अत्र 'असन्नेव स भ[illegible]कतानत्वात् आनन्दमयः जीव एव । इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु 'सैषानन्दस्ये'त्यादिना 'यतो वाचो निवर्तन्त' त्यत्र किम्[illegible] निरतिशयत्वेनाभ्यस्यमानस्य आनन्दस्य अनन्तदुःखमिश्रपरिमितसुखलवभाजि जीवात्मन्यसम्भवात् निखिलहेयप्रत्यनीकानन्तकल्याणगुणरत्नाकरायमाणः विज्ञानमयशब्दाभिधेयात् जीवात्मनो विलक्षणः अखण्डानन्दरसभाजनं पुरुषोत्तमः परमात्मैवानन्दमय इति । आनन्दमयः परमात्मा । कुतः । अभ्यासात्=तदानन्दस्यैव निरतिशयत्वेनाभ्यस्यमानत्वात् । इति सूत्रार्थः ॥ १३ ॥

प्रकारान्तरेणानन्दमयस्य परमात्मपरत्वमाक्षिप्य समाधत्ते—सू. । विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १४ ॥ विकारार्थमयडन्तान्नमयादिसाहचर्यात् अत्रापि विकारार्थत्वस्यौचित्यात् मयटस्तस्मिन्नेवार्थे प्रयोगबाहुल्याच आनन्दविकारत्वस्य परमात्मन्यनुपपत्तेश्च नानन्दमयः परमात्मेति चेत् न । प्राचुर्यात्=प्राचुर्यार्थेऽपि मयटस्सम्भवात् । निरतिशयत्वेनाभ्यस्यमानानन्दस्य जीवाश्रयत्वासम्भवात् ब्रह्माश्रयत्वनिश्चये सति ब्रह्मणि विकारासम्भवात् प्राचुर्येऽपि मयड्विधिसम्भवाच आनन्दमयः परमात्मैवेति ॥ १४ ॥

इतश्च जीवादन्य आनन्दमयः । सू. । तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १५ ॥ 'एष ह्येवानन्दयाती'ति जीवानामानन्दहेतुरयं व्यपदिश्यते । अतश्च आनन्दयितव्याज्जीवात् आनन्दयिता अयमन्य आनन्दमयः परमात्मा इति सिद्धम् ॥ १५॥

इतश्च जीवादन्य आनन्दमयः । सू. । मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १६ ॥ 'सत्यं ज्ञान' मिति मन्त्रवर्णोदितं ब्रह्मैव आनन्दमय इति गीयते । तत्परं ब्रह्म जीवस्वरूपादन्यदेव ॥ १६ ॥

ननु यद्यपि उपासकात्प्राप्यस्य भेदेन भवितव्यम् । ब्रह्मणः जीवसम्बन्धिचिन्मात्रशुद्धस्वरूपानन्यत्वात् तस्यैव मान्त्रवर्णिकत्वाच जीवादनतिरिक्त एवानन्दमय इति चेत् तत्राह—सू. । नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १७ ॥ इतरः=परमात्मनोऽन्यः जीवशब्दाभिधेयः मुक्तावस्थोऽपि । न=मान्त्रवर्णिको न भवति । कुतः । अनुपपत्तेः=सत्यसङ्कल्पत्वादिकस्य निरुपाधिकस्य विपश्चित्त्वस्य मुक्तावस्थेऽपि तस्मिन्ननुपपत्तेः ॥ १७ ॥

इतश्च उभयावस्थाज्जीवादन्य आनन्दमयः ॥ सू. ॥ भेदव्यपदेशाच्च ॥ १८ ॥ 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन'इत्यारभ्य मान्त्रवर्णिकं ब्रह्म व्यञ्जयत् वाक्यं अन्नप्राणमनोभ्य इव विज्ञानमयाज्जीवादपि 'अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय'इति भेदं व्यपदिशति । अतः मान्त्रवर्णिक आनन्दमयः जीवादन्य एव ॥ १८ ॥

इतश्च जीवादन्य आनन्दमयः । सू. । कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १९ ॥ 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये' ति अचिरसंसर्गरहितस्य स्वकामादेव विचित्रचिदचिद्वस्तुसृष्टिसामर्थ्यसम्भवात् जगत्सृजतः अस्यानन्दमयस्य आनुमानिकाचिद्वस्तुसंसर्गापेक्षा न प्रतीयते । अविद्यापरवशस्य जीवस्य जगत्कारणत्वे तु अवर्जनीया खलु सा । अतः जीवादन्य एवायमानन्दमयः ॥ १९ ॥

इतश्च जीवादन्य आनन्दमयः । सू. अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ २० ॥ [illegible]अस्मिन्=आनन्दमये । अस्य=जीवस्य । तद्योगम्=आनन्दयोगं शास्ति । 'रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवती'[illegible] रसशब्दाभिधेयानन्दमयलाभात् अस्य जीवस्य आनन्दित्वप्रतिपादनात् प्रधानार्थान्तरभूतस्य परस्य ब्रह्मणः जीवादपि अर्थान्तरत्वं सिद्धम् ॥ २० ॥

आनन्दतीर्थमते, पूर्वं समन्वयाधिकरणे विष्णोः शास्त्रगम्यत्वे हेतुत्वेन सिद्धवदुपन्यस्तस्य सर्ववेदान्तसमन्वयस्य तत्तद्वाक्यविशेषोदाहरणपूर्वकं पूर्वोत्तरपक्षप्रथनादिना स्थिरीकरणार्थमध्यायशेषस्यारम्भः । तत्र तैत्तिरीये श्रुतमानन्दमयवाक्यमुदाहृत्य विचार्यते—सू. । आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥१२॥ आनन्दमयः=आनन्दमयादिशब्दवाच्यः विष्णुरेव । न प्रकृत्यादिः । कुतः । अभ्यासात्=प्रतिप्रकरणमानन्दमयादौ ब्रह्मशब्दश्रवणादित्यर्थः । आनन्दमयपदं अन्नमयादीनामप्युपलक्षणम् । विषयवाक्यं समानमेव । अत्र आनन्दमयादिशब्दवाच्यः हिरण्यगर्भो वा रुद्रो वा चित्प्रकृतिर्वा अचित्प्रकृतिर्वा जीवो वा भवितुमर्हति । विकारार्थकमयट्प्रत्ययादिविरोधात् सर्वथा नानन्दमयो विष्णुः । अतः समन्वयाधिकरणोक्तः विष्णौ गतिसामान्योपन्यासोऽयुक्त इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु श्रुतिषु बहुशः गुणपूर्णत्वाभिधायकब्रह्मशब्दश्रवणात् हिरण्यगर्भादिषु गुणपूर्णत्वस्य अनुपपत्तेः अन्नमयादिष्वपि मयट्प्रत्ययस्य प्राचुर्यार्थत्वाभ्युपगमात् तेष्वपि [illegible]श्रुतिविशेषात् तेषामपि विष्णुरूपत्वाङ्गीकाराच आनन्दमयः विष्णुरेवेति ॥ १२ ॥

सू. । विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥१३॥ विकारशब्दात्=वि[illegible]शब्दात् नेति चेत्=आनन्दमयादिर्विष्णुर्न भवतीति चेत् न । कुतः प्राचुर्यात्=मयट्शब्दस्य प्राचुर्यपदे[illegible]त्वाभिधायकत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

सू. । तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ चकारः समुच्चयार्थः । तस्य आनन्दम[illegible]स्य विष्णुत्वे लोकचेष्टकत्वाख्यहेतोः 'को ह्येवान्या' दित्यादिश्रुत्या प्रतिपादितत्वादानन्दमयो विष्णुरेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

सू. । मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥ ' सत्यं ज्ञान' मिति मन्त्रवर्णोक्तं ब्रह्मैव आनन्दमयादिशब्दैः प्रतिपाद्यते । अतः आनन्दमयादिशब्दवाच्यं ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

सू. । नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥ इतरः= चतुर्मुखादिः । न=आनन्दमयादिशब्दप्रतिपाद्यो न भवति । कुतः । अनुपपत्तेः='ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यादिना श्रुतस्य मोक्षजनकज्ञानविषयत्वस्य इतरेषु असम्भवादित्यर्थः ॥ १६ ॥

सू. । भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥ चतुर्मुखादेरानन्दमयात् भेदधर्मोक्तेश्च नानन्दमयश्चतुर्मुखादिरित्यर्थः ॥ १७ ॥

सू. । कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥ कामाच्च=अद्वैतश्रुत्यनुकूलानुमानस्याभावात् केवलानुमानस्य इच्छामनुसृत्य प्रवृत्तत्वात् । नानुमानापेक्षा । अतीन्द्रियार्थविषये शुष्कानुमानापेक्षा न कार्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

सू. । अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥ चशब्दो युक्तिसमुच्चयार्थकः । यतः अस्मिन् आनन्दमयप्रकरणे मोक्षेऽपि अस्य=जीवस्य तद्योगं=आनन्दमयादिना सम्बन्धम् । शास्ति=श्रुतिः प्रतिपादयति । अतोऽपि आनन्दमयादिर्ब्रह्मैव । न देहादिः इति ॥ १९ ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामानन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

भावः। नास्यादित्यमण्डलान्तर्गतस्य पुरुषस्य सर्वलोककामेश्वरत्वं श्रूयते। किं तु 'ये चास्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चे'त्यादित्यमण्डलादूर्ध्वं ये स्वर्लोकादयो लोका ये च तत्रत्यानां देवानां कामभोगास्तदुभयैश्वर्यं श्रूयते। तत्परिच्छिन्नैश्वर्यश्रवणं जीव एव कर्माधीनं सङ्कुचितैश्वर्यं सङ्गच्छते न तु स्वाभाविकनिरतिशयैश्वर्ये परमेश्वरे। न च देवलोककामेश्वर्योक्त्यैव तच्छेषमनुष्या[illegible]लोककामैश्वर्यमर्थात्सिद्ध्यति। दुर्गाधिपत्योक्त्येव तच्छेषसीमाधिपत्यमिति सर्वैश्वर्यपरमेवेदं वाक्यमिति वाच्यम्। आदित्यपुरुषप्रतिपादनानन्तरं हि 'य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत' इत्यादिना प्रतिपाद्यस्याक्षिपुरुषस्य 'ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चे'ति विभज्यादित्यण्डलाधस्तनमनुष्यादिलोककामेश्वरत्वं श्रूयते। तत्कथं तेन वाक्येनादित्यपुरुषस्य सर्वैश्वर्यं सिद्ध्येत्। न खलु राजकीययोरनयोरयं दुर्गाधिपतिरयं तत्सीमा[illegible]ति विभज्य कथने कस्यचिद्दुर्गाधिपत्यवचनेन तस्यैव तत्सीमाधिपत्यमपि सिद्ध्यति [illegible]पि सर्वपापराहित्यं श्रूयत एव 'तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः उदि[illegible] सर्वपापराहित्यं देवेषु संभवति। 'नह वै देवान्पापं गच्छति पुण्यमेवामू[illegible]यदि देवेष्वप्यनादिभवसञ्चितानि प्रसुप्तानि पापानि सन्त्येव तेषां देवत्वदशाय[illegible]नारभ्भकत्वमात्रं 'न ह वै देवा'निति श्रुत्यर्थ उच्येत तदा सर्वपापोदयवाक्यस्यापि स एवार्थोऽस्त्विति वाच्यम्। यतो मोक्षशास्त्रे पाप्मशब्दः पुण्यस्यापि ग्राहकः। मुमुक्षुं प्रति तस्याप्यनिष्टफलत्वात्। 'न सुकृतं न दुष्कृत'मित्युपक्रम्य 'सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त' इत्युभयत्रापि तत्प्रयोगाच्च पुण्यपापोदयराहित्यादिकं तु देवेष्वपि न सम्भवतीति चेन्न। पाप्मशब्दस्यानिष्टफलत्वेन रूपेण क्वचिदजहल्लक्षणया पुण्यसाधारण्येऽपि पापमात्रे गृहीतशक्तिकस्य तस्य मोक्षशास्त्रेऽपि तत्साधारण्यनियमाभावात्। अन्यथा 'नैतं सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त' इति प्रकृतेष्वहोरात्रजरामृत्युशोकसुकृतदुष्कृतेष्वविशेषेण पाप्मशब्दस्य प्रयुक्ततया(१)न्यत्रापि तावत्साधारण्यप्रसङ्गात्। न चेष्टापत्तिः। तस्मिन्नेव प्रकरणे 'एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोक' इति सत्यपि पाप्मशब्दे जरामृत्युशोकानां पृथग्ग्रहणात्। अस्तु वा मोक्षशास्त्रे सर्वत्र पाप्मशब्दः पुण्यसाधारणः। तथाप्यत्र नासङ्गतिः। कल्पान्ते मुक्तिं प्राप्स्यतां हिरण्यगर्भादीनां ब्रह्मसाक्षात्कारवत्त्वेन तन्निर्धूतसकलपुण्यपापपञ्जराणां प्रारब्धमात्रानुवृत्तिमतां पुण्यपापोदयत्वाभिप्रायेण सर्वपापोदितत्वव्यपदेशार्हत्वात्। वस्तुतस्तु तद्व्यपदेशः परमेश्वर एव न सङ्गच्छते। कथं सर्वपापोदितत्वं पाप्मनः स्वाच्छादकादुद्गमनं प्राक् तदाच्छादितस्य घटते मेघमण्डलादुदितत्वमिव प्राङ्मेघमण्डलाच्छादितस्य चन्द्रस्य। न च कदाचिदपि परमेश्वरः पापाच्छादित इष्यते। अतः प्राक्पापाच्छादनपिहितस्वभावेषु ब्रह्मसाक्षात्कारनिर्धूतसकलतदाच्छादनेषु हिरण्यगर्भादिष्वेव तस्यापि स्वारस्यं प्रतिपद्यामहे। नन्वादित्यपुरुषस्य उदितिनामविधानतन्निर्वचनतद्वेदनफलकथनानन्तरं 'तस्यर्क्च साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वेवोद्गातैतस्य हि गाते'ति ऋक्सामयोस्तद्गानरूपत्वं तस्मादेव हेतोरुद्गीथभक्तेरुद्गीथसंज्ञावत्त्वं तद्गायकस्य ऋत्विज उद्गातृ-

(१) 'तयात्रापि' इति च.पाठः।

परमेश्वरः इति पूर्वपक्षन्यायः ॥ सिद्धान्तस्तु—परमेश्वर एव। कुतः? तद्धर्मोपदेशात्। 'स एष सर्वेषां लोकानामीष्टे सर्वेषां कामानाम्' 'तस्योदितिसंज्ञावत्त्वं चेति श्रूयते। तत्सोमेन्द्रादिदेवताविषयस्तोत्रीयऋक्सामगेयत्वं सर्वात्मनि ब्रह्मण्युपपद्यते न त्वन्यत्रेति चेन्न। तस्य ब्रह्मण्यप्यनवच्छिन्नपराहम्भाववत्त्वेनोपपादनं कार्यं न तु सोमेन्द्रादिदेवतारूपजीवाभेदेन। तद्वत्त्वं तु ब्रह्मज्ञानविगलितपरिच्छिन्नदेहाभिमाने पराहम्भाववति हिरण्यगर्भादावप्युपपद्यते। वास्तवसार्वात्म्याभावादनुपपत्तावप्यभिमानिकपराहम्भावविषयतामात्रेण कथञ्चिदुपपादनीयम्(१)। उपक्रमोपसंहारगतसाधारणत्वविग्रहवत्त्वपरिच्छिन्नैश्वर्यलिङ्गानुरोधात् पूर्वाधिकरणविषयवाक्य इव अत्र मध्यगतबहुप्रमाणविरोधाभावात्। तस्मादयमादित्यमण्डलान्तर्वर्तित्वेन श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धो हिरण्यगर्भः स्यात्। 'अर्यम्णे चरुं निर्वपेत्स्वर्गकाम' इतीष्टिविधि'वसौ वा आदित्योऽर्यमे'त्यादित्यरूपत्वेन व्याख्यातस्यार्यम्णः तदिष्टचनुवाक्याया'मर्यमायाति वृषभस्तुविष्मान्दाता वसूनां पुरुहूतो अर्हन्। सहस्राक्षो गोत्रभिद्वज्रबाहुरस्मासु देवो द्रविणं दधात्वि'तीन्द्ररूपतया प्रतिपादनादिन्द्रो वा स्यान्मडलाभिमानित्वेन प्रसिद्धत्वात् ताभ्यामन्य आदित्यो वा स्यात् सर्वथा परब्रह्मव्यतिरिक्तो यः कश्चिद्देवताविशेष एवायमिति। अन्तरिति सौत्रपदेन मण्डलान्तर्वर्तिपुरुषः पक्षो निर्दिष्ट इति तत्रानुपङ्गलब्धं साध्यं दर्शयति—परमेश्वर इति। 'तद्धर्मोपदेशा'दित्यत्र बहुवचनान्तसमासेन धर्मबाहुल्यं विवक्षितमित्याह—तद्धर्माणामिति। स एष इति। ननु छान्दोग्यश्रुतिरिहोदाहृता। तत्र 'स एष सर्वेषां लोकानामीष्टे सर्वेषां कामाना'मिति सर्वलोककामैश्वर्यं न श्रूयते किंतु 'ये चैतस्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चे' ति [illegible]ककामैश्वर्यं श्रूयते। तत्तु परिच्छिन्नैश्वर्याधिकारिकदेवताविशेषलिङ्गं परमेश्वरसाध्य[illegible]भव। अत एवेदं लिङ्गं पूर्वपक्षसाधकत्वेनोदाहृतं शाङ्करभाष्ये। सत्यम्। अक्ष्यादित्यपुरुष[illegible]रैक्यं सिद्धं कृत्वा ततस्सिद्धस्य सर्वलोककामेश्वरत्वस्यानुवादरूपमिदं भाष्यं न तु श्रुतिवाक्योदाहरणरूपम्। ऐक्ये हि तयोर्विभज्योक्तमादित्यमण्डलोपरितनलोककामेश्वरमधस्तनलोककामेश्वरत्वं चैकधर्मिकं भवत्सर्वलोककामेश्वरत्वरूपं पर्यवस्यति। विभज्यैश्वर्यकथनं परमुपासनार्थमिति सिद्ध्यति। नन्वक्ष्यादित्यपुरुषयोरैक्यसिद्धिरेव कुतः। उच्यते। यद्ययं हिरण्मयः पुरुषो मंडलाधिष्ठाता हिरण्यगर्भरूपः यदि वा परमेश्वरः उभयथाप्यादित्यमंडलस्थ एवायमक्षिस्थोऽपि 'तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविश' दित्यादिश्रुतिषु हिरण्यगर्भादिरूपस्य मण्डलाधिष्ठातुः 'य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यश्चक्षुषि तिष्ठंश्चक्षुषोऽन्तर' इत्यादिश्रुतिषु परमेश्वरस्य चाक्ष्यादित्ययोरैक्यावसायात्। इह च नामरूपैक्येनाधिदैवतमन्तरादित्येऽध्यात्ममन्तरक्षिणि च मंडलाभिमानिपुरुषस्य परमेश्वरस्य चोभयत्राप्येकस्यैवोपासनविधानप्रतीतेश्च। न चादित्यपुरुषस्य नामरूपाद्युपदेशानन्तरं 'य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत' इत्युपक्रम्य 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नामे' त्यादित्यपुरुषनामादीनामक्षिपुरुषेऽतिदेशात्तयोर्भेदः प्रतीयते अभेदेऽतिदेशानपेक्षणादिति शङ्कनीयम्। नाम्नः स्थानविशेषविशिष्टवाचित्वशङ्कया रूपस्यैच्छिकस्य प्रतिस्थानं

(१) 'पपादनीयम्' इति च पाठः।

नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः' (छा. १-६.) इत्यादिना प्रतिपादिताः सर्वलोककामेश्वरत्वसर्वपापराहित्यादयो धर्मा हि पारमेश्वराः, 'एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः य इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः ॥' (श्वे. ३-२.) 'एको बहूनां यो विदधाति कामान् (श्वे. ६-१३.)' इत्यादिश्रवणात् ॥ सर्वाधारस्य

भेदशङ्कया चातिदेशोपपत्तेः। दृश्यते हि 'तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्य' इत्युपक्रान्तस्य हिरण्य-[illegible]स्य मण्डलेऽक्षिणि च स्था[illegible]विशेषविशिष्टवाचित्वेन भिन्ने अहरहमिति नामनी दृश्येते तद्वद्रू[illegible]ापि स्थानभेदेन भेदशङ्कया 'य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर' इत्यादिना क्वचिदुपदिष्टस्य 'योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तस्य भूरिति शिर' इत्यादिनान्यत्राप्युपदेशः। एवं च [illegible]ण्डलाभि[illegible]नः तदन्तर्यामिणश्चाक्ष्यादित्ययोरनुगतत्वम्। इह तयोरन्यतरस्याक्षिण्यां [illegible] चैकस्यैव प्रतिपाद्यत्वं चान्तर्याम्यधिकरणसत्यविद्याधिकरणपर्यालोचनालभ्यं समानमेव [illegible] [illegible]न्नयोः। किंतु शरीरश्रवणात् सत्यविद्यायामिवात्रापि मण्डलाभिमान्याधिकारिक[illegible] न तु परमेश्वर इति पूर्वपक्षिणो विवादः। अत्रेदमुच्यते। स्थानविशेषेणै[illegible] [illegible]ज्य प्रतिपाद्यमानमूर्ध्वाधरलोककामेश्वरत्वं सर्वलोककामेश्वरत्वरूपं पर्यवस[illegible] [illegible]रे एव सङ्गच्छत [illegible]। एवमर्थतः फलितलिङ्गमभिप्रेत्यैव शाङ्करभाष्येऽपि [illegible]त्वमपि निरङ्कुशं श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयतीत्युक्तम्। तस्मादिह न व[illegible] [illegible]सर्वेभ्यः पाप्मभ्य इति। अस्य वाक्यस्य मुख्यार्थः सर्वस्मात्पापादुद्गमन[illegible] [illegible] न सम्भवति। न हि कश्चिदपि जीवो नीडे स्थिते तस्माच्छकुन्त इव पापपञ्जर[illegible] तस्मादपादानादूर्ध्वं गच्छति। तस्माद्यथा कुतश्चिदपादानात्तं विहायोद्गतस्सर्वात्मना तत्सम्बन्धरहितो भवति। एवमयं सर्वात्मना पापसंबन्धरहित इत्ययमर्थो लक्षणया प्रतिपाद्यते। अन्यत्रापि हि परमेश्वरे प[illegible]म्बन्धराहित्यवचनानि यथाकथञ्चिल्लाक्षणिकान्येव दृश्यन्ते यथा 'एष आत्माऽपहतपाप्मा सर्वं पाप्मानोऽतो निवर्तन्त' इत्य[illegible]दीनि। असङ्कुचितसकलपापराहित्यं तु परमेश्वर एव सम्भवति नाधिकारिकपुरुषे [illegible]स्सर्वलोककामेश्वरत्ववत्सर्वपापराहित्यमपि पारमेश्वरं लिङ्गमिति भावः। [illegible]पि चा[illegible]स्य ऋक्सामगेष्णत्वादिवचनेनाक्षिपुरुषस्य 'तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते [illegible] [illegible]किकगानविषयत्ववचनेन 'सैव ऋक्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्मे'ति साक्ष[illegible] [illegible]न च बहुशोऽवगम्यमानं सार्वात्म्यमपि परमेश्वरलिङ्गम्। न तदाभिमानिकत्व[illegible] [illegible]न्यत्र नेतुं युक्तम्। इहान्यत्रोपक्रमोपसंहारैकरूप्यासिद्धेः। [illegible] चैनस्य [illegible] [illegible]संह[illegible] [illegible] परिच्छिन्नैश्वर्यविषयत्वाभावात्। उपक्रमगतसाधारणत्वविग्रहवत्त्वयोर्ब्रह्म[illegible] [illegible]नवेनान्यथासिद्धताया अपि वक्ष्यमाणत्वाच्च। तदेतत्सार्वात्म्यतत्समर्पकवचनजातं चादिशब्दाभ्यां संगृहीतम्। ननु सर्वलोककामेश्वरत्वादीनां परमेश्वरधर्मत्वं क्व सम्प्रतिपन्नं येन तेषां 'तद्धर्मोपदेशा'दिति सूत्रे परमेश्वरधर्मत्वेन सिद्धवदुपादानमुपपद्येतेत्याकाङ्क्षायां तत्सम्प्रतिपत्तिस्थानमुदाहरति—एको हि रुद्र इति। मन्त्रद्वयेऽप्येक इति विशेषणेन सर्वलो[illegible]श्वरत्वं सर्वकामेश्वरत्वं चानितरसाधारणमित्यपि दर्शितम्। 'एष आत्माऽपहतपाप्मा [illegible]विदं ब्रह्मे'त्यादिश्रवणमादिशब्देन गृह्यते। सर्वाधारत्वं परिच्छिन्नशरीरविशिष्टतये[illegible] [illegible]सर्वाधारस्येत्यादिना। शरीर-

सर्वगतस्य आदित्यान्तर्वर्तित्वं न संभवतीति यदुक्तं तत्र न विरोधः, सर्वाधारः सर्वगतः परमेश्वरः साधकानुग्रहाय हिरण्मयं किमपि रूपं समास्थाय सवितृमण्डलमधिवसति। शरीरसंबन्धादस्मदादिवदीश्वरस्य न संसारदोषापत्तिः। श्रुतिरेव भगवती ह्यस्य शरीरसंबन्धं सर्वपापराहित्यं च प्रति-

---

वत्त्वं तत्प्रतिक्षेपकतर्कस्य श्रुतिविरोधादप्रामाण्यसमर्थनेनोपपादयति—शरीरसम्बन्धादिति। यथा परमेश्वरस्वरूपं तस्यापहतपाप्मत्वादिगुणवत्त्वं च श्रुतिसिद्धत्वात्तर्को न प्रतिक्षेप्तुं शक्नोति तथा तस्य शरीरवत्त्वमपि। अपहतपाप्मत्वादिलिङ्गोपनीतस्य तस्य हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशिष्टशरीरप्रतिपादकोदाहृतश्रुतिविरोधादिति भावः। स्यादेतत्। शरीराणां कर्मजन्यत्वदुःखजनकत्वनियमं लोकदृष्टमवलम्ब्य परमेश्वरस्य सशरीरत्वे कर्मवत्त्वदुःखित्वरूपं संसारित्वं नापाद्यते येन श्रुतिविरोधात्तर्कः प्रतिहन्येत। किंतु 'रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्येरन् कपूयचरणाः कपूयां योनिं न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ती'त्यादिश्रुतिसिद्धं नियममवलम्ब्य। न चैच्छिकं शरीरं स्वातन्त्र्याविघातकमिति [illegible] [illegible]शशरीरस्य कर्मजन्यत्वं दुःखजनकत्वं वेति वाच्यम्। उदाहृतश्रुत्यनु[illegible]धेन शरीरमात्रस्य कर्मजन्यत्वदुःखजनकत्वनियमेऽवधृते तथाभूतशरीरेच्छाया एव 'विधिविहितं बुद्धिरनुसरती'तिन्यायेन कर्मानुसारित्वप्राप्तेः। न च स्वेच्छाशरीरं स्वातन्त्र्यायोपपद्यते। 'स्वेच्छैव तादृशी पुंसां यस्मात्कर्मानुसारिणी'ति पौराणिकफणितेश्चेत्याशङ्कानिवारणाय भगवतीति श्रुतिविशेषणम्। भगवती वीर्यवती रमणीयचरणादिश्रुत्यपेक्षया बलवतीति यावत्। 'भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्ति'ष्विति हि नैघण्टुकाः। बलं चास्याः विशेषविषयत्वलक्षणमिति स्फोरयति—अस्य शरीरसम्बन्धमिति। नन्वपहतपाप्मत्वादिलिङ्गैरादित्यान्तर्वर्ती परमेश्वर इति निर्णये सति खलु हिरण्यश्मश्र्वादिवाक्यं तस्य दुःखहेतु[illegible]कर्मरहितस्यैव सतः शरीरसम्बन्धं प्रतिपादयत् सामान्येन शरीरस्य कर्मजन्यत्वं दुःख[illegible] च प्रतिपादयतो वाक्याद्विशेषविषयत्वेन प्रबलमिति सामान्यवाक्यं शरीरविशेषवि[illegible] भवेत्। तथा निर्णय एव न सिद्ध्यति। शरीरस्य कर्मजन्यत्वे दुःखजनकत्वे च लाघवाच्छरीरत्वमेवावच्छेदकं न तु तद्विशेषत्वमित्युपपत्तिरूपतात्पर्यलिङ्गवद्रमणीयचरणादिवाक्यसमर्पितकर्मजन्यत्वदुःखजनकत्वदोषदुष्टशरीरवत्त्वलिङ्गादादित्यान्तर्वर्तिपुरुषस्य संसारित्वनिश्चये सति सर्वपापोदयादिपरमेश्वरलिङ्गानां तदनुसारेण नेतव्यत्वात्। न च तेषां बहुत्वादेकं शरीरवत्त्वलिङ्गं न तद्विरुद्धार्थसमर्पणक्षममिति तात्पर्यं वाच्यम्। तात्पर्यलिङ्गवत्त्वाद्वाक्योपनीतदोषशालिनः शरीरित्वलिङ्गस्यैकस्याप्यनन्यथासिद्धत्वेन अतथाभूतबहुलिङ्गेभ्योऽनुकूलतर्कवदनुमानस्य तद्रहितबह्वनुमानेभ्य इव बलवत्त्वादित्याशङ्क्य प्रतिपादयतीत्युक्तम्। तात्पर्येण समर्थयतीत्यर्थः। अस्ति सर्वपापराहित्ये तावदुपास्यगुणे तदनुगुणफलरूप'मुदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदे'तिवाक्यशेषसमर्पितं तात्पर्यलिङ्गम्। तच्च श्रुतिसमर्पितत्वात्पुरुषबुद्धिकल्प्यलाघवरूपोपपत्तितः प्रबलम्। एवमक्ष्यादित्यवर्त्येकपुरुषगतोर्ध्वाधस्तनलोककामेश्वरत्वरूपे सर्वकामेश्वरत्वेऽपि 'सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति देवकामांश्चाथानेनैव ये च तस्मादर्वाञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्चे'ति वाक्यशेषप्रतिपन्नमस्ति तदनुगुणरूपं तात्पर्यलिङ्गम्। तथा सार्वा-

वादस्संभवति। शङ्कावादिनापि हि परमेश्वरविग्रहस्य लोचनत्रयप्रसिद्धिमवलम्ब्यैव द्विलोचनस्यास्य विग्रहस्य पारमेश्वरत्वं न सम्भवतीति शङ्कनीयम्। न च तथाप्यस्या'क्षिणी'इति विशिष्टानुवादो न सम्भवतीति शङ्कनी[illegible]। 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र दध्नः फलसम्बन्धे विधीयमाने 'जुहुया'दित्यस्य प्रकरण[illegible]यसम्बन्धानुवादकत्ववत् लोचनानां रक्तारविन्दसादृश्यसम्बन्धे विधीयमाने 'अस्ये'त्यस्य[illegible]करणप्राप्तपरमेश्वरसम्बन्धानुवादकत्वोपपत्तेः। नन्वस्त्विहा'क्षिणी'इत्यंशोऽनुवादः तथा[illegible]ता[illegible]स्य विवक्षा स्यात्'अग्नी आदधीत यस्योभावग्नी अनुगतावभिनिम्रोचेदभ्युदियाद्वा पु[illegible]र्यं तस्य प्रायश्चित्तिः युवं हि स्थ स्वःपती' इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यादिति विधिषूद्दे[illegible]षणस्याप्यग्नि[illegible]जमानद्वित्वस्य विवक्षादर्शनादिति चेत् न। वैषम्यात्। उद्देश्यं हि द्विविध[illegible]पत्पाद्यं च। यद्वाक्यात्तरोत्पन्नं स्विद्धक्त्वादिस्वकार्यसम्बन्धं तत्रैव निर्ज्ञातसङ्ख्या[illegible]नार्थं केवलमन्यत्रानूद्यते तदु[illegible]तम्। यथा'ग्रहं संमार्ष्टि'इत्यादिविधिषु ग्र[illegible]त परिच्छेदकसङ्ख्यापेक्षा प्राङ्निर्ज्ञातसंख्यत्वादेव। यत्तु, संस्कारवाक्ये द[illegible]स्वकार्येण योजनीयं त[illegible]प्रागनिर्ज्ञातसंख्याके तस्मिन्नस्ति परिच्छेदकसंख्यापेक्ष[illegible]तैव सङ्ख्या। अत एव चमसाध्वर्यून्वृणीते' इत्यत्रोद्देश्याश्चमसा[illegible]र्यवो[illegible]शेध कर्तावुपादेया इति तद्बहुत्वं विवक्षितमित्युक्तम् 'उत्पत्तौ तु बहुश्रुते' रि[illegible]याधिकरणे। ततश्च 'अग्नी आदधीते'त्यत्र उद्देश्ययोरग्न्योराधानोत्पादितयो'राहवन[illegible]होति' 'गार्हपत्ये हवींषि श्रपयती'त्यादिवाक्यैः स्वकार्यसम्बन्धः कर्तव्य इत्युत्पाद्योद्देश्यत्वात् सङ्ख्य[illegible]क्षा युक्ता। 'यस्योभावग्नी अनुगता'वित्यत्र अग्न्योरुपात्तोद्देश्यत्वेऽप्यग्न्यनुगके निमित्त[illegible]नस्य पुनराधानस्य 'अग्नी आदधीते' [illegible]धानाभ्यासरू[illegible]त्वात् त[illegible]चाधानस्याग्निद्वयोत्पादकतया निर्ज्ञातस्य सत्येकस्मि[illegible]न्न[illegible]नस्याग्निद्वयोत्पादक[illegible]गाद्विधीयमानस्य नैमित्तिकाधानस्वभावपर्यालोचनयापेक्षित[illegible]त्वविवक्षा युक्ता। [illegible]योर्यजमानयो'रित्यत्र तथैवोपात्तोद्देश्यत्वेऽपि नैमित्तिकप्रतिपन्मंत्रवि[illegible]यतनिमि[illegible]त्वाद्यजमानमात्रस्य यत्किञ्चिद्गतद्वित्वमात्रस्य च सर्वेत्रक्रतौ नियतत्वा[illegible]नैमि[illegible]पेक्षानुसारेण कुलाययज्ञादौ क्वचिदेव सम्भवादनियतं यजमानद्वित्वं [illegible] वक्त[illegible]। 'द्वयो'रिति विशेषणं च साफल्यं नेतव्यम्। 'उपास्मै गायता नर' इति नित्यप्रतिपन्मन्त्रेण 'एते असृग्रमिन्दव'इति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति वाक्यान्तरविधेयप्रतिपन्मन्त्रान्तरेण च सहाष्टदोषदुष्टे विकल्पोऽपि परिहरणीय इत्यपेक्षितत्वात् तद्वित्वविवक्षापि युक्ता। इह'त्वक्षिणी' इत्येतन्नोत्पाद्योद्देश्यपरम्। न वा तद्वित्वसङ्ख्यापेक्षं किञ्चिद्विधेयमस्ति। तस्मात्तत्र'यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्' इत्यत्र हविरुभयत्वस्येवाक्षिद्वित्वस्याविवक्षैव न्यायप्राप्ताऽवतिष्ठते। नन्विहाद्वित्वविवक्षायां द्विवचनं किमालम्बनं ग्रहैकत्वहविरुभयत्वविवक्षायामेकवचनमुभयपदं च किमा[illegible]म्बनम्। तत्त ग्रहगतैकत्वानुवादकमेकवचनम्। कदाचिदुभयार्तेरपि सम्भवात् पक्षप्र[illegible]प्तोभयत्वा[illegible]दकमुभयपदमिति चेत्तर्हि त्रिषु लोचनेषु द्वयोर्द्वयोः प्रत्येकं वर्तमानं द्वित्वं द्विवचनमनुव[illegible]त्यस्तु। स्यादेतत्। 'ग्रहं सम्मार्ष्टी'त्यत्रैकवचनं जात्येकत्वावलम्बनम्। यथा 'वृषलैर्न प्रवेष्टव्य'मित्यत्र बहुवचनं तद्बहुत्वावलम्बनम्। न हि तद्बहुवचनं नित्यवत् श्रुतं पक्षप्रा[illegible]बहुत्वानुवादकमिति यु

इति त्रिलोचनस्य परमेश्वरस्य लोचनद्वयग्रहणं पुण्डरीकसादृश्यवर्णनार्थं, न तृतीयलोचनाभावद्योतनपरम्। तथा हि–त्रिपुत्रं ब्राह्मणं प्रति 'द्वौ पुत्रावस्याग्नि-

---

क्तम्। न च तत्रैव प्रत्येकबहुलत्वावलम्बनमिति वक्तुं शक्यम्। (जातिर्बहुत्वावलम्बनमिति वक्तुं शक्यम्।) वस्तुत एकस्यामपि जातौ 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्या-मिति (पा०. १. २–५८) सूत्रसिद्धस्यातिदेशकस्य बहुत्वस्यापि सत्त्वात्। ततश्च जातौ मुख्यस्यैकत्वस्यातिदेशिकस्य बहुत्वस्य चाव्यभिचारित्वात् जातिविवक्षायां श्रूयमाणयोरपि तयोरविवक्षा युक्ता। यथोदाहृतविधिनिषेधयोः द्वित्वविवक्षा न युक्ता। जातिविवक्षायां जातौ द्वित्वस्य कथमप्यप्राप्तेः। व्यक्तिविवक्षायामपि तत्र तस्य नियतस्याप्राप्तेः। तस्मादेकत्वबहुत्वन्यायाविषयत्वाद्द्वित्वस्य श्रूयमाणस्य विवक्षैव युक्ता। न च तथा सति 'यस्योभयं हविरार्ति'मित्यत्रापि द्वित्वस्य विवक्षायामन्यतरार्तौ नैमित्तिकाभावप्रसङ्गः। तत्र द्वित्वमात्रं न श्रुतम्। किं तु अवयवसमुदायः। 'संख्याया अवयवे तय'बिति (पा०–५—२–४२) विहितस्य श्रूयमाणसंख्याविशेषयुक्तावयवघटितसमुदायार्थस्य तयप्प्रत्ययस्य 'द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा। (पा०–५–२–४३) 'उभादुदात्तो नित्य'मित्यु (पा०५–२–४४) भशब्दात्परतायामयजादेशविधानात्। ततश्चोभयशब्दार्थस्यावयवद्वयारब्धसमुदायस्यैकावयवनाशेऽपि नाशोऽस्तीति युक्तं, तत्रान्यतरनाशेऽपि नैमित्तिकानुष्ठानमिति वैषम्यात्। इत्थमेव हेलाराजीय टीकायाम् 'एकत्वं वा बहुत्वं वा केषाञ्चिदविवक्षितम्। तद्धि जात्यभिधानाय द्वित्वं तु स्याद्विवक्षित'मित्यादिश्लोकव्याख्यानेषु प्रपञ्चितम्। तस्माच्छाब्दिकमर्यादया ग्रहैकत्वादिवद्द्वित्वस्याविवक्षोक्तिर्न युक्तेति चेत् उच्यते। शाब्दिकमर्यादावलम्बनेऽपि जातिविवक्षायां तदविवक्षोक्तिर्युक्ता। यत्तु जातिविवक्षायामेकवचनं बहुवचनं वा प्राप्नोति न द्विवचनमिति। सत्यमन्यत्र व्रीह्यादिजातिषु तथैव। स्तनलोचनादिजातिविवक्षायां तु द्विवचनमपि पक्षे भवति।'स्तनादीनां द्वित्वाविष्टा जातिः प्रायेणे'ति वामनसूत्रे विधानात्॥ 'स्नान्तीनां बृहदमलोदबिंदुचित्रौ रेजाते रुचिरदृशामुरोजकुंभौ'॥ इत्यादिकाव्यप्रयोगदर्शनात्॥ 'तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नश्रुबिंदवः॥ दीपाभ्यामिव दीप्ताभ्यां सार्चिषस्तैलबिंदवः॥' इति रामायणे दशाननक्रोधवर्णने नेत्राभ्यामिति द्विवचनदर्शनात्॥ तस्मात् स्तनलोचनादिजातिष्वेकत्वबहुत्ववद्द्वित्वस्यापि प्राप्तत्वात्तासु तस्याप्यविवक्षा युक्ता। 'द्वित्वं तु स्याद्विवक्षित'मिति वचनं तु द्वित्वानाविष्टव्रीह्यादिजातिविषयमिति न विरोध इति। एवमक्षिद्वित्वाविवक्षयोपपादयितुं शक्येऽपि प्रकृतेऽर्थे यदि कश्चिन्मीमांसान्यायानभिज्ञो मन्येत अस्य विग्रहस्य पारमेश्वरत्वं व्यवस्थापनीयमिति पक्षपातमात्रेण द्वित्वविवक्षां ब्रवीति न तु श्रूयमाणस्य द्विवचनस्यार्थाविवक्षाकल्पनं युक्तमिति तं प्रति तद्विवक्षामङ्गीकृत्य परिहारो भाष्यकारेणोच्यते 'यथाकप्यास'मित्यादिना। पुण्डरीकेति। कप्यासविशेषणलब्धविकसितपुण्डरीकसादृश्यवर्णनार्थमित्यर्थः। पुण्डरीकमात्रसादृश्यं तु तृतीयलोचनस्यापि साधारणमेव। ननु, लोचनविशेषणं द्वित्वं कथं लोचनान्तरव्यवच्छेदकं न स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तमुखेनोपपादयति–तथाहीति। ननु सर्वत्र न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदः सङ्ख्याविशेषविवक्षायाः फलम्। तथा च पुत्रगतद्वित्वसङ्ख्या विवक्षिता तद्ग-

(१) एतद्रेखाङ्कितं वाक्यं केषु चित्पुस्तकेषु न दृश्यते।

कल्पा'वित्युक्ते द्विसंख्याग्रहणं न शेषपुत्रनिषेधपरं, किन्तु पुत्रद्वयस्याग्निसादृश्य- [illegible] तद्वदत्रापि। कमुदकं रश्मिभिः पिबतीति कपिरादित्यः, तेनासितं विकसितं पुण्डरीकं यथा स्फु[illegible]ति तथा परमेश्वरस्य लोचनद्वयम् । तृतीयलोचनं तु मुकुलि- तस्वभावं विक[illegible]पुण्डरीकसदृशं न भवति, मुकुलितपुण्डरीकसदृशमित्यभि- प्रायः॥'असौ यो [illegible]र्पति नीलग्रीवो विलोहितः,उतैनं गोपा अदृशन्नदृशन्नुदहार्यः, उतैनं विश्वा भू[illegible] दृष्टो मृ[illegible]याति नः, (तै. सं. ४-५-१.) इति नीलग्री-

---

ताधिकसङ्ख्याव्य[illegible] [illegible]न पर्यवस्येदित्याशङ्कां निराकरोति-किंत्विति । इह द्वित्वसङ्ख्य[illegible] [illegible] । किं तु उद्देश्यतावच्छेदकीभूतपुत्रगताग्निसादृश्यविधा- नार्था। तथा चा[illegible] [illegible]सङ्ख्याव्यवच्छेदेन पुत्रान्तरगताग्निसादृश्यनिषेधे पर्यवस्ये- दिति भावः। न[illegible] [illegible]कविशेषणोपादानात्तथा भवतु नाम। इह तु 'द्वे' इत्यधिक- विशेषणाभा[illegible] [illegible]पुण्डरीकसादृश्यनिषेधः प्राप्नुयात्। न हि द्वाविति विशेषणं विहा- य 'अस्य पुत्राव[illegible] [illegible]वित्युक्तेऽपि पुत्रान्तरगताग्निसादृश्यनिषेधो लभ्यते। तथा चाक्षिगत- सङ्ख्या विव[illegible]न्तरनिषेध एव पर्यवस्येत् निषेध्यान्तराभावादित्याशङ्क्याह-तद्वदत्रा- पीति । वि[illegible]न्तरवत्युद्देश्ये विवक्षिता सङ्ख्यो[illegible]देश्यादन्यत्र गतस्य विधेयस्य निषेधं प्राप- यति । 'अ[illegible] पुत्रावग्निकल्पा'वित्यत्रोद्देश्यविशेषणत्वात्सङ्ख्या न विवक्षितेति न तयान्यत्र [illegible]कल्पत्वस्य निषेधः । नाप्युद्देश्यतावच्छेदकस्य पुत्रत्वस्य । किं 'त्वस्य पुत्रौ पठत' [illegible] यथाप्राप्तसङ्ख्यानुवादमात्रम् । 'द्वावस्य पुत्रावग्निकल्पा' वित्यत्र तु द्वयोर्यजमा- न[illegible] द्विशब्दवैयर्थ्यपरिहाराय द्वित्वविवक्षावश्यंभाविनी । अतस्तत्र 'अस्य पुत्रा- णा[illegible] द्वा[illegible]कल्पा'विति द्वित्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेन विवक्षितत्वे सति विधेयस्याग्नि- कल्प[illegible] पुत्र[illegible] निषेधः । इह तद्वदे'वाक्षिणी' इति द्विवचनोक्तस्याप्युद्देश्यविशेषणस्य द्वित्व[illegible] वक्षि[illegible]कारे अक्ष्यन्तरे विधेयस्य पुण्डरीकसादृश्यस्यैव निषेधो भवेत् न त्वक्ष्य[illegible]ति भावः । ननु परमेश्वरस्य तृतीयेऽक्षिणि पुण्डरीकसादृश्यस्य नापि कप्यास- विशेष[illegible] [illegible]लौहित्यविशेषशालिपुण्डरीकसादृश्यस्य निषेधस्सम्भवति । तस्यापि तथात्वादि- त्याशङ्क्य कप्यासशब्दमन्यथा व्याचष्टे-कमुदकमिति । प्रतिपादितन्यायैरिह वर्णितस्य विग्रहस्य पारमेश्वरत्वनिश्चये सति यद्यक्षिणी [illegible]त्यत्रोद्देश्यविशेषणस्य द्वित्वस्य न्यायविरुद्ध- मपि विवक्षितत्वमङ्गीक्रियते तदा तस्य 'द्वावस्य पुत्रावग्निकल्पा' वित्यत्रेवान्यगतविधेयनिषे- धपर्यवसायित्वावश्यंभावेन तन्निर्वाहाय रूढिप्राबल्यादिन्यायं परित्यज्य कप्यासपदमेव व्या- ख्येयमिति भावः । कशब्दोपपदात् 'पा पान' इति धातोरौणादिक इकारप्रत्यये आतो लोपे च सति निष्पन्नः कपिशब्दः 'असु क्षेपण' इति धातोरस्यते विकास्यत इति कर्मणि घञन्तः। ततश्च कपेरासं विकास्यमिति कृद्योगलक्षणषष्ठीसमासः । तेनासितमि[illegible]ति भाष्ये स्वकीयनि- दर्शनप्रयोगानुसारेण तृतीयाप्रयोगः । आसितमिति 'असु क्षेप[illegible]ति धातोर्ण्यन्तान्निष्ठायां रूपम् । मुकुलितेति । विशिष्टविधेयनिषेधोऽत्र विशेषणमात्रनिषेधपर्यवसायीति भावः ॥ उत्तरसूत्रमवतारयति-असौ य इति । सिद्धान्तोपक्रमे परमेश्वर एवेति प्रतिज्ञावाक्येन 'नेतरोऽनुपपत्ते'रिति (ब्र०-१-१-१७) सूत्रान्नेतर इत्यस्यानुवृत्तिमङ्गीकृत्यादित्यान्तर्वर्ती पर-

वस्य परमेश्वरस्य सर्वभूतप्रत्यक्षत्वावगमात्, 'स्वरुचाहितमण्डलस्त्रिनेत्रो रविः' इति तस्य त्रिलोचनत्वावगतेश्च, आदित्य एव प्रत्यक्षः परमेश्वरः प्रभामण्डल- मध्यवर्ती । अन्यथा कथमस्य नीलग्रीवत्वं त्रिलोचनत्वं चोच्येत, 'असावादित्यो ब्रह्म' (तै. आ. २-२.) इति ब्रह्मत्वव्यपदेशश्च । तस्मात् 'अन्तरादित्ये' इति मण्डलवर्ती सूर्य एव हिरण्मयः पुरुष इत्यत आह—

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २२ ॥

मण्डलाभिमानिनोऽस्मात् चेतनरूपात् आदित्यादन्य एव हिरण्मयरूपः परमेश्वरः, भेदव्यपदेशात् 'य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयति एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः, (बृह. ५-७.) इति । अत्रामृतशब्देन शिव उच्यते 'एतानि ह वा अमृ- तस्य नामधेयानि' (जाबाल. ३.) इति शतरुद्रीयप्रशंसापरजाबालोपनिष- च्छ्रवणात् आदित्याद्भेद एव परमेश्वरस्य तदविदितत्वादिधर्मैः व्यपदिश्यते ।

श्वरः न तु मण्डलाभिमानी पुरुष इति साध्यं दर्शितम् । तत्रेयमाशङ्का । अस्तु परमे- मेश्वरः न तु मण्डलाभिमानी पुरुष इति साध्यं दर्शितम् । 'असौ योऽवसर्पती'ति मन्त्रे यमति- श्वरस्स तु मण्डलाभिमानिनः पुरुषादन्यो न भवति । 'असौ योऽवसर्पती'ति मन्त्रे यमति- पामरा गोपाला उदकुम्भहारिण्यः स्त्रियोऽन्यानि च सर्वाणि भूतानि व्योम्नि सञ्चरन्तं पश्यन्ति तस्यैव मण्डलाभिमानिनः पुरुषस्य नीलग्रीवत्वरूपपरमेश्वरासाधारणधर्मोपदेशात् । न च मण्डलमेव सर्वे पश्यन्ति न तु मण्डलाभिमानिनं नीलग्रीवमिति मन्त्रस्य यथाश्रुतार्थ- बाधः शङ्कनीयः । मण्डलस्यापि तदभिमानिपुरुषशरीरत्वेन मण्डलदर्शनस्य तच्छरीरकपुरुष- दर्शनत्वोक्त्युपपत्तेः । 'ध्यायन्नुपविष्टस्तिष्ठन्परमेश्वरमवलोकयन् देवदत्तो मया दृष्ट' इत्या- दिव्यवहारदर्शनात् । न च तस्य त्रिलोचनत्वाभावादक्षिद्वित्वविवक्षाप्राप्तमुकुलितलोचनान्त- रवत्त्वायोगः । 'अरुणोऽरुणपङ्कजे निषण्णः कमलाभीतिवरान्करैर्दधानः । स्वरुचाहितमण्ड- लस्त्रिनेत्रो रविराकल्पशताकुलोऽवतान्नः ॥ " इत्यभियुक्तकृते तद्ध्यानश्लोके तस्य त्रिनेत्रत्व- प्रतिपादनात् । तस्मान्मण्डलाभिमानी पुरुष एव परमेश्वरः स एव विषयवाक्येऽस्मिन्नुपास्यः प्रतिपाद्यते न तु तस्यान्तरः कश्चिदित्येवमाशङ्कानिराकरणार्थमुत्तरसूत्रमित्यर्थः॥ सू॥ भेदव्य- पदेशाच्चान्यः ॥२२॥ ननु, 'य आदित्ये तिष्ठ'न्नित्यादिश्रुतावादित्यशब्दो मण्डलवाची । 'य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष' इति बृहदारण्यके 'एष एतस्मिन्मण्डलेऽर्चिषि पुरुष' इति तै- त्तिरीये च पुरुषस्य मण्डलस्थत्वोक्तेः तदैकार्थ्यौचित्यात् । न चादितिशब्दान्निष्पन्नोऽप- त्यार्थण्यप्रत्ययश्चेतन एवान्वेति न मण्डल इति वाच्यम् । अपत्यार्थण्यप्रत्ययानन्तरं 'तस्ये' दमित्यर्थे ण्यप्रत्ययान्तरनिष्पत्त्या तद्वाचित्वोपपत्तेः । 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्य' इति (पा०-४-१-८५. सू.) ण्यप्रत्ययविधानस्य प्राग्दीव्यतीयसर्वार्थसाधारणत्वात् । ततश्च मण्डलाभिमानिपुरुषादसिद्धो भेदव्यपदेश इत्याशङ्क्याह-तदविदितत्वादिधर्मै- रिति । 'यमादित्यो न वेदे'त्यत्र वेदनप्रसक्तिमत्त्वाच्चेतन एवादित्यशब्दार्थ इत्यवग- म्यते । 'यमादित्यो न वेद यस्यादित्यश्शरीर'मिति पुल्लिङ्गाभ्यामपि तथाऽवगम्यते । श्रु- त्यन्तरोक्तमण्डलपरत्वे हि नपुंसकलिङ्गता स्यात् । तैत्तिरीये 'य एष एतस्मिन्मण्डलेऽर्चि-

तस्मादादित्याचेतनादन्य ईश्वरो हिरण्मयः 'नीलग्रीवो विलोहितः' (तै. सं- ४-५-१.) इति नीलग्रीवः परमेश्वर एवादित्यान्तर्वर्ती प्रतिपाद्यते। तदात्मतया तच्छब्दवाच्यत्वम् ॥ ननु न नीलग्रीवः परमेश्वर आदित्यान्तर्वर्ती, किन्तु नारायण एव। तथा हि, सर्वत्र लौकिकाः पठन्ति—'ध्येयस्सदा सवितृमण्डलम-

---

षि पुरुष' इति मण्डलाभिमान्यादित्यवर्णनानन्तरं 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुष' इति तदान्तरत्वेन परमेश्वरवर्णनाच्च तथाऽवगम्यते। एवं च 'य आदित्ये तिष्ठ'न्नित्यादित्यशब्दस्य ण्यप्रत्ययद्वयान्ततया प्रक्रियागौरवमपि नाश्रयणीयम्। उदाहृतबृहदारण्यकश्रुतेर्हिरण्यगर्भविषयत्वस्य प्रागुपपादितत्वात्तैत्तिरीयश्रुतेस्स्वान्तर्वर्त्तिपरमेश्वरान्यमण्डलाभिमानिविषयत्वस्य तत्रैव स्पष्टत्वाच्च । 'य आदित्ये तिष्ठ'न्नित्यादिपरमेश्वरविषयश्रुतौ तदैकार्थ्यं नानुसरणीयम् । परमेश्वरस्य मण्डलस्थत्वं क्वचिदाम्नातमस्ति चेत्पर्यङ्कस्थराज्ञः प्रासादस्थत्ववत्तदुपपद्यते । एवमुक्तन्यायैः प्रकृतविषयवाक्येऽप्यादित्यशब्दो मण्डलाभिमानिपुरुषपर इति भावः। तस्मादादित्यादिति । यद्यपि हिरण्यगर्भाद्भेदः पूर्वाधिकरणे सिद्धः। तथाप्यदितिपुत्रत्वेन प्रसिद्धान्मण्डलाभिमानिनः पुरुषाद्भेदोऽनेन सूत्रेण प्रतिपाद्यत इति भावः। 'असौ योऽवसर्पती'ति मन्त्रो न मण्डलाभिमानिपुरुषपरः। किं तु तदन्तर्वर्तिपरमेश्वरपरः। तच्छरीरकतया तत्प्रतिपादकशब्दविषयत्वं तस्योपपद्यत इत्याह—नीलग्रीवइति। भेदव्यपदेशसूत्रे चकारेण नारायणादप्ययमन्य इति दर्शितम्। तदुपपाद-नमाशङ्कते—नन्विति। लौकिकप्रसिद्धिपुण्डरीकाक्षत्वलिङ्गाभ्यामादित्यान्तर्वर्त्ती हिरण्मयः [illegible]े नारायणस्स एव सर्वलोककामेश्वरत्वादिपारमैश्वर्यशाली इति प्राप्ते परिहारः—तैत्तिरीयोप- मध्ये तमेव मण्डलाभिमा[illegible] प्रस्तुत्य तस्य छान्दोग्ये 'तस्यर्क कल्पत्वस्य पु[illegible]'वित्यादिना इह तद्वदे'वाक्षिणी' इति द्विवचनोक्तस्याप्युद्देश्यावशेषणस्य द्वित्वस्य विवक्षितत्वा[illegible] अक्ष्यन्तरे विधेयस्य पुण्डरीकसादृश्यस्यैव निषेधो भवेत् न त्वक्ष्यन्तरस्येति भावः। ननु परमेश्वरस्य तृतीयेऽक्षिणि पुण्डरीकसादृश्यस्य नापि कप्यासविशेषणलब्धलौहित्यविशेषशालिपुण्डरीकसादृश्यस्य निषेधस्सम्भवति। तस्यापि तथात्वादित्याशङ्क्य कप्यासशब्दमन्यथा व्याचष्टे—कमुदकमिति। प्रतिपादितन्यायैरिह वर्णितस्य विग्रहस्य पारमेश्वरत्वनिश्चये सति यद्यक्षिणी इत्यत्रोद्देश्यविशेषणस्य द्वित्वस्य न्यायविरुद्धमपि विवक्षितत्वमङ्गीक्रियते तदा तस्य 'द्वावस्य पुत्रावग्निकल्पा' वित्यत्रेवान्यगतविधेयनिषेधपर्यवसायित्वावश्यंभावेन तन्निर्वाहाय रूढिप्राबल्यादिन्यायं परित्यज्य कप्यासपदमेव व्याख्येयमिति भावः। कशब्दोपपदात् 'पा पान' इति धातोरौणादिक इकारप्रत्यये आतो लोपे च सति निष्पन्नः कपिशब्दः 'असु क्षेपण' इति धातोरस्यते विकास्यत इति कर्मणि घञन्तः। ततश्च कपेरासं विकास्यमिति कृद्योगलक्षणषष्ठीसमासः। तेनासितमिति भाष्ये स्वकीयनिष्ठान्तप्रयोगानुसारेण तृतीयाप्रयोगः। आसितमिति 'असु क्षेपणे' इति धातोर्ण्यन्तान्निष्ठायां रूपम्। मुकुलितेति। विशिष्टविधेयनिषेधोऽत्र विशेषणमात्रनिषेधपर्यवसायीति भावः॥ उत्तरसूत्रमवतारयति—असौ य इति । सिद्धान्तोपक्रमे परमेश्वर एवेति प्रतिज्ञावाक्येन 'नेतरोऽनुपपत्ते'रिति (ब्र०-१-१-१७) सूत्रान्नेतर इत्यस्यानुवृत्तिमङ्गीकृत्यादित्यान्तर्वर्ती पर-

ध्यवर्ती नारायणस्सरसिजासनसन्निविष्टः।' इति। तस्यैव पुण्डरीकसदृशाक्षिद्वयसंबन्धो युक्तः, पुण्डरीकाक्ष इति प्रसिद्धेः। किमन्यथाप्रतिपादनप्रयासेन इति चेत् न, परमेश्वरासाधारणलिङ्गानां हिरण्मयपुरुषे दृश्यमानानां तस्मिन् नारायणेऽनुपपत्तेः। तथा हि—सूत्रविषयस्य संदिग्धस्यास्य वाक्यस्यासन्दिग्धैर्वाक्यान्तरैर्निर्णयो युक्तः। महोपनिषदि श्रूयते, 'आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति' इत्यादि। तत्र 'य एष एतस्मिन् मण्डलेऽर्चिर्दीप्यते' इति मण्डलप्रभामुक्त्वा 'य एष एतस्मिन् मण्डलेऽर्चिषि पुरुषः' इति मण्डलाभिमानिनं सूर्यमभिधाय 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः' इति हिरण्मयं पुरुषमादित्यान्तर्यामिणमुक्त्वा पुनः 'आदित्यो वै तेज ओजो बलं यशः' इत्यादिना तस्यादित्यरूपस्य विभूतिमभिधाय 'एष पुरुष एष भूतानामधिपतिः' इति भूतपतित्वेन तं निर्दिश्य,पुनः कीदृश इत्याकाङ्क्षायां 'सर्वो वै रुद्रः' इत्यारभ्य 'हिरण्यबाहवे हिरण्यपतयेऽम्बि-

---

प्रचेतसे नमस्तुभ्यं नमो मीढुष्टमाय च। नमो नमस्ते रुद्राय त्वामहं शरणं गतः। हिरण्यबाहवे तुभ्यं हिरण्यपतये नमः। अम्बिकापतये नित्यमुमायाः पतये नमः ॥' इति। 'सर्वो वै रुद्र' इत्याद्यनुवाकत्रयस्य 'घृणिस्सूर्य'इत्याद्यनुवाकैकवाक्यतया अन्तरादित्यविद्यापेक्षितरूपसमर्पणपरत्वस्य स्फुटीकरणाच्चेति। अत्र भाष्ये तैत्तिरीयमहोपनिषद्वाक्योपन्यासोऽन्येषामपि वेदत्रयसमाम्नातानां निर्णायकवाक्यानामुपलक्षणार्थः। तथा हि—ऋक्संहितायां तावत् 'कद्रुद्राय प्रचेतसे' इति रुद्रसूक्ते परमेश्वरं प्रस्तुत्याम्नायते—'यः शुक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते। श्रेष्ठो देवानां [illegible]'इति। [illegible]निमित्तात्सर्वपापराहित्याच्छुभ्र[illegible] तस्य त्रिलोचनत्वाभावादक्षिद्वित्वविद्वसुरुत्तमं धनं तद्वत्स-रवस्यायोगः। 'अरुणोऽरुणपङ्कजे निषण्णः कमलाभीतिवरान्करैर्दधानः [illegible] लखिनेत्रो रविराकल्पशताकुलोऽवतान्नः ॥" इत्यभियुक्तकृते तद्ध्यानश्लोके तस्य [illegible] नामगुणौ विग्रहो [illegible] प्रतिपादनात्। तस्मान्मण्डलाभिमानी पुरुष एव परमेश्वरः स एव विषय[illegible]क्येऽस्मिन्नुप-प्रतिपाद्यते न तु तस्यान्तरः कश्चिदित्येवमाशङ्कानिराकरणार्थमुत्तरसूत्रमित्यर्थः॥ सू॥ भेदव्य-पदेशाच्चान्यः ॥२२॥ ननु, 'य आदित्ये तिष्ठ'न्नित्यादिश्रुतावादित्यशब्दो मण्डलवाची। 'य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष' इति बृहदारण्यके 'एष एतस्मिन्मण्डलेऽर्चिषि पुरुष' इति तैत्तिरीये च पुरुषस्य मण्डलस्थत्वोक्तेः तदैकार्थ्यौचित्यात्। न चादितिशब्दान्निष्पन्नोऽपत्यार्थण्यप्रत्ययश्चेतन एवान्वेति न मण्डल इति वाच्यम्। अपत्यार्थण्यप्रत्ययानन्तरं 'तस्येदमित्यर्थे ण्यप्रत्ययान्तरनिष्पत्त्या तद्वाचित्वोपपत्तेः। 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्य' इति (पा०-४-१-८५. सू.) ण्यप्रत्ययविधानस्य प्राग्दीव्यती[illegible]रणत्वात्। ततश्च मण्डलाभिमानिपुरुषादसिद्धो भेदव्यपदेश इत्याश[illegible] मै-रिति। 'यमादित्यो न वेदे'त्यत्र वेदनप्रसक्तिमत्त्वाच्चेतन[illegible] म्यते। 'यमादित्यो न वेद यस्यादित्यश्शरीर'मिति पुल्लिङ्गाभ्यामपि [illegible] त्यन्तरोक्तमण्डलपरत्वे हि नपुंसकलिङ्गता स्यात्। तैत्तिरीये 'य एष एतस्मिन्म०

कापतय उमापतये' इत्युपसंहृतम् । तत्र बाहुग्रहणस्योपलक्षणत्वाद्धिरण्यरूप इति तात्पर्यम् । अतो हिरण्यसदृशरूपः उमापतिरादित्यमण्डलवर्तीति सिद्ध्यति । अत्र नीलग्रीवत्वमुमापतित्वमित्यादि विशेषलिङ्गम्, परमेश्वरादन्यत्र तस्यायोगात् । पुण्डरीकाक्षत्वं साधारणं लिङ्गं, नारायणादन्यत्रापि तस्य दर्शनात् कमललोचना नारी कमललोचनः पुरुष इति । अतो विशेषलिङ्गेन सामान्यलिङ्गस्य बाधः । 'ध्येयः सदा' इत्यादि लौकिकं वचनं भाक्तमेव । ततो हिरण्यसदृशरूपस्त्रिलोचनो नीलग्रीव उमापतिः सकललोककामेश्वरः सर्वपापमानाघातो भगवान् परमेश्वर आदित्यान्तर्वर्ती सावित्रीप्रतिपाद्यः सर्वेषां मुमुक्षूणां ध्येय इति सिद्धम् ॥

वसीयत इत्युपसंहरति—अत इति । पुण्डरीकाक्षत्वमिति । पुण्डरीकाक्ष इति नामैवासाधारणं न तु पुण्डरीकसदृशलोचनत्वम् । अतस्समानार्थशाखान्तरगतेनापि शिवासाधारणलिङ्गेन तस्य बाधः । लौकिकं वचनमिति । पौरुषेयं पौराणिकवचनं भाक्तं तद्भक्तविषयं विष्णुपूजावसाने विष्णोरादित्यमण्डले ध्येयत्वपरं न तु विष्णोरादित्यान्तर्वर्तित्वप्रतिपादनपरम् । सर्वदेवतानामपि हि तत्तन्मन्त्रादिनिर्दिष्टैरादित्यमण्डले ध्यानं कार्यमिति विधानं दृश्यते । विशिष्य च विष्णोर्द्वादशादित्यान्तर्गतस्यो[illegible]रूपस्य मासविशेषमण्डलाधिष्ठानाधिकारनिर्वर्तकत्वेन तत्र सन्निधानं स्मृतिपुराणेषु प्रसिद्धं [illegible]भावः । सावित्रीप्रतिपाद्य इति । 'आदित्यमण्डलासीनं रुक्माभं पुरुषं परम् । ध्यायन् [illegible]ष्टित्येतान्निष्कामो मुच्यते द्विजः। आदित्यमण्डलान्तःस्थं परं ब्रह्माधिदैवतम् । छन्दो निचृत्स्य[illegible]गायत्री मया दृष्टा सनातनी' त्यादि[illegible]वचनैरादित्यान्तर्वर्ति परं ब्रह्म गायत्रीप्रतिपाद्यमिति तावदवसीयते । तच्च शिव एवे[illegible] व्यवस्थापितम् । तदनुसारेण 'विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्री देवता रवि' रित्यादि[illegible]स्मृतिषु रविवाचकं पदं तदन्तर्यामिणि पर्यवस्यति । सवि[illegible]मिति सवितृवरणीयत्वप्रतिपादनादपि'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध' इति मन्त्रेण सवितुः[illegible]तया समाश्रयणीये तदन्तर्यामिणि शिवे पर्यवस्यति । न च सवितुर्भर्ग इत्यन्वयोऽस्तु[illegible]ति सवितृशब्दस्य जगत्प्रसवितरि ब्रह्मणि वृत्त्या भर्ग इत्यस्य 'भञ्जो आमर्दन' इति धा[illegible]त्वेन निष्पन्नस्य पापभञ्जके तस्मिन्नेव ब्रह्मरूपे ज्योतिषि वृत्त्या'राहोश्शिर' इतिवदुपचा[illegible]र्भर्ग इत्यस्य ब्रह्मैवार्थस्स्यादिति वाच्यम् । सवितृशब्दस्य सन्निहितं प्रतिसम्बन्ध्यपेक्षं[illegible]सवितुर्वरेण्यं' 'तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रा' मित्यादिमन्त्रान्तरेषु क्लृप्तस्वान्वयं वरेण्य[illegible]यान्यान्वयासम्भवात् उदाहृतस्मृतिवचनजातसिद्धस्यादित्यान्तर्वर्ति परं ब्रह्म गायत्र्य[illegible]तमित्यस्यार्थस्य प्रसिद्धये सवितृशब्दस्य रविपरत्वावश्यम्भावाच्च । मैत्रायणीयानां गा[illegible]निरूपणप्रकरणगतेन 'यदेष रुद्रो भर्गाख्यो ब्रह्मवादिन' इति वाक्येन तलवकारिणां 'द्वितीयपादो भर्गमय' इति वाक्येन 'आदित्यान्तर्गतं यच्च भर्गाख्यं वै मुमुक्षुभि'रिति योगयाज्ञवल्क्यस्मृतिवचनेन 'तद्भर्गाख्यं किमपि परमं धाम भर्गं प्रपद्य' इति साम्बस्तोत्रप्रयोगेण चाकारान्ततयावगतस्यात एव रूढ्या शिवपरस्य च भर्ग इत्यस्य सकारान्तत्वज्योतिःपरत्वयोरयोगाच्च । न च वाच्यमकारान्तत्वे 'धीमही' त्यनेन कर्माकाङ्क्षेणान्वयो न स्यादिति । छन्दसि विभक्त्यादिव्यत्ययस्य[illegible]न 'सुपां सुलु'गित्यादिसूत्रतः स्वादेशेन वा भर्ग इत्यस्य कर्मार्थ-

त्वोपपत्तेः । प्रधानप्रकृत्यंशमुख्यार्थलाभार्थं प्रथमाविभक्तिव्यत्ययादिकल्पनोपपत्तेः । न च तथा सति तदिति नपुंसकनिर्देशानुपपत्तिः। नपुंसकलिङ्गस्य तत्पदस्य ब्रह्मनामतया तदुपपत्तेः। 'तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति योऽस्यैतदेवं नाम वेद ब्रह्म भवतीत्यै'तरेयोपनिषदि 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत' इति गीतासु च तस्य तन्नामत्वप्रसिद्धेः। न च तथा सति उत्तरार्धगतयत्पदाकाङ्क्षापूरणाय तत्पदान्तरमध्याहरणीयं स्यादिति वाच्यम् । उत्तरवाक्यगतयत्पदस्य तत्पदनिरपेक्षतायाः 'वीरमसूर्जगति भार्गव रेणुकैव या त्वां त्रिलोकतिलकं सुतमभ्यसूत' अदर्शि गातुवित्तमो यस्मिन्व्रतान्यादधु'रित्यादिलोकवेदप्रयोगेषु सुप्रसिद्धत्वात् तथैव शब्दविद्भिरालङ्कारिकादिभिर्व्युत्पादितत्वाच्च तदित्यस्य पुलिङ्गयत्पदप्रतिनिर्देशकत्वकल्पनस्य क्लिष्टत्वाच्च । यदि भर्ग इत्यस्य सकारान्तत्वमिष्यते तथापि छान्दसो वर्णविकार इत्यकारान्तरूढ्या शिववाचित्वमेव तस्य सिद्ध्यति न तु सान्तयोगेन ज्योतिर्वाचित्वम् । रूढशब्दत्वकल्पनसम्भवे यौगिकशब्दत्वाभ्युपगमायोगात् । किञ्चिद्वर्णविकारेऽपि बहुसारूप्ये लोकवेदयोः शब्दतदर्थानन्यत्वस्य लोकवेदाधिकरणसिद्धत्वात् 'गूढोत्मा न प्रकाशते''सर्वप्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्' 'ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं''चक्षोस्सूर्यो अजायते'त्यादिषु आत्मादिशब्दानामाकाराभावादिविकारे सत्यप्यात्मादिशब्दरूपत्वस्य प्रसिद्धार्थपरत्वस्य चाङ्गीकाराच्च । एवं च देवस्य द्युतिमतः सवितुरादित्यस्य वरेण्यं तेजःप्रदत्वेन समाश्रयणीयं भर्गं शिवं ध्यायामः य आदित्यान्तर्वर्ती भर्गो नोऽस्माकं धियः प्रचोदयात् अन्तर्यामित्वेन प्रेरयति इति मन्त्रयोजना । ननु 'यो देवस्सवितास्माकं धियो धर्मादिगोचराः । प्रेरयेत्तस्य यद्भर्गस्तद्वरेण्यमुपास्महे ॥' इति स्मृतौ यदिति विशेषणेन भर्ग इत्यस्य सान्तत्वं प्रख्याप्य तस्य सवितुरित्यनेनान्वयं धीप्रेरकत्वस्य सवितृविशेषणत्वं च समाश्रित्य विधान्तरेण योजना दर्शिता । सत्यम् । पूर्वोदाहृतसवितृवरेण्यशब्दान्वयोपपादकन्यायविरुद्धत्वान्नातीव श्रद्धेया सा ॥ 'धियो यो न' इत्यस्यादित्यपरत्वे च प्रकाशादानेन चाक्षुषज्ञानजनकतामात्रं तदर्थः स्यात् । असङ्कुचितधीप्रेरकत्वं तदर्थो न स्यात् । तदेव हि तदर्थत्वेन वाच्यम् । असङ्कोचलाभात् । 'स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा यश्चासावादित्य एकमेव तदिति विद्यात्तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति । तदप्येतदृषिणोक्तम् । चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः। आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चे' त्यैतरेयोपनिषदर्थानुरोधाच्च । तत्र ह्य'शरीरः प्रज्ञात्मे'ति जीवानामन्तर्याम्युक्तः । 'तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रती'ति वाक्यशेषात् । शरीरे पुरुष इति यमवोचाम स एवायं दैहिक आत्मा तस्य योऽयमशरीरः प्रज्ञात्मा स रस इति प्राग्जीवान्तर्यामितया तद्रसत्वेन तस्य कीर्तनाच्च । न च न्यायविरोधमुपन्यस्य स्मृतिवचनं कथमुपेक्ष्यत इति वाच्यम् । विधान्तरेणापि मन्त्रयोजनाप्रदर्शकानां स्मृतिवचनानां दर्शनेन परस्परपराहतेषु तेषु न्यायस्यानुरोध्यत्वात् । दृश्यन्ते हि— 'देवस्य सवितुर्मध्ये यो भर्गो नो धियः क्रमात् । प्रचोदयात्तं वरेण्यं धीमहीत्यन्वयक्रमः ॥' इत्यादीन्यपि स्मृतिवचनानि । श्रुतिविरोधाच्च तदुपेक्षणीयम् । उदाहृतानि हि भर्गशब्दस्याकारान्तत्वे सवितृवरेण्यशब्दयोः परस्परान्वये च गमकानि श्रुतिवचनानि । तस्माद्गायत्रीमन्त्रगतभर्गश्रुतितदेवताप्रतिपादकस्मृतिपुराणवचनानुरोधाच्छिवस्यादित्यान्तर्वर्तित्वप्रतिपादकश्रुति-

स्मृतिपुराणवचनानुरोधाच्च गायत्रीप्रतिपाद्यः शिव एव । उक्तं चादित्यपुराणे 'ततो दर्भासने स्थित्वा गायत्रीं प्रजपेद्द्विजः । यद्गायत्र्याः परं तत्त्वं देवदेवो महेश्वरः । इति ज्ञात्वा जपेद्विद्वान् गायत्र्याः फलमश्नुते ।' इति । नन्वाश्वमेधिके पर्वणि ' तन्मण्डलस्थं मां ध्यायेत्तेजोमूर्तिं चतुर्भुजम् । उदुत्यं च ल्लेकृत्वा चित्रं तच्चक्षुरित्यपि । गायत्रीं च यथाशक्ति जह्वा सूक्तं च मामक'मिति कृष्णवच ्नात् विष्णोरादित्यान्तर्वर्तित्वं गायत्र्युपास्यत्वं च प्रतिपादितम्। मैवम् । सन्ध्यासु विष्णुभक्तैरादित्यमण्डले तन्मूर्तिर्ध्यातव्येत्येतावत्परं तद्वचनजातम् । न तु विष्णोरादित्यान्तर्यामित्वगायत्रीप्रतिपाद्यत्वपर्यन्तस्थापनक्षमम् । श्रुतिविरुद्धेऽर्थे तस्य तात्पर्यायोगात् । 'ततः षडक्षरं मन्त्रं षट्कृत्वः परिवर्तये'दिति पूर्वश्लोके षडक्षरमन्त्रजपविधानदर्शनेन तदनन्तरमादित्यमण्डले तदर्थध्यानविधेरौचित्याच्च तत्तद्देवतामन्त्रजपनिष्ठानां सर्वेषामपि हि तद्देवतामन्त्रजपानन्तरं तद्देवतापूजानन्तरं च आदित्यमण्डले तद्देवताध्यानवि रूपलभ्यते । अत एवाग्नेयपुराणे ्ष्णुपूजां विधाय तदवसाने 'ध्येयः सदे'त्यादिश्लोकः पठितः । किं चाश्वमेधिके वैष्णवधर्मशा ्पकः कृष्णयुधिष्ठिरसंवादो वैष्णवागमधर्मविधानार्थं प्रवृत्तः न तु वैदिकधर्मविधानार्थम् । 'ूत् वैष्णवा धर्माः किंफलाः किंपरायणाः । ... ्चनीयोऽसि मूर्तयः की ्ध ते । क ्खैखानसा ब्रूयुः कथं वै पाञ्चरात्रिकाः । इष्यते । वृत्तं वैष्णवं धर्मशास तत्रादिमध्यान्तवचनोपलम्भात् । उपक्रमे च 'श्रुताधिकारनिः धर्माः' इति वैदिका ्श्रुतेभ्यो व्यावर्त्य 'युष्मदीयान्परान्धर्मान्पुण्यान्कथय इति । 'ति तान्त्रिकधर्माणां ्नविषयेनोपक्षिप्तत्वात् । मानवा धर्मा इति हि वैदिकधर्मा द्विजः। ते । 'यद्वै किं च मनुरवदत्तद्भेषज'मिति श्रुतेः कूर्मपुराणे व्यासगीतायां वर्णाश्रमातनी' ्शानन्तर 'मित्येष मानवे धर्मो युष्माकं कथितं मये'त्युपसंहृतत्वाच्च । एवं च तन्त्रशिव ए्गायत्र्या विष्णुचिन्तने कर्तव्येऽपि न तद्वैदिकैः कार्यम् । 'क्वचित्तन्त्रानुरोधेन धर्मे रित्याख्या अपि । वदन्ति ताहशोऽशस्तु ग्राह्यस्तन्त्रावलम्बिना । यत्तु तन्त्रानुसारेण कथितं यत्प्रयोजयेत् । धर्मशास्त्रे पुराणे च यत्नतो वैदिको जनः।' इति पौराणिकैरेव तथाव्यवस्थायाः तदन्ततत्वात् । तस्माद्गायत्रीप्रतिपाद्यशिवोऽवसीयत इति भावः ॥ सर्वेषां मुमुक्षूणां जगत्प्र इति । 'उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदे'ति सर्वपापराहित्यफलश्रवणात् स्य पा ्क्षात्कारं विना तदसम्भवात् ब्रह्मसाक्षात्कारद्वारा केफलकत्वमस्योपासनस्यावसीयत इति भावः । यद्वा । गायत्र्यधिकृतानां सर्वेषामादित्यान्तर्तिनः परमेश्वरस्य गायत्र्योपासनं मुक्तिफलकमित्यनेन वाक्येनोच्यते । अत एव कूर्मपुरा ् वसुमनसो राज्ञः शिवं रविमण्डले गायत्र्या चिरमुपासितवतो देहान्ते मुक्तिरुपवर्णिता ्धिकरणार्थमुपसंहरति–इति सिद्धमिति ॥ ॥ इत्यन्तरधिकरणम् ॥ ८ ॥

नयमणिमालायाम्

अथान्तरधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २१ ॥ भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २२ ॥

कर्मसूत्राण्डले सम्भवतु परशिवो नायमादित्यभिन्नस्तं हि ब्रह्मेति वेदः प्रथयति विदितं तस्य रूपं च शैवम् । मैवं भिन्नशिवस्तयमवितृवचसा भाव्यते मण्डलार्चिस्वद्वृत्यादित्यजीवान्तरशिववचसाप्येष तन्नाच्युतोऽपि ॥ २० ॥ न हि कमललोचन इति स्तुतिरन्यत्राच्युतान्न दृष्टास्ति । विकसितसरसिजसाम्यं शंभोरपि नेत्रयोर्द्वयोरेव ॥ २१ ॥

इत्यन्तरधिकरणम् ॥ ८ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथान्तरधिकरणम् ॥ ७ ॥ श्रीकण्ठमते तु ॥ ८ ॥

सू. । अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥ भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥ अस्याधिकरणस्य 'अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेशः आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्ममपि । य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्यादिकं छान्दोग्यवाक्यं विषयः । अत्र सूर्यमण्डले चक्षुषि च उपास्यत्वेन श्रूयमाणः पुरुषः विद्याकर्मादिवशात् प्राप्तोत्कर्षः कश्चित्संसारी उत नित्यसिद्धः परमेश्वर इति संशयः । रूपवत्त्वादिश्रवणात् अक्ष्यादित्ययोराधारत्वश्रवणात् मर्यादावदैश्वर्यश्रवणाच्च निरतिशयैश्वर्ये निराधारे नीरूपे ब्रह्मण्येषां धर्माणामनुपपत्तेश्च विद्यादिवशात् प्राप्तोत्कर्षः कश्चित्संसारी अक्ष्यादित्ययोरन्तः श्रूयते न परमेश्वर इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु, अपहतपाप्मत्वाद्यसाधारणब्रह्मलिङ्गश्रवणात् ऋक्सामाद्यात्मकतया सर्वात्मकत्वोपदेशस्य ब्रह्मण्येवोपपत्तेः नीरूपस्यापि परमेश्वरस्य लोकानुग्रहार्थं हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशिष्टमायिकरूपपरिग्रहोपपत्तेः निराधारस्यापि तस्य परमेश्वरस्य अक्ष्याधारत्वोपन्यासस्य मर्यादावदैश्वर्यश्रवणस्य च उपासनार्थत्वाच्च परमेश्वर एव अक्ष्यादित्ययोरन्तरुपदिश्यत इति । अन्तः=अक्ष्यादित्ययोरन्तः श्रूयमाणः परमेश्वरः । कुतः । तद्धर्मोपदेशात्=तस्य परमेश्वरस्य धर्माणां अपहतपाप्मत्वादीनामत्रोपदेशात् । इति सूत्रार्थः ॥ सू. । भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥ भेदव्यपदेशात्='य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेदे'त्यादिना श्रुत्यन्तरे वेदितुरादित्यादस्यान्तर्यामिणः भेदव्यपदेशाच्च । अन्यः=आदित्याभिमानिनो जीवात् अन्यः अयमन्तर्यामी परमेश्वर इत्यर्थः ॥

...ते, पूर्वाधिकरणे प्रतिपादितस्य परब्रह्मणः परमेश्वरस्य उपासकानां संसारभेषजं मनस्समाधानयोग्यं किमपि ...दमधिकरणमारभ्यते । सू. । अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २२ ॥ सर्वाधारस्य परमेश्वरस्य विषयवाक्यं समानमेव । अयमादित्या... इष्टः परमेश्वरो वा उतान्यो देवताविशेषो वेति संशयः । ... लिङ्गद्वयोपन्यासाच्च अयं कश्चिद्देवताविशेष एव न परमेश्वर इति पूर्वः पक्षः । आदित्यान्तर्वर्तित्वादि... धर्माणाम् अत्र उपदेशात् हिरण्मयत्वादित्यान्तर्वर्तित्वाद्युपदेशस्य साधकानुग्रहार्थत्वोपपत्तेः सर्वलोककामेश्वरत्वसर्वपा... कं उदकं रश्मिभिः पिबतीति कपिः आदित्यः तेन आसितं विकासितं पुण्डरीकं यथा स्फुरति ... । तृतीयं लोचनं तु मुकुलितपुण्डरीकसदृशम् इत्यर्थवर्णनस्य न्याय्यत्वात् अत्र अक्षिगतद्वित्व... ननपरत्वाभावाच्च अयं परमेश्वर एवेति सिद्धान्तः । सूत्रार्थः पूर्ववत् ॥ २१ ॥ ...विलोहितः' 'स्वरुचाहितमण्डलक्षिनेत्रः' 'असावादित्यो ब्रह्मे'त्यादिभिः आदित्यस्यैव नील... ...णात् आदित्यमण्डलाभिमानी सूर्य एव हिरण्मयः पुरुषोऽस्तु इत्यत आह—सू. । भेदव्य... तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद' इत्यादौ मण्डलाभिमानिजीवात् अन्तर्यामिणः पर... ...र्वर्ती पुरुषः मण्डलाभिमानिजीवादन्य एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ ...निरतिशयानन्दभाजनत्वसकलप्रपञ्चस्रष्टृत्वादिधर्माणां जीवसामान्ये असम्भवेऽपि 'स... ...कः' इति आनन्दमयस्यैव आदित्यान्तर्वर्तित्वाभिधानात् आनन्दमय आदित्यादिः स्यादिति ...करणशेषतया इदमधिकरणान्तरमारभ्यते—सू. । अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २१ ॥ भेदव्य... पदेशाच्चान्यः ॥ २२ ॥ विषयवाक्यसूत्रार्थवर्णनादिकं च प्रायः न भिद्यते भगवत्पादीयमतात् । सन्देहोऽपि समान एव । ... पुण्योपचयप्राप्तैश्वर्यः आदित्यादिशब्दाभिधेयः जीव एव अक्ष्यादित्यमण्डलान्तर्वर्ती पुरुष इति पूर्वः पक्षः । अन्तरादित्यवि... ...यायामेव अपहतपाप्मत्वादीनां जीवेष्वसम्भावितधर्माणां श्रवणात् परमात्मनोऽपि करचरणादियुक्ताप्राकृतनित्यविग्रहसद्भावाच्च आदित्यमण्डलान्तर्वर्ती परमात्मैवेति आनन्दमयोऽपि तदभिन्नः परमात्मैवेति सिद्धान्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥

आनन्दतीर्थमते, सू० । अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥ अस्य 'अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतं अन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तम् । सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः । इन्द्रस्यात्मानं शतधा चरन्तम्' । इत्यादि तैत्तिरीयगतं वाक्यं विषयः । अन्तःप्रविष्टत्वेन श्रुतः इन्द्रादिर्वा विष्णुर्वेति संशयः । इन्द्रादिशब्दश्रुतेः इन्द्र इति पूर्वः पक्षः । समुद्रशायित्वादिकाभिरवकाशाल्लिङ्गात् इन्द्रादिशब्दानामपि योगतः विष्णुपरत्वसम्भवाच्च विष्णुरेवेति सिद्धान्तः । अन्तः=अन्तःप्रविष्टमिति हृदयान्तः श्रुतं ब्रह्मैव । नेन्द्रादिः । कुतः । तद्धर्मोपदेशात्=तस्मिन् वाक्ये क्षीराब्धिमध्यवर्तित्वप्रलयोदधिस्थितत्वब्रह्माण्डवीर्यत्वादिरूपविष्णुधर्माणां 'अन्तस्समुद्र' इत्यादौ श्रुतत्वात् इत्यर्थः ॥ २० ॥

सू. । भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥ न केवलमन्तस्स्थो विष्णुः । किं तु इन्द्रादिभ्योऽन्यश्च । कुतः । भेदव्यपदेशात् । तस्य तदन्तर्यामित्वतत्प्रेरकत्वादिरूपभेदकधर्मश्रवणादित्यर्थः ॥ २१ ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायाम् अन्तरधिकरणम् ॥ ७ ॥

अथाकाशाधिकरणप्राणाधिकरणे ॥ ९-१० ॥

सर्वज्ञत्वादिधर्मकस्य [illegible]ब्रह्मणः शिवस्य परममङ्गलास्पदमुपास्यं रूपमभिधाय तल्लक्षणस्य नामरूढिवश[illegible]न्यत्रातिव्याप्तिशङ्कायामधिकरणमारभ्यते—

॥ सू ॥ आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २३ ॥ अत एव प्राणः ॥२४॥

छान्दोग्ये श्रूयतेऽस्य विषयः 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्[illegible]आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति' 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसं[illegible] [illegible]णमभ्युज्जिहते' इति ॥ अत्र सकलभूतोत्पत्तिप्रलयकारणप्रतिपादकौ [illegible]ौ परमेश्वरप्रतिपादनपरौ किं वा भूताकाशप्राणवायुप्रतिपादनप[illegible] [illegible]धिकरणम[illegible]यति—सर्वज्ञत्वादीति । यद्वाक्यमवलम्ब्य परब्रह्मण-शिवस्य [illegible] तस्य तात्पर्यं व्यवस्थापिते तद्वाक्यानन्तरं पठितयोराकाशप्रा[illegible]यनिरूपणं क्रियत इति प्रसङ्गलक्षणसङ्गतिरिह विषयवाक्यक्रमम[illegible]नात्पर्यनिरूपणे कृते मन्दानामाकाशप्राणयो-र्ब्रह्मलक्षणातिव्या[illegible]रताऽतिव्याप्तिशङ्कायामित्युक्तम् । शिवस्य योग्यं रूपमित्यंतत्स्[illegible]'ति 'परममङ्गलास्पद'मिति च विशेषणे । सर्वोत्तरगुणशालिनः [illegible]योग्यम् । 'प्रायो विरूपेषु भवन्ति दोषा यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति[illegible]ति भावः ॥ सू. ॥ आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २३ ॥ अत एव प्रा[illegible] [illegible]मधिकरणद्वयार्थम् । तत्रो-त्तराधिकरणं पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशार्थ[illegible]तैकरूप्याद्युगपदधिकरणद्व-योपन्यासार्थं सूत्रद्वयं युगपल्लिखितम् । तथैव [illegible]मप्युदाहरति—छान्दोग्य इति। श्रुत्यनन्यथासिद्धलिङ्गाभ्यां लिङ्गान्यथासिद्ध्यनन्य[illegible]द्भ्यां वा पूर्वोत्तरपक्षकोटिद्वयमि-त्यभिप्रेत्य संशयं दर्शयति—अत्रेति । इत्यमिह विषयशुद्धिः । दाल्भ्यशालावत्यजैवलिभिस्त्रि-भिरारब्धायां वादकथायां प्रथमं शालावत्यदाल्भ्ययोः प्रश्नोत्तरपरम्परा प्रसृता 'का साम्नो गति-रिति स्वरइति होवाच स्वरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य का गतिरिति अन्नमि-ति होवाच अन्नस्य का गतिरिति अ[illegible] इति होवाच अपां का गतिरिति असौ लोक इति हो-वाच अमुष्य लोकस्य का गतिरिति स्वर्गं लोकमतिनयेदिति होवाचे'ति ।एवं दाल्भ्येन स्वर्ग-लोके सामगतिपरम्पराविश्रान्तिभूमि[illegible]वेन स्थापिते तस्य पक्षः शालावत्येन दूषितः 'अप्रति-ष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य सामे'ति । स्वर्गस्य मनुष्यकृतयज्ञाद्यधीनस्थितिकत्वात् सामगतिपर-म्परा प्रतिष्ठारूपे वस्तुनि न समाप्ति[illegible]त्यप्रतिष्ठितं साम स्यादित्यर्थः । एवं दूषितस्वपक्षतया शिष्यभावं प्राप्तस्य दाल्भ्यस्य शाल[illegible]वत्यस्य च प्रश्नद्वयमुत्तरद्वयं च प्रकृत 'ममुष्य लोकस्य का गतिरिति अयं लोक इति होवा[illegible] अस्य लोकस्य का गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमतिनये-दिति होवाचे'ति । ततश्शालावत्यस्य पक्षो जैवलिना दूषितः 'अन्तवत्किल ते शालावत्य सामे'ति । एवं शालावत्यस्य सामगतिपरम्पराविश्रान्तिस्थानत्वेन स्वाभिमते पृथिवीलोकेऽ-न्तवत्त्वेन दूषिते तस्यापि कारणमनन्तं किंचिदसौ जैवलिर्जानाति तत्किमिति जिज्ञासोस्त-च्छिष्यभावं प्राप्तस्य तं प्र'त्यस्य लोकस्य का गति'रिति प्रश्ने 'आकाश इति होवाचे'त्युत्तरं श्रूयते । तस्यायं वाक्यशेषः 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं

प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणं स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽन-न्त'इति । तथा उषस्तिनामा कश्चिद्दरिद्रनाशया राज्ञो यज्ञं [illegible]ा स्वस्य ज्ञानवैभवं प्रकटयन्प्र-स्तोतारमुवाच प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावभक्तिमनुगता तां चेदविद्वान्मम विदुषस्सन्निधौ प्रस्तो-ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति । एवमेवोद्गातारं प्रतिहर्तारं चोवाच उद्गीथप्रतिहारभक्त्यनुगत-देवतावेदनं विनोद्गाने प्रतिहरणे च स्वपुरतः क्रियमाणे तयोर्मूर्धा विपतिष्यतीति । ते भीताः कर्मभ्यो विरेमुः । ततो यजमानेनानुनीतो यावदेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मह्यं दद्या इति यजमानं पृष्ट्वा ततो लब्धतावद्धनदानप्रतिश्रवण उषस्तिः तदनन्तरं प्रस्तोत्रा प्रस्तावदेवतां पृष्टः प्राण-इत्युपदिश्य तत्र सर्वभूतसंवेशनोद्गमनमुक्त्वा 'सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ते' त्युपसंजहार । तथोद्गात्रोद्गीथदेवतां पृष्ट आदित्य इत्युपदिश्य 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैस्सन्तं गायन्ती' त्युक्त्वा 'सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ते' त्युपसंजहार । एवं प्रतिहर्त्रा प्रतिहारदेवतां पृष्टोऽन्नमित्युपदिश्य ' सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ती' त्युक्त्वा 'सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ते' त्युपसञ्जहार । तत्राकाशवाक्ये तावदित्थं पूर्वपक्षः । उपक्रम-गताभ्यस्ताकाशश्रुतिबलाद्भूताकाश एवायम् । वाक्यशेषगतं तु सर्वभूतकारणत्वश्रवणं तत्रापि योजयितुं शक्यम् । तस्य वाय्वादिसर्वभूतकारणत्वात् स्वस्मिन्नपि स्थूलसूक्ष्मरूपेण कार्यकार-णभावसत्त्वाच्च । भूतशब्दस्य 'न हिंस्यात्सर्वभूतानी' त्यत्रेव प्राणिनिकायपरत्वे तत्कारणत्वमा-काशस्य न सम्भवति । चेतनवर्गं प्रति तस्याकारणत्वादिति चेत् सत्यम् । तस्येह पञ्चमहा-भूतपरत्वं भविष्यति । एवमन्यथासिद्धं लिङ्गं नोपक्रमगतायाः श्रुतेर्बाधकम् । अनन्यथासि-द्धेन हि लिङ्गेन प्राक्पूर्वपक्षे लिङ्गबाध उक्तः । न'न्वाकाश इति होवाचे'त्यतः प्राक्' अस्य लोकस्य का गति'रिति प्रश्नवाक्ये सर्वलोककारणत्वं श्रूयते । तत्र लोकशब्दो लोक्यत इति व्युत्पत्त्या प्राणिनिकायपरः । मैवम् । तत्रा'स्य लोकस्ये'ति शब्दः पृथिवीलोकपर इति प्राक् प्रस्तावानुसारेणावगमात् । न च पृथिवीमात्रकारणत्वेनापां प्रसिद्धतया प्रश्नवैयर्थ्यादस्येति-सर्वनामश्रुतेर्बलीयस्त्वाच्चायं प्रश्नः सर्वलोकगतिविषय एवेति वाच्यम् । अपां कारणस्य तेजसः प्रसिद्धत्वेऽप्यपां का गतिरिति प्रश्नदर्शनेन तद्वत्पृथिवीकारणेऽपि प्रश्नोपपत्तेः । 'अस्य लोक-स्य का गति'रिति प्राग्दाल्भ्यकृतस्य प्रश्नस्य 'न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति होवाचे'ति वर्णितो-त्तरानुसारेण पृथिवीमात्रकारणविषयत्वसम्प्रतिपत्तेश्च अन्तवत्त्वदूषणमुक्तवतस्ते प्रसिद्धविल-क्षणमनन्तं कारणमभिमतं तत्किमिति प्रश्नोपपत्तेश्च ।अस्येतिपदस्य श्रुतित्वेऽपि सर्वनामस्वा-भाव्यात् 'यदेव विद्यया करोती' त्यत्र यत्पदस्येव प्रकृतमात्रे सङ्कुचितवृत्तित्वोपपत्तेश्च । अथापि स्यात् अभिधत्तामयमस्यशब्दः पृथिवीं तथाप्यन्तवत्त्वदोषापनिनीषया प्रश्नप्रवृत्तेः पृथिवीमात्र-कारणनिरूपणे तदसिद्धेः छत्रिवदजहल्लक्षणया चेतनाचेतनात्मकसकलकार्यपर इति । मैवम् । प्रश्नवाक्यस्य केवलं पृथिवीकारणविषयत्वेऽपि अनन्ते सर्वकारणेऽपि पृथिवीकारणत्वसत्त्वेन उत्तरस्यानन्तसर्वकारणविषयतामात्रेण अन्तवत्त्वदोषापनयनसम्भवेन तदर्थं प्रश्नवाक्ये लक्ष-णाकल्पनस्यायुक्तत्वात् । नन्वाकाशस्य पृथिवीकारणत्वेन निरूपणेऽन्तवत्त्वदोषो नापनीतः स्यादिति चेत् तर्ह्यनन्तत्वलिङ्गमेव पूर्वपक्षविरोध्याशङ्कनीयं न तु प्रश्नवाक्यास्पृष्टं सर्वलोकग-तित्वम् । ननु, तथैवास्तु अनन्तत्वमन्तवत्त्वदोषापनिनीषया विवक्षितम् उपक्रमोपसंहारपरामृष्टं

च बलवदाकाशश्रुतिबाधकं स्यादिति चेन्मैवम्। प्रति[illegible]त्ववदनन्तत्वस्याप्यपेक्षितत्वोपपत्तेः। दा-
लभ्याभिमतस्वर्गलोकोद्भावितप्रतिष्ठितत्वदोषापनिनी[illegible] हि शालावत्येन स्वर्गलोकस्य गतित्वेन
स्वोपन्यस्ते पृथिवीलोके प्रतिष्ठात्वमुपन्यस्तम्। न च प्र[illegible] निरपेक्षं ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति।
सापेक्षं तु स्वर्गेऽप्यस्त्येव। तथापि केनचित्प्र[illegible] पृथिव्याः प्रतिष्ठात्वातिशयं विव-
क्षित्वोद्भावितदोषापनयः समर्थनी[illegible]ष्यतीति किमनुपपन्नम्। पृथिव्यपे-
क्षया बहुकालावर्तिनि [illegible]नुपचरितुं शक्यम्। 'कदापि न समाप्यतेऽस्य भो-
जन'मिति बहुकालानुवा[illegible] भोजन इव समाप्तिराहित्यम्। तस्मादनन्तत्वलिङ्गं न बाधकम्।
'नन्वाकाशादेव समुत्पद्यन्त' इत्यवधारणेन वि[illegible]तजनने कारणान्तरनैरपेक्ष्यं बाधकं
स्यादिति चेन्न। ब्रह्मणोऽप्याकाशवत् कालाद[illegible]तरसापेक्षत्वेन साम्यात् कथञ्चिदव-
धारणसमर्थनस्य भूताकाशेऽपि सम्भवात्। न[illegible]त्वं नाम परेभ्य उत्कृष्टेभ्योऽप्यति-
शयेन श्रैष्ठ्यम्। तन्निरतिशयोत्कर्षरूपं स्वानुगुण[illegible]तात्पर्यलिङ्गवत्त्वादाकाशश्रुत्यपे-
क्षया बलवदिति चेन्न। 'परोवरीयसो हि लोकाञ्जया[illegible]एव हास्यास्मिँल्लोके जीवनं भवति
तथामुष्मिँल्लोक' इति फलवचनस्यैहिकामुष्मिकजीव[illegible]पेक्षोत्कर्षविषयत्वेन निरतिश-
योत्कर्षविषयत्वाभावात् सापेक्षोत्कर्षस्य भूताकाशेऽ[illegible] 'ननु न[illegible]सङ्कुचितसर्वभूत-
कारणत्वं तथाभूतसर्वभूताधारत्वं सर्वतोज्यायस्त्वं प[illegible]त्वमेतत्पुर[illegible]नन्तत्वमित्येतानि
लिङ्गानि च बहूनि ब्रह्मणि स्वारस्यवन्तीति बहु[illegible]मे मानवाकाशश्रुतेरेकस्याः
बाधो युक्तः 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इति 'भूयसां [illegible]मेऽच्युते' च न्यायादिति
चेन्न। 'आत्मार्थे पृथिवीं त्यजे' दिति 'द्रव्यसंस्कार[illegible]एवोऽभ्यदेति च ततोऽपि
बलवता न्यायेन प्रधानविरोधिनां बहूनामपि गुणाना[illegible]चारोपदेशात्। 'अस्य
लोकस्य का गति'रिति प्रश्नोत्तरे आकाशस्य गतित्वेन प्र[illegible]निष्ठेन [illegible]दाहृतलिङ्गानां
तद्विशेषणतया गुणत्वात्। ननु तथापि कांस्यभोजिन्याये[illegible]पौराणि[illegible]काशश्रुतिश्चि-
दाकाशपरास्त्विति चेन्न। प्रथमगृहीतद्दुर्स्पर्शेनुसारेण भूत[illegible]तत्परि[illegible]शब्दस्या'का-
शवत्सर्वगतश्च नित्य' इत्यादिश्रुतिदर्शितरीत्या नित्यत्वसर्व[illegible]प्रदर्शि[illegible]आकाशे वृत्त्यु-
पपत्तौ तत्र शक्त्यन्तरकल्पना[illegible]अयुक्तत्वात्प्रधानविरोधे च [illegible]ध्येय[illegible]वतारादिति।
एवं प्राप्ते सिद्धान्तः। आकाशः[illegible] ब्रह्म सर्वभूतकारणत्वरू[illegible]ब्रह्मस[illegible]। भूतशब्दो
महाभूतपरः यदि वा प्राणिनिकाय[illegible]यदि वा तद्द्वयोः परस्प[illegible]घातेनाप्रवृत्तौ बालाक्य-
धिकरणन्यायाल्लब्धोन्मेषेण भवन्ति जा[illegible] इति योगेन कार्यमात्रपरः सर्वथापि भूतशब्दोक्त
बिन्दुमायाप्रकृतिकार्यशुद्धमिश्रमलिनप्रपञ्चान्तर्गतं सर्वं प्रति कारणत्वं कस्यापि भूताकाशस्य
न सम्भवत्येव। न च प्रथमश्रुतप्रधानपराकाशश्रुत्यनुसारेण सर्वभूतशब्दयोरर्थसङ्कोचः
कल्पनीयः। 'आकाश इति होवाचे'त्यतोऽपि प्राक् श्रुतस्योपक्रमोपसंहाराभ्यां प्रतिपिपादयि-
षितस्यानन्तत्वस्योपपादनार्थं प्रवृत्तस्य सर्वभूतकारणत्वस्य सङ्कोचासहिष्णुत्वात्। तथाहि अ-
नन्तत्वं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यं तत्प्राक्प्रकृतिज्ञातमाकाशस्योपपादयितुं 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म
तज्जलानिति शान्त उपासीत' त्यत्र ब्रह्मणस्सर्वात्मकतायां हेतुत्वेनोपन्यस्तम्। सकलकार्योत्प-

(१) 'सर्वलयाधारत्वं' इति ङ. च. पाठः। (२) 'सर्वस्य ब्रह्मात्मकतायां' इति ङ. च. पाठः।

त्तिलयस्थित्याधारत्वं 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं
यन्ति आकाशः परायण'मिति वाक्यत्रयेणात्रापि हेतुतयोपन्यस्तम्। अत एवात्र प्रसिद्धिद्यो-
तको ह्वै शब्दः। स हि प्रसिद्ध्यपेक्षहेतुपरत्वे सफलतरः। तेन वस्तुपरिच्छेदराहित्यं लब्धम्।
तल्लाभार्थमपि भूतशब्दोऽत्र योगेन सकलकार्यपरः। 'आकाशादेवे'त्यवधारणेनोपादानातिरि-
क्तकर्तृसद्भावकृतवस्तुपरिच्छेदशङ्काप्यनवकाशीकृता। अवधारणस्य गृहमेधीयाधिकरण
पञ्चमपक्षन्यायेनोपात्तसजातीयव्यवच्छेदकतयात्राकाशस्योपादानत्वेन सकलजगन्मूलकारण-
त्वप्रतिपादने कर्तृतया प्रसक्तस्य मूलकारणान्तरस्यैव व्यवच्छेद्यत्वात्। अनाद्यनन्तकालव्या-
पिसकलजगन्मूलकारणत्वोक्त्यैव कालपरिच्छेदराहित्यमपि लब्धम्। 'आकाशो ह्येवैभ्यो
ज्याया'निति सकलकार्यप्रपञ्चज्यायस्त्वस्य 'तावानस्य महिमा। ततो ज्यायांश्च पुरुषः।' 'ज्या-
यान्दिवो ज्यायानन्तरिक्षा'दित्यादिश्रुत्यन्तरसिद्धस्य वर्णनेन देशपरिच्छेदराहित्यं लब्धम्। पूर्वो-
त्तरसन्दर्भपर्यालोचनादनन्तत्वोपपादनार्थत्वेनावगतं कर्त्रन्तरादिनिरपेक्षासंकुचितसर्वभूतका-
रणत्वं तावदेकं ब्रह्मलिङ्गम्। एवमनन्तत्वम्। अनन्तत्वोपपादकत्वादेव संकोचासहिष्णु ज्याय-
स्त्वादिकमपि तल्लिङ्गम्। एवं च सर्वभूतकारणत्वाद्युपपत्तिरूपेणोपक्रमोपसंहाररूपेण च तात्पर्य-
लिङ्गेनोपबृंहितमनन्तत्वमपि तल्लिङ्गमित्यनुक्तसिद्धम्। न च प्रतिष्ठात्ववदापेक्षिकत्वेन तद्यो-
जयितुमपि युक्तम्। वैषम्यात्। तथाहि। यत्रोपक्रमे कञ्चिद्दोषं सङ्कीर्त्य तद्दोषसमाधानं नोपसंह्रि-
यते तत्र तन्मध्यगतवाक्यानां यथार्थाभ्युपगमेन तत्समाधानं लभ्यते तथा तदर्थोऽभ्युपगन्तव्यः।
अत एव 'जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजति' 'विष्णु-
रुपांशु यष्टव्यः' 'प्रजापतिरुपांशु यष्टव्यः' अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाये' त्युपांशुयाजि-
विधिवाक्ये उपक्रमे पुरोडाशयागद्वयनैरन्तर्यकृते जामितादोषे उपसंहारे तत्समाधाने च
श्रूयमाणे तत्समाधानं मध्यगतवाक्येष्वन्तरावाक्ये यागविधान एव लभ्यते। न तु विष्ण्वा-
दिवाक्येषु यागविधान इति तेषु प्रत्यक्षमपि यागविधिं परित्यज्य अन्तरावाक्य एव कल्प्योऽपि
यागविधिः स्वीकृतः। यत्र तु मध्ये प्रतिपादनीयस्यान्यप्रतिपादनशेषत्वं न तत्रायं नियमः
प्रवर्तते। तद्यथा—'यद्ग्राम्याणां पशूनां पयसा जुहुयाद्ग्राम्यान्पशूंश्छुचार्पयेद्यदारण्यानामारण्या-
ञ्जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा वा न ग्राम्यान्पशून्हिनस्ति नारण्या'नित्यादौ सङ्की-
र्तितस्य ग्राम्यारण्यपशुहिंसादोषस्यान्ते समाधानसङ्कीर्तनं मध्यगतवाक्यप्रतिपाद्यस्य जर्तिलग-
वीधुकशब्दवाच्यारण्यतिलारण्यगोधूमकृतयवाग्वोरग्निहोत्रवैकल्पिकद्रव्यत्वाभ्युपगम एव ल-
भ्यते न तु कस्यचिदपि। पयसस्तद्द्रव्यत्वाभ्युपगमे पशुहिंसादोषतादवस्थ्यापत्तेः। अथापि न तथा-
भ्युपगम्यते। तदनन्तर'मथो खल्वाहुरनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च' 'पयसाग्निहोत्रं जुहुया'
दिति श्रवणेन पय एवाग्निहोत्रे द्रव्यं जर्तिलादिवाक्यं तु ग्राम्यारण्यपशुहिंसाराहित्येन प्रशस्त-
मपि जर्तिलयवाग्वादिकं यदपेक्ष्याहोम्यं तत्पयोऽत्यन्तं प्रशस्तमिति पयःप्राशस्त्यप्रतिपादनेन
तद्विधिशेष इति दशमे व्यवस्थापितत्वात्। एवमिहापि पृथिव्याः प्रतिष्ठात्वसङ्कीर्तनस्यान्त-
वत्त्वदोषोद्भावनेन देशकालपरिच्छिन्नत्वात् निरपेक्षप्रतिष्ठात्वयोग्यता नास्ति इत्यपि प्रदर्श्य
तदन्यस्यानन्तस्य निरपेक्षप्रतिष्ठारूपस्य प्रतिपादने शेषत्वात् न तत्र स नियमः प्रवर्तते
किं त्वन्यप्रतिपादनशेषत्वरहितानन्तत्वप्रतिपादन एवानन्तत्वेनाकाशप्रतिपादनार्थमेव सर्वमिदं

प्रकरणमारब्धं न तु तस्यान्यप्रतिपादनशेषत्वमिति प्रथमोद्भावितान्तवत्त्वदोषसमाधानार्थेन
'स एषोऽनन्त' इत्युपसंहारेणावगमात् । वस्तुतस्तु पृथिव्याः प्रतिष्ठात्वरूपं सर्वाधारत्वमिह
न कीर्तितम् । किं तु प्रतिष्ठितत्वरूपं निश्चलत्वम् । 'अप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य सामे'
त्यप्रतिष्ठितत्वदोषोपक्रमानुसारेण 'प्रतिष्ठां वयं लोकं सामाभिसंस्थापयामे'त्युपसंहारे श्रुतस्य
प्रतिष्ठाशब्दस्य प्रतिष्ठितपरत्वावसायात् स्वर्गलोकं प्रति पृथिवीलोकस्याधारत्वाभावाच्च । न
चोपजीव्यत्वरूपमौपचारिकमिहाधारत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । 'इतः प्रदानं देवा उपजी-
वन्ती'तिवद'मुतः प्रदानं मनुष्या उपजीवन्ती'त्यपि श्रवणेनोपजीव्यत्वस्योभयत्रापि तौल्यात्।
तस्मान्निश्चलत्वरूपं प्रतिष्ठितत्वमेवेह विवक्षितमिति व्याख्येयम्। तद्धि स्वर्गलोके ज्योतिश्चक्रा-
न्तर्गतत्वेन भ्रमणवति नास्ति । अतस्तत्राप्रतिष्ठितत्वदोषोद्भावनपूर्वकं पृथिव्यां तत्परिजिही-
र्षया वर्णितमिति युज्यते । आर्यभटाभिमतस्तु भूभ्रमणवादः पुराणादिभिः 'पृथिवी प्रतिष्ठि-
ते'ति श्रुत्या अनेन च प्रतिष्ठितत्ववर्णनेन विरुद्धत्वान्न ग्राह्यः । अत एव मत्स्यजिघृक्षुपक्षि-
शुष्कालाबुफलदृष्टान्तावलम्बनाभ्यां जैनयवनाभ्यां कल्पितौ भूपतनप्लवनवादावपि न ग्राह्यौ।
तस्मात्प्रतिष्ठितत्वमपि मुख्यमेव विवक्षितमिति न तद्दृष्टान्तत्वेनानन्तत्वस्यापेक्षिकत्वकल्पना-
वकाश इति युक्तमेव अनन्तत्वं प्रबलं ब्रह्मलिङ्गमिति । एव'मस्य लोकस्य का गति'रिति
शालावत्यप्रश्नवर्णितं सर्वलोककारणत्वमपि ब्रह्मलिङ्गमिति । न च दाल्भ्यप्रश्नसारूप्यात्
शालावत्यप्रश्नोऽपि पृथिवीकारणमात्रविषय इति वाच्यम् । दाल्भ्यप्रश्नस्यानन्तवस्तुपरत्वा-
भावेऽपि ह्यन्तवत्त्वदोषमुद्भावितवान् जैवलिरनन्तं वस्तु पृथिवीकारणं विवक्षतीति निश्चय-
वत् शालावत्यस्य प्रश्नोऽयमनन्तवस्तुपर इति कल्पनीयम् । तथैव सर्वकारणत्वाभावे तदन-
र्थं न स्यात् । अतोऽनन्तं वस्तूपक्षिपता जैवलिना सर्वकारणमेव तदुपक्षिप्तं भवतीत्यपि निश्चय-
सम्भवेन तर्हि सर्वकारणमनन्तं वस्त्विति तत्प्रश्नस्सर्वकारणवस्तुविषय इत्युपपद्यते। एवमुपपत्तौ
च नान्यसन्निधानमात्रेणा'स्य लो[...]कस्ये'ति श्रुत्योस्सङ्कुचितविषयत्वकल्पनोपपद्यते। एवमनेक-
लिङ्गसद्भावेऽप्यन्यानि सर्वाणि लिङ्गान्यनन्तत्वलिङ्गाधीनोन्मेषाणीति तेनैकेनैव लिङ्गेन लिङ्गा-
न्तरैरुपबृंहितेन साध्यसिद्धिमभिप्रेत्य सूत्रे 'तल्लिङ्गा'दित्येकवचनं कृतम्। तस्मादिहाकाशः परं
ब्रह्म। नन्वाकाशशब्दनिरूढिसद्भावादयं चिदाकाश इत्यस्तु । तत्रापि ब्रह्मणीवानन्तत्वादिलि-
ङ्गानां सामञ्जस्यादिति चेदस्तु । न भूताकाश इति हि भूताकाशत्वमेव व्यवच्छिद्यते । ब्रह्मे-
त्यनुवृत्तस्साध्यनिर्देशस्त्वभेदोपचारादुपपद्यत इति। प्राणाधिकरणेऽप्याकाशाधिकरणवत्पूर्वप-
क्षसिद्धान्तौ । प्राणः पञ्चवृत्तिर्वायुः न ब्रह्म । उपक्रमगतप्रधानप्राणश्रुत्यनुसारेण चरमश्रुतत-
द्गुणसर्वभूतसंवेशनोद्गमनादीनां वर्णनीयत्वादिति प्राप्ते 'कतमा सा देवते'ति 'सैषा देवते'
त्युपक्रमोपसंहारगतप्रतिपिपादयिषितचेतनत्वलिङ्गेनासङ्कुचितसर्वभूतसंवेशनोद्गमनावधारणो-
पबृंहितेन प्राणश्रुतिबाधात् ब्रह्मवेति निर्णय इत्यतिदशस्य प्रयोजनमधिकाशङ्कानिराकरणम् ।
एवमत्राधिकाशङ्का । अनन्तत्ववद्देवतात्वं न ब्रह्मैकान्तिकं लिङ्गम्। आदित्यादिसाधारं [...]यात्। ना-
प्यचेतनव्यावृत्तम् । सूक्ष्मप्रतिपाद्येषु सोमलतादिषु हविरुद्देश्येष्वश्वमेधाश्वावयवादिषु'हन्ताहृ-
मिमास्तिस्रो देवता'इति श्रुतिनिर्दिष्टेषु तेजःप्रभृतिषु च तद्व्यवहारदर्शनात् । इहापि प्रतिहारदे-
वतायामन्ने तद्व्यपदेशात् । न च तत्रान्नशब्दस्तदभिमानिदेवतापरः । 'अन्नमेव प्रतिहरमाणानि

राविति संदेहः ॥ 'प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते, प्राणेन जातानि
जीवन्ति, प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इत्यादिश्रुतेः, 'आकाशाद्वायुः' इत्यादि-
श्रुतेश्च, प्राणाकाशयोरपि सकलभूतकारणत्वावगमात् तावेवात्र प्रतिपाद्यौ ॥ इति
प्राप्ते ब्रूमः--प्राणाकाशशब्दवाच्यः परमेश्वर एव, सर्वकारणत्वादितल्लिङ्गात् ।
न ह्यनयोः सर्वकारणत्वादिकं संभवति । तत्रानन्दरूपस्य ब्रह्मणः कारणत्ववादे
तात्पर्यं 'प्राणाद्ध्येव खलु' इत्यादिश्रुतेः, न प्राणस्य कारणत्ववादे, किंत्वनुवाद-

---

जीवन्ती'ति वाक्यशेषविरोधात् । तद्वत्प्राणशब्दोऽपि प्राणाभिमानिदेवतापर इति तत्र देव-
तात्वलिङ्गसमर्थनोपपत्तेश्च । न चाकाशवाक्य इव प्राणवाक्ये 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानी'
त्येतत्सङ्कोचासहिष्ण्ववगम्यते । तत्रानन्तत्वलिङ्गोपपादनार्थस्येवात्र कस्यचिदसङ्कोचहेतोरभा-
वात् । तदभावे चोपक्रमगतप्रधानप्राणश्रुत्यनुरोधेन यथायोग्यं सङ्कोचस्योचितत्वात् ।
अन्नादित्यवाक्ययो'स्सर्वाणिभूतानी'त्यस्यावश्यं सङ्कोचनीयत्वेन तत्प्रायपाठादत्रापि सङ्को-
चस्य प्राप्तेश्च । न हि सर्वे प्राणिनः आदित्यं गायन्ति अन्नं भक्षयन्त एव वा जीवन्ति किं
तु तत्र योग्या एव जीवन्ति । अन्नशब्दो ह्योदनवाची नत्वदनीयमात्रवाची । 'भिस्सा स्त्री
भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री'ति नैघण्टुकप्रसिद्धेः । 'अन्नेन व्यञ्जन'मिति पाणिनि (पा० २-
१-३४.) सूत्रदर्शनाच्च । न च 'प्राणमेवाभिसंविशन्ती'त्यवधारणमाकाशवाक्यगतावधारण-
मनन्तत्वलिङ्गोपपादनार्थत्वेनेव केनचिद्धेतुनान्यथासिद्धमवगम्यते । प्रत्युता'न्नमेव प्रतिहरमा-
णानी'त्यवधारणप्रायपाठेन तद्वद्याथाकथाचमित्येव प्रतीयते । वस्तुतस्तु 'सर्वाणि भूतानी'-
त्यादिवाक्यशेषस्य न काचिदनुपपत्तिः। भूतशब्दो ह्यत्र प्राणिनिकायपरः। तथा च तेषां संवेशनो-
द्गमने स्थितिप्रवृत्ती इन्द्रियवृत्तिविलयतदुद्भवरूपौ स्वापप्रबोधौ वा । तेषां च प्राणैकायत्तत्वं
'मा मोहमापद्यथ अहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य धारयामी'त्यादिप्राणसंवाद-
गतवाक्यजातेन 'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनस्स-
यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्त' इत्यादिस्वापप्रबोधविषयवाक्यजातेन स्थितिप्रवृत्त्योः
प्राणाधीनत्वग्राहकप्रत्यक्षेण स्वापदशायां प्राणवृत्तिमात्रानुवृत्त्यनुभवेन चावगम्यत इति किम-
त्रानुपपन्नम्। अथवा। अस्त्वत्र संवेशनोद्गमने भूतानामुत्पत्तिप्रलयावित्यर्थपरिग्रहः। सोऽपि प्राण-
विषय उपपद्यत एव। 'प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त'इत्यादिश्रुतेः। ननु भृगुवल्ल्याम-
न्नप्राणमनोविज्ञानेषु चतुर्ष्वपि स्थूलारुन्धतीन्यायमवलम्ब्य जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणत्व-
वर्णने दृश्यमाने केन विशेषेण विशिष्य प्राणे तदाशङ्क्यते। श्रुत्यन्तरसंवादेन विशेषेणेति
ब्रूमः। 'असद्वा इदमग्र आसीत् । तदाहुः । किं तदासीदिति। ऋषयो वाव तेऽग्रे असदासीत् ।
तदाहुः । के ते ऋषय इति । प्राणा वावर्षय' इति श्रुतौ हि श्रुत्यन्तरेषु ब्रह्मण इव प्राणस्य
प्राग्जगदुत्पत्तेस्सद्भावश्श्रूयते । तेनानन्दरूपे ब्रह्मणीव प्राणेऽपि जगदुत्पत्त्यादिश्रवणं तात्विक-
विषयमित्यस्ति शङ्कावकाशः। न च ब्रह्मकारणत्वप्रतिपादकश्रुत्यनुरोधात् तत्रत्यप्राणशब्दोऽपि
ब्रह्मपर इति वाच्यम् । कल्पभेदेनोभयोरपि कारणत्वोपपत्तौ प्राणश्रुतिबाधायोगात् । न च
बहुवचनं मुख्यप्राणेऽनुपपन्नमिति वाच्यम् । ब्रह्मणीव तदुपपत्तेः । 'एतस्माज्जायते प्राण'इति

प्रकरणमारब्धं न तु तस्यान्यप्रतिपादनशेषत्वमिति प्रथमोद्भावितान्तवत्त्वदोषसमाधानार्थेन 'स एषोऽनन्त' इत्युपसंहारेणावगमात् । वस्तुतस्तु पृथिव्याः प्रतिष्ठात्वरूपं सर्वाधारत्वमिह न कीर्तितम् । किं तु प्रतिष्ठितत्वरूपं निश्चलत्वम् । 'अप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य सामे' त्यप्रतिष्ठितत्वदोषोपक्रमानुसारेण 'प्रतिष्ठां वयं लोकं सामाभिसंस्थापयामे'त्युपसंहारे श्रुतस्य प्रतिष्ठाशब्दस्य प्रतिष्ठितपरत्वावसायात् स्वर्गलोकं प्रति पृथिवीलोकस्याधारत्वाभावाच्च । न चोपजीव्यत्वरूपमौपचारिकमिहाधारत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । 'इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ती'तिवद'मुतः प्रदानं मनुष्या उपजीवन्ती'त्यपि श्रवणेनो[पजीव्यत्वस्योभयत्रापि तौल्यात्। तस्मान्निश्चलत्वरूपं प्रतिष्ठितत्वमेवेह विवक्षितमिति व्याख्येयम् ।[न] हि स्वर्गलोके ज्योतिश्चक्रान्तर्गतत्वेन भ्रमणवति नास्ति । अतस्तत्राप्रतिष्ठितत्वदोषोद्भावनपूर्वकं पृथिव्... र्षया वर्णितमिति युज्यते । आर्यभटाभिमतस्तु भूभ्रमणवादः पुराण... ते'ति श्रुत्या अनेन च प्रतिष्ठितत्ववर्णनेन विरुद्धत्वान्न ग्राह्यः । अ... शुष्कालाबुफलदृष्टान्तावलम्बनाभ्यां जैनयवनाभ्यां कल्पितौ भूपत... तस्मात्प्रतिष्ठितत्वमपि मुख्यमेव विवक्षितमिति न तदृष्टान्तत्वेनानन्तत्व... वकाश इति युक्तमेव अनन्तत्वं प्रबलं ब्रह्मलिङ्गमिति । एव'मस्य लोकस्य... शालावत्यप्रश्नवर्णितं सर्वलोककारणत्वमपि ब्रह्मलिङ्गमिति । न च दाल्भ्य... शालावत्यप्रश्नोऽपि पृथिवीकारणमात्रविषय इति वाच्यम् । दाल्भ्यप्रश्नस्यानन्... भावेऽपि ह्यन्तवत्त्वदोषमुद्भावितवान् जैवलिरनन्तं वस्तु पृथिवीकारणं विवक्षतीति... वतः शालावत्यस्य प्रश्नोऽयमनन्तवस्तुपर इति कल्पनीयम् । तथैव सर्वकारणत्वाभाव... न्तं न स्यात् । अतोऽनन्तं वस्तूपक्षिपता जैवलिना सर्वकारणमेव तदुपक्षिप्तं भवतीत्यपि नि... सम्भवेन तर्त्कि सर्वकारणमनन्तं वस्त्विति तत्प्रश्नस्सर्वकारणवस्तुविषय इत्युपपद्यते। एवमुपप... च नान्यसन्निधानमात्रेणा'स्य लोकस्ये'ति श्रुत्योस्सङ्कुचितविषयत्वकल्पनोपपद्यते। एवमने... लिङ्गसद्भावेऽप्यन्यानि सर्वाणि लिङ्गान्यनन्तत्वलिङ्गाधीनोन्मेषाणीति तेनैकेनैव लिङ्गेन लि... न्तरैरुपबृंहितेन साध्यसिद्धिमभिप्रेत्य सूत्रे 'तल्लिङ्गा'दित्येकवचनं कृतम् । तस्मादिहाकाश... ब्रह्म । नन्वाकाशशब्दनिरूढिसद्भावादयं चिदाकाश इत्यस्तु । तत्रापि ब्रह्मणीवानन्तत्वा... ज्ञानां सामञ्जस्यादिति चेदस्तु । न भूताकाश इति हि भूताकाशत्वमेव व्यवच्छिद्यते । त्यनुवृत्तस्साध्यनिर्देशस्त्वभेदोपचारादुपपद्यत इति । प्राणाधिकरणेऽप्याकाशाधिकरणव... क्षसिद्धान्तौ । प्राणः पञ्चवृत्तिर्वायुः न ब्रह्म । उपक्रमगतप्रधानप्राणश्रुत्यनुसारेण चरम... द्ध...र्वभूतसंवेशनोद्गमनादीनां वर्णनीयत्वादिति प्राप्ते 'कतमा सा देवते'ति 'सैषा... त्युपक्रमोपसंहारगतप्रतिपिपादयिषितचेतनत्वलिङ्गेनासङ्कुचितसर्वभूतसंवेशनोद्गमनाद... पबृंहितेन प्राणश्रुतिबाधात् ब्रह्मवेति निर्णय इत्यतिदशस्य प्रयोजनमधिकाशङ्कानिर... एवमत्राधिकाशङ्का—अनन्तत्ववद्देवतात्वं न ब्रह्मैकान्तिकं लिङ्गम् । आदित्यादिसाधारण... प्यचेतनव्यावृत्तम् । सूक्तप्रतिपाद्येषु सोमलतादिषु हविरुद्देश्येष्वश्वमेधाश्वावयवा... मिमास्तिस्रो देवता'इति श्रुतिनिर्दिष्टेषु तेजःप्रभृतिषु च तद्व्यवहारदर्शनात् । इहापि... वतायामन्ने तच्छ्रवणात् । न च तत्रान्नशब्दस्तदभिमानिदेवतापरः । 'अन्नमे...ः ।

न भूताकाशप्राणयोरिति सिद्धान्तः ॥ ननु भूताकाश इत्युपपदग्रहणेन किमिति चेत्–परमाकाशस्य परप्रकृतिरूपस्य सर्वभूतकारणत्वसद्भावात् सप्रयोजनम् । तर्हि परमेश्वर इति कथं निर्णयः? तदभेदात्, इति सिद्धम् ॥

इत्याकाशाधिकरणप्राणाधिकरणे ॥ ९ ॥ १० ॥

प्यङ्गीकरणीयमिति । आकाशग्रहणमत्र वाय्वादिकस्याप्युपलक्षणम् । आकाशवत्त्रिविधं पृथिव्यादिकं प्रत्यपि कस्यचिदाकाशस्य कारणत्वं न सम्भवतीत्यस्य हेतोरविशिष्टत्वात्प्रथमसृज्यवाचित्वादाकाशपदं सर्वोपलक्षणत्वेनोपात्तम् । भाष्यान्तराणि निगदव्याख्यानानि ॥

॥ इत्याकाशाधिकरणं प्राणाधिकरणं च ॥९॥१०॥

नयमणिमालायाम्

अथाकाशाधिकरणप्राणाधिकरणे ॥९॥१०॥

सू ॥ आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २३ ॥

आकाशस्याम्नाता छान्दोग्ये सर्वभूतकारणता । आम्नायबोधितेऽर्थे न च विमतिः कर्तुमुचिता नः ॥ २२ ॥
अस्तु स परमाकाशस्तदभेदादीश्वरोऽपि तद्धर्मा । न हि भूताकाशे सा घटते जनिमत्तया विदिते ॥२३॥

सू ॥ अत एव प्राणः ॥ २४ ॥

प्राणे तु का गतिरिति प्राणाद्ध्येवेत्यपि श्रुतेऽन्यत्र । शिव एव सोऽपि लिङ्गात्सा श्रुतिरानन्दविश्रान्ता ॥ २४ ॥

इत्याकाशाधिकरणप्राणाधिकरणे ॥ ९ ॥ १० ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

[अ]थ आकाशाधिकरणप्राणाधिकरणे ॥ ८ ॥ ९ ॥ श्रीकण्ठमते तु ॥ ९ ॥ १० ॥

भगवत्पादमते, सू. । आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥ अस्य 'अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम् ।' इति छान्दोग्यवाक्यं विषयः । तत्र किमाकाशशब्देन परं ब्रह्माभिधीयते उत भूताकाशमिति संशयः । लोकवेदयोराकाशशब्दस्य भूताकाशे प्रसिद्धतरप्रयोगदर्शनेन ब्रह्मणि गौणत्वस्याश्रयणीयत्वेन मुख्यार्थसम्भवे गौणार्थग्रहणस्यान्याय्यतया भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वोपपत्त्या ज्यायस्त्वपरायणत्वयोरपि भूतान्तरापेक्षया अस्मिन्भूताकाशे उपपद्यमानतया च आकाशशब्देन भूताकाशमेवाभिधीयत इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु 'आकाशादेवे'त्यवधारणबलात् 'सर्वाणी'ति भूतविशेषणस्वारस्याच्च सर्वभूतोत्पत्तिलयकारणत्वस्य मूलकारणे ब्रह्मण्येवोपपत्तेः अनापेक्षिकयोर्ज्यायस्त्वपरायणत्वयोरपि परमात्मन्येकस्मिन्नेवोपपन्नतरत्वात् भूयसीनां ब्रह्मलिङ्गश्रुतीनामनुग्रहाय एकस्या आकाशश्रुतेर्बाधस्य युक्तत्वाच्च आकाशशब्देन ब्रह्मैव अत्र उद्गीथे उपास्यतयाभिधीयत इति। **आकाशः**=आकाशशब्दवाच्यः परमात्मैव । कुतः । **तल्लिङ्गात्**=तस्य ब्रह्मणः समस्तमहाभूतस्रष्टृत्वादिकस्य लिङ्गस्य अस्मिन्वाक्ये दृष्टत्वादित्यर्थः ॥ २२ ॥

सू. । अत एव प्राणः ॥ २३ ॥ उद्गीथे 'प्रस्तोतर्या देवते'त्युपक्रम्य 'कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ते'ति छान्दोग्ये श्रूयमाणं वाक्यं विषयः । संशयनिर्णयौ पूर्वाधिकरणवदेव । अत्र प्राणशब्देन किं पञ्चवृत्तिः प्राणोऽभिधीयते उत परं ब्रह्मेति संशये पञ्चवृत्तिः प्राण इति पूर्वः पक्षः । सर्वभूतसंवेशनोद्गमनादेः अनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गात् पूर्वाधिकरणोक्तन्यायाच्च अत्रापि प्राणशब्दाभिधेयं परं ब्रह्मैव उपास्यतया अभिधीयत इति सिद्धान्तः ॥ २४ ॥

श्रीकण्ठमते, पूर्वाधिकरणैः परमशिवस्य परममङ्गलास्पदमुपास्यरूपमभिधाय तल्लक्षणानां नामरूढिवशात् अन्यत्रातिव्याप्तिशङ्कायां तन्निराकरणाय इमे अधिकरणे आरभ्येते । **सू. ॥ आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २३ ॥ अत एव प्राणः ॥ २४ ॥** विषयवाक्यपूर्वपक्षसिद्धान्तादिकं पूर्ववत् । प्राणाकाशशब्दाभ्यां परमेश्वर एव प्रतिपाद्यत इति निष्कर्षः ॥ २३ ॥ २४ ॥

रामानुजमते, सू. । आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २३ ॥ अत एव प्राणः ॥ २४ ॥ विषयवाक्यपूर्वपक्षसिद्धान्तादिकं प्रायः पूर्ववदेव । नास्ति वैलक्षण्यमिति न पृथक्प्रपञ्च्यते ॥ २३ ॥ २४ ॥

अथ ज्योतिरधिकरणम् ॥ ११ ॥

पूर्वं निखिलभुवननाकस्य निरस्तसमस्तदोषवासनाकलङ्कस्य निरतिशयमाङ्गल्यरत्नाकरस्य उमापतेः परब्रह्मणः आदित्यमण्डलमास्पदमिति निरूपितम्। तदिह तस्य स्थानान्तरमुच्यते—

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २५ ॥

छान्दोग्ये श्रूयतेऽस्य विषयः 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः' इत्यादि ॥ अत्र सकललोकव्यापितया दिवि श्रूयमाणं परं ज्योतिः परमेश्वरो वा तदन्यो वेति संशयः ॥ द्युशब्दस्याकाशवाचित्वात् 'परो दिवः' इत्याकाशवर्ती सूर्य

॥सू॥ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥२६॥ सङ्गतिं दर्शयन्नुत्तराधिकरणस्य विषयमाह—पूर्वमिति। पूर्वं 'मन्तस्तद्धर्मोपदेशा'दित्यधिकरणे निखिलभुवननायकस्य सर्वलोककामेश्वरस्य निरस्तसमस्तदोषवासनाकलङ्कस्य सर्वपापोदितस्य निरतिशयमङ्गल्यरत्नाकरस्य साधकानुजिघृक्षया तदनुग्रहार्थं परिगृहीतदिव्यविग्रहकान्तिसौन्दर्यादिसर्वोत्तरमङ्गल्यगुणगणमणिगणमहासमुद्रस्य उमापतेस्तैत्तिरीयोपनिष'द्युमापतय' इति विशेष्यपदेन निर्दिष्टस्य परब्रह्मणः आदित्यान्तर्वर्तिनः परमेश्वरस्यादित्यमण्डलं पर्यङ्कस्थस्य राज्ञः प्रासादवदास्पदमिति निरूपितम्। इहाधिकरणे तस्य परमेश्वरस्य स्थानोक्तेः प्रसङ्गात्स्थानान्तरमुच्यत इत्यर्थः। यस्य वाक्यस्य ब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णये सति तदुपासनस्थानान्तरावगतिरपि लभ्यते तस्य ब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णयोऽत्र क्रियत इति यावत् । अनेन पूर्वाधिकरणद्वयस्य प्रसक्तानुप्रसक्तरूपत्वात्पूर्वाधिकरणेनैवास्यापि प्रसङ्गसङ्गतिरिति दर्शितं भवति। तत्प्रदर्शनार्थमेव तदधिकरणनिर्णीततात्पर्यैकवाक्यलब्धानि परमेश्वरस्य विशेषणानि 'निखिलेभुवने' त्यादिना वर्णितानि।'अथ यदतः पर' इति लिङ्गव्यत्ययः छान्दसः। अतोदिवः परमूर्ध्ववर्तितया बहिर्भूतं यत् ज्योतिर्दीप्यते। केषु विश्वतः विश्वस्य पृथिव्यादेरुपरिस्थानरूपेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु च लोकेषु। लोकसामस्त्यस्पष्टीकरणार्थं विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्विति द्विर्वचनम्। तज्ज्योतिरिदमेव। यदन्तः पुरुषे जाठराख्यं ज्योतिरित्यर्थः। दिवः परमिति क्वचित्स्थितत्वेनोक्तस्यापि दीप्त्या सर्वलोकव्याप्तिरुपपद्यते। अत्र द्युशब्दस्य परापरान्तरिक्षलोकपराकाशसाधारण्यं संशयबीजमिति धर्मविशेषणेन दर्शयन् संशयमाह—अत्रेति। 'दिवी'ति सामीप्ये सप्तमी। उदुम्बरे वसतीतिवद्दिवः परं [illegible]मित्यर्थः। तदन्यो वे ति। आदित्यजाठरपूर्वपक्षद्वयसङ्ग्रहार्थं साधारण्येन निर्देशः। द्यु[illegible]स्येति।

आनन्दतीर्थमते, सू. ॥ आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥ अस्मिन्नधिकरणे विषयवाक्यसंशयादिकं समानमेव। आकाशः=आकाशशब्दवाच्यो विष्णुरेव। न प्रसिद्धाकाशः। कुतः। तल्लिङ्गात्=छन्दोगश्रुत्युक्ताकाशे परोवरीयस्त्वादिरूपविष्णुलिङ्गस्य श्रवणादित्यर्थः ॥ २२ ॥

सू.। अत एव प्राणः ॥ २३ ॥ 'तद्वै त्वं प्राणो अभवः। महान्भोगः प्रजापतेः। भुजः करिष्यमाणः। यद्देवान्प्राणयो नव।' इति तैत्तिरीयवाक्यं विषयः। संशयपूर्वपक्षादिकं समानमेव। 'ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्या'विति उत्तरत्र श्रूयमाणात् श्रीपतिस्वरूपान्निरवकाशाद्विष्णुलिङ्गात् अत्रत्यप्राणशब्देन विष्णुरेवाभिधीयते न मुख्यप्राण इति सिद्धान्तः। प्राणः='तद्वै त्वं प्राणो अभवः' इत्युक्तः प्राणो विष्णुरेव नान्यः। कुतः। अत एव='ह्रीश्च' इति श्रीपतिलिङ्गादेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामाकाशाधिकरणप्राणाधिकरणे ॥ ८ ॥ ९ ॥ श्रीकण्ठमते ॥ ९ ॥ १० ॥

आदित्यपूर्वपक्षे आकाशो भूमिसूर्यमध्यवर्त्यपरोऽन्तरिक्षलोकः। 'यावत्प्रमाणा पृथिवी विस्तारपरिमण्डला। नभस्तावत्प्रमाणं स्याद्व्यासमण्डलतो द्विजे'ति तत्राकाशपर्यायप्रयोगदर्शनात्। जाठरपूर्वपक्षे देहबाह्यो भूताकाशः। अयमन्तरिक्षलोकरूपो देहबाह्यभूताकाशरूपो वा आका[illegible]ऽत्र विषयवाक्ये द्युशब्देनोच्यते। ततःपरत्वं सूर्यस्य तत उपरि वर्तमानत्वम्। जाठरस्य ज्योतिःप्रकरणात्पूर्वं गायत्रीप्रकरणे योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाश इत्युक्तत्वात् देहबाह्याकाशात् पृथग्योऽयमन्तःपुरुषे आकाश इति निर्दिष्टे देहान्तराकाशे वर्तमानत्वं विवक्षितमित्यभिप्रेत्याह—परो दिव इत्याकाशवर्तीति। अन्तरिक्षलोकवाचिनो देहबाह्याकाशवाचिनश्चाकाशशब्दस्य सामीप्यसप्तमीसमासः।एवं चैतत्पर्यन्तं सूर्यविशेषणं जाठराग्नावप्यनुषञ्जनीयम्। सूर्य एवेत्येवकारेण परमेश्वरपक्षव्यवच्छेदः। तत्रायमाशयः। द्युशब्दोऽत्र स्वर्गवाची वक्तव्यः। आकाशवाची वा तत्पर्यायतयान्तरिक्षलोकवाची वा। आद्येऽपि परमेश्वरनित्यस्थानभूतसर्वोत्तरपरस्वर्गवाची शक्रादित्रिदशालयरूपसूर्यलोकादिध्रुवलोकावध्यपरस्वर्गवाची वा। प्रथमे 'दिवः पर'इत्येतदनुपपन्नम्। तस्योपरि तद्बहिर्भूततया वर्तमाने हि ततः पर इत्युच्यते। न हि वृक्षस्योपरि भ्राम्यन्निव वृक्षकोटरे स्थितोऽपि पक्षी वृक्षात्पर इत्युच्यते। [illegible] च परमेश्वरः परस्वर्गस्योपरि ततो बहिर्भूतो वर्तते किं तु तन्मध्यगते दिव्यमन्दिरे। परस्वर्गवाचित्वे 'चात' इति विशेषणमनुपपन्नम्। अपरस्वर्गवाचित्वपक्षोऽपि न सङ्गतः।न ह्यपरस्वर्गादप्यूर्ध्वस्य[illegible]राद्यनेकलोकघटितस्य परपृथिवीलोकरूपस्य पार्थिवस्य प्रकृतिकार्यस्य ब्रह्माण्डस्य तदूर्ध्ववा[illegible]ः परस्वर्गाधस्तनस्य परान्तरिक्षलोकरूपस्य मायाकार्यस्य गुह्याष्टकाद्युन्मनान्तलोकनिवहस्य चोपरि परमाकाशमये परस्वर्गे वर्तमानस्य परमेश्वरस्यापरस्वर्गात्परत्वोक्त्या कश्चिदतिशयो लभ्यते। अत एव द्वितीयविकल्पोऽप्यनुपपन्नः। न हि तस्यात इति निर्दिष्टप्राकृताकाशात्परत्वोक्त्यापि कश्चिदतिशयो लभ्यते। तृतीये तु परान्तरिक्षविवक्षायां ततः परत्वोक्त्या लभ्यत एवातिशयः। किं तु तत्परतायामत इति विशेषणं नोपपद्यते। तस्मादिहापरान्तरिक्षात्परत्वं विवक्षणीयम्। तदादित्य एव सङ्गच्छते न ब्रह्मणि। ज्योतिष्ट्वेन दीप्तिमत्त्वेन च लोकप्रसिद्धे तस्मिन्नेव च यच्छब्दयोगेन प्रसिद्धवदनूद्यमानं तदुभयं सङ्गच्छते। ज्योतिःश्रुतिरपि प्रसिद्ध्यतिशयात्तत्रैव सङ्गच्छते। न च भूरादिलोकत्रयव्यतिरिक्तेषु महरादिलोकेषु सूर्यकिरणप्रचाराभावाद्विश्वतःपृष्ठेत्यादिकं तस्मिन्न सङ्गच्छत इति वाच्यम्। तदुपक्रमार्थत्वेनादित्ये निश्चिते तदनुसारेण तस्य त्रैलोक्यान्तर्गतलोकसामस्त्यपरत्वोपपत्तेः। स्यादेतत्। अथ यदतः प्राक् 'त्रिपादस्यामृतं दिवी'ति ब्रह्म प्रकृतम्। तदेव प्रकृतपरामर्शिना यत्पदेनाभिधातव्यम्। ततश्चोपक्रमगतयत्पदानुसारेण तत्समानाधिकरणज्योतिरादिपदानां तत्रैव कथंचन वृत्तिरभ्युपगन्तव्येति चेन्न। यत्पदादपि प्राथमिकेनाधिकारार्थेनाथशब्देन ज्योतिश्शब्दस्वारस्येन च प्रकृताच्छेदस्यैव संज्ञाधिकरणन्यायतः प्रतीतेः। 'संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगा'दित्यधिकरणे हि'अथैष ज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते'त्यत्र किं प्रकृतं ज्योतिष्टोममनूद्य तत्र सहस्रदक्षिणाविधानमुत ज्योतिर्नामकसहस्रदक्षिणाविशिष्टकर्मान्तरविधानमिति 'एष इति सर्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शित्वात् ज्योतिरिति नामैकदेशस्य 'वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेते' त्यत्रेव ज्योतिष्टोमे कथञ्चिद्वृत्तिसम्भवात् तत्र सहस्रदक्षिणाविधानमिति पूर्वपक्षं कृत्वाधिकारार्थेनाथशब्देन

एवात्र प्रतिपाद्यते ज्योतिरिति । अथवा 'अन्तः पुरुषे ज्योतिः' इति पुरुषान्तर्वर्तितया जाठरोऽग्निरिति पूर्वपक्षः ॥ सिद्धान्तस्तु 'परो दिवो ज्योतिः' इति सर्वोत्तरं परं ज्योतिः परमेश्वर एव । पूर्वत्र 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि' इति ज्योतिषोऽ-

---

प्रकरणविच्छेदावगमात् ज्योतिरिति संज्ञान्तरस्य स्वतोऽर्थान्तरपरत्वस्वारस्याच्च तद्वत् 'देव' इत्यस्य प्रक्रियमाणपरत्वमङ्गीकृत्य नामगुणविशिष्टकर्मान्तरविधानमिति सिद्धान्तितम् । तद्वदिहाप्यथशब्देन प्रकरणविच्छेदावगमात् प्राक् ब्रह्मण्यप्रयुक्तस्य ज्योतिश्शब्दस्य प्रसिद्ध-[illegible]किकार्थस्वारस्याच्च । यदित्यस्य प्रक्रियमाणादित्यपरत्वमभ्युपगम्य तदुपासनविधानमङ्गीकर्तुं युक्तमिति । अथवेति । अत्रायमाशयः । सत्यं ज्योतिरिह प्रकृतं ब्रह्म न भवतीति किंत्वादित्य इति न युक्तम् । जाठराग्निरित्येव युक्तम् । 'इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योति'रिति श्रुत्या तस्य ज्योतिःपदस्य जाठराग्निपरत्वेन व्याख्याततत्वात् । उदाहृतवाक्यशेषश्रुतेः 'तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिन्शरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिगृह्य निनदमिव नदथुरिव [illegible]रेव ज्वलत उपशृणोतीति तदनन्तरवाक्येन जाठराग्निविषयस्पष्टीक-[illegible] । न च जाठराग्नौ दिव ऊर्ध्ववृत्तित्वं सर्वलोकव्यापिदीप्तिमत्त्वं च नान्वेतीति शङ्कनीयम् । "गौण्या लक्षणया वापि वाक्यभेदेन वा पुनः । वेदो यमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत्" ॥ इति वार्तिकोक्तरीत्या वैदिकव्याख्यानदर्शने व्याख्येयभागे तदनुकूलार्थपरत्वकल्पनावश्यम्भा[illegible]त् । तथा च दिवः परत्वं बाह्याकाशादन्यत्र शरीराकाशे वर्तमानत्वं सकललोकव्यापिदी[illegible]त्त्वं ब्रह्माण्डरीत्या पिण्डाण्डरूपे देहे ध्यानार्थं तत्तल्लोकतया कल्पितेषु भागेषु व्याप्तया 'सन्तापयति स्वं देहमापादतलमस्तक' इति श्रुतिसिद्धया दीप्त्या युक्तत्वमिति व्याख्येयम् । न च 'स एष परोवरीयानुद्गीथ' इति सर्वलोकगताकाशस्योद्गीथसामानाधिकरण्यश्रवणमिव दिवः परस्य ज्योतिषो जाठराग्निसामानाधिकरण्यश्रवणं तथात्वेनोपास[illegible]मस्तु माभूत्तद्व्याख्यानरूपमिति वाच्यम् । व्याख्यानतया तत्वार्थोपदेशरूपत्वोपपत्तौ [illegible] दयोस्सामानाधिकरण्यश्रवणस्यैव कल्पितार्थविषयत्वकल्पनायोगात् । अन्यथातिप्रसङ्गात् । एवमादित्यो जाठरो वा परं ज्योतिर्न परमेश्वर इति प्राप्ते सिद्धान्तयति—सिद्धान्तस्त्विति सर्वोत्तरमिति हेतुगर्भं विशेषणम् । सकलसंसारमण्डलातीतस्थानवृत्तित्वा'द्दिवःपर' इत्यनेन प्रतिपादितं ज्योतिः-परमेश्वरः । आदित्यजाठरयोस्तदसम्भवादिति भावः । कथं 'दिवः पर' इत्यस्य सर्वोत्तरत्वपरताऽवसीयत इति चेत् । इत्थम् । इदं ज्योतिस्तावद्द्युसम्बन्धप्रत्यभिज्ञानात् प्राक्सर्वाणि भूतानि एकं पादं कृत्वा पादत्रयात्मना निरूपितः पुरुष इत्यवसीयते । तस्य च पुरुषसूक्ते 'त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः । पादोऽस्येहाभवात्पुन'रिति सर्वप्राणिनिकायापेक्षयोर्ध्ववर्तित्वमवगतम् । तथाभूते तस्मि'न्दिवः पर' इत्यनेनात्र प्राकृतान्तरिक्षमात्रात् प्राकृताकाशमात्राद्वा परत्वमुच्यते चेन्न तत्स्वारस्यं लभते । अतोऽत्र द्युशब्दस्य प्रकृतमायाकार्यरूपलौकिकाकाशसामान्यपरत्वमभ्युपगन्तव्यम् । 'अत'इत्यस्य च सन्निहितप्राकृताकाशग्रहणार्थत्वं परित्यज्य परमाकाशव्यावर्तनार्थत्वमङ्गीकरणीयम् । ततो 'दिवः पर' इत्यस्य सर्वोत्तरत्वपरता लभ्यते । अयं सर्वोत्तरत्वहेतु'श्चरणाभिधाना'दिति सूत्रांशेन चरणत्रयरूपस्य प्रकृतस्य पुरुषस्य ज्योतिःपदेनाभिधानादित्यर्थस्य विवक्षितत्वाल्लभ्यते । 'परं ज्योति'रिति परविशेषणं 'परं

ज्योतिर[illegible]सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इति श्रुतौ परमेश्वरेऽपि ज्योतिःपदप्रयोगोऽस्तीति ज्ञापनार्थं परापरज्योतिषोः परज्योतिष एवात्र ग्रहणमुचितमिति ज्ञापनार्थं च । ज्योतिश्शब्दो हि नादित्यादीनामेव वाचकः । किं तु यदेव किञ्चिदवभासकं चेतनव्यवहारोपयोगि तस्य सर्वस्यापि वाचकः । बृहदारण्यके 'किं ज्योतिरयं पुरुष' इति प्रश्ने आदित्यचन्द्राग्निवचनात्मनां पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरस्य पुरुषं प्रति ज्योतिष्ट्वमुक्तवता याज्ञवल्क्येन तेषु ज्योतिश्शब्दप्रवृत्त्युपपादनायादित्येनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुत इत्येवमादिभिरादित्यादीनां पुरुषव्यवहारोपयोगस्य प्रतिपादितत्वादन्यत्रापि 'मनो ज्योतिर्जुषतामाज्य'मित्यादिदर्शनाच्च । एवं च आदित्यादीन्यपरज्योतींषि कतिपय[illegible]भासनेन तावन्मात्रव्यवहारोपयोगित्वात् । परमेश्वरस्तु परं ज्योतिः 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'तिश्रुतेः सर्वावभासनेन सर्वव्यवहारोपयोगित्वात् । ततश्चात्र प्रकरणोपपदादिसङ्कोचकरहितेन ज्योतिःपदेन परमेव ज्योतिरभिधातुमुचितमिति । अयमपि हेतुश्चरणव्यपदेशादित्यादिकमनुक्त्वा 'चरणाभिधाना'दिति ज्योतिःपदस्याभिधावृत्तिप्रतिपादकशब्दोपादानेन विवक्षितः । एवं दिवः परत्वं ज्योतिश्श्रुतिश्चेति यदुभयं पूर्वपक्षसाध[illegible]तेनाभिमतं तदेव सिद्धान्तसाधकमिति विशेषणमुखेन दर्शितम् । अथ चरणाभिधानादिति सूत्रांशं हेत्वन्तरपरत्वेन व्याचष्टे—पूर्वत्रेति । एकांशतयेति । सौत्रचरणशब्दस्य भावप्रधानतया व्याख्यानम् । तथात्र सर्वेषां भूतानां ज्योतिरेकांशत्वेन प्रतिपादनात् ज्योतिः परमेश्वर इत्यर्थः । ननु नास्ति भूतानां ज्योतिरेकांशत्वेन प्रतिपादनं किं तु त्रिपात्पुरुषैकांशत्वेन । अतोऽयं हेतुरसिद्धः । एवं च सर्वोत्तरत्वहेतुरप्यसिद्धः । न च द्युसम्बन्धेन ज्योतिस्त्रिपात्पुरुषतया प्रत्यभिज्ञापितमिति वाच्यम् । 'दिवः पर' इत्यतः प्राथमिकेनाथशब्देनाधिकारार्थतया प्रकरणविच्छेदकेन ज्योतिषः प्रकृतत्रिपात्पुरुषान्यतयैव ज्ञापितत्वात् । तथा च प्रकृतस्य त्रिपात्पुरुषस्य निजैकांशसकलप्रपञ्चहेतुना परमेश्वरत्वसिद्धौ तदन्यपरस्य ज्योतिःपदस्यादित्यादिपरज्योतिःपरत्वमेवागत्याङ्गीकरणीयमिति ज्योतिश्श्रुतिरपि न सिद्धान्तसाधिका । एतेन यत्पदरूपसर्वनामश्रुतिः प्रकृतपरामर्शित्वस्वाभाव्यात् प्रकृतत्रिपात्पुरुषपरा सती समानाधिकरणं ज्योतिःपदमपि तत्र पर्यवसाययेदित्यपि शङ्का निरस्ता । प्राथमिकेनाथशब्देन प्रकरणविच्छेदावगमे सति यत्पदस्या'थैष ज्योति'रित्यत्रैतत्पदस्यैव प्रक्रियमाणपरत्वोपपत्तेरिति चेत् । उच्यते । सर्वनाम्नां समानाधिकृतशब्दस्वारस्यप्राप्तमपि प्रकरिष्यमाणपरत्वमतिलङ्घ्य प्रकृतपरामर्शित्वं व्युत्पत्तिसिद्धम् । अत एव प्रयुक्तिलक्षणे 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षे'त्यत्रामिक्षापदवाच्यं पयसोऽर्थान्तरं दधिसंसर्गजन्यं द्रव्यान्तरमभ्युपेयम् । पय आमिक्षेति व्यपदेशभेदात्तस्यैव द्रव्यान्तरस्य कठिनाम्लमधुरस्य वैश्वदेवयागद्रव्यत्वमामिक्षापदसमानाधिकृततत्पदस्य तद्द्रव्यपरत्वं चाभ्युपेयमिति प्राप्ते सर्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शित्वस्वाभाव्यात् तत्पदमानयनक्रियां प्रति प्रधानकर्मतया दध्यानयनाधिकरणत्वेन निर्दिष्टं पयः परामृशतीति पय एव यागद्रव्यम् । तत्पदे स्त्रीलिङ्गमामिक्षापदसामानाधिकरण्यकृतम् । आमिक्षापदं तु न द्रव्यान्तरविधायकं किं तु तत्पदेन केवले पयसि यागद्रव्ये विहिते तत्र दध्यानयनसंस्कारविधिप्राप्तदधिसंसर्गानुवादकम् । तच्चास्मादेव वैदिकव्यवहारात् आम्लद्रव्यसंसर्गघनीभूतपयोमात्रवाचकं न तज्जन्यद्रव्यान्तरवाचकम् । आम्लरसो न यागद्रव्यगतः किं तु तत्संस्कारकद्रव्यगत इति निर्णीतम् । 'दधि मधु घृतं धाना उदकं

तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्य'मिति चित्रायागविधौ दध्याद्यनेकद्रव्यमेलनरूपसंसृष्टैकद्रव्यक एको यागः । [illegible]दं च संसृष्टद्रव्यपरमिति प्राप्ते तत्पदं प्रकृतपरामर्शित्वस्वाभाव्यादसंसृष्टदध्यादि सप्तद्रव्यपरं न तु संसृष्टैकद्रव्यपरमिति। दध्यादि सप्तद्रव्यकाः सप्त यागाः। सप्तस्वपि द्रव्येषु तदिति नपुंसकैकवचनं 'नपुंसकमनपुंसकेने'त्यादिव्याकरणस्मृत्यनुसारेण। संसृष्टपदं तु यागभेदेऽपि एकदैवत[illegible] सान्नाय्यवद्दध्यादीनां सहप्रक्षेपे संसर्गसत्त्वात्तदनुवादकं योज्यमिति निर्णीतं टुपूटीकाय[illegible]दशाध्यायथोः । 'अथैष ज्योति'रित्यत्र तु ज्योतिश्शब्दस्य ज्योतिष्टोमसंज्ञायाः संज्ञान्त[illegible]प्यतोऽर्थान्तरपरत्वस्वारस्यात् नामैकदेशत्वेन ज्योतिष्टोमानुवादकत्वकल्पनायाः क्लिष्टत्वा[illegible] एतेन 'स[illegible]दक्षिणेन यजेते'त्येतावतापि प्रकृते ज्योतिष्टोमे गुणविधानो[illegible] ज्योति'रिति [illegible]दनुवादवैयर्थ्यात् ज्यौतिष्टोमिकद्वादशशतदक्षिणायाः सहस्रदक्षिणा[illegible] विकल्पप्रसङ्गाच्च। तत्रैष इति सर्वनाम्नः प्रस्तोष्यमाणपरत्वमगत्या कल्पितम् । इह तु वि[illegible]म् । ज्योतिश्शब्दस्य हि सर्वावभासके परश्वर एव स्वारस्यं न त्वादित्यादिषु । [illegible]लोकव्यापिदीप्तियुक्तज्योतिष्ट्वेनानुवादश्च उपासनाविशेषार्थ इति न वैयर्थ्यम् । नाप्य[illegible]धीयमानस्य कस्य चिद्गुणस्य केनचिद्विरोधिगुणेन विकल्पः प्रसज्यते । तथाप्यथशब्देनाधिकारार्थेन प्रकरणविच्छेदात् सर्वनाम्नः प्रकृतपरत्वं न सम्भवतीति चेन्न । तस्य का[illegible]भाजिन्यायेन पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वोपपत्तेः तस्य पूर्वोपासनान्वितब्रह्मगुणानां ज्योतिरुपासनायामप्यन्वयसमर्पकतया साफल्याच्च । इ[illegible]रभ्यत इत्यनुक्त्वाप्यारम्भसम्भवेन आरम्भापरपर्यायाधिकारप्र[illegible]नस्य श्रोतृचित्तसमाध[illegible]मात्रफलस्य निष्फलप्रायत्वात् । 'अथैष ज्योति'रित्यत्र तु संज्ञा[illegible]दिभिः कर्मभेदनिश्चयाद[illegible]र्वप्रकृतापेक्षार्थत्वं पूर्वपक्षितं न सम्भवतीत्यगत्या तत्राधिकारार्थत्वमाश्रितम् । [illegible]र्थत्वस्य सर्वथैवासम्भवोऽपि । प्रकृतं ब्रह्म अविहायैव तत्रोपासनान्तराधिकारार्थत्वसम्भवात् । तस्मात्सर्वनाम्नस्तत्समानाधिकरणज्योतिःपदस्य च प्रकृतत्रिपात्पुरुषपरत्वात् ज्योतिषि निजैकांशसमाप्तसकलप्रपञ्चहेतोस्सर्वोत्तरत्वहेतोश्च नासिद्धिः । अथशब्दस्य पूर्वप्रकृतार्थापेक्षित्वाच्च न ज्योतिःश्रुतिस्वारस्यहानिः। तथापि यच्छब्दयोगेन प्रसिद्धवदनूद्यमानसकललोकव्यापिदीप्तिशालिज्योतिःष्ट्वमादित्यपरिग्रह इव पूर्वप्रकृतार्थपरिग्रहे न सम्भवति। पूर्वं तत्र तस्यावर्णित[illegible]दिति चेत् । उच्यते । निजैक[illegible] समाप्तसकलभू[illegible]त्वहेतुना त्रिपात्पुरुषे वर्णितेन ज्योतिषः [illegible]रमेश्वरत्वं त्रिपात्पुरुषेण सहैव सिद्ध्यति । तस्य परमेश्वरत्वाभावे तदभिन्नतया प्रत्यभिज्ञ[illegible]मानस्य ज्योतिषस्तदसम्भवात् । अपि च 'त्रिपादस्यामृतं दिवी'त्येतदनन्तरं 'यद्वै तद्ब्रह्मे'ति [illegible]क्ये प्रकृतं त्रिपात्पुरुषं तत्पदेन निर्दिश्य तद्विषयतया प्रयुक्तात्त[illegible]न्तरं प्रागादि[illegible]यसुषिर[illegible] तैर्प्राणाद्युपासनानां प्रकृतत्रिपात्पुरुषो[illegible]नाङ्गानां विधानानन्तरं 'ते [illegible] पञ्च ब्रह्मपु[illegible]ः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपा' इति [illegible]षां प्राणादीनां हृदयकमल[illegible]पका[illegible] [illegible]लोकरूपप्रकृतत्रिपात्पुरुषराज[illegible]द्वारपालकत्वकीर्तने[illegible]त पर[illegible]राभिधानादपि त्रिपात्पुरुषस्य परमेश्वरत्वं सिद्ध्यति । [illegible]'दिति सूत्रांशे[illegible] विवक्षितम् । चरणत्रयरूपस्य पुरुषस्य ब्रह्मेति परमेश्वर[illegible]दिनाभिधानादित्यर्थः। ए[illegible] त्रिपात्पुरुषस्य परमेश्वरत्वसि-

स्यैकांशतया विश्वभूतानामभिधानात् । नैतत् संभवति जाठराग्निसूर्ययोः, परिच्छिन्नत्वात् ॥

पूर्वं 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं' इति सर्वात्मकतया गायत्री प्रतिपाद्यते ।

द्धौ तद्विषयत्वेन सम्प्रतिपन्नाभि'स्तस्य भासा सर्वमिदं विभाति तदेव ज्योतिषां ज्योति'रित्यादि श्रुतिभिस्तस्मिन्प्रसिद्धस्य सकललोकव्यापिदीप्तिशालिज्योतिष्ट्वस्यानुवाद उपपद्यते । एवं दिवः परस्य ज्योतिषः परमेश्वरत्वसिद्धौ तस्य जाठराग्निसामानाधिकरण्यं नामब्रह्मादिसामानाधिकरण्यवद्दृष्टिविधानार्थत्वेनोपपादनीयम् । ननु किमर्थमेवमुपपाद्यते । जाठराग्निशरीरकपरमेश्वरोपासनाविधानमस्तु प्रसिद्धतरसकललोकव्यापिदीप्तिमदादित्यशरीरकपरमेश्वरोपासनाविधानं वास्तु । माभूत्कल्पितार्थविषयोपासनाविधानं 'नाम ब्रह्मेत्युपास्ते' इत्यादिवदितिशिरस्कत्वाभावादित्याशङ्क्याह—नैतत्संभवतीति । दृष्टश्रुतत्वरूपबलवल्लिङ्गसत्त्वात् जाठराग्निविषयैव शङ्का निराकार्या। आदित्यविषया तु मन्देति सूचनाय जाठराग्निसूर्ययोरित्यल्पाच्तरस्यापि सूर्यशब्दस्य पश्चान्निवेशः । न चासाधुत्वमपि । 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति (पा० ३-२-१२६) तत्रप्रयोगदर्शनात् । परिच्छिन्नत्वादिति । तयोः परिच्छिन्नत्वे तत्र व्यवस्थितस्य परमेश्वरस्यापि सार्वात्म्यं न सम्भवतीति भावः ॥ उत्तरसूत्रं तदुद्भाव्यशङ्काप्रदर्शनपूर्वकमवतारयन्ते— पूर्वमिति । ननु अनुपदमेवोक्तं जाठराग्निसूर्ययोः परिच्छिन्नत्वात्तदवच्छिन्नस्य परमेश्वरस्यापि सार्वात्म्यं न सम्भवतीति कथं गायत्र्या एव सर्वात्मतया प्रतिपादनमिहाशङ्क्यते । उच्यते। इह सर्वात्मत्वकीर्तनं 'आपो वा इदं सर्वं'मित्यपां सर्वात्मकत्वकीर्तनमिव स्तुत्यर्थमिति शङ्कावादिनोऽभिप्रायः। तथाहि—'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च। या वै सा गायत्री इयं वाव सा येयं पृथिव्यस्यां हीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयते । या वै सा पृथिवी इयं वाव सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः एतदेव नातिशीयन्ते। यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे हृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः एतदेव नातिशीयन्ते । सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री'ति सन्दर्भेऽस्मिन्नादिमध्यावसानेष्वभ्यस्ता गायत्रीश्रुतिस्सर्वात्मत्वलिङ्गात्प्रबला। न च तथाभूताया अप्याकाशश्रुतेरनन्तत्वलिङ्गमिवैतदस्या बाधकमिति वक्तुं शक्यम्। तद्वदनन्यथासिद्धत्वाभावात् प्रत्युत गायत्रीश्रुतेरेवानन्यथासिद्धत्वात्। न खल्वियमाकाशश्रुतिरिव ब्रह्मण्यौपचारिकीति वक्तुं शक्यते। 'वाग्वै गायत्री'त्यग्रिमव्याख्याने 'वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते चेति'वाचि यौगिकत्वकीर्तनेन विरोधाच्चतुष्पदेति टाबन्तनिर्देशेन विरोधाच्च। 'टाबृची'ति (पा० ४-१-९) ऋच्यभिधेयायामेव हि टाप्प्रत्ययो विहितः । अन्यत्र चतुष्पादिति भाव्यम् । त्रिपादितिवत् । न चात्र गायत्रीशब्दः तच्छरीरकपरमेश्वरपर्यन्त इत्यभ्युपगमेनापि सार्वात्म्यश्रवणनिर्वाहः । गायत्र्यामिव तदवच्छिन्नेऽपि तदसम्भवात् । तावत्पर्यन्तं गत्वापि स्तावकत्वाभ्युपगमे प्रसिद्धतरे छन्दस्येव सार्वात्म्यश्रवणस्य स्तावकतास्त्विति । नन्वस्तु षड्विधा गायत्रीत्येतत्पर्यन्तः सन्दर्भो गायत्रीपरः । तदनन्तर'स्तावानस्ये'त्यादिसन्दर्भः परमेश्वरपर एव । तत्र गायत्रीप्रसङ्गाभावेन सर्वभूतपादत्वलिङ्गस्य ब्रह्मश्रुत्योश्च बाधनायोगात् । तथापि गायत्रीप्रकरणमनुवर्तत इति चेन्न । तस्य प्रबलश्रुतिलिङ्गबाधितस्य

प्रकरणात् तदेकांशत्वमेव प्रपञ्चस्य 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि' इतिश्रुतिराहेत्यत आह

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात् तथा हि दर्शनम् ॥ २६ ॥

पूर्वं 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं' इति छन्दसोऽभिधानात् तस्यैवात्राभिधानं न परमेश्वरस्य इति चेत्—नैतत् संभवति गायत्र्याख्यस्य छन्दोमात्रस्य सर्वभूता-

विच्छेदोपपत्तेरित्याशङ्क्याह—प्रकरणादिति। 'षड्विधा गायत्री'त्येतदनन्तरं'तदेतदृचाभ्यनूक्त'मित्युक्तार्थविषयत्वेनावतारितायाः'तावानस्य महिमा। अतो ज्यायांश्च पुरुषः। पादोऽस्य सर्वा भूतानि। त्रिपादस्यामृतं दिवी'ति ऋचः तदेकविषयस्य'यद्वैतद्ब्रह्मे'त्याद्यनन्तरसन्दर्भस्य च गायत्रीविषयत्वमावश्यकमिति श्रुतिवाक्येनैव सङ्घटितं प्रकरणमिदमनन्यथासिद्धम्। अतस्तदनुसारेण सर्वभूतपादत्वमपि स्तावकत्वेन नेतव्यम्। ब्रह्मश्रुती वेदविषयत्वेन नेतव्ये इति भावः। ननु 'तदेतदृचाभ्यनूक्त'मिति वाक्यं पूर्वोत्तरसन्दर्भयोरेकविषयत्वघटकमिति न युज्यते। तथा [illegible] हि तत्र तत्पदं पूर्वसन्दर्भप्रतिपादितं गायत्र्याश्चतुष्पदत्वषड्विधत्वरूपमर्थजातं परामृशेत् [illegible] वा। नाद्यः। उत्तरत्र पाङ्क्ष्योक्त्यदर्शनात् पादचतुष्टयस्यापि गायत्र्यां भूतपृथिवीशरीरहृदयरूपस्य प्रतिपादनमिहान्यादृशस्येति भेदात्। न द्वितीयः। नपुंसकलिङ्गविरोधात्। तस्मादत्र वाक्ये तत्पदमगत्या 'यद्वैतद्ब्रह्मे'ति प्रस्तोष्यमाणब्रह्मपरं वाच्यमिति नैतत्पूर्वोत्तरसन्दर्भयोरेकविषयत्वघटकमिति चेत्। उच्यते। सर्वनाम्नो बुद्धिसन्निहितप्रस्तुतपरत्वे सम्भवति तदसन्निहितप्रस्तोष्यमाणपरत्वम[illegible]युक्तमिति प्रागुपपादितम्। सम्भवति च तदित्यत्र प्रधानस्य प्रकृत्यंशस्य प्रस्तुतगायत्रीप[illegible] तदनुसारेण पाशबहुत्वबलिङ्गसर्वनामरूपं नपुंसकलिङ्गं कथञ्चिन्नेतुं युक्तम्। तस्म[illegible] प्रकृतस्[illegible] स एव 'तावानस्ये'त्यादिसन्दर्भेऽभिधानात् द्युसम्बन्धेन प्राक्प्रस्तुतः परमेश्वर[illegible]त्यभिज्ञाप्य[illegible] इत्येतदयुक्तमिति शङ्कार्थः ॥ सू ॥ छन्दोऽभिधानान्नेतिचेन्नेतिचेन्न तथा [illegible]तोऽर्पण[illegible]गदात्तथा हि दर्शनम्॥२६॥ अत्राभिधानमिति। 'तावानस्ये' त्यादिसन्दर्भे अ[illegible]र्थः। यद्यपि'तावानस्ये' तिमन्त्रे गायत्र्यभिधायकशब्दो नास्तीति न तत्प्रतिपाद[illegible]ङ्कनीयम्। तथाप्यग्रे ब्रह्मश्रुत्योर्वेदवाचितया छन्दोऽभिधायकत्वमभिप्रेतं शङ्कि[illegible] [illegible]त्येतदपि दर्शयितुं सूत्रभाष्ययोरभिधानग्रहणम्। सौत्रेण नञा विवक्षितां छन्दो[illegible]नुपपत्तिमाह—नैतदिति। एत'चरणाभिधाना' दिति पूर्वसूत्रोपन्यस्तं 'तावानस्ये[illegible]मन्त्रेणोच्यमानं सर्वभूतात्मत्वं ग[illegible]त्र्याख्यस्य छन्दोमात्रस्य न सम्भवतीति योजना। अत्रायमाशयः। 'तावानस्ये'ति पुरुषसूक्तपठितो मन्त्र इह प्रकृतार्थविषयत्वेनावतारितः। पुरुषसूक्ते च सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टपुरुषविशेषविषयं नास्ति छन्दसः प्रतिपाद्यत्वप्रसक्तिः प्रत्युत 'छन्दांसि जज्ञिरे तस्मा'दिति सर्वेषां छन्दसां तत्प्रतिपाद्यपुरुषकार्यकोटावाम्नानं दृश्यते। अतस्तत्र सर्वभूतपादत्वकथनं न गायत्रीस्तावकत्वेन योजयितुं शक्यमिति गायत्री[illegible] न्यथासिद्धा नान्यत्र योजयितुं शक्येत्याशङ्क्य तदनन्यथासिद्ध्युपपादकत्वेन तथेत्यादिसू व्याचष्टे—किं तु गायत्रीति। अनेन तथेतिशब्दो गायत्रीसादृश्यपरः। चेतोऽर्पणमनुसन्धानं निगद उपदेश इति व्याख्यातम्। एवं च गायत्रीसादृश्यानुसन्धानार्थं परमेश्वरे गौ[illegible]

पु०(१) 'क्षि किंतु, तत्प्रतिपादनमात्रं शङ्कनीयम्' इति ङ. च. पाठः।

त्मकत्वं, किंतु गायत्रीसादृश्यानुसंधानोपदेशः परमेश्वरस्य क्रियते, यथा गायत्री षर [illegible]श्रुभिः पादैश्चतुष्पदा तथा ब्रह्मापि चतुष्पादिति । तथा ह्यन्यत्रापि

[illegible] [illegible]त्रीशब्द इत्युक्तं भवति। किं तद्गायत्रीसादृश्यमित्याकाङ्क्षायामाह—यथेति। चतुर्विंश[illegible]क्षरा गायत्री सा षडक्षरैः पादैश्चतुष्पदाप्यस्ति (यथा इन्द्रः शचीपतिर्बलेनपीडितः दुश्च्य[illegible]नो वृषासमित्सुसाभहिरिति), तद्वत्परमेश्वरोऽपि चतुष्पादिति तत्सादृश्यमित्यर्थः। पादचतुष्टयवत्त्वेन प्रसिद्धेषु छन्दोऽन्तरेषु गवादिषु च सत्स्वपि क्वचित्तथात्वेन दृष्टाया गायत्र्या उपादानं तत्सादृश्यरूपमेव ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वमनुसन्धातव्यमित्येतदर्थं यथा भूयोऽङ्ककलापवत्त्वेन प्रसिद्धेष्विष्टिपशुसोमेषु सत्स्वपि कौण्डपायिनामयने कर्मणि अग्निहोत्रनामोपादानमग्निहोत्रसादृश्यरूपमेवाङ्गजातमनुष्ठातव्यमित्येतदर्थमिति भावः। यद्वा प्रसिद्धां त्रिपादमेव गायत्र[illegible]ष्टिक्त्रिष्टुभो माध्यन्दिनं सवनमित्युक्तरीत्या षट्सु षट्स्वक्षरेषु पादकल्पनया चतुष्पदामनुसन्धाय तत्सादृश्यरूपं ब्रह्मणि चतुष्पात्त्वमनुसन्धेयमित्येतदर्थं प्रसिद्धगायत्रीसादृश्यपरमेश्वरे [illegible]न्यातव्यम्। एवं च यथा 'गम्भीरायां नद्यां घोष' इत्यत्र गम्भीरत्वान्वितनदीसम्बन्धित्वलाभार्थं [illegible]मिति नद्या विशेषणं न तु लक्ष्यस्य तीरस्य। एवं चतुष्पात्त्वापन्नगायत्रीसादृश्यलाभार्थं चतुष्पदेत्येतद्गायत्र्या विशेषणं न तु लक्ष्यस्य ब्रह्मण इति चतुष्पदेत्यस्य दाबन्तत्वमुपपद्यते। अनया दिशा 'वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते चे'त्येतदपि वाक् खलु सर्वं गायत्यभिधत्ते हिताहितोपदेशेन त्रायते च अतो वाग्रूपा गायत्री गानत्राणसाधनीत्येव वाग्रूपत्वं गायत्रीशब्द[illegible]गिकार्थं च प्रसिद्धगायत्र्यामनुसन्धाय तत्सादृश्यं ब्रह्मण्यनुसन्धातव्यमित्येतदर्थं वाग्वा इत्यादिकं गायत्र्या विशेषणं न ब्रह्मण इति व्याख्याने यौगिकार्थप्रदर्शनमप्युपपद्यत इति तदुपपत्तिर्भाष्ये न प्रदर्शिता।'तथाहिदर्शन'मिति सूत्रांशं व्याचष्टे—तथेति।'वायुर्वाव संवर्गः प्राणोवाव संवर्ग' इति संवर्गविद्यायां 'वायुस्तस्मिन्न स्थैवन्तोऽग्निस्सूर्यश्चन्द्र आपश्चे'त्यधिदैवतं पञ्च। प्राणस्तस्मिन्नप्ययवन्ति वाङ्मनश्चक्षुश्श्रोत्रं चेत्यध्यात्मं पंच। एतेषु दशसु संख्यासाम्यरूपदशाक्षरछन्दस्सादृश्यानुसन्धानार्थं तद्वाचिनो विराट्छन्दस्य प्रयोगो दृश्यते। एवमिहापि ब्रह्मणि गायत्रीशब्दस्य प्रयोग इत्यर्थः। इदमत्र वक्तुं शक्यम्। गायत्रीशब्दोऽत्र प्रकरणे गायत्र्यवच्छिन्नपरमेश्वरपर इति तत्रावच्छिन्नरूपेऽनन्व्यपि सार्वात्म्यमनवच्छिन्नस्वरूपे तस्मिन्वस्तुगत्यान्वेत्येव। यथा दहरविद्यायां'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश' इति हृदयावच्छेदादल्पत्वेनोक्ते तस्मिं'न्यावान्वा अयमाकाश'इत्युच्यमानं भूताकाशसाम्यं यथा वा शाण्डिल्यविद्यायाम् 'एष आत्मान्तर्हृदयेऽणीया'निति हृदयावच्छेदादणीयस्त्वेनोक्ते तस्मिं'न्नेष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान्दिव' इत्यादिनोच्यमानं ज्यायस्त्वम्। अवश्यं चात्राप्येवमेव सार्वात्म्यमुपपादनीयम्। अत्रापि हि गायत्र्याख्यः परमेश्वरो हृदय एवोपासनीय इति हृदयसुषिरेषूपासनीयानां प्राणादीनां तद्द्वारपालकत्वकीर्तनादवसीयते। सूत्रमप्यस्मि[illegible]र्थे महद्भिर्योजितम्। तथा तेन गायत्र्यवच्छिन्नप्रकारेण ध्यानोपदेशात्। तथान्यत्रा'प्येतं ह्येव ह्वृचाः महत्युक्थे मीमांसन्त' इत्यादौकार्यविशेषावच्छिन्नपरमेश्वरोपासनदर्शनमस्तीति। पूर्वयोजनायां च नैवं विषयवाक्यस्वारस्यानुगुण्यमस्ति। तथाहि—गायत्रीशब्दस्य परमेश्वरे गौण-

(१) एतद्देखाङ्कितं वाक्यं ख पुस्तके न दृश्यते। (२) 'वृषा सु सासहि' इति ख. पाठः।

छन्दोऽभिधायी शब्दः सादृश्यादर्थान्तरे प्रयुज्यमानो दृश्यते, यथा संवर्गविद्यायां 'ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतम्' इत्युपक्रम्य 'सैषा विराट्' इत्युक्तम् । तथा च सर्वात्मकतया परमेश्वरस्य लिङ्गेन गायत्रीप्रकरणबाधः। अतः परमेश्वर ए[illegible] ज्योतिरिति ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २७ ॥

तायां गायत्रीगतं पादचतुष्टयवत्त्वरूपं सादृश्यं निमित्तमिति कुतोऽवगन्तव्यम् । न तावच्चतुष्पदेत्यस्य गायत्रीछन्दोरू[illegible]श्यप्रतियोगिविशेषणत्वबलात् तस्य भूतपृथिवीशरीरहृदयात्मकपादचतुष्टयवत्त्वार्थकत्व[illegible]न्दोरूपगायत्र्याश्चाग्रिमसूत्रे सूत्रकृतैव वक्ष्यमाणत्वात् । नापि स्वतःप्रसिद्धिबलात् गा[illegible] त्रिपादत्वस्यैव । प्रसिद्धेः । न च कविसमयप्रसिद्धिबलात् । कीर्तिधावल्यादिष्विव गा[illegible]तुष्पादत्वे तदसम्प्रतिपत्तेः । न च क्वचिद्दर्शनबलात् । प्रायिकस्य प्रसिद्धसादृश्यस्यै[illegible]क्तिषु ग्राह्यत्वात् । अन्यथा 'वराहं गावोऽनुधावन्ती'त्यत्र वायसस्यापि वराहशब्दा[illegible]या यववराहाधिकरणविरोधप्रसङ्गात् । औपाधिक्याः कस्याश्चिद्गोर्द्विपात्त्वसम्भवेन [illegible]सादृश्योपपत्तेः । एतेन प्रसिद्धगायत्र्या गायत्र्यां चतुष्पादत्वकल्पनापक्षोऽप्यपास्तः। प्रसि[illegible]र्गां गवि वामदक्षिणभागस्थयोः द्वयोर्द्वयोः पादयोः ऐक्यारोपेण द्विपात्त्वकल्पनया वायसे [illegible]त्सादृश्यस्याप्युपपादनसम्भवेन पूर्वोक्तविरोधप्रसङ्गात् । तस्मादिह गायत्रीशब्दस्य गाय[illegible]शरीरकपरमेश्वरपरत्वस्योपपन्नत्वात्तद्विषयतया सूत्रव्याख्यानस्यापि भाष्यान्तरदृष्टस्यो[illegible]मिदं भाष्यकारकृतं सूत्रव्याख्यानमिति द्रष्टव्यम् । गायत्रीशब्दस्य सादृश्यपरत्वेन व्या[illegible]ानेऽपि हि पादचतुष्टयवत्त्वेन सादृश्यवर्णनं षाड्विध्येन सादृश्यास्याप्युपलक्षणमित्यन्योपलक्षणत्वमाश्रयणीयम् । सहोपात्तयोश्चतुष्पदत्वषाड्विध्ययोरन्यतरेणैव सादृश्यं विवक्षणीयमित्यत्र विनिगमनाविरहात् षट्सु षट्स्वक्षरेषु कल्पितैः पादैश्चतुष्पादत्वस्येव कल्पितेषु चतुर्षु पादेषु प्रतिपादं षड्भिष्षड्भिरक्षरैः प्रसिद्धेषु त्रिषु पादेषु षड्भिरर्धैर्वा षाड्विध्यस्यापि सम्भवाच्च । लिङ्गेनेति । ब्रह्मश्रुत्योरप्युपलक्षणम् । प्राथमिकत्वादनन्यथासिद्धत्वाच्च लिङ्गस्य विशिष्य ग्रहणम् । गायत्रीप्रकरणबाध इति । गायत्रीशब्दस्य परमेश्वरपरतयोपपादितत्वा'द्गायत्री वा इदं सर्वं भूत'मित्यादिसन्दर्भस्य गायत्रीप्रकरणत्वबाध इत्यर्थः ॥ एवं गायत्रीविषयसन्दर्भैकवाक्यतया श्रुतिसङ्गदिते तदुपरितनसन्दर्भे दृष्टैः श्रुतिलिङ्गैर्गायत्री न छन्दः परमेश्वर इति प्रसाधितम् । तत्सन्दर्भगतलिङ्गबलेनापि तथाऽवसीयत इत्येतदर्थत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति ॥ सू ॥ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥२७॥ सैषा चतुष्पदे'ति व्यपदेशः तेषामृच्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थेत्युक्तरूपपादचतुष्टयवत्त्वेन न भवति । किं तु प्राग्वर्णितभूतादिरूपांशचतुष्टयवत्त्वेन । तथा हि–प्रथमवाक्येन तावद्गायत्र्यास्सर्वभूतात्मत्वमुक्तम् । तदनन्तरं या वै सा गायत्री'त्यादिवाक्यत्रयेण तस्याः पृथिवीशरीरहृदयात्मत्वं क्रमेण दर्शितम् । अतो भूतादिशब्दोक्ताश्चत्वारो[illegible] इति तथाभूतांशचतुष्टयवत्त्वेन चतुष्पदत्वव्यपदेश इति [illegible] । ननु वाग्वै गायत्री'ति [illegible]क्येन गाय[illegible] वागात्मत्वमप्युक्तम् । तथा च पूर्वं वाचा स[illegible]ांशा लब्धा इति तद्विषय पञ्चपदेति स्यात् । न चतुष्पदेति। उच्यते । तस्मिन्वाक्ये [illegible]गायत्र्यामेव वाग्रूपत्वान्द[illegible] सति तथाभूतगायत्रीसादृश्येन तच्छरीरकत्वेन वा तत्रत्यगाय[illegible]दः परमेश्वरपरः। यथा

भूतपृथिवीशरीरहृदयैश्चतुष्पदेति व्यपदेशो न गायत्र्याख्ये छन्दस्युपपद्यते, परमेश्वर एवोपपद्यते ॥

'नद्यां' घोष इत्युक्त्यनन्तरं विशिष्य 'गम्भीरायां नद्यां घोष' इति वाक्ये नद्यां गम्भीरत्वान्वये सति तथाभूतनदीसम्बन्धित्वेन नदीशब्दः तीरपरः । अतो वागात्मत्वस्य पूर्वमनुक्तत्वात् न चतुष्पदत्वव्यपदेशानुपपत्तिः । ननु, तथासति गायत्रीशब्दोक्ते परमेश्वरे षाड्विध्यान्वयो न सिद्ध्येत् । वाचि गानकर्तृत्वं त्राणकर्तृत्वं चेति द्वे विधे पृथिव्यां सर्वभूतप्रतिष्ठात्वम् 'नैतामेव नातिशीयत' इति वाक्येनैतां पृथिवीं कर्मभूमिं सर्वभूतं संसारिजातं नातिशेत इत्यर्थकेनोक्तं सर्वभूतानतिवर्तनीयत्वं चेति द्वे विधे शरीरहृदययोः प्राणप्रतिष्ठात्वं तदनतिवर्तनीयत्वं चेति द्वे विधे इति हि षाड्विध्यमुपपादनीयम् । तत्र पृथिव्याद्यात्मत्वमिव वागात्मत्वमपि यदि [illegible]मेश्[illegible]र्वर्णितं स्यात् तदा पृथिव्यादिधर्माणामिव वाग्धर्मयोरपि परमेश्वरधर्मत्वलाभात् तत्र षाड्विध्य[illegible]द्ध्येत् नान्यथेति चेन्मैवं शरीरहृदययोर्ये प्राणप्रतिष्ठात्वतदनतिवर्तनीयत्वे तयोराश्रयभेदाच्चतु[illegible]न परिगणनया षाड्विध्यान्वयोपपत्तेः वाग्धर्मत्वेनोक्तयोस्सर्वभूतगानत्राणयोर्वाग्रूपत्वेनोक्तायां गायत्र्यामन्वये सति पृथिव्यादिधर्माणां सर्वभूतप्रतिष्ठात्वादीनां तदात्मभूते परमेश्वर इव गायत्रीधर्मयोस्तयोरपि तदात्मभूते तस्मिन्पर्यवसानेन तदुपपत्तेश्च । गायत्रीसादृश्यानुसन्धानपक्षेऽपि वाग्रूपगायत्रीपर्यवसितयोस्तयोस्तत्सादृश्यरूपतया परमेश्वरेऽपि प्राप्तेः । यद्वा । 'वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूत' मित्येतत्पर्यन्तं यत्सदृशत्वेन यच्छरीरकत्वेन वा शिवस्योपादानं कार्यं तस्या गायत्र्यास्सर्वभूतात्मत्वेन वा प्रशस्ततरत्वप्रतिपादनार्थम् । परशक्तिरूपेण सर्वभूतात्मिका हि वाक् । तत्सारकार्यतया तद्रूपा गायत्री प्रशस्ततरेति तात्पर्यम् । 'गायति च त्रायते चे'त्येतत्तु सर्वभूतात्मभूतस्य गायत्र्यात्मभूतस्य च परमेश्वरस्यैव तच्छरीरद्वारकधर्मयोः प्रतिपादकम् । अयं परमेश्वरः स्वशरीरभूतसर्वभूतान्तर्गतत्रैवर्णिकात्मना गायति गायत्रीमन्त्रं जपति गायत्रीमन्त्रात्मना च जपतस्त्रायते रक्षतीति । 'आगच्छ वरदे देवि जप्ये मे सन्निधीभव । गायन्तं त्रायसे यस्माद्गायत्री त्वमुदाहृते'ति स्मृतिः । तस्मा'च्चतुष्पदे'ति व्यपदेशो भूतादिरूपांशचतुष्टयवत्त्वेनैवेति नायं छन्दस्युपपद्यते । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह–भूतपृथिवीति । नन्वयं भूतादिपादव्यपदेशः क्षोदीयसि छन्दसीवातिमहीयसि परमेश्वरेऽपि नोपपद्यते। न हि परमेश्वरस्वरूपं चतुर्ष्वेव भूतादिषु पर्यवसितमित्याशङ्क्याह–परमेश्वर एवेति । परमेश्वर उपपद्यत एवेत्येवकारो भिन्नक्रमः । न ह्यंशचतुष्टयपरिच्छिन्नः परमेश्वरः इति सावधारणमुच्यते । किं त्वंशचतुष्टयवानित्येतावदुपासनार्थं कीर्त्यते । अत एव तावन्मात्ररूपत्वशङ्कानिराकरणार्थं प्रकृतपरमेश्वरविषयतया 'तावानस्ये'ति मन्त्रोऽवतारितः । तेन ह्यस्य परमेश्वरस्य महिमा तावान्पूर्वोक्तांशचतुष्टयपरिमाणः । [illegible] चैवं तावन्मात्रपरिच्छिन्न इति शङ्कनीयम् । यतोऽयं पुरुषः परमेश्वरः ततो ज्यायांश्च भ[illegible]रीत्युक्त्वा तज्ज्यायस्त्वमुत्तरार्धेनाविष्कृतम् । अंशचतुष्टयात्मना विभक्तानि यानि सर्वाणि तानि पृथिवीशरीरहृदययुक्तानि तान्यस्यैकः पादः । त्रिपादयं तु तानि सर्वाणि अतिक्रम्य [illegible]न्तीति । ननु, पुरुषसूक्ते प्रकृतेन महिमवर्णनेन प्रसक्तां तत्परिच्छेदशङ्कामपाकर्तुं प्रवृत्तः [illegible]मन्त्रः कथमेतत्प्रकरणकृतमहिमवर्णनप्रसक्ततत्परिच्छेदशङ्कापाकरणार्थः स्यात् ।

म्यकं तद्रूपमेव दृश्यते तथा शक्तिमति ब्रह्मणि संपन्नजन्मादिकं तन्मयमेव । तदतिरिक्तं किंचन नोपलभ्यते । तथाहि अथर्वशिरसि निरूपितमीश्वरेण 'अहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्तः' इति । ततश्च तेन ' ब्रह्माहम् ' इत्यादिना विश्वरूपत्वमात्मनः प्रपञ्चितम् । तत्र विश्वरूपत्वे 'सोन्तरादन्तरं प्राविशत्'(श्वे०) इत्यनुप्रवेश एव हेतुरुक्तः । अतो ब्रह्मणाऽपृथक्सिद्धजन्मस्थितिप्रवृत्तिकत्वात् अस्य जगतस्तद्व्यतिरिक्तता नास्ति। तथाऽभियुक्ता वदन्ति—

'शक्तयोऽस्य जगत् कृत्स्नं शक्तिमांस्तु महेश्वरः । शक्तिस्तु शक्तिमद्रूपात् व्यतिरेकं न गच्छति ॥ तादात्म्यमनयोर्नित्यं वह्निदाहिकयोरिव । शक्तिशक्तिमतोर्यस्मादभेदः सर्वदा स्थितः ॥ अतस्तद्धर्मधर्मित्वात् परा शक्तिः परात्मनः। न वह्नेर्दाहिका शक्तिः व्यतिरिक्ता विभाव्यते' ॥ इत्यादि । वायुसंहितायां च—

'शक्त्यादि च पृथिव्यन्तं शिवतत्त्वसमुद्भवम् । तेनैकेन तु तद्व्याप्तं मृदा कुम्भादिकं यथा ॥ पराऽस्य विविधा शक्तिः प्रबोधानन्दरूपिणी । एकानेकस्वरूपेण भाति भानोरिव प्रभा' ॥ इति ॥ 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥'(श्वे.६.८) 'एकएव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुर्य इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः॥'(श्वे.३.२) इत्यादयश्च परब्रह्मणः स्वाभाविकानन्तजगज्जननशासन-

---

रिणामित्वं स्यादित्याशङ्क्याह—शक्तिमतीति । यथा सागरे पवनादिसङ्क्षोभ्योपरितनपरिणामः वीचीफेनबुद्बुदप्रपञ्चः एवं ब्रह्मणि तदिच्छासङ्क्षोभ्यमाणतदाश्रितशक्तिपरिणामः सर्वोऽयं प्रपञ्च इति भावः । अयं विशेषोऽत्रैव प्रकरणे समाम्नातेनाकाशात्मनेति विशेषणेन लब्धः । परमाकाशरूपायाश्चिच्छक्तेरधिष्ठातेति तदर्थः । ननु भेदे सत्येव कथं तदतिरिक्तानुपलम्भ इत्याशङ्क्य तथोपनिषदि व्यवहारो दृश्यत इत्याह—तथाहीति । अथर्वशिरसि भूतवर्तमानभविष्यदात्मकसकलप्रपञ्चरूपत्वं तद्व्यतिरिक्ताभावं चोक्त्वा परमेश्वरस्य प्रपञ्चानुप्रवेशस्तत्र हेतुत्वेनोक्तः । अनुप्रवेशस्तत्कर्मकर्तृभेदापेक्ष इति भेदे सत्येव ताद्रूप्यतदव्यतिरेकव्यवहारो दृष्ट इत्यर्थः । ननु महदेतदिन्द्रजालं सत्येव भेदे ताद्रूप्यं तदव्यतिरेकश्चेति तत्राह—अतइति । अपृथक्सिद्धेति । ब्रह्मापेक्षया पृथग्भूतेऽन्यत्र वस्तुनि सिद्धा ब्रह्मणः पृथक्सिद्धा । अतथाभूतस्थितिक्रियाव्यापारत्वादित्यर्थः । अनेन नाभेदस्ताद्रूप्यं न वा भेदो व्यतिरेकः किं तु घटनैल्यन्यायेनायुतसिद्धिस्ताद्रूप्यं युतसिद्धिर्व्यतिरेक इत्युक्तं भवति । ननु तथापि चिच्छक्तिपरिणामस्य प्रपञ्चस्य चिच्छक्त्यैवापृथक्सिद्धिस्स्यात् न तु परमेश्वरेणेत्याशङ्क्य चिच्छक्तेः परमेश्वरापृथक्सिद्धत्वात्कार्यस्य तदात्मकस्य प्रपञ्चस्यापि तदपृथक्सिद्धिरित्यभिप्रेत्य चिच्छक्तेः परमेश्वरापृथक्सिद्धौ प्रमाणमाह—तथाभियुक्ता इति । शक्तय इति । जगत्कृत्स्नमस्य परमेश्वरस्य शक्तयः तदीयशक्तिपरिणामभेदाः । महेश्वरः शक्तिमान् । नित्ययोगे मतुप् । नित्यानपायिशक्तिकः । अत एव भगवती शक्तिः शक्तिमदीश्वरस्वरूपाद्व्यतिरेकं पृथक्सिद्धिं न वाञ्छति नानुमन्यते। किं तु चन्द्रचन्द्रिकान्यायेन ब्रह्मापृथक्सिद्धैव भवति । विष्णुपुराणेऽप्येवमुक्तम् । 'एकदेशस्थितस्येन्दोर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा। परस्य ब्रह्मणश्शक्तिस्तथैवमखिलं जगत् । तत्राप्यासन्नरूपत्वबहुत्वस्वल्पतामयः। ज्योत्स्नाभेदोऽस्ति तच्छक्तेस्तद्वन्मैत्रेय विद्यते । ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन्प्रधाना ब्रह्मशक्तयः । ततो देवाश्च मैत्रेय न्यूना यक्षादयस्ततः। ततो मनुष्याः पशवो मृगपक्षिसरीसृपाः। न्यूना न्यूनतराश्चैव वृक्षगुल्मादयस्ततः' इति । अत्र परस्य ब्रह्मण इति न विष्णुरुच्यते । ब्रह्मविष्णुशिवा इति तस्य ब्रह्मशक्तिमध्ये पाठात्तदनन्तरं 'सर्वशक्तिमयं विष्णोस्स्वरूपं ब्रह्मणोऽपर'मिति विष्णुं प्रकृत्य 'स परस्सर्वशक्तीनां ब्रह्मणस्समनन्तर' इति तस्य सर्वेषां ब्रह्मविष्ण्वादीनां ब्रह्मशक्तीनां मध्य उत्कर्षस्य ब्रह्मापेक्षया परत्वस्य चोक्तेः । किं तु 'अत्ता चराचरग्रहणा(ब्र-

१-२-१० सू)दित्यधिकरणे त्रिमूर्त्युत्तीर्णः सेत्स्यन्परमशिवः परमेश्वर उच्यते। 'सर्वासामेव शक्तीनां ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः । प्रधानांशास्स्मृता देवाः शक्तयः परमात्मनः । आभ्यः परस्ताद्भगवान्परमात्मा सनातनः । गीयते सर्वशक्त्यात्मा शूलपाणिर्महेश्वरः ॥' इति कूर्मपुराणवचनैकार्थ्यात् । एवमनयोर्वह्निदाहकशक्त्योरिव नित्यं तादात्म्यं नित्य आश्रयाश्रयिभावः । यस्मादेवं शक्तिशक्तिमतोरभेदः घटपटन्यायेन स्वतन्त्रपृथगवस्थानरूपभेदाभावः सर्वदा स्थितः, अतः परमेश्वरस्य तया शक्त्या धर्मिणः घटत्वादिधर्मवन्नित्यपरतन्त्रधर्मवत्त्वात् सा परा शक्तिः परमात्मन एव कदाचिदपि नान्यस्य । नापि स्वतन्त्रा । न हि वह्नेर्दाहिका शक्तिः कदापि तदन्याश्रितत्वेन वा ततः पृथक्सिद्धा वा विभाव्यत इत्यर्थः । शक्त्यादीति । शक्तिराद्याया नित्यसिद्धायाश्शक्तेराद्य उन्मेषः 'प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी'ति प्रसिद्धः । पृथिवी 'अद्भ्यः पृथिवी'ति श्रवणात्तत्त्वेषु चरमकार्यभूता भूमिः । तत्र 'मृदा कुम्भादिकं यथे'त्यनेन मृद्घटन्यायेन शक्तिकार्यस्य कृत्स्नस्यापि प्रपञ्चस्य परमेश्वरापृथक्सिद्धिर्दर्शिता । एवं सकलप्रपञ्चाकारपरिणामिनी परमाकाशपरमानन्दरूपा पराशक्तिरपृथग्भावेन परब्रह्माश्रितेति दर्शितम् । कथमेवंभूता परब्रह्मभिन्ना सा 'यद्वैतद्ब्रह्मे'ति 'इदं वाव तद्योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाश आनन्दो ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिषु ब्रह्मेति व्यपदिश्यत इत्याकाङ्क्षायां परब्रह्मणः परब्रह्मत्वं सर्वज्ञत्वसर्वकारणत्वाद्युपलक्षितं ज्ञानक्रियाशक्त्याद्यनन्ताकारविजृम्भणशालिन्यां तस्यामेवायत्तमित्यन्तरङ्गत्वेनाभेदोपचारात्सापि तथा व्यपदिश्यत इति प्रदर्शयितुं तस्या एव ज्ञानक्रियाशक्त्याद्यनन्तशक्तिरूपत्वे प्रदेशान्तरस्थं वायुसंहितावचनमुदाहरति—परेति। अस्य परमेश्वरस्य। विविधा विविधाकारविजृम्भणक्षमा। परा उत्कृष्टा। प्रबोधानन्दरूपिणी प्रकृष्टो बोधः प्रकाशः समन्तात्प्रकाशमानः परमाकाशः आनन्दः 'स एको ब्रह्मण आनन्द'इत्युक्तो निरतिशयानन्दः तद्रूपिणी शक्तिर्वस्तुत एकैव सती ज्ञातव्येष्टव्यकर्तव्यस्रष्टव्यपालनीयसंहार्यबद्धव्यानुग्राह्यादिप्रतियोगिभेदात् ज्ञानेच्छाक्रियासृष्टिपालनसंहारतिरोधानानुग्रहशक्त्याद्यनन्ताकारेण भाति । 'एका सती बहुधोषो व्युच्छस्यजीर्णा त्वं जरयसि सर्वमन्य'दिति श्रुतेः । यथैकैव भानोः प्रभा तदपृथक्सिद्धा मण्डलरूपेण त्रैलोक्यं व्याप्य स्थिता द्रावणीयशोषणीयदहनीयजतुजलतूलादिप्रतियोगिभेदाद्द्रावणशोषणदाहतापस्फोटशक्त्याद्यनन्ताकारेण व्यपदिश्यते तद्वदित्यर्थः । अत्रार्थे मूलश्रुतिमुदाहरति—परास्येति । अत्र शक्तिरित्येकवचनादौपाधिकं विविधत्वमिति स्पष्टम् । एतदौपाधिकमेव विविधत्व'मेक एव रुद्र'इत्यादिश्रुतिषूच्यत इत्याशयेनोदाहरति—एक इति । अस्या-

पालन शक्तिमत्त्वं श्रुतयो वदन्ति। किं बहुना–श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणाभियुक्तसू-क्तिप्रामाण्यात् सकलचिदचित्प्रपञ्चमहाविभूतिरूपा महासंविदानन्दसत्ता देशकालादिपरिच्छेदशून्या स्वाभाविकी परमशक्तिः परब्रह्मणः शिवस्य स्वरूपं च गुणश्च भवति । तद्व्यतिरेकेण परब्रह्मणः सर्वज्ञत्व सर्वशक्तित्वसर्वकारणत्व सर्व-नियन्तृत्व सर्वोपास्यत्व सर्वानुग्राहकत्वसर्वपुरुषार्थहेतुत्वादिकं सर्वगतत्वं च न संभवति । किंच—महेश्वरशिव महादेवरुद्रादिपरमाख्यानामभिधेयत्वं च न

स्सर्वप्रकारेण परब्रह्मोपकारकत्वमाक्षेपालङ्कारेण दर्शयति–किं बहुनेति । सकलेति । सकलचिदचित्प्रपञ्च एव महाविभूतिः परब्रह्मणः महदैश्वर्यम् । महासंविदिति । महच्छब्दस्संविदादिषु त्रिष्वपि सम्बध्यते । ततश्च 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'तिश्रुतेस्सकलप्रपञ्चावभासकमहासंविद्रूपा 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'तिश्रुतेस्सकलप्रपञ्चवैषयिकानन्दशीकरनिकरसमुद्रायमाणपरमानन्दरूपा । 'तथा हि तां समाश्रित्य सन्तोऽन्ये सा स्वतस्सती'ति शिवशास्त्रोक्तरीत्या 'घटस्सन्पटस्स'न्नित्यादिरूपेण सर्वप्रपञ्चानुविद्धमहासत्तारूपा चेत्यर्थः । ननु 'स्वरूपं च गुणश्चे'ति कथमभिन्नत्वेन गुणैकरूपत्वादित्याशङ्क्याह–तद्व्यतिरेकेणेति । ब्रह्म हि स्वमात्रप्रकाशज्ञप्तिरूपं निर्विकारम् । तस्य सर्वज्ञत्वसर्वकारणत्वादिकं शक्त्यपेक्षमित्यर्थः । सर्वगतत्वं व्यापकत्वम् । तदपि व्यापकस्वभावशक्त्यायत्तम् । एवं प्रभारूपायाश्शक्तेर्व्यापकत्वाभावे प्रभावतः परब्रह्मणः तामतिलङ्घ्य देशान्तरव्यापनायोगात् । यद्वा । सर्वगतत्वं सर्वत्रगतिमत्त्वम् । प्रसिद्धं हि पूजायामावाहनविसर्जनकालयोर्हृदयद्वादशान्तादिस्थानेषु गतिमत्त्वं परब्रह्मणश्शिवस्य कामिकादिवचनेषु । प्रसिद्धं च भक्तानुजिघृक्षया तत्रतत्र गतिमत्त्वं 'पिनाकं बिभ्रदागही'त्यादिश्रुतिषु । सर्वमिदं स्वतो गतिरहितस्य शक्तिपरिणामविशेषोपाधिकमचिन्त्यशक्तियोगात्स्वाभाविकमेवेति समर्थनीयम् । अतएव कामिके 'सर्वगस्य शिवस्येह कथमावाहनं प्रभो । यद्यावाहनमिष्टं स्यात्सर्वगत्वं विहन्यते ॥' इति पृष्टवत ऋषीन्प्रति परमेश्वरेण 'आमूलाग्रस्थितस्याग्नेरभिव्यक्तिर्यथा तरौ । तद्वदेकत्र चिच्छक्तिर्व्यापकस्य न बाध्यते ।' इत्येकं पक्षमुक्त्वा पुनः पक्षद्वयमुक्तम् । 'यथात्मनस्तनुद्वारा स्यातामिह गमागमौ । तद्वन्मन्त्रतनुद्वारा शिवस्येष्टौ गमागमौ । अचिन्त्यशक्तियुक्तत्वाद्व्यापकोऽव्यापकश्च सः । सतनुस्तनुभिन्नो वा सर्वकृत्सर्वगश्शिवः ॥' इति । अतस्तस्य गतिमत्त्वमपि शक्त्यधीनमेव समर्थनीयमिति भावः । अभिधेयत्वं चेति । नामप्रवृत्तिनिमित्तगुणानां शक्त्यधीनत्वादिति भावः । एवं परब्रह्मणस्सकलचेतनाचेतनवैलक्षण्यप्रयोजकषडङ्गदशाव्ययादिनिखिलमङ्गलगुणनिर्वाहिका शक्तिः । अतस्तामनपेक्ष्य परब्रह्मणस्स्वरूपमित्येव वक्तुं नार्हमित्यभिप्रेत्य प्राक् 'स्वरूपं चे'त्युक्तम् । तथैव वेदान्तेष्वपि तदैक्योपदेश इति तात्पर्यम् । ननूक्तरीत्या ब्रह्मणस्स्वापृथक्सिद्धशक्तिपरिणामभूतसर्वप्रपञ्चजन्मादिकारणत्वहेतुना तदपृथक्सिद्धिमात्रं सिद्ध्यति न तु सर्वात्मत्वम् । न च तदेवात्र पारिभाषिकं सर्वात्मत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । तावता ब्रह्मभिन्नप्रपञ्चपरयोरिदंसर्वशब्दयोर्ब्रह्मणि प्रवृत्तेरनिर्वाहात्प्रपञ्चब्रह्मनियम्यत्वावगतिमात्रस्य शान्तिहेतुत्वासम्भवाच्चे-

संभवति। तथा च सर्वचिदचित्प्रपञ्चशरीरविशिष्टं ब्रह्म सर्वशब्दवाच्यम्। यथा

त्याशङ्क्याह–तथा चेति । ब्रह्मणस्सर्वकारणत्वहेतुना सर्वानुप्रवेशस्तावत्सिद्ध्यति । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश'दिति श्रुतेः । ततस्सर्वनियन्तृत्वं सिद्ध्यति । 'अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनाना'मिति श्रुतेः । ततः सर्वशरीरत्वं सिद्ध्यति । 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'न्नित्यन्तर्यामिब्राह्मणे नियम्यस्य पृथिव्यादेः सर्वस्याऽपि प्रपञ्चस्य नियन्तृशरीरत्वश्रवणात् । इदमेव जगज्जन्मादिकारणत्वहेतुना परम्परया सिद्ध्यत्सर्वशरीरत्वमिह सर्वात्मत्वं विवक्षितम् । इदं च 'सर्वमिदं ब्रह्मे'ति समानाधिकरणनिर्देशस्य तावदुपपादकं भवत्येव।' 'ब्रह्मणो विद्वान्' 'ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन यजेते'त्यादिलौकिकवैदिकव्यवहारेषु शरीरवाचिशब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वदर्शनादिति भावः । स्यादेतत् । शरीरवाचिनां शरीरिपर्यन्तत्वमसिद्धम् । तथानुशासनाभावात् । लौकिकवैदिकव्यवहारयोश्शरीरात्मभ्रमसिद्धार्थावलम्बनत्वोपपत्तेः । अस्ति च भ्रमसिद्धार्थावलम्बनो वैदिकव्यवहारः 'उत्ताना वै देवगवा वहन्ती'त्यादिः । तथा च पर्यायेण सुरनरतिर्यगादिसर्वदेहेष्वात्मभ्रमवति जीव एव 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्ययं भ्रमसिद्धसार्वात्म्यनिर्देश उपपद्यते न तु परब्रह्मणि सर्वशरीरकत्वमात्रवति तत्तादात्म्यभ्रमरहित इत्याशङ्क्याह–यथेति । स्वस्य स्वीयस्य स्वाभिधेयस्य नीलस्येत्यर्थः।स्यादेतत् । गुणवचनेभ्यो मतुब्लोपो वक्तव्य'इति व्याकरणानुसाराल्लुप्तमतुबन्तो नीलशब्दो नीलमुत्पलमिति नीलविशिष्टद्रव्यपरः प्रयुज्यते न केवलः । व्याकरणानभिज्ञानां तु गुणगुणिनोरभेदभ्रमेण नीलशब्दस्य नीलविशिष्टे शक्तिभ्रमेण तत्र लाक्षणिकत्वाभिप्रायेण गुणगुणिनोरभेदोपचारेण वा नीलमुत्पलमिति व्यवहार इत्यसिद्धं नीलशब्दस्य नीलविशिष्टद्रव्यवाचकत्वम् । 'घटस्य नीलं रूपं' 'तद्वा यदेतदादित्यस्य लोहितं रूप'मित्यादिलौकिकवैदिकप्रयोगानुसारेण नीलादिशब्दानां गुणमात्रशक्त्यवश्यंभावे तयैवोक्तरीतिभिश्चरितार्थतया गुणविशिष्टे शक्त्यन्तरकल्पनायोगात्। ननु, तादृशेषु प्रयोगेषु विशिष्टशक्तानां नीलादिपदानां केवले गुणे लक्षणास्त्विति चेन्न। तथासति 'अरुणयैकहायन्या गवा सोमं क्रीणाती' त्यत्रारुणापदमुख्यवृत्त्यनुसारेणारुण्यविशिष्टद्रव्यस्य क्रयसाधनत्वापत्त्या तत्र गुणद्रव्ययोः प्रत्येकं तुल्यवत्क्रयसाधनत्वेनान्वय इति पूर्वमीमांसकप्रवादसिद्धारुणाधिकरणन्यायविरोधापत्तेः । ननु,पूर्वमीमांसकानां तथाप्रवादसद्भावेऽपि किंचिद्द्रव्यगतमारुण्यं किंचिद्वर्णमेकहायनीद्रव्यं च क्रयसाधनमिति न तेषां मतं किं तु शब्दान्वयवेलायां गुणद्रव्ययोः प्रत्येकं क्रयसाधनत्वप्रतीतावप्यमूर्तस्यारुण्यस्य द्रव्यपरिच्छेदद्वारं विना साक्षात्क्रयसाधनत्वायोगेन परिच्छेद्यद्रव्यान्वयाकाङ्क्षयार्थसिद्धेन पार्ष्ठिकेन समभिव्याहृतैकहायनीद्रव्यान्वयेनारुण्यविशिष्टमेकहायनीद्रव्यं क्रयसाधनमित्येव तेषामभिमतम्। तथा च फलतो विशेषाभावादर्थैकत्वे 'द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमस्स्या'(जै० ३.३.१५.)दित्यरुणाधिकरणसूत्रमारुण्यविशिष्टद्रव्यस्य क्रयसाधनत्वविषयतयैव व्याख्यायताम् । अर्थैकत्वे 'अरुणयैकहायन्ये' त्यारुण्यविशिष्टद्रव्यैकहायनीद्रव्यवाचिपदयोस्सामानाधिकरण्येनार्थैकत्वे सिद्धे सति द्रव्यगुणयोररुणयेति पदेनैव विशेषणविशेष्यभावेन संसृष्टतयाभिहितयोः क्रयाख्यै-

---

(१) 'मपि मतम्.' इति च पाठः ।

नीलशब्दो न केवलं स्वस्यैव वाचकः, किंतु स्वविशिष्टस्योत्पलस्यापि, तथा

कक्रमान्वयाविरोधादरुणिम्नः क्रयसाधनभूतैकहायन्यन्वयनियमः स्यादिति। अनेनेत्थं पूर्वपक्षशङ्का निरस्ता भवति। एकहायनीद्रव्यस्य क्रयसम्बन्धविधायकेनैव वाक्येनारुण्यसम्बन्धोऽपि विधातुं न शक्य इत्यरुणयेत्यनेन पृथग्वाक्यभूतेन प्राकरणिकसकलकरणान्वय्यारुण्यं विधीयत इति नात्र शङ्कनीयम्। न ह्यारुण्यस्य द्रव्यमात्रसम्बन्ध एकहायनीद्रव्यसम्बन्धे वा क्रयसम्बन्ध इव वाक्यव्यापारापेक्षास्ति। अरुणापदेनैव गुणविशिष्टद्रव्यवाचकेनारुण्यस्य द्रव्यमात्रसम्बन्धसिद्धेः 'अरुणयैकहायन्ये'ति पदद्वयसामानाधिकरण्येन एकहायनीद्रव्यसम्बन्धसिद्धेश्च। यथा 'रक्तः पटो भवती'त्यत्र रागगुणस्य रक्तपदेनैव द्रव्यमात्रसम्बन्धे पटपदसामानाधिकरण्येन पटरूपद्रव्यविशेषसम्बन्धे च सिद्धे सति वाक्यं रक्तपदस्य भवनसम्बन्धमात्रे व्याप्रियत इति रागस्य विवक्षितभवत्पटस्य सम्बन्धनियमस्सिध्यति। एवमिहाप्यारुण्यस्य क्रयसाधनैकहायनीसम्बन्धनियमस्सिद्ध्यतीति तस्माद्गुणवाचिशब्दानां द्रव्यपर्यन्ततायां नास्त्यरुणाधिकरणन्यायविरोध इति चेत्स्यादेतदेवं यद्येकहायनीवाक्यसङ्घटनमात्रपरिहार्योऽयं विरोधः स्यात्। नत्वेवमरुणाधिकरणसमर्थितस्य समानविभक्त्यन्तपदनिर्दिष्टयोरपि द्रव्यगुणयोः परस्परसम्बन्धं विना वैयधिकरण्येन क्रियाविशेषणतयान्वयनियमस्यानङ्गीकारे ह्यन्यत्रानिष्टं प्रसज्यते। अन्यथा दशमे 'प्राजापत्यो नैवारश्चरुस्सप्तदशशरावो भवती'ति वाजपेयप्रकरणविहितायामिष्टौ 'चतुरो मुष्टीन्निर्वपती'ति प्रकृतौ विहिते चतुर्मुष्टिनिर्वापेऽतिदेशतः प्राप्ते चतुर्भिर्मुष्टिभिस्सप्तदशशरावपरिमाणचरुद्रव्यानिष्पत्तेः सङ्ख्यामुष्ट्यन्यतरलोपेऽवश्यकर्तव्ये मुष्टीनां साक्षान्निर्वापक्रियाङ्गानां प्रधानगुणत्वाच्चतुस्सङ्ख्याया मुष्टिविशेषणभूताया अङ्गगुणत्वात् अङ्गगुणस्य प्रधानगुणेन विरोधे 'अङ्गगुणलोपस्याङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्या'दित्यधिकरणनिर्णीतत्वात्सङ्ख्यालोप इत्येवं 'मुष्टिलोपात्तु सङ्ख्यायास्तद्गुणत्वा'दिति (जै०) सूत्रेण पूर्वपक्षं कृत्वा सङ्ख्यामुष्ट्योरुभयोरपि परस्परान्वयं विना क्रियाशेषत्वेनान्वयात् समप्राधान्येन गुणप्रधानभावकृतविशेषाभावे च मुख्यानुग्रहस्य 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकव'दित्यधिकरणे निर्णीतत्वात् सङ्ख्यानुग्रहो मुष्टिलोपश्चेत्येवं 'न निर्वापशेषत्वा'दिति (जै०—)सूत्रेण सिद्धान्तितम्। अत्र हि गुणशब्दानां द्रव्यपर्यन्तवाचकत्वाभ्युपगमे पूर्वपक्षन्यायो दृढो भवेत्। तस्मात्तेषां गुणमात्रवाचित्वमङ्गीकृत्यैवारुणाधिकरणन्यायः प्रवर्तनीयः। आकृत्यधिकरणन्यायेन गुणशब्दः गुणमात्रवचनः। तथापि 'अरुणः पटो भवती'त्यादिकारकविभक्तिरहितप्रयोगेषु पटादिपदसामानाधिकरण्यबलाल्लक्षणया द्रव्यपर्यन्तो भवति। न चेहापि पिङ्गाक्ष्येकहायनीपदसामानाधिकरण्यवशाद्द्रव्यपर्यन्तताभ्युपगन्तव्या। बलवत्या करणकारकाभिधायिन्या विभक्तिश्रुत्या प्रातिपदिकार्थस्यारुण्यस्य कारकत्वरूपे क्रियाविशेषणत्वेऽभिधीयमाने तद्विहाय द्रव्यपरपदसामानाधिकरण्यरूपवाक्यप्रमाणमवलम्ब्य 'द्रव्योपसर्जनकत्वकल्पनायोगा'दिति (जै०) सूत्रमपि वार्तिकादिप्रदर्शितप्रकारेणैव व्याख्यातव्यम्। 'अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाती'त्येतावताऽर्थैकत्वरूप एकवाक्यत्वे प्रतीयमाने तदनुसारेण द्रव्यगुणयोः पिङ्गाक्ष्येकहायनीपदोक्तस्य द्रव्यस्य अरुणापदोक्तस्य गुणस्य च नियमः स्यात्। परस्परान्वयनियमो न भवेत्। कुतः। ऐककर्म्यादेककार्यत्वात्क्रयरू-

प्रपञ्चशब्दोऽपि ब्रह्मणः। तस्मात् सर्वशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मणः 'सर्वो वै रुद्रः' (महाना०

पैकक्रियासाधनत्वादिति यावत्। गुणद्रव्ययोर्हि विभक्तिश्रुतिभिरभिधीयमानं क्रियासामान्यशेषत्वं विशेषाकाङ्क्षायां समभिव्याहृतक्रीणातिपदसमर्पितक्रयात्मकैकक्रियाशेषत्वरूपं पर्यवस्येत्। ततश्च गुणस्य साक्षात्क्रियां साधयितुमसमर्थस्य द्रव्यपरिच्छेदरूपद्वाराकाङ्क्षया द्रव्यस्य परिच्छेदकगुणाकाङ्क्षया चार्थिकेन पार्ष्ठिकान्वयेनान्योन्यान्वयनियमः पर्यवस्येदिति। एवं चामूर्तस्यारुण्यस्य क्रयसाधनत्वायोगात् अरुणयेत्येतदगत्या वाक्यभेदेन प्राकरणिककरणभूतसकलद्रव्यान्वयीति पूर्वपक्षशङ्कापि निरस्ता भवतीति। एवमरुणाधिकरणन्यायसिद्धावेव तदवलम्बनः सङ्ख्यामुष्ट्यधिकरणन्यायः प्रवर्तते। तस्माद्गुणमात्रवाचिनो नीलादिशब्दा भवन्तु वा ते द्रव्यपर्यन्ताः। तावता प्रकृते का सङ्गतिः। न हि तावता विशेषणवाचिनः सर्वे शब्दास्तद्विशिष्टधर्मिपर्यन्ता इति नियमस्सिद्ध्यति। दण्डादिशब्देषु स्वात्मविशिष्टपुरुषाद्यनभिधायिषु व्यभिचारात्। न च विशेषणतैकस्वभाववाचिनां तथा नियमः। प्रपञ्चस्यापि ब्रह्मविशेषणत्वनियमासिद्धेः। 'ब्रह्म सर्वात्मभूत'मिति व्यवहारे तद्विशेषणस्यापि प्रपञ्चस्य 'सर्वं ब्रह्म' 'सर्वं ब्रह्मणी' त्यादिव्यवहारे तद्विशेष्यत्वस्य ब्रह्मानवगाहिलौकिकव्यवहारे स्वातन्त्र्यस्य च दर्शनात्। न चापृथक्सिद्धधर्मवाचिना तथा नियमः। हस्तादिशब्दानां शरीरपर्यन्तत्वादर्शनात् आत्मवियुक्तस्य शरीरस्य शोषणविशरणादिदर्शनेनात्मापृथक्सिद्धेरिव शरीरवियुक्तानां हस्तादीनामपि तद्दर्शनेन शरीरापृथक्सिद्धेस्सिद्ध्यविशेषात् देहादिशब्दानामात्मपर्यन्तत्वादर्शनाच्चेत्याशङ्क्याह—तस्मादिति। अयमाशयः। नीलादिशब्दास्तावद्गुणविशिष्टद्रव्यस्यापि वाचकाः। नीलमुत्पलमित्यादिसमानाधिकरणव्यवहारदर्शनात्। न च मतुब्लोपात्तन्निर्वाहः। मतुब्लोपानुशासनस्य हि मतुब्लोपेनैव द्रव्याभिधानमिति नाभिप्रायः। शब्दाभावस्य शब्दकार्यकारित्वाभावात्। नापि लुप्तेन स्मृतेन मतुपा तदभिधानमिति तदभिप्रायः। मतुब्लोपस्य सिद्धशब्दान्वाख्यानार्थं वैयाकरणकल्पितत्वेन वस्तुतस्तत्र लुप्तस्य मतुपोऽभावात्। तस्मान्मतुब्लोपानुशासनेनापि नीलादिशब्दानां गुणविशिष्टद्रव्यवाचकत्वमेव सिद्ध्यति। मतुबश्रवणे तल्लोपानुशासनबलात् तदर्थप्रत्ययावश्यंभावे च सति नीलादिशब्दानामिव तज्जनकत्वपर्यवसानात् किमर्थं तर्हि मतुब्लोपानुशासनम्। समानाधिकरणव्यवहारादेव हि नीलादिशब्दानां गुणविशिष्टद्रव्यवाचकत्वं सिद्ध्यति। उच्यते। सन्ति नीलादिशब्दाः केवलगुणवाचका अपि। 'घटस्य नीलो गुण' इत्यादिव्यधिकरणव्यवहाराणामपि दर्शनात्। तथा च यथा गुणविशिष्टद्रव्यवाचिनां नीलादिशब्दानां निष्कृष्टगुणपरत्वविवक्षायां नैल्यं नीलत्वं नीलिमेति भावप्रत्ययः तथा तेषां निष्कृष्टगुणवाचिनां द्रव्यपरत्वविवक्षायां मतुप्प्रत्ययोऽपि भवेत्। दृश्यते हि पुण्यपापादिशब्दाना 'मयं पुरुषः पुण्यः अयं पापः' 'अस्य पुण्यमस्य पाप' मित्यादिद्विविधव्यवहारदर्शनात् धर्माधर्मादिमात्रवाचकत्वेन तद्धर्मिपर्यन्तत्वेन च द्विविधानां धर्माधर्ममात्रवाचकानां धर्मिपर्यन्तत्वविवक्षायां पुण्यवान्पापवानित्यादिर्मतुबन्तव्यवहारः। तथात्रापि तत्प्राप्तौ तद्व्यावृत्त्यर्थं मतुब्लोपानुशासनम्। तेन द्रव्यपर्यन्ता एव नीलादिशब्दाः द्रव्येषु प्रयोक्तव्याः। गुणमात्रपर्यवसायिनोऽप्यभेदोपचारविवक्षायां प्रयोक्तव्याः। यथा—'साक्षान्नीलगुण एवेयं वनिता नीलमेवेय'मिति कदापि गुणमात्रपर्यवसितानां

द्रव्यपर्यन्तत्वविवक्षायां मतुबन्तप्रयोगो नास्तीति सिद्ध्यति। वार्तिककृताऽपि 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लु'गित्यनुशासनानन्तरमिदमेव तस्य प्रयोजनमुक्त'मव्यतिरेकात्सिद्धमिति चेद्दृष्टोऽव्यतिरेक'इति । अत्राव्यतिरेकः अव्यभिचारः । ततश्च शुक्लादिशब्दैरभिधीयमानानां गुणानां गुण्यव्यभिचारात् गुणिना सहैवाभिधानात् शुक्लादिशब्दशक्त्यैव गुण्यभिधानसिद्धेर्मतुब्लोपानुशासनं व्यर्थमिति शङ्का। 'वस्त्रस्य शुक्ल' इति गुणाभिधानस्य गुणिव्यभिचारो दृष्टः । अतः केवलगुणाभिधायकशब्दस्य द्रव्यपर्यन्तत्वविवक्षायां ततो मतुपि प्राप्ते लुगनुशासनमिति परिहारः । एतेन नीलादिशब्दा गुणमात्रवाचिन एव । अभेदोपचारावलम्बनस्तु 'नीलमुत्पल'मित्यादि समानाधिकरणनिर्देशो 'नीलमेवेय'मितिनिर्देशवदित्यपि शंका निरस्ता। गुणविशिष्टद्रव्यवाचिनां नीलादिशब्दानां भावे गुणवाचिनां नीलिमादिशब्दानामनिष्पत्तिप्रसंगात् । गुणवाचिभ्यो भावप्रत्ययोत्पत्तौ हि तेषां गुणगतधर्मवाचित्वमेव स्यात् । न तु गुणवाचित्वम् । एतेनैवाभेदभ्रमशक्तिभ्रमाभ्यां समानाधिकरणनिर्देशनिर्वाहोऽप्यपास्तः । न चायमभ्रान्तव्यवहारसाधारणो निर्वाहः । ननु तथापि गुणमात्रवाचकानां नीलादिशब्दानां तद्विशिष्टेषु द्रव्येषु लक्षणया समानाधिकरणव्यवहारः सम्भवति । तत्सम्भवे च न तेष्वपि शक्त्यन्तरं कल्पनीयम् । गौरवात् । एवं च लक्षणानियमार्थं मतुब्लोपानुशासनम्। लक्षणीयपरनीलादिशब्दाद्भावप्रत्ययेन नीलिमादिशब्दनिष्पत्तिरिति सर्वं सङ्गच्छते । अरुणाधिकरणन्यायश्चैवं समञ्जसो भवति । धर्मिण्यपि शक्त्यङ्गीकारे ह्यरुणाशब्दस्य पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दसामानाधिकरण्यस्वारस्येन धर्मिपरत्वशङ्का प्रसज्यते । उच्यते । स्यादेतदेवं यदि नीलादिशब्दानां विषयशक्त्यङ्गीकारे गौरवं स्यात् । न त्वेवं तदनङ्गीकार एव गौरवम् । तथा हि–तेषां गुणगुण्युभयशक्तिपक्षे गुणमात्रशक्तिपक्षे च गुणगतो नीलत्वादिरेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । किं त्वाद्यपक्षे साक्षात्परम्परया वेति विशेषमनपेक्ष्य यत्रयत्रापृथक्सिद्धाश्रये नीलत्वादिकं वर्तते तत्र सर्वत्रापि नीलादिशब्दप्रवृत्तौ तन्निमित्तं भवति । द्वितीयपक्षे तु यत्र साक्षादपृथक्सिद्धाश्रये वर्तते तत्र तत्प्रवृत्तौ निमित्तमिति विशेषणीयम्। अतोऽत्र गौरवं स्पष्टमेव । ततश्च लाघवानुगृहीतप्रमाणसिद्धया साक्षात्परम्परया साधारणगुणगतनीलत्वाद्याश्रयविषयैकयैव शक्त्या गुणशब्दानां गुणगुण्युभयवाचकत्वे सत्यरुणवाक्ये गुणिपरिग्रहे विभक्तेः शब्दसाधुत्वमात्रार्थतया वैयर्थ्यं स्यात् । गुणिगतकरणकारकत्वस्य समानाधिकरणपदान्तरगततृतीयाविभक्तिलब्धत्वात् । न च गुणपरिग्रहेण तद्गतकरणकारकत्वार्थतया सार्थकत्वे सम्भवति वैयर्थ्याङ्गीकारो युक्तः । न च द्रव्यैकपरपिङ्गाक्ष्येकहायनीपदगतविभक्तिद्वयवदरुणापदगतविभक्तावनन्यगतिकत्वमस्ति । अरुणापदस्य गुणार्थपरिग्रहेण तत्सार्थकत्वसमर्थनसम्भवादिति न्यायमालोच्य तस्य गुणार्थपरिग्रहः कृतः । तथा च यत्र गुणशब्दे गुणार्थपरिग्रहलभ्य(फलं)तृतीयादिकारकविभक्तिश्रवणमस्ति तत्र तदर्थवत्त्वाय पदान्तरसामानाधिकरण्यमनादृत्य गुणार्थपरिग्रहः। यत्र तन्नास्ति 'पिशङ्गी पष्ठौही दक्षिणा' यस्यो भावघ्नी अनुगता' वित्यादौ तत्र श्रुतसामानाधिकरण्यानादरहेत्वभावात् गुण्यर्थपरिग्रह इति सर्वमुपपद्यते । अनया दिशा शरीरवाचिनो देवमनुष्यब्राह्मणादिशब्दा अपि आत्मपर्यन्ताः।

(१) ( ) एतद्रेखाङ्कितं पदं च पुस्तके नास्ति।

१६) इत्यादय उपपादयन्ति। ततः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छा०३.४.) इति सर्वचिदचित्प्रपञ्चशरीरं ब्रह्माभिधीयते। ततो ब्रह्मस्वरूपत्वात् प्रपञ्चस्य द्वेषाद्यविषयत्वाच्छा-

न च तथा सति शरीरादिशब्दानामप्यात्मपरता स्यादिति वाच्यम्। तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्य शरीरत्वस्य साक्षात्स्वापृथक्सिद्धाश्रय एव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। देवमनुष्यादिशब्दानामिव तेषामात्मपर्यंतप्रयोगाभावेनातिप्रसंगवारणार्थं साक्षात्त्वविशेषणस्यापेक्षितत्वात् । अत एव रूपरसादिशब्दानां द्रव्यपर्यन्तत्वं हस्तादिशब्दानां शरीरपर्यन्तत्वं वा नास्ति । तत्रापि व्यवहारानुसारेण साक्षात्त्वविशेषणापेक्षणात् । न च क्वचित्तदनपेक्षणमात्रेण सर्वत्र तदनपेक्षणं भवति । अपत्यशब्दस्य साक्षात्परम्परासाधारण्येन जन्यचेतनवृत्तित्वेऽपि पुत्रशब्दस्य साक्षाज्जन्यचेतन एव वृत्तिदर्शनात्। तस्मान्नीलादिशब्दानां द्रव्यपर्यन्तत्वदर्शनात् तद्रीत्या प्रपञ्चशब्दानामपि ब्रह्मपर्यन्तत्वं युक्तम् । 'नीलो घट' इत्यादिवत् 'सर्वो वै रुद्र' इत्यादिप्रयोगदर्शनेन तेषां नीलादिशब्दसमानत्वात् । नन्वनुपदमेवोक्तं 'रूपरसादिशब्दाः शरीरादिशब्दाः हस्तादिशब्दाश्च साक्षात्स्वप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयस्यैव वाचका' इति। तथा च सर्वे शब्दा नीलारुणदेवमनुष्यादिशब्दसमाना न भवन्तीति कथं नीलादिशब्दरीत्या सर्वे शब्दा ब्रह्मवाचकाः सिद्ध्येयुः । सत्यम्। येषां शब्दानां स्वप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयमात्रे शक्तिः सम्भवति तेषु नीलादिशब्दन्यायोपन्यासः येषां शक्तौ तदाश्रये साक्षात्त्वविशेषणमपेक्षितं तेषां ब्रह्मवाचकत्वं न नीलादिशब्दन्यायेन सिद्ध्यति। किंतु 'सर्वो वै रुद्र' इत्यादिसामानाधिकरण्यं बहुभवनसङ्कल्पो नामरूपव्याकरणमिति प्रमाणैः सिद्ध्यति । अत एव भाष्ये 'तस्मात्सर्वशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मण' इति नीलारुणादेवमनुष्यादिशब्दानामपृथक्सिद्धस्वाश्रयसामान्यवाचित्वात् ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वं प्रसाध्यापि निर्णीतस्य हेतोरव्यापित्वमालोच्य "सर्वो वै रुद्र' इत्यादय उपपादयन्ती"ति व्यापकानि हेत्वन्तराण्युपन्यस्तानि । एवं च रूपादिशब्दानां साक्षात्स्वाश्रय एव शक्तिरिति व्यवस्था नीलादिशब्दशक्तिवत् तस्याः घटादिपर्यन्तत्वं माभूदिति तन्मात्रव्यावर्तनार्थेति न तथा नामरूपव्याकरणश्रुत्यादिसिद्धा ब्रह्मणश्शक्तिर्व्यावर्त्यत इति सर्वं समञ्जसम् । एवमुपपादितं 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति वाक्यस्य विवक्षितमर्थमुपसंहरति—तत इति । तद्वाक्यार्थस्य शान्तावुपयोगमाह–ततो ब्रह्मस्वरूपत्वादिति । यतः प्रपञ्चो ब्रह्मशरीरमतः प्रसिद्धतदीयदिव्यविग्रहवत्तस्य पूज्यत्वेन द्वेषतत्प्रयुक्तनिग्रहाद्यनर्हत्वात्ततो निवृत्तस्सन् ब्रह्मोपासीतेति । यद्यप्युपासनाकर्मत्वेन ब्रह्म न श्रूयते, तथाप्युपासनस्य कर्माकाङ्क्षायां शान्तिहेतूपदेशवाक्ये सन्निहितं सर्वात्मकं ब्रह्मैव तत्कर्मत्वेनान्वेति । अत एव समानप्रकरणे वाजसनेयके 'सत्यं ब्रह्मेत्युपासीते'ति श्रूयत इति भावः । ननु नामरूपव्याकरणश्रुत्याद्यनुसारेण नीलादिशब्दशक्त्यनुसारेण च सर्वशब्दवाच्यं ब्रह्म, ततः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति निर्देशश्चोपपद्यतां नाम, न तु ब्रह्म सर्वशरीरकम्। सर्वस्य द्रव्यगुणकर्मादिरूपस्य प्रपञ्चस्य शरीरत्वासम्भवात्। द्रव्यैकरूपं हि शरीरम् । नापि सर्वद्रव्यशरीरकं ब्रह्मेति युक्तम् । हस्तपादादिसंस्थानविशेषरहितानां काष्ठलोष्टादीनां शरीरत्वासम्भवात् । ननु, मनुष्यपशुपक्षिसरीसृपतरुगुल्मलतादिसकलशरीरसाधारणस्यैकस्यानुगतस्य संस्थानत्रि-

(१) 'पर्यन्तता' इति च-पाठः ।

न्तएव ब्रह्मोपासीतेति । एतमर्थं पौराणिकी भणितिरप्यभिव्यनक्ति—विग्रहं देवदेवस्य जगदेतच्चराचरम् । एतमर्थं न जानन्ति पशवः पाशगौरवात् ॥ विद्येति चेतनां प्राहुस्तथाऽविद्यामचेतनाम् । विद्याऽविद्यात्मकं सर्वं विश्वं विश्वगुरोर्विभोः ॥ रूपमस्य न संदेहो विश्वं तस्य वशे यतः । सत्ये साधौ च सच्छब्दः सद्भिरेव प्रयुज्यते ॥ विपरीते त्वसच्छब्दः कथ्यते वेदवादिभिः । सच्चासच्च जगद्विश्वं शरीरं

शेषस्याभावात् संस्थानविशेषकृतं न शरीरलक्षणं, किं तु यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना धार्यं नियम्यं शेषभूतं वा तत्तस्य शरीरमिति तल्लक्षणम् । अतः प्रपञ्चस्य ब्रह्मशरीरत्वमुक्तलक्षणयोगाद्युक्तमिति चेन्मैवम् । सर्वात्मनेत्यस्य धार्यत्वादीनां तदेकप्रतिसम्बन्धित्वमर्थ इत्यन्ययोगव्यवच्छेदपरत्वाङ्गीकारे परमेश्वरस्यापि धार्यनियम्यशेषभूतास्मदादिशरीरेष्वव्याप्तेः । यावदवस्थानं तद्धार्यत्वादिनियमस्तदर्थ इत्ययोगव्यवच्छेदपरत्वाङ्गीकारेऽपि तेष्वव्याप्तेः । स्वप्नसमये शरीरान्निष्क्रान्तस्य मूर्छादशायामत्यन्ताक्षमस्य च जीवस्य शयाने शरीरे तद्धार्यत्वनियम्यत्वतच्छेषत्वाभावात् । धार्यत्वादियोग्यताविवक्षायां चैत्रशरीरस्य मैत्रादीन्प्रत्यपि शरीरत्वापत्तेः । सर्वेषामपि हि सर्वं शरीरं सर्वदा धार्यत्वादियोग्यमेव । परशरीरानुप्रवेशादिधारणहेत्वाद्यसमवधानात् परं तद्धारणाद्यभावः । तत एव पिशाचः परशरीरमनुप्रविष्टः तद्धारयति स्वाभिमतकार्येषु नियच्छति तत्प्रयुक्तसुखभोगेन तच्छेषि च भवति । भृतिग्रहणदानादिभिश्च परे परशरीरस्य धारयितारो नियन्तारश्शेषिणश्च भवन्ति । संस्कारद्रव्यसंयोजनपूर्वकं हस्तेन धृत्वाग्नौ प्रतापनेन निष्पादितेषु तत्कालमेव भक्षितेषु भक्ष्यविशेषेष्वतिव्याप्तेश्च । नैतानि लक्षणानि शरीरस्य । चैत्रप्राणाः तद्वता चैत्रेण धार्यन्ते प्राणायामक्रियासु च नियम्यन्ते प्राणायामप्रयुक्तव्याधिनिवृत्त्यादिफलभाजस्तस्य शेषाश्च भवन्ति । न चैते तस्य शरीराणीति व्यवह्रियन्ते । प्राणेन्द्रियादिषु तत्तदभिमानिदेवतानामहमभिमानविषयतया शरीरभूतेष्वव्याप्तेश्च । प्राणेन्द्रियादयो हि प्राकृतसर्गोत्पन्नाः प्राकृतप्रलयपर्यन्तावस्थायिनः । न च तदधिदेवतानां प्रतिमन्वन्तरं नवनवानां मध्ये काचिदपि देवता यावत्प्राणेन्द्रियाद्यवस्थानं तेषां धारयित्री नियन्त्री शेषीभूता वास्ति । अतो नास्ति तल्लक्षणं येन काष्ठलोष्टादिकमपि शरीरत्वेन सङ्गृह्येत । तस्मात्प्रपञ्चस्य ब्रह्मशरीरत्वायोगात् 'यस्य पृथिवी शरीर'मित्यादिव्यपदेशस्य तन्नियम्यत्वमात्रेणौपचारिकत्वात्प्रपञ्चस्य ब्रह्मशरीरत्वेन द्वेषाद्यनर्हतया शान्तस्सन्नुपासीतेति वाक्यार्थवर्णनं न सङ्गच्छत इत्याशङ्क्य शरीरलक्षणप्रदर्शनेनोक्तवाक्यार्थोपपादकं वायुसंहितावचनमुदाहरति—तथा हीति । विग्रहमिति छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । अनेन श्लोकेन सामान्यतः सर्वप्रपञ्चस्य परमेश्वरशरीरत्वं दर्शितम् । द्वितीयश्लोकेन विशिष्य चेतनाचेतनात्मकस्य तस्य तच्छरीरत्वं दर्शितम् । तस्य द्वितीयार्धे 'रूपमेव न सन्देह' इत्युक्त्या प्रपञ्चस्य तच्छरीरत्वं मुख्यमेव न त्वौपचारिकमिति दर्शितम् । तदुपपादनार्थं शरीरलक्षणसूचनपूर्वकं प्रपञ्चे तदनुगति'र्विश्वं तस्य वशे यत' इत्युक्त्या दर्शिता । अनेन वश्यत्वरूपं नियम्यत्वं शरीरलक्षणमिति सूचितम् । स्वामिनियम्यभृत्यादिष्वतिव्याप्तिवारणार्थं यो यद्व्यापनेन नियच्छति तत्तस्य शरीरमिति तल्लक्षणं विशेषणेन परिष्कर्तुं द्वितीयार्धे विभोरिति विशेषणेन तस्य स्वनियम्यप्रपञ्चव्यापकत्वमुक्तम् । तदभिप्रायेणैव तत्र नामाष्टकनिर्वचनप्रकरणेऽप्युक्तम् ।

परमेष्ठिनः ॥ वृक्षस्य मूलसेकेन शाखाः पुष्यन्ति वै यथा । शिवस्य पूजया तद्वत् पुष्यत्यस्य वपुर्जगत् ॥ आत्मा तस्याष्टमी मूर्तिः शिवस्य परमात्मनः । व्यापिकेतरमूर्तीनां विश्वं तस्माच्छिवात्मकम् ॥ देहिनो यस्य कस्यापि निग्रहः क्रियते यदि । अनिष्टमष्टमूर्तेस्तन्नात्र कार्या विचारणा ॥ सर्वोपकारकरणं सर्वानुग्रहणं तथा । सर्वाभ-

---

'शिवतत्त्वादिभूम्यन्तं पृथिव्यादि घटादि च । व्याप्याधितिष्ठति शिवस्तस्माद्विष्णुरुदाहृतः ॥' इति ॥ स्वामी भृत्यासंस्पृष्टस्तं नियच्छति नाविको नावमारुह्य नियच्छन्नपि तदेकदेशे वर्तते । कृत्रिमव्याघ्रः पुमान् व्याघ्राकृतिदारुचर्मादियन्त्रमनुप्रविश्य नियच्छन्नपि न तद्व्याप्याधितिष्ठति । हस्तपादादिकं वियुक्तावस्थापन्नं कदाचित्प्रेरणादिनाधितिष्ठन्नपि व्याप्य नाधितिष्ठतीति न तेष्वतिव्याप्तिः । परस्परसंयोगविशेषरूपावस्थाविशेषापन्नं तु हस्तपादादिकं शरीरमेवेति तस्य लक्ष्यत्वात् तत्र नातिव्याप्तिः । प्राणेन्द्रियवर्गस्यापि लिङ्गशरीरान्तर्गतत्वेन लक्ष्यत्वात्तत्रापि नातिव्याप्तिः । संसारिणश्चिच्छक्तिव्याप्त्या स्वशरीरे नियम्यप्रदेशानधिष्ठायैव नियच्छन्ति । मुक्ताश्चिच्छक्तिव्याप्त्यैव विश्वमधिष्ठाय नियच्छन्तीति न क्वाप्यव्याप्तिः । इदं च जगज्जन्मादिब्रह्मलक्षणवत् कादाचित्कमुपलक्षणतया लक्षणं, न विशेषणतया । अतस्सुषुप्तशरीरस्य शरीरत्वापत्तिरिति दोषस्य नावकाशः । न चैवं सति मुक्तौ यावदधिष्ठास्यति चैत्रस्तावत्तस्तं प्रति संसारावस्थायामपि शरीरत्वापत्तिर्दोषः । इष्टापत्तेः । अत एव मनुष्यादिशरीरमात्रविषयपरिच्छिन्नाहंभावस्य भ्रान्तिरूपत्वं भाष्ये तत्रतत्राविष्कृतम् । इदमेव शरीरलक्षणं सूचयितुं 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'न्नित्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणे परमेश्वरस्य पृथिव्यादिषु बहिरन्तश्च व्याप्तिदर्शनपूर्वकं पृथिव्यादेस्तन्नियम्यत्वमुक्तम् । एवं परमेश्वरस्य सर्वप्रपञ्चशरीरकत्वे लक्षणमुखेन सिद्धे साधुष्विवासाधुष्वपकारिष्वपि परमेश्वरशरीरत्वभावना द्वेषनिग्रहबुद्ध्यादित्यागोपयोगिनी कार्येति 'सत्ये साधौ चे'ति गाथारूपेण श्लोकेन दर्शितम् । एवं प्रपञ्चपरमेश्वरयोः शरीरशरीरिभावे सति यथा परमेश्वरः पूजया तुष्यति एवं प्रपञ्चानुग्रहेण परमेश्वरस्तुष्यतीति सूचयितुं 'वृक्षस्य मूलसेकेने'ति श्लोकेन दृष्टान्तांश उपन्यस्तः । लिङ्गपुराणादिषु परमेश्वरमूर्त्यष्टकपरिगणनप्रकरणे 'भूम्यम्भोऽग्निमरुद्व्योमभास्करा दीक्षितश्शशी'ति विशिष्य यज्वनां परिगणनात् तद्व्यतिरिक्तचेतनानां परमेश्वरशरीरत्वं नास्तीति यज्वस्वेव परमेश्वरशरीरत्वभावनया द्वेषनिग्रहादिबुद्धिस्त्याज्येति शङ्कावारणार्थं 'मात्मा तस्याष्टमी मूर्ति'रिति श्लोकेन सर्वचेतनानां तच्छरीरत्वं विशिष्य दर्शितम् । अनेनैव श्लोकेन मूर्त्यष्टकमध्ये विशिष्य भूतानां परिगणनात् अन्येषामचेतनानां तच्छरीरत्वं नास्तीति शङ्कापि 'विश्वं तस्माच्छिवात्मक' मित्युक्त्या निराकृता । सर्वेषामात्मनां परमेश्वरशरीरत्वे हि भूतव्यतिरिक्तमायाकालनियत्याद्यभिमानिचेतनानामपि तच्छरीरत्वसिद्धौ तन्नियम्यानां मायाकालाद्यचेतनानामपि कैमुतिकन्यायेन परमेश्वरनियम्यत्वं सिद्ध्यति । किमर्थं तर्हि परमेश्वरस्य मूर्त्यष्टकपरिगणने केषुचित्पुराणेषु चेतनस्थाने यज्वनां परिगणनं सर्वेष्वपि पुराणेष्वचेतनस्थाने भूतानां परिगणनम् । उच्यते । नेदं परिसङ्ख्यार्थं परिगणनं, किंत्वर्चनोपयोगिभवशर्वरुद्रादिनामभेदविधानार्थम् । यथा सप्तरात्रादीनामहर्गणानां दीक्षणीयादिष्वहरन्तेषु सत्स्वपि 'ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमो गौरुक्थ्यआयुरुक्थ्यः अभिजिदग्निष्टोमः विश्वजिदग्निष्टोमः सर्वजिदग्निष्टोमस्सर्वस्तोमोऽतिरात्र' इत्यादिवाक्यैर्विशिष्य सौ-

यप्रदानं च शिवस्याराधनं विदुः ॥ इत्यादिका’ । अतः सर्वाकारत्वात् ब्रह्मणः

त्यानामह्नामनुकीर्तनं धर्मातिदेशोपयोगि ज्योतिष्टोमगवायुरादीनामभेदविधानार्थम् । अथवा ‘स्थानेष्वेतेषु ये रुद्रं ध्यायन्ति प्रणमन्ति च । तेषामष्टतनुर्देवो ददाति परमं पद’मिति वाक्यशेषानुसारादुपासनाविधानार्थम् । यथा प्राणेष्वेकादशसु सत्स्वपि विद्याविशेषे ‘सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मा’दिति तेषां सप्तसङ्ख्याकीर्तनं तत्रत्योपासनाविशेषलाभार्थम् । अथवा सर्वेष्वपि लैङ्गादिपुराणेषु मूर्त्यष्टकपरिगणने पृथिव्यादेरेकैकस्या मूर्तेस्सर्वलोकोपकारकत्वेन स्तुतिदर्शनात् स्तुत्यर्थं विशिष्य परिगणनम् । यथा सर्वासु विद्यासु सतोऽप्यर्चिरादिमार्गस्य पञ्चाग्निविद्यायामुपकोसलविद्यायां च विशिष्य कीर्तनं स्तुत्यर्थम् । एवं च जगन्मूर्तेः परमेश्वरस्याष्टमूर्तिरिति नामाप्यष्टानां मूर्तीनां केनचिद्विशेषेणोपपद्यते । यथा षड्त्रिंशताऽहोभिर्निर्वर्त्यस्यापि क्रतोर्द्वादशाह इति नाम सौत्यानामह्नां प्राधान्येन विशेषणं यथा वा षडग्निगोचराया विद्यायाः पञ्चाग्निविद्येति नाम पञ्चानामग्नीनां सम्पादकत्वेन विशेषणम् । प्रपञ्चेनायमर्थोऽस्माभिश्शिवतत्वविवेके निरूपितो द्रष्टव्यः । एवं परमेश्वरस्यासङ्कुचितसकलप्रपञ्चशरीरकत्वसिद्धेः क्वचिदपि द्वेषेण निग्रहबुद्धिर्न कार्या, किंतु शिवमूर्तित्वबहुमानेन शिवाराधनरूपानुग्रहबुद्धिरेव कार्येति ‘देहिनो यस्य कस्यापी’त्यादिश्लोकद्वयेन दर्शितम् । उपपादितं ‘सर्वं खल्वि’त्यादिवाक्यार्थवर्णनमुपसंहरति—अत इति । अत्रेदं चिन्त्यते । ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला’निति श्रुतिवाक्यस्य सर्वमिदं जगत् ब्रह्माधीनजन्मस्थितिध्वंसवत्त्वात् सागरबुद्बुदन्यायेन ब्रह्मापृथक्सिद्धमित्यर्थे तात्पर्यं वर्णयित्वा पु[illegible]स्य ब्रह्मापृथक्सिद्धिमात्रेण कथं ब्रह्मप्रपञ्चशब्दयोर्भिन्नार्थवाचिनोस्सामानाधिकरण्यमित्या[illegible] तद्व्याख्यां तदुपपादनार्थमपृथक्सिद्धप्रकारवाचिशब्दानां प्रकारिपर्यन्तत्वं व्युत्पादितम् । इदं [illegible]भाज[illegible]णम् । प्रपञ्चे ब्रह्मशब्दप्रवृत्त्युपपादनाय प्रकारिवाचिशब्दानामपृथक्सिद्धप्रकारपर्यन्तत्वं हि[illegible]पादनीयम् । [illegible]ग्रन्थस्यापि ब्रह्म स्वापृथक्सिद्धसर्वप्रपञ्चरूपप्रकारविशिष्टमिति श्रुत्यर्थवर्णन एव ता[illegible]तु सर्वं जगद्ब्रह्मापृथक्सिद्धमिति श्रुत्यर्थवर्णन इति शङ्कनीयम् । ‘तज्जलानिदं सर्वं ब्रह्माधीनजन्मस्थितिध्वंसकमेतत्सर्वं चिदचिद्रूपं ब्रह्म ख’ ल्विति भाष्यस्य जगद्ब्रह्मणोः प्रथमचरमनिर्देशेन खलुशब्दस्योपदिश्यमानार्थप्रसिद्धिद्योतकत्वसिद्धये भिन्नक्रमयोजनेन च सर्वं ब्रह्मापृथक्सिद्धमिति श्रुत्यर्थवर्णनपरत्वस्य स्पष्टं प्रतीतेः । न च प्रकारवाचिशब्दानां प्रकारिपर्यन्तत्वस्याग्रे यत्नेन व्युत्पाद्यमानस्य वैयधिकरण्यपरिहाराय प्राचीनग्रन्थगतं प्रथमचरमनिर्देशादिमात्रमन्यथा योजनीयमिति वाच्यम् । श्रुतौ सर्वशब्दस्य सर्वजगदपृथक्सिद्धब्रह्मपर्यन्तत्वकल्पने तज्जलानित्यस्यानन्वयापत्तेः । न हि तस्य ब्रह्मविशेषणतया पदार्थैकदेशे जगत्यन्वयस्सम्भवति । नापि ब्रह्माधीनजन्मस्थितिध्वंसरहिते ब्रह्मण्यन्वयस्सम्भवति । न च ‘तज्जला’नित्यस्यापि ब्रह्माधीनजन्मस्थितिध्वंसवज्जगदपृथक्सिद्धब्रह्मपर्यन्तत्वं वाच्यम् । तथा सति सर्वमिदं जगत् ब्रह्माधीनजन्मस्थितिध्वंसवत्त्वात्तदपृथक्सिद्धं तदपृथक्सिद्धत्वात्तद्व्यपदेशार्हमित्येवं सर्वं ब्रह्मेति समानाधिकरणनिर्देशोपपादकतया तज्जलानित्यस्यान्वयाभावप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । यद्यतो जायते येनैव हेतुनावतिष्ठते यत्रैव लीयते तत्तस्मात्स्वजननादिकारणान्न व्यतिरिच्यते तदपृथक्सिद्धमेव भवतीति सा-

मान्यव्याप्तौ यथा सागरे सम्पन्नजन्मस्थितिविलयं बुद्बुदकदम्बकं तद्रूपमेव दृश्यत इति दृष्टान्तोपपादनेन सागरबुद्बुदनिकरस्य सागरापृथक्सिद्धतया सर्वोऽयं सागर इति सागरव्यपदेशार्हत्ववज्जगतस्सर्वस्य ब्रह्मापृथक्सिद्धतया ब्रह्मव्यपदेशार्हत्वमिति ‘सर्वं ब्रह्मे’ति समानाधिकरणनिर्देशोपपादकतया ‘तज्जला’नित्येतदन्वयस्फुटीकरणात् । तस्मा‘त्सर्वं खल्विदं ब्रह्मे’तिवाक्यार्थवर्णनं पूर्वोत्तरविरोधादसङ्घटितमिव प्रतिभाति । एवं ‘ततो ब्रह्मस्वरूपत्वात्प्रपञ्चस्य द्वेषाद्यविषयत्वात् शान्त एव ब्रह्मोपासीतेति’ वाक्यार्थवर्णनमपि । ‘तज्जला’निति हेतुना हि ब्रह्मप्रपञ्चयोस्सागरबुद्बुदन्यायेनापृथक्सिद्धिमात्रसिद्धिः प्राक्समर्थिता । न पुनः प्रपञ्चस्य ब्रह्मरूपत्वसिद्धिः । तदनन्तरमुदाहृतेन ‘विग्रहं देवदेवस्ये’ति पुराणवचनेन तत्सिद्धिरिति चेत् । किं ततः । न हि तावता ‘तज्जला’निति हेत्वविषयतया ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्मे’ति वाक्येनास्पृष्टं तत्तदनन्तरमितिकरणेन हेतूकर्तुं शक्यम् । तस्मात्सर्वमिदं श्रुतितात्पर्यवर्णनमसङ्घटितमिवाभाति । अत्रेदं समाधानम् । ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्मे’ति वाक्येन स्वार्थे प्रतिपादिते कुतस्सर्वमिदं ब्रह्मेति भिन्नयोरभेदानुपपत्त्या तदुपपादकहेत्वाकाङ्क्षायां हेतुगर्भविशेषणसमर्पकं ‘तज्जला’निति वाक्यं पश्चात्प्रवर्तते । ‘पर्वतो वह्निमा’निति वाक्यानन्तरं ‘यतो धूमवा’निति वाक्यवत् । न तु तज्जलान् सर्वमिदं ब्रह्मेति प्रथममेव सर्वविशेषणतयान्वेति । प्रतिज्ञावाक्यानन्तरमेव हेत्वाकाङ्क्षोदयात् सर्वं ब्रह्मेति वाक्येन ब्रह्मणो बुद्धिसन्निधानसम्पादनाभावे तत्पदस्य ब्रह्मपरामर्शित्वासम्भवात् । ततश्च ‘तज्जला’निति हेतुवाक्ये विशेष्यसमर्पकतया सर्वपदमनुषञ्जनीयम् । तन्निष्कृष्टप्रपञ्चपरमिति तज्जलानित्यस्यान्वयोपपत्तिः । एवं ‘तज्जला’निति सर्वस्य ब्रह्माधीनजन्मस्थितिलयवत्त्वकीर्तनेन ब्रह्मणस्सर्वप्रपञ्चजन्मस्थितिलयकारणत्वमपि सिद्ध्यतीति सोऽत्र हेतुः । तस्य हेतोः ब्रह्म सर्वात्मेति ब्रह्मणस्सर्वशरीरकत्वं साध्यम् । यद्यपि सर्वस्य ब्रह्मशरीरत्वे साध्येऽभ्युपगम्यमाने ‘तज्जला’नित्यस्य श्रौतार्थ एव हेतुर्भवति । प्रथमचरमश्रुतयोरुद्देश्यविधेयभावव्यवस्थाप्यादृता भवति । प्रपञ्चे ब्रह्मशरीरत्वस्य तस्मिन्द्वेषाद्यभावहेतोः ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्मे’त्यतः साक्षाल्लाभश्च भवतीति श्रुत्यनुषक्तसर्वब्रह्मशब्दयोरैकार्थ्यं च लभ्यते । तथापि ब्रह्मश्रुतिविरोधान्न तथाभ्युपगमो युक्तः । ब्रह्मश्रुतिर्हि ब्रह्मशरीरभूतप्रपञ्चपरतां नीता पीडिता स्यात् । सर्वश्रुतिस्तु सर्वशरीरकब्रह्मपरतां नीतापि न पीडिता भवति । अपृथक्सिद्धप्रकारवाचिनां प्रकारिपर्यन्तत्वस्य शरीरवाचिनां शरीरिपर्यन्तत्वस्य च व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । ततश्च ब्रह्मश्रुत्यनुग्रहाय ‘तज्जला’नित्यत्र समानसंवित्संवेद्यस्यार्थान्तरस्य हेतुत्वेन ग्रहणमुचितम् । न हि तत्र श्रौतार्थस्य हेतुत्ववाचिनी पञ्चमीविभक्तिरस्ति । किं तु योग्यतामात्रेण हेतुत्वं ग्राह्यम् । योग्यता तु श्रौतार्थसमानसंवित्संवेद्येऽर्थान्तर एव ब्रह्मश्रुत्यनुसारेणावधार्यते । श्रुतानुषक्तसर्वब्रह्मशब्दयोरैकार्थ्यस्यापि न हानिः । प्रपञ्चवाचिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां साक्षात्परंपरासाधारण्येनापृथक्सिद्धस्वाश्रयमात्रे शब्दप्रवृत्तिनिमित्ततायास्समर्थितत्वेन सर्वशब्दः प्रपञ्चे ब्रह्मणि चाभिधेये प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावात् प्रपञ्चब्रह्मणोरुद्देश्यविधेयभावज्ञापकः । पदयोः प्रथमचरमभावस्तु वाक्यप्रमाणरूपत्वाद्ब्रह्मश्रुत्यनुग्रहाय बाध्यः । ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्मे’त्युक्तार्थस्य हेतुसमर्पकस्येतिकरणस्य श्रुतित्वेऽपि ब्रह्मश्रुतिगर्भवाक्ये प्रवृत्तिमपेक्ष्य तदर्थस्येतिकरणेन हेतुत्वं वक्तव्यमिति प्रथमप्रवृत्तब्रह्मश्रुत्यनुग्रहाय ब्रह्मणस्सर्वशरीरत्वे प्रतिपाद्यमाने तत्समानसंवित्संवेद्यं सर्वस्य ब्रह्मशरीरत्वं तेन हेतुतयोच्यत इति समर्थनीयम् ।

'सर्वं ब्रह्म' इति शान्त उपासीत इति' समञ्जसमेव । तस्मादुपास्यत्वेनोपक्रमगतं ब्रह्मैव मनोमयत्वादिधर्मकम् । न च मनोमयत्वादिकं संसारिणो लक्षणम्। उपास्याकारपरि ग्रहादस्य परिच्छेदसंभवात् ।

यद्यपि सागरबुद्बुदन्यायाश्रयणे 'तज्जला'निति हेतुना ब्रह्मप्रपञ्चयोरपृथक्सिद्धिमात्रं सिद्ध्यति । तथापि 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां' "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरः' इत्यादिश्रुत्यन्तरालोचने तज्जत्वसमानसंवित्संवेद्येन तत्स्रष्टृत्वेन तदनत्वसमानसंवित्संवेद्येन तत्प्राणयितृत्वेन च ब्रह्मणः सर्वमनुप्रविश्य तन्नियन्तृत्वलक्षणं तच्छरीरकत्वमपि सिद्ध्यति । तस्मात्तज्जलानिति हेतुवाक्यलब्धेन सर्वस्रष्टृत्वादिना 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति वाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्मणस्सर्वशरीरकत्वं तद्वाक्यलब्धे[illegible]श्चस्य ब्रह्मशरीरत्वेन द्वेषाद्यनर्हत्वं चोपपादितं भवतीत्युपपन्नमिदमुदाहृत [illegible]श्रुतितात्पर्यवर्ण[illegible] 'तज्जलानिदं सर्वं' मित्यादिभाष्ये विधेयस्य पश्चान्निर्देष्टव्यस्य प्रथम नेर्देशः । 'सर्वं ख[illegible]द'मित्यादिव्याख्येयश्रुत्यनुसारेण प्रसिद्धिद्योतकस्य खलुशब्दस्य ब्रह्मान्वयतया योजनं ब्रह्मण उद्देश्यत्वज्ञापनाय। अत एवहि 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिते'तिश्रुत्यन्तरे 'वै नामेति' प्रसिद्धिद्योतकनिपातसमुदायस्योद्देश्यान्वयो दृष्टः । यदि तूद्देश्यस्य वस्तुतः प्रसिद्धिमात्रेणोद्देशतोपपत्तेः विधेयस्यैव स्थलान्तरसिद्ध्युपन्यासेनोपपादनीयत्वात्तत्र 'वै नामे'तिनिपातसमुदायः उद्देश्यान्वय्यपि विधेयत्वेन प्रसिद्धिद्योतको न स्वरूपेणेति मतं तर्ह्यत्रापि तथास्तु । 'तज्जला'नित्यस्य हेतुसमर्पकवाक्यान्तरत्वेऽपि सर्वविशेषणं तदिति प्रदर्शनाय तज्जलानिदं सर्वमित्येकवाक्यतयोपन्यासः । यद्वा भिन्नवाक्यतयैवोपन्यासः । 'तज्जलानिदं सर्व'मिति प्रथमं हेतुवाक्योपन्यासः । प्रतिज्ञावाक्यगतस्येदंशब्दस्य तत्र प्रयोजनाभावेनानपेक्षितत्वात् हेतुवाक्ये विशेष्यवाचकपदापेक्षणाच्च 'यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थेनापि तेन सः । अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारण'मिति वार्तिकोक्तरीत्या हेतुवाक्येऽन्वयः । एवं च सर्वशब्दस्यानुषङ्गो न कार्य इत्यभिप्रेत्य सर्वमिदमित्यन्वयो दर्शितः । इदंशब्दः प्रतिज्ञावाक्यप्रस्तुतसर्वपरामर्शीति ज्ञापनार्थं सर्वपदं न तु तद्व्याख्येयपदम् । ततश्च ब्रह्माधीनजन्मस्थितिध्वंसकमेतदित्येतावदेव हेतुवाक्यव्याख्यानं सर्वं चिदचिद्रूपमिति प्रतिज्ञावाक्यगतसर्वपदव्याख्यानं चिदचिदात्मकं सर्वं वस्तुरूपमपृथक्सिद्धधर्मशरीरं वास्येति तथोक्तम् । न च प्रतिज्ञावाक्यगतसर्वशब्दस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वे तदर्थपरामर्शिन इदंशब्दस्यापि तत्पर्यन्तत्वनियमः । तज्जलानित्येतदन्वयौचित्येन विशेषणभूतप्रपञ्चमात्रपर्यवसायित्वोपपत्तेः । 'त्रेधा तंडुलान्विभजे'दित्यत्र दार्शिकहविर्मात्रोपलक्षकस्य तण्डुलपदस्यार्थैकदेशानां तण्डुलानां मध्यमादिवाक्यगतसर्वनामभिः परामर्शदर्शनात् । सागरबुद्बुददृष्टान्तेन ब्रह्मप्रपञ्चयोरपृथक्सिद्धिमात्रं भाष्ये कण्ठत उक्तम् । तयोरात्मशरीरभावः श्रुत्यन्तरालोचनेन सिद्ध्यतीति कण्ठतो नोदाहृतः । तस्मात्सर्वमिदं श्रुत्यर्थवर्णनं समञ्जसमेव । निर्णीतमर्थं प्रकृतसाध्ये हेतुत्वेन सङ्क्रमयति–तस्मादिति । ननु मनोमयत्वादिकं जीवलिङ्गं ब्रह्मविशेषणत्वेन नान्वेति । इत्युक्तमनूद्य निराकरोति–नचेति । उपास्याकारेति । 'मनोमयः प्राणशरीर'इत्यारभ्य 'एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मी'त्यन्तेन सन्दर्भेणोपास्याकारः परिगृह्यत इति तावदभ्युपगन्तव्यम्। अन्यथा तदनुक्रमणवैयर्थ्यात् । न च सांसारिकं मनःप्राणोप-

प्रकृते क्रतुमयस्य जीवस्य प्रस्तुतत्वान्मनोमयो जीव इति, तदयुक्तम्, उत्प-

---

करणकत्वं हेयमुपास्याकारो भवितुमर्हति । अव्यवहितवाक्योक्ततत्क्रतुन्यायविरोधात्। अतः 'प्राणारामं मनआनन्द' मिति श्रुतिसिद्धं ब्रह्मणो यन्निरतिशयानन्दानुभवसाधनमनश्शालित्वं यच्च प्राणन्तीति व्युत्पत्त्या प्राणशब्दोक्तानां संसारिणां नियमने सामर्थ्यं तदुभयं मनोमयत्वं प्राणशरीरत्वं चेति तत एव लिङ्गात् संसारिव्यावृत्तमनोमयत्वादिविशिष्टं ब्रह्मेति परिच्छेदस्सम्भवतीत्यर्थः । ननु मनोमयत्वादिशब्दानां तच्छब्दनिर्दिष्टोपासकविशेषणत्वमेव युक्तम् । लिंगविभक्त्यैकरूप्येण तत्समभिव्याहृतत्वात् । तथात्वेऽप्युपास्याकारत्वमविरुद्धम् । तस्यैवोपास्यत्वपर्यवसानादित्युक्तमनूद्य निराकरोति—यदुक्तमिति । उपासके संसारदशायामसम्भवदप्युक्तरूपमुपादेयं मनोमयत्वं प्राणशरीरत्वं च मुक्तौ सम्भवति। 'मनसैतान्कामान्पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोक' इति श्रुतेः सार्वात्म्यफलश्रुतेश्चेति शङ्कितुर्हृदयम् । उत्पत्तिशिष्टेति । यथा 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिन' मित्यत्रामिक्षावरुद्धे वैश्वदेवयागे वाजिनरूपद्रव्यान्तरप्रवेशो न सम्भवति । उत्पत्तिवाक्यसंसिद्धं कर्म सर्वमनूद्यते । 'न चाश्रितगुणे शक्यं तद्विरोधि गुणान्तर' मिति गुणाधिकरणोक्तन्यायात् । एवमिहापि ब्रह्मरूपोपास्यावरुद्धायामुपासनायां जीवरूपोपास्यान्तरप्रवेशो न सम्भवतीत्यर्थः । अयमाशयः । 'मनोमयः प्राणशरीर' इत्यादीनां प्रथमान्तानां न तत्पदोपात्तजीवविशेषणसमर्पकतयान्वयः । किं तु 'स क्रतुं कुर्वीते' त्यनूदितसार्वात्म्यब्रह्मोपासनां प्रति प्रकारसमर्पकतया । 'एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मी' त्येतदनन्तरमितिकरणबलादनेन प्रकारेण 'क्रतुं कुर्वीते' त्यन्वयप्रतीतेः तथान्वये सत्येव 'एष म आत्मान्तर्हृदय' इति वाक्यसामञ्जस्याच्च । तस्योपासनाप्रकाराभिनयपरत्वं विना स्वतन्त्रश्रुतिवाक्यत्वे म इत्यस्यान्वयसाञ्जस्याभावात् । तथा सत्येव च 'एष म आत्मान्तर्हृदय' इति वाक्यानां त्रिःपाठस्य 'सर्वकर्मा सर्वकाम' इत्यादिवाक्यानां द्विःपाठस्य च 'प्रायणीयं प्रथममहः चतुर्विंशं द्वितीयं चत्वारोऽभिप्लवाः षडहा एकः पृष्ठ्यः षडहस्स मासस्स द्वितीयः स तृतीयस्स चतुर्थस्स पञ्चमस्त्रयोऽभिप्लवाः षडहा एकः पृष्ठ्यष्षडह' इत्यादौ गावामयनिकाहःक्लृप्तिवाक्ये अभिप्लवषडहादिशब्दानामसकृत्पाठस्य तत्रतत्र[1] स्थाने षडाहाद्यनुष्ठानाभ्यासार्थत्वेनेव तत्रतत्र स्थाने हृदयान्तर्वर्तित्वाद्यनुसन्धानाभ्यासार्थत्वेन सार्थक्यात् तेषां वाक्यानामुपास्ये तत्तद्धर्मसद्भावमात्रबोधकश्रुतिवाक्यत्वे तद्वैयर्थ्यात् । न च विहितोपासनानुवादेन मनोमयत्वाद्यनेकगुणविधाने वाक्यभेदः। तेषामितिकरणोक्तेन प्रकारभावेनैकरूपेण विधेयत्वात्।नच विधेयतावच्छेदकरूपैक्ये विधेयपदार्थश्रुतरूपान्तरभेदो वाक्यभेदावहः । अत एव 'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोती' तिवाक्यस्याग्निहोत्रदेवतात्वेनाग्निप्रजापतिविधायकत्वपक्षे चतुर्थीद्वयेनप्रातिपदिकार्थगतदेवतात्वकल्पकेन लाघवादुभयानुगतकदेवतात्वकल्पनादग्निप्रजापत्योर्विधेयताच्छेदकैक्येन वाक्यभेदः परिहृतः । 'गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभाश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणे'तिज्योतिष्टोमदक्षिणाविधिवाक्ये गवादीनां दक्षिणात्वेनैकेन रूपेण

---

(१) 'तत्रतत्र स्थाने षडहाद्यनुष्ठानाभ्यासार्थत्वे तत्रतत्र स्थाने षडहाद्यनुष्ठानाभ्यासार्थत्वेन सार्थक्यवत् तत्रतत्र स्थाने हृदयान्तर्वर्ति'इति–च–पाठः ।

त्तिशिष्टब्रह्मावरुद्धायामुपासनायामवान्तरप्राप्तस्य जीवस्य प्रवेशयितुमशक्य-

विधेयत्वात्तथैव वाक्यभेदः परिहृतः। गवाद्यास्मिकैकैव दक्षिणा ज्योतिष्टोमस्य न तु गवादयः प्रत्येकं दक्षिणा इति च सिद्धं कृत्वा 'अथैष भूर्वैश्वदेवः तस्य धेनुर्दक्षिणे'तिभूनामकतद्विकृतिविशेषविहितया धेनुदक्षिणया सर्वेषां गवादीनां प्राकृतदक्षिणाद्रव्याणां निवृत्तिः न तु गोत्वलिङ्गेन गोमात्रस्येति तस्य धेनुरिति 'गवां प्रकृतौ विभक्तचोदितत्वा'दित्यधिकरणे निरूपितम्। यद्वा श्रुतावितिशब्दः क्रमरूपं मनोमयत्वादीनां प्रकारमाचष्टे इति अनेन मनोमयत्वाद्यनुसन्धानक्रमेण क्रतुं कु[illegible] । तथा च विततिरूप एकः क्रम एवात्र विधेयः। मनोमयत्वादीनामुपास्यगु[illegible]धानं तु तत्क्रमविधानादाक्षेपतो लभ्यते प्रष्टगतसर्वताविधानादिवत्प्रष्टानाम्। अथ मनोमयत्वाद्यनेकगुणविशिष्ट उपासनाप्रयोगोऽत्र विधीयते। उपासनाया विहितत्वेऽपि सम्भवति तत्प्रयोगस्याविहितस्य विधानम्। यद्यपि प्रयोगमन्तरेणोपासनस्यानिष्पत्तेः प्रयोगविधिरर्थाल्लभ्यते, तथाप्येकेन वाक्येनानेकगुणविधिनिर्वाहाय प्रागेवाक्षेपप्रवृत्तेरनेकगुणविशिष्टस्य प्रयोगस्य विधानमुपपद्यते। एवं प्रयोगविधिमाश्रित्यैवाभ्युदयेष्टिगतमध्यमादिवाक्येषु वाक्यभेदं केचन परिहरन्ति। तथा हि—'वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्धयति वर्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधातण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमास्स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरु'मिति श्रूयते। चतुर्दश्याममावास्याभ्रान्त्या दर्शोपक्रमं कृतवतः तत्प्रायश्चित्तविधानमिदम्। अत्र त्रेधा तण्डुलान्विभजेदिति तण्डुलानां मध्यमादिभावेन त्रेधाविभागो न विधीयते मध्यमादिवाक्यैस्तत्सिद्धेः। किं तु सर्वेषां दार्शिकहविषां पूर्वदेवताभ्योऽपनयो विधीयते। विभजेदित्युक्ते ह्ययमर्थोऽवगम्यते। यानि संयुक्तानि तानि विभजेदिति। तण्डुलादीनि च हवींषि देवताभिस्संयुक्तानि। अतस्तण्डुलशब्दो विभागकर्मत्वेनार्थतः प्राप्तानां दार्शिकहविषामुपलक्षक इति तेषां पूर्वदेवतापनयो विधीयत इति युक्तम्। अपनीतपूर्वदेवतानां तेषां हविषां मध्यमादिवाक्यैर्देवतान्तरसंयोजनं क्रियते न तु द्रव्यदेवताविशिष्टं कर्मान्तरं विधीयत इत्यभ्युदयपेटिकायां निरूपितम्। तत्र मध्यमादिवाक्यानां प्रकृते दर्शकर्मणि देवतान्तरसंयोजनपरत्वे वाक्यभेदः प्रसज्यते। कथं दर्शद्रव्येष्वग्न्यादिदेवतानां विधानं देवतासु दातृत्वादिगुणविधानं चेति त्रिष्वपि वाक्येषु तावदेको वाक्यभेदः। दधिशृतवाक्ययोः स्थविष्ठानां दध्यणिष्ठानां शृतं चाधिकरणविधेयमित्यपरो वाक्यभेदः। तयोः स्थविष्ठानामणिष्ठानां च चरुभावोऽपि विधेय इत्यन्यो वाक्यभेदः। यद्युच्येत नैते वाक्यभेदाः प्रसरन्ति। कथम्। दातृप्रदातृशिपिविष्टशब्दानामग्न्यादिपदसामानाधिकरण्यात्पदद्वयप्रतिपादितं विशिष्टं देवताकारकमेकमेव विधेयं न तु देवतास्तद्गुणाश्च प्रत्येकं विधेयाः। अभ्युदयेष्टिप्रकरणे 'सह श्रपयती'ति वचनमस्ति। तदेवतैक्यात् तद्धि स्थविष्ठयोः श्रताणिष्ठयोश्च सहपाकविषयम्। ततश्च स्थविष्ठानामणिष्ठानां च तण्डुलानामल्पत्वाद्दधिशृतयोर्भूयस्त्वाच्च तण्डुलानां चरुत्वं दधिशृतयोरधिकरणत्वं चार्थात्प्राप्नोति। अर्थप्राप्तं च तत्सर्वमनूद्यते। तत्तद्गुणविशिष्टं देवताकारकमेव विधीयते मध्यमानां तण्डुलानामग्निर्देवता स्थविष्ठानां दध्नः चन्द्रः प्रदाता अणिष्ठानां श्टतस्य च विष्णुः शिपिविष्ट इति। अतो नैवं वाक्य-

भेद आप्नोति। तथापि प्रकारान्तरेण वाक्यभेदः स्यादेव। दधिवाक्ये दध्नि स्थविष्ठेषु च प्रत्येकं देवतासंयोजनात्। इयांस्तु भेदः। पूर्वस्मिन्पक्षे स्थविष्ठेषु देवता प्रणीता कार्ये दधि च विधेयं क्षोदिष्ठेषु देवता प्रणीता कार्ये शृतं च विधेयमिति विधेयभेदाद्वाक्यभेदः। 'सह श्रपयती'ति वाक्यसत्त्वमभ्युपगम्य प्रवृत्ते द्वितीयपक्षे स्थविष्ठेषु शृतेषु च दध्नि च क्षोदिष्ठेषु देवता विधेयेत्युद्देशभेदाद्वाक्यभेद इति। एवं प्रसक्तं वाक्यभेदमनेकगुणविशिष्टप्रयोगविध्याश्रयणेन परिहरन्ति। तत्र प्रयोगविध्याश्रयणपक्षे दूषणान्यस्माभिर्विधिरसायने दर्शितानि। तथापि यत्रानेकगुणश्रवणेऽपि प्रकृतहानाप्रकृतकल्पनापूर्वककर्मान्तरकल्पनागौरवपरिहारार्थं प्रकृतकर्मविषयत्वं वक्तव्यं तत्र वाक्यभेदपरिहारार्थं प्रयोगविध्याश्रयणं दृष्टमित्येतावति दृष्टान्तोऽयमुपन्यस्तः। अथवा। अस्मिन्वाक्ये विशिष्य का वाक्यभेदशङ्का। दहरविद्यादिष्वपि ह्युत्पत्तिवाक्यबहिर्भूतान्यपहतपाप्मत्वाद्यनेकगुणश्रवणानि दृश्यन्ते। तेषु यदि वाक्यभेदः सोढः इहापि स सोढव्यः। यदि तु वर्णितानां वाक्यभेदपरिहारोपायानामन्यतमः कश्चिदन्यो वा उपायोऽन्विष्यते इहापि स एवान्विष्यतामित्यलं प्रपञ्चेन। एवं प्राग्विहितायामेवोपासनायां मनोमयत्वादिगुणवाद इति स्थिते ब्रह्मावरुद्धायां तस्यां जीवान्वयो न सम्भवतीति मनोमयत्वादीनामुपास्यगुणानां न जीवविशेषणतयान्वयः किं तु ब्रह्मविशेषणतयेति युक्तम्। ननु ब्रह्मरूपोपास्यान्वितत्वेनावगतायामुपासनायां मनोमयत्वाद्यन्वयः केन प्रमाणेनावसीयते। 'स क्रतुं कुर्वीत' इत्यादिना 'अभिसंभवितास्मी'त्यन्तेन प्रकृतोपासनमनूद्य मनोमयत्वादिगततत्प्रकारसमर्पणार्थैतिकारणान्वितेन वाक्यप्रमाणेनेति चेत्तर्हि वाक्यादन्यार्थसन्निधानस्यातिदुर्बलत्वात्तेन ब्रह्मण उपास्यतयान्वयो न विरुध्येत्। दुर्बलमपि सन्निधानं वाक्यस्योपजीव्यत्वमात्रे प्रबलमिति चेन्न। उपासनानुवादे तद्विधानमात्रस्योपजीव्यत्वात्। न च विषयरहितमुपासनं विधातुं शक्यम्। येनोपासनविधानोपयुक्तं विषयसमर्पणमिति तदर्थमस्यार्थस्य सन्निधानमुपजीव्यं स्यात्। सम्भवति 'अग्निहोत्रं जुहोती'ति होममात्रविधानवदुपासनामात्रविधानं विहितहोमानुवादेन द्रव्यविधानवद्विहितोपासनानुवादेनोपास्यविधानं च। तथापि सन्निधानेनोपास्यसमर्पणं प्रथमप्रवृत्तत्वाद्बलवदिति चेत् न, विषयसमर्पणार्थप्रमाणाभावं निश्चित्य ह्यन्यार्थसन्निधानतो विषयग्रहणमपेक्षणीयम्। पश्चादपि तादर्थ्येन प्रमाणावतारसद्भावे तु तन्नापेक्षणीयम्। अतस्तस्य प्रथमप्रवृत्त्युक्तिर्भ्रान्तिकृतैव। तस्मादिह नास्त्युत्पत्तिशिष्टगुणावरोध इति चेन्नैवम्। मनोमयादिवाक्येन प्रकृतोपासनायामुपास्यगतप्रकारमात्रस्य हि समर्पणं क्रियते न तु साक्षादुपास्यस्य विशेष्यस्यापि। मनोमय इत्यारभ्यान्वयिनेतिकरणेन मनोमयत्वादेः 'एतं मनोमयत्वादिविशिष्टं प्राप्तास्मी'त्येतदन्तस्य सर्वस्याप्यर्थजातस्य प्रकारतापादनात्। तथा च मनोमयत्वादिप्रकारेण किमुपासीतेति तद्विशेष्याकाङ्क्षायामाकाङ्क्षितविशेष्यसमर्पकमन्यार्थसन्निधानं वाक्यानुकूलत्वात् न वाक्येन बाध्यम्। यद्यप्युपासनोत्पत्तिवाक्ये ब्रह्मण इव तदनुवादवाक्ये जीवस्याप्यन्यार्थसन्निधानमस्ति। तथापि प्रथमश्रुतत्वादुत्पत्तिवाक्यगतत्वाच्च प्रथमं ब्रह्मान्वये सति पश्चान्न जीवान्वय इति युक्तमुत्पत्तिशिष्टगुणावरोधवचनम्। यद्यप्युत्पत्ति-

॥ १ ॥ 'पयुक्तमन्यार्थसन्निधानमप्युपजीव्यं स्यात्' इति—च—पाठः।

त्वात्; यथा विश्वेदेवावरुद्धायामामिक्षायां वाजिनां न प्रवेशः। अतो ब्रह्मैव मनोमयत्वादिधर्मवत्त्वेनोपास्यमिति॥ उपक्रमगतं ब्रह्मैव मनोमयत्वादिविशिष्टमित्युक्ते अवान्तरसिद्धस्य जीवस्य प्रसङ्गोऽनर्थकः स्यादित्याशङ्कायामाह—

॥ सू० ॥ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

सत्यसंकल्पत्वसर्वकामत्वादीनां विवक्षितानां गुणानां ब्रह्मण्येवोपपत्तेश्च

शिष्टगुणावरोधे सति तु श्रूयमाणं तद्विरुद्धं गुणान्तरंस्वात्मसंगतियोग्यं कर्मान्तरं गमयेदितिगुणाधिकरणन्यायः।इह तु नास्ति तथाकर्मान्तरावगतिः।जीवस्याहत्योपास्यत्वेन श्रवणाभावात्। तस्मादुत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे कर्मणि न तद्विरुद्धगुणान्वय इत्येतावत्यंशे दृष्टान्ततया गुणाधिकरणन्यायोपन्यासः। तस्माच्छान्दोग्याग्निरहस्ययोस्सर्वात्मत्वेनोपक्रान्तं ब्रह्मैव मनोमयत्वादिगुणकम्। अत एव बृहदारण्यके शाण्डिल्यविद्यायां 'मनोमयोऽयं पुरुषो भास्सत्य' मित्यादिना मनोमयत्वादिगुणानां सत्यशब्दोक्तस्य सार्वात्म्यस्य च समुच्चयो दर्शित इति सर्वं समञ्जसम्॥ उत्तरसूत्रमवतारयितुमाशङ्कते—ब्रह्मैवेति। अयमाशयः। 'स क्रतुं कुर्वीते' त्यत्र 'यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुष' इति प्रकृतः पुरुषो निर्दिश्यते। तन्निर्देशो न तद्विशेषणत्वेन फलविशेषप्रतिपत्त्यर्थः। फलविशेषविशिष्टत्वेन पूर्वं तस्याप्रकृतत्वात्। नाप्युपास्यगुणानुसारिफलसामान्यप्रतिपत्त्यर्थः। तत्प्रतिपत्तेर्यथाक्रतुवाक्यैनैव सिद्धत्वात्। नाप्युपासनाकर्तृपुरुषसामान्यप्रतिपत्त्यर्थः। उपासनायाः कर्तृव्यभिचारेणार्थादेव तत्सिद्धेः। अतो मनोमयत्वादीनां ब्रह्मविशेषणत्वे तन्निर्देशोऽनर्थक एव स्यात्। तेषामुपासकपुरुषविशेषणत्वे तु विशेषणप्रतिपत्त्यर्थत्वेन सार्थको भवति। अस्ति ह्यर्थसिद्धस्यापि विशेष्यस्य विशेषणप्रतिपत्त्यर्थो निर्देशः। यथा 'उमां स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषे'ति। तस्माज्जीवनिर्देशानर्थक्यपरिहाराय मनोमयत्वादीनां तद्विशेषणत्वमभ्युपगन्तव्यम्। तथा च सत्युपास्यगुणान्वयादन्यार्थनिर्दिष्टस्यापि जीवस्योपास्यत्वमुपास्यभेदादुपासनान्यत्वं च भवदभ्युपगन्तव्यमित्याशङ्कानिवारणार्थमिदं सूत्रमिति।॥ सू॥ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च॥ २॥ सत्यसङ्कल्पत्वेति। सत्यसङ्कल्पत्वमवितथसङ्कल्पत्वं न तु सद्विषये सङ्कल्पराहित्यम्। श्रुत्यन्तरप्रसिद्ध्यहेयगुणत्वसिद्ध्याद्यनुसारेणैकपद्यस्योचितत्वात्। तच्च स्वाभाविकं नित्याविर्भूतं ब्राह्ममेव ग्राह्यम्। न तु मुक्तौ हेत्वन्तराधीनाविर्भावम्। हेत्वाक्षेपकल्पनागौरवात्।सर्वकर्मत्वं सर्वप्रपञ्चरूपकार्यवत्त्वम्।कर्मशब्दस्य बालाक्यधिकरणन्यायेन कार्यमात्रपरत्वात्।सर्वकामत्वं सर्वं कामयत इति व्युत्पत्त्या सकलसुज्यविषयकामनावत्त्वं सर्वकल्पनानुयायिसकलभोग्यवस्तुशालित्वं वा। एतेन'सर्वगन्धस्सर्वरस' इति व्याख्यातम्। 'सर्वमिदमभ्यात्त'इत्युपासनाकालवृत्तिसकलप्रपञ्चव्यापित्वं तात्कालिकं न तूपासकस्य मुक्तिकाले भविष्यत्तात्कालिकप्रपञ्चव्यापित्वम्। अवाकित्वमुपासनाकाले वागिन्द्रियोपलक्षितसकलेन्द्रियराहित्यम्। वाकिशब्दो वाग्वाचिनो वाक्शब्दादिनिप्रत्ययस्य तदस्यास्तीति वर्तमानार्थे विहितत्वात्। अतस्सत्यसङ्कल्पत्वादिकं ब्रह्मण्येवोपपद्यते न जीव इत्यर्थः। नन्वत्रैव प्रकरणे तत्क्रतुन्यायप्रतिपादनात्तदनुसारेण ये गुणा मुक्तौ उपासकेन प्राप्तुं शक्यास्तत्परत्वेनैव सत्यसङ्कल्पादि शब्दाः व्याख्यातव्याः न तु ब्रह्मसाधारणगुणपरत्वेनेति

तदेवोपास्यम्, अवान्तरसिद्धस्तु जीवः उपासकः तदाकाङ्क्षायोगादिति॥

इति सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणम्॥ १॥

चेत् न,तत्क्रतुन्यायस्य जगद्व्यापारवर्जाधिकरणानुसारेण ब्रह्मासाधारणगुणातिरिक्तगुणविषयत्वात्। अन्यथा 'एष सर्वेश्वरः एष भूतपालः एष भूतपतिः एष सेतुर्विधारण एषां लोकानामसम्भेदाये'त्यादिवाक्यैस्तासु तासु विद्यासु प्रपञ्चितानां सर्वेश्वरत्वसर्वाधारत्वसर्वकारणत्वादिगुणानामनुपास्यत्वप्रसङ्गात् ब्रह्मण्युपासनाकालेऽप्याविर्भाववतः सत्यसङ्कल्पत्वादीनुपासीनस्य मुक्तिकाले तदाविर्भावसत्तामात्रेण तत्र तत्क्रतुन्यायप्रवृत्त्युपपत्तेश्च। 'तथेतः प्रेत्य भवती'ति हि श्रूयते।न खल्विदानीमयं यथाभूतगुणः तथाभूतगुणोऽस्य पुत्रो भवितेति व्यवहारकाले पितृगुणानां पुत्रगुणानां च वर्तमानत्वभविष्यत्त्ववैषम्ये सत्यपि यथा तथेति साम्यप्रतिपादनं च दृश्यते। अपि चाहंग्रहवतीषु ब्रह्मोपासनास्वहमर्थो जीवो भाविनार्चिरादिगतिमत्त्वसत्यसङ्कल्पत्वादिनोपासनीय इति तद्विषयत्वेनापि तत्क्रतुन्याय उपपद्यते। वस्तुतस्तूपास्यप्राप्तिरूपफलविषयस्तत्क्रतुन्याय इति'कार्यं बादरि'(ब्र०४.३.७.)रित्यधिकरणे दर्शयिष्यते। 'तं यथायथोपासते तथैव भवन्ती'ति श्रुतिस्तु परमेश्वरं भक्ताः येनयेन प्रकारेणाम्बासहितत्वार्धनारीश्वरत्वादिना वस्त्रभूषणादिविशेषेण चोपासते तेभ्यस्तथैवाविर्भवतीत्येवंपरत्वेनोपपद्यते। 'यादृशाकारयोगेन यजन्ते साधकाः स्वयम्। भासते तादृगाकारश्चिन्तामणिरिवेश्वर' इति शिवागमे श्रूयते। तस्मात्सत्यसङ्कल्पत्वादयो ब्रह्मण्येवोपपद्यन्ते। 'एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मी'त्युपास्योपासकयोः कर्मकर्तृभावनिर्देशः छान्दोग्ये'एष म आत्मान्तर्हृदय' इति वाजसनेयके 'एवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मय'इति तयोरसमानविभक्तिनिर्देशश्च ब्रह्मण्युपास्य एवोपपद्यते। तस्माद्ब्रह्माङ्गस्यानुरोधेनाकाङ्क्षितस्याप्यर्थप्राप्तस्योपासकस्यानुवादकं 'स' इति पदमित्यङ्गीकरणीयमिति भावः। यद्वा 'एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मी'त्यनन्तरं 'यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्ती'ति श्रूयते। तस्यायमर्थः। अभिसम्भवितास्मीत्यन्तेन यः प्रकार उक्तः अयं प्रकारो यस्याद्धा सत्यो निश्चितस्स्यात्। न तु विचिकित्सा संशयोऽस्तीति। अत्र यच्छब्दस्य प्रतिनिर्देशसापेक्षत्वात् तत्प्रतिनिर्देशार्थः 'स क्रतुं कुर्वीते'त्यत्र तच्छब्दः। एवं मनोमयत्वाद्युपास्यगुणजाततदुपासनाक्रमोपास्यप्राप्तिरूपफलेषु यथा संशयलेशोऽपि न प्रसरति तथा श्रवणमननाभ्यां निश्चित्योपासनमारभेतेत्येवं 'स क्रतु'मित्यादे'र्न विचिकित्सास्ती'त्यन्तस्यार्थः पर्यवस्यति। अस्मिन्पक्षे 'अभिसम्भवितास्मी'त्येतदनन्तरमितिशब्द उपासनाप्रप्रकारनिर्देशकतया क्रतुवाक्येन नान्वेति। किंतूपासनापूर्वभाविश्रवणादिसाध्यनिश्चयप्रकारतया 'यस्य स्या'दित्यादिनान्वेति। मनोमयत्वादेरुपासनाप्रकारत्वं त्वर्थात्सिद्ध्यति। अन्यथा तन्निश्चयस्योपासनापेक्षितत्वायोगात्। सूत्रे विवक्षितविशेषणेन तत्क्रतुन्यायविरोधात् ब्रह्मासाधारणगुणा न विवक्षिता इति शङ्का निराकृता। ब्रह्मण्युपपत्त्या च जीवेऽनुपपत्तिर्विवक्षिता। तथा ब्रह्माङ्गस्यानुरोधा'त्स'इत्येतस्यैकस्यानुवादकत्वमभिमतच्छब्दप्रतिनिर्देशकत्वं वा कल्पयितुं युक्तमिति सूचितम्। अत्र सत्यसङ्कल्पादिशब्दस्वरसप्रतीतानां नित्याविर्भूतसत्यसङ्कल्पत्वादीनां जगत्स्रष्टृत्वाद्याक्षिप्ततया श्रुत्यन्तरप्रसिद्ध्या च ब्रह्मलिङ्गत्वेन स्पष्टानामपि पूर्वपक्षदशायामुपास्यब्रह्मगुणत्वासम्भवशङ्काकलुषितत्वादनतिस्पष्टतेति पादसङ्गतिः॥

इति सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणम्॥ १॥

अथ अनुपपत्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

इह सामान्येन जीवस्योपास्यत्वं नास्ति, किंतूपासकत्वमिति निरूपितम्। पुनरपि सकलजीवसमष्टिरूपहिरण्यगर्भोपादानभूतस्य नारायणस्यापि विश्वाधिकब्रह्मविषयकमुपासकत्वं, नोपास्यत्वमित्यभिधातुमिदमधिकरणमारभ्यते—

॥ सू ॥ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

अस्य महोपनिषदि श्रूयते विषयः 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम्। नारायणं महाज्ञेयम्' इत्यादि ॥ अत्र विश्वपतित्वादिलक्षणयुक्ततया नारायणशब्दवाच्यो मूर्त्यात्मा परमेश्वरोऽन्यो वेति संदेहः ॥ 'सहस्रशीर्षं देवम्' इत्यारभ्य सहस्रशीर्षत्वादिविधेयत्वेन नारायणस्य मूर्त्यात्मन एवोद्देश्यत्वेनाभ्यासात्, 'समुद्रेऽन्तं विश्वशम्भुवम्' इति समुद्रशायित्वादितल्लिङ्गाच, तत्पर्यायवाचकाच्युतहरिशब्दादिप्रयोगाच, नारायण एव मूर्त्यात्मा विश्वपतित्वादिना लिङ्गेन प्रतिपाद्यत इति पूर्वः पक्षः ॥ सिद्धान्तस्तु—नारायणात्मा महेश्वर इति। कुतः? विश्वपतित्वादीनां परमेश्वरधर्माणां तदर्थान्तरे नारायणेऽनुपपत्तेः।'पशूनां पतये''वृक्षाणां पतये''जगतां पतये'(तै.सं.४.५.)इत्यादिना

अथ अनुपपत्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

यथा शाण्डिल्यविद्यायां जीवसामान्यस्य प्रसङ्गो नोपास्यत्वेन किं तूपासकत्वेन । तथैव चेतनमध्ये सर्वोत्कृष्टस्य नारायणस्य नारायणानुवाके प्रसङ्गोऽपीति दृष्टान्तसङ्गतिं दर्शयन्नुत्तराधिकरणमवतारयति–इहेति ॥ सू ॥ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥३॥ तैत्तिरीयोपनिषदि 'पतिं विश्वस्ये'त्यादिकमुदाहृत्य तत्र विश्वपतित्वानन्येश्वरत्वादिधर्मैः प्रतिपाद्यः पञ्चकृत्याधिकारिषु मूर्त्यात्मसु पञ्चसु पञ्चमो नारायणाख्यो मूर्त्यात्मा उत मूर्त्यात्मातीतः परमेश्वर इति तयोर्मध्ये कस्य विश्वपतित्वादिकं युक्तमित्यनवधारणात्संशयमाह–महोपनिषदीत्यादिना। यद्यपि नारायणस्तत्र विश्वपतित्वादिधर्मैः प्रतिपाद्य इति स्पष्टमेव। तथापि नारायणः स्वकीयैस्तैः प्रतिपाद्यः उत परमेश्वराभेददृष्ट्यवलम्बनैस्तदीयैरिति संशयार्थो द्रष्टव्यः। अत्रैवं पूर्वपक्षः। श्रुतिरेव भगवती विश्वपतित्वादिधर्मेषु प्रमाणम्। श्रुतिश्च 'पतिं विश्वस्ये'त्यादिना नारायणस्य तान्प्रतिपादयति । अत्र हि नारायणमुद्दिश्य विश्वपतित्वादयोऽभिधीयन्ते । द्वितीयानां 'येनावृतं खं च दिवं महीं चे'त्यादाविव प्रथमार्थत्वा'त्तत्वं नारायणः परः''व्याप्य नारायणः स्थित'इत्यादिप्रथमान्तसामानाधिकरण्यात् । न च प्रथमानामेव 'भूयस्स्रष्टा पतयस्तथेश'इत्यादाविव द्वितीयार्थत्वं कल्प्यतामिति वाच्यम्।प्रथमान्तत्वे विनैव क्रियाध्याहारमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयोपपत्तेः । द्वितीयान्तत्वे 'उपासीते'ति क्रियाध्याहारप्रसङ्गात् । यद्यपि रुद्राध्याये रुद्रस्यापि विश्वपतित्वादिकं श्रुतं तथापि तस्य नमस्कारैरिष्टानिष्टप्राप्तिनिवृत्तिप्रार्थनालिङ्गैस्स्तुतिपरत्वावसायात्। स्तुतिपरवाक्येभ्यस्तत्त्वपरवाक्यस्य प्रबलत्वात्तदनुसारेण विश्वपतित्वादिकं नारायणस्यासाधारणधर्म इत्यभ्युपगन्तव्यम् । नच नारायणानुवाकस्यान्यपरत्वं शङ्कितुं शक्यम्। नारायणनामाभ्यासेनाच्युतानन्तहरिनामनिर्देशेन समुद्रशायित्वलिङ्गेन चावगमितस्य तत्परत्वस्याविचलत्वात् । तस्माद्देवतान्तरेषु विश्वपतित्वादिश्रवणं परिच्छिन्नकतिपयैश्वर्यादिपरतया योजनीयम्। अत एव लोकाक्षिगृह्ये कृच्छ्राङ्गहोममन्त्रे'ऽग्नये पृथिव्यधिपतये स्वाहे'त्यारभ्य 'ब्रह्मणे लोकाधिपतये स्वाहे'त्यन्तैरेकादशभिर्मन्त्रैरग्निसोमवायुसूर्येन्द्रयमवरुणकुबेरमहासेनरुद्रब्रह्मणां पृथिवीनक्षत्रान्तरिक्षद्युसुरप्रेतसलिलयक्षसेनाभूतलोकेष्वेकैकस्मिन्नाधिपत्यमुक्त्वा 'विष्णवे सर्वाधिपतये स्वाहे'तिमन्त्रेण नारायणस्य सर्वाधिपत्यमुक्तम्। तस्मादिह नारायण एव विश्वपतित्वादिधर्मैर्निर्दिश्यत इति। अत्रायं सिद्धान्तः। नारायणस्यात्मभूतः परमेश्वर एव विश्वपतित्वादिधर्मशाली न तु मूर्त्यात्मा नारायणः। स तु तदभेदभावनाभ्यासदार्ढ्येन तदभेदमापन्नस्तद्धर्मैर्व्यपदिश्यते न स्वकीयैः। तत्र विश्वपतित्वाद्यनुपपत्तेः। रुद्राध्याये हि परमेश्वरस्य प्रपञ्चान्तर्गतैकैकवस्त्वाधिपत्यप्रदर्शनेन सर्वाधिपत्यं स्थिरीक्रियते। तस्य न तावन्नमस्कारयोगेन दौर्बल्यम्। तद्योगो हि नमस्कार्यमहिमसमर्पकाणां विशेषणानामर्थविवक्षामेवोपोद्बलयति नत्वर्थविवक्षां वारयति।'नमस्कृत्य हि वसीयांसमुपचरन्ती'ति श्रुतौ'सर्वं रुद्रेति वै प्राहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः। नमस्कारेण सहितं गौरवात्परमेष्ठिनः ॥' इति। 'सर्वो वै रुद्र'इत्यादिमन्त्रतात्पर्यकथनार्थलैङ्गपुराणवचने च नमस्कारस्य विषयोत्कर्षप्रयुक्तत्वप्रतिपादनात् नमस्कार्योत्कर्षगवेषणे श्रुतविशेषणसमर्पितोत्कर्षमपहायोत्कर्षान्तरपरिग्रहायोगात्। तथा च रुद्राध्यायगतेनानितरसाधारणेन नमस्कारभूयस्त्वेन नमस्कार्यस्य सर्वोत्कर्षे सिद्धे तन्नमस्कारपदितत्तन्मन्त्रगतनमस्कार्यविशेषणसमर्पितसर्वाधिपत्यादिरूप एव सिद्ध्यति। प्रार्थनायाः स्तुतिलिङ्गेन दौर्बल्यं भवदपि यत्र मन्त्रे सा दृश्यते तत्रैव भवेत् नान्यत्रापि। अन्यथा पुरुषसूक्तैकवाक्यतापन्नोत्तरनारायणावसानगतेन प्रार्थनालिङ्गेन सूक्तद्वयस्यापि स्तुतिपरत्वं प्रसज्यते। तस्माद्रुद्राध्यायेऽपि येषुयेषु मन्त्रेषु प्रार्थना दृश्यते तद्गतप्रार्थनीयविशेषणानां स्तावकत्वकल्पनेऽपि नान्यत्र तत्कल्पनावकाशः। तथापि नारायणमुद्दिश्य विश्वपतित्वादिविधानैदंपर्येण प्रवृत्तं वाक्यं नमस्कारपरवाक्येभ्यस्तात्पर्येण विश्वपतित्वादिसमर्पकेभ्यः प्रबलमिति चेन्न। 'पतिं विश्वस्ये'त्यादेरपि तद्विधानैदंपर्यासिद्धेः। द्वितीयान्तानां 'तद्विश्वमुपजीवती'ति श्रुतसकर्मकक्रियान्वये सम्भवति द्वितीयार्थप्रहाणायोगात्। 'अनन्तमव्ययं कविं समुद्रेऽन्तं विश्वशम्भुव'मिति द्वितीयान्तपदानां 'यस्य येनार्थसम्बन्ध' इति न्यायेन प्रथमान्तपदेभ्यः प्राचीनया क्रिययान्वयोपपत्तेः प्रथमान्तानां भिन्नवाक्यत्वोपपत्तेः सर्वत्र प्रथमार्थकल्पने बहुधा वाक्यभेदस्याश्रयणीयत्वात् द्वितीयान्तेषु तदर्थात्यागे प्रथमान्तपदघटितमन्त्रयोरेव तदाश्रयणेन लाघवात्। अपि च श्वेताश्वतरोपनिषदि 'एको हि रुद्र' इति मन्त्रे शिवव्यतिरिक्तस्य जगदीश्वरत्वं निषिध्यते। तस्य ह्ययमर्थः। एक एव रुद्रः न तत्र द्वितीयस्तिष्ठति। किं सर्वात्मना निषिध्यते। न। य इमाँल्लोकानीशनीभिश्शक्तिभिरिष्टे तादृग्द्वितीयो निषिध्यत इति। श्वेताश्व-

---

नयमणिमालायाम्

अथ सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

प्रकृतत्वात्क्रतुवाक्ये मनोमयत्वादिधर्मको जीवः। स वितथसंकल्पोऽपि स्यात्सति वस्तुन्यसंकल्पः ॥ ३३ ॥
ब्रह्मावरुद्धमासीदुपासनमुपक्रमाम्नातम्। तद्गुणसमर्पणपरे वाक्ये जीवः कथं प्रविशेत् ॥ ३४ ॥

इति सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणम् ॥ १ ॥

तर एव 'यो देवाना'मिति मन्त्रे तस्य विश्वाधिकत्वं च श्रूयते। तद्विश्वपतित्वलिङ्गम्। तदन्यस्य विश्वपतित्वे तस्य तदधिकत्वासिद्धेः। यद्यप्यत्र प्रार्थनारूपं स्तुतिलिङ्गं दृश्यते तथाप्यत्र यच्छब्दयोगेनानूद्यमानस्य विश्वाधिकत्वस्य प्रापकप्रमाणसापेक्षत्वात्तत्रैव श्वेताश्वतरे श्रूयमाणं 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम्। पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीड्यम्। न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम्। स कारणं कारणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिप' इत्यादिकं शब्दतोऽर्थतश्च तत्प्रापकं प्रमाणमिति ततो निर्विवादविश्वाधिकत्वसिद्धिरनुसन्धेया। 'नन्वग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमः तदन्तरेण सर्वा अन्या देवता'इति बह्वृचब्राह्मणे विष्णोस्सर्वदेवतोत्कर्षश्श्रूयत इति चेन्मैवम्। आग्नावैष्णवपुरोडाशार्थवादस्यास्य 'अग्निर्मुखं प्रथमो देवताना' 'मग्निरेतु प्रथमो देवताना' 'मग्निस्सर्वा देवता' 'अग्निमुखा वै देवाः' 'राजानौ वा एतौ देवतानां यदग्नीषोमा'वित्यादिश्रुतिभि'र्यथाग्निर्देवतानां स्यादृतूनां कुसुमाकरः। द्विपदां ब्राह्मणश्श्रेष्ठ' इत्यादिस्मृतिभिः 'हुताशनपुरोगमा' इत्यादिविष्णुपुराणादिलिङ्गैश्चाग्नेरुत्कर्षप्रतीतेस्सर्वदेवतान्यूनत्वायोगेनाग्निरवम इत्यंशे कांश्चिद्देवताविशेषान्प्रत्यग्नेरवमत्वपरतया सङ्कुचितार्थत्वस्यासदालम्बनार्थवादत्वरूपस्य वक्तव्यतया तत्समभिव्याहृते 'विष्णुः परम'इत्यंशेऽपि तथा तस्योचितत्वात्। यत्त्विममर्थवादमवलम्ब्य 'ग्रहणार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वा'दिति (जै०) पूर्वतन्त्राधिकरणे सिद्धान्तवर्णनं तदविवक्षितार्थं कञ्चिदर्थवादमवलम्ब्य प्रवृत्ते पूर्वपक्षे तथाभूतमेवार्थवादान्तरमवलम्ब्य तन्निराकरणार्थं 'महृदयवाचामहृदया एव प्रतिवाचो भवन्ती'ति न्यायेन प्रवृत्तं कृत्वाचिन्तारूपमिति तत्रैवाधिकरणे व्यक्तम्। एतेन 'विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः। न किरिन्द्र त्वदुत्तर'इत्यादिमन्त्रेष्विन्द्रादीनामपि विश्वोत्तरत्वं दृश्यत इत्यपि शङ्का निरस्ता। कर्मविधिस्तावकार्थवादवत् कर्मान्वयिपदार्थस्मृत्यर्थानां मन्त्राणामप्यन्यपरत्वाविशेषेणानन्यपरवेदान्तप्रतिपन्नार्थविरुद्धार्थसमर्पणाक्षमत्वात्कर्मान्वयिपदार्थेष्वसमर्थानामत एवानूहनीयानां तद्विशेषणानां मन्त्रेषु बहुलमुपलब्धेश्च। 'इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छ'दित्यादौ इष्टकासु परमेश्वरीयधर्मारोपेण स्तुतिवदिन्द्रे परमेश्वरधर्मारोपेण स्तुतिसम्भवाच्च। अपि चाथर्वशिखायां ध्येयनिर्धारणार्थे 'ध्यायीतेशान'मित्यादिसन्दर्भे स्वाभाविकनिरतिशयैश्वर्यवानत एव सकलफलप्रदानशक्तश्शिवो मुमुक्षुभिर्ध्येय इति प्रतिज्ञाय ब्रह्मादयः किं न तादृशाः येन ते तैर्ध्येया न स्यु'रित्याकाङ्क्षायां तेषां शिवादुत्पत्तिवर्णनेन ते परिच्छिन्नैश्वर्या इति सूचयित्वा शिवोऽपि कुतश्चिदुत्पन्नश्चेत्सोऽपि तथा स्यादित्याशङ्कापरिहारार्थं तस्योत्पत्त्यभावं प्रतिपाद्य सोपपत्तिकमनितरसाधारणं तस्य सर्वैश्वर्यमुपसंहृतम्। तदेतत्सर्वं'मत्ता चराचरग्रहणा' (ब्र० १–२–९सू०)दित्यनन्तराधिकरणे स्फुटीकरिष्यते। ततश्च ब्रह्मादीनां ध्येयत्वव्यवच्छेदायैश्वर्यपरिच्छेददोषमुद्भाव्य ध्येयत्वेनोपदिष्टस्य शिवस्य तद्दोषपरिजिहीर्षया निरतिशयैश्वर्यप्रतिपादनं सङ्कुचितैश्वर्यपरत्वे अन्यत्रोद्भावितदोषपरिहारालाभेन सङ्कोचासहिष्णुत्वात् सर्वलोकगत्याकाशानन्तत्वप्रतिपादनवदनन्यथासिद्धम्। उदाहृतमन्यच्च देवतान्तरैश्वर्यप्रतिपादनं चातुर्मास्यफले क्षयिष्णुन्यक्षय्यत्वव्यपदेशवत् सङ्कुचितार्थपरं नेतुं शक्यमन्यथासिद्धम्। 'ब्रह्मादयोऽपि लोकानां सर्गस्थित्यन्तहेतवः। निग्रहानुग्रहं प्राप्ताः शिवस्य वशवर्तिनः। शिवः पुनर्न कस्यापि निग्रहानुग्रहास्पदम्। अतोऽन-

परमेश्वर एव निखिलभुवनाधिपत्यमभ्यस्यते। 'एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुर्य इमाँल्लोकानीशत ईशिनीभिः'(श्वे० ३.२) इति रुद्रव्यतिरिक्तस्य जगदीश्वरत्वं निषिध्यते। 'विश्वाधिको रुद्रः'(महाना० १०) इति विश्वाधिकत्वं च तस्यैव श्रूयते। अतो विश्वपतित्वादिलक्षणो नारायणात्मा परमेश्वर इति समीचीनम्॥ ननु 'नारायणात्मा' इति नारायणान्तर्यामी परमेश्वर इति हृदयम्। तदयुक्तं; 'नारायणपरं ब्रह्म' इति नारायणस्य परब्रह्मभावमुक्त्वा 'पद्मकोशप्रतीकाशम्' इत्यादिना पुरुषस्य हृदयपुण्डरीकस्थानमुक्त्वा 'तस्य मध्ये वह्निशिखा' इत्यादिना जीवस्वरूपमुक्त्वा 'तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः' इति परमात्मत्वेन जीवान्तर्यामित्वेन तस्योपास्यत्वमवगम्यते। 'स ब्रह्मा स'

तिशयैश्वर्यं तस्यैवेति सुनिश्चित'मिति पुराणरीत्या प्रवृत्तत्वेन व्यत्यस्तोत्कर्षापकर्षासहिष्णुत्वादप्यनन्यथासिद्धम् उपपत्तिरूपतात्पर्यलिङ्गत्वादपि प्रबलम्। न चैवंभूतं नारायणस्य विश्वपतित्वादिवर्णनम्। लोकाक्षिगृह्याम्नातो 'विष्णवे सर्वाधिपतय'इति मन्त्रो न पूर्वमन्त्रप्रतिपन्नेभ्योऽग्न्यादिदेवेभ्यो व्यवच्छिद्य नारायणे सर्वैश्वर्यप्रतिपादकः। द्वादशसु होमेषु प्रत्येकं विनियुक्तानां मन्त्राणामेकवाक्यत्वाभावात् प्रत्येकं चतुर्थ्यन्तानामग्न्यादिपदानां शिखावाक्यान्तर्गतपदानामिव केभ्यश्चित्सर्वैश्वर्यव्यवच्छेदे क्वचित्तत्प्रतिपादने च सामर्थ्याभावाच्च। तत्र च 'रुद्राय भूताधिपतये स्वाहे'ति मन्त्राम्नातो रुद्रो लोकपालः। इन्द्रादिप्रायपाठात्। लोकपालरुद्रश्च शिवकलाविर्भावयुक्तः कश्चिद्गणनाथः। कूर्मपुराणे लोकपालपुर्यष्टकवर्णनप्रस्तावे 'तस्याश्च पूर्वदिग्भागे शङ्करस्य शुभा पुरी। नाम्ना यशोवती पुण्या सर्वेषां सुदुरासदा। तत्रेशानस्य भवनं रुद्राविष्टतनोश्शुभम्। गणेश्वरस्य विपुलं तत्रास्ते स गणैर्वृत' इति श्लोकैस्तथाविष्करणात्। तस्मादिह नारायणस्यात्मभूतः परमेश्वर एव विश्वपतित्वादिधर्मैः प्रतिपाद्यत इति सूत्रे शारीरपदं मूर्त्यात्मपरतया प्रयुक्तम्। ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवानां मूर्तयो हि पञ्चकृत्यकारिण्यः शिवस्य साधारण्यो मूर्तयः। ब्रह्मादयस्त्वसाधारण्येन तास्वेकैकाभिमानिनो मूर्त्यात्मान इति। शारीरपदमपि तत्रतत्र शरीरे भव इति व्युत्पत्त्या तत्समानार्थम्॥ एवं पूर्वपक्षसिद्धान्तप्रकारं सूत्रार्थं च शब्दगत्यार्थगत्या च 'सहस्रशीर्षं देव'मित्यारभ्येत्यादिना 'नारायणात्मा परमेश्वरः श्रूयत इति समीचीन' मित्यन्तेन सन्दर्भेण सङ्ग्रहेण प्रदर्श्योत्तरसूत्रमवतारयितुमाशङ्कते–नन्विति। अयमर्थः। नारायणस्यात्मा तदन्तर्यामी परमेश्वर इत्ययुक्तम्। नारायणः खल्वत्र परं ब्रह्मेति श्रूयते। अतस्स एवान्तर्यामीति युक्तम्। उपरितनसन्दर्भपर्यालोचनयापि तथैव स्पष्टमवसीयते। तत्र ह्युपासकस्य हृदयपुण्डरीकं प्रस्तुत्य 'तस्य मध्ये महा'नित्यादिना 'सन्तापयति स्वं देह' मिति देहस्वामित्वलिङ्गावगमितं जीवात्मानमग्निशब्दलक्षितं तन्मध्यगतमुक्त्वा 'तस्य मध्ये वह्निशिखे'त्यादिना तत्प्रभारूपान्तर्हृदयचिच्छक्तिं हृदयपुण्डरीकमुकुलावच्छेदकृतदीर्घभावेन दीपशिखाकारां तन्मध्यगतामुक्त्वा तन्मध्ये तदन्तर्यामितया

---

(१) 'पर्यायतया' इति च. पाठः।

शिवः' इत्यादिना तद्विभूतित्वं ब्रह्मशिवादीनामुच्यते। अतो नारायण एव
विश्वपतिः परब्रह्मभूतो जीवान्तर्यामित्वेनोपास्य इति तदात्मकत्वेन तदधिकत्वं
तदुपास्यत्वं च परमेश्वरस्य वक्तुमयुक्तमित्यत आह—

॥ सू ॥ कर्मकर्तृव्यपदेशात् ॥ ४ ॥

कर्मत्वं कर्तृत्वं च व्यपदिश्यते तत्र ध्यातृध्येययोः परमेश्वरनारायणयोः।
कथं ? 'पद्मकोशप्रतीकाशम्' इति प्रकृतस्य नारायणस्यैव हृदयमुच्यते

निर्दिश्यमानः परमात्मा प्रकृतो नारायण एव भवेत्। न च 'पद्मकोशप्रतीकाश'मित्यादिना
वर्ण्यमानं हृदयपुण्डरीकं नाशब्दनिर्दिष्टस्योपासकस्य। किं तु प्राक्शब्दसन्निधापितस्य ना-
रायणस्यैव। यथा 'हृदयस्याग्रेऽवद्यती'त्यत्र निर्दिष्टं हृदयं प्राक्प्रस्तुतस्य पशोरेव न तु
यजमानस्य। अतो नारायणस्योपासकत्वपर्यवसानान्नायमुपास्यः परमात्मा। किं तु पूर्वा-
नुवाके 'यः परस्स महेश्वर'इति प्रस्तुतः शिव एवेति वाच्यम्। प्राक् परं ब्रह्म परं ज्योतिः
परमात्मेति प्रतिपादितस्य नारायणस्योपासकत्वेनान्वयायोगात्। अतः 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो
दृश्यत'इत्यत्रोपासकाक्षिवदुपासकहृदयमुपासनास्थानत्वेन निर्दिश्यते। तन्मध्यवर्ती पर-
मात्मा चाव्यवहितप्रकृतो नारायणः न तु व्यवहितप्रकृतश्शिव इति युक्तम्। 'आत्मा ना-
रायणः पर'इति नारायणस्यैव प्राक्परमात्मत्वेनोक्तत्वात् उपास्यपरमात्मविभूतिषु 'स ब्रह्मा
स शिवस्सेन्द्र' इति शिवस्य परिगणनाच्च। ननु, प्रागुपास्यत्वेन निर्दिष्टस्योपासनास्थानवर्ति-
त्वप्रतिपादनमुचितम्। शिव एव च 'तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्य'मिति पूर्वानुवाकविहिता-
यामुपासनायामुपास्यत्वेन निर्दिष्टः। तत्रोपास्यपरस्य यत्पदस्य पूर्वापरमन्त्रगतरुद्रमहेश्वरना-
मसमर्पितशिवपर्यवसायित्वात्। मैवम्। 'सहस्रशीर्षं देव'मित्यारभ्य नारायणगुणकीर्तनवै-
यर्थ्यपरिहाराय तदुपासनविधेः कल्पनीयत्वेन तस्याप्युपास्यत्वेन प्रकृतत्वात्। एतेन 'पद्म-
कोशप्रतीकाश'मित्यादेः पूर्वानुवाकविहितशिवोपासनासम्बन्धिहृदयपुण्डरीकसंस्पर्शात्तदपे-
क्षितगुणविधिपरत्वमवसीयत इत्यपि शङ्का निरस्ता। नारायणगुणकीर्तनकल्प्यतदुपासनवि-
धिना शिवोपासनाप्रकरणस्य विच्छिन्नत्वात्। न च जुह्वादीनामव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धवद्धृ-
दयस्याव्यभिचरितशिवोपासनासम्बन्धोऽस्ति। येन प्रकरणाभावेऽपि जुह्वादिद्वारेण पर्णता-
दीनां क्रत्वन्वयवद्धृदयद्वारेण तद्धर्माणां वाक्यद्वारेण तदन्वयो भवेत्। उपासनासम्बन्ध
एव हि हृदयस्य नाव्यभिचरितः। लौकिकचिन्तादिसाधारण्यात्। अत एव 'शुक्रं प्रविध्य
हृदयं प्रविध्ये'त्यादिमन्त्राणां हृदयद्वारेण न विद्याङ्गत्वम्। तस्मान्नारायणगुणकीर्तनसामर्थ्य-
कल्प्योपासनोपास्यत्वेन प्रकृतस्स एवोपासकहृदयपुण्डरीकमध्यगतजीवान्तर्यामित्वेन प्रति-
पाद्य उपास्य इति शिवस्य तदन्तर्यामित्वं तदुपास्यत्वं च वक्तुमयुक्तमित्येवमाशङ्कानिराकर-
णार्थमिदं सूत्रमिति ॥ सू ॥ कर्मकर्तृव्यपदेशात् ॥ ४ ॥ कर्मकर्तृपदद्वयं भावप्रधानमभि-
प्रेत्य साध्याहारं सूत्रं व्याचष्टे—कर्मत्वमिति। प्रकृतस्येति। 'य एषोऽक्षिणी'त्यत्र शब्द-
सन्निधापितस्य कस्यचित्सम्बन्धिनोऽभावात् उपासकस्याक्षि गृह्यते। इह शब्दसन्निधापिते
सम्बन्धिनि लभ्ये नातथाभूतः सम्बन्धी ग्राह्यः। 'नारायणपरं ब्रह्मे'त्यादिकं सहस्रशीर्षत्वा-

---

(१) 'वाक्यप्रमाणेन' इति च.पाठः।

'परमात्मा व्यवस्थितः' इति परमेश्वर एव परमात्मा तदन्तर्वर्तितया ध्येय-
त्वेनोच्यते। ततो ध्यातृत्वेन नारायणस्य ध्येयत्वेन परमेश्वरस्य च कर्मत्वं कर्तृ-
त्वं च व्यपदिश्यते। अतो नारायणादन्य एवोपास्यः परमात्मा। 'स ब्रह्मा स
शिवः' इत्यादिना ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रादिप्रपञ्चविभूतिविशिष्टत्वं परमेश्वरस्यो-
पदिश्यते। अत्र विष्णोरग्रहणेऽपि कैवल्योपनिषदि श्रूयते। 'हृत्पुण्डरीकं विर-
जम्' इत्यादिना हृदयपुण्डरीकं प्रस्तुत्य, 'उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं
नीलकण्ठं प्रशान्तम्। ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात्।
स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट्। स एव विष्णुः स
प्राणः स कालोऽग्निः ॥ (कैव)' इत्यादि। तन्न्यायोऽत्राध्याहार्यः। 'यो वै रुद्रः स
भगवान् भूर्भुवःसुवर्यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नमः यश्च विष्णुः, यश्च महेश्वरः'
इत्याद्यथर्वश्रुतिरपि द्रष्टव्या। अत्र विभूतित्वेन ब्रह्मशिवयोर्मध्ये विष्णोरग्रह-
णं परमेश्वरोपासकतया तस्य प्रस्तुतत्वादित्यविरोधः ॥ 'सहस्रशीर्षा पुरुषः'

दिगुणकीर्तनं च नोपासकत्वान्वयविरोधीति समर्थयिष्यत इति भावः। परमेश्वर एवेति।
परमेश्वर एव 'परमात्मा व्यवस्थित' इत्युक्तः परमात्मा नारायणहृदयपुण्डरीकमध्यवर्तित्वेनो-
च्यते ध्येयत्वेन हेतुनेति योजना। ध्येय एव हि ध्यानस्थानवर्तित्वेन वक्तुमुचितः। ध्ये-
यत्वं च परमेश्वरस्यैव पूर्वानुवाके प्रतिपन्नम्। तत्र च परमात्मशब्दोऽपि वर्तितुमर्हति।
'अणोरणीया'निति विद्योपक्रममन्त्रे तस्य महामहिमयुक्तात्मनः प्रस्तुतत्वादिति भावः। न-
न्वेतावता परमेश्वरस्यैवादित्यपुरुषान्तर्वर्तित्वेनेव नारायणहृदयपुण्डरीकवह्निशिखामध्यवर्ति-
त्वेनास्मदाद्युपास्यत्वमत्र लभ्यते न तु नारायणोपास्यत्वमपि। तथा च कथं 'कर्मकर्तृव्यप-
देशा'दिति सूत्रोपपत्तिरित्याशङ्क्याह—तत इति। यस्मात्प्रकृतो नारायणो हृदयपुण्डरीकस-
म्बन्धित्वेनान्वेति ततो हृदयपुण्डरीकवर्तित्वेनोक्तस्य पूर्वानुवाके हृदयवदुपास्यत्वस्य दृष्टत-
यात्रापि नारायणहृदयपुण्डरीकवर्तित्वेनोक्तस्य नारायणोपास्यत्वप्रतीतौ तन्निर्वाहाय 'महा-
ज्ञेय'मिति नारायणविशेषणम्। महान् 'धातुः प्रसादान्महिमानमीश'मिति प्राज्ञमहत्त्वेन
वर्णितो भवादिनामाष्टकान्तर्गतमहान्नामा च परमेश्वरो ज्ञेयः उपास्योऽस्येत्येवमर्थकं वक्तुमु-
चितमिति तेन विशेषणेन परमेश्वरनारायणयोर्ध्यानक्रियायां कर्मकर्तृभावो व्य-
पदिश्यत इत्यर्थः। एवं 'महाज्ञेय'मिति विशेषणस्य सिद्धान्तोपयोगित्वं सूचयितुमेव भाष्ये
तावत्पर्यन्तं विषयवाक्यं लिखितम्। तन्न्यायोऽत्रेति। तथैवात्रापि विष्णोरुपास्यविभूत्य-
न्तर्गतिर्विवक्षितेत्यभ्युपगन्तव्यम्। विध्यैक्यादिति भावः। ब्रह्मविष्णुरुद्राणां परमेश्वरविभू-
तित्वं श्रुत्यन्तरे सिद्धमित्युदाहरति—यो वै रुद्र इति। नारायणानुवाके विष्णोरुपास्यवि-
भूतिविवक्षायामपि तदनभिधानमुपासकत्वनिर्देशेनैव तल्लाभादित्याह—अत्रेति। उत्तरसूत्र-
मवतारयितुमाशङ्कते—सहस्रशीर्षेति। पुरुषसूक्ते सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टं पुरुषमुपक्रम्य
तस्य निजैकांशसमाप्तजगद्विशिष्टतया सकलजगदुपादानत्वमुक्तम्। स एव पुरुषो नाराय-
णानुवाकेऽपि 'सहस्रशीर्ष'मित्यारभ्य 'व्याप्य नारायणः स्थित'इत्यन्तेन प्रतिपाद्यते। स च

---

(१) '[illegible]' इति च. पाठः।

इत्यारभ्य प्रस्तुतस्य पुरुषस्य 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति निजैकांशजगद्विशिष्टत्वमुच्यते । 'सहस्रशीर्षं देवम्' इति स एवात्र नारायण इति बोध्यते । स चायं 'नारायणपरं ब्रह्म' इति ब्रह्मत्वेनोच्यते । ब्रह्मैव हि सर्वोपास्यम् । कथमस्य तथाभूतस्यान्यं प्रत्युपासकत्वमित्यत आह—

॥ सू ॥ शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

'नारायणपरं ब्रह्म' इति शब्दविशेष एव नारायणात् परमिति ब्रह्म प्रतिपादयति । अतो नारायणादन्यदेव परं ब्रह्मोपास्यम् । परब्रह्मणः सहस्रशीर्ष-

---

पुरुषः परं ब्रह्मेति युक्तम् । ततोऽन्यत्र जगदुपादानत्वासम्भवात् । 'उतामृतत्वस्येशानः' 'नान्यः पन्था'इत्यादिलिङ्गैः पुरुषसूक्तस्य च परब्रह्मविषयत्वावगमात् । आहत्य चात्र परं ब्रह्मेति प्रतिपाद्यते । ब्रह्म च सर्वोपास्यं प्रसिद्धम् । अतस्तस्यान्योपासकत्वेनान्वयकथनमयुक्तमिति शङ्कानिराकरणार्थमुत्तरसूत्रमित्यर्थः ॥ सू ॥ शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥ नारायणपरमिति । समस्तपदरूपादत्रत्यशब्दविशेषादेव नारायणाद्भिन्नं ब्रह्म प्रतीयते । अतो नारायण एव ब्रह्मेति शङ्कात्र नावकाशमासादयतीति भावः । कथं तर्हि तस्य जगदुपादानत्वोक्तिरित्याशङ्क्य सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टनारायणाख्यपुरुषावस्थस्य परमेश्वरस्य जगदुपादानतायाः प्रकृत्यधिकरणे व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात्तत्रापि तदुक्तिरुपपद्यत इत्याह—परब्रह्मण इति । 'नारायणपरं ब्रह्मे'ति मन्त्रेणापि प्रकृत्यधिकरणे व्युत्पादयिष्यमाणः स एवार्थः प्रतिपाद्यते । तत्र हि 'विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवती'ति विश्वस्य पुरुषपारतन्त्र्यरूपं तदुपजीवकत्वं पुरुषस्य च विश्वात्मकत्वमुक्तम् । 'पतिं विश्वस्ये'त्यनन्तरमन्त्रे च तदेव विश्वात्मत्वमनूदितम् । तर्हि ब्रह्मणः किं न विश्वात्मत्वमित्याकाङ्क्षायां तस्यैव विश्वात्मत्वं विश्वोपादानत्वरूपं पुरुषावस्थाद्वारकमित्यनेन मन्त्रेण प्रतिपाद्यते । तत्र 'नारायणपरं ब्रह्मे'त्यनेनैतदुच्यते । शिवाख्यं परं ब्रह्म नारायणपरं नारायणप्रधानम् । नारायणपरतन्त्रमिति यावत् । निरतिशयस्वातन्त्र्यशालिनः कथं वा पारतन्त्र्यमित्याकाङ्क्षायामुच्यते 'तत्वं नारायणः परः' परो नारायणश्चिच्छक्त्यवस्थारूप आदिनारायणः शक्त्यादिपृथिव्यन्तसकलतत्वात्मकः । तदुपादानत्वात् । अतः परब्रह्मणो जगदात्मना भवनं पुरुषावस्थाद्वारकमिति तस्य तत्पारतन्त्र्यमुक्तमिति भावः । एवं जडोपादानतायां परब्रह्मणः पुरुषावस्थापत्त्यपेक्षत्वमुक्तम् । चेतनोपादानतायां तदुच्यते । 'नारायणपरो ज्योतिः' प्रकाशात्मकं चेतनोपादानतावस्थं ब्रह्मापि नारायणपरः । पूर्ववद्व्याख्येयम् । लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । तत्र हेतुरुच्यते— 'आत्मा नारायणः परः' । परो नारायणः आत्मा सर्वोऽपि चेतनवर्गः । तदुपादानत्वादिति । इत्थमेव यजुर्वेदारण्यकभाष्ये भट्टभास्करेणापि व्याख्यातोऽयं मन्त्रः । यत्तु भाष्ये 'नारायणपर'मित्यस्य 'नारायणात्पर'मिति विवरणं तदर्थसिद्धस्य नारायणभिन्नत्वस्य प्रकटनार्थम् । तथैवार्थपरिग्रहे तु नारायणपरमित्यनेनैवार्थसिद्धस्यानुवादो 'नारायणः पर' इति । ब्रह्मणो नारायणभिन्नत्वे हि नारायणोऽपि तद्भिन्नो भवति । उत्तरनारायणे 'नारायणपरो ज्योतिरात्मे'त्येकं वाक्यम् । त'न्नारायणः पर' इति तत्सिद्धार्थानुवादः । अस्मिन्पक्षे न विश्वात्मत्वोपपादकोऽयं मन्त्रः किं तूपास्योपासकभावाक्षिप्तप्रधानोपसर्जनभावोपपादक इति वि-

त्वादिविशिष्टपुरुषरूपेण जगदुपादानत्वात् । परब्रह्मात्मकस्य तस्य जगदाकारत्वमिति वक्ष्यामः 'प्रकृतिश्च' (ब्र०२.१.२३) इत्यधिकरणे ॥

नारायणस्योपासकत्वे प्रमाणान्तरमाह—

॥ सू ॥ स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

'एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः । दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥(भ०गी११.९) इति स्मृतेश्च महायोगस्वामिनो नारायणस्य परमेश्वरविषयो योगःसमाधिरभिव्यज्यते । अत्र, 'अहं यथावदाराध्यः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा । तस्मा-

---

शेषः । ननु 'नारायणपरं ब्रह्मे'त्यस्य नारायणः परं ब्रह्मेत्येवार्थः । विभक्त्यश्रवणं तु 'सुपां सुलु'गित्यादिना तल्लोपादित्यभ्युपगन्तव्यम् । 'अहमेव परं ब्रह्म परं तत्वं पितामह । अहमेव परं ज्योतिः परमात्मा त्वहं विभुः ।' इति लिङ्गपुराणे तदुपबृंहणदर्शनादिति चेदुच्यते । अयं श्लोकस्तत्र महालिङ्गप्रादुर्भावात्पूर्वं ब्रह्मनारायणयोः परस्परोत्कर्षविवादप्रस्तावे ब्रह्माणं प्रति नारायणोक्तिरूपः । अनन्तरं तद्विवादप्रशमनार्थोऽद्भूतमहालिङ्गमध्यसन्निहितस्य शिवस्य वचनैः 'पश्यतं मां महादेवं भयं सर्वं विमुच्यताम् । युवां प्रसूतौ गात्राभ्यां मम पूर्वं महाबलौ । त्रिधा भिन्नोऽस्म्यहं विष्णो ब्रह्मविष्णुभवाख्यया । सर्गरक्षालयगुणैर्निष्कलः परमेश्वरः । संमोहं त्यज विष्णो त्व'मित्यादिभिः तत्रैवापोदितः कथमर्थतत्त्वव्यवस्थापकः । प्रत्युत मोहावस्थावचनत्वाविष्करणेन भ्रान्तिगृहीतमन्त्रार्थोपन्यासोऽयम् । मन्त्रार्थस्तु गूढोऽन्यः इत्येव तदाशयः स्पष्टं प्रतिभाति । तात्पर्यसङ्ग्रहे त्वाचार्यैः नारायणेत्येतद्भिन्नं पदमिति प्रौढिवादेनाभ्युपगम्य नारायणस्य परब्रह्मत्वादिकं विश्वपतित्वादिकमिवोपास्यगतमेव तदभेदभावनादार्ढ्यसिद्धमुपन्यस्तमित्युपपादितम् । 'ब्रह्मोच्यते परमसौ परमं च तत्वं ज्योतिः परं च परमेश्वर पद्मनाभः । त्वद्भावनैकरसिकस्त्वदनन्यभावान्मन्त्री यथा गरुडभावनया गरुत्मान् ।' इति । तत्रायमाशयः । 'ऋतं सत्य' मित्युपास्यरूपसमर्पकेऽग्रिमानुवाके तस्यापि परब्रह्मभावः श्रूयते । न चोभयोस्स युक्तः । नाप्युपासकः परं ब्रह्म उपास्यस्तदन्य इति युक्तम् । तस्मादुक्तैव रीतिरनुसर्तव्या । न चाभेदभावनासिद्धा उपास्यधर्मा उपासकेनैव स्वगतत्वेन वर्ण्यन्ते न तु तटस्थवचनैरिति नियमोऽस्ति । 'उत्ताना वै देवगवा वहन्ती'त्यादिवदन्यश्रमसिद्धस्याप्यन्येनानुवदितुं युक्तत्वादिति ॥ नारायणस्य हृदयसम्बन्धान्महाज्ञेयमिति विशेषणाच्च सिद्धं परमेश्वरोपासकत्वमुपबृंहणेन दृढीकर्तुमुत्तरसूत्रमित्याह—नारायणस्येति ॥ सू ॥ स्मृतेश्च ॥ ६ ॥ अभिव्यज्यत इति । महायोगेश्वर इति श्रीकृष्णस्य योगनिद्रामुक्त्वा तत्सामर्थ्यात्पारमेश्वरप्रदर्शनोक्त्या तद्योगः परमेश्वरविषय इति ज्ञाप्यते । गरुडभावनां विना गारुडरूपस्येव परमेश्वरभावनां विना तदीयरूपस्यान्येन प्रदर्शयितुमशक्यत्वात् । परमेश्वरभावनासामर्थ्यादेव दधीचेनापि तदीयं रूपं प्रदर्शितमिति लिङ्गपुराणादिषु दक्षदधीचसंवादे प्रतिपादितत्वाच्चेति भावः । 'दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वर'मिति पूर्वश्लोके कृष्णस्य परमेश्वरविषयो योगः कण्ठतः प्रतिपादितः । तथापि कृष्णेन दर्शितं रूपं पारमेश्वरमित्येतदपि ज्ञापयितुमयं श्लोक उदाहृतः । यत्त्वाश्वमेधिके 'द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं तन्निदर्शये'त्युदङ्कप्रार्थनायां 'ततस्स तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास त-

दिष्टतमः कृष्णादन्यो मम न विद्यते ॥' इति अश्वत्थामानं प्रति परमेश्वरवचनं

द्रपुः । शाश्वतं वैष्णवं धीमान्ददृशे यद्धनञ्जय'इति तस्मै कृष्णेन प्रदर्शिते रूपे वैष्णवपदं तदुपक्रमानुसारेणैश्वरपरम् । नामाष्टकादिषु शिवेऽपि विष्णुनाम्नः प्रसिद्धेः । 'तद्दृष्ट्वा परमं रूपं विष्णोर्वैष्णवमद्भुतम् । विस्मयं च ययौ विप्रस्तद्दृष्ट्वा पारमेश्वर'मिति तदनन्तरश्लोके विष्णोरित्यनेनैव विष्णुसम्बन्धित्वे सिद्धे वैष्णवमित्यस्यैश्वरविषयतयैवापौनरुक्त्यस्य वक्तव्यत्वाच्च कृष्णस्य परमेश्वरतया दर्शनेन विस्मयप्रदर्शनाच्च । 'संहरस्व पुनर्देव रूपमक्षय्यमुत्तमम् । पुनस्त्वां स्वेन रूपेण द्रष्टुमिच्छामि शाश्वत'मित्यनन्तरश्लोके पुनः परिग्राह्ये प्राचीनरूपे स्वकीयविशेषणत्वेनैतस्यान्यदीयत्वविभावनाच्च । 'अहं यथावदाराध्य'इति सौप्तिके पर्वणि अश्वत्थामानं प्रति परमेश्वरवचने यथावदाराधनं विवक्षितम् । 'तस्मादिष्टतम'इत्यादिवाक्यशेषात् । 'यथान्तरोपचारेण नरः स्त्रीषु प्रसीदति । तथान्तरेण ध्यानेन प्रसीदति महेश्वरः । बहिःकर्मकरा यद्वज्ञातीव फलभागिनः । दृष्टा नरेन्द्रभवने तद्वदत्रापि कर्मिणः । हिंसादोषविनिर्मुक्तो विशुद्धश्चित्तसाधनैः । ध्यानयज्ञः परस्तस्मादपवर्गफलप्रदः ।' इत्यादिवचनैरुपासकस्यैवात्यन्तं परमेश्वरप्रसादविषयत्वावगमादित्येतदभिप्रायेणैतदपि वचनमुदाहृतम् । यद्यपि 'देवदेवस्त्वचिन्त्यात्मा अजय्यो विष्णुरव्ययः । सर्वरूपं भवं ज्ञात्वा लिङ्गेऽर्चयति तं प्रभुम् । तस्मिन्नभ्यधिकां प्रीतिं करोति वृषभध्वजः ।' इत्यादिभिर्द्रोणपर्वादिवचनैर्नारायणस्य बाह्या परमेश्वरार्चा ततः परमेश्वरस्य तस्मिन्नधिका प्रीतिश्च प्रतिपन्ना । इहापि 'सत्यशौचार्जवत्यागैस्तपसा नियमेन च । क्षान्त्या भक्त्या च धृत्या च कर्मणा मनसा गिरे'ति पूर्वश्लोकानुरोधात्कायिकार्चनादिरूपमपि यथावत्समाराधनमिह विवक्षितमिति प्रतीयते । 'तस्मादिष्टतमोऽन्यो नास्ती'तिवाक्यशेषावगतात्यन्तशिवप्रीतिकरत्वलिङ्गात् तदाराधनमिह महायोगरूपं मानसमेव प्रधानं विवक्षितम् । कायिकादिकं तु तदङ्गतयेत्यवसीयत इति भावः ॥ ननूत्तरसूत्रेणोद्भाव्य निराक्रियमाणा परमेश्वरेऽल्पौकस्त्वानुपपत्तिशङ्का न पूर्वपक्षिणस्सङ्गच्छते । 'तस्याश्शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थित'इति निर्दिश्यमान उपास्यो नारायणः न तु परमेश्वर इति पूर्वपक्षशङ्कानिराकरणं हि कर्मकर्तृव्यपदेशसूत्रमारभ्य प्रस्तुतम् । अल्पौकस्त्वानुपपत्तिशङ्का च परमेश्वर इव जगदुपादानतया व्यापिनि नारायणेऽपि तुल्या । अतश्शङ्कावकाशाभावादुत्तरसूत्रस्य तन्निराकरणार्थत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्यावतारयति–पुनरिति । अयमाशयः । अल्पौकस्त्वादयमुपास्यः परमात्मा न व्यापी परमेश्वरः किं तु जीवविशेषः कश्चिदितीह शङ्का न तु सर्वजगदुपादानभूतो नारायण इति शङ्का । इह जीव उपास्य इति शङ्कायाः कः प्रसङ्ग इति चेत् य एव नारायण उपास्य इति शङ्कायाः प्रसङ्गः सः । न ह्यत्र नारायण उपास्यः परमात्मेति मुख्यः पूर्वपक्षः । किं तु 'पतिं विश्वस्ये'त्यादौ नारायणः स्वकीयैरेव विश्वपतित्वादिभिः प्रतिपाद्यः न तूपास्यपरमात्माभेदभावनाप्राप्तैस्तदीयैरित्येवंरूपः । तदुपयोगितया परनारायण उपास्यः परमात्मा न तु शिवः येनोपास्यशिवाभेदभावनासिद्धैस्तदीयैर्विश्वपतित्वादिभिर्नारायणः प्रतिपाद्यो भवेदिति शङ्का कर्मकर्तृसूत्रमारभ्य निराकृता । इह तु सूत्रे जीवरूपः कश्चिद्देवताविशेष उपास्यः परमात्मा । अणीयसस्तस्याल्पौकस्त्वोपपत्तेः । तथा च न तदुपासकश्चिच्छक्त्यवस्थारूपो नारायणः ।

च । तस्मादन्यन्नारायणादुपास्यं परं ब्रह्म ॥ पुनरनुपपत्तिमाशङ्क्याह—

॥ सू ॥ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

'नीवारशूकवत्तन्वी पीता भास्वत्यणूपमा । तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः ॥' इति स्वल्पवह्निशिखान्तर्वर्तितया स्वल्पाश्रयत्वादल्पत्वव्यपदेशाच्चायं व्यापी न परमेश्वर इति चेत्—न, उपास्यत्वात् तथाव्यपदेशः; न स्वरूपाल्पत्वात् व्योमवत् स्वरूपमहत्त्वस्य सिद्धत्वात्—यथा घटादिषूपहितस्य व्योम्नस्तदुपाधिवशादल्पत्वं स्वरूपतो महत्त्वं च । ततो न विरोधः ॥ पुनराशङ्क्य परिहरति—

॥ सू ॥ संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

यदुक्तं 'नारायणपरं ब्रह्म' इति नारायणात् परं तदुपास्यं ब्रह्म, तदेव हि 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षम्' इत्युच्यते । तत्र परमशक्त्युमाशबलाकारतया कृष्णपिङ्गलं कृशानुरेतस्कतया चोर्ध्वरेतस्कं, त्रिलोचनतया विरूपाक्षं, पुरि पूर्वोक्तदहरपुण्डरीके शेत इति पुरुषं, ऋतं सत्यं मनोवाग्विपर्यासरहितं परं ब्रह्म इति लक्षणम् । अतोऽस्य त्रिलोचनत्वादिलक्ष-

---

णापि विश्वपतित्वादयस्तस्य सन्ति धर्माः । येन तदभेदभावनासिद्धैस्तैर्नारायणः प्रतिपाद्यो भवेदिति शङ्का निराक्रियत इति ॥ सू ॥ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥ अर्भकशब्दोऽल्पत्वलक्षकः । ओको हृदयपुण्डरीकावच्छिन्नवह्निशिखारूपं परमात्मन उपासनास्थानमल्पमिति वस्तुस्वभावादवगम्यते । 'नीवारशूकवत्तन्वी'त्यल्पत्वव्यपदेशादप्यवगम्यते । अतोऽल्पस्थानत्वान्नायं परमात्मा व्यापी परमेश्वरः किं तु कश्चिज्जीवरूपो देवताविशेष इति शङ्काभागस्यार्थमाह—नीवारेति । उपास्ये पूर्वानुवाकश्रुतेरीशरुद्रमहादेवमहेश्वरनामभिरुत्तरानुवाकश्रुतेन विरूपाक्षत्वादिविशिष्टविग्रहेण 'परं ब्रह्मे'ति श्रवणेन चावगम्यमानस्य परमेश्वरभावस्याविचलत्वादल्पस्थानत्वश्रवणमेवाल्पस्थानतया ध्येयत्वाभिप्रायेण नेतव्यम् । तथा च ध्यानार्थेनाल्पस्थानत्वेनाविरोधात् आकाशवत्सर्वगत एव परमेश्वर इति परिहारभागस्यार्थं दर्शयति—नेत्यादिना । ननूत्तरसूत्रेण परमेश्वरस्य शरीरित्वप्रयुक्तदोषनिराकरणं क्रियते । पूर्वमन्तरादित्यविद्याधिकरणे तन्निराकरणं कृतम् । अग्रेऽपि गुहाधिकरणे भोक्त्रापत्त्यधिकरणे च करिष्यते । अतो नात्र तच्छङ्कावकाशोऽस्तीत्याशङ्क्यावतारयति—पुनरिति । इहाधिकरणे परमेश्वरस्यासाधारणविग्रहविशेषेण शरीरित्वप्रयुक्तदोषशङ्का तदीयविग्रहस्येतरशरीरविलक्षणत्वसमर्थनेन निराक्रियते । गुहाधिकरणे तस्याखिलशरीरानुप्रवेशेन शरीरित्वप्रयुक्ता दोषशङ्का श्रुतिबलेन निराकरिष्यते । भोक्त्रापत्त्यधिकरणे सकलचिदचिच्छरीरकत्वप्रयुक्ता सा लोकदृष्टान्तबलेन निराकरिष्यते । अन्तरादित्यविद्याधिकरणे तु वक्ष्यमाणन्यायावष्टम्भेन भाष्यमात्रे तन्निराकरणं कृतम् । न तत्सूत्रारूढमतो नास्य सूत्रस्य वैयर्थ्यमित्याशयः ॥ सू ॥ सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥ यतोऽस्य त्रिलोचनत्वादीति । 'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ती'ति

णशरीरसंबन्धात् शरीरगतसुखदुःखादिसंभोगप्राप्तिरिति चेत्—न, वैशेष्यात्। सुखदुःखभोगहेतुभ्यो जीवशरीरेभ्यो ब्रह्मरूपस्यास्ति हि वैशेष्यम्; इच्छागृहीतत्वादस्य, तेषां कर्ममूलत्वाच्च। अत एव श्रूयते परमेश्वरः 'अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इति संसारिशरीरधर्मरहितत्वेन। न चैवं संसारी जीवः। अत एवाप्राकृतानि पापजरामरणशोकादिरहितानि स्वेच्छासंपादितानि लीलामङ्गलरूपाणि परमेश्वरस्य 'स्थिरेभिरङ्गैः पुरुरूप उग्रः' इत्यादिषु स्थिराणि नित्यानि विज्ञायन्ते। अतः परब्रह्मणः परमेश्वरस्य जीवाद्वैशेष्यान्न तद्वच्छरीरादिगतदोषापत्तिः।

श्रुतेः सशरीरत्वे सुखदुःखादिकमवर्जनीयम्। अतो नायमुपास्यः परमात्मा परमेश्वरः। किं तु लोकपालरुद्रवत्कश्चन रुद्रविशेष इत्यभ्युपगन्तव्यमिति भावः। तदभिप्रायेणैव पूर्वसूत्रनिराकरणीयापि शङ्का सा तत्रेशमहेश्वरश्रुतिभ्यां तत्समभिव्याहृततया सर्वदेवप्रथमहिरण्यगर्भस्रष्टृविषयतया संसाररुग्द्रावकत्वप्रवृत्तिनिमित्तया रुद्रश्रुत्याऽग्रिमानुवाकश्रुतस्य विग्रहस्य पारमेश्वरत्वप्रसिद्ध्या ब्रह्मश्रुत्या च निराकृता। इह तु परमेश्वरस्य दुःखादिप्रसङ्गान्नास्ति स्वतो विग्रहः। कदाचिद्विरूपाक्षत्वादिविशिष्टेषु रुद्रविशेषाणां विग्रहेष्वाविर्भावसत्त्वात् तथाभूतविग्रहत्वव्यपदेशः। अत एव 'स्थाने संशयितुं विप्रा' इति वायुसंहिताध्याये सदाशिवादिविग्रहेष्वेव तस्याविर्भाव उक्तः। अतोऽत्र कश्चन रुद्रविशेष एवोक्तरूपविग्रहाभिमान्यत्रोपास्यः प्रतिपाद्यते। तत्र कादाचित्कपरमेश्वरावेशसद्भावमात्रेणोपचारात्तस्मिन्परमेश्वरनामादिश्रवणमिति शङ्का। परमेश्वरस्य विग्रहवत्त्वे दोषाप्रसक्तेः। कैवल्योपनिषदादिषु तदीयदिव्यविग्रहप्रसिद्धेर्नात्र तदीयश्रुतिलिङ्गानां क्लिष्टगत्यान्यत्र नयनं कार्यम्। वायुसंहितायां सदाशिवादिविग्रहेष्वेव तस्याविर्भाव इति प्रतिपादनं तद्वत्प्राकृतो विग्रहस्तस्यासाधारणो नास्तीत्येवमर्थं न तु विग्रहमात्रनिरासार्थम्। तस्यास्संहिताया उपक्रम एव 'अप्राकृतवपुः श्रीमान् लक्ष्यलक्षणवर्जित'इत्यादिश्रवणात्तदुत्तरभागे तदसाधारणसाम्बविग्रहवर्णनदर्शनाच्चेत्येवमत्र निराक्रियत इति विशेषः। परमेश्वरविग्रहस्याप्राकृतत्वेनास्मदादिशरीरेभ्यो विशेषान्न तद्वत्त्वेन सुखदुःखदोषप्रसङ्ग इति परिहाराभिप्रायमाह—नेत्यादिना। वैशेष्यं विशेषः। स्वार्थे ष्यञ्। वैशेष्यादित्यस्यास्मदादिभ्यः परमेश्वरस्य शक्तिविशेषवत्त्वरूपवैलक्षण्यपरत्वेनार्थान्तरमाह—अतः परब्रह्मण इति। नन्वेवमस्या दहरविद्यायाः परमेश्वर उपास्य इति निर्णयोऽनुपपन्नः। नारायणस्यैव तदुपास्यत्वात्। तस्यैव हि नारायणानुवाके भूयान्महिमा वर्णितः। न च वाच्यं पूर्वानुवाके 'तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्य' मित्युपासनाविधिः श्रूयते। तत्रैव चोपासनाफलं श्रूयते 'परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' इति। तत्र चोपास्यपरस्य यत्पदस्य 'यो देवानां' 'यद्वेदादा'विति पूर्वोत्तरमन्त्रप्रयुक्तरुद्रमहेश्वरशब्दनिर्दिष्टे परमेश्वरे पर्यवसानं स्यात्। अत उत्पत्तिशिष्टोपास्यान्तरावरुद्धायामुपासनायां नारायणस्योपास्यत्वेनान्वयासम्भवात्परिशेषादुपासकत्वेनैवान्वयः स्यादिति। उत्पत्तिशिष्टगुणान्तरावरोधासिद्धेःउदाहृतपूर्वापरमन्त्रयोरपि नारायणपरत्वात्। तथा हि 'यो देवाना' मित्यादिना हिरण्यगर्भकारणत्वानुवादो 'नारायणाद्ब्रह्मा जायत'इत्यादिपुरोवादानुसारेण नारायणविषय इति रुद्रपदस्य तस्मिन्नेव कथंचिद्वृत्तिः कल्पनीया। 'यद्वेदादा'विति मन्त्रस्यायमर्थः।

अत्र खलूपक्रमादिभिर्लिङ्गैर्विरूपाक्षं ब्रह्म सर्वोत्कृष्टमुपास्यमिति युक्तमेव। तथा हि उपक्रमे—'अणोरणीयान्' (ऋ. सं. २.७.१७) इत्यादिना 'महिमानमीशम्' (महाना. १०.) इत्यन्तेन सकलजन्तुहृदयगुहावर्तित्वेन स्वप्रसादातिशयवीतशोकपुरुषदर्शनविषयत्वेन च महिमातिशयवानीशः प्रस्तुतः। पुनः 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्' (महाना. १०.) इत्यादिना स एव परमशक्तिमान् प्राणादिजगदुपादानत्वेन निरूपितः। ततश्च, 'यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः। हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्' (महाना. १०) इति विश्वाधिकत्वेन सर्वज्ञत्वेन सकलकार्यप्रथमहिरण्यगर्भजनकत्वेन च निमित्तभूतः परामृष्टः।

'प्रणवाद्या मुने वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिता'इति स्मृतेर्वेदानामुत्पत्तिलयस्थानतया तदाद्यन्तयोः 'प्रतिष्ठितः स्वरः ॐकारः। तस्य प्रकृतिरकारः। 'अकारो वै सर्वा वा'गित्यकारस्य सर्ववाक्प्रकृतित्वश्रवणात्। तस्मिन्स्वप्रकृतावकारे लीनस्याकारात्मतां प्राप्तस्य तस्योङ्कारस्य यः परो वाच्यः। 'इदंपरः' 'तत्पर' इत्यादौ वाच्ये परपदप्रयोगदर्शनात्। स महेश्वरः। इत्थं सर्वशब्दजालप्रकृतितया निखिलवाचकोत्कृष्टाकारवाच्यस्य निखिलवाच्योत्कर्षो युक्त इत्यौचितीमवलम्ब्याकारवाच्यस्य सर्वेश्वरत्वप्रतिपादकोऽयं मन्त्रो नारायणपर एव पर्यवस्यति। अत एवाग्रे 'सहस्रशीर्षं देव' मित्यारभ्य नारायणस्यैव महिमवर्णनं दृश्यते। तस्मादत्र परमेश्वरस्योपास्यत्वनिर्णयो न युक्त इत्याशङ्कां मनसि निधायोपक्रमादिभिस्तथा निर्णयस्य युक्तत्वमुपपादयितुमुपक्रमते—अत्र खल्विति। उपक्रमस्य तावदीशश्रुत्या परमेश्वरविषयत्वमुपपादयति—उपक्रम इति। अनन्तरसन्दर्भस्यापि तमेव परमेश्वरमीशशब्देनोपक्रान्तं सर्वनाम्ना परामृश्य प्रवृत्तत्वादन्यविषयत्वशङ्कावकाश इत्याह—पुनरिति। 'यो देवाना'मिति मन्त्रस्य तु स्पष्टं परमेश्वरविषयत्वमित्याह—ततश्चेति। 'निमित्तभूतः परामृष्ट' इत्यस्यायमभिप्रायः। यच्छब्दयोगेनानुवाद्यतया प्रतीयमानस्यापि हिरण्यगर्भजनयितृत्वस्य 'नारायणाद्ब्रह्मा जायत'इति न पुरोवादः। इहानूद्यमानस्य रुद्रशब्दवाच्यपरमेश्वरगतहिरण्यगर्भजनयितृत्वस्य ततः प्राप्त्यभावात्। न ह्यनूद्यमानार्थप्रापकस्य पुरोवादत्वं कल्पयितुं युक्तम्। तथा सति 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालो' 'य एवं विद्वान्साम्ना स्तुवीते'त्यादीनामपि यत्किञ्चित्पुरोवादकल्पनया तदनुवादकत्वाभ्युपगमापत्तेः। नारायणे रुद्रपदस्य लक्षणया 'नारायणाद्ब्रह्मा जायते' इत्यस्य प्रापकत्वमुपपद्यत इति चेन्न। अन्योन्याश्रयापत्तेः। रुद्रशब्दस्य नारायणे लक्षणासिद्धौ हि तस्य प्रापकतोपपत्त्याऽस्य तदनुवादत्वं सिद्ध्यति सिद्धे च तदनुवादत्वे लक्षणाकल्पनमिति। तस्मादनुगुणपुरोवादासम्भवेऽस्य 'य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीते'तिवदननुवादकत्वमेव भवेत्। सम्भवति चास्यानुगुणपुरोवादः 'ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्त 'इत्यादिः। यदि तु द्वयोर्हिरण्यगर्भकारणत्वं न सम्भवेत् तदा रुद्रशब्दस्य वा नारायणे लक्षणा कल्प्येत। नारायणशब्दस्य वा परमेश्वरे। सम्भवति तु द्वयोरपि तत्कारणत्वं निमित्तोपादानभावेनेति। एतदभिप्रायेणैव एतदधिकरणारम्भभाष्येऽपि 'हिरण्यगर्भोपादानस्ये'ति नारायणो विशेषितः। यो' देवाना'मिति मन्त्रानन्तरमाम्नातो 'यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चि'-दिति मन्त्रः। तस्य शिवविषयत्वं 'यस्मात्परतरं नास्ति नापरं च परात्मनः। न ज्यायोऽस्ति न

स एव ततः 'परेण नाकम्'(महाना १०) इति पराकाशगुहावर्ती त्यक्तफलकर्मानुष्ठायिनां वेदान्ततात्पर्यवेदिनां यतीनां जितेन्द्रियाणां 'परामृतात्परिमुच्यन्ति' (महाना. १०.) इति परामृतरूपतया प्राप्यत्वेन वर्णितः। कस्तत्प्राप्तावुपाय इति प्राप्ते 'दहरं विपाप्मम्' (महाना. १०) इति दहरोपासनमारब्धम्। तत्र 'तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम्' (महाना १०.) इति दहरपुण्डरीके यद्वस्तु तदुपास्यमिति सामान्येनोक्तम्। तत् किमित्याकाङ्क्षायां, 'यः परः स महेश्वरः' (महाना १०.) इति महेश्वराख्यं तदुपवर्णितम्।

चाणीयो नमस्तस्मै स्वयंभुवे॥ येनेदमखिलं व्याप्तं यन्मया मूर्तयः स्मृताः। तस्मै शिवाय महते नमः सूक्ष्माक्षरात्मने' इत्याश्वलायने स्पष्टीकृतम्। तदनन्तरं 'न कर्मणा न प्रजया धनेन' 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इति मन्त्रद्वयमाम्नायते। तद्वर्णितपरमेश्वरप्राप्त्युपायतदुपासनाविध्याकाङ्क्षानुकूलतया परमेश्वरप्राप्तेर्महाफलत्वप्रतिपादकमिति दर्शयति—स एवेति। नाकस्सुखैकरूपं परमाकाशात्मकमुमापतेराद्यं स्थानम्। तं परेण तस्योपरि भूमौ या गुहा परमेश्वरस्य दिव्यमन्दिरं तत्र निहितं सन्निहितमिति प्राप्तेः स्थानमुक्तं पूर्वमन्त्रे। तस्य स्थानस्य मुक्तप्राप्यत्वमुत्तरमन्त्रेण विवृतम्। तत्र 'सन्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्वा' इत्यस्य विवरणं—त्यक्तफलकर्मानुष्ठायिनामिति। यतिशब्दोऽत्र न चतुर्थाश्रमपरः। गृहस्थादीनामप्युपासनाधिकारात्। किं तु 'ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च त' इति कोशदर्शनात् जितेन्द्रियमात्रपर इत्याह—यतीनामिति। परामृतशब्दो नित्यमुक्तस्य परमेश्वरस्य वाचकः। तस्माल्ल्यब्लोपे पञ्चमीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—प्राप्यत्वेन वर्णित इति। महेश्वराख्यं तदुपवर्णितमिति। अत्रायमाशयः। 'यद्वेदादा'विति मन्त्रस्य न तावदुपक्रमानुरोधेन नारायणविषयतयार्थवर्णनम्। ईशरुद्रामृतश्रुतिभिस्तस्य शिवविषयत्वेन व्यवस्थितत्वात्। नाप्युपसंहारानुरोधेन। 'ऋतं सत्य' मित्युपसंहारस्यापि विरूपाक्षश्रुत्यादिभिस्तथात्वात्। नापि 'सहस्रशीर्षं देव'मित्याद्यग्रिमसन्दर्भानुरोधेन। तस्योपक्रमोपसंहारैकरूप्यावगतशिवविषयत्वानुरोधेनोत्पत्तिशिष्टोपास्यावरोधेन च परिशेषात् 'पद्मकोशप्रतीकाश'मित्यादिलिङ्गात् 'महाज्ञेय'मिति विशेषणसामर्थ्याच्चोपासकविषयत्वपर्यवसानात्। नाप्यस्मिन्नेव मन्त्रे विधेयानुरोधेन। 'यः परः स महेश्वर' इति विधेयसमर्पकस्य महेश्वरपदस्य श्रुतिस्मृत्यभिधानकोशलोकप्रसिद्धिभिः शिवासाधारणत्वात्। नाप्यनुवादानुरोधेन। अनुवाद्यभागस्य विधान्तरेणाप्यर्थोत्प्रेक्षणसम्भवेनाव्यवस्थितार्थत्वात्। तथा हि 'अग्निमीळे पुरोहितं' 'योनिस्समुद्रो बन्धुः' 'समानं वर'मित्येषु श्रुतानामकारोकारमकाराणां वेदादिमध्यान्तवर्णत्वप्रसिद्धेरकारो वेदादौ प्रोक्तः स्वरः स एव तदन्ते प्रतिष्ठितः 'समानं वर'मित्यत्रोपान्त्यः। ततः परं स्वराभावेन तस्यैवान्त्यस्वरत्वात्। तस्य प्रकृतिलीनस्य। प्रकृतिर्विष्णुः। 'वासुदेवः परा प्रकृति'रिति श्रवणात्। तस्मिन् लीनस्य वाच्यवाचकभावेनाभेदं प्राप्तस्य 'वाच्यवाचकयोर्भेदो नात्यन्तं विद्यते क्वचिदि'ति वायूक्तेः। तस्य वेदान्त्यभागपाठगमिताभ्यर्हितभावाकारवाच्यस्य प्रकृतिरूपस्य विष्णोः। परः प्रधानभूतः। 'प्रकृतिस्त्वं पुमान्रुद्रस्त्वयि तद्वीर्यमाहितम्। त्वन्नाभिपङ्कजाज्जातः पञ्चवक्त्रः पितामह' इत्यादिषु विष्णुरूपां प्रकृतिं प्रति पुरुषत्वेन 'प्रसिद्धस्स महेश्वर' इति तावन्मन्त्रार्थ उत्प्रेक्षितुं शक्यते। अथवास्य मन्त्रस्य यजुर्वेदपठितत्वात् वेदोऽत्र यजुर्वेदः।

तत् किंरूपमित्याकाङ्क्षायां 'ऋतं सत्यम्' (महाना १०.) इत्यादिना विरूपाक्षत्वादिलक्षणरूपमित्युपसंहृतम्। तत्रावान्तरवाक्यसिद्धो नारायणः पूर्वाधिकरणन्यायादुपासकत्वेनान्वेतीति युक्तम्। अत्र सर्वेषामुपासनेऽधिकारस्य सद्भावेऽपि नारायणग्रहणमस्याधिक्यार्थम्। तदिहोपास्येन

तस्यादौ पठितः स्वर इकारः 'इषेत्वे'ति। स एव तदन्तेऽपि प्रतिष्ठितः 'एव तपती'ति। प्रकृतिर्लक्ष्मीः। 'तत्र श्रीरभवद्देवी कमलायतलोचने'त्युपक्रम्य 'मूलप्रकृतिरव्यये'ति कौर्मे प्रयोगात्तस्यां वाच्यवाचकभावेन लग्नस्य दीर्घभावं प्राप्तस्येति यावत्। ईकारस्य लक्ष्मीवाचकत्वात् तस्य यः परः। पञ्चमीविषये षष्ठी। तस्माद्य उत्तरो वर्णः स महेश्वरः। उकारवाच्यो महेश्वर इत्युक्तं भवति। इत्युत्प्रेक्षितुं शक्यते। अकारवाच्यो महेश्वर इति तदर्थोत्प्रेक्षायामपि शिव एव तदर्थ इत्यपि वक्तुं शक्यते। प्रणवस्य ह्यकारो न प्रकृतिः 'अकारो वै सर्वा वा'गिति श्रुते'रोङ्कारेण सर्वा वाक्सन्तृण्णे'तिवत्तद्वाचकत्वात्। किं तु 'मात्रामात्राः प्रतिमात्राः कृत्वे'ति तापनीयश्रुतौ उत्तरोत्तरमात्राणां पूर्वपूर्वमात्रालयस्थानत्वप्रतिपादनात् 'यावसाने चतुर्थ्यर्धमात्रे'ति व्यपदिष्टः प्रणवः सूक्ष्मावस्थारूपत्वेन प्रसिद्धो नादस्तत्प्रकृतिः। भागवतेऽपि तथैवोक्तम्। तत्र हि 'समाहितात्मनो ब्रह्मन्ब्रह्मणः परमेष्ठिनः। हृदाकाशादभून्नाद' इति प्रस्तुत्य 'ततोऽभूत्त्रिवृदोङ्कार' इत्युक्तम्। नादस्य तु शिव एवार्थः। 'एवं तिसृभिरेवैतन्मात्राभिरखिलं त्रिधा। अभिधाय शिवात्मानं बोधयत्यर्धमात्रये'त्याद्यथर्वशिखानुसारिपुराणवचनात्। सर्वथायं मन्त्रः पदस्वारस्यानुरोधादुपक्रमाद्यनुरोधाच्च शिवविषय एवेति। तत्किंरूपमित्याकाङ्क्षायामिति। 'ऋतं सत्य'मिति मन्त्रस्तावत्प्रकृतविद्यायां रूपसमर्पक इति प्रकरणानुवृत्त्यावसीयते। 'अथवा परमात्मानं परमानन्दविग्रह'मित्यादिभिः योगयाज्ञवल्क्यादिवचनैश्च तथावसीयते। स च विरूपाक्षश्रुत्या तदीययौगिकार्थत्रिलोचनत्वप्रसिद्ध्यतिशयलिङ्गेन 'कृष्णपिङ्गल'मित्युमासाहित्यलिङ्गेन 'ऊर्ध्वरेत'मित्यूर्ध्वज्वलनात्मकवह्निरेतस्त्वलिङ्गेन 'उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठ'मित्येतद्विद्यापेक्षितोपास्यस्वरूपसमर्पकैवल्योपनिषन्मन्त्रैकार्थ्येन तस्य मन्त्रस्य 'नमस्कुर्यान्महादेवमृतं सत्यमितीश्वरम्। निवेदयीत चात्मानं यो ब्रह्माणमितीश्वरे॥' इति, कूर्मपुराणे, शिवपूजाविधौ शिवनमस्कारे विनियोगविधानेन बोधायनसूत्रे 'अथातो महादेवस्य पादोदकप्राशनविधिं व्याख्यास्याम' इत्युपक्रम्य 'ऋतं सत्य'मिति मन्त्रेण प्राशये'दिति शिवपादोदकप्राशने विनियोगविधानेन च शिवपरमित्यपि स्पष्टमवसीयत इति भावः। एवं च सति मध्ये प्रसक्तस्य नारायणस्य 'स क्रतुं कुर्वीते'ति प्रसक्तस्य जीवस्येवोपासकत्वेनान्वय इत्येव युक्तमिति भावः। नन्वत्र नारायणस्योपासकत्ववर्णनं किमन्येषामस्मिन्नुपासने अधिकारव्यावर्तनार्थं नेत्याह—अत्रेति। पूर्वानुवाके 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इति मन्त्रेण सर्वेषामधिकारप्रदर्शनान्नेतरेषामधिकारव्यवच्छेदार्थं नारायणग्रहणम्। किं तु विशिष्टपुरुषानुष्ठितत्वेनास्योपासनस्यातिशयाविष्करणार्थमित्यर्थः। तस्मादस्मिन्नेव प्रकरणे परमेश्वरनारायणयोरुपास्योपासकभावप्रतिपादनात्परमेश्वराभेदभावनासिद्धैर्विश्वपतित्वादिभिस्तदीयैर्धर्मैर्नारायणस्य वर्णनमित्येतदुपपद्यत इत्यधिकरणार्थमुपसंहरति—तदि-

विरूपाक्षेण ब्रह्मणा तदुपासकस्य नारायणस्याभेदभावनया तद्धर्मैरस्य प्रतिपादनमुपादानस्य तदात्मनइति समीचीनम् ॥ इत्यनुपपत्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

ह्येति। पारमेश्वरत्वेन प्रसिद्धानामपि विश्वपतित्वादीनामन्यदीयत्वप्रत्यायकश्रुतिप्राबल्यशङ्कया पूर्वपक्षदशायां नातिस्पष्टतेति पादसङ्गतिः ॥ इति अनुपपत्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ अनुपपत्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

सू० ॥ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥ कर्मकर्तृव्यपदेशात् ॥ ४ ॥ शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥ स्मृतेश्च ॥ ६ ॥ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥ संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

नारायणानुवाके विश्वपतित्वादिभिर्धर्मैः । प्रतिपाद्यो मूर्त्यात्मा श्रवणात्तन्नामलिङ्गानाम् ॥ ३५ ॥
मैवं नारायणात्मा स तु परमशिवो दर्शनीयो हृदब्जे वर्ण्योऽग्रे श्यामगौरस्त्रिणयनलसितो बहिरेताः परात्मा ।
तस्य ध्यातायमित्थं प्रकृत इह यथा तत्क्रतुन्यायवाक्ये जीवस्तस्मादमुष्मिन्परवति घटना न स्वरूपेण तेषाम् ॥ ३६ ॥
हृत्पद्मामेशिखायां विभुरपि भगवान्वर्तता व्योमरीत्या रूपं तस्यास्ति किंचियदिह कथमिव स्यान्न दुःखादिभोगः ।
न स्यादिच्छागृहीते वपुषि हि वपुषः कर्ममूलस्य दोषा न प्रादुःष्युः श्रुतश्चापहतदुरितायष्टधर्मा महेशः ॥ ३७ ॥

इति नयमणिमालायामनुपपत्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ सर्वत्र प्रसिद्धाधिकरणम् ॥ १ ॥ श्रीकण्ठमते ॥ १ ॥ २ ॥

सू० । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥ शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥ स्मृतेश्च ॥ ६ ॥ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥ सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

भगवत्पादमते, इदं सूत्राष्टकमेकमधिकरणम् । पूर्वस्मिन्पादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां वाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयस्साधितः । अधुना अस्पष्टब्रह्मलिङ्गानां तस्मिन् समन्वयं साधयितुं द्वितीयतृतीयपादावारभ्येते । छान्दोग्ये शाण्डिल्यविद्यायामाम्नातं 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प' इत्यादिवाक्यं विषयः । अत्र किं मनोमयत्वादिगुणकश्शारीरः उपास्यत्वेनोपदिश्यते किं वा परमात्मा इति संशयः । मनोमयत्वादिजीवलिङ्गश्रवणात् शारीर इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु, सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धस्य जगत्कारणस्य ब्रह्मण एव अत्र 'सर्वं खल्वि'त्यादिना उपदेशात् परमात्मैव मनोमयत्वादिधर्मरूपास्यत्वेन उपदिश्यत इति । सूत्रार्थस्तु । **सर्वत्र**—सर्वेषु वेदान्तेषु । **प्रसिद्धोपदेशात्**—प्रसिद्धस्य ब्रह्मण एव अत्रोपदेशादिति ॥

इतश्च ब्रह्मैवात्रोपदिश्यत इत्याह—**विवक्षितगुणोपपत्तेश्च** ॥ विवक्षिताः 'भारूपः सत्यकाम' इत्यादिनोपासनायामुपादेयत्वेनोपदिष्टा ये गुणाः सत्यसङ्कल्पत्वादयः तेषां ब्रह्मण्येवोपपत्तेरित्यर्थः । जीवासाधारणस्यापि मनोमयत्वादेः सत्यसङ्कल्पत्वाद्यनुरोधेन सर्वात्मके ब्रह्मण्युपपत्तेः । अतः तद्गुणकं ब्रह्मैवोपास्यमिति सिद्धम् ॥

ननु विपरीतं किं न स्यात् इति चेत्तत्राह—**अनुपपत्तेस्तु न शारीरः** ॥ **अनुपपत्तेः**—सत्यसङ्कल्पत्वादीनां जीवे साम्प्रस्येनानुपपत्तेः । **शारीरः**=जीवः । **न**=न तद्धर्मरूपास्यः । किं तु ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥

इतश्च न शारीर उपास्य इत्याह—**कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च** ॥ 'एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मी'त्यनेन 'एत'मिति प्रकृतस्य मनोमयत्वादिगुणकस्य ब्रह्मणः कर्मत्वेन प्राप्यत्वेन अभिसम्भवितास्मि प्राप्तास्मीति शारीरस्य कर्तृत्वेन व्यपदिश्यमानत्वादित्यर्थः ॥

इतश्च न शारीर उपास्य इत्याह—**शब्दविशेषात्** ॥ समानप्रकरणे 'अन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मय' इति शारीरस्य यः शब्दोऽभिधायकः सप्तम्यन्तोऽन्तरात्मन्निति तस्माद्विशिष्टोऽन्यः प्रथमान्तः पुरुषशब्दो मनोमयत्वादिविशिष्टस्यात्मनोऽभिधायकत्वस्य सत्त्वात् न परस्मादन्यश्शारीर इह उपास्य इत्यर्थः ॥

---

(१) अस्याधिकरणस्य 'शारीराधिकरण' मिति नामान्तरमपि केषुचित्पुस्तकेषु दृश्यते ।

किं च **स्मृतेश्च** ॥ 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।' इत्यादौ जीवपरमात्मनोर्भेदस्मरणात् न परस्मादन्यो जीव उपास्य इति सिद्धम् । अनयोर्भेदस्तु काल्पनिकः न वास्तव इति सैद्धान्तिकी निष्ठा ॥

अधुना परमात्मन उपास्यत्वमाक्षिप्य परिहरति—**अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च** ॥ **अर्भकौकस्त्वात्**=अर्भकम् अल्पम् ओकः स्थानं यस्य सोऽर्भकौकाः तस्य भावः तत्त्वं तस्मात् । 'एष म आत्मान्तर्हृदय' इति परिच्छिन्नहृदयायतनत्वादित्यर्थः । किं च **तद्व्यपदेशाच्च**=तस्य स्वशब्देनैव अणीयानित्यणीयस्त्वस्य व्यपदेशात् **नेतिचेत्**=आराग्रमात्रो जीव एवेहोपास्यः न सर्वगतः परमात्मेति चेत् । **न** । कुतः । **निचाय्यत्वादेवम्**=एवमर्भकौकस्त्वाणीयस्त्वादिविशिष्टत्वेन रूपेण परमात्मन इह उपास्यत्वात् । अतः सर्वगतस्यात्मनः उपासनापेक्षया अर्भकौकस्त्वादिगुणः । नैतावता सर्वगतत्वहानिः । तत्र दृष्टान्तमाह—**व्योमवत्**=यथा सर्वगतमपि व्योम सूच्याद्यवच्छेदेन अर्भकौकोऽणीयश्च व्यपदिश्यते तद्वद्ब्रह्मापीत्यर्थः ॥

अधुना परमात्मनः सर्वगतत्वे दोषमाशङ्क्य परिहरति—**सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्** ॥ **सम्भोगप्राप्तिरिति चेत्**=व्योमवत् परमात्मनः सर्वगतत्वे चेतनत्वाविशेषात् जीववत् सुखदुःखानुभवरूपसम्भोगप्राप्तिरिति चेत् । **न वैशेष्यात्**=जीवपरमात्मनोर्भोक्तृत्वाभोक्तृत्वादिविशेषात् न तद्योगेनास्य भोगप्राप्तिरिति । तस्मात् मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मैवोपास्यो न शारीर इति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते, आद्यं सूत्रद्वयमेकमधिकरणम् । अन्यत् सूत्रषट्कमधिकरणान्तरमिति विशेषः । विषयवाक्यं समानमेव । अत्र मनोमयत्वादिधर्मकः श्रूयमाणः पुरुषः परमेश्वरः जीवो वेति सन्देहः । पूर्वत्र जीवस्य प्रकृतत्वात् सर्वथा मनोमयत्वादिधर्मको जीव उपास्यः न परमेश्वर इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु, परब्रह्मणः परमेश्वरस्यैवोपक्रमे 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीते'ति सर्वकारणस्य सकलचिदचित्प्रपञ्चशरीरविशिष्टस्य सर्वाकारस्य ब्रह्मण एव निखिलश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धस्य उपास्यत्वेनोपदेशात् पूर्वत्र प्रस्तुतत्वेऽपि जीवस्य उत्पत्तिशिष्टब्रह्मावरुद्धायामुपासनायामवान्तरप्राप्तस्य जीवस्य प्रवेशयितुमशक्यत्वाच्च उपक्रमगतं ब्रह्मैव मनोमयत्वादिधर्मवत्त्वेनोपास्यमिति ॥

ननु तर्हि अवान्तरसिद्धस्य जीवस्य प्रसङ्गोऽनर्थकः स्यादित्याशङ्कायामाह—**विवक्षितगुणोपपत्तेश्च** ॥ सत्यसङ्कल्पत्वादीनां विवक्षितानां गुणानां ब्रह्मण्येवोपपत्तेस्तदेवोपास्यम् । अवान्तरसिद्धस्तु जीवः उपासकः तदाकाङ्क्षायोगात् । सूत्रार्थस्तु, **मनोमयत्वादिगुणक** इत्यध्याहारः । **ब्रह्मपदं** चानुवर्तते । तथा च मनोमयत्वादिगुणकः परमेश्वरः । **सर्वत्र**=सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धस्य सर्वप्रपञ्चजन्मादिकारणत्वेन सर्वात्मकतया श्रुतस्य ब्रह्मणः उपदेशात् । **विवक्षितानां**=सत्यसङ्कल्पत्वादीनां **गुणानां** ब्रह्मण्येवोपपत्तेश्चेति ॥ इति श्रीकण्ठमते **सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणम्** ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे सामान्येन जीवस्योपास्यत्वाभावमुपासकत्वं च निरूप्य पुनरपीहाधिकरणे सकलजीवसमष्टिरूपहिरण्यगर्भोपादानभूतस्य नारायणस्यापि विश्वाधिकब्रह्मोपासकत्वमेव नोपास्यत्वमित्यभिधातुमधिकरणान्तरमारभ्यते—**अनुपपत्तेस्तु न शारीर इति** । अस्य 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतं नारायणं महाज्ञेय'मित्यादि महोपनिषद्वाक्यं विषयः । अत्र विश्वपतित्वादिलक्षणयुक्तो नारायणशब्दवाच्यो मूर्त्यात्मा वा परमेश्वरो वेति संदेहः । 'सहस्रशीर्षं देव'मित्यारभ्य मूर्त्यात्मनो नारायणस्यैवाभ्यासात् 'समुद्रेऽन्तं विश्वशंभुव'मिति समुद्रशायित्वलिङ्गात् तत्पर्यायवाचकाच्युतहरिशब्दादिप्रयोगाच्च मूर्त्यात्मा नारायण एव विश्वपतित्वादिलिङ्गेन प्रतिपाद्यत इति पूर्वः पक्षः । विश्वपतित्वादीनां परमेश्वरधर्माणां तदर्थान्तरे नारायणेऽनुपपत्तेः 'पशूनां पतये 'इत्यादिना निखिलभुवनाधिपत्यस्य परमेश्वर एवाभ्यस्यमानत्वात् 'एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु' रित्यादिना रुद्रव्यतिरिक्तस्य जगदीश्वरत्वनिषेधात् 'विश्वाधिको रुद्र'इति परमेश्वरस्यैव विश्वाधिकत्वश्रवणाच्च विश्वपतित्वादिलक्षणो नारायणात्मा परमेश्वर एवेति सिद्धान्तः ।

ननु 'नारायणान्तर्यामी परमेश्वर एवात्र विश्वपतित्वादिलक्षणः' प्रतिपाद्यत इति न युक्तम् । 'नारायणपरं ब्रह्मे'त्यादिना प्रतिपादितपरब्रह्मभावो नारायण एव 'तस्याश्शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थित इति जीवान्तर्यामित्वेनोपास्यः श्रूयते । 'स ब्रह्मा स शिव'इत्यादिना तद्विभूतित्वमेवं ब्रह्मशिवादीनामुच्यते । अतो नारायण एव विश्वपतिः परब्रह्मभूतो जीवान्तर्यामितयोपास्यत इति तदात्मकत्वेन तदधिकत्वं तदुपास्यत्वं च परमेश्वरस्य वक्तुमयुक्तमित्यत आह—सू० । **कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च** ॥ तत्र ध्येयध्यात्रोः परमेश्वरनारायणयोः कर्मत्वं कर्तृत्वं च व्यपदिश्यते । तथा हि—पद्मकोशप्रतीकाशतया निरूपिते नारायणहृदय एव खलु 'परमात्मा व्यवस्थित' इति परमेश्वर एव परमात्मा तदन्तर्वर्तितया ध्येयत्वेनोच्यते । अतो ध्यातुर्नारायणादन्य एव ध्येयः परमात्मेति सिद्धम् । 'स ब्रह्मा स शिव'इत्यत्र विष्णोरग्रहणेऽपि कैवल्योपनिषदि हृत्पुण्डरीकं प्रस्तुत्य तत्र 'उमासहायं परमेश्वर'मित्यादिना परमेश्वरमेव ध्येयत्वेन निर्दिश्य'स ब्रह्मा स शिवस्सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् । स एव विष्णुस्स प्राणस्स कालोऽग्नि'रित्यादिप्रतिपादनैकमत्येन 'यो वै रुद्रस्स भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नमः यश्च विष्णुः यश्च महेश्वरः' इत्याथर्वणश्रुत्या च अत्रापि ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रादिप्रपञ्चविभूतिविशिष्टत्वमेव परमेश्वरस्योपदिश्यत इति निर्धारणीयम् । अत्र विभूतित्वेन ब्रह्मशिवयोर्मध्ये विष्णोरग्रहणं परमेश्वरोपासकतया तस्य प्रस्तुतत्वादित्यविरोधः ।

'नारायणपरं ब्रह्मे'ति ब्रह्मत्वेनोक्तस्य'पादोऽस्य विश्वा भूतानि'इत्यादिना प्रतिपादितनिजैकांशजगद्विशिष्टत्वस्य सर्वोपास्यस्य परब्रह्मणो नारायणस्य कथमन्यं प्रत्युपासकत्वमित्यत आह—सू०॥ **शब्दविशेषात्**॥५॥ 'नारायणपरं ब्रह्मे'ति शब्दविशेषादेव ब्रह्म नारायणात्परमित्यवगम्यते। अतो नारायणादन्यदेव परं ब्रह्मोपास्यम् । इति । परब्रह्मणस्सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टपुरुषरूपेण जगदुपादानत्वात् परब्रह्मात्मकस्य तस्य जगदाकारत्वं संभवत्येवेति न विरोधः ॥

किं च नारायणस्योपासकत्वे प्रमाणान्तरमाह—सू० ॥ **स्मृतेश्च** ॥ ६ ॥ 'एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः । दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम्' इति स्मृतेर्महायोगस्वामिनो नारायणस्य परमेश्वरविषययोगसमाधेरभिव्यज्यमानतया 'अहं यथावदाराध्यः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा । तस्मादिष्टतमः कृष्णादन्यो मम न विद्यते'॥ इत्यश्वत्थामानं प्रति परमेश्वरवचनाच्च नारायणादन्यदुपास्यं परं ब्रह्म परमेश्वर इति ॥

पुनरनुपपत्तिमाशंक्याह—सू० ॥ **अर्भकौकस्त्वादित्यादि** ॥ 'नीवारशूकवत्तन्वी पीता भास्वत्यणूपमा । तस्याश्शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः ॥' इति स्वल्पाश्रयस्वाल्पत्वयोर्व्यपदेशादयं व्यापी न परमेश्वर इति चेत् न । व्योमवत्तस्य स्वरूपमहत्त्वस्य सिद्धत्वात् उपास्यत्वात्तथा व्यपदेशो न स्वरूपाल्पत्वादिति न विरोधः ॥

पुनराशंक्य परिहरति—सू० ॥ **संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्** ॥ ७ ॥ परब्रह्मणः परमेश्वरस्य त्रिलोचनत्वादिलक्षणशरीरसंबन्धात् शरीरगतसुखदुःखादिसंभोगप्राप्तिरिति चेत् **न** । सुखदुःखभोगहेतुभ्यो जीवशरीरेभ्यो ब्रह्मशरीरस्येच्छागृहीतस्य 'स्थिरेभिरङ्गैः पुरुरूप उग्र'इत्यादिना वैलक्षण्यस्य प्रतिपादितत्वात्परमेश्वरस्य जीववत् न शरीरादिगतदोषाप्तिरित्यर्थः ॥ **इति श्रीकण्ठमते शारीरा(अनुपपत्त्य)धिकरणम्** ॥ २ ॥

रामानुजमते, सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥ अथ द्वितीयपादे अस्पष्टजीवादिलिङ्गकानि वाक्यानि विचार्यन्ते । अस्मिन्नपि मते सूत्राष्टकमेकमधिकरणम् । 'सर्वं खल्विद'मित्यादिकं छान्दोग्यवाक्यमेव विषयः । पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्योजनाद्वयं प्रदर्श्य द्वितीययोजनाया एव स्वाभिततरत्वं व्यञ्जितम् । आद्या योजना यथा—अत्र मनोमयत्वादिगुणकः क्षेत्रज्ञो वा परमात्मा वा इति संशयः । मनःप्राणयोः क्षेत्रज्ञोपकरणत्वात्परमात्मनस्तत्प्रतिषेधाच्च क्षेत्रज्ञ इति पूर्वः पक्षः । सर्वत्र वेदान्तेषु । परस्मिन्नेव ब्रह्मणि प्रसिद्धस्य मनोमयत्वादेरुपदेशात् मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मेति सिद्धान्तः । प्रसिद्धं हि श्रुत्यन्तरेषु मनोमयत्वादि ब्रह्मणः 'मनोमयः प्राणशरीरनेता' इत्यादिषु । 'अप्राणो ह्यमना' इति तु मनआयत्तं ज्ञानं प्राणायत्तां स्थितिं च निषेधति ब्रह्मणः इति न विरोधः ॥ अथवा—'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यत्र ब्रह्मशब्देन प्रत्यगात्मा निर्दिश्यते वा उत परमात्मेति संशयः । सर्वपदसामानाधिकरण्यनिर्देशोपपत्तेः प्रत्यगात्मेति पूर्वपक्षः । 'तज्जला'निति हेतुतया जन्मादीनां प्रसिद्धवदुपदेशात् तेषां च परमात्मसंबन्धितया प्रसिद्धेः सर्वशरीरकस्य परस्य सर्वतादात्म्योपपत्तेश्च ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टः परमात्मेति सिद्धान्तः । तथा चायं सूत्रार्थः । **सर्वत्र** 'सर्वं खल्विद'मिति निर्दिष्टे सर्वस्मिञ्जगति ब्रह्मशब्देन तदात्मतया निर्धीयमानं परं ब्रह्मैव । न प्रत्यगात्मा । कुतः । तज्जलानिति हेतुत्व'स्सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति प्रसिद्धवदुपदेशात् । इति ।

सू० ॥ **विवक्षितगुणोपपत्तेश्च** ॥२॥ मनोमयत्वसत्यसंकल्पत्वादीनां विवक्षितानां गुणानां ब्रह्मण्येवोपपत्तेश्च इत्यर्थः ।

सू० ॥ **अनुपपत्तेस्तु न शारीरः** ॥ ३ ॥ दुःखमिश्रपरिमितसुखलवभागिनि शारीरे तु एषां गुणानामनुपपत्तेर्न शारीरोऽयमित्यर्थः ।

सू० ॥ **कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च** ॥ ४ ॥ 'एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मी'ति अभिसंभाव्याभिसंभवितृत्वेन प्रस्तुतब्रह्मजीवयोर्व्यपदेशादभिसंभाव्यं ब्रह्माभिसंभवितुर्जीवादर्थान्तरमिति भावः ।

सू० ॥ **शब्दविशेषात्** ॥ ५ ॥ 'एष म आत्मान्तर्हृदय ' इति षष्ठ्या प्रथमया च जीवो ब्रह्म च व्यपदिश्यते । ततश्च ब्रह्म जीवादर्थान्तरम् ।

सू० ॥ **स्मृतेश्च** ॥ ६ ॥ 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्ट'इति स्मृतावपि शारीरस्योपासकत्वं परमात्मन उपास्यत्वं च दर्शितं भवति ।

सू० ॥ **अर्भकौकस्त्वादित्यादि** ॥ ७ ॥ अस्यार्थे न वैलक्षण्यमिति विरम्यते तद्विवरणात् ।

सू० ॥ **संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्** ॥८॥ जीवस्येव परस्यापि ब्रह्मणश्शरीरान्तर्वर्तित्वाभ्युपगमे तद्वदेव शरीरसंबन्धप्रयुक्तसुखदुःखोपभोगप्राप्तिरिति चेन्न । **वैशेष्यात्** । हेतुवैशेष्यादित्यर्थः । न हि शरीरान्तर्वर्तित्वमेव सुखदुःखोपभोगहेतुः। अपि तु पुण्यपापरूपकर्मपरवशत्वम् । तच्चापहतपाप्मनः परमात्मनो न संभवति । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति । इति श्रुतेः ॥

आनन्दतीर्थमते—सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥ अस्मिन्नपि मते इदं सूत्राष्टकमेकमधिकरणमेव । अस्याधिकरणस्य'तस्यैतस्यासावादित्यो रसः । स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा । यश्चासावादित्ये । एकमेव तदिति विद्यात् । तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति । तदप्येतदृषिणोक्तम् । 'चित्रं देवानामुदगादनीकम्' । इत्यादिना प्रक्रान्तम्'एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे

अथ अत्त्रधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ सू० ॥ अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः। मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र

अथ अत्त्रधिकरणम् ॥ ३ ॥ सू० अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥ ॥ 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चे'ति मन्त्रे ब्रह्मक्षत्रयोः षष्ठीनिर्दिष्टस्य यस्योदनत्वेन रूपणं कृतं स तयोर्भोक्तेति तदोदनत्वरूपणबलात्प्रतीयते । तत्र यदि ब्रह्मक्षत्त्रयोरोदनशब्दस्य गौणवृत्तौ भोज्यत्वरूपः प्रसिद्धौदनवृत्तिर्विशेषाकारो निमित्तं स्यात् तदा तयोः प्रसिद्धौदनरीत्या खादिता व्याघ्रादिजीवस्तद्भोक्ता भवेत् । यदि भोज्यत्वापेक्षया सामान्यरूपो भोग्यत्वाकारो निमित्तं भवेत् तदा स्त्रीभृत्यादिरूपेण तयोरुपभोक्ता जीवस्तद्भोक्ता भवेत् । तत्र यद्यपि विशेषाकारस्य गौणवृत्तिनिमित्तत्वसम्भवे सामान्याकारस्तथात्वेन न परिगृह्यते । अत एव

मीमांसन्ते । एतमग्नावध्वर्यवः । एतं महाव्रते छन्दोगाः । एतमस्यामेतं दिव्येतं वायावेतमाकाशे एतमप्सु एतमोषधीषु एतं वनस्पतिषु एतं चन्द्रमसि एतं नक्षत्रेषु एतं सर्वेषु भूतेषु एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत'इत्यादि ऐतरेयवाक्यं विषयः । अत्र 'एतं ह्येव'. इत्यारभ्य पृथिव्यादिसर्वगतत्वेनोच्यमानः आदित्यो वा जीवो वा तदन्तर्यामी विष्णुर्वेति संदेहः । आदित्यश्रुतिलिङ्गादीनां बहूनां श्रवणात् सजातीयेषु चन्द्राग्निनक्षत्रादिष्विव'एतमादित्य'इत्यनुक्तेश्च 'चक्षुर्मयश्छन्दोमय'इत्यादितदसाधारणलिङ्गश्रवणाच्च आदित्यो वा जीवो वा भवितुमर्हति नान्तर्यामी विष्णुरिति पूर्वः पक्षः । 'तदेव ब्रह्म परमं कवीना'मित्यादिषु तस्मिन्नेव प्रसिद्धस्य ब्रह्मशब्दस्य'एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत'इति सावधारणनिर्देशेन मुख्यब्रह्मपरत्वसूचनात् अश्रुतत्वामतत्वादिलिङ्गबलात् सर्वभूतस्थत्वादीनां जीवादिष्वनुपपत्तेश्च सर्वत्र पृथिव्यादिषूच्यमानो विष्णुरेवेति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु **तत्तु** इत्यनुवर्तते । **सर्वत्र**=पृथिव्यादिषु उच्यमानं वस्तु **तत्तु** नारायणाख्यं ब्रह्मैव । न त्वन्यत् । कुतः । **प्रसिद्धोपदेशात्**='एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते' इति सर्वगते वस्तुनि नारायणवाचित्वेन श्रुत्यादिप्रसिद्धब्रह्मशब्दश्रवणादित्यर्थः । इति ।

सू० । **विवक्षितगुणोपपत्तेश्च** ॥१॥ चः समुच्चये । अवधारणे वा । **सर्वगते श्रुत्येति** शेषः । तथा च **विवक्षितानामितः** परं **सर्वगते श्रुत्या** तन्निष्ठतया वक्तुं योग्यानां वक्ष्यमाणानां वा श्रुतत्वादिगुणानां विष्णोरेव योग्यत्वेन तस्मिन्नेवोपपत्तेरन्यत्रानुपपत्तेश्च विष्णुरेव सर्वगत इत्यर्थः ।

सू० । **अनुपपत्तेस्तु न शारीरः** ॥ ३ ॥ तुशब्द एवार्थे । शारीरो जीवः आदित्यो वा । न सर्वगतः । कुतः । **अनुपपत्तेः**=एकस्य जीवस्य सर्वशरीरस्थत्वायोगादेवेत्यर्थः ।

सू० । **कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च** ॥ ४ ॥ सर्वगते वस्तुनि आत्मानमिति कर्मत्वस्य जीवे च शंसतीति तद्विरुद्धकर्तृत्वस्य व्यपदेशाद्गुणत्वाच्च न जीवस्सर्वगत इत्यर्थः ।

सू० ॥ **शब्दविशेषात्** ॥ ६ ॥ 'एतमेव ब्रह्मे'ति वाक्ये ब्रह्मशब्दस्यावधारणार्थक एवशब्दाख्यविशेषणवत्त्वाद्ब्रह्मशब्दो न जीवपर इत्यर्थः ।

सू० । **स्मृतेश्च** ॥ ६ ॥ चः समुच्चये । न केवलं श्रुत्युक्तत्वाद्ब्रह्मशब्दो न जीवपर इति किं तु 'अहमात्मा गुडाकेशे'त्यादिस्मृतिसद्भावाच्च ब्रह्मशब्दो न जीवपर इत्यर्थः ।

सू० । **अर्भकौकस्त्वादिति** ॥ ७ ॥ **अर्भकौकस्त्वात्**='सर्वेषु भूते'ष्विति सर्वगतवस्तुनः सर्वप्राणिहृदयाकाशरूपाल्पस्थानत्वकथनात् । **तद्व्यपदेशात्**=तस्य जीवस्य तच्छ्रुतिलिङ्गादिना व्यपदेशात् उक्तत्वाच्च । **नेति चेत्**=ब्रह्मैव सर्वगतमित्युक्तं नेति चेत् । **न** । कुतः । तेषां विष्णावेवोपपत्तेरिति शेषः । न च वैयर्थ्यम् । **एवं निचाय्यत्वात्**=एवमर्भकौकस्त्वादिरूपेण विष्णोरेवोपास्यत्वात् । तथा च न वैयर्थ्यमिति भावः । श्रुतिलिङ्गादीनां ब्रह्मपरत्वेन न तद्विरोध इति भावः । व्यापकस्य विष्णोः कथमल्पस्थानस्थितिरित्यत उक्तं **व्योमवच्चेति** । यथाकाशस्य व्याप्तस्यापि गृहाद्येकदेशावस्थितिस्तद्वद्विष्णोरपीत्यर्थः ॥

सू० । **संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्** ॥८॥ यतो ब्रह्मणः व्योमवत्सर्वजीवशरीरस्थत्वे **संभोगप्राप्तिः**=समानभोगप्राप्तिः इत्यतो बाधकान्न ब्रह्म सर्वगतमिति चेन्न । कुतः । **वैशेष्यात्**=विष्णोस्सामर्थ्यविशेषवत्त्वादित्यर्थः । तथा च न तस्य जीववन्मानभोगप्राप्तिरिति भावः ॥ ८ ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणम् ॥ १ ॥ २ ॥ १ ॥

सः'॥ (कठ.२.२५) इति श्रूयतेऽस्य विषयः॥ इह मृत्यूपसेचनमिलितब्रह्मक्षत्रोपलक्षितनिखिलचिदचित्प्रपञ्चकबलभोक्तृतया श्रूयमाणः परमेश्वरोऽन्यो वेति सं-

---

'सिंहो देवदत्त' इत्यादौ क्रौर्यादिविशेषाकार एव गौणवृत्तिनिमित्तं न तु द्रव्यत्वादिसामान्याकार इति लोके दृश्यते। अत एव च पूर्वतन्त्रे 'उद्गातृचमसमेकस्य श्रुतिसंयोगा' (जै० सू०) दित्यधिकरणे 'प्रैतु होतुश्चमसः प्रब्रह्मणः प्रोद्गातॄणां प्रयजमानस्ये'त्यध्वर्युप्रैषगतस्योद्गातृपदस्य बहुवचनानुसारेणाजहल्लक्षणया बहुषु प्रवृत्तौ वक्तव्यायामुद्गातृगणमात्रवृत्तिविशेषाकारस्तन्निमित्तं न तु षोडशर्त्विक्साधारणस्सामान्याकार इति निरूपितम्। तथाप्यत्र विनाश्यत्वरूपसामान्याकार एव गौणवृत्तिनिमित्तम्। अतस्संहर्तैव भोक्तेति विशेषणमुखेनोपपादनपूर्वकं संहर्ता किं परमेश्वरः उत सङ्कर्षणरुद्रादिरूपस्तमोगुणोपाधिको देवताविशेषो वेति परमेश्वरस्य संहर्तृत्वसम्भवासम्भवाभ्यां संशयं दर्शयति—मृत्यूपसेचनेति। अयमाशयः। अस्मिन्मन्त्रे अन्यदपि रूपकं क्रियते 'मृत्युर्यस्योपसेचन'मिति। उपसेचनं नाम तदुच्यते ऽदनो येन दधिपयःप्रभृतिना तद्भोजनायोपसिच्यते। 'दध्नोपसिच्य भुङ्क्ते' 'पयसोपसिच्य भुङ्क्ते' इत्यादिव्यवहारदर्शनात्। ततश्च मृत्योरुपसेचनत्वरूपणबलादोदनत्वेन निरूपितयोर्ब्रह्मक्षत्रयोर्मृत्युमिश्रणं प्रतीयते। तेन ब्रह्मक्षत्रयोरोदनत्वेन रूपितयोरत्ता संहर्ता। अदनं संहारः। संहार्यत्वरूपमद्यत्वमोदनशब्दस्य गौणवृत्तौ निमित्तमित्येतत्सर्वं लभ्यते। मृत्युरूपोपसेचनमिश्रणस्य संहाररूप एव ह्यदने उपयोगः न खादनरूपे नाप्युपभोगरूपे। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तसंदेहे च समभिव्याहृतपदान्तरार्थसामर्थ्योपस्थितप्रवृत्तिनिमित्तसत्त्वे तदेव ग्राह्यं न पुरुषबुद्धिकल्पनीयमन्यत्। अत एव 'इमां स्पृष्ट्वोद्गायेदिमां हि विश्वा भूतान्युपजीवन्ती'ति वाक्ये 'इमा'मिति सर्वनाम्नस्सर्वभूतोपजीव्यत्वलिङ्गोपस्थितं पृथिवीत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं गृह्यते न त्वन्यदौदुम्बरीत्वादिकम्। तच्च संहाररूपमदनं न केवलं ब्रह्मक्षत्रयोरेवात्र विवक्षितम्। किंतु तदुपलक्षितस्य सर्वस्यापि चराचरस्येत्यपि मृत्योरुपसेचनत्वरूपणादेवावगम्यते। यथा ह्युपसेचनमोदनादनोपयोगितया स्वयं तथैवाद्यमानं च भवतीति। मृत्योरुपसेचनरूपणबलात्प्रतीयमानस्य मृत्युना सह तत्संसृष्टसंहारस्य प्रलय एव भावात् प्रलये सर्वस्य चराचरस्य संहारप्रसिद्धेः। तस्मात्सकलप्रपञ्चसंहर्तैवानेन मन्त्रेण प्रतिपाद्यत इति। अत्र संशयप्रदर्शकवाक्येन पूर्वाधिकरणसङ्गतिरित्थं सूचिता। त्रिमूर्त्युत्तीर्णं परमशिवाख्यं परं ब्रह्म सकलवेदान्तप्रतिपाद्यमिति निर्णेतुं प्रवृत्तमिदं शास्त्रम्। केचित्त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामन्यतम एव परं ब्रह्म न तदुत्तीर्णं तत्वान्तरमस्तीति मन्यन्ते। तत्प्रबोधनाय परब्रह्मणो हिरण्यगर्भातिरिक्तत्वं तस्य हिरण्यगर्भस्य च शेषशेषिभावप्रदर्शनेन पूर्वपादे हिरण्यगर्भाधिकरणे समर्थितम्। पूर्वाधिकरणे तस्य नारायणस्य चोपासकभावप्रदर्शनेनैव तदतिरिक्तत्वमपि समर्थितम्। तत्प्रसङ्गात्संहाररुद्रातिरिक्तमनेनाधिकरणेन प्रदर्श्यत इति। यद्यप्यस्मिन्नधिकरणे परब्रह्मणः संहाररुद्रस्य चोपास्योपासकभावादिर्न प्रदर्श्यते। तथापि तयोर्भेदं सिद्धं कृत्वा 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चे'ति मन्त्रस्य संहाररुद्रपरत्वेन पूर्वपक्षस्य निरासार्थः परब्रह्मपरत्वेन सिद्धान्तः प्रवर्तत इति तेन तयोर्भेदावगतिसिद्धिः। एवं तदुभयभेदसिद्धवत्कारेणाधिकरणप्रवृत्तिं सूचयितुमेव भाष्ये 'तदन्यो वे'ति तद्भिन्नत्वपुरस्कारेण संहाररुद्रविषया पूर्वपक्षको-

शयः। परमकारुणिकस्य सर्वानुग्राहकस्य सकलभक्षकत्वमनुचितम्। हिंसारूपं हि परप्राणविमोचनम्। हिंसाप्रवृत्तेः क्रोध एव मूलाङ्कुरः। क्रोधस्य चामङ्गलगुणस्य मोह एव मूलकन्दः। तस्य सर्वसंहारनिदानस्य तम एव प्रकृतिः। अतस्तामसः सर्वसंहर्ता। तामसत्वं नाम आवृतज्ञानादिमत्त्वाश्लिष्टप्रकाशत्वम्। सर्व-

---

दिरुपन्यस्ता। परमेश्वरस्य संहर्तृत्वासम्भवमुपपादयन् पूर्वपक्षयति—परमकारुणिकस्येति। अनुचितमिति। न हि सर्वदा करुणया सर्वाननुजिघृक्षन्किञ्चिदपि हिंस्यादिति भावः। न केवलं परमेश्वरस्य संहारप्रवृत्त्यसम्भवः तद्विरोधिकरुणावत्त्वात् किंतु तत्कारणक्रोधतमोगुणाभावादपीत्याह—हिंसारूपं हीति। यद्यपि परप्राणविमोचनमात्रं न हिंसा। क्रतुषु पशुप्राणविमोचनं पशूनामपि गतिप्रदत्वान्न हिंसेति तृतीयाध्याये समर्थयिष्यमाणत्वात्। तथाप्यर्थं तत्तथेति तात्पर्यम्। मूलाङ्कुर इति। वक्ष्यमाणमोहकन्दप्रभवायाः परहिंसाविषवीरुधः प्रथमाङ्कुर इत्यर्थः। अस्तु क्रोधोऽपि परमेश्वरस्य तत्राह—क्रोधस्य चेति। क्रोधो हि पुरुषाणां परोपद्रवपर्यवसायित्वाच्च हेयस्सर्वथैवामङ्गलगुणः स क्वचिदपि कथञ्चिदपि यथा नोद्भवेत् तथाभिज्ञैः प्रयतितव्यमिति वस्तुस्थितिः। अतः पुरुषाणां क्रोधोदये वस्तुतत्त्वानभिज्ञानरूपस्तमोगुणाविर्भावाधीनो मोह एव मूलमित्यर्थः। ननु, रुद्रस्य तामसत्वं तमउपाधिकत्वमात्रं न तु प्राकृतानामिव तमसाऽभिभवः। अतस्तस्य तामसत्वेऽपि ज्ञानावरणं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह—तामसत्वं नामेति। तमोगुणावृतज्ञानादिमत्त्वरूपं हि तामसत्वं लोके प्रसिद्धम्। रुद्रेऽपि तत्तथाभूतमेवाङ्गीकर्तुं युक्तम्। लोकप्रसिद्ध्यनुरोधात्। तस्मिन् तमोऽभिभवकार्यक्रोधसंहारप्रवृत्तिसम्प्रतिपत्तेश्चेति भावः। ननु, हिंसायाः क्रोधैकमूलत्वावधारणमयुक्तम्। अस्ति हि मांसचर्माद्यपेक्षया धनलिप्सया परोपचिकीर्षया वा हिंसा। अस्ति च लीलामात्ररूपा। 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मिति (ब्र० २.१.३३.) सूत्रे च जगद्व्यापारः परब्रह्मणो लीलेति स्थापयिष्यते। सत्यम्। क्रोधात्मकः प्रपञ्चसंहर्ता रुद्रस्तावत्प्रसिद्धोऽस्ति। तद्विषयत्वेऽस्य मन्त्रस्य सम्भवत्यन्यविषयत्वं परिकल्प्य तस्य हिंसाव्यापारप्रवृत्तौ मूलान्तरान्वेषणायां गौरवमिति पूर्वपक्षी मन्यते। प्रसिद्धं हि 'अहं च भवतो वक्त्रात्कल्पान्ते घोररूपधृत्। शूलपाणिर्भविष्यामि क्रोधजस्तव पुत्रक॥' इत्यादिषु रुद्रस्य क्रोधप्रभवत्वं क्रोधजत्वं च। तामसत्वं च तस्य प्रसिद्धमेव। तदेतदभिप्रेत्योक्तम् अतस्तामसस्सर्वसंहर्तेति। ननु, गुणमूर्तीरनुप्रविश्य परमेश्वर एव जगद्व्यापारान्करोतीति मर्यादा 'अयस्यग्निसमाविष्टे दाहोऽग्नेरेव नायसः। मूर्त्यात्मस्वेवमैश्वर्यमीश्वरस्यैव नात्मना'मित्यादिशास्त्रप्रसिद्धा। अतश्चतुर्मुखस्य स्रष्टृत्ववन्नारायणस्य पालयितृत्ववच्च रुद्रस्य संहर्तृत्वमपि पारमेश्वरं स्यादिति चेन्न। गुणमूर्तिष्वितरेष्वपि यानि लोकानुग्रहरूपाणि सच्चरितानि तानि पारमेश्वराणि विपरीतानि तत्तद्गुणमूर्तिचरितानीति व्यवस्थाङ्गीकारात्। 'सर्वं शिवोऽनुगृह्णाति न निगृह्णाति कंचन। निगृह्णन्ति तु ये दोषाश्शिवे तेषामसम्भवात्। लोकानुग्रहणायैव शिवेन परमात्मना। सदाशिवाद्यस्सर्वे मूर्त्यात्मानोऽप्यधिष्ठिताः॥ मूर्त्यात्मस्वपि रागाद्या दोषास्सन्त्येव वस्तुतः। तथापि तेषामेते न शिवस्य तु सर्वथे'त्यादिशास्त्रप्रामाण्यात्। अत एव नीललोहितनियुक्तेन भैरवेण ब्रह्मपञ्चमशिरोलवने कृते तत्कालमाविर्भूतेन परमेश्वरेण ब्रह्मणे जीवनं दत्वा नीललोहितरुद्राय 'मैवमित्थं क्रूरकर्म कार्षी'रित्युपदिष्टमिति कूर्मपुराणे प्रपञ्चितम्। ननु, परमेश्वरस्यापि सर्वसंहर्तृ-

संहर्तृ ब्रह्मेत्युक्ते तस्य नित्यशुद्धस्य निरुपाधिकमङ्गलाकरस्य निस्संसारकलङ्कस्य
अज्ञानतमोमोहक्रोधादिकामङ्गलगुणसंकरप्रसङ्गः । स्वरूपलक्षणतया निर्णीतं
सर्वज्ञत्वनित्यतृप्तत्वादिकमनर्थमेव स्यात् । तस्मात् ब्रह्मणोऽन्य एतादृशगुणः
संहर्ता भवतीति पूर्वः पक्षः ॥ सिद्धान्तस्तु—ब्रह्मैव सर्वसंहर्तृत्वेन श्रूयते ।
कुतः ? चराचरग्रहणात् । यदुक्तं निखिलचराचरप्रपञ्चभोक्तृत्वमयुक्तमिति तदेव
ब्रह्मत्वे लक्षणं, परिच्छिन्नशक्तेर्जीवस्य सकलचराचरसंहरणसामर्थ्याभावात्

त्वमवश्यमङ्गीकरणीयम् । 'यतो वा इमानी'त्यादिश्रुतौ तस्य प्रपञ्चोत्पत्तिस्थितिलयकारणत्वश्र-
वणात् 'एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन्नस्मिन्क्षेत्रे संहरत्येष देवः । भूयस्सृष्ट्वा पतयस्तथेशस्सर्वाधिपत्यं
कुरुते महात्मे'तिश्वेताश्वतरोपनिषदि विशिष्य संहर्तृत्वश्रवणाच्चेत्याशङ्क्याह—सर्वसंहर्तृ ब्रह्मे-
त्युक्त इति । क्रोधादिकेत्यादिशब्देन रागो गृह्यते । तथा च परमेश्वरस्य संहर्तृत्वं क्रोधाधीनं
चेत् क्रोधस्य ज्ञानावरणमूलकत्वात्तस्य सर्वज्ञत्वभङ्गः । रागमूलकं चेन्नित्यतृप्तत्वभङ्गः । न च
परानुग्रहार्थं तत्संहार्यस्य ततोऽनुग्रहाभावात् तदन्यानुग्रहार्थमित्यपि न सार्वत्रिकम् । सार्व-
दिकनिर्व्याजनिरतिशयकरुणाशालिनो निग्राह्ये तदन्यत्र च करुणाया अविशिष्टत्वात् । अ-
तः परमेश्वरस्य संहर्तृत्वायोगात् 'यत्प्रयन्ती' त्यादिरुपादानत्वेन लयाधिष्ठानत्वपरतया 'अस्मि-
न् क्षेत्रे संहरति' इत्यादिश्रुतिः सद्द्वारकान्वयपरतया च योजनीयेति भावः । तस्मात्क्रोधादिगुण-
कस्संहर्ता परमेश्वरादन्यः स एव चोदाहृतमन्त्रप्रतिपाद्य इति पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति ।
सर्वसंहर्तृत्वं परमेश्वरस्यैव सम्भवति नान्यस्येत्युपपादनपूर्वकं तेनैव लिङ्गेनोदाहृतमन्त्रप्रति-
पाद्यः परमेश्वर इति सिद्धान्तयति—सिद्धान्तस्त्विति । अयमाशयः । नानेन मन्त्रेण किञ्चि-
त्प्रलयगतं चराचरसंहर्तृत्वमुच्यते किं तु पूर्वोत्तरसकलप्रलयानुयायि । प्रकरणोपपदादिसङ्को-
चकाभावात् चराचरगतस्योदनभावस्य लटा वर्तमानत्वव्यपदेशाच्च । न हि तस्य वर्तमान-
त्वमेतद्वाक्यश्रवणसमये तत्सत्त्वमपेक्ष्य समर्थयितुं शक्यम् । किं तु पूर्वोत्तरप्रलयानुयायि-
त्वेन प्रारब्धापरिसमाप्तित्वमपेक्ष्य समर्थनीयम् । अस्ति हि तत्कालमसत्यामपि क्रियायां पूर्वो-
त्तरकालानुयायित्वेन प्रारब्धापरिसमाप्ततामात्रमपेक्ष्य वर्तमानत्वव्यवहारः । यथा 'चैत्रसका-
शे वयमधीमह'इत्यनध्यायदिवसेष्वपि व्यवहारः । यथा वा 'मधुरायां वसामी'ति ग्रामान्तरग-
मनेऽपि व्यवहारः । अत एवैतादृशप्रयोगेषु 'वर्तमाने लडि'ति सूत्रतो लटः प्राप्तिर्नास्तीति
तेषु तदनुशासनार्थं सूत्रान्तरमारम्भणीयमिति एवं शब्दवार्तिककृता कात्यायनेन 'प्रवृत्तस्या-
विरामे शिष्या भवन्त्यवर्तमानत्वा'दिति वार्तिकेन पूर्वपक्षं कृत्वा 'न्याय्या त्वारम्भानपवर्गा'
दिति वार्तिकेन तत्रापि वर्तमानता न्याय्या प्रारब्धापरिसमाप्तत्वादिति सिद्धान्तितम् । एवं
सकलप्रलयानुयायिन्येतन्मन्त्रप्रतिपाद्ये संहारव्यापारे प्रतिकल्पं भिन्नस्य परिच्छिन्नशक्तिकस्य
गुणिरुद्रस्य न सामर्थ्यमस्ति । न च गुणिरुद्रसामान्यविषयोऽयं मन्त्रो योजनीयः । पूर्वो-
त्तरप्रलयद्वयानुयायिनः प्रपञ्चसंहर्तृत्वस्य वर्तमानापदेशलब्धस्य गुणिरुद्रे क्वचिदप्यसम्भवेन
सकलविशेषव्यावृत्तस्य सामान्येऽप्यसम्भवात् तस्यैव मुख्यैकाश्रयत्वे सम्भवति गृहद्वये स-
कलपाकसामग्रीन्यायेन योजयितुमयुक्तत्वाच्च । तस्मात्परमेश्वरस्यैवेदं पूर्वोत्तरसकलप्रलयानु-

'तस्मा उपसंहर्त्रे महाग्रासाय वै नमः' इति परमेश्वरस्याथर्वशिरसि श्रूयते सर्व-
संहर्तृभावो, न कश्चिज्जीवस्य । 'य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत्'(ऋ.सं.८.३.१६.) ॥ इ-
ति ब्रह्मणो निजप्रकाशवह्नौ निखिलभुवनहव्यहोतृत्वमवगम्यते । न चैवमस्ति
जीवस्य सामर्थ्यं हव्यकोटिनिविष्टस्य । स्वेतरमखिलं चराचरं चिदचित्प्रपञ्चं

यायिनः सर्वप्रपञ्चसंहर्तृत्वं तदेव चानेन मन्त्रेणोच्यत इति । तस्मा इति । 'जगद्धितं वा एतद-
क्षरं प्राजापत्यं सूक्ष्मं सौम्यं पुरुषमग्राह्यमग्राह्येण वायुं वायव्येन सोमं सौम्येन ग्रसति स्वेन
तेजसे'ति पूर्ववाक्ये प्रणवाक्षरमात्रात्रयदेवताग्रसितृत्वं यदुक्तं तद्विशिष्टायेति तस्मा इत्यनेनो-
च्यते । 'महाग्रासाये'त्यनेन गोबलीवर्दन्यायेन तदतिरिक्तसर्वप्रपञ्चग्रसितृत्वमुच्यते । ग्रसि-
तृत्वमत्र न खादितृत्वमुपभोक्तृत्वं वा किं तु संहर्तृत्वम् 'उपसंहर्त्रे'इति विशेषणेन ख्याप्यते ।
ततश्चोदाहृतमन्त्रस्थस्य 'उपसंहर्त्रे' इत्यस्य कस्येति प्रतियोग्याकाङ्क्षायां 'सर्वजगद्धितं वा
एतदक्षर'मित्यत्र सन्निहितं सर्वं जगत्प्रतियोगित्वेनान्वेति । 'अधिकं वा स्याद्बह्वर्थत्वादितरै-
रसन्निधाना'दिति न्यायेनान्यार्थसन्निहितस्यापि प्रतियोगितयान्वयोपपत्तेरित्यन्यार्थसन्निहि-
तसर्वजगदन्वयेन महदुपपदेन च सर्वसंहर्तृत्वसिद्धिरस्पष्टेति तत्स्पष्टीकरणार्थं सर्वसंहर्तृ-
भावविषयत्वसिद्धये 'य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदृषिर्होता निषसादा पिता नः । स आशि-
षा द्रविणमिच्छमानः परमच्छदो वर आविवेशे'ति मन्त्र उदाहृतः । अस्यायमर्थः । ऋषिः
सकलवेदद्रष्टा । नः अस्माकम् । पिता जनयिता । इमानि सर्वाणि भुवनानि जुह्वत्सन् होता
निषसाद होमकर्ता स्वयमेवावशिष्टस्सन्निविष्टः । अनेन स्वमात्रावशेषवचनेन स्वप्रकाशचि-
द्रूपः स्वयमेव होमाधारोऽग्निरित्यपि लब्धम् । प्रसिद्धं चाथर्वशिखायां परमेश्वरस्य संवर्तका-
ग्निरूपत्वम् । तत्र हि परमेश्वरध्यानसाधनत्वेनोपक्रान्तस्य प्रणवस्य ध्यानार्थमकारोकारमका-
रमात्राभिस्सर्वात्मत्ववर्णनं प्रस्तुत्य मात्रात्रयस्य पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गलोकऋग्यजुस्सामवेदब्रह्म-
विष्णुरुद्राद्यात्मत्वमुक्त्वा 'यावसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा सोमलोक ओङ्कारस्साथर्वणैर्मन्त्रैरथ-
र्ववेदस्संवर्तकोऽग्नि'रित्यादिनार्धमात्रायाः 'तदूर्ध्वमुन्मनालोकात्सोमलोकमलौकिकम् । सोमस्स-
होमया यत्र नित्यं निवसतीश्वर' इति पुराणप्रसिद्धोन्मनान्तसकलभुवनातीतोमासहितपरमे-
श्वरलोकाथर्ववेदपरमेश्वरात्मत्वाद्युक्तिसमये परमेश्वरे संवर्तकाग्निशब्दः प्रयुक्तः । एवं प्रल-
यकाले सर्वं स्वात्मन्युपसंहृत्य स्वमात्रावशेषेण स्थितः परमेश्वरः । आशिषा । आशीरिच्छा ।
'आशीरुरगदंष्ट्रायां शुभवाक्याभिलाषयो'रिति कोशकारस्मरणात् । तया । स्वात्मन इच्छाश-
क्त्या । द्रविणं स्वविभूतिरूपं प्रपञ्चमिच्छमानः स्वेच्छाशक्तिरूपेणोपादानेन सुवर्णेन कुण्डल-
मिव प्रपञ्चं सिसृक्षन् । परमच्छदः सङ्कल्पमात्रसृष्टप्रपञ्चरूपोत्कृष्टनिजाच्छादनस्तद्विशिष्टो
भूत्वा । वरे उत्कृष्टे परमच्छदत्वेन प्रागुक्ते प्रपञ्चे आविवेश अन्तर्यामितया प्रविष्ट इति ।
अत्र यद्यपि विश्वशब्दस्सामस्त्यवाच्यस्ति तथापि भुवनशब्दस्य लोकसंस्थानवाचित्वात्
भूर्भुवस्सुवरित्यादिसमस्तभुवनसंहर्तृत्वमेव प्रतीयते । न तु चेतनाचेतनात्मकसर्वप्रपञ्चसंहर्तृत्वम् ।
तत्तु 'होता निषसादे'ति होतृमात्रावशेषोक्तिसामर्थ्यात् भुवनशब्दस्य कार्यमात्रपरत्वमुपपाद्य
समर्थनीयम् । तत्समर्थनसिद्धये 'होता निषसादे'त्यस्य परमेश्वरमात्रावशेषपरत्वं मन्त्रान्तरैका-
र्थ्येन स्पष्टीकर्तुं मन्त्रान्तरं तदर्थोपन्यासपूर्वकमुदाहरति—स्वेतरमखिलमित्यादिना । 'न

स्वात्मनि संहृत्य यदा वर्तते परमेश्वरः तदा सर्वमिदं निरस्तचन्द्रसूर्यादिप्रकाशतया विध्वस्तरात्रिदिनादिकालविभागम् अपगतनामरूपविशेषतया स्थूलसूक्ष्मदेवमनुष्यादिव्यवहारशून्यं तमोमात्रं वर्तते। स एक एव परमेश्वरो निरङ्कुशप्रकाशः सर्वसाक्षी तदानीमपि परिशिष्यते। तथा हि श्रुतिः,—'यदा तमस्तन्नदिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः।'(श्वे.४.१८.)इति। अत्र 'न सन्न चासत्' इति सदसतोः पशुपाशयोर्न स्वरूपसत्ता निषिध्यते, किं तु नामरूपविभागार्हं स्थूलत्वम्। ननु, नित्यप्रकाशे शिवे परब्रह्मणि सत्यपि कथं तमोमयं जगदिति चेत्—न, स्वयंप्रकाशस्य सर्वसाक्षिणः शिवस्य का हानिः। नामरूपशून्यतया ग्रहणायोग्येषु विषयेषु विहतकरणशरीरशक्तीनां जीवानां प्रपञ्चग्रहणं नास्ति मलतिरोहितस्वज्ञानकरणतया शिवस्य स्वप्रकाशरूपस्यापि पूर्वमिव दर्शनं नास्ति। तस्मात् निरस्तसमस्तकार्यविशेषज्ञाना परमसुषुप्तिमयी महावस्था तमइत्युच्यते। तथा हि स्मृतिः 'आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्' (मनु. १. ५.) इति। नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचित्प्रपञ्चशक्तिविशिष्टतया शिवः केवल इत्युच्यते। स पुनः सर्गकाले स्वसङ्कल्पमात्रेण समवायिकारणनिरपेक्षमेव स्वस्मात् प्रथमशक्तिपरिस्फुरणपूर्वकं पूर्ववत्तन्नामविशिष्टमेव सकलं चिदचिदर्थजातं सृजति प्रकाशयति। तथाऽभियुक्तसूक्तिः—'चिदात्मैव हि देवोऽन्तः स्थितमिच्छावशाद्बहिः। योगीव निरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत्॥' इति॥ ननु, 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्'(श्वे०४.१०) 'तस्माद्विराडजायत' (पुरु०)इत्यादिश्रुत्या मायापुरुषयोरुपादानत्वं श्रूयते। कथं निरुपादनत्वमिति चेत्—सत्यम्, यथा घटनिष्पत्तौ कुलालस्य स्वशरीरपृथक्त्वेन मृत्पिण्ड उपादानं दृश्यते, तथा न परमेश्वरात् पृथक्सिद्धं मायाद्युपादानं, मायादिरूपात् परमेश्वराज्जगदुत्पत्तेः। अतो न विरोधः। ततः स्वरूपापृथगवस्थानसूक्ष्ममायापुरुषः परमेश्वर एव स्वयमुपादानमपीत्युच्यते। तथाऽथर्वशिखायाम्—'ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्यं सर्वमिदं

सन्न चास'दित्यत्र स्वतस्साधुर्जीववर्गः सच्छब्देनोक्तः तयोरसाधुत्वापादकः पाशवर्गस्त्वसच्छब्देनेत्यभिप्रेत्य तयोस्स्वरूपेणात्र न निषेधः। नित्यत्वात्। किं तु नामरूपविभागार्हेण स्थूलरूपेणेति व्याचष्टे—अत्रेति। 'तम एवे'त्येतत्पशुवर्गं प्रत्युच्यते न तु शिवं प्रति। तं प्रति सर्वस्य सर्वदा प्रकाशमानत्वात् इत्यमुमर्थं शङ्कोत्तराभ्यां दर्शयति—नन्वित्यादिना। ननु मा भूत् जीवानां प्रलये प्रपञ्चावभासः, शिवावभासस्तु स्यात् तस्य स्वप्रकाशत्वात्, अतस्तम एवेत्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह—मलतिरोहितेति। शिवस्य स्वस्मै प्रकाशत इत्येव स्वयंप्रकाशः न तु जीवेभ्यः प्रकाशत इत्यपि। अतो जीवानां शिवावभासः तदीयज्ञानैरेवेष्टव्यः। तानि मलावृतानीति तैस्तदानीमवभासो नास्तीत्यर्थः। पूर्वमिवेति। यथा सर्गकाले जीवानां शिवदर्शनं नास्ति तथा प्रलयकालेऽपीत्यर्थः। अतः तम एवेत्युक्तिरुपपद्यतइत्याह—'आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्। अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रसुप्तमिव सर्वत' इति। अत्र 'तमोभूत'मित्येतदुत्तरविशेषणैः प्रत्यक्षादिप्रमाणाप्रवृत्त्योपपाद्यते। तत्रा 'प्रज्ञातमलक्षण' मित्यनेनेदमित्थमित्यसाधारणधर्ममुखेन परिच्छिन्दतः प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तिर्दर्शिता। अप्रतर्क्यमित्यनुमानस्य। अनिर्देश्यमिति शब्दस्य। तथापि'शिव एव केवल'इत्युक्तिरनुपपन्ना। सूक्ष्मरूपेण पशुपाशवर्गसद्भावादित्याशङ्क्याह—नामरूपेति। सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्ट एव केवलशिव इत्युच्यते। न तु विशेष्यमात्रमित्यर्थः। एवं 'यदा तमो' मन्त्रपूर्वार्धैकार्थ्येन 'होता निषसादे'त्यनेन सिद्धः प्रलये परमेश्वरस्य तन्मात्रावशेषः प्रपञ्चितः। अथ तदुत्तरार्धैकार्थ्येन 'स आशिषा द्रविण'मित्यादिना सिद्धः तस्य सर्गादौ निमित्तोपादानभावेन प्रपञ्चकारणभावः प्रपञ्च्यते 'स पुनस्सर्गकाल' इत्यादिना। स्वसङ्कल्पमात्रेणेति। इच्छमान इति हेतौ शानच्प्रत्ययः। परस्मैपदिनोऽपि छान्दसः शानच्। हेतुत्वमात्रेच्छाया अवधारणगर्भत्वं विवक्षितम्। इच्छामात्रस्य कुलालादिसाधारण्यादित्यभिप्रेत्य मात्रशब्दः। तस्य व्यवच्छेद्यमाह—समवायिकारणनिरपेक्षमिति। कुलालस्य स्वपृथक्सिद्धमृत्पिण्डस-

म्भरण इव परमेश्वरस्य स्वपृथक्सिद्धप्रपञ्चोपादानसम्भरणे नैरपेक्ष्यं विवक्षितम्। तदेतदुत्तरत्र भाष्य एव स्फुटीभविष्यति। स्वस्मात्प्रथमशक्तिपरिस्फुरणपूर्वकमिति 'प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी'त्येतदैकार्थ्याविष्करणम्। प्रथमशक्तिपरिस्फुरणपूर्वकं तत्स्फुरणरूपसङ्कल्पमात्रेण सृजतीत्यन्वयः। सृजतीत्येतत्सत्कार्यवादमनुसृत्य व्याचष्टे—प्रकाशयतीति। नामरूपसम्बन्धेन व्यवहारार्हतयाभिव्यञ्जयतीत्यर्थः। अन्तस्स्थितमनभिव्यक्तनामरूपतया स्वात्मनि स्थितं बहिरभिव्यक्तनामरूपतया प्रकाशयेदित्यर्थः। निरुपादानमित्येतत् स्वपृथक्सिद्धोपादाननैरपेक्ष्यपरमिति शङ्कोत्तराभ्यां दर्शयति—नन्वित्यादिना। विविधं राजतीति विराट् हिरण्मयमण्डम्। मायादिरूपादिति। माया पुरुषश्च रूपमपृथक्सिद्धधर्मोऽस्येति मायादिरूपः। स्वरूपेति। स्वरूपात् स्वात्मनः अपृथगवस्थानं ययोस्तथाभूतौ सूक्ष्मौ जडचेतनप्रपञ्चाकारपरिणामात्प्रागव्यक्तौ मायापुरुषावस्मिन्निति तथोक्तः। ननु 'तस्माद्विराडजायते'त्यतः प्राक् 'सहस्रशीर्षा पुरुष'इत्यारभ्य परमेश्वर एव प्रस्तुतः न तु नारायणरूपः पुरुषः। सत्यम्। 'तस्माद्विराडजायत। विराजो अधि पुरुष'इति प्रकृतात्परमेश्वरात् जडस्य ब्रह्माण्डस्य सकलचेतनसमष्टिरूपस्य हिरण्यगर्भस्य च जननोक्तिसामर्थ्यात्तदुभयोपादानत्वयोग्यानभिव्यक्तमायापुरुषविशिष्ट एव परमेश्वरः प्राक्प्रकृतोऽवसीयत इति तात्पर्यम्। 'उपादानमपी'त्यपिशब्देन निमित्तत्वसङ्ग्रहः। ब्रह्मविष्णुरुद्रादिसकलचेतनाचेतनप्रपञ्चनिमित्तोपादानभावे'स आशिषे'त्यादेस्तात्पर्यं श्रुत्यन्तरैकार्थ्येनाविष्कर्तुं श्रुत्यन्तरमुदाहरति—तथेति। अथर्वशिखायां 'भगवन्किमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यम्। किं तत् ध्यानं को वा ध्याता कश्च ध्येय' इत्यथर्वाणं ब्रह्मणः पुत्रं प्रति पिप्पलादप्रभृतीनामृषीणां ध्यानसाधनमन्यध्यातृध्येयविषये प्रश्नचतुष्टये प्रश्नत्रयप्रतिवचनानन्तरं ध्येयनिर्धारणार्थमाम्नायते 'ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्य'मित्यादि। अस्यार्थः। प्रध्यायितव्यं मुमुक्षुभिः प्रकर्षेण ध्यातुमर्हम्। 'आदेच उपदेशेऽशिति'(पा०६-१-४५.सू)इत्यात्वाभाव इडागमश्छान्दसः।ईशानं परमेश्वरं ध्यायीत।आत्मनेपदं छान्दसम्। स एव मुमुक्षुभिः प्रध्यातुमर्हो न ब्रह्मादय इत्यत्रोपपादकत्वेन तस्य ब्रह्मादिकारणत्वमुच्यते। सर्वमिदं सुरनरतिर्यगादिभूतजातम्।ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्राः।तत्प्रधानत्वा-त्पाच्छब्दम्।देवदत्त एव सर्वोऽयं ग्राम इतिवत्।इन्द्रशब्द ईश्वरपरः सदाशिवस्याप्युपलक्षकः। ते सर्वप्रधानभूता ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवा अपि सम्प्रसूयन्ते सम्यगनुपचरितत्वेनैवोत्पद्यन्ते। प्रकृतादीशानादिति शेषः। भूतेन्द्रियग्रहणं दृष्टान्तार्थम्। जडवर्गसमानयोगक्षेमत एव तेऽपि

ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सह भूतैर्न कारणं कारणानां धाता ध्याता कारणं तु ध्येयः सर्वैश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः शंभुराकाशमध्ये'

तस्मादुत्पद्यन्त इति भावः। यदि ब्रह्मादिकारणभूत ईशानोऽपि कुतश्चित्सम्प्रसूयते तदा तद्वदेव सोऽपि ध्यातव्यो न भवेदित्याशङ्क्य तस्योत्पत्त्यभाव उपन्यस्यते—न कारणं कारणानां धाता ध्यातेति । सम्प्रसूयत इति वचनविपरिणामेनानुषङ्गः । कारणानां सृष्ट्यादिपञ्चकृत्याधिकारिणां प्रागुक्तानां ब्रह्मादीनां कारणमुपादानं धाता धारयिता ध्याता निमित्तत्वेन सृष्ट्यादिसङ्कल्पकर्ता एवंभूत ईशानः कुतश्चिदपि न सम्प्रसूयत इत्यर्थः । अतस्सर्वकारणभूतः परमेश्वर एव ध्यातव्य इत्युच्यते कारणं त्विति । तुशब्द इतरेषां जन्मवतां ध्येयत्वव्यवच्छेदार्थः । 'शिव एको ध्येयः शिवङ्करः सर्वमन्यत्परित्यज्ये'ति ह्यन्ते वक्ष्यते । स्वयं जन्मरहित एव मुमुक्षुभिः प्रपदनीय इति श्वेताश्वतरोपनिषद्यप्युक्तम् । 'अजात इत्येव कश्चिद्भीरुः प्रपद्यते रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मा पाहि नित्य'मिति । उपबृंहितं च शिवपुराणे—'अजातमिममेवैकं मत्वा जन्मनि भीरवः । रुद्रस्यास्य प्रपद्यन्ते रक्षार्थं दक्षिणं मुख'मिति सर्वकारणभूतः परमेश्वरो जन्मरहितत्वादिव सर्वेश्वरत्वेन सकलपुरुषार्थप्रदानशक्तत्वादपि मुमुक्षुभिर्ध्यातव्य इत्यभिप्रेत्य 'सर्वैश्वर्यसम्पन्न' इत्युक्तम्। यद्वा प्रागीशानपदेनैव ताच्छील्यार्थशानजन्ततया स्वाभाविकनिरतिशयैश्वर्यपरेणेयमुपपत्तिस्सूचिता । ब्रह्मादीनामुत्पत्त्युक्तिस्तु तेषां ध्येयत्वोपयोगितादृगैश्वर्यव्यवच्छेदार्थं न तु साक्षाद्ध्येयत्वव्यवच्छेदार्थम् । ईशानस्योत्पत्त्यभावोक्तिस्तु ब्रह्मादिषूद्भावितस्यैश्वर्यपरिच्छेदहेतोर्दोषस्य परिहारेण प्राङ्निर्दिष्टतादृगैश्वर्योपपादनार्थम्।एवमुपपादितस्य तस्यानुवादः 'सर्वैश्वर्यसम्पन्न' इति। न केवलं सर्वैश्वर्यसम्पत्तिरुपन्यस्तोपपत्त्यावसीयते किं तु सर्वेश्वर इति नाम्नापीत्यभिप्रेत्य 'सर्वेश्वर' इत्युक्तम् । सर्वेश्वर इत्यपि हि तस्य नामास्तीति 'अकारं ब्रह्माणं नाभावुकारं विष्णुं हृदये मकारं रुद्रं भ्रूमध्ये ॐकारं सर्वेश्वरं द्वादशान्त'इति तापनीयप्रयोगादवगम्यते । शम्भुर्निरतिशयानन्दरूपो निरतिशयानन्दहेतुर्वा । आकाशमध्ये चिद्गगनमध्ये। एवमस्याश्श्रुतेरुपबृंहणं शिवपुराणे दृश्यते। 'यस्मात्सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रपूर्वकम् । सह भूतेन्द्रियैस्सर्वैः प्रथमं सम्प्रसूयते । कारणानां च यो धाता ध्याता परमकारणम् । न सम्प्रसूयते तस्मात्कुतश्चन कदाचन। स सर्वैश्वर्यसम्पन्नो नाम्ना सर्वेश्वरः स्वयम्। सर्वैर्मुमुक्षुभिर्ध्येयः शम्भुराकाशमध्यग'इति । हरिवंशेऽप्येवमुपबृंहणं दृश्यते । तत्र हि परमेश्वरं प्रति कृष्णवचनम्। 'अहं ब्रह्मा कपिलोऽथाप्यनन्तः पुत्रास्सर्वे ब्रह्मणश्चातिवीराः । त्वत्तस्सर्वे देवदेव प्रसूता एवं सर्वैः कारणात्मा त्वमीड्य'इति । एवं च कारणात्मत्वात्सर्वेश इत्यर्थः । एतेन 'कारणं तु ध्येय'इति श्रुतिः 'नारायणाद्ब्रह्मा जायत'इत्यादिश्रुत्यन्तरसिद्धकारणानुवादेन तस्य ध्येयत्वविधायिनी न स्वयं कस्यचित्कारणत्वप्रतिपादिनी । ध्येयप्रश्नोत्तरत्वात् । अतः पुरोवादानुसारेण कारणपदसमानाधिकरणः शम्भुशब्दो नारायणपर इति निरस्तम् । ध्येयप्रश्नोत्तरमध्ये परमेश्वर एव ध्येय इत्यस्योपपादनाय 'सर्वमिद'मित्यारभ्य तस्य जगत्कारणताया अपि प्रतिपादनात् प्रकृतार्थानुवादसम्भवे च पुरोवादान्तरापेक्षायोगात् । न च ब्रह्मादीनां प्रसूतिमा-

(१) 'ध्यायेत्'इति च. पाठः । (२) 'प्रतिपत्तव्य' इति च. पाठः ।

त्रमुक्तं न तु प्रकृतादीशानादिति शङ्क्यम् । प्रसूतेरपादानापेक्षायां सन्निहितस्येशानस्यैव तथात्वेनान्वयौचित्यात् । ईशानस्य ध्येयत्वोक्तिप्रस्तावे ब्रह्मादीनां प्रसूत्युक्तेर्ध्येयोत्कर्षपर्यवसानं विनान्वयासम्भवेन तत्पर्यवसानार्थं ध्येयत्वेन वर्णितादीशानात्तत्प्रसूतिपरत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वाच्च । 'न कारणं कारणानां धाता ध्याते'ति वाक्ये ब्रह्मादिवत्तत्कारणस्यापि कुतश्चित्प्रसूतौ स एवोत्कृष्टतया ध्येयः स्यात् न तत्प्रसूत ईशान इति शङ्कावारणार्थं प्रवृत्ते धातृध्यातृशब्दयोः पुल्लिङ्गदर्शनेन तद्विशेष्यतयेशानपदानुषङ्गावगतेश्च । न च तयोः शम्भुपदेनान्वयः । 'कारणं त्वि'त्यत्र तुशब्देन तत्र वाक्योपक्रमप्रतीतेः । अपि च 'कारणं त्वि'ति वाक्ये निर्दिष्टस्य कारणस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षायां प्राक्प्रसूतिमत्त्वेनोक्तानां ब्रह्मादीनामेव प्रतियोगित्वेनान्वयो भवति । अपरिमिताधिकरणन्यायेन सन्निहितप्रतियोग्यन्वयौचित्यात् । न च नारायणस्य त्रिमूर्तिकारणत्वं श्रुत्यन्तरे क्वचिदपि प्रतिपन्नमस्ति । येनात्र तदनुवादो भवेत् । तस्मान्न्यायोपबृंहणाभ्यां ब्रह्मादिकारणत्वेन प्राक्प्रतिपादितस्येशानस्यानुवाद इति युक्तम् । नन्वस्तु तथैव, तथाप्यनुवादो नारायणविषयः स्यात्। ध्येयनिर्धारणस्य नारायणविषयत्वात्। अथर्वशिखायामुपक्रमे हि प्रणवस्य मात्रात्रयं ब्रह्मविष्णुरुद्रदेवत्यमुक्त्वा 'याऽवसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा सर्ववर्णा पुरुषदेवत्ये'त्युक्तम् । उपसंहारे मात्रात्रयवाच्यान्ब्रह्मविष्णुरुद्रान्ध्यानसाधनध्यानध्यातृरूपानुक्त्वा प्राणं मनसि सह करणैर्नादान्ते परमात्मनि सम्प्रतिष्ठाप्य 'ध्यायीतेशान'मिति ध्येयप्रश्नोत्तरे नादान्तविशेषणेनार्धमात्रावाच्यः पुरुषो ध्येय इत्याविष्कृतम् । स तु पुरुषो नारायण एव । 'यथा शङ्करशब्दोऽयं महादेवेऽवतिष्ठते । तथा पुरुषशब्दोऽयं वासुदेवेऽवतिष्ठते ॥' इत्यादिपुराणवचनैः 'पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयते'त्यादिश्रौतप्रयोगैः 'न यस्य देवी न पितामहो वा नेन्द्रो न चाग्निर्वरुणो न मृत्युः । प्रभावमद्यापि विदन्ति रुद्रं तमादिदेवं पुरुषो ददर्शे'त्यादिपौराणिकप्रयोगैः 'संहृत्य लोकान्पुरुषोऽधिशेत' इत्याद्यभियुक्तप्रयोगैश्च पुरुषशब्दस्य नारायणवाचित्वावगमात् । एवं चोपक्रमानुसारेणोपसंहारगता ईशानशम्भुशिवशब्दा नारायण एव योजयितव्या इति चेत्। मैवम् । उपक्रमगतैकश्रुत्यपेक्षयोपसंहारगतबहुश्रुतीनां प्रबलतया तदनुसारेण पुरुषश्रुतेरेव शिवे योजयितुमुचितत्वात् । पुरुषदेवत्येत्यतः प्राक् 'यावसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा स सोमलोक' इत्यर्धमात्रायाः शिवलोकत्वोक्तिदर्शनेनोपक्रमस्य नारायणविषयत्वासिद्धेश्चोदाहृतपरमोपक्रमा'दोङ्कारः प्रलयः प्रणवस्तारो विष्णुः ब्रह्म प्रकाशो विद्युद्व्यापी'त्योङ्कारनामनिर्वचने व्यापनाद्व्यापी महादेव इति वाच्यवाचकयोरभेदोपचारमाश्रित्य महादेवशब्देन नामनिर्देशात् उपसंहारे शिवनाम्नां प्रयोगेण च अथर्वशिखायाः कात्स्न्र्येन शिवपरत्वस्यैव स्पष्टं प्रतीतेश्च । 'पुरुषो नाम सम्पूर्णः शिवस्सत्यादिलक्षणः । न विष्णुर्न विरिञ्चश्च न रुद्रो नापरः पुमा'नित्यादिपौराणिकवचनैः 'पुरुषो वै रुद्रः'–'पुरुषस्य विद्महे सहस्राक्षस्य महादेवस्य धीमही' त्यादिवैदिकप्रयोगैश्च पुरुषशब्दस्य शिववाचकत्वस्याप्यवगतेश्च । बर्हिराज्याधिकरणन्यायानुसरणे चेतनसामान्यशक्त्यैव तत्रतत्र विशिष्य प्रयोगाणामुपपन्नत्वेन च पुरुषशब्दस्य क्वचिदपि विशिष्य शक्त्यसिद्धेश्च। ब्रह्मदेवत्या विष्णुदेवत्या रुद्रदेवत्येति प्रणवमात्रादेवतानां तत्तदसाधारणनाम्ना निर्देशप्रायपाठस्य'काले या द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देयाः सहस्रं देयमपरिमितं देय'मित्याधानदक्षिणाकल्पभेदश्रुतौ

इति श्रूयते। ततः सर्वभूतानां यत्र संहारस्तत एव सर्वेषामुत्पत्तिरिति अनन्तानां तेषां यावत् संहृतिस्तावत् तत्रैवानन्तशक्तौ शिवे स्थितिः इति सर्वसंहर्ता शिव एव ब्रह्मशब्दाभिधेयः॥ यदुक्तं संहारस्य हिंसारूपत्वात् तन्मूलक्रोधाद्यनर्थगुणसंबन्धो ब्रह्मणो भवेत् इति, तदविचारवाग्विलासः। क्रोधादिमूलस्य तमोगुणस्य प्राकृतधर्मत्वात्। 'उमासहायं परमेश्वरं प्रभुम्' इत्यारभ्य 'समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात्' (कैव) इति श्रुतिरेव भगवती प्रमाणं परमेश्वरस्य तमसः

दक्षिणासङ्ख्यानां तत्तदसाधारणशब्देन निर्देशप्रायपाठस्य बहुलत्वसामान्यशक्त्यैव सहस्राधिकबहुत्वपर्यवसायिन्यपरिमितशब्द इव चेतनसामान्यशक्त्यैवोपपन्नविशेषप्रयोगे पुरुषशब्दे त्यागस्यादोषत्वात्। तस्मादुपपन्नमिदमुदाहृतमथर्वशिखावाक्यं परमेश्वरस्य ब्रह्मविष्णुरुद्रादिसकलजगन्निमित्तोपादानभावं प्रतिपादयतीति। एवं प्रपञ्चस्याभिन्ननिमित्तत्वोपादानत्वसिद्धौ तस्य यत्र लयः तत्कृत एव संहारो वाच्य इति 'यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती'तिश्रुत्यालोचनयापि परमेश्वरस्य सर्वसंहर्तृत्वं सिद्ध्यतीति सूचयन्नेव 'य इमा विश्वे'तिमन्त्रोदाहरणेन समर्थितं तस्य सर्वसंहर्तृत्वमुपसंहरति–तत इति। ब्रह्मशब्दाभिधेयः शिव एव सर्वसंहर्तेत्यन्वयः। उदाहृते मन्त्रे–'आशिषे'ति–'वरआविवेशे'ति विशेषणद्वयमुदाहरिष्यमाणदशाव्ययवचनतात्पर्यवचने स्पष्टीभविष्यतीति मत्वा परमेश्वरस्य संहर्तृत्वे पूर्वपक्ष्यापादितं दोषं परिहर्तुमनुभाषते यदुक्तमिति। अयमत्र परिहाराभिसन्धिः। द्विविधो निग्रहः अनुग्रहोद्देश्यः तदनुद्देश्यश्च। आद्यस्त्रिविधः। निग्राह्यानुग्रहार्थः तदितरानुग्रहार्थः उभयानुग्रहार्थश्च। सदाचारानुवर्तनाद्यर्थः पुत्रादिनिग्रह आद्यः। स तु सर्वथा न दोषः। द्वितीयस्तु उत्कृष्टानुग्रहार्थमपकृष्टनिग्रहः। 'एकस्मिन्यत्र निधनं प्रापिते दुष्टचारिणि। बहूनां भवति क्षेमं तत्र पुण्यप्रदो वध' इत्यादिवचनप्रामाण्यान्न दोषः। यथा राज्ञां मृगयासु प्रजानुग्रहार्थं व्याघ्रादिवधः चोरादिवध उभयानुग्रहार्थः। तेन हि प्रजानुग्रह इव 'राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः। निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तस्सुकृतिनो यथे'ति वचनप्रामाण्यात् चोरानुग्रहश्च भवति। प्रत्युत त्रिविधोऽप्ययं निग्रहो गुण एव। उक्तत्रिविधनिग्रहान्तर्भूतस्सर्वोऽपि परमेश्वरकृत्यभूतस्संहारः। तत्र प्रपञ्चस्थितिकाले दैत्यादिनिग्रह उभयानुग्रहार्थः। हिंस्रतिर्यग्जातिनिग्रहस्तदन्यानुग्रहार्थः। नरकादिनिपातनरूपः निग्रहः पापक्षपणेन तत्तदनुग्रहार्थः। अयं त्रिविधो निग्रहः तत्तदधिकृतदेवमनुष्यादिमूर्तिद्वारकः। महाप्रलये सर्वसंहारः साक्षात्पारमेश्वरः। स तु संसाराध्वचिरगतागतखिन्नानां महासुषुप्त्यापादनेन तत्तदनुग्रहार्थः। एवं परमेश्वरकर्तृकाणां निग्रहाणामनुग्रहार्थत्वेनादोषत्वं गुणत्वं च वायुसंहितायां प्रपञ्चितम्। 'ये पुत्रनिग्रहाः केचिद्ब्रह्मादिषु निदर्शिताः। तेऽपि लोकहितायैव कृताः श्रीकण्ठमूर्तिना। अण्डस्यास्याधिपत्यं हि श्रीकण्ठस्य न संशयः। श्रीकण्ठाख्यां शिवो मूर्तिं क्रीडन्तीमधितिष्ठति। सदोषा एव देवाद्या निगृहीता यथोचितम्। ततस्तेऽपि विपाप्मानः प्रजाश्च विगतज्वराः। निग्रहोऽपि स्वरूपेण विदुषां न जुगुप्सितः। अत एव हि दण्ड्येषु दण्डो राज्ञां प्रशस्यते। यत्सिद्धिरीश्वरत्वेन कार्यवर्गस्य कृत्स्नशः। न स चेदीशतां कुर्याज्जगतः कथमीश्वरः। हिते सदा निषण्णानामीश्वरस्याग्निदर्शनम्। स कथं दूष्यते सद्भिरसतामेव निग्रहात्। सर्वोऽपि निग्रहो

परत्वे। पौराणिकी भणितिरपि परमेश्वरे मोहादिनिवर्तकज्ञानादीनां नित्यसंबन्धमाह—'ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं तपस्सत्यं क्षमा धृतिः। स्रष्टृत्वमात्मसंबोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च॥ अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे॥' इति। 'अशेषविषयामोघशुद्धबुद्धिविजृम्भणः। आत्मशक्त्यमृतास्वादप्रमोदरसिको युवा॥' इत्यादि च। असंकुचितविभवः परमेश्वरो हि सिसृक्षुः 'सोऽकामयत बहु स्याम्' (तै.२.६.) इति बहुप्रपञ्चभवनायात्मनो मायालक्षणामिच्छारूपां शक्तिमाश्रयति। 'स तपोऽतप्यत' इति तपस्स्वरूपिकया ज्ञानात्मिकया शक्त्या सकलजीवकर्मानुगुणतत्तच्छरीरसामग्रीमालोचयति। आलोच्य च संकल्पितसकलकरणविदग्धया क्रियाशक्त्या 'इदं सर्वमसृजत' इतीच्छाशक्तिभित्तौ निखिलजगच्चित्रमुन्मीलयति। 'तत् सृष्ट्वा, तदेवानुप्राविशत्' इति सकलकार्यजातमनुप्रविश्य शक्तित्रयसंबन्धेन त्रिगुणभिन्नमूर्तित्रयादिप्रपञ्चरूपो भवति। तदिह

लोके न च विद्वेषपूर्वकः। न हि द्वेष्टि पिता पुत्रं यो निगृह्यापि शिक्षये'दिति। एवं च यद्यपि परमेश्वरस्य क्वचित्क्वचिद्दैत्यादिसंहारे क्रोधस्सम्भावितः। तथापि नासौ तमोमूलकः। 'तमसः परस्ता'दित्यादिवचनविरोधात्। किं तु 'क्रोधमाहारयन् तीव्र'मिति रामायणोक्तरीत्यां दुष्टनिग्रहार्थमाहार्यस्तद्वश्य एवेति॥ ज्ञानं वैराग्यमिति॥ ज्ञानं सकलप्रपञ्चगताशेषविशेषापरोक्ष्यम्। वैराग्यं निरतिशयस्वात्मानन्दानुभवप्रयुक्तं सकलविषयवैतृष्ण्यम्। ऐश्वर्यं सकलप्रपञ्चनियमनशीलत्वम्। तपः सृष्टिकाले स्रष्टव्यवस्तुजातालोचनम्। सत्यमनृतराहित्यम्। वेदागमादिसत्यैकरूपवचनवक्तृत्वं वा। क्षमा भक्तापराधसहिष्णुत्वं-'नमस्सहमानाये'तिश्रुतिप्रसिद्धम्। धृतिर्धैर्यम्। 'इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः' 'स्थिराय स्थिरधन्वने नम' इति श्रुतिप्रसिद्धं जगद्धारणं वा। स्रष्टृत्वं प्रपञ्चनिर्मातृत्वम्। आत्मसम्बोधः स्वात्मानन्दामृतास्वादः। अधिष्ठातृत्वं प्रपञ्चरूपं शरीरमनुप्रविश्य वर्तमानत्वम्। नित्यमिति। कानिचित्स्वरूपनित्यतया कानिचित्प्रवाहनित्यतया तिष्ठन्तीत्यर्थः। अत्र ज्ञानात्मसम्बोधयोर्विवक्षितं भेदं सम्मत्यन्तरोदाहरणव्याजेन दर्शयति–अशेषविषयेति। तपश्शब्दोऽत्र न कृच्छ्रचान्द्रायणादिपरः। किं तु सृष्टिकाले स्रष्टव्यालोचनरूपज्ञानशक्तिपर इति दर्शयन्प्रसङ्गादिच्छाज्ञानक्रियाशक्तीनां सृष्टावुपयोगप्रकारमाह–असङ्कुचितविभव इत्यादिना। मायारूपामित्यनेन सिसृक्षारूपेच्छाशक्तिरेव जगदुपादानत्वेन प्रसिद्धा मायेति दर्शितम्। तदेवेच्छाशक्तिभित्तावित्यनेनाप्याविष्कृतम्। 'आशिषे'ति प्रागुदाहृतमन्त्रगतविशेषणप्रमाणकमेतत्। अधिष्ठातृत्वं प्रपञ्चानुप्रवेशरूपं तद्धेतुकप्रपञ्चनियमनरूपादैश्वर्याद्भिन्नमिति दर्शयितुं 'तत्सृष्ट्वे'त्यादिकमुक्तम्। 'सोऽकामयत बहु स्या'मित्यादिश्रुत्युदाहरणेषु सर्वेषु 'इति श्रुत्युक्तप्रकारेणे'ति शेषो द्रष्टव्यः। शक्तित्रयेति। ज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिमध्ये क्वचित्किञ्चित्प्राधान्येन रजस्सत्वतमोभिस्त्रिगुणैर्ब्रह्मविष्णुरुद्राणामुपाधिरूपैर्ब्रह्मविष्णुरुद्राणां तनुरूपैश्च भिन्नं परस्परविलक्षणं यन्मूर्तित्रयं तत्प्रमुखप्रपञ्चशरीरो भवतीत्यर्थः। नन्वस्मिन्मन्त्रे प्रतिपाद्यस्सर्वसंहर्ता परमेश्वर इत्यनुपपन्नम्। तस्य प्रतिपाद्यत्वेन वर्ण्यमानः परमेश्वर इति प्रतीतेरित्याशङ्कानिवारणाय 'यत्र स' इत्यस्य विवक्षितमर्थं दर्शयति–तदिहेति। तत्तस्मात्सर्वसंहारस्य परमेश्वरकर्तृकत्वादिह सर्वसंहारे निमित्ते

सर्वशक्तेः सर्वज्ञस्य शिवस्य महिमा केन विज्ञायते । अतः सर्वसंहर्ता परमेश्वर इति ॥

॥ सू०॥ प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

'महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति' (कठ. २.२२.) 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः' इति परमेश्वरस्यैव प्रकरणम् । अतश्च परं ब्रह्म परमेश्वरः सर्वसंहर्ता नान्य इति सिद्धम् ॥

इति अत्त्रधिकरणम् ॥ ३ ॥

सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेस्सर्वसंहारोपयोगिसार्वज्ञ्यसर्वशक्तिमतः परमेश्वरस्य महिमा न केनाप्यवधारयितुं शक्य इति 'क इत्था वेद यत्र स' इत्येतदर्थानुवादः । अयमाशयः । यस्य सर्वसंहर्तृत्वमुक्तं तत्र खलु सर्वविषयकज्ञानशक्तिमत्त्वेनापरिच्छेद्यमहिमत्वमन्वेति न तु तदधिकरणे । अतस्सर्वसंहर्तृत्वस्योपन्यासपूर्वकमपरिच्छेद्यमहिमत्वोक्तिः संहर्तृविषयैव भवतीति तन्निर्वाहाय यत्रेति पदं छान्दसत्वात्प्रथमार्थ एव योजनीयमिति । सूत्रार्थमुपसंहरति–अत इति । सू ॥ प्रकरणाच्च ॥ १० ॥ यत्रेत्यस्य प्रथमान्तताया अवश्यवक्तव्यत्वात् संहर्तुः परमेश्वरत्वाभावे तत्प्रकरणं विरुध्येतेति भावः ॥ अस्मिन्नधिकरणे सिद्धान्तोपपादकं सर्वसंहर्तृत्वलिङ्गं पञ्चकृत्यकारिणः परमेश्वरस्य धर्म इति स्पष्टमेव तल्लिङ्गम् । तथापि परमकारुणिकस्य संहर्तृत्वं न सम्भवतीति शङ्कानिराकरणेनोपपादनीयत्वात् नातिस्पष्टमिति पादसङ्गतिः । अत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तयोस्संहाररुद्रात्परमेश्वरो भिन्नत्वेन व्यवहृतस्सर्वसंहर्ता परमेश्वरो न तु संहाररुद्र इति सिद्धान्तव्यवस्थापनार्थं भाष्ये सूत्राभिप्रेतश्रुत्यन्तरोपन्यासेन सृज्यात्संहार्याच्च ततः स्रष्टा संहर्ता च परमेश्वरो भिन्नत्वेनोपपादितश्च । ततश्च विषयवाक्ये मृत्युशब्दोऽवान्तरसंहाराधिकारित्वाविशेषान्मृत्युयमचित्रगुप्तादीनामिव संहाररुद्रस्याप्युलक्षक इति श्रुत्यन्तरानुसारेण विषयवाक्यतोऽपि तत्सिद्धिरिति भाष्याभिप्रायः । एवं हिरण्यगर्भाधिकरणशारीराधिकरणाभ्यामनेनाधिकरणेन च त्रिमूर्त्युत्तीर्णत्वेन सिद्धे परमेश्वरे परमशिवे सर्वेषां वेदान्तानामिह समन्वयः प्रतिपाद्य इति सिद्धम् । यत्तु पुराणेषु क्वचित्क्वचिद्धिरण्यगर्भस्य नारायणस्य संहाररुद्रस्य वा त्रिमूर्त्युत्तीर्णत्ववचनं तत्सर्वं तत्तद्विभूतिभूताधिकारिपुरुषापेक्षम् । सन्ति खलु त्रिमूर्तीनामधिकारिपुरुषास्तत्र तत्रावान्तरसृष्टिस्थितिसंहारकारिणः । यथा हिरण्यगर्भस्य विराट्कालपुरुषाः नारायणस्यानिरुद्धप्रद्युम्नसङ्कर्षणाः संहाररुद्रस्य भवमृडहराः । एते च वायुसंहितायां निरूपिताः । न च ब्रह्मविष्णुरुद्राणां प्रत्येकं त्रिमूर्तिरुपाधिकारिपुरुषत्वाभ्युपगमे शिवस्य त्रिमूर्त्युत्तीर्णत्ववचनानां भवमृडहरातीतसंहाररुद्रविषयत्वसम्भवेन प्रधानत्रिमूर्त्युत्तीर्णपरमशिवासिद्धिप्रसङ्गः । वायुसंहितायामेव 'सृजत्यशेषमीशस्य शासनाच्चतुराननः । तिसृभिर्मूर्तिभिश्चापि पाति चान्ते निहन्ति च । विष्णुः पालयते विश्वं विश्वयोनेर्नियोगतः । सृजते ग्रसते चापि स्वकाभिस्तनुभिस्त्रिभिः ॥ हरत्येतज्जगत्सर्वं हरस्तस्यैव शासनात् । सृजत्येतच्च विश्वात्मा त्रिधा भिन्नस्तु रक्षति ॥' इति स्वस्वव्यूहभूतमूर्तित्रयातीतप्रधानमूर्तित्रयपरत्वेन परमशिवस्य निरूपणात् । अतो नात्र कश्चिद्विरोध इति सर्वं समञ्जसम् ॥ ॥ इति अत्त्रधिकरणम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥

नयमणिमालायाम्

अथात्त्रधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० । अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥ प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

अत्ता चराचरस्य स्यात्कश्चित्तामसदृशिवादन्यः । न हि स समानुग्रहकृद्धोरां हिंसां वितन्वीत ॥ ३८ ॥
शंकर एव तदन्यो न कश्चिदपि सकलसंहृतौ शक्तः । हिंसाप्यनुग्रहः स्याद्व्रणगदिनां शस्त्रवैद्यकवत् ॥ ३९ ॥

इति अत्त्रधिकरणम् ॥ ३ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ अत्त्रधिकरणम् ॥ २ ॥ श्रीकण्ठमते तु ॥ ३ ॥

सू० । अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥ प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

भगवत्पादमते, अस्य कठवल्ल्यां श्रूयमाणं 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ।' इति वाक्यं विषयः । अत्र कश्चिदोदनोपसेचनसंसूचितोऽत्ता प्रतीयते । त्रयाणां चाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन्ग्रन्थे प्रश्नोपन्यासोपलब्धेर्विशेषानवधारणात् स किमग्निरुत जीव आहोस्वित्परमात्मेति संशयः । 'अग्निरन्नाद' इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्यामग्निरत्ता स्यात् । उत 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ती'ति दर्शनात् जीवो वात्ता स्यात् । 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति दर्शनान्न परमात्मात्ता भवितुमर्हति इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु परमात्मैवात्ता । कुतः । **चराचरग्रहणात्**=चराचरयोः स्थावरजङ्गमयोर्मृत्यूपसेचनयुक्तयोरद्यत्वेनास्मिन्वाक्ये **ग्रहणात्**=श्रवणात् । न हि परमात्मानं सर्वसंहर्तारमृतेऽन्यस्य कस्यचिच्चराचरात्तृत्वं संभवतीत्यर्थः । 'अनश्न'न्नित्येतद्ब्रह्मणः कर्मफलभोगप्रतिषेधकं न विकारसंहारप्रतिषेधकमित्यतः परमात्मनो नात्तृत्वानुपपत्तिः । प्रसिद्धं हि ब्रह्मणः सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वं सर्वेषु वेदान्तेषु ॥

इतश्च परमात्मैवात्तेत्याह—**प्रकरणाच्च** ॥ १० ॥ 'न जायते म्रियते वा विपश्चि'दित्यादिना परमात्मनः **प्रकरणात्** प्रकृतत्वात् 'क इत्था वेद यत्र सः' इति दुर्विज्ञेयत्वरूपासाधारणलिङ्गाच्चेत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीकण्ठमते, अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥ विषयवाक्यं समानमेव । मृत्यूपसेचनमिलितब्रह्मक्षत्रोपलक्षितनिखिलचिदचित्प्रपञ्चभोक्तृतया श्रूयमाणः परमेश्वरो वा संहाररुद्रो वेति संशयः । परमकारुणिकस्य सर्वानुग्राहकस्य परमेश्वरस्य सकलभक्षकत्वानौचित्यात् तथा सर्वसंहर्तृत्वाभ्युपगमे तामसत्वापत्त्या नित्यशुद्धस्य निरवधिकमङ्गलगुणाकरस्य तस्याज्ञानतमोमोहकोपादिकामङ्गलगुणसंकरप्रसंगात् स्वरूपलक्षणभूतसर्वज्ञत्वनित्यतृप्तत्वादीनामानर्थक्यापाताच्च ब्रह्मणोऽन्य एतादृशगुणः संहाररुद्रोऽत्ता भवितुमर्हतीति पूर्वः पक्षः । अथर्वशिरसि 'तस्मा उपसंहर्त्रे महाग्रासाय वै नमो नमः' इति परमेश्वरस्य सर्वसंहर्तृभावस्य श्रवणात् क्रोधादिमूलकस्य तमोगुणस्य प्राकृतधर्मत्वात् 'समस्तसाक्षि तमसः परस्ता'दिति ज्ञानवैराग्याद्यव्ययदशकाधिष्ठानस्य तस्य तमःपरत्वश्रवणात् परिच्छिन्नशक्तेरन्यस्य सकलचराचरसंहरणसामर्थ्याभावाच्च निखिलचराचरप्रपञ्चभोक्ता परमेश्वर एवेति सिद्धान्तः ॥

सू० ॥ **प्रकरणाच्च** ॥ १० ॥ 'महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य' इतीदं परमेश्वरस्यैव प्रकरणम् । अतश्च परमेश्वरस्सर्वसंहर्ता नान्य इति सिद्धम् ॥ १० ॥

रामानुजमते, ॥सू०॥ **अत्ता चराचरग्रहणात्** ॥९॥ **प्रकरणाच्च** ॥१०॥ **गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्** ॥ ११ ॥ **विशेषणाच्च** ॥ १२ ॥ इति चतुस्सूत्रात्मकमिदमधिकरणमिति विशेषः । विषयवाक्यं समानमेव । पूर्वाधिकरणस्यान्तिमसूत्रे परमात्मा न भोक्तेत्युक्तम् । तर्हि सर्वत्र भोक्तृतया प्रतीयमानो जीव एव स्यादित्याशंक्याह–**अत्ता चराचरग्रहणात्** ॥ १ ॥ अत्र अत्ता जीवो वा परमात्मा वेति संदेहः । कर्मनिमित्तस्य भोक्तृत्वस्य परमात्मन्यसंभवात् जीव एवात्ता इति पूर्वः पक्षः । कृत्स्नचराचरात्तृत्वस्य परमात्मन्येव संभवात् ईदृशजगदुपसंहाररूपभोक्तृत्वस्य कर्मनिमित्तभोक्तृत्वस्य च विलक्षणत्वाच्च अत्ता परमात्मैवेति सिद्धान्तः ॥ सू० ॥ **प्रकरणाच्च** ॥ १० ॥ अस्यार्थः श्रीकण्ठमतवदेव ॥ अतश्चात्ता परमात्मैव ॥ ननु समानप्रकरणे 'ऋतं पिबन्ता'विति मन्त्रे कर्मफलभोगरूपऋतपानकर्तुर्जीवस्यैव सद्वितीयस्याभिधानात् कर्मफलभोगस्य परमात्मन्यसंभवात् द्वितीयेन जीवोपकरणभूतयोर्बुद्धिप्राणयोरन्यतरेण भाव्यमित्यतः पूर्वप्रस्तुतोऽत्तापि स एव भवितुमर्हति इत्याशंक्याह–**गुहां प्रविष्टा**विति । 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्ध्ये ।' इति मन्त्रे न प्राणजीवौ बुद्धिजीवौ वा उच्येते अपि तु जीवपरमात्मानौ हि तथा व्यपदिश्येते । कुतः । **तद्दर्शनात्**=अस्मिन्प्रकरणे जीवपरयोरेव गुहाप्रवेशव्यपदेशदर्शनात् । एवं च 'ऋतं पिबन्ता'विति व्यपदेशश्छत्रिन्यायेन वा प्रयोज्यप्रयोजकभावेन वा तयोरुपपद्यते । इति भावः ।

अथ गुहाधिकरणम्. ॥ ४ ॥

इहाधिकरणे सर्वसंहर्तृत्वलक्षणेन सिद्धस्य परमेश्वरस्य 'द्वा सुपर्णा' (श्वे.४.६.) इत्यादिना प्रसिद्धं स्वविभूतिजीवसाहचर्यमभिव्यञ्जयितुमधिकरणान्तरारम्भः—

॥ सू० ॥ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे। छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः॥ (कठ.३.१.) इति श्रूयतेऽस्य विषयः ॥ इह सुकृतस्थाने परार्धे ब्राह्मणादिशरीरे हृदयगुहां प्रविष्टौ फलभोक्तारौ छायातपाविव विलक्षणौ कौचित् श्रूयेते; तावेतौ बुद्धिजीवौ जीवपरमेश्वरौ वेति संदेहः॥

सङ्गतिं सूचयन्नुत्तराधिकरणमवतारयति–इहेति । पूर्वाधिकरणे संहाररुद्रासम्भावितसर्वसंहर्तृत्वेन त्रिमूर्त्युत्तीर्णः परमेश्वरः प्रसाधितः । तत्प्रसाधनोपयोगिभाष्यलिखिताथर्वशिखादिश्रुतिसद्भावसंसूचनेनाथर्वशिखाद्युक्तप्रकारेण मुमुक्षुभिः स एव ब्रह्मविष्णुरुद्रादिसकलेतरपरित्यागेनोपासनया साक्षात्करणीय इति च सूचितम् । तदनुपपन्नम् । अथर्वशिखादिपून्मनान्तसकलभुवनातीतसोमलोकवर्तित्वेन श्रुतस्य 'हरिश्चाहं च रुद्रश्च तथान्ये च सुरासुराः। तपोभिरुग्रैरद्यापि तस्य दर्शनकाङ्क्षिणः॥' इत्यादिषु चतुर्मुखादिवचनेषु मूर्त्यात्मभिरपि दुर्दर्शत्वेन प्रसिद्धस्य तस्यास्मदादिभिरुपासनया साक्षात्कर्तुमशक्यत्वादित्याशङ्कानिवारणाय तस्य सदोपासकसहचरितत्वेन नित्यसौलभ्यं व्यञ्जयितुमधिकरणान्तरारम्भ इत्याक्षेपिकी सङ्गतिरिति भावः। ननु तथा महाप्रभुः परमेश्वरः केन हेतुनास्मदादीनां साक्षात्कारसौकर्याय साहचर्यमनुमोदेतेत्याकाङ्क्षायां निरतिशयवात्सल्यरूपेण सख्येनेति विभावनाय सख्यप्रतिपादकस्य 'द्वा सुपर्णे'ति मन्त्रस्योपन्यासः। तथाभूते वात्सल्ये हेतुसंसूचनाय स्वविभूतिभूतेति विशेषणम् । गोस्वामिनो गोष्विव स्वकीयेषु वात्सल्यं युक्तमिति भावः ॥ सू०॥ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥ विषयवाक्यमुदाहृत्य तदर्थोपन्यासेन संशयबीजसूचनपूर्वकं संशयं दर्शयति–ऋतमिति ॥ सुकृतस्थान इति॥ लोक्यतेऽस्मिन्नित्यधिकरणसाधनो लोकशब्दः । ततश्च सुकृतानुष्ठानमस्मिन् दृश्यत इत्यर्थलाभे सति सुकृतस्थान इत्यर्थः पर्यवस्यतीति भावः। परार्धमुपासनाद्यधिकारसम्पादकत्वेनोत्कृष्टं परस्योपासनाद्यधिकारसम्पादकत्वेनोत्कृष्टस्यात्मनोऽर्धं स्थानमिति वा परार्धम् । उभयथापि ब्राह्मणादिशरीरमुच्यत इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे–परार्ध इति ॥ परा उत्कृष्टा मा मतिः ब्रह्मविद्या यस्मिन् जायते तत्परमम् । एभिर्विशेषणैरुपासनाधिकारिणां ब्राह्मणादीनामनुग्रहाय विशिष्य तेषां शरीरे हृदयगुहायामुपासनासाक्षा-

---

सू० ॥ विशेषणाच्च ॥ १२ ॥ अस्मिन्प्रकरणे सर्वत्र जीवपरयोरेवोपास्योपासकभावेन प्राप्यप्राप्तृभावेन च प्रतिपादनादित्यर्थः । अतश्च परमात्मात्तेति सिद्धम् ॥

आनन्दतीर्थमते, ॥ सू० ॥ अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥ 'स यद्यदेवासृजत । तत्तदत्तुमध्रियत । सर्वं वा अत्तीति । तददितेरदितित्वम्' इति बृहदारण्यवाक्यं विषयः । अत्र 'सर्वं वा अत्ती'त्युक्तस्सर्वात्ता अदितिशब्दवाच्यो देवताविशेषो वा विष्णुर्वेति संदेहः । अदितिश्रुतेरत्तृत्वलिङ्गाच्च अदित्याख्यो देवताविशेष इति पूर्वः पक्षः । 'सर्वं वा अत्ती'ति सर्वशब्दस्यासंकुचितसकलचराचरपरत्वस्यैव न्याय्यत्वात् 'स सर्गकाले च करोति सर्वं संहारकाले च तदत्ति भूयः' ॥ स्रष्टा पाता तथैवात्ता निखिलस्यैक एव तु॥ वासुदेवः परः पुंसामितरेऽल्पस्य वा न वा ॥' इत्यादिवचनाच्च सर्वात्ता विष्णुरेवेति सिद्धान्तः॥

सू० ॥ प्रकरणाच्च ॥ १० ॥ 'नैवेह किंचने'ति विष्णुप्रकरणबलाच्च विष्णुरेवात्तेत्यर्थः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामत्त्रधिकरणम् ॥ २ ॥

बुद्धिजीवावेव तौ । कुतः ? 'ऋतं पिबन्तौ' इति भोक्तृत्वावगमात् । परमेश्वरस्य न भोक्तृत्वम्, 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' (श्वे०४.६.) इति दर्शनात् । बुद्धिजीवयोर्भोक्तृत्वं प्रसिद्धमेव। किंच—जीवेश्वरयोश्चेतनरूपयोश्छायातपवदतीव वैलक्षण्यं नास्ति । बुद्धेरचेतनत्वादस्ति जीवाद्वैषम्यम् । तदेवं बुद्धिजीवौ ॥ इति प्राप्ते ब्रूमः–जीवपरमेश्वरावेव गुहागतौ, तयोरेव 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं

रकारयोग्येन सूक्ष्मरूपेण प्रविष्टस्य परमेश्वरस्योपासकसौलभ्यार्थं तत्साहचर्यमनेन मन्त्रेण प्रतिपाद्यत इति प्रतीयते । अन्यथैषां विशेषणानां वैयर्थ्यात् । 'हृदयगुहा'मिति गुहामित्यस्यार्थोपन्यासः । ऋतं पिबन्ताववितथं भोगं भुञ्जानावित्यस्य 'फलभोक्तारा'वित्यर्थोपन्यासः। 'छायातपाविव विलक्षणा'विति छायातपावित्यस्यार्थोपन्यासः । एभिर्विशेषणैः परमेश्वरस्य तत्साहचर्यं न प्रतिपाद्यते । तस्य भोक्तृत्वापत्त्या मनुष्यादिहृदयगुहाप्रविष्टत्वायोगात् । 'अनश्नन्नि'तिश्रुत्या तस्याभोक्तृत्वावगमात् उभयोश्चेतनत्वेन छायातपवदतिवैलक्षण्यासम्भवाच्च । किं तु बुद्धेरेव तत्साहचर्यं प्रतिपाद्यते । तस्य भोगोपकरणभूतायास्तस्याश्चक्षुषो रूपग्राहकत्वेनेव भोक्तृत्वेन व्यपदेशार्हत्वात् । मुख्यतया भोक्तृत्वेनैव साङ्ख्यादिप्रसिद्धिसद्भावाच्च जडत्वेन जीवविलक्षणत्वाच्चेति प्रतीयते । एवं स्थानविशेषणानां स्थानिविशेषणानां च परस्परविरुद्धार्थोपनायकत्वे सति विशेषणवैयर्थ्यापेक्षया विशेषणानुपपत्तेर्बलवत्त्वात्तत्रापि 'ऋतं पिबन्ता'वित्यस्यापि श्रुत्यन्तरप्रसिद्धस्वस्वानन्दभोक्तृत्वविषयत्वेनोपपत्तेः छायातपवद्वैलक्षण्यस्य यथाकथञ्चित्समर्थयितुं शक्यत्वाच्च । परमेश्वरस्य दुःखभोक्तृत्वापादकत्वशङ्कास्पदगुहाप्रवेशसम्भवासम्भवाभ्यां संशय इत्येव मुख्यतः पर्यवस्यति । ननु यथा वस्तुतो बुद्धेरभोक्तृत्वेऽप्यौपचारिको भोक्तृत्वव्यपदेशो भोगोपकरणत्वात्तथा परमेश्वरस्यापि भोगप्रयोजकत्वादुपपद्यते । अपि च भोगप्रयोजके परमेश्वरे भोगकर्तृत्वसामान्यमस्तीति मुख्य एव तद्व्यपदेशस्सम्भवति। एवं च भोक्तृत्वमुख्यतानुसारेण स्थानविशेषणसाफल्यानुसारेण च छायातपनिर्देशो जडचेतनत्वरूपात्यन्तवैलक्षण्याभावेऽपि अज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिवैषम्यमात्रावलम्बनस्स्यादित्याशङ्क्याह–तदेवमिति । प्रकारवाचिना शब्देनायं पूर्वपक्षप्रकारोऽनुसंहितः । यदि ब्राह्मणादिशरीरानुप्रविष्टो जीवद्वितीयश्चेतनो भवेत् तदा जीववदेव तस्यापि मनुष्यशरीरानुप्रवेशप्रयुक्तं तत्कृतसुखदुःखादिभोक्तृत्वमज्ञत्वादिना तद्वैलक्षण्यं चानिवार्यम् । तस्मादेकस्मिन्ब्राह्मणादिशरीरे मुख्यभोक्तृत्वादियुक्तचेतनद्वयासम्भवेन जीवद्वितीयस्याचेतनत्वावश्यम्भावात् बुद्धिरेव तद्द्वितीयेत्यभ्युपगन्तव्यम् । एवं च सत्यग्रिमसन्दर्भानुरोधोऽपि लभ्यते । अग्रे हि 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव चे'त्यादिमन्त्रपर्यायैर्जीवशरीरबुद्ध्यादीनां रथिरथसारथ्यादिभावं कल्पयित्वान्ते 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पद' मित्यनेन रथसारथ्यादिमज्जीवप्राप्यमध्वनः सर्वस्यापि पारभूतं परमेश्वरस्थानमिति वर्णितम् । तत्र रथिसारथिरूपेण वर्णितयोर्जीवबुद्ध्योरेव शरीराख्यरथप्रवेशोऽपेक्ष्यते न तु प्राप्तृप्राप्ययोर्जीवपरमेश्वरयोरिति सौत्र'मात्माना'विति पदं साध्यनिर्देशार्थं हि-शब्दप्रयोगपारणार्थं च व्याचष्टे–जीवपरमेश्वरावेवेति। 'तद्दर्शना'दिति हेतौ तत्पदं पक्षवि-

गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्'(कठ०२.१२.) इति गुहाप्रवेशदर्शनात्। यदुक्तमीश्वरस्य न भोक्तृत्वमिति तदपि न युज्यते; 'प्राणारामं मनआनन्दम्' (तै०१.६.) इति ब्रह्मणोऽप्यात्मारामस्य मनोमात्रविषयस्वरूपानन्दभोगदर्शनात्। तथा पुराणं च– 'आत्मशक्त्यमृतास्वादप्रमोदरसिको युवा। अनन्तपरमानन्दमकरन्दमधुव्रतः ॥' इत्यादि। जीवस्य स्वकर्मफलभोक्तृत्वं प्रसिद्धम्। एवं च तयोर्भोगस्य साधारणत्वेन श्रवणेऽपि तत्र विशेषः समाश्रीयते भोक्तृविशेषात्, यथा 'राजभृत्यावन्नं भुञ्जाते' इत्यत्र तत्तदुचितान्नविशेषः। यदुक्तं तयोर्न वैषम्यमिति, तन्न; यतो 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां' (कठ०५.१३.) इत्यादिश्रुत्या नित्यत्वचेतनत्वादिना

शेषणगुहाप्रवेशपरामर्शी। 'सर्वनाम्नानुसन्धिः वृत्तिछन्नस्ये'ति शब्दविद्भिरुक्तत्वेनान्योपसर्जनस्यापि सर्वनाम्ना परामर्शसम्भवादित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे–तयोरिति। परमेश्वरस्य गुहाप्रवेशदर्शने 'तं दुर्दर्श'मिति मन्त्र उदाहृतः। जीवस्य तद्दर्शने तु 'या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी। गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायते'ति मन्त्र उदाहार्यः। जीवस्य गुहाप्रवेशे पूर्वपक्षिणो विवादाभावादयं मन्त्रः कण्ठतो भाष्ये नोदाहृतः। कर्मफलमत्तीत्यदितिर्जीवः प्राणेन सम्भवति सह वर्तते। देवशब्दादिन्द्रियवाचिनः स्वार्थे तल्प्रत्यय इति देवतामयी चक्षुरादीन्द्रियप्रधानभूता। भूतेभिर्व्यजायत देहाकारविपरिणतभूतोपाधिकं जननं प्राप्तेति मन्त्रार्थः। एवमेतत्प्रकरणगतयोरेव मन्त्रयोर्जीवपरौ गुहाप्रविष्टत्वेन निर्दिष्टाविति तयोरेवात्रापि ग्रहणं युक्तमिति भावः। 'ऋतं पिबन्ता'विति विशेषणं छत्रिन्यायेन। लक्षणां स्वतन्त्रप्रयोजकानुगतकर्तृत्वसामान्यविवक्षां चानपेक्ष्य द्वयोरपि मुख्यस्वतन्त्रभोक्तृत्वं विषयतयोपपादयति–यदुक्तमित्यादिना। स्यादेतत्। 'ऋतं पिबन्ता'वित्यस्य परमेश्वरेऽपि तदुचितानन्दभोक्तृत्वविषयतया 'छायातपा'वित्यस्य 'ज्ञाज्ञौ द्वा'वित्यादिश्रुत्यन्तरसिद्धवैलक्षण्यविषयतया च सङ्गतावपि गुहाप्रवेशः परमेश्वरे न सङ्गच्छते। तस्य मनुष्यादिशरीरप्रवेशे मनुष्यादेरिव तत्प्रयुक्तदुःखभोक्तृत्वप्रसङ्गात् परशरीरानुप्रविष्टस्यापि पिशाचादेस्तत्ताडनादिना दुःखदर्शनात्। अत'स्तं दुर्दर्श'मिति मन्त्रे 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनाना'मित्यादिश्रुत्यन्तरेषु च परमेश्वरस्य मनुष्यादिशरीरप्रवेशश्रवणं गौणतया नेतव्यम्। यथा राजकीयानां देशव्याप्तिरेव राज्ञो देशव्याप्तिरिति व्यपदिश्यते तथा परमेश्वरनियम्यत्वादिना तदीयानां जीवानां सुरनरतिर्यगादिशरीरानुप्रवेशः परमेश्वरस्य तत्प्रवेश इति व्यपदिश्यते। यद्वा। 'मीमांसायामस्य प्रवेश'इत्यादिव्यवहार इव 'गूढमनुप्रविष्ट'मित्यादिषु प्रवेशशब्दो ज्ञानपरः। तथा च सकलप्राणिहृदयगुहान्तर्गताशेषवृत्तान्ताभिज्ञत्वं तेनोच्यते। न च 'गुहां प्रविष्टा'वित्यत्रापि प्रवेशशब्दः परमेश्वरे तथा योजयितुं शक्यः। जीवतद्द्वितीययोरुभयोरप्यत्र प्रवेशश्रवणेन आद्ययोजनाया असङ्घटनात्। राजकीयव्याप्तेरेव राजव्याप्तित्वोपचारस्थले राजतदीया देशं व्याप्नुवन्तीति व्यपदेशादर्शनात् छत्र्यच्छत्रिसाधारणैकसार्थवर्तित्ववदिह मुख्यगौणसङ्ग्राहकस्यैकस्य शब्दवृत्तिनिमित्तस्याभावात् वृत्तिद्वयविरोधेन छायातपावित्यस्यावृतानावृतप्रकाशितापरत्वे तेनैव सार्वज्ञ्यस्य सिद्धतया तत्पौनरुक्त्यप्रसङ्गेन च द्वितीययोजनाया अप्यसङ्घटनात्। तस्माद्गुहां प्रविष्टौ बुद्धिजीवावित्येवाभ्युपगन्त-

जीवेश्वरयोः साम्येऽपि वैषम्यमनादिमलसंबन्धभावाभावाभ्यां संभवति। 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' इत्यादिश्रुत्या (श्वे०१.९.) ज्ञत्वाज्ञत्वस्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्यादिधर्मवैषम्यं चावगम्यते ॥ ननु कथमेतयोः शरीरसंबन्धे समानेऽपि कस्यचिदज्ञत्वादिकानर्थसंबन्धः, कस्यचिदनर्थाभावः, इति चेत्—न, सुखदुःखयोर्नैकाश्रयत्वं प्रयोजकं, किं तु स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्यमेव। तथाहि श्रुतिः,—'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥' (मु०३.१.) इति। अस्याः श्रुतेः सांप्रदायिकोऽर्थः—जीवोऽयमनादिना कर्मनिगडेन बद्धः तत्तत्फलभोगानुगुणमायामयबहुकलेबरप्रविष्टो दुर्वारतापसंघातमनुभवन् अनीशया पारवश्येन तद्व्यपोहितुमकुशल एव मुह्यमानः शोचति महामोहनिबन्धनशोकजलधिमग्नः वर्तते। स्वप्रेरकतया स्वजुष्टं सर्वानुग्राहकमीशमुमासहितं यदा पुनरस्य प्रसादेन पश्यति अपरोक्षेण

व्यम्। उपरितनरथिसारथिकल्पनानुगुण्यादित्यभिप्रेत्याशङ्कते–नन्विति। सौत्रेणावधारणेन सूचितं परिहारमाह–सुखेति। कस्य चित्किञ्चिदाश्रयतस्तत्कृतसुखदुःखभोक्तृत्वे तदाश्रयत्वमेव न प्रयोजकं येन तदाश्रयतोऽन्यस्यापि तद्भवेत् किं त्वस्वातन्त्र्यमपीत्यर्थः। एवकारोऽस्वातन्त्र्यस्य मुख्यकारणत्वाभिप्रायः। 'भोक्त्रापत्ते'रित्यधिकरणेऽपि परमेश्वरस्य चिदचिदात्मकसकलप्रपञ्चशरीरत्वे मनुष्यादिवच्छरीरित्वप्रयुक्तं सुखदुःखभोक्तृत्वं स्यादिति पूर्वपक्षनिराकरणार्थमेव वक्ष्यते'न खलु शरीरित्वप्रयुक्तमनिष्टभोक्तृत्वं किं तु पराधीनप्रयुक्तमेवे'ति। तथापि न पौनरुक्त्यम्। यतस्तत्रास्वातन्त्र्यस्य प्रयोजकत्वं लौकिकयुक्त्या स्थापयिष्यते। अत एव तत्र 'लोकव'दिति सूत्रम्। यथा लोके राज्ञः सशरीरत्वेऽप्यनन्यवश्यस्य न स्वाज्ञाननुवृत्तिकृतानिष्टप्रसङ्ग इति भोक्तृत्वं नेतरसमानमिति। इह तु तच्छ्रुत्या स्थाप्यते। तदर्थमेवावधारणमित्यभिप्रेत्य श्रुतिमुदाहरति–तथा हीति। समाने एकस्मिन्वृक्षे शरीररूप आश्रय इत्यर्थः। अनेनैकशरीराश्रयत्वस्य तत्कृतसुखदुःखभोक्तृतायामतन्त्रत्वं दर्शितम्। निमग्न इत्यनेन जीवस्य शरीरानुप्रवेशेनागाधजलमज्जनेनेव तत्कृतक्लेशभाक्त्वं दर्शितम्। 'ईश ऐश्वर्ये' इतिधातोर्भावे'गुरोश्च हल' (पा० ३. ३. १०३.)इति आकारप्रत्यये सति ईशाशब्दः ऐश्वर्यवाची अनीशया पारतन्त्र्येणेत्यर्थः[1]। मुह्यमान इति ताच्छील्ये शानच्प्रत्ययः। अनादिसिद्धाज्ञानावृत इत्यर्थः। जुष्टम् उपासनामुखेन सेवितम्[2]। अन्यं शरीरानुप्रवेशेऽपि तत्कृतक्लेशभाक्त्वाभावेन स्वविलक्षणम्। ईशा स्वातन्त्र्यरूपा शक्तिः साऽस्यास्तीति मत्वर्थीयोऽच्प्रत्यय इति। ईशम् उमासहितमित्यर्थः। अस्य महिमानं सार्वज्ञ्यादिरूपम्। इति प्राप्नोति। एतेर्लटि गुणाभावश्छान्दसः। 'संज्ञापूर्वकविधिरनित्य'इति वा गुणाभावः। एवं पदार्थान्मनसि निधाय मन्त्रवाक्यतात्पर्यं दर्शयति–अस्या इति। मायामयेति। प्राकृतकलेबराणामप्युपलक्षणम्। अनीशायाः शोके हेतुत्वं तापसङ्घातप्रतीकाराक्षमत्वद्वारकमित्यभिप्रेत्य 'तं व्यपोहितुमकुशल' इत्युक्तम्। उपासनापि सर्वानुग्राहकपरमेश्वरप्रेरणाधीनेति 'स्वप्रेरकतये'त्यादिना दर्शितम्। एवं शरीराश्रयणप्रयुक्तसुखदुःखभोक्तृतायाः पारतन्त्र्यप्रयुक्तत्वात् स्वतन्त्रस्य परमेश्वरस्य मनुष्यादि-

(१) 'स्वातन्त्र्यवाची' इति च. पाठः। (२) 'उपासनादिभिः स्वेन सेवितम्' इति च. पाठः।

जानाति तदाऽस्य महिमानं निरतिशयं अपहतशोकः प्राप्नोतीति । अतः स्वतन्त्रस्य शिवस्यानादिमुक्तस्य शरीरसंबन्धेऽपि जीववन्न तद्गतदोषापत्तिः । तस्माज्जीवपरमेश्वरौ गुहागतौ ॥ पुनरुपपत्तिमाह—

॥ सू० ॥ विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

किंच—जीवपरमेश्वरावस्मिन् प्रकरणे विशेष्येते, 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' (कठ०२.१८.२०.) इत्यादिना जीवः,'अणोरणीयान् महतो महीयान्' इत्यादिना परमेश्वरः। एतद्विशेषणं जीवबुद्धिपक्षे कथं संभवतीति? अतो जीवपरमेश्वरावेव गुहां प्रविश्य प्रेर्यप्रेरकभावेन शरीरशरीरिभावेन चाश्रिताविति निर्णयः॥

इति गुहाधिकरणम् ॥ ४ ॥

शरीरानुप्रवेशेऽपि न तत्प्रयुक्तदोषप्रसङ्ग इत्युपसंहरति–अत इति॥ उत्तरसूत्रमवतारयति–पुनरिति । रथिसारथिकल्पनानुगुण्येन बुद्धिजीवावेव गुहाप्रविष्टौ वाच्याविति शङ्कावारणाय युक्त्यन्तरमुच्यत इत्याशयः॥ सू० ॥ विशेषणाच्च ॥ १२॥ जीवपरमेश्वराविति। अयमाशयः। पूर्वोत्तरसन्दर्भपर्यालोचनायामपि गुहाप्रविष्टौ जीवपरमेश्वरावेव लभ्येते । 'न जायते म्रियते''अणोरणीया'नित्यादिमन्त्रेषु जीवपरावुपक्षिप्य 'तमक्रतुं पश्यति वीतशोक'इत्यादिप्रदेशेषु द्रष्टृदृश्यभावेन तौ विशेष्येते ।तत्र जीवस्य द्रष्टृत्वं दृश्यपरसन्निकर्षापेक्षम्। यदि तयोरेव गुहाप्रवेशवर्णने तात्पर्यं कल्प्येत तदा स्थानविशेषणमहिम्ना परोपासनानिरतब्राह्मणादिहृदयगुहासूपासनातज्जन्यसाक्षात्कारविषयत्वयोग्येन सूक्ष्मरूपेण परमेश्वरस्योपासकसन्निकर्षप्रतिपादकत्वेनाकाङ्क्षितार्थसमर्पकोऽयं मन्त्रः उपपादितो भवेत्। बुद्धिजीवपरत्वे तदाकाङ्क्षापूरणमपि न भवेत् । 'तं दुर्दर्श'मित्यादिषु गुहाहितत्वादिवर्णनस्य सकलचेतनाचेतनसाधारणान्तर्यामिविषयतयाप्युपपन्नत्वेनात्र स्थानविशेषणमहिम्नैव तत्र केनचिदुपायेन विशिष्योपासकहृदयेषूपासनासाक्षात्कारविषयत्वयोग्येन प्राप्यरूपभिन्नेन केनचित्सूक्ष्मरूपेणोपासकसन्निकर्षप्रतिपादनस्यापेक्षितस्यान्यतोऽलाभात्। रथिसारथिरूपयोर्जीवबुद्ध्योः शरीररूपरथाश्रयत्वप्रतिपादनं तु नापेक्षितम् । तस्य प्रसिद्धत्वात्। अपिच रथिरथादिकल्पनं न परप्राप्त्यर्थम् । रथत्वादिना कल्पितेनोपासनोपयुक्तेन शरीरेण सोमलोकस्थस्य तस्य प्राप्त्यसम्भवात्। किं तु तद्ज्ञानप्राप्त्यर्थम्। रथसारथ्यादीनामभिमतदेशं प्राप्तुकामेन रथिनेव ज्ञानं प्राप्तुकामेन शरीरेन्द्रियप्रभृतीनां वशीकरणीयत्वात्। 'यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सह। तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथे'रिति ज्ञानोपायभूतस्य तेषां वशीकरणस्य तत्रैवोच्यमानत्वाच्च। तथा च ज्ञानोपायत्वेन रथसारथ्यादिकल्पनमपि दर्शनरूपज्ञानापेक्षितदृश्यसन्निकर्षसिद्धये परस्य गुहाप्रवेशप्रतिपादनमपेक्षत इति तदनुरोधेऽपि गुहाप्रविष्टौ जीवपरावेव सिद्ध्यत इति । एतद्विशेषणमिति। जीवपरयोर्द्रष्टृदृश्यभावेन विशेषणं बुद्धिजीवपक्षे कथं निराकाङ्क्षं भवतीत्यर्थः। अधिकरणार्थमुपसंहरति–अतो जीवेति । अत्र गुहाप्रवेशस्य श्रुत्यन्तरप्रसिद्ध्या ब्रह्मधर्मत्वेन स्पष्टस्यापि पूर्वपक्षदशायां ब्रह्मधर्मत्वासम्भवशङ्काकलुषितत्वान्नातिस्पष्टतेति पादसङ्गतिः॥

॥ इति गुहाधिकरणम् ॥ ४ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ गुहाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू० ॥ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥ विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

यद्यपीह बुद्धिजीवौ गुहां प्रविष्टौ न जीवपरौ । छायातपवैषम्यं चेतनयोर्नास्ति न च परो भोक्ता ॥ ४० ॥

जीवपरावस्ति तयोर्वैषम्यं मलिननिर्मलत्वेन । भोक्तृत्वं स्वानन्दे परस्य दृष्टं गुहाहितत्वं च ॥ ४१ ॥

इति गुहाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ गुहाधिकरणम् ॥ ३ ॥ श्रीकण्ठमते ॥ ४ ॥

सू० ॥ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥ विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

भगवत्पादमते, 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्ध्ये । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिनाचिकेताः ।' इति कठवल्लीवाक्यमस्य विषयः । किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिश्येते उत जीवपरमात्मानाविति संशयः । गुहाप्रवेशवर्णनात् सति संभवे सर्वगतस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशकल्पनस्यायुक्तत्वात् 'अनश्नन्नन्य' इति परमात्मनो भोक्तृत्वनिषेधात् छायातपवद्वैलक्षण्यस्य चेतनाचेतनयोरेव संभवाच्च बुद्धिजीवाविति पूर्वपक्षः । संख्यावतोरेकत्वलस्य लोके दृष्टत्वात् 'गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्' 'आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्ट'मित्यादिश्रुतिस्मृतिषु परमात्मनोऽसकृद्गुहाहितत्वश्रवणात् सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थदेशविशेषोपदेशे विरोधाभावात् छत्रिन्यायेन प्रयोज्यप्रयोजकभावेन वा द्वयोः ऋतपानकर्तृत्वस्य निर्देश्यत्वात् संसारित्वासंसारित्वयोश्छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वाच्च जीवात्मपरमात्मानावेव गुहां प्रविष्टाविति सिद्धान्तः ॥ सूत्रार्थस्तु गुहां=हृदयगुहां प्रविष्टौ । आत्मानौ हि=चेतनौ हि । कुतः । तद्दर्शनात्=संख्यावतोरेकत्वलस्य लोके दर्शनात् । इति ॥

सू० ॥ विशेषणाच्च ॥ १२ ॥ 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति' 'देवं मत्वा हर्षशोकौ जहाति' इति जीवपरमात्मनोरेव गन्तृगन्तव्यभावेन मन्तृमन्तव्यभावेन च विशेषितत्वादित्यर्थः ॥

श्रीकण्ठमते, विषयवाक्यसंदेहपूर्वपक्षादिकं सर्वं समानमेव प्रायश इति विरम्यते तत्प्रपञ्चनात् ॥

रामानुजमते तु अनयोस्सूत्रयोः पूर्वाधिकरणान्तर्भूतत्वादधिकरणान्तरत्वाभावाच्च पूर्वाधिकरण एव इमे सूत्रे प्रपञ्चिते ।

आनन्दतीर्थमते ॥सू०॥ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥११॥ विषयवाक्यं भाष्यान्तरसमानमेव । अत्र 'पिबन्तौ' इति निर्दिष्टौ हरिजीवौ वा हरिरेव वा इति संदेहः । द्वित्वभोक्तृत्वलिङ्गात् हरिजीवाविति पूर्वः पक्षः । 'घर्मांशमन्ताविन्द्रं व्यापतुः । तयोर्जुष्टिं मातरिश्वा जगाम' इति श्रुतौ रूपद्वयेन तस्य शरीरगुहाप्रवेशश्रवणात् 'यो वेद निहितं गुहाया'मिति हरेरेव गुहागतत्वप्रसिद्धेः 'श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥' आत्मान्तरात्मेति हरिरेक एव द्विधा स्थितः । निविष्टो हृदये नित्यं रसं पिबति कर्मजम् ॥' इत्यादिस्मृतिषु हरेः रूपद्वयेन विषयकर्मफलभोक्तृत्वप्रतिपादनात् 'अनश्न' न्नित्यस्य 'शुभं पिबत्यसौ नित्यं नाशुभं स हरिः पिबेत् ।' इति परमवचनानुसारेण अशुभकर्मफलविषयत्वाच्च हरेरेव द्वे रूपे पिबन्ताविति निर्दिश्येते इति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु 'तत्तु' इति विभक्तिविपरिणामेनानुवर्तते । आत्मानौ=आदेयं माातीति व्युत्पत्त्या 'ऋतं पिबन्ता'विति श्रुतिस्थपिबच्छब्दोदितशुभकर्मफलभोक्तारौ । ते तु=आत्मान्तरात्माख्यविष्णुरूपे एव । न तु जीवेश्वरौ । कुतः हि=यस्मात् ।तौ गुहां प्रविष्टौ=हृदयगुहां प्रविष्टौ । तस्मादित्यर्थः । द्विवचनेन हृदयगुहास्थितत्वलिङ्गस्य 'यो वेदे'ति श्रुतिप्रसिद्धत्वं सूचयति । द्विरूपतया शरीरहृदयगुहास्थितत्वे प्रमाणमाह—तद्दर्शनादिति । तस्य हरेः द्विरूपतया शरीरहृदयगुहास्थितत्वस्य 'घर्मांशमन्ते'ति श्रुतावुक्तत्वादित्यर्थः ॥

सू० ॥ विशेषणाच्च ॥ चः युक्तिसमुच्चयार्थः । 'यः सेतु'रिति एकवचनेन विशेषणादेक एव पाता । स च सेतुत्वब्रह्मत्वादिना विशेषितत्वाद्विष्णुरेव न जीव इत्यर्थः ॥ १२ ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां गुहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ अन्तराधिकरणम् ॥ ५ ॥

हृदयगुहान्तर्वर्तितयोपास्यस्य परमेश्वरस्येहोपासनस्थानान्तरमुच्यते—

॥ सू० ॥ अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

छान्दोग्ये श्रूयतेऽस्य विषयः 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति

सङ्गतिं दर्शयन्नुत्तराधिकरणमवतारयति–हृदयगुहेति। उपासकनैदिष्टोपासनास्थानप्रदर्शनप्रसङ्गात्तथाभूतस्यैवोपासनास्थानान्तरस्य प्रदर्शनार्थमधिकरणान्तरमारभ्यत इत्यर्थः ॥ सू० ॥ अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥ विषयवाक्यमुदाहृत्य संशयं दर्शयति–छान्दोग्य इत्यादिना ।

होवाच एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इत्यादि ॥ इहामृतत्वादिलक्षणोऽक्ष्यन्तःश्रूयमाणः पुरुषः ईश्वरो वा अन्यो वा ?॥ इति संशये परमेश्वरादन्य इति वदामः,

---

नन्वमृतत्वादिलक्षण इति धर्मिणं निर्दिश्य परमेश्वरस्तदन्यो वेति कथं सन्दिह्यते। परमेश्वरैकान्तिका एव ह्यमृतत्वाभयत्वब्रह्मत्वश्रुतयः। तदनन्तरम'प्येतं संयद्वाम इत्याचक्षते। एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभिसंयन्ति य एवं वेदे'त्यादिना संयद्वामत्ववामनीत्वभामनीत्वादिस्वस्वानुगुणफलपर्यवसायित्वेन बलवन्ति ब्रह्मलिङ्गानि प्रतिपाद्यन्ते। पुष्करपलाशवाक्येनार्चिरादिवाक्येन च ब्रह्मविद्याफलत्वेन प्रसिद्धं सकलपापानाश्लेषब्रह्मप्राप्तिलक्षणं फलमिह प्रतिपाद्यते। प्रकरणादयमक्षिपुरुषः परमेश्वरोऽवसीयते। एवं छन्दोगानामुपनिषद्युपाख्यायते। उपकोसलः कामलायनः सत्यकाममाचार्यमुपसन्नः तस्य द्वादशवर्षाण्यग्नीन्परिचरन्नास्त। तस्मै ब्रह्मोपदेशमकृत्वैवाचार्ये प्रोषिते सत्याधिव्याधिपरवशमनश्नन्तं तदाद्याचार्याग्निपरिचर्यायामवहितं तमवेक्ष्य गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयास्त्रयोऽप्यग्नयस्सम्भूय करुणया तस्मै 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'त्यादिना ब्रह्मविद्यामुपदिश्य प्रत्येकं च स्वस्वविषयां विद्यां 'य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मी'त्यादिना 'य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यत'इत्यादिना 'य एष विद्युति पुरुष'इत्यादिना चोपदिदिशुः। तदनन्तरं सर्वेऽग्नयस्सम्भूयै'षा सोम्य तेऽस्मद्विद्या चात्मविद्या चे'त्यभिधाया'चार्यस्त्वेव विद्या विदिता साधिष्ठं प्राप'दिति श्रुत्यनुसारेण स्वोपदिष्टविद्या तदाचार्यकर्तृकगत्युपदेशेन साधिष्ठत्वं प्राप्नोत्वित्यालोच्या'चार्यस्तु ते गतिं वक्ते'त्यवोचन्। ततः प्रत्यागत आचार्यः प्रसन्नमुखमुपकोसलं वीक्ष्य 'ब्रह्मविद इव वै सोम्य ते मुखं भाति को नु त्वामनुशशासे'ति पृष्ट्वा सहाग्निभिर्मे'ते तस्मिन्नग्नयोऽस्मा उपदिदिशुरिति निश्चित्य 'किन्नु सोम्य किल तेऽवोच'न्निति पृष्ट्वा एतावदुपादिशन्निति तेनोक्ते तत्र वक्तव्यशेषोऽस्तीत्यवधार्य 'अहं तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इति स्ववक्तव्यं प्रतिज्ञाय 'ब्रवीतु मे भगवा'निति तेन प्रार्थितः संयद्वामत्वादिगुणकमक्षिपुरुषमुपदिश्य तदुपासकस्या'र्चिषमेवाभिसम्भवन्ती'त्यादिना 'एष देवपथो ब्रह्मपथः एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इत्यन्तेनार्चिरादिमार्गप्राप्त्यन्तं पुनरावृत्तिरहितं ब्रह्मप्राप्तिफलमुपदिदेशेति। अतः प्रकृतब्रह्मविद्यायामेव स्थानगुणविशेषोपदेशार्थं 'यएषोऽक्षिणी'त्यादि प्रवृत्तमित्यवसीयते। 'य एष'इति सर्वनामश्रुत्योः प्रकृतपरामर्शित्वस्वाभाव्यादपि तथावसीयते। एवं च कथमिहाक्षिपुरुषः परमेश्वरादन्य इति कोटेरुत्थानं परमेश्वरादन्यश्च भवन्नयं वक्ष्यमाणपूर्वपक्षानुसारेण जीवः प्रतिबिम्बो वा स्यात्। नोभयथापि सङ्गच्छते। न हि परमेश्वरपक्षे श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणवज्जीवपक्षे प्रतिबिम्बपक्षे वा श्रुतिलिङ्गादिषु किञ्चिदपि प्रमाणं शङ्कास्पदमस्ति। अक्षिस्थत्वलिङ्गमस्तीति चेत् न। 'यश्चक्षुषि तिष्ठन्य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैव ऋक् तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्मे'त्यादिश्रुत्यन्तरेषु परमेश्वरेऽपि श्रुतत्वेन साधारणत्वात्। तस्मादनुपपन्नोऽयं संशय इति चेदुच्यते। अमृतत्वादिलक्षण इति संशये सिद्धान्तकोटेर्बीजोपन्यासः। अक्ष्यन्तश्श्रूयमाण इति पूर्वपक्षकोटेः। यथा चाक्ष्याधारत्वं परमेश्वराद्व्यावृत्तममृतत्वादीनां प्रतिबन्दीभवितुं क्षमं च भवति तथानुपदमेव पूर्वपक्षोपपादनेन स्पष्टीकरिष्यामः।

परमेश्वरस्य 'दहरं विपाप्मम्' (महाना.१०.११.) 'पद्मकोशप्रतीकाशम्' इत्यादिषु हृदयपुण्डरीक एव सन्निधानश्रवणात्। जीवस्य तु रूपादिग्रहणे चक्षुरि-

---

परमेश्वरस्येति। अयमाशयः। अक्ष्याधारत्वं स्वमहिमप्रतिष्ठस्य परमेश्वरस्य मुख्यं तावन्न सम्भवति। रूपविशेषावच्छेदोपाधिकमौपचारिकं सम्भवदपि तदङ्गीकरणीयम्। यद्यनन्यथासिद्धमक्ष्यन्तश्श्रूयमाणस्य परमेश्वरत्वगमकं श्रुतिलिङ्गादिषु किञ्चिदिह जागृयात्। न त्वेतदस्ति। आत्मब्रह्मश्रुत्योस्संयद्वामत्वादिगुणश्रवणस्य चेतिशब्दशिरस्कत्वेन 'मनो ब्रह्मे'त्यादिवदतस्मिंस्तद्रूपप्रत्ययपरत्वावगमात् तत्समभिव्याहारेणामृतत्वादिश्रवणानामपि तन्मात्रपरत्वावगमात्। अमृतत्वाभयत्वयोर्मुक्तौ सत्त्वेन तच्छ्रवणयोर्भाव्यवस्थाविषयत्वेनोपपत्तेश्च। अब्रह्मोपासनयाप्युदाहृतफलानां वैवाहिकवरवधूदर्शनेनाभ्युदयवद्वचनबलादुपपत्तेः। न ह्यब्रह्मविदामर्चिरादिमार्गो नास्तीति नियमः। अब्रह्मविदामेव पञ्चाग्निविद्योपासकानां 'तद्य इत्थं विदु'रित्यादिवचनबलेन तदभ्युपगमात्। ब्रह्मप्रकरणानुवृत्तिरप्यसिद्धा। 'प्राणो ब्रह्मे'त्यादे'र्मनोब्रह्मे'त्यादिसारूप्येण ब्रह्मदृष्टिविधिपरत्वात्। तस्य ब्रह्मोपासनापरत्वेऽपि तदग्निवाक्यं 'य एषोऽक्षिणी'त्याचार्यवाक्यमिति वक्तृभेदादग्निविद्यादिभिर्व्यवधानाच्च। न चा'चार्यस्तु ते गतिं वक्ते'ति ब्रह्मोपासनान्वय्याचार्यवक्तव्यशेषश्रवणादग्निविद्यानां तदङ्गत्वाच्च न वक्तृभेदाग्निविद्योपदेशाभ्यां तत्प्रकरणविच्छेदो भवेदिति वाच्यम्। गत्यभिधानमात्रस्याचार्यवक्तव्यतया परिशेषितत्वेनार्चिराद्यभिधानस्य तदन्वयलाभेऽपि स्थानगुणयोराचार्यवक्तव्यत्वेनापरिशेषिततया 'य एषोऽक्षिणी'त्यादेः प्रकृते ब्रह्मण्यक्षिस्थानसंयद्वामत्वादिगुणविधायकत्वेनान्वयालाभात्। अग्निभिरे'षा सोम्य तेऽस्मद्विद्या चात्मविद्या चे'ति विद्यां निरपेक्षमुपदिष्टतयोपसंहृत्य गतिमात्रमाचार्येणोपदेष्टव्यमिति परिशेषितेऽप्याचार्योऽभ्युपदिष्टस्य ब्रह्मणोऽक्षिस्थानं संयद्वामत्वादिगुणजातं चाधिकमुपदेष्टव्यमस्तीत्यालोच्य स्वयमुपदिदेशेति तदन्वयसमर्थने अग्नीनामनृतवादित्वस्यानभिज्ञत्वस्य वा प्रसङ्गात्। अपहते 'पापकृत्यां लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्चे'त्यग्निविद्यानां पृथक्फलश्रवणेन प्रकृतविद्यात्वाभावाच्च। नन्विहाक्षिपुरुषोपन्यासानन्तरमर्चिरादिगतिः न प्रकृतब्रह्मवित्प्राप्यत्वेन कीर्तिता न वा तादर्थ्येन। किं तु 'य एवं वेदे'त्यक्षिपुरुषविदमुपक्षिप्य 'अथ यदु चैवास्मि'न्नित्यादिना तत्प्राप्यत्वेन कीर्तिता। तथा चाग्निभिस्स्वोपदिष्टब्रह्मवित्प्राप्यगतेराचार्यवक्तव्यत्वेन परिशेषितायास्तेनाक्षिपुरुषवित्प्राप्यत्वेनोपदिष्टत्वादक्षिपुरुषः प्रकृतं ब्रह्मैवेति चेन्नैवम्। आचार्यस्स्वयमपि विद्यान्तरमुपदिश्य तदर्थमर्चिरादिगतिमुपदेक्ष्यतीत्येतदग्नयो निश्चित्य तत्सर्वमनुद्भाव्य यां गतिमाचार्य उपदेक्ष्यति सा प्रकृतब्रह्मविदोऽपीत्यभिप्रायेणा'चार्यस्तु ते गतिं वक्ते'त्यग्नयोऽवोचन्नित्युपपादनसम्भवे तन्मात्रमवलम्ब्य निरपेक्षतयोपसंहृताया बहुविद्यान्तरव्यवहिताया: पुनस्स्थानगुणविध्यङ्गीकारायोगात्। तस्माद्दहरविद्यादिषु हृदयपुण्डरीकाधारस्यैवाक्ष्याधारस्यात्र ब्रह्मत्वे दृढश्रुतिलिङ्गादिप्रमाणाभावात् ब्रह्मणो हृदयपुण्डरीकाधारत्वमिवाक्ष्याधारत्वमिहौपचारिकं नाश्रयणीयम्। जीवपरिग्रहेण तस्य मुख्यतयोपपादनसम्भवात्। जीवो हि ब्रह्माश्रितो न ब्रह्मवत् स्वमहिमप्रतिष्ठः। जिज्ञासितार्थग्रहणाय मनसा सह सञ्चरन् रूपादिग्रहण-

न्द्रियप्रवेशोऽस्ति, मनःसंबन्धात् । स एवाक्षिपुरुषः । अथवा छायापुरुषः । इति प्राप्ते निरूपयामः–परमेश्वर एवाक्ष्यन्तःपुरुष इति, निरुपाधिकामृतत्वाभय-

---

काले मनसोऽक्षिसंयोगे स्वयमपि तत्संयुक्तस्सन्मुख्यतयैव भवत्यक्ष्याश्रितः । एतेन 'यश्चक्षुषि तिष्ठन् य एषोऽन्तरक्षिणी'त्यादिश्रुतिषु ब्रह्मणोऽप्यक्ष्याधारत्वं प्रसिद्धमिति निरस्तम् । स्वमहिमप्रतिष्ठे तस्मिन्मुख्यस्य तस्यासम्भवात् । अमुख्यपरिग्रहस्य च मुख्ये सम्भवत्ययुक्तत्वात् । वस्तुतस्तु, ब्रह्मणो हृदयपुण्डरीकाधारत्वस्येवाक्ष्याधारत्वस्य नास्त्यमुख्यस्यापि प्रसिद्धिः । 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'न्नित्यादेरन्तर्यामिब्राह्मणस्य 'स एवाधस्तात् स उपरिष्टादाकाशवत्सर्वगतश्च नित्य'इत्यादिश्रुत्यन्तरवदपरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः सर्वानुस्यूतिमात्रविषयत्वात् 'य एषोऽन्तरक्षिणी-त्यादेः प्रकृतविषयवाक्यवज्जीवपरत्वसम्भवात् । न चा 'न्तस्तद्धर्मोपदेशा' (ब्र० १.१.२१.सू.) दित्यधिकरणे तस्य ब्रह्मविषयत्वं सिद्धमिति वाच्यम् । सर्वपापोदयलिङ्गेन आदित्यान्तर्वर्त्येव ब्रह्म नाक्ष्यन्तर्वर्तीत्यधिकाशङ्काया इहैव निवर्तनीयत्वात् । न चोभयत्रापि निर्णायकलिङ्गं तुल्यमिति शङ्कनीयम् । सर्वपापोदयलिङ्गस्यान्तरादित्यवर्न्तियेव श्रवणात् 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नामे'ति नाम्नोऽतिदेशान्नामप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन सर्वपापोदयोऽपि तत्र प्राप्नुयादिति चेन्न । नामातिदेशस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तप्रापकत्वनियमाभावात् । 'घनसारश्चन्द्रसंज्ञ'इत्यादिदर्शनात् सर्वपापोदयलिङ्गेन आदित्यान्तर्वर्ति ब्रह्मेति सिद्धौ तन्नामरूपातिदेशविषयस्य 'तन्नामनामा तद्रूपस्तत्कार्यकरणक्षमः । तत्तुल्यव्यवहारश्च तदाज्ञापरिपालक'इति निर्दिष्टस्य संहाररुद्रस्येव स्वरसतस्ततो भेदप्रतीत्या तस्मिन्ब्रह्मासाधारणसर्वपापोदयव्यतिरेकस्यैव प्राप्तेश्च । न च सर्वलोककामेश्वरत्वलिङ्गेन तस्य ब्रह्मत्वसिद्धिः । तल्लिङ्गसिद्धेरक्ष्यादित्यान्तर्वर्तिपुरुषद्वयैक्यसिद्ध्यधीनत्वस्य तत्रैवाधिकरणे दर्शितत्वेन तद्भेदशङ्कायां तदसिद्धेः । न च 'सैव ऋक्तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्मे'तिश्रुतेन सार्वात्म्येनाक्षिपुरुषस्य ब्रह्मत्वसिद्धिः । ऋक्सामाद्यात्मकत्वस्य तैत्तिरीयोपनिषदादिषु मण्डलाभिमानिनि जीवेऽपि प्रसिद्धत्वात् ऋक्सामादिसमभिव्याहारेण तत्र ब्रह्मशब्दस्यापि वेदसामान्यपरत्वौचित्यात् । न च ऋक्सामगेष्णत्वेन तस्य तत्सिद्धिः । ऋक्सामयोः पृथिव्याद्यात्मकत्वस्येव तस्याप्यक्षिपुरुषे ध्यानार्थोपपत्तेः । एतेन 'तद्य इमे वीणायां गायन्ति एतं ते गायन्ती'ति लौकिकगानेऽप्यनुवृत्तत्वं ब्रह्मलिङ्गमित्यपि शङ्का निरस्ता । 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैस्सन्तं गायन्ती' तिवत्तस्यासदर्थवादत्वात् । तस्मादिहाक्षिपुरुषो जीव इत्येव युक्तम् । न च तस्मिन्नुपासकसाक्षात्कारविषये ब्रह्मणीव दृश्यत्वोक्तिर्नान्वेतीति वाच्यम् । तस्य प्रथमप्रवृत्ताक्षिस्थत्वलिङ्गानुसारेण ज्ञेयत्वमात्रपरत्वोपपत्तेः । यदि दृश्यत्वं मुख्यमुपपादनीयं तर्ह्ययमक्षिपुरुषः प्रतिबिम्बोऽस्तु तत्र चाक्षुषसाक्षात्कारविषये मुख्यस्य तस्य सम्भवात् ब्रह्मण्यपि तदसंभवात् । न च पुरुषश्रुतिश्चेतनवाचिनी नाचेतने प्रतिबिम्बे सङ्गच्छत इति वाच्यम् । 'य एष'इति प्रसिद्धिलिङ्गेन दृश्यत्वलिङ्गेन च सन्दृष्टायास्तस्याः पुरुषप्रतिबिम्बविषयत्वकल्पनोपपत्तेः । देवदत्तप्रतिबिम्बे देवदत्तव्यवहारदर्शनादिति । एवं जीवः प्रतितिम्बो वाक्षिपुरुषः न तु परमेश्वर इति प्राप्ते पूर्वपक्षद्वयव्यावर्तकं सिद्धान्तमाह–परमेश्वर एवेति । निरुपाधिकेति । यत्रोच्यमानस्यार्थस्याप्तवचनसम्बन्धः प्रतिपाद्यः

त्वादीनामस्मिन्नेवोपपत्तेः ॥

यदुक्तमक्ष्यन्तःस्थितिरीश्वरस्य न श्रुतेति तत्राह—

॥ सू ॥ स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

'यश्चक्षुषि तिष्ठन् चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमयति एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' (बृह० ५.७.) इत्यादिश्रुत्या चक्षुःस्थितिनियमनादिकमीश्वरस्य व्यपदिश्यते । अतः पर एवायमीश्वरः ॥

तत्रेतिशब्दो नार्थविवक्षां वारयति यथा–'इति ह स्मोपाध्यायः कथयति ।' तस्मादिहामृतत्वादीनामाचार्यवचनसम्बन्धस्य प्रतिपाद्यत्वात् इतिशब्दो 'मनो ब्रह्मे'त्यादाविव नार्थविवक्षाया वारकः । स्वाभाविकं चामृतत्वादिकं जीवस्य न सम्भवति प्रतिबिम्बस्य तु कथमपि न सम्भवति । अतोऽमृतत्वादिकं परमेश्वर एवोपपद्यते । अतो ब्रह्मश्रुत्यमृतत्वाभयत्वसंयद्वामत्ववामनीत्वभामनीत्वलिङ्गैर्बहुभि'रेतद्ब्रह्मे'त्यादिवाक्यापादितसम्बन्धैरक्षिपुरुषस्य ब्रह्मत्वनिश्चये सत्यक्ष्याधारत्वमेकमौपचारिकं नेतव्यम् । उपक्रमस्यैकप्रमाणापेक्षयोपरितनानेकप्रमाणानां बलवत्त्वस्य पूर्वं निर्णीतत्वादिति भावः ॥ अक्ष्याधारत्वमौपचारिकमपि परमेश्वरे न प्रसिद्धमस्ति इति शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति–यदुक्तमिति ॥ सू ॥ स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ अन्तर्यामिब्राह्मणे तिष्ठन्नित्यवस्थानवाचकशब्दस्यापि श्रूयमाणत्वात् ब्रह्मणः स्वमहिमप्रतिष्ठस्याप्यौपचारिकमक्ष्याधारत्वं विवक्षितमिति गम्यते । इह दृश्यत इत्युपासनाकाले वर्तमानत्वव्यपदेशादपि तस्य तद्विवक्षितमिति गम्यते । न हि रूपग्रहणकालबिम्बसन्निधानकालयोरिवोपासनाकाले जीवप्रतिबिम्बयोरक्षिस्थितिस्सम्भवति । ननु, 'नेत्रस्थं जाग्रतं विद्यात्कण्ठे स्वप्नं विनिर्दिशेत् । सुषुप्तौ हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्धनि स्थित'मिति जागरदशायां सर्वस्यापि जीवस्याक्षिस्थत्वश्रवणात् उपासनाकालेऽक्ष्यभिमुखबिम्बसन्निधापनसम्भवाच्च तत्काले तयोरक्षिस्थितिस्सम्भवतीति चेन्न । 'तुरीयं मूर्धनी'त्युपासनाकाले तु तुरीयशब्दोक्तजीवस्य मूर्धनि स्थितिश्रवणेन नासाग्रन्यस्तदृष्टिके तस्मिन्काले बिम्बसन्निधापनकल्पनागौरवाभ्युपगमेऽपि प्रतिबिम्बोदयानुपपत्त्या च तदसम्भवात् । तस्मात्तन्नियन्तुः परमेश्वरस्य नियमनार्थमुपासनाकालेऽप्यक्षिणि सन्निधानमस्तीति स एवेहाक्ष्याधारोऽस्त्विति तदेव तस्यौपचारिकमक्ष्याधारत्वमिह विवक्षितमित्यभ्युपगन्तव्यम् । न चाक्ष्यभिमानिन आदित्यजीवस्याप्युपासनाकालसाधारणी तत्र स्थितिरस्तीति स एवेहाक्ष्याधारोऽस्त्विति शङ्क्यम् । 'रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठित'इति श्रुतेस्तत्परिग्रहेऽप्यक्ष्याधारत्वस्यौपचारिकत्वानपायेन तं परिगृह्य ब्रह्मश्रुत्याद्युपेक्षणायोगात् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य सूत्रे 'स्थानादी'त्यादिग्रहणमपि कृतमिति मत्वा भाष्ये तद्विवरणार्थं 'नियमनादिक'मित्युक्तम् । तत्रादिशब्देन तु 'य एषोऽन्तरक्षिणी'ति श्रुतिमपि प्रागितिशब्देन प्रकारवाचिना सङ्गृहीतामभिप्रेत्य तत्प्रतिपाद्यस्याक्ष्याधारस्य परमेश्वरत्वसाधकं सार्वात्म्यादिकं सङ्गृहीतम् । न ह्यादित्यजीवस्य ऋक्सामाद्यात्मकत्वं मुख्यं सम्भवति यदि तस्या-

छायापुरुषपक्षे पुनरनुपपत्तिमाह—

॥ सू ॥ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति पूर्वमस्य सुखविशिष्टतयाऽभिधानादेवायमीश्वरः ।

क्ष्याधारत्वं मुख्यं सम्भवेत्तदा प्रथमश्रुतमुख्यत्वलोभादौपचारिकमपि तत्परिगृह्येत । तदपि रश्मिद्वाराक्षिणि प्रतिष्ठिते तस्मिन्मुख्यं न सम्भवतीत्युक्तम् । सर्वपापोदितत्वमपि तस्य परमेश्वरत्वसाधकम् । यथा खल्वग्निहोत्रनाम्नः कौण्डपायिनामयने कर्मण्युपदिष्टस्य 'सिंहो देवदत्त' इत्यादिवत्सिद्धधर्मावलम्बनगौणत्वसम्भवेऽप्यनुष्ठानोपयोगिधर्मलाभाय 'पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्ता'मित्यत्रेव साध्यधर्मावलम्बनगौणत्वमङ्गीकृत्य तस्य नैयमिकाग्निहोत्राङ्गकलापप्रापकत्वमुक्तम् । तथाप्यक्षिपुरुषेऽतिदिष्टस्योदितिनाम्नः कर्पूरेऽतिदिष्टस्य चन्द्रनामजातस्येव रूढप्रवृत्तिनिमित्तं विनाभिधायकत्वसम्भवेऽप्युपासनोपयोगिगुणलाभाय रूढप्रवृत्तिनिमित्तावलम्बनाभिधायकत्वमङ्गीकृत्य तस्यादित्यपुरुषश्रुतसर्वपापोदितत्वतत्फलप्रापकत्वं वक्तुं युक्तमिति भावः । अतो जीवप्रतिबिम्बग्रहणासम्भवात् परमेश्वर एवायमक्षिपुरुष इत्याह—अत: पर एवायमिति ॥ एवं पूर्वपक्षद्वयसाधारणसिद्धान्तो दर्शितः । उत्तरसूत्रं प्रतिबिम्बपूर्वपक्षानुपपत्तिप्रदर्शनार्थत्वेनावतारयति—छायेति ॥ सू ॥ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥१५॥ सुखविशिष्टाभिधानादिति । कं ब्रह्मेति । कशब्दः सुखवाची नीलादिशब्दवत्प्रकारिपर्यन्त इति भावः । ननु प्राणादिषु प्रत्येकं ब्रह्मपदयोगा'न्नाम ब्रह्म''मनो ब्रह्मे'त्यादाविव ब्रह्मदृष्टिविधिपरत्वं युक्तम् । अत एव 'प्राणं च हास्मै तदाकाशं चोचु'रिति प्राणादिशब्देन निगमनं दृश्यते । प्राणादिप्रधानत्वात् । ब्रह्मप्रधानत्वे हि ब्रह्मशब्देन निगमनं स्यात् । अतो नात्र ब्रह्म प्रकृतमस्ति । येन 'य एष' इति सर्वनाम्नोः प्रकृतपरामर्शित्वादक्षिपुरुषो ब्रह्म भवेदिति चेदुच्यते । नेदं ब्रह्मदृष्टिविधानं 'प्राणो ब्रह्मे'त्याद्युपदेशानन्तरं 'विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्मे'ति'कं च तु खं च न विजानामी'त्युपकोसलप्रश्नस्य'यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव क'मिति तदुत्तरस्य चानन्वयप्रसङ्गात् । न हि 'प्राणो ब्रह्मे'त्यादीनां प्राणादिषु ब्रह्मदृष्टिविधिपरत्वेन वाक्यत्रयरूपतायामाद्यस्य वाक्यस्यार्थं जानामि अन्ययोरर्थं न जानामीति विशिष्य प्रश्नस्यावकाशोऽस्ति । न वा कखशब्दोक्तयोरैक्येनोत्तरं सङ्गच्छते । 'यद्वाव कं तदेव ख'मिति वैषयिकसुखे भूताकाशदृष्टिपरं 'यदेव खं तदेव क'मिति भूताकाशे वैषयिकसुखदृष्टिपरमित्येवं योजनायामपि 'कं ब्रह्म''खं ब्रह्मे'त्यनयोरर्थाज्ञानेन पृष्टवन्तं प्रति तदुत्तरत्वेनान्वयो न सङ्गच्छते । न हि कयोश्चिद्विध्योरभिप्रायाज्ञानेन प्रश्नस्य विध्यन्तरवचनमुत्तरं भवति । तस्मादित्थं प्रश्नोत्तरे योजनीये ।'प्राणो ब्रह्मे'ति वाक्यस्यार्थं जानामि । ब्रह्मणि हि सकलजगत्प्राणयितृत्वमुपास्यगुण इत्युपपद्यते । कखशब्दयुक्तवाक्यद्वयार्थं तु न जानामि । यदि हि प्राणत्ववत् कशब्दोक्तसुखरूपत्वं खशब्दोक्तपरमव्योमरूपत्वं चोपास्यगुणान्तरं विवक्षितं स्यात् तदा 'कं ख' मित्येतावदेव वक्तव्यं भवेत् । तथा सति प्राणत्वादिगुणविशिष्टं ब्रह्मोपास्यमित्येकेनैव वाक्येन विहितं भवति । 'कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'ति प्रत्येकं ब्रह्मशब्दयोगेन पुनर्वाक्यद्वयं किमर्थम् । प्राणसुखभूताकाशेषु ब्रह्मदृष्टिविधयस्त्रयोऽत्रेति वक्तुं न शक्यते । न हि मोक्षार्थमेकां ब्रह्मविद्यामर्थयमानं मां प्रत्यब्रह्मविद्या बह्वीर्भवन्त उपदिशेयुरिति

न हि छायापुरुषे सुखसंभवः ॥ यदुक्तमक्षिपुरुषस्य जीवरूपत्वं तत्राह—

प्रश्नाभिप्रायः । उत्तरस्य त्वयमभिप्रायः । यदि 'प्राणो ब्रह्म कं ख'मित्येतावदुच्येत तदा 'यदेष आकाश आनन्दो न स्या'दितिश्रुताविवाकाशानन्दशब्दयोरिव कखशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावेनान्वयात् परमव्योमात्मकसुखरूपत्वमेकमेवोपास्यगुण इति लभ्यते । न तु परमव्योमात्मकसुखरूपत्वं सुखात्मकपरमव्योमरूपत्वं चोपास्यगुणद्वयमिति । तथोपास्यगुणद्वयं चेह विवक्षितम् । तल्लाभाय कखशब्दोक्तयोस्सुखपरमव्योम्नोस्स्वातन्त्र्येण ब्रह्मविशेषणत्वं प्रकटयितुं 'कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'ति प्रत्येकं ब्रह्मशब्दयुक्तं वाक्यद्वयं कृतम् । यद्यपि तेन वाक्यद्वयेन सुखरूपत्वं परमव्योमरूपत्वं च ब्रह्मणस्स्वतन्त्रं विशेषणद्वयमिति तावदेव लभ्यते न तु तस्य विशेषणद्वयस्य परस्परविशेषितत्वमपि । तथापि'यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव क'मिति परस्परविशेषितसुखपरमव्योमप्रदर्शकवाक्यद्वयरूपोत्तरवशा'त्कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'त्यत्रापि तावत्पर्यन्तविवक्षास्तीत्यवसीयत इति तस्मा'त्कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'ति वाक्यद्वयनिर्दिष्टं परं ब्रह्मैव न तु ब्रह्मदृष्टिविशिष्टं वैषयिकं सुखं भूताकाशं च। कखशब्दोक्तयोस्सुखाकाशयोरग्रे परस्परवैशिष्ट्याभिधानाद्वैषयिकसुखभूताकाशयोस्तदसम्भवात् । अस्मिन्नप्यर्थे सूत्रमित्थं पक्षाध्याहारेण योजनीयम् । 'कं ब्रह्मे'तिवाक्यनिर्दिष्टं परं ब्रह्म न तु ब्रह्मदृष्टिविशिष्टं वैषयिकं सुखम् । सुखविशिष्टाभिधानादेव सुखेषु यद्विशिष्टं परमव्योमात्मकं निरतिशयं सुखं तस्य कशब्देनाभिधानादित्यर्थः । तथा'खं ब्रह्मे'ति वाक्यनिर्दिष्टं च परं ब्रह्म न तु तद्दृष्टिविशिष्टो भूताकाशः । सुखविशिष्टाभिधानादेव शोभनं यत्खं सुखात्मकं परमं व्योम तस्य खशब्देनाभिधानादित्यर्थः । एवं सूत्रस्यान्यदपि प्रयोजनद्वयमभिप्रेत्यैव सुखविशिष्टाभिधानादिति गुरु सूत्रं कृतम् । अन्यथा लाघवार्थमत्राधिकरणद्युभ्वाद्यधिकरणयोरिव 'प्रकरणा'दित्येव सूत्रमकरिष्यत । एवकारश्च योजनान्तरविवक्षायामेवार्थवान् । यस्सुखविशिष्टाभिधानादिति हेतुरक्षिपुरुषस्य ब्रह्मत्वे साध्ये स एव हेत्वसिद्धिपरिहारार्थं 'कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'त्यत्र निर्दिष्टस्य ब्रह्मत्वे साध्येऽपि हेतुः । हेतुवाक्यस्यार्थः परं तत्र तत्र भिद्यत इति । एवं प्रश्नोत्तरपर्यालोचनया दृष्टिविध्यसम्भवे सिद्धे सत्युपक्रमानुसारेण 'प्राणं च हास्मै तदाकाशं चोचु'रिति निगमनवाक्यं ब्रह्मण्युपास्यगुणत्रयोपसंहारार्थं न तु ब्रह्मदृष्ट्यालम्बनत्रयोपसंहारार्थमिति योजनीयम् । प्राणं प्राणत्वगुणविशिष्टं तत्सुखात्मकमाकाशं परमव्योमात्मकं च ब्रह्माग्नय ऊचुरिति तदर्थो वर्णनीयः । ननु माभू'त्कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'त्यत्र वैषयिकसुखभूताकाशयोर्ब्रह्मदृष्टिविधानम् । इहाक्षिपुरुषत्वेन शङ्क्यमानस्य प्रतिबिम्बस्यैवारोपितसुखविशेषविशिष्टत्वेन तत्र निर्देशोऽस्त्वित्याशङ्क्याह—न हीति । अनारोपितार्थग्रहणे सम्भवत्यारोपितार्थग्रहणमयुक्तमिति भावः। अयमप्यर्थ'स्सुखविशिष्टाभिधानादेवे'ति सूत्रेणैव लम्भनीयः । अत्र छायापुरुषत्वानुपपत्तौ सौत्रेण चकारेण हेत्वन्तरं समुच्चीयते । यतो मोक्षार्थं ब्रह्मविद्यामर्थयमानाय 'कं ब्रह्मे'त्याद्युपदेशः । अतो नात्र निर्दिष्टः प्रतिबिम्बः किं तु ब्रह्मैवेति । एवं'कं ब्रह्मे'त्यादौ निर्दिष्टः प्रतिबिम्ब इति शङ्कानिराकरणार्थं चकारसमुच्चितेन हेत्वन्तरेण । तत्र निर्दिष्टो जीव इति शङ्कानिराकरणार्थत्वयोत्तरसूत्रमवतारयति—यदुक्तमिति । 'कं ब्रह्मे'त्यादौ निर्दिष्टस्य जीवत्वे निराकृते सत्यक्षिपुरुषस्य पूर्वपक्षिशङ्कितं जीवत्वं निराकृतं भवतीत्यभिप्रेत्य यदुक्तमक्षिपुरुष-

अत एव स ब्रह्म ॥ १६ ॥

यत एव भवभयभीतायोपकोसलाय ब्रह्मजिज्ञासवे 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इत्युपक्रम्योपदिष्टं 'यदेव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम्' इति, अत एव खशब्दाभिधेय आकाशः परमेव ब्रह्म । किमीदृशोपपत्तिरस्ति जीवस्य? न हि जीवे निरतिशयसुखसंभवः । अतो यदेव पूर्वमपरिच्छिन्नसुखरूपतया प्रकृतं

स्येत्यनुवादः ॥ सू ॥ अत एव स ब्रह्म ॥ १६ ॥ भवभयभीतायेति । ननु भवभयभीत्या ब्रह्मजिज्ञासुरुपकोसल इति कुतोऽवसीयते। तत्र 'व्याधिभिः परिपूर्णोऽस्मी'त्याचार्यजायां प्रत्युपकोसलवाक्यं सांसारिकेषु विषयेषु व्याधित्वारोपेण संसारनिन्दापरमतोऽयं तथावसीयत इति चेत् न । तत्र व्याधिशब्दस्य बहुकालं गुरुकुलवासेनाप्युपदेशो न लब्ध इति चिन्ताप्रयुक्तव्याधिविशेषपरत्वात् । एवं हि तत्र पूर्वप्रसङ्गः । उपकोसले द्वादशवर्षाण्यग्निपरिचरणपूर्वकं गुरुकुलवासं कृतवत्याचार्ये च तत्सहागतानन्यानन्तेवासिनस्समावर्त्यापि तमसमावर्त्यैव प्रवासोद्युक्ते तं दृष्ट्वा तज्जायया सम्यगयमग्नीनुपकोसलः पर्यचारीदस्मा अनुपदिश्य प्रवासे अग्नय एव त्वां शपेयुरतोऽवश्यमयमुपदिश्य समावर्तनीय इति प्रार्थितेऽपि तदविगणय्य प्रोषिते सत्युपकोसलश्चिन्तापरीतः तत्प्रयुक्तव्याध्यभिभूतः अनश्नन्नेव कञ्चित्कालमग्नीन्परिचचार । तमाचार्यजायोवाच 'ब्रह्मचारिन्नशान किन्नु नाश्नासी'ति । तत्र खल्विदं प्रतिवचनं 'व्याधिभिः परिपूर्णोऽस्मि नाशिष्यामी'ति । अतः प्रक्रमानुसारेणात्र व्याधिशब्दस्य उपदेशालाभप्रयुक्तचिन्ताकृतव्याधिविशेषपरत्वमेव युक्तम् । उच्यते । 'उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवासे'त्युपक्रमे तावदुपकोसलस्य ब्रह्मचर्यवासः श्रूयते । स 'एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासे'त्यत्रेव ब्रह्मोपदेशलाभार्थव्रतग्रहणपूर्वकगुरुकुलवासरूपः । न तु वेदग्रहणार्थं प्रसिद्धोपकुर्वाणब्रह्मचर्यवासरूपः । अग्रे वेदोपदेशस्याकीर्तनात् उपासनातत्फलयोरेव कीर्तनात् । तस्माद्ब्रह्मोपदेशार्थगुरुकुलवासलिङ्गादेवायं भवभयभीत्या ब्रह्मजिज्ञासुरवसीयते। अत एवातिचिरं गुरुकुलक्लिष्टायैव ब्रह्मविद्योपदेष्टव्येति मत्वा वेदोपदेशार्थिषु समावर्तितेष्वप्ययमाचार्येण न समावर्तित इत्यपि सङ्गच्छत इत्याशयः । किमीदृशेति । भवभयभीतायोपदेश्यत्वं जीवस्य नोपपद्यत इत्यर्थः । पूर्वं 'कं ब्रह्मे'त्यादि छायापुरुष एव नोपपद्यत इत्युक्तम् । तत्रायमाशयः। 'प्राणो ब्रह्मे'त्येतज्जीवेऽपि प्राणसम्बन्धादुपपद्यते । 'कं ब्रह्म खं ब्रह्मे' त्येतच्च यत्किञ्चिद्धर्मावलम्बनभूताकाशसाम्यवल्लौकिकसुखसम्बन्धादुपपद्यत इति । अत एव पूर्वसूत्रे चशब्दसमुच्चित एव हेतुरस्मिन्सूत्रे सर्वनाम्ना परामर्शनीयत्वेन व्याख्यातः। इदानीमभ्युपगमवादं त्यक्त्वा वस्तुतः'कं ब्रह्मे'त्यादि जीवेऽपि नोपपद्यत इत्याह—न हि जीव इति । खशब्देन परमाकाशवाचिना भूताकाशवदनवच्छिन्नत्वलक्षकेण वा विशेषणात् सुखं निरतिशयमिति लभ्यते । अन्यथा लौकिकसुखसाधारण्ये खशब्दोपात्तविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । तथाभूतं सुखं न जीवे सम्भवतीत्यर्थः । नन्वस्तु'कं ब्रह्मे'त्यादौ निर्दिष्टं परं ब्रह्म । तथापि वक्तृभेदादग्निविद्याव्यवधानाच्च तत्प्रकरणाननुवृत्तेरक्षिपुरुषो जीवः प्रतिबिम्बो वा स्यादित्याशङ्कानिराकरणायाह—अत इति। अयमाश-

(१) इदं सूत्रं श्रीकण्ठरामानुजभाष्ययोरेवाधिकतया पठ्यते । 'अत एव च स ब्रह्म' इति पाठान्तरमप्यस्ति।

यः । वक्तृभेदस्तावन्न प्रकरणविच्छेदकः ।'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ते'ति वाक्येन आचार्यवचनजातं न स्वातन्त्र्येण किञ्चिदुपदेशार्थं प्रवृत्तं किं त्वग्न्युपदिष्टावशेषितपूरणार्थमेव प्रवृत्तमित्यवगमात् । नन्वग्निभिर्गतिमात्रस्याचार्येण वक्तव्यतयावशेषितत्वात् प्रकृतस्य ब्रह्मणस्स्थानस्य गुणजातस्य च वक्तव्यत्वेनानवशेषितत्वात् अग्न्युपदिष्टायां ब्रह्मविद्यायां देवयानगतिमात्रस्यान्वयो भवेत् न त्वक्षिवाक्यार्थस्य । तथापि सर्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शित्वस्वाभाव्यादक्षिपुरुषः प्रकृतं ब्रह्म भवेदिति चेन्न । अत्रैव गार्हपत्यादिविद्यासु'य एष' इति पदानां प्रकृतब्रह्मपरामर्शित्वाभावदर्शनात् । य'द्येषा सोम्य ते अस्मद्विद्या चात्मविद्या चे'त्यग्निभिस्स्वविद्यानामात्मविद्यायाश्च भेदेन कीर्तितत्वात् तत्र सर्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शित्वं त्यक्तव्यं तर्ह्यत्रापि गतिमात्रस्यावशेषितत्वाद्विद्याया निरपेक्षमुपदिष्टत्वेनोपसंहृतत्वाच्च तस्य प्रकृतपरत्वं त्यक्तव्यमिति तुल्यम् । अक्षिविद्यायाः प्रकृतब्रह्मविद्यातः पात्नीवतपशुयागात्तदनन्तरश्रुताज्ययागस्येव भिन्नत्वेऽप्यक्षिविद्याया गतिरेव प्रकृतब्रह्मविद्याया अपीत्यभिप्रायेणा'चार्यस्तु ते गतिं वक्ते'ति वचनोपपत्तेरिति चेत् उच्यते । 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ते'त्यत्र गतिशब्दः करणव्युत्पत्त्या देवयानमार्गपरो न भवति । किं तु कर्मव्युत्पत्त्या प्रकृतब्रह्मविद्याफलपरः । प्रथमं फल एवाकाङ्क्षोदयात् । लोकान्तरभोग्यफलनिर्देशानन्तरमेव तत्प्राप्त्युपायमार्गाकाङ्क्षोदयौचित्यात् । न च प्राक् ब्रह्मविद्यायाः फलं निर्दिष्टं तदङ्गभूतानामग्निविद्यानामेव हि परं 'लोकीभवती'त्यादिना फलमर्थवादेन वर्णितम् । अत एवाचार्यो'लोकान्वाव किल सोम्य तेऽवोचन् अहं तु ते तद्वक्ष्यामी'त्यग्नयः स्वविद्याफलभूतानग्निलोकादीनेवावोचन् न तु ब्रह्मविद्याया महत्फलं तदहं वक्ष्यामीति प्रतिजज्ञे । तस्मात्ततः प्रभृति यद्यावदाचार्यवाक्यं 'मानवमावर्तं नावर्तन्त'इत्येतत्पर्यन्तं तत्सर्वमग्न्यवशेषितफलरूपगत्यभिधानमेव । तथाहि—प्रथमं तावत्पुष्करपलाशवाक्यं फलवर्णनात्मकमिति निर्विवादम् । तदुपपादकः तदनन्तरमक्षिस्थानोपदेशः । यदक्षिस्थानोपदेशानन्तरमक्षिस्थानिनो माहात्म्येनैव सर्पिरुदकाद्यश्लेषं वर्णयति तेन सकलपापश्लेषविदूरं स्वोचितेऽक्षिस्थाने विद्यमानं ब्रह्मोपासनीयमिति विधिर्लभ्यमानस्तत्क्रतुन्यायेन वर्णितफलोपपादको भवति । सलेपेऽप्यक्षिण स्थानिमाहात्म्यायत्तसर्पिरादिलेपराहित्योक्तिः स्तुतिमात्रमिति ततः स्थानिनो निर्लेपत्वासिद्धेः न तस्य फलोपपादकत्वमिति चेन्न। तस्यास्स्तुतित्वेऽपि हि तथाभूतस्तुतिद्वारतया श्रुत्यन्तरेषु निर्लेपत्वेन प्रसिद्धस्य परमात्मन एव स्थानितया ग्रहणं प्राप्नोति । यथा 'द्वयोः प्रणयन्ति तस्माद्द्वाभ्यामेती'त्यत्र 'प्रणयनवतोर्द्वयोः पर्वणोः महिम्ना चातुर्मास्याख्यो यज्ञ एव गच्छती'ति हेतुहेतुमद्भाववर्णनस्य स्तुतित्वेऽपि स्तुतिनिर्वाहकतया 'ऊरू वा एतौ यज्ञस्य यद्वरुणप्रघासास्साकमेधाश्चे'त्यर्थवादान्तरे ऊरुत्वेन संस्तुतयोर्वरुणप्रघाससाकमेधपर्वणोरेव द्वयोरिति शब्दार्थतया ग्रहणम् । एवं 'सर्वाण्येवैनं वामान्यभिसंयन्ति य एवं वेद सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेदे'ति वाक्यान्यपि फलवर्णनात्मकानि । आद्येन वाक्येन हि सङ्कल्पमात्रसाध्यनिखिलाभिमतवस्तुप्राप्तिमत्त्वं दहरविद्यायां ब्रह्मविद्याफलत्वेन प्रसिद्धं वर्ण्यते। द्वितीयवाक्येन स्वभक्तेष्टसकलवस्तुप्रापकत्वं 'यं यं लोकं मनसा संविभाति'इत्यादिश्रुतौ तत्फलत्वेन प्रसिद्धं वर्ण्य-

(१) 'पदिष्टविद्याविशेषणार्थमेव'इति-च-पाठः ।

ब्रह्म तदेवाक्ष्याधारतया प्रतिपाद्यत इत्यक्ष्यन्तःपुरुषः परमेश्वर इति ॥

ते। तृतीयवाक्येन'स स्वराड्भवति तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'त्यादिश्रुतिप्रसिद्धं तत्फलं वर्ण्यते। तत्तत्फलोपपादकत्वेन च तत्तद्वाक्येभ्यः प्राक् ब्रह्मणः संयद्वामत्ववामनीत्वभामनीत्वगुणा विधीयन्ते। अग्रे 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त'इति ब्रह्मप्राप्त्यनन्तरमनावृत्तिलक्षणं फलं वर्ण्यते। तच्चामृतत्वाभयत्वविशिष्टतया 'अथ मर्त्योऽमृतो भवति। अथ सोऽभयं गतो भवती'त्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धमिति तदुपपादकत्वेनामृतत्वाभयत्वगुणौ विधीयेते। एवमाचार्यस्सोपपादकं फलं वक्ष्यति फलोपपादकत्वेनैव स्थानगुणविधानमपि लप्स्यत इति कृत्स्नस्याप्याचार्यवाक्यस्य सोपपादकफलप्रदर्शनपरत्वमभिप्रेत्य 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ते'त्यत्र गतिमात्राभिधानपरिशेषः कृतः। तदतिरेकेण विद्या चोपदिष्टत्वेनोपसंहृतेति सर्वं सङ्गच्छते। यदि'त्वाचार्यस्तु ते गतिं वक्ते'त्यत्र गतिशब्दो देवयानमार्गपरः तदापि सङ्गच्छत एव। तदा हि गतिशब्दो मार्गस्योपदेश्यत्वाभिप्रायो न वर्णनीयः। अत्र मार्गस्यानुपदेशेऽपि दहरवैश्वानरविद्यादिष्विव 'अनियमस्सर्वेषा' (ब्र०३-३-३२-सू०) मित्यधिकरणे प्रदर्शयिष्यमाणेन न्यायेन पञ्चाग्निविद्योपदिष्टस्यैव तस्य प्राप्तिसम्भवात्। किं तु मार्गानुबन्धिनां विद्यान्तरसाधारणैतद्विद्यामात्रासाधारणरूपाणां केषाञ्चिद्विशेषाणामुपदेश्यत्वाभिप्रायो वर्णनीयः। तत्रै'तेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त'इति विद्यान्तरसाधारणः पञ्चाग्निविद्यायामनुपदिष्टो विशेषः। 'अथ यदु चैवास्मिन्शव्यं कुर्वन्ति यदु च नार्चिषमेवाभिसंयंतीत्ये'तद्विद्यामात्रासाधारणो विशेषः। अस्य ह्ययमर्थः। अस्मिन्नक्षिपुरुषोपासके मृते पुत्रादयश्शवकर्म पैतृमेधिकसंस्कारादिकं यदि कुर्वन्ति, यदि वा न कुर्वन्ति, उभयथापि तस्यार्चिरादिगतिप्राप्तिरवश्यंभाविनीति। अनेन विद्यान्तरोपासकानां शवकर्माकरणेऽर्चिरादिगतिप्राप्तौ कञ्चित्कालं प्रतिबन्ध उन्नीयते इत्यक्षिविद्यायामयमसाधारणो विशेषः। एवमेवाक्षिस्थानं संयद्वामत्वादिगुणजातमपि तस्यामसाधारणो विशेष इति तस्यापि देवयानमार्गप्राप्यफलोपपादकत्वेन तदनुबन्धित्वात् गतिशब्देन परिग्रहोऽस्तीति न काचिदसङ्गतिः। सर्वोऽप्ययमर्थ'श्श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधाना'दित्युत्तरसूत्रेण विवक्षितः। तत्राद्यपरिहारे श्रुतोपनिषत्कस्य श्रुतसुखाकाशरूपब्रह्मण उपकोसलस्याचार्यवक्तव्यत्वेनाग्निभिरवशेषितायाः फलरूपाया गतेः कृत्स्नेनाप्याचार्यवाक्येनाभिधानात्तत्प्रकरणविच्छेदाशङ्का न कार्येत्यर्थः। द्वितीयपरिहारे गतेरित्यस्य मार्गरूपगत्यनुबन्धिविशेषणमित्यर्थ इति विशेषः। तस्माद्वक्तृभेदेन तावन्न प्रकरणविच्छेदशङ्कावकाशः। अत एव नाग्निविद्याभिर्व्यवधानेनापि वक्तृभेद इति तद्वत् विद्यान्तरव्यवधानेना'प्याचार्यस्तु त'इति वाक्यापादितस्य एकवाक्यत्वस्य क्षत्यसम्भवात्। किं चाग्निविद्यानां प्रकृतब्रह्मविद्याङ्गत्वादपि न व्यवधायकत्वं तदङ्गत्वं च तदुपक्रमोपसंहारमध्यपातित्वा'दथहैन'मिति पूर्वप्रकृतापेक्षावाचकेनाथशब्देनाग्निविद्यानां ब्रह्मविद्यायाश्च सम्बन्धावगमाच्च सिद्ध्यति। न चा'पहते पापकृत्या'मित्यादिना फलान्तरप्रतिपादनादङ्गत्वासम्भवः। तेषां वाक्यानां ब्रह्मविद्यायामग्निविद्यानामङ्गतायां द्वारप्रदर्शनार्थतया तदंगानुगुणत्वात्। तथा हि 'अपहते पापकृत्या'मिति वाक्येन तासां ब्रह्मोपासनानुवृत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिकत्वमुच्यते। 'लोकीभवती'ति वाक्येन'स एवैनं देवयानं पन्थानमासाद्याग्निलोकमागच्छती'त्यादिश्रुतिष्वर्चिरादिमार्गे प्रथमपर्वत्वेन श्रुताग्निलोकप्रापकत्वमुच्यते। अग्न्युपासनानामग्निलोकप्राप्तिफलकत्वौ-

पूर्वपक्षे पुनरियमप्यनुपपत्तिरित्याह—

॥ सू० ॥ श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १७ ॥

श्रुतब्रह्मस्वरूपाणामधिगन्तव्याया अर्चिरादिगतेः अक्षिपुरुषं श्रुतवतः 'अर्चिषमेवाभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरहः' इत्यादिना 'तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथः, एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इत्यन्तेनाभिधानान्नासौ जीवश्छायापुरुषो वा, किं त्वीश्वर एव ॥

इति अन्तराधिकरणम् ॥ ५ ॥

चित्वात्। यद्यपि ब्रह्मोपासन एवार्चिरादिपर्वप्राप्तिर्लभ्यत इति तदर्थं नोपासनान्तरमपेक्ष्यते। तथापि विदुषो देहपातानन्तरमेवार्चिरादिगतिप्राप्तौ प्रतिबन्धकसद्भावेऽपि तत्तिरस्कृत्य तदानीमेव तत्प्रापकत्वमनेनोच्यते। ततश्चाग्निविद्यारूपाङ्गविशेषानुग्रहप्रयुक्त एवार्थोऽ'थ यदु चैवास्मिन्नि'त्यादिना प्रदर्श्यत इति तदपि वाक्यमुपपन्नतरं भवति। 'सर्वमायुरेती'ति वाक्येन ब्रह्मोपासनायास्साक्षात्कारपर्यन्तत्वसिद्धये यावदायुरपेक्षितं तस्य सर्वस्य प्राप्तिरुच्यते। 'ज्योग्जीवती'ति वाक्येन 'आप्रायणमहरहरनुवर्तनीयायामुपासनायां प्रत्यहं प्रवृत्तौ प्रतिबन्धकानामर्थप्राप्तिरोगनिवृत्त्याद्युपायचिन्ताक्लेशानामप्रसङ्गाय ज्योगुज्वलं धनधान्यादिसमृद्धं रोगानभिभूतं च जीवनमुच्यते। 'नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त'इति वाक्येन 'नास्याब्रह्मवित्कुले भवती'ति श्रुत्यन्तरे ब्रह्मविद्याफलत्वेन प्रसिद्धस्य पुत्रपौत्रादीनां ब्रह्मवित्त्वस्यानुगुणं तेषां सत्कर्मभिरक्षीणत्वमुच्यते। 'उप वयं तं भुञ्जाम' इति वाक्येन ब्रह्मोपासनारम्भप्रभृति ब्रह्मप्राप्तिपर्यन्तं मध्येसम्भावितसकलविघ्ननिवारणेनाग्नीनां समीपे सन्निधायोपासकपरिपालकत्वमुच्यते। एवं ब्रह्मविद्याफलानुगुणफलकत्वेन तदङ्गत्वादपि नाग्निविद्यानां व्यवधायकत्वम्। अतः प्रकरणानुवृत्तेरसन्दिग्धतया 'य एष' इति सर्वनाम्नोर्बाधकाभावेन प्रकृतब्रह्मपरामर्शित्वा'देतद्ब्रह्मे'ति वाक्येन प्रकृतब्रह्मरूपताप्रत्यभिज्ञानाच्चाक्षिपुरुषः प्रकृतं परमेव ब्रह्मेति ॥ उत्तरसूत्रमवतारयति–पूर्वपक्ष इति ॥ पूर्वपक्षद्वय इत्यर्थः। यद्यपि पूर्वपक्षद्वयनिराकरणार्थं सूत्रं तदर्थसूत्रान्तरसङ्गतमेकैकपूर्वपक्षनिराकरणार्थसूत्रद्वयात्प्रागेव कर्तव्यं तथापि गतिमात्राभिधानपरिशेषात् स्थानगुणाभिधानं न प्रकृतब्रह्मविद्यान्वयीति शङ्कावारणार्थमनेन सूत्रेणार्थान्तरस्यापि विवक्षितत्वात्तदर्थसङ्गत्यात्र कृतम् ॥ सू० ॥ श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १७ ॥ जीवगतागतचिन्तकानां वचनबलाद्भवन्त्यप्यर्चिरादिगतिर्ब्रह्मविदामेवेत्युत्सर्गो बाधकाभावान्नापवाध्यत इति भावः। अत्र ब्रह्मश्रुत्यादीनामितिशब्दशिरस्कत्वेनाविवक्षितार्थत्वशङ्काकुलितत्वाद्ब्रह्मप्रकरणानुबन्धस्य सतोऽपि मार्गाभिधानमात्रविषयत्वशङ्काक्रान्तत्वान्नातिस्पष्टतेति पादसङ्गतिः ॥

॥ इति अन्तराधिकरणम् ॥ ५ ॥

नयमणिमालायाम्

अथान्तराधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू० ॥ अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥ स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥
अत एव स ब्रह्म ॥ १६ ॥ श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १७ ॥

अक्षिपुरुषः प्रसिद्धेर्जीवः प्रतियातनाथवा पुंसः। शिव एवामृततादेस्तस्याप्यक्षिण स्थितिः प्रसिद्धेव ॥ ४२ ॥

इत्यन्तराधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ अनवस्थित्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ सू० ॥ अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १८ ॥

अस्य महोपनिषदि श्रूयते विषयः—'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः।
ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक् ॥' इत्यादि ॥ इहाङ्गुष्ठमात्रत्वादि-
विशिष्टः परमेश्वरो वाऽन्यो वेति संशयः ॥ प्राणाग्निहोत्रप्रकरणात् 'अङ्गुष्ठमा-
त्रः' इत्यल्पत्वव्यपदेशाच्च अयं प्राणवायुरेव पञ्चानामाहुतीनां भोक्ताऽवगम्यते।
न चास्य भोक्तृत्वानुपपत्तिः, 'आपश्च पृथिवी चान्नमत्तारौ वह्निमारुतौ' इत्या-
दिषु वायोरपि भोक्तृत्वप्रसिद्धेः। सर्वथाऽयं प्राणवायुरिति पूर्वः पक्षः ॥ परमे-
श्वर एवेति सिद्धान्तः, सकलजगदीशत्वविश्वभुक्त्वादीनां धर्माणामन्यत्राभि-

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १८ ॥ इहापि पूर्वाधिकरण इवोपासकनेदिष्ठस्थाना-
न्तरोक्तिरिति प्रासङ्गिकसङ्गतिः स्पष्टेति भाष्ये न प्रदर्शिता। दृष्टान्तप्रत्युदाहरणरूपं सङ्गत्य-
न्तरमपि पूर्वपक्षोपन्यासेन स्फुटीभविष्यतीति विषयवाक्यमुदाहृत्य प्राणलिङ्गप्रकरणयोर्ब्रह्म-
लिङ्गयोश्च बलाबलानवधारणात्संशयं दर्शयति–अस्येति । यथा ब्रह्मप्रकरणादक्षिपुरुषो
ब्रह्म तथा प्राणाग्निहोत्रप्रकरणादङ्गुष्ठमात्रः प्राण इति पूर्वपक्षयति–प्राणेति । अङ्गुष्ठेति।
नन्वङ्गुष्ठपरिमाणत्वं सकलशरीरव्यापिनि प्राणेऽपि न सम्भवति अङ्गुष्ठसमाश्रयणोपाधिकं तु
तत् ब्रह्मण्यपि सम्भवतीति चेन्न । ब्रह्मणि मुख्यस्याङ्गुष्ठसमाश्रयणस्यासम्भवेन तदुपाधि-
कस्य तस्य ब्रह्मण्यनुपपत्तेः। अङ्गुष्ठावच्छेदोपाधिकस्य तस्य ब्रह्मणि सम्भवेऽप्यत्र 'समा-
श्रित' इति समाश्रयणोपाधिकस्यैव तस्य ग्राह्यत्वात्। न चाक्ष्याधारत्वमिवाङ्गुष्ठसमाश्रयणम-
मुख्यं ग्राह्यम्। तथेहामुख्यग्रहणहेत्वभावात्। 'ईशस्सर्वस्य जगत' इत्यस्य धारणेन पतना-
भावं सम्पाद्य स्थानासनगमनादिषु सर्वेषामपि देहान्नियच्छति प्राणेऽप्युपपत्तेः। 'ईशानमस्य
जगतस्सुवर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुष' इति निर्दिष्टस्थावरप्रतिद्वंद्विजङ्गममात्रपरतया जगच्छ-
ब्दस्य प्रयुक्ततया तथेहापि कार्यसामान्यपरत्वमपहाय जङ्गममात्रपरत्वाभ्युपगमोपपत्तेः ।
तस्य कार्यसामान्यपरत्वेऽपि वचनबलात्प्राणस्यापि सर्वजगदीश्वरत्वोपपत्तेश्च । ब्रह्मप्रकरणे
सर्वैश्वर्यश्रवणादेव हि ब्रह्मणस्तदभ्युपगम्यते। इह 'प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमी'त्यादिमन्त्रो-
पक्रमे प्राणप्रकरणेऽस्मिन् 'ईशस्सर्वस्य जगत' इति श्रवणे जाग्रति प्राणस्यापि किमिति तन्ना-
भ्युपगन्तव्यम्। तस्यापि ब्रह्मण इव महामहिमा श्रूयते । 'यथा वा अरा नाभौ समर्पिता
एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पित'मिति भूमविद्यायां सर्वाधारत्वं तावच्छ्रूयते । तथा 'प्राणो ह
पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणस्स्वसा प्राण आचार्य' इति हितप्रवर्तकत्वसंरक्षकत्वादि-
गुणयोगात्पितृमात्राद्यात्मना रूपणं दृश्यते। एवं प्राणसंवादादिष्वपि प्राणस्य भूयांसि महा-
महिमश्रवणानि। एवं च 'विश्वभुगि'ति विशेषणमपि विश्वं भुनक्ति पालयतीत्यर्थकतया
प्राणे सुयोजमिति स्पष्टमेव। भुजेरभ्यवहारार्थत्वेऽपि नासङ्गतिः। पञ्चवृत्तेः प्राणस्य सकल-
प्राणाहुत्युद्देश्यत्वात्। 'अत्तारौ वह्निमारुता'विति श्रवणाच्चेति भावः। सर्वथेति। यदि ज-
गच्छब्दो जङ्गमपरः कार्यसामान्यपरो वा यदि भुजिः पालनार्थः अदनार्थो वा सर्वथाप्य-
ङ्गुष्ठमात्रः प्राणः तल्लिङ्गप्रकरणयोर्बाधकाभावादिति भावः। परमेश्वर एवेति। जगच्छब्दो-

धानेऽनवस्थानात्, असंभवाच्च तत्र तेषाम्। अत ईश्वर एवैतादृशः । तस्य प्रा-
णरूपत्वेनाप्युपास्यत्वमुच्यते, 'प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकः' इति
प्राणाधारत्वेन तस्य श्रवणात्। अङ्गुष्ठमात्रपरिमाणस्योपास्यत्वादित्यविरोधः। प्रा-

ऽत्र रूढ्या भूतादिषु लोकेषु वा वर्तते। रूढिसम्भवे योगग्रहणायोगात् । विश्वशब्दश्च भु-
जिविषयत्वयोग्यसामस्त्यपरः न तु प्राणाहुतिसामस्त्यपरः । सङ्कोचे कारणाभावात् । न च
सर्वलोकेश्वरत्वं विश्वभोक्तृत्वं च ब्रह्मणीव प्राणेऽप्यभ्युपगन्तुं शक्यम् । श्रुतिवशादभ्युपग-
म्यतामिति चेन्न। तथा सति 'इन्द्रो यातोवसितस्य राजा। आत्वा विशन्त्विन्दवः। समुद्रमिव
सिन्धवः। न त्वामिन्द्रातिरिच्यते।' इत्यादिश्रुत्यनुसारेणेन्द्रादिष्वपि तयोरभ्युपगन्तव्यत्वेना-
व्यवस्थाप्रसङ्गात्। प्राणे तयोरसम्भवाच्च । 'एतस्माज्जायते प्राण' इति ब्रह्मसृज्यत्वेन 'न
प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रिता'विति ब्र-
ह्माश्रयाधीनस्वकार्यकरणशक्तिकत्वेन च प्राणः श्रूयते। कथमयमसङ्कुचितसकलजगदनपेक्षे-
शिता स्यात्। कथं चासङ्कुचितसकलभोक्ता स्यात् । कथं च निरङ्कुशप्रभवितृपरप्रभुशब्दो-
क्तसकलोत्पादकः स्यात्। भूमविद्यायां प्राणशब्दस्तु जीवपरः । तस्य मुख्यप्राणपरत्वेऽपि
जीव इव तत्रापि सर्वाधारत्वमौपचारिकं पितृत्वादिवचनं प्राण एव पित्रादिः न तु शरीर-
मित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रदर्शनपरम् । तदेतद्भूमविद्यायां स्पष्टीभविष्यति । तस्मादुदाहृत-
लिङ्गद्वयानुसारात् परब्रह्मरूपः शिव एवायमिति भावः। ननु प्राणाग्निहोत्रमन्त्रप्रकरणाम्ना-
नादुपक्रमगतलिङ्गवशाच्च प्राणाहुत्याराधितप्राणविषय एवायं मन्त्रस्यादित्याशङ्क्य प्रकरण-
मविरोधेन सङ्गमयति–तस्येति। प्राणरूपत्वेनेति । 'प्राणे निविष्ट' इत्यादिमन्त्रेषु प्राणा-
दिशब्दास्तदन्तर्यामिपर्यन्ताः। तेषामन्तर्यामिण्यपि शक्त्यविशेषादिति भावः। ननु साक्षात्त्व-
स्यौत्सर्गिकत्वात् प्राणादिप्रवृत्तिनिमित्तसाक्षादाश्रयाः मुख्यप्राणवृत्तय एव तैरभिधीयेरन्
प्रसिद्धिप्राचुर्याच्चेत्याशङ्क्य तेषां तदतिलङ्घनेनान्तर्यामिपर्यन्तत्वे प्रमाणमाह–प्राणानामि-
ति। 'तेनान्नेनाप्यायस्वे'ति मन्त्रशेषः। 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुष' इति मन्त्रात्प्राक् 'प्राणानां ग्र-
न्थिरसी'त्यादिमन्त्र आम्नायते। तेन परमेश्वरं प्रति प्रार्थना क्रियते । त्वं खलु प्राणानां ग्र-
न्थिः ग्रथयिता निश्चितत्वेन व्यवस्थापकोऽसि । अतस्त्वमन्तकस्संहारकर्ता रुद्रो भूत्वा मां
प्रविश। तेन कालाग्निरुद्रात्मना रूपेणाशितमन्नं पक्त्वा अन्नवीर्येण मामाप्यायितं कुर्विति म-
न्त्रार्थः। 'रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ घोरान्या शिवान्ये'ति परमेश्वरस्य द्विविधं रूपं
प्रसिद्धम् । तस्य भोजनकाले जाठराग्निज्वालाशान्त्यर्थं शिवरूपेणान्तर्भोक्तृतया सन्निधानं
'प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमी'ति 'शिवो मा विशाप्रदाहाये'त्यादिभिः प्राणाहुतिमन्त्रैः प्रार्थि-
तम्। भोजनानन्तरं जठराभिमर्शनमन्त्रेणानेन भुक्तान्नपरिणामकृतदेहाप्यायनेन प्राणानां
निश्चलतया देहेऽवस्थानसिद्धये रुद्ररूपेणान्तःपक्तृतया सन्निधानं प्रार्थ्यते । अतोऽत्र मन्त्रा-
णामन्तर्यामिप्रधानत्वात् 'प्राणे निविष्ट' इत्यादिमन्त्राणां 'प्राणात्मनि त्वय्यभिनिविष्टो भक्त-
स्सन्नमृतं जुहोमी'त्यादिरर्थो ग्राह्य इति भावः। लिङ्गमुपपादयति–अङ्गुष्ठमात्रेति। अङ्गुष्ठ-
परिमाणरूपमुपास्यगतं तद्रूपावच्छेदेनाङ्गुष्ठसमाश्रयणमङ्गुष्ठपरिमाणत्वं चोपपद्यत इति
भावः। जठराभिमर्शानन्तरं दक्षिणपादाङ्गुष्ठे पाणिजलस्रावणार्थोऽयं मन्त्रः । ततश्च ब्रह्मा-

णवायोः भोक्तृत्वसिद्धावपि 'विश्वभुक्' इत्येतत् न संभवति । अतोऽयमीश्वर एव प्राणाग्निहोत्राराध्यत्वेन प्राणरूपः प्रतिपाद्यत इति सिद्धम् ॥

इत्यनवस्थित्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

ण्डमूलभूताधारलोकस्थितकालाग्निरुद्रात्मना पिण्डाधारभूते पादाङ्गुष्ठे परमेश्वरं ध्यात्वा तत्प्रीत्यर्थं पाणिजलस्रावणमनेन मन्त्रेण कर्तव्यमिति पर्यवस्यति । ननु विश्वभुक्त्वं प्राणवायौ न सम्भवतीत्युक्तं तदनुपपन्नम् । 'सर्व एव हार्योजनस्य लिप्सन्त' इत्यत्र सर्वशब्दस्य सोमयागे कर्मकर्तृत्वेन प्रकृतेष्विवात्र विश्वशब्दस्य हविष्ट्वेन प्रकृतेषु प्राणाहुतिद्रव्येषु सङ्कोचसम्भवादित्याशङ्क्याह–प्राणवायोरिति । हार्योजनभक्षणे निरङ्कुशसर्वपुरुषान्वयासम्भवात् प्रकरणं सङ्कोचकमङ्गीकृतम् । इह विश्वभुगित्यस्यासङ्कुचितसकलहव्यकव्यभोक्तृपरमेश्वरविषयत्वसम्भवान्न प्रकरणं सङ्कोचकमङ्गीकर्तव्यमिति भावः । नन्वत्राङ्गुष्ठमात्रस्य परमेश्वरस्योपास्यत्वं व्यवहृतं तदनुपपन्नम् । प्राणाग्निहोत्रकर्मान्वयिदेवतारूपपरमेश्वरप्रकाशकानां मन्त्राणामुपास्यसमर्पकत्वाभावादित्याशङ्कां निराकुर्वन्नधिकरणार्थमुपसंहरति–अत इति । कर्माराध्यत्वेन प्रतिपाद्यस्यापि कर्मकाले ध्यातव्यत्वमस्तीत्येतावतोपास्यत्वमुक्तमिति न विरोध इति भावः । कर्मान्वयिदेवताविचारात्मकस्याधिकरणस्य मुमुक्षूपास्यविचारात्मकेऽस्मिन् शास्त्रे प्रवर्तनस्य फलं वैश्वानराधिकरणे प्रदर्शयिष्यामः ॥

इति अनवस्थित्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

नयमणिमालायाम्

अथानवस्थित्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू० ॥ अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १८ ॥

प्रीणाति विश्वभुगिति प्राणः प्राणाग्निहोत्रपूज्यः स्यात् । भोक्तृत्वमस्ति तस्याप्यत्तारौ वह्निमारुताविति हि ॥ ४३ ॥

विश्वेशविश्वभुक्त्वं यद्यन्यत्रापि न व्यवस्था स्यात् । न च संभवति ततोऽस्मिन्प्राणाधारः शिवः पूज्यः ॥ ४४ ॥

इत्यनवस्थित्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ अन्तराधिकरणम् ॥ ४ ॥ श्रीकण्ठमते ॥ ५ ॥ ६ ॥

सू० ॥ अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥ स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥१४॥ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥ (अत एव स ब्रह्म ।) श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥ अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

भगवत्पादमते, सू० ॥ अन्तरउपपत्तेः ॥ १३ ॥ अस्य 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमेतदभयमेतद्ब्रह्मे'ति 'तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छती'त्यादि वाक्यं विषयः । अत्रान्तरक्ष्ण्युपदिश्यमानः प्रतिबिंबात्मा वा जीवात्मा वा इन्द्रियाधिष्ठातृदेवतात्मा वा अथवेश्वर इति संशयः । दृश्यमानत्वप्रसिद्धेः प्रतिबिंबात्मा वा, रूपद्रष्टृत्वेन चक्षुषि सन्निधानाज्जीवो वा, रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठित'इत्यादिश्रवणात् आदित्यपुरुषो वा स्यात् । आत्मत्वामृतत्वादिधर्मास्त्वेषु त्रिष्वपि पक्षेषु कथंचिदुपपद्येरन् स्थानविशेषनिर्देशान्न परमात्मेति पूर्वः पक्षः । आत्मत्वामृतत्वाभयत्वापहतपाप्मत्वसंयद्वामत्वादिधर्माणामस्मिन्परमात्मनि सामञ्जस्येनोपपत्तेः निर्लेपस्यास्य निर्लेपचक्षुःस्थानानुरूप्याच्च परमेश्वर इति सिद्धान्तः ।

सू० ॥ स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ अन्येषामपि पृथिव्यादिस्थानानां नामरूपादीनां च श्रुतिष्वस्य परमात्मन एव व्यपदेशदर्शनात् सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषोपदेशे विरोधाभावाच्चाक्षिस्थानत्वं ब्रह्मण उपपद्यत एव । इत्यर्थः ॥

प्रकरणादप्यक्षिस्थः परमात्मैवेत्याह—सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥ 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'ति वाक्योपक्रमे श्रुतस्य सुखविशिष्टस्य ब्रह्मण एवेहाभिधानादित्यर्थः ।

लिङ्गादपि परमात्मेत्याह—श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥ श्रुतरहस्यविज्ञानब्रह्मवित्प्राप्यदेवयानाख्यगतेरेवेहाक्षिपुरुषविदोऽभिधानाच्चेत्यर्थः ॥

सू० ॥ अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥ प्रतिबिंबजीवपक्षयोरक्ष्णि तयोर्नित्यावस्थानाभावादादित्यपक्षे तदुपपत्तावपि आत्मत्वाद्यसंभवात् त्रिष्वप्यमृतत्वाभयत्वादिधर्माणां सुतरामसंभवाच्च परमेश्वर एवाक्षिस्थानः प्रत्येतव्य इत्यर्थः १७

श्रीकण्ठमते, 'अनवस्थिते' रित्येतदधिकरणान्तरमिति विशेषः । विषयवाक्यसंशयपूर्वपक्षादिकं पूर्ववत् प्रायशः । संशयविकल्पे इन्द्रियाधिष्ठातृदेवतात्मत्वं तु नोपात्तम् । 'दहरं विपापं' 'पद्मकोशप्रतीकाश'मित्यादिषु परमेश्वरस्य हृदयपुण्डरीक एव सन्निधानश्रवणादक्ष्यन्तःस्थितेरश्रवणादक्ष्यन्तःश्रूयमाणः पुरुषः प्रतिबिंबात्मा वा जीवो वा स्यान्न परमेश्वर इति पूर्वपक्षं कृत्वा निरुपाधिकामृतत्वाभयत्वादीनां परमेश्वर एवोपपत्तेस्स एवाक्ष्यन्तश्श्रूयते इति सिद्धान्तितम् ॥ १३ ॥

यदुक्तमक्ष्यन्तः स्थितिरीश्वरस्य न श्रुतेति तत्राह—स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ 'यश्चक्षुषि तिष्ठन्' इत्यादिश्रुतिषु चक्षुःस्थितिनियमनादिकस्य व्यपदिश्यमानत्वाच्चायं परमेश्वर एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रतिबिंबात्मपक्षेऽनुपपत्तिमाह–सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥ प्रतिबिंबात्मनि सुखासंभवात् 'कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'ति पूर्वमस्य सुखविशिष्टतयाभिधानाच्चायं परमेश्वर एव ॥ १५ ॥

यदुक्तमक्षिपुरुषस्य जीवरूपत्वं तत्राह—अत एव स ब्रह्म ॥ १६ ॥ श्रीकण्ठरामानुजभाष्ययोरेवास्य सूत्रत्वेन लेखनं दृश्यते–अत एव=यत एव 'यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव क'मिति कखशब्दाभिधेयं प्रकृतं ब्रह्मैवापरिच्छिन्नसुखरूपतयोपदिष्टमत एव–सः=अक्ष्याधारतया प्रतिपाद्यमानः–ब्रह्म=परमेश्वर एव । जीवे निरतिशयसुखरूपत्वासंभवान्न जीव इत्यर्थः ।

पूर्वपक्षे पुनरन्यामनुपपत्तिमाह—सू० ॥ श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १७ ॥ श्रुतब्रह्मस्वरूपाधिगन्तव्यार्चिरादिगतेरक्षिपुरुषं श्रुतवतः प्रतिपादनाच्च नासौ जीवश्छायापुरुषो वा भवितुमर्हति किं त्वीश्वर एवेति सिद्धम् ॥ १७ ॥

इति श्रीकण्ठमते अन्तराधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू० ॥ अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥१८॥ अस्य 'अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः । ईशस्सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभु'गित्यादि महोपनिषद्वाक्यं विषयः । इहाङ्गुष्ठमात्रत्वादिविशिष्टः प्राणवायुर्वा परमेश्वरो वेति संशयः । प्राणाग्निहोत्रप्रकरणादंगुष्ठमात्र इत्यल्पत्वव्यपदेशाच्च पंचाहुतिभोक्ता प्राणवायुरेवेति पूर्वपक्षः । सकलजगदीश्वरत्वविश्वभुक्त्वादीनां धर्माणामन्यत्राभिधानेऽनवस्थानादसंभवाच्च न प्राणः किं तु परमेश्वर एवेति सिद्धान्तः । अतोऽत्रेश्वर एव प्राणाग्निहोत्राराध्यत्वेन प्राणरूपः प्रतिपाद्यत इति सिद्धम् ॥ १८ ॥

इति श्रीकण्ठमते अनवस्थित्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

रामानुजमते, 'अन्तरउपपत्ते'रित्यारभ्य 'अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतर'इत्यन्तं सूत्रषट्कमेकाधिकरणमेव । अर्थवर्णने परं प्रायःश्रीकण्ठमतमेवानुस्त्रियते । विषयवाक्यं समानमेव । संशयकोटिस्तु भगवत्पादमतवत् अक्ष्यन्तःश्रूयमाणः प्रतिबिंबात्मा वा जीवो वा इन्द्रियाधिष्ठातृदेवतात्मा वा परमात्मा वेति चतुर्विधैव । प्रतिबिंबदेवताजीवेष्वेकतमस्यैवाक्ष्यन्तःश्रूयमाणत्वं न परमात्मन इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु, सू० ॥ अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥ निरुपाधिकामृतत्वाभयत्वसंयद्वामत्वादीनां परमात्मन्येवोपपत्तेरन्तरः परमात्मैवेत्यर्थः ।

सू० ॥ स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥१४॥ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥१५॥ अत एव च स ब्रह्म ॥१६॥ श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १७ ॥ इत्येतेषां चतुर्णां सूत्राणामर्थः श्रीकण्ठमतान्न भिद्यते ॥

सू० ॥ अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १८ ॥ परस्मादितरो जीवादिर्नाक्ष्याधारः । चक्षुषि नियमेनानवस्थितेरमृतत्वाद्यसंभवाच्च ॥ इति ।

आनन्दतीर्थमते । विषयवाक्यं समानमेव । अक्षिस्थः पुरुषः अग्निर्वा विष्णुर्वेति संशयः । तस्मिन्नेव प्रकरणे अग्निना 'य एवादित्ये पुरुषस्सोऽहमस्मी'ति स्वस्यादित्यमण्डलस्थत्वाभिधानात् 'एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्या चात्मविद्या चे'ति तत्राग्निविद्याया आत्मविद्यातः पृथक्त्वस्योपदेशाच्चादित्यस्थस्यैवाक्षिस्थत्वादग्निरेवाक्षिस्थ इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अमृतत्वाभयत्वादिनिरवकाशबहुलिङ्गानुरोधाद्विद्याभेदोक्तेरप्यन्तर्यामित्वसर्वगतत्वादितद्धर्मभेदमूलकत्वादुभयत्र विष्णोरेकस्यैवोपास्यत्वावगमाच्च अक्षिस्थो विष्णुरेवेति ॥ सूत्रार्थस्तु, सू० ॥ अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥ अन्तरः='य एषोऽन्तरक्षिणी'ति श्रुत्युक्तः चक्षुरन्तःस्थो विष्णुरेव न त्वग्निः । कुतः–उपपत्तेः=एतदमृतत्वब्रह्मशब्दादीनामन्तरे श्रवणात्तेषां च विष्णावेवोपपत्तेरित्यर्थः ।

सू० ॥ स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ ब्रह्मस्थानभूताक्षिशब्दैः तदधिष्ठातृब्रह्मशब्दैश्चाक्षिस्थपुरुषसंबन्धादक्षिस्थानासंगत्वादेर्व्यपदेशादक्षिस्थो विष्णुरेवेत्यर्थः ।

अथ अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः सर्वानुग्राहकस्य विभोरपि शिवस्य परब्रह्मणः सवितृमण्डलपुरुषहृदयपुण्डरीकादिषूपासनाय स्थितिरुपपादिता सर्वत्र तां प्रतिपादयितुमिदमधिकरणमारभ्यते—

॥ सू० ॥ अन्तर्याम्यधिदैवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १९ ॥

अन्तर्यामिब्राह्मणेऽस्य विषयः श्रूयते 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः'—इति ॥ एवं पृथिवीमारभ्य प्रतिपर्यायमात्मतत्त्वपर्यन्तमखिलवस्त्वन्तर्यामितया श्रूयमाणः परमेश्वरो जीवो विराट्पुरुषो वा प्रधानं वेति संशयः। स्वोपार्जितविचित्रफलभोगाय सकलभूतेन्द्रियानुप्रवेशो जीवस्य युज्यते। सकलचेतनोपादानतया सर्वभूतानुप्रवेशो विराट्पुरुषस्य युक्तः। अथवा। महदादिरूपेण परिणतत्वात् प्रधानस्य सर्वव्यापकत्वमुचितम्। 'विश्वाधिको रुद्रः' (महाना० १०.) इति विश्वाधिकत्वेन निखिलविकारोत्तीर्णस्य परमेश्वरस्य

सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकमुत्तराधिकरणमवतारयति—सर्वज्ञस्येति। विभुत्वोपपादकं सर्वज्ञत्वादिविशेषणत्रयम्। सर्वज्ञत्वं सकलप्रपञ्चापरोक्षीकरणम्। सर्वशक्तिमत्त्वं तदुपादानत्वं सर्वानुग्राहकत्वं तत्सत्तास्फूर्तिप्रदत्वम् ॥ सू ॥ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १९ ॥ बृहदारण्योपनिषद्गतं विषयवाक्यमुदाहरति—अन्तर्यामिब्राह्मण इति। 'स त आत्मे'ति माध्यंदिनपाठः। 'एष त' इति तु काण्वपाठः—पृथिवीमारभ्येति। पृथिवीजलाग्न्यन्तरिक्षवाय्वादित्यदिक्चन्द्रतारकातमःप्रभृतिष्वात्मपर्यन्तेष्वखिलवस्तुष्वन्तर्यामितया श्रूयमाणः परमेश्वरस्तदन्यो वेति परमेश्वरे हेयसकलप्रपञ्चानुप्रवेशसम्भवासम्भवाभ्यां प्रथमं संशयः। ततस्तदन्यकोटौ जीवो विराट्पुरुषः प्रधानं वेति। पृथिव्याद्यनुप्रवेशस्य जीवादित्रयसाधारण्यात्संशयः। जीवपक्षे तावत्सर्वानुप्रवेशमुपपादयति—स्वोपार्जितेति। एकस्य जीवस्य सकलप्रपञ्चानुप्रवेशाभावात्पृथिव्यादिपर्यायगता यच्छब्दास्तदधिष्ठातृजीवविशेषपराः। 'इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयती'त्येकवचनं जीवसमुदायाभिप्रायम्। 'आत्मनि तिष्ठ'न्नित्याद्यात्मेश्वरत्ववन्नियन्त्रन्तराभावाभिप्रायम्। 'यं पृथिवी न वेदे'त्यादिकं निष्कृष्टस्वरूपाज्ञानाभिप्रायं च जीवे योजनीयम्। द्वितीयपूर्वपक्षमुपपादयति—सकलेति। अस्मिन्पक्षे 'य' इत्येकवचनं विज्ञानात्मनियन्तृत्वं च मुख्यमुपपद्यते। सुबालोपनिषदि 'यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन्यं पृथिवी न वेद यस्यापः शरीर'मित्याद्युपक्र'म्यैष सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण'इत्यन्तर्यामिणि नारायणपदप्रयोगोऽपि सङ्गच्छते। यद्यत्र विराट्पुरुषः सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टश्चिच्छक्त्यवस्थारूपः परनारायणो विवक्षितः, यदि वा हिरण्यगर्भ उभयथापि सङ्गच्छते। उभयत्रापि नारायणशब्दप्रसिद्धेः प्राग्दर्शितत्वात्। अथवेत्यनेन तृतीयपूर्वपक्षे स्वारस्याभावो व्यञ्जितः। अचेतनस्य प्रधानस्य व्यापकत्वेऽपि तस्मि'न्नदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता अमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञाते'ति वाक्यशेषे श्रुतानामदृष्टत्वादीनां सम्भवेऽपि द्रष्टृत्वादीनामात्मश्रुतेर्नियन्तृत्वस्य मुख्यतया तस्मिन्नसम्भवात्। ननु परमेश्वरस्यापि व्यापकत्वात्तस्मिन्नपि सर्वप्रपञ्चनियन्तृत्वं सम्भवतीति कथं पूर्वपक्षे तत्प्रतिक्षेप इत्याशङ्क्याह—विश्वाधिक इति। अयमाशयः। परमेश्वरस्य सर्वान्तर्यामित्वं पृथिव्यादिस्थानेषु शरीरविशेषवत्तया जीवविभुत्ववादे जीवसाधारणेन व्यापकतामात्रेण वा। आद्ये रेतोमूत्रपुरीषादिसकलहेयवस्त्वनुप्रविष्टशरीरवत्तया परमेश्वरस्य विश्वाधिकत्वभङ्गप्रसङ्गः। द्वितीये नियन्तृत्वासंभवप्रसङ्गः। शरीरवतामेव तक्षादीनां वास्यादिनियन्तृत्वदर्शनात् स्वशरीरनियमनेऽपि तेनैव शरीरेण शरीरवत्त्वात्। न च परमेश्वरोऽपि नियम्यपृथिव्यादिशरीरेणैव शरीरवा'न्यस्य पृथिवी शरीर'मित्याद्याम्नानादिति वाच्यम्। अन्येन नियम्यमानस्य शरीरस्य नियमने शरीरान्तरेण शरीरवत्त्वस्य प्रयोजकत्वदर्शनेन पृथिव्यादिशरीराणां च तत्तदभिमानिजीवैर्नियम्यमानत्वेन तन्नियमने शरीरान्तरावश्यंभावात्। शरीरान्तरं विना स्वमहिमप्रतिष्ठे ब्रह्मणि 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'न्नित्यादिषु श्रुतायाः पृथिव्यादिषु स्थितेरुपपादनासम्भवाच्च। अपि च 'अदृष्टो द्रष्टे'त्यादिवाक्यशेषे दर्शनादीनि परमेश्वरविषयसाक्षात्कारश्रवणमनननिदिध्यासनरूपाणि वाच्यानि। 'आत्मा वारे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते' इत्यादिवाक्यानुक्रमणैकरूप्यात्। न च परमेश्वरे श्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारविषयत्वं तद्वत्त्वं च जीव इव सम्भवति। न चात्र दर्शनादीनि चक्षुश्श्रोत्रमनोबुद्धिजन्यज्ञानानि विवक्षणीयानि। तथा विवक्षयापि चक्षुरादिजन्यज्ञानरहिते परमेश्वरे द्रष्टृत्वाद्यनिर्वाहात्। तर्हि दर्शनादीनि रूपालोकनादिरूपाणि विवक्षणीयानीति चेन्न। तथा सति 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोते'त्यादिसमनन्तरसन्दर्भस्यानन्वयापत्तेः। न हि परमेश्वरव्यतिरेकेण रूपालोकनादिमानन्यो नास्तीति निषेद्धुं शक्यम्। न च तस्य 'तस्मिन् ग्रामे अयमेक एव सर्वनियामक' इति वाक्यानन्तरं 'नान्यः पुरुषोऽस्ती'ति वाक्यस्य प्राग्वर्णितसर्वनियामकत्वविशिष्टपुरुषान्तरनिषेधपरत्ववत्प्रस्तुतसर्वनियन्तृत्वादिविशिष्टद्रष्ट्रन्तरनिषेधपरत्वं कल्पनीयम्। तत्र प्रमाणान्तराविरोधाय सङ्कोचकल्पनेऽप्यत्र परमेश्वरान्यविषयत्वेनासङ्कोचसम्भवे सङ्कोचकल्पनायोगात्। अपि च रूपशब्दौ चक्षुश्श्रोत्रयोरिव मनोबुद्ध्योर्नासाधारणविषयौ स्तः। येन मननविज्ञानशब्दौ न तत्साक्षात्कारवाचिनौ स्याताम्। ततश्चात्र मन्ता विज्ञातेत्यनयोर्मनननिदिध्यासनपरत्वं मनोबुद्धिकरणकज्ञानपरत्वं वा वाच्यम्। तत्समभिव्याहारतः श्रोता द्रष्टे-

---

सू० ॥ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥ चः समुच्चये। 'कं ब्रह्मे'त्यादिप्रकरणे विशिष्टसुखस्य पूर्णसुखस्याभिधानादेव चक्षुरन्तरो विष्णुरेव। किंतु 'खं ब्रह्मे'ति पूर्णज्ञानादपीत्यर्थः।

सू० ॥ श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥ श्रुतोपनिषदां=श्रुतमतध्यातैतद्विद्यानां पुंसाम्—केन=वायुना—कयोः=कार्यपरब्रह्मणोः—गतेः=प्राप्तेः। 'स एनान्ब्रह्म गमयती'ति श्रुतावभिधानाच्च चक्षुरन्तरो विष्णुरेवेत्यर्थः ॥

सू० ॥ अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥ इतरः=अग्निः—न=चक्षुरन्तरो न भवति। किं तु विष्णुरेव। कुतः—अनवस्थितेः=जीवस्याग्नेरवान्तरनियामकत्वे तस्यापि जीवत्वाविशेषात्तस्यापि नियामकान्तराभ्युपगमे तस्याप्येवं तस्याप्येवमित्यनवस्थानात्—असंभवाच्च=अग्न्यादिजीवस्य अवान्तरनियामकत्वासंभवाच्चेत्यर्थः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामन्तराधिकरणम् ॥ ४ ॥

विकाररूपप्रपञ्चानुप्रवेशो न घटते । ततः परमेश्वरमन्तरेण जीवादिष्वेकतमः स्यादन्तर्यामी ॥

इति पूर्वपक्षे प्राप्ते ब्रूमः—पृथिव्याद्यन्तर्यामितया श्रूयमाणः परमेश्वर एव, सर्वान्तरत्वादितद्धर्मव्यपदेशात् । अथर्वशिरसि च 'सोन्तरादन्तरं प्राविशत्' इति परमेश्वरस्यैव सर्वात्मतयाऽनुप्रवेशदर्शनात् । 'स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इति शिव एवानादिमुक्तोऽमृत इत्युच्यते, 'एतानि वा अमृतस्य नामधेयानि' (जाबा० ३.) इति श्रवणात् । यथा 'विश्वाधिको रुद्रः' इति विश्वाधिकत्वं परमेश्वरस्य श्रूयते, तथा विश्वरूपत्वमपि 'सर्वो वै रुद्रः' इत्यादिषु । सर्वविकारानुप्रवेशेऽपि तद्विकारस्पर्शलेशोऽपि नास्तीति खलु प्रतिपर्यायममृतशब्दप्रयोगः ।

त्यनयोरपि वेदान्तश्रवणतन्मूलपरमेश्वरसाक्षात्कारपरत्वं श्रावणचाक्षुषसाक्षात्कारपरत्वं वा वक्तुमुचितम् । अवश्यं च दर्शनश्रवणशब्दौ चाक्षुषश्रावणसाक्षात्कारवाचकावित्येवाभ्युपगन्तव्यम् । न तु रूपशब्दसाक्षात्कारवाचकाविति । तथात्वे 'रूपं दृष्टं शब्दश्श्रुत' इत्यादिप्रयोगाणा'मिन्द्र इन्द्राणीपति'रित्यादिवत् 'घटो दृष्ट'इत्यादिप्रयोगाणां 'वरुण इन्द्राणीपति'रित्यादिप्रयोगवच्चासामञ्जस्यं स्फुटीभवेत् । न च तयोश्चक्षुश्श्रोत्रकरणकज्ञानत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे पश्यामि शृणोमीत्यनुभवयोस्तदभानप्रसङ्गः चक्षुश्श्रोत्रयोरयोग्यत्वादिति वाच्यम् । चक्षुःश्रोत्ररूपकरणविशेषप्रयोज्यजातिविशेषयोस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनोक्तानुभवविषयत्वोपपत्तेः । कथं तर्हि 'पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' इति प्रयोगः । तत्राचक्षुरकर्णइति विशेषणसमभिव्याहारानुपपत्त्या पश्यतिशृणोत्योश्चाक्षुषश्रावणसाक्षात्कारविषयत्वयोग्यसर्वार्थगोचरसाक्षात्कारविषयिणी लक्षणा कल्प्यते । दर्शनादिशब्दो रूपालोकनादिवाचक इत्यङ्गीकारेऽपि हि रूपालोकनविषयत्वयोग्यरूपतदाश्रयादिरूपसर्वार्थगोचरसाक्षात्कारविषयिणी लक्षणा कल्पनीया । अन्यथा 'पश्यत्यचक्षु'रित्यस्य चक्षुरभावेऽपि रूपं साक्षात्करोतीत्यर्थलाभे सति विशिष्य रूपग्रहणसामर्थ्येन तदाश्रयादिसाक्षात्काराभावप्रतीतिप्रसङ्गात् । न चेह तथा 'द्रष्टा श्रोते'त्यादिषु दृशिधात्वादीनां लक्षणा कल्पनीया । तेषां परमेश्वरान्यविषयत्वेन मुख्यार्थपरिग्रहापत्तेः । अतः परमेश्वरादन्योऽयमन्तर्यामीति । सूत्रं व्याकुर्वन् सिद्धान्तयति—पृथिव्यादीति । अधिदैवाधिलोकादिष्वन्तर्यामीत्यस्य व्याख्यानं 'पृथिव्याद्यन्तर्यामी'ति । अन्तर्यामिब्राह्मणे पृथिव्यादिस्तनयित्न्वन्तमधिदैवं यस्सर्वेषु लोकेष्वित्यधिलोकं यस्सर्वेषु वेदेष्वित्यधिवेदं[1] यस्सर्वेषु यज्ञेष्वित्यधियज्ञं यस्सर्वेषु भूतेष्वित्यधिभूतं प्राणवाक्चक्षुश्श्रोत्राद्यात्मान्तमध्यात्ममधिलोकमधिवेदमधियज्ञं स्तनयित्न्वादिकं च किंचिन्माध्यन्दिनपाठप्राप्तम् । सर्वान्तरत्वस्य परमेश्वरधर्मत्वं क्व प्रसिद्धमित्याकाङ्क्षायामाह—अथर्वशिरसीति । अमृतशब्दोक्तमनादिमुक्तत्वं सर्वान्तरत्वादीत्यादिशब्दग्राह्यमिति दर्शयति—स त आत्मेति । विश्वाधिकस्य हेयप्रपञ्चानुप्रवेशो विरुद्ध इत्याशङ्क्य विश्वाधिकत्ववदेव विश्वरूपत्वमपि श्रुतिप्राप्तमङ्गीकरणीयमित्याह—यथा विश्वाधिक इति । विरोधपरिहारस्त्वमृतशब्देनैव विकारदोषास्पर्शपरेण सूचित इत्याह—तद्विकारेति । प्रतिपर्यायमिति । तत्तदनुप्रवेशप्रयु-

(१) 'अधिदेव' मिति पाठान्तरम् ।

अथर्वशिरसि च 'यो वै रुद्रः स भगवान् भूर्भुवस्सुवर्यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नमः' इत्यादिना ब्रह्मविष्णुरुद्रोमालक्ष्मीसरस्वतीगणेशस्कन्देन्द्रादिलोकपालभूरादिसप्तलोकपृथिव्यादिपञ्चभूतसूर्यसोमग्रहनक्षत्रकालादिरूपेण प्रत्येकमभ्यासतो निरूप्यते परमेश्वरः । तत्रापि सकलचिदचित्तत्त्वानुप्रवेशादस्यापुरुषार्थसंबन्धो भवेदिति शङ्कायां प्रतिपर्यायमैश्वर्यादिमङ्गलगुणसंबन्धाभिधायिभगवच्छब्दप्रयोगः कृतः । ततः सर्वाधिकः सर्वात्मा च शिवः परमेश्वर इति युक्तमेव ॥

क्ततत्तद्दोषसंस्पर्शशङ्कापरिहारार्थमेव यत्नेन प्रतिपर्यायममृतशब्दप्रयोगः कृत इत्यर्थः । अथर्वशिरस्यपि 'सोऽन्तरादन्तरं प्रविश' दिति सर्वानुप्रवेशमभिधाय 'यो वै रुद्रस्स भगवा' नित्यादिविबुधकृतपरमेश्वरस्तुतिमुखेन सर्वानुप्रवेशप्रयुक्तसार्वात्म्यप्रपञ्चने ब्रह्मविष्ण्वादिपर्यायेषु सर्वेष्वपि तत्तदनुप्रवेशप्रयुक्ततत्तद्दोषसंस्पर्शशङ्कापरिहारार्थमेव प्रतिपर्यायमैश्वर्यादिषाड्गुण्यसामग्र्यप्रतिपादको भगवच्छब्द इत्याह—अथर्वशिरसि चेति । अन्तर्यामिब्राह्मणे अमृतशब्देन प्रपञ्चानुप्रवेशप्रयुक्ततत्तद्दोषासंस्पर्शमात्रमुक्तम् । तदुपपादकमैश्वर्यमथर्वशिरसि भगवच्छब्देनोक्तम् । तथाच शरीराभावेऽपि स्वतस्सिद्धैश्वर्यवशान्नियन्तृत्वमुपपद्यते । नियमनशक्तिरूपैश्वर्याभिव्यक्तये हि शरीरविशेषापेक्षा । स्वतस्सिद्धे तस्मिन् किं शरीरेण । तत्रतत्र तत्तन्नियमनोपयोगिशरीरविशेषसद्भावेऽपि शक्तिविशेषात्तस्य प्रपञ्चानुप्रवेशप्रयुक्तसुखदुःखानाश्रयणम् । स्वशरीरादिसम्बन्धितया दुःखजनकत्वेन हि प्रपञ्चस्य हेयत्वम् । शक्तिविशेषवन्तं प्रति तज्जननाशक्तस्य तस्य हेयत्वमेवासिद्धम् । एवं च तत्तन्नियमनशक्तिविशेषोपधानेन शरीरविशेषोपधानेन वा तत्रतत्र परमेश्वरस्य स्थितिरप्युपपद्यते । 'अदृष्टो द्रष्टे'त्यादिकं त्वित्थं व्याख्येयम् । 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः । आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलोऽनुशिष्टः'इति श्रुत्यन्तरदर्शनान्मन्दानां श्रवणमननविज्ञानसाक्षात्काराविषयो भवति । ये धीराः श्रोतृमन्तृविज्ञातृद्रष्टारस्तच्छरीरकस्तन्नियन्तापि भवति । अतोऽन्यः कश्चन श्रवणादिकर्तृशरीरकः स्वतन्त्रस्तन्नियन्ता नास्ति । इति तत्सङ्कल्पोपज्ञैव तद्विषयश्रवणादिसिद्धिरिति । यद्वा । दर्शनादिशब्दाश्चाक्षुषादिज्ञानपराः । अदृष्टादिशब्दाः बहुव्रीहिसमासाः । ततश्च स्वयं चक्षुरादिकरणकज्ञानविषयीकृतार्थरहितश्चक्षुराद्यभावेन तत्करणकज्ञानरहितत्वात् । अथापि द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता च चाक्षुषादिज्ञानगोचरत्वार्हसकलनियमनोपयोग्यशेषविशेषगोचरस्वतस्सिद्धसाक्षात्कारवानन्यस्तथाभूतसाक्षात्कारवान्नास्तीति । यद्वा । अदृष्टादिशब्दास्तत्पुरुषाः । स्वनियम्यदेवमनुष्यपशुपक्षिसरीसृपादिदर्शनश्रवणमननबुद्ध्यविषय एव सन् स्वयं दर्शनादिमान्भवति । स्वनियम्यैस्तैर्ये बहिरिन्द्रियैर्दृश्यन्ते द्रष्टुमशक्या ये शब्देन ज्ञायन्ते तद्गोचरशब्दस्याप्यप्रवृत्त्या ये बुद्ध्या परं निश्चीयन्ते तथा निश्चेतुमप्यशक्याः ये मनःकृत्यसंशयमात्रगोचरा भवन्ति सर्वानपि स्वातन्त्र्येण नियमनार्थं साक्षात्करोति एवंभूतोऽन्यः कश्चिद्दर्शनादिमान्नास्तीति । ननु सर्वत्राप्यस्मिन्व्याख्याने केनचिदवच्छेदेन द्रष्ट्रन्तरादिनिषेधो वैवक्षिको न मुख्यः । स चान्तर्यामिणो जीवत्वाभ्युपगमेन द्रष्ट्रादिशब्दानां चाक्षुषज्ञानादिमत्परत्वाभ्युपगमेन चक्षुष्यत्वनिर्वाहे सम्भवति न युक्त इति चेदुच्यते । असङ्कुचितसर्वप्रपञ्चनियन्तृत्वममृत-

यदुक्तं प्रधानादीनामन्त[illegible]तमिति, तत् परिहरति—

॥ सू० ॥ न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापाच्छारीरश्च ॥ २० ॥

न च स्मार्तं प्रधानमन्तर्यामीति श्रुतं, तस्य विकारजडत्वादिधर्मानभिलापात् ।

शब्दोक्तमनादिमुक्तत्वममृतश्रुतिरित्येतत्सर्वं परमेश्वरादन्यत्र न सम्भवतीति तद्वशादन्तर्यामी परमेश्वर इति सिद्धावयं 'नान्योतोऽस्तीत्यादिवाक्यशेषस्तत्रैव सङ्गमयितव्यः । तत्सङ्गतिस्सर्वनियन्तृत्वविशिष्टद्रष्ट्रन्तरनिषेधादिपरत्वकल्पन एव लभ्यते । किंचायं वाक्यशेषः प्रकृतस्यान्तर्यामिणस्स्तुत्यर्थतया तदुत्कर्षपर्यवसायी व्याख्येयः । न चान्तर्यामी जीव इत्यङ्गीकृत्यास्य वाक्यशेषस्य जीवादन्यश्चक्षुरादिकरणाधीनज्ञानो नास्तीत्यर्थकल्पने कश्चिदुत्कर्षो वर्णितः पर्यवस्यति । तेन ततोऽन्यस्य परमेश्वरस्य स्वतस्सिद्धसर्वविषयज्ञानसिद्ध्या तदपकर्षस्यैव पर्यवसानात् । तस्मात्प्रस्तुतसकलप्रपञ्चनियन्तृत्वविशिष्टद्रष्ट्रन्तरनिषेधादिपरतयैव व्याख्यानमुचितम् । तस्य समाभ्यधिकराहित्यरूपोत्कर्षपर्यवसायित्वात् । अपि च 'नान्योऽतोऽस्ती'त्यनन्यशब्दव्युत्पत्त्यनुसारादपि प्रदर्शितव्याख्यानौचित्यमनुसन्धेयम् । अन्येतरादिशब्दानां हि प्रतियोगिसदृशे तद्भिन्ने व्युत्पत्तिः । न तु तद्भिन्नमात्रे । अत एव खल्विषुनामके क्रतौ विष्टुतिं प्रकृतिं विधाय श्रुते 'समानमितरत् श्येनेने'ति वाक्य इतरशब्दस्य प्रस्तुतविष्टुतिविकाररूपवैशेषिकाङ्गसदृशपरत्वात्तद्वाक्यं सदृशानां श्येनवैशेषिकाङ्गानां लोहितोष्णीषत्वादीनामतिदेशकम् । न तु श्येने इषौ च साम्येन चोदकप्राप्तानां वैकृताङ्गानामनुवादकमिति पूर्वतन्त्रे वचनातिदेशविचारे सिद्धान्तितम् । यद्यपि वार्तिककारपक्षे विष्टुतिरूपप्राकृताङ्गादिषु 'विष्टुतिं करोती'त्यत्रोद्देश्यत्वेन प्रकृतादितरस्य चोदकसन्निहितस्य प्राकृताङ्गजातस्यानुवादक इतरशब्दो न तु तत्र विधेयत्वेन प्रकृतादिष्वाकाररूपादिषुवैशेषिकाङ्गादितरस्य लोहितोष्णीषत्वादेः श्येनवैशेषिकाङ्गस्य निर्देशकः । इषौ लोहितोष्णीषत्वादिप्राप्तिस्तु विष्टुतेरन्यस्य ऋत्विगादेः प्राकृताङ्गजातस्य । श्येनसादृश्यविधानेन त्वितरपदार्थानुप्रविष्टतया तत्पक्षे श्येनगतः स्वतन्त्रः । वैशेषिकाङ्गानां कण्टकवितोदनादीनां त्विषौ न प्राप्तिरिष्यते । तथापि प्राकृतविष्टुतिसादृश्यं प्राकृतस्य ऋत्विगादेरस्तीति तत्पक्षेऽपि नेतरशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वहानिः । अत एव वार्तिककारैरपि 'स्विष्टकृतोभक्षप्रतिषेधस्या'दिति (जै० १०) दाशमिकाधिकरणे गृहमेधीयेष्टावाज्यभागौ यजतीत्येतल्लक्षणया तदितरपरिसङ्ख्यार्थमिति गृहमेधीयाधिकरणपञ्चमपक्षे तद्वाक्यमाज्यभागसदृशयागान्तरमात्रपरिसङ्ख्यापकमित्यङ्गीकृत्य तत्रा'ग्निं स्विष्टकृतं यजती'ति वाक्यस्य स्विष्टकृतस्सदृशशेषकार्यान्तरे परिसङ्ख्यार्थत्वं व्यवस्थापितम् । यस्मा'द्दृष्टो द्रष्टे'त्यादिवाक्यशेषानाञ्जस्याभावादप्यन्तर्यामी परमेश्वर इति ॥ अथोत्तरसूत्रं प्रधानादिपूर्वपक्षत्रयनिराकरणार्थत्वेनावतारयति–यदुक्तमिति ॥ सू० ॥ न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापाच्छारीरश्च ॥ २० ॥ तस्य विकारजडत्वादिधर्मानभिलापादिति । अयमाशयः । सर्वाणि भूतानि योऽन्तरोयमयति'इत्यारभ्य अन्तर्यामिणो ये धर्मास्सर्वभूतनियन्तृत्वादयः श्रुताः

(१) शाङ्करभाष्यतट्टीकादिषु' न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात्' इत्यन्तमेकं सूत्रम् । 'शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते' इति सूत्रान्तरम् । श्रीकण्ठरामानुजभाष्ययोस्तु' शारीरश्चे 'त्यन्तमेकं सूत्रम् ।'उभयेऽपि' इत्यादि सूत्रान्तरमिति विशेषोऽत्रावधेयः ।

न शारीरो विराट्पुरुषश्च, तस्य सकलनियामकत्वाद्यनुपपत्तेः ॥

ते सर्वे न प्रधानधर्माः । कथञ्चित्प्रधाने योजनीयाः । तथा हि–भूतशब्दः कार्यपर इति सर्वस्य कार्यस्य कारणाधीनत्वात् सर्वभूतनियन्तृत्वं 'यः पृथिव्यां तिष्ठ' न्नित्यादिकम् । कार्यवर्गे कारणस्यानुगतत्वात् । 'यं पृथिवी न वेदे'त्यादि प्रधानस्य पृथिवीदेवतादिवेद्यत्वसम्भवेऽपि तस्या'प्रतर्क्यमविज्ञेय'मित्यादिप्रसिद्ध्यनुसारात् । 'यस्य पृथिवी शरीर'मित्यादि कार्यकारणयोर्वस्तुतो भेदाभावात् । पूर्वपक्षशरीरमित्यादौ स्वरूपेऽपि शरीरशब्दप्रयोगदर्शनात्'एष त आत्मे'ति जीवस्य सर्वनिर्वाहके तस्मि'न्ममात्मा भद्रसेन' इत्यादिवदात्मत्वोपचारात् । 'अदृष्टो द्रष्टे'त्यादावदृष्टत्वाश्रुतत्वे रूपादिहीनत्वात् । अमतत्वाविज्ञातत्वे अविज्ञेयप्रसिद्ध्यनुसारात् । द्रष्टृत्वादि तत्प्रकृतिकत्वेन तदभिन्नानां चक्षुरादीनां दर्शनादिसाधनत्वात् । 'रूपग्राहकं चक्षु'रित्यादौ करणे कर्तृत्वोपचारदर्शनादिति सर्वे धर्माः क्लेशेन प्रधाने योजनीयाः । तथा क्लेशेनापि प्रधाने योज्येरन् यदि विकारत्वजडत्वादयोऽनन्यथासिद्धास्तद्धर्मा इहाभिलप्येरन् । न च तेषामिहाभिलापोऽस्तीति । तस्य सकलनियामकत्वाद्यनुपपत्तेरिति । 'सर्वाणि भूतानि योऽन्तरो यमयती'त्यादिषु सर्वकल्पानुयायिसकलप्रपञ्चनियन्तृत्वमसङ्कुचितं प्रतीयते । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादौ प्राग्वर्णितरूपनियन्तृत्वविशिष्टद्रष्ट्रन्तरादिनिषेधेन च तत् स्थिरीक्रियते।तत्तावत्प्रतिकल्पं भिन्नस्य मूर्त्यात्मनो हिरण्यगर्भस्य नारायणस्य च न सम्भवति । ननु सुबालोपनिषदि पृथिव्याद्यन्तर्यामिणि नारायणपदप्रयोगान्नारायणस्यासङ्कुचितसकलनियन्तृत्वमुपपद्यत इति भाति । उच्यते । सुबालोपनिषदुपक्रमे 'तदाहुः किं तदासी'दिति प्रश्नपूर्वकं निर्विकल्पकं परमात्मस्वरूपं प्रथममासीत् ततस्तमस्ततो भूतादिस्तत आकाशादिक्रमेण भूतपञ्चकं तेन ब्रह्माण्डमुत्पादितं तन्मध्ये 'दिव्यस्सहस्रशीर्षा सहस्राक्षः सहस्रपात् सहस्रबाहुः पुरुषोऽजायत' इत्युक्त्वा 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृत'इत्यादिना पुरुषसूक्तप्रक्रियया तस्य मुखादिभ्यः ब्राह्मणादीनां हृदयाद्यवयवान्तरेभ्योऽन्येषां च केषाञ्चिच्चेतनाचेतनानामुत्पत्तिः ललाटात्क्रोधजस्य रुद्रस्य निश्वासेभ्यो वेदादिशब्दजालप्रादुर्भावं चाभिधाय तस्मादेवार्धेन स्त्रीभावमर्धेन पुरुषभावं च प्राप्तात् देवर्षियक्षराक्षसादीनां तिरश्चां च तत्तज्जननोचितस्त्रीपुंसविग्रहपरिग्रहेण मिथुनीभावमापन्नादुत्पत्तिं वर्णयित्वा उपसंहारकाले तेन क्रियमाणत्रैलोक्यभस्मीभावमुपक्रम्य 'पृथिव्यप्सु लीयत'इत्यादिना 'तमः परस्मिन्नेकीभवती'त्यन्तेन पृथिव्यादेः प्रथमकार्यतमःपर्यन्तस्य प्रपञ्चस्य परमात्मनि लयो दर्शितः । एवं तावत्सुबालोपनिषदि प्रथमानुशासने जगदादिकारणभूतः परमात्मा तेन ब्रह्माण्डमध्ये सृष्टः तन्मध्यगतदेवमनुष्याद्यवान्तरसृष्टिसंहारकारी सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टपुरुषश्चेति द्वौ वर्णितौ।तत्र 'तदण्डं हिरण्मयं समभव'दिति प्रक्रम्य मध्ये 'दिव्यः सहस्रशीर्षा सहस्राक्षः सहस्रपात् सहस्रबाहुः पुरुषोऽजायत'इति ब्रह्माण्डमध्ये परमात्मना सृष्टो यः पुरुषो वर्णितः तमेव ब्राह्मणादिसकलप्रजास्रष्टारं दिव्यपुरुषं 'नैवेह किञ्चनाग्र आसीदमूलमनाधारा इमाः प्रजाः प्रजायन्त'इति प्रवृत्ते तृतीयानुशासने 'दिव्यो देव एको नारायण' इति प्रस्तुत्य 'चक्षुश्च द्रष्टव्यं च नारायण' इत्यादिना तस्य सर्वोपादानत्वप्रयुक्तं सार्वात्म्यमुक्त्वा तस्यैव चतुर्थानुशासने 'यस्य पृथिवी शरीर'मित्यादिना 'स एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण' इत्यन्तेन सर्वान्तर्यामित्वमुक्तम् । न च तत्परमात्मसृज्यत्वेन दिव्यविशेषणावृत्त्या दिवि

जीवश्च न भवतीत्याह—

॥ सू० ॥ उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २१ ॥

उभये काण्वा माध्यन्दिनशाखिनश्च 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' 'य आत्मनि तिष्ठन्' (बृह० ५.७.) इत्यादिना जीवादन्तर्यामिणं भेदेनाधीयते। ततः परमेश्वरस्यैव सकला-

---

परमाकाशरूपायां चिच्छक्तौ भवत्वेन च प्रकृतस्य श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमहाजलौघमध्यसृष्टब्रह्मांडरूपगर्भगोलकमध्यनिवासलब्धनारायणसंज्ञस्य स्वरूपेणोपपद्यते । अतः शारीराधिकरणन्यायेन परमात्माभेददृष्ट्या तदुपपादनीयम् । तथोपपादनं सूचयितुं 'अनुपपत्तेस्तु न शारीर' इति (ब्र०१.२.३.) शारीराधिकरणे नारायणविषयतया प्रयुक्तं शारीरपदमिहापि तद्विषयतया प्रयुक्तम् ॥ जीवपूर्वपक्षनिराकरणार्थत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति—जीवश्चेति ॥ सू ॥ उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २१ ॥ 'यो विज्ञान'इति स्थाने 'य आत्मनी'ति माध्यन्दिनपाठदर्शनात् स्थानप्रमाणेन विज्ञानशब्दस्य जीवपरत्वमवसीयते । न चात्मशब्दस्यैव स्थानप्रमाणेन ज्ञप्तिपरत्वं कल्प्यतामिति वाच्यम् । तत्र तस्य प्रयोगादर्शनात् । 'विज्ञानं यज्ञं तनुत' इत्यादिश्रुतिषु विज्ञानशब्दस्य जीवे दृष्टप्रयोगत्वादित्यभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे—उभय इति । पूर्वसूत्राच्छारीर इत्यस्यानुवृत्तिं प्रकृतेर्जीवार्थत्वं प्रत्ययस्य पञ्चम्यर्थत्वं च परिगृह्य तल्लब्धमर्थमाह—जीवादिति । इदं त्विह वक्तव्यम् । जीवपूर्वपक्षे कः खलु जीवोऽन्तर्यामी स्यात् । न तावत्तत्तदुपासकजीवः । परिच्छिन्ने तत्र पृथिव्यादिस्थितितन्नियन्तृत्वयोरसम्भवात् 'किमन्तर्यामिणं वेत्थे'ति गन्धर्वेण पृष्टस्य काप्यस्य 'नाहं तं भगवन्वेदे' ति उत्तरासामञ्जस्यप्रसङ्गाच्च यज्ञविद्याविदः काप्यस्य कर्मफलभोक्तृदेहातिरिक्तजीवज्ञानावश्यंभावात् । नापि पृथिव्याद्यभिमानिजीवः । श्रोतारमुद्दालकं प्रति पराभूते तस्मिन् 'एष त आत्मे'ति तदात्मत्वोपदेशायोगात् पृथिव्यादिष्वप्यभिमानिजीवस्य प्रत्येकं भिन्नतया सर्वाणि भूतानि योऽन्तरो यमयती'त्युपक्रान्तायाः एकस्य सर्वनियन्तृताया अनन्वयप्रसङ्गाच्च । नापि जीवसमुदायः । तस्य पृथिव्यादिस्थत्वतन्नियन्तृत्वयोरभावेन 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'न्नित्यादेरनन्वयात् । न च सर्वभूतवाक्ये जीवसमुदायः पृथिव्यादिवाक्ये तत्तदभिमानिजीव इति वैरूप्यकल्पनं युक्तम् । न वा तदपि निर्वोढुं शक्यम् । 'एष त आत्मे'त्युपदेशायोगस्योक्तत्वात् । अपि चोपासकजीव इति पृथिव्याद्यभिमानिजीव इति सर्वजीवसमुदाय इति पक्षत्रयमपि 'भेदव्यपदेशाच्चान्य' इति (ब्र० १. १. २२.) सूत्रेणैव निरस्तम् । 'एष त आत्मा यं पृथिवी न वेद यं सर्वाणि भूतानि न विदु'रित्यादिभेदव्यपदेशसत्त्वात् । तस्मान्निरालम्बनो जीवपूर्वपक्षः । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादिकं तूपपादितम् । प्रदर्शितसिद्धान्तोऽप्ययुक्तः । विज्ञानशब्दानुसारेणात्मशब्दः परमेश्वरचिच्छक्तिपर इति वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । तस्यात्मशब्दस्यानन्दमयाधिकरणभाष्ये भट्टभास्करीये तैत्तिरीयारण्यकभाष्ये च सुप्रसिद्धत्वात् । तस्मादिदं सूत्रं चिच्छक्तिरन्तर्यामित्वेन प्रतिपाद्यत इति पूर्वपक्षान्तरनिराकरणार्थमिति युक्तम् । उपपद्यते हि तस्यां 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति श्रुत्यनुसारेण सर्वस्फूर्तिप्रदायां 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादिविशेषणम् । अन्यदपि सर्वं विशेषणं तत्रोपपद्यत इति स्पष्टमेव । सिद्धान्तस्तु 'यो विज्ञाने तिष्ठ' 'न्य आत्मनि तिष्ठ'न्निति चिच्छक्तितोऽन्तर्यामिणं भेदेनाधीयते । न चात्मविज्ञानशब्दयोर्जीवपरत्वं शङ्कनीयम् । 'यस्सर्वेषु भूतेषु तिष्ठ'न्निति

न्तर्यामित्वं, न प्रधानविराट्पुरुषजीवानामिति सिद्धम् ॥

इत्यन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

पर्याये भूतशब्दोदितानां ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तानां सर्वेषां जीवानां पृथगन्तर्यामिनियम्यत्वस्य वर्णितत्वात् । न च तत्र भूतशब्दो जननरूपभवनवत्सु कार्येषु वर्तेत इति शङ्कनीयम् । कार्ययोगतः प्राणिरूढेर्बलवत्त्वात् । न च महाभूतरूढेः प्राणिरूढेश्च विनिगमनाविरहेण परस्परविरोधोन्मेषः शङ्कनीयः । 'पृथिव्यां तिष्ठ'न्नित्यादिपर्यायेषु पृथिव्यादिमहाभूतानामन्तर्यामिनियम्यत्वस्योक्तत्वेनात्र प्राणिरूढेरेवोन्मेषात् । तस्माच्च चिच्छक्तिरन्तर्यामित्वेन प्रतिपाद्येति । यदि तु सर्वभूतपर्याये जीववर्गादन्तर्यामिणं भेदेनाधीयत इति जीवपूर्वपक्षनिराकरणमप्यत्र विवक्षितं स्यात् अस्तु न कापि हानिरिति ॥

इति अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

नयमणिमालायाम्

अथान्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू० ॥ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥१९॥ न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापाच्छारीरश्च ॥२०॥ उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २१ ॥

अन्तर्यामी भोक्ता भवेद्विराड्वा प्रधानं वा । विश्वोत्तीर्णस्तु शिवः स्वयं न विश्वान्तरत्वमियात् ॥ ४५ ॥
शिव एव सर्वनियमनशक्तस्तस्य श्रुतः प्रवेशोऽपि । अमृतपदमत्र दृष्टं जाबालाश्चामनन्ति तत्रैव ॥ ४६ ॥

इत्यन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथान्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ५ ॥ श्रीकण्ठमते ॥ ७ ॥

सू० ॥ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥ न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥ शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

भगवत्पादमते, अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥१८॥ अधिदैवादिषु=अधिदैवाधिलोकादिषु । अन्तर्यामी=अन्तर्यमयितृत्वेन श्रूयमाणः परमात्मा । कुतः । तद्धर्मव्यपदेशात्=तस्य परमात्मनो धर्माणां यमयितृत्वादीनां निर्दिश्यमानत्वादित्यर्थः । अस्य ' य इमं च परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयती ' त्युपक्रम्य श्रूयमाणं 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति एष त आत्मान्तर्याम्यमृत' इत्यादिवाक्यं विषयः । अत्राधिदैवादिषु अन्तर्यमयितृत्वेन श्रूयमाणः किं तत्तदभिमानी देवताविशेषः उत योगी कश्चित् जीवः अथवा प्रधानम् आहोस्वित्परमेश्वर इति संशयः । अकार्यकरणे ब्रह्मण्यन्तर्यमयितृत्वाद्यनुपपत्तेर्जीवादिरेवान्तर्यामीति युक्तमिति पूर्वः पक्षः । सर्वविकारकारणे ब्रह्मणि सर्वशक्त्युपपत्तेर्नियम्यकार्यकरणैरेव तस्य कार्यकरणवत्त्वोपपत्तेश्च परमात्मैवान्तर्यामीति सिद्धान्तः ॥सू० ॥ न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥ रूपादिहीने सांख्यकल्पिते प्रधाने अदृष्टत्वादिधर्माणामुपपद्यमानतया प्रधानमन्तर्यामि स्यादित्याशंक्य परिहरति—स्मार्तम्=सांख्यस्मृतिकल्पितं प्रधानं च । नान्तर्यामी । कुतः । अतद्धर्माभिलापात्=प्रधानभिन्नपरमात्मधर्माणां द्रष्टृत्वादीनामपीहाभिधानादित्यर्थः ।

ननु तर्हि चेतनो योगी जीवोऽन्तर्यामी स्यादित्यत आह—शारीरश्चोभयेपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥ पूर्वसूत्रात् नेत्यनुवर्तते । शारीरश्च=जीवश्च नान्तर्यामी । कुतः । हि=यस्मात् । उभयेऽपि=काण्वा माध्यन्दिनाश्च । भेदेन='यो विज्ञाने तिष्ठन्' इत्यादिषु अन्तर्यामिणो भेदेन । एनं=शारीरम् । पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन च अधीयते । अतोऽधिदैवादिष्वन्तर्यामी परमात्मैवेति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते अन्तर्याम्यधिदैवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् । विषयवाक्यसंशयपूर्वपक्षादिकं प्राग्वत्समानमेव । पूर्वपक्षकोटौ परमस्त्वनुप्रवेशो विराट्पुरुषस्यापि । अन्तर्यामी=पृथिवीमारभ्य अव्यक्तात्मतत्त्वपर्यन्तमन्तर्यामितया प्रतिपर्यायं श्रूयमाणः परमेश्वर एव । कुतः । सर्वान्तरत्वादितद्धर्मव्यपदेशादित्यर्थः ।

अथ अदृश्यत्वाधिकरणम्. ॥ ८ ॥

इह प्रत्यक्षपृथिव्यादिरूपत्वेन प्रतिपादितस्य परमेश्वरस्य तद्वदृश्यत्वादिकं नास्तीति प्रतिपादयितुमिदमधिकरणमवतार्यते—

सङ्गतिं प्रदर्शयन्नुत्तराधिकरणमवतारयति—इहेति । पुरोवर्तितया प्रत्यक्षतो दृश्यमानं यत् पृथिव्यादिकं तत्परमेश्वरस्य नियम्यत्वेन रूपमिति तदनुप्रविश्य तत्रावस्थितस्य गृहस्थितस्य चैत्रस्येव दृश्यता स्यादिति शङ्कानिराकरणार्थं सर्वत्र तन्नियम्यानुरूपशरीरवत्तया स्थितस्यापि दृश्यत्वाभावप्रतिपादकं वेदान्तवाक्यमन्यपरत्वनिराकरणेन तद्विषयत्वं प्रतिपादयदधिकरणं प्रवर्त्यत इत्यर्थः। इह पूर्वाधिकरणसङ्गतिवत्पादसङ्गतिरपि प्रदर्शिता। 'न चक्षुषा पश्यति कश्चनै-न'मित्यादिश्रुतिप्रसिद्धब्रह्मलिङ्गभावस्याप्यदृश्यत्वस्य प्रदर्शिततया दृश्यत्वप्रसक्त्यानतिस्पष्ट-

---

यच्छङ्कितं प्रधानादीनामन्तर्यामित्वमुचितमिति तत्परिहरति—न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापाच्छारीरश्च ॥२०॥ स्मार्तं च=प्रधानं च नान्तर्यामि । कुतः। अतद्धर्माभिलापात्=विकारजडत्वादितदीयधर्मानिरूपणात्। शारीरश्च=विराट्पुरुषश्च । नान्तर्यामी । कुतः । सकलनियामकत्वाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः ।

जीवश्च न भवतीत्याह—सू० ॥ उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २१ ॥ उभयेऽपि=काण्वा माध्यन्दिनाश्च । एनम्=अन्तर्यामिणम् । भेदेन='यो विज्ञाने तिष्ठन्' 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादिना जीवाद्भेदेनाधीयते । अतः परमेश्वरस्यैव सकलान्तर्यामित्वं न प्रधानविराट्पुरुषजीवानामिति सिद्धम् ॥ इति ।

रामानुजमते सू० ॥ अन्तर्याम्यधिदैवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १९ ॥ विषयवाक्यं समानमेव अधिदैवाधिलोकादिपदचिह्नितेषु वाक्येषु श्रूयमाणः अन्तर्यामी प्रत्यगात्मा वा परमात्मा वेति संशयः । 'द्रष्टा श्रोते'ति करणायत्तज्ञानताश्रुतेः द्रष्टुरेवान्तर्यामित्वोपदेशात् 'नान्योऽतोऽस्ती'त्यादिना द्रष्ट्रन्तरनिषेधाच्च प्रत्यगात्मेति पूर्वः पक्षः । सर्वान्तरत्वसर्वाविदितत्वसर्वशरीरकत्वसर्वनियन्तृत्वादिधर्मव्यपदेशात् अन्तर्यामी परमात्मा नारायण एवेति सिद्धान्तः ।

सू० । न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापाच्छारीरश्च ॥ २० ॥ नायं प्रधानं जीवश्च । तयोरसंभावितसर्वाविदितत्वादिधर्माभिलापात् । असंभावनया यथा न प्रधानं तथा जीवोऽपीत्यर्थः ।

अमीषां गुणानां परमात्मन्यन्वयं प्रत्यगात्मनि व्यतिरेकं च सूत्रद्वयेन प्रदर्श्य निरपेक्षं हेत्वन्तरमाह—सू० ॥ उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २१ ॥ उभये काण्वा माध्यन्दिनाश्च 'यो विज्ञाने' 'य आत्मनि' इत्यादिना एनमन्तर्यामिणं भेदेन परमात्मनियाम्यात्प्रत्यगात्मनो विलक्षणत्वेनाधीयते । अतोऽन्तर्यामी प्रत्यगात्मनो विलक्षणः परमात्मा नारायणइति सिद्धम् ॥

आनन्दतीर्थमते, विषयवाक्यं समानमेव । पृथिव्याद्यन्तर्यामितया श्रूयमाणः प्रधानं वा पृथिव्याद्यभिमानिजीवो वा विष्णुर्वेति संदेहः । पृथिव्यादेर्विष्णुं प्रति शरीरत्वाभावात् अन्यत्र कथंचिदुपपत्तेश्च प्रधानादिरेवेति पूर्वः पक्षः । पृथिव्याद्यवेद्यत्वतदन्तरत्वरूपतद्धर्मव्यपदेशात् 'शीर्यते नित्यमेवास्माद्विष्णोस्तुजगदीदृशम् । रमेत च परो ह्यस्मिन् शरीरं तस्य तन्मत' मिति वचनसिद्धयोगबलेन तं प्रति पृथिव्यादेश्शरीरत्वस्योपपत्तेश्च विष्णुरेवेति सिद्धान्तः ।

सूत्रार्थस्तु, सू० ॥ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १९ ॥ अन्तर्यामी='एष आत्मान्तर्याम्यमृत' इति श्रुत्युक्तोऽन्तर्यामी विष्णुरेव न प्रधानादिः। कुतः । अधिदैवादिषु=अधिदैवाध्यात्माधिभूतादिप्रकरणेषु । तद्धर्मव्यपदेशात्=तस्मिन्नन्तर्यामिणि तस्य 'यं पृथिवी न वेदे'तिश्रुत्युक्तस्याविदितत्वादिब्रह्मधर्मस्य व्यपदेशात् उक्तत्वादित्यर्थः ॥

सू० ॥ न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥ चकारस्समुच्चये । स्मार्तम्=कपिलस्मृत्युक्तं प्रधानं जीवश्च न अन्तर्यामि । कुतः । अतद्धर्माभिलापात्=तद्धर्माणां प्रधानजीवधर्माणां त्रिगुणत्वसंसारित्वादीनाम् अनभिलापात् अनुक्तत्वादित्यर्थः ।

सू० ॥ शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥ चकारो न ञोऽनुकर्षणार्थः । हि=यस्मात् । उभयेऽपि=काण्वा माध्यन्दिनाश्च । 'आत्मनोऽन्तरः' 'विज्ञानादन्तरः' इति । एनं=जीवम् । भेदेन=अन्तर्यामिणस्सकाशाद्भिन्नत्वेन । अधीयते=पठन्ति । तस्मात् शारीरः=जीवश्च नान्तर्यामीत्यर्थः ॥ २० ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ६ ॥ श्रीकण्ठमते ॥ ७ ॥

॥ सू० ॥ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २२ ॥

'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते, यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' (मु०१.१.) इत्यादि श्रूयतेऽस्य विषयः ॥ अत्राक्षरं प्रधानं जीवः परमेश्वरो वेति संशयः। प्रधानमत्राक्षरं, तस्य महदादिपरिणामिनो भूतयोनित्वसंभवात् ।

ब्रह्मलिङ्गभावत्वात् ॥ सू० ॥ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २२ ॥ सर्वज्ञत्वादेरक्षरानन्वयेन पूर्वपक्षकोटिद्वयं तदन्वयेन सिद्धान्तकोटिं चाभिप्रेत्य संशयं दर्शयति—अत्राक्षरमिति । नन्विहाक्षरं प्रधानं जीवो वेति पूर्वपक्षो न सम्भवति । इह 'तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते । अन्नात्प्राणा मनस्सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् । यस्सर्वज्ञस्सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेव ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायत'इत्यादिमन्त्रेषु ब्रह्मश्रुतिसर्वज्ञत्वलिङ्गादिकमाम्नायते । उपक्रमेऽपि 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञात'मित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं ब्रह्मलिङ्गमाम्नायते । परमोपक्रमे'स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहे'ति ब्रह्मविद्यासमाख्या दृश्यते । तथा 'द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा चे'ति विद्ययोः परापरविभागं कृत्वा तयोरपरामृग्वेदादिलक्षणामुक्त्वा 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत'इति वक्ष्यमाणाक्षरविद्यायाः परविद्यासमाख्या कृता दृश्यते । अपि च सद्विद्यावाक्यानामीक्षत्यधिकरणे साङ्ख्याभिमतप्रधानपरत्वं निरस्तम् । तदुपदर्शिता युक्तयोऽत्रापि प्रवर्तन्त एव। अस्तिखल्वीक्षापूर्वकस्रष्टृत्वश्रवणमत्रापि। 'तपसा चीयते ब्रह्मे'ति यतस्तपःशब्दोऽत्र 'तप आलोचन'इति धातोर्निष्पन्नः स्रष्टव्यालोचनरूपज्ञानवाची । 'यस्य ज्ञानमयं तप'इत्यग्रे विवरणात्। आत्मशब्दश्चास्ति 'यस्सर्वज्ञस्सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि। दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठित' इत्यादिमन्त्रेषु । तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशोऽप्यस्ति'यदापश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्। तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'त्यादिषु। हेयत्वं च तस्य नोच्यते। प्रतिज्ञाविरोधोऽप्यस्तीति प्राग्दर्शितम्। साक्षाच्च परमेश्वरस्य कर्तृत्वमुपादानत्वं च श्रूयते 'यदा पश्य' इत्यादिमन्त्रेष्वित्याशङ्क्य प्रधानपूर्वपक्षं तावदुपपादयति—प्रधानमत्रेति । ननु यदि भूतयोनित्वं योनिशब्दस्य स्थानवाचित्वेन भूताधारत्वं तदा तत् सर्वाधारे ब्रह्मण्युपपद्यते । यदि च तस्योपादानवाचितया भूतोपादानत्वं तदपि तस्योपपद्यते । प्रकृत्यधिकरणे तस्य सर्वोपादानतायाः स्थापयिष्यमाणत्वादित्याशङ्क्य विशेषयति—महदादिपरिणामिन इति । भूतयोनिशब्देन परिणामितया भूतोपादानत्वमुच्यते न तु भूताधारत्वं भूतोपादानत्वसामान्यं वा । भूतयोनित्वविवरणार्थं प्रवृत्ते 'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयस्सम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्व'मिति समनन्तरमन्त्रे परिणाम्युपादानरूपोर्णनाभ्यादिदृष्टान्तोपादानेन 'यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गास्सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाक्षराद्विविधास्सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ती'त्युपरितनमन्त्रान्तरप्रदर्शिताचेतनप्राणादिवक्ष्यमाणकार्यसारूप्यश्रवणाच्च तथावगतेः । तत्तु निर्विकारे परमेश्वरे न सम्भवतीति भावः । तदभिप्रायेणैवा-

त्रा'क्षरं प्रधान'मित्यक्षरशब्देन ध। नेर्देशः कृतः। अत्र भूतयोनिशब्देन धर्मिनिर्देशः कर्तु-
मुचितः। 'अदृश्यत्वादिगुणक' इति सूत्रानुरोधात्। यतस्तत्रादृश्यत्वादिकं भूतयोनेर्विशेष-
णम्। न त्वक्षरस्य। भूतयोनिवाक्ये श्रवणात्। 'यया तदक्षरमधिगम्यत' इति अक्षरवाक्ये
श्रवणाभावात्। न च भूतयोनिवाक्येऽपि 'तद्भूतयोनि'मिति नपुंसकलिङ्गेन तत्पदेनाक्षरपरा-
मर्शात्तद्विशेषणमदृश्यत्वादिकं स्यादिति वाच्यम्। 'नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्म'मित्यत्र वि-
भुविशेषणस्य पुल्लिङ्गतया भूतयोनिविशेषणत्वेन तत्समभिव्याहृतानामदृश्यत्वादीनामपि त-
द्विशेषणत्वावगमात्। अत एवा'दृश्यत्वादिगुणक' इति सूत्रे पुल्लिङ्गनिर्देशः। अक्षरविशेष-
णत्वे हि नपुंसकलिङ्गनिर्देशस्स्यात्। एवं सूत्रानुरोधात् भूतयोनिशब्देन धर्मिनिर्देशे कर्त-
व्येऽपि यदक्षरशब्देन धर्मिनिर्देशः कृतः तदक्षरशब्दनिर्दिष्टान्वयिपरिणाम्युपादानत्वरूपप्रधा-
नलिङ्गप्रतिपत्तिसौकर्याय। भूतयोनिः प्रधानम् अक्षरस्य परिणाम्युपादानत्वश्रवणादित्युक्ते हि
वस्तुतोऽक्षरभूतयोन्योरभेदेऽप्यापाततो वैयधिकरण्यस्फुरणं भवेत्। सूत्रकृता तु सर्वज्ञत्वा-
दिपरमेश्वरलिङ्गानामन्यान्वयशङ्कानिराकरणेन भूतयोन्यन्वयप्रतिपत्तिसौकर्यार्थमदृश्यत्वा-
दिगुणक इति धर्मिनिर्देशः कृतः। तदेतदग्रे स्फुटीभविष्यति। ननु, परिणाम्युपादानत्वरूपैक-
लिङ्गापेक्षया ब्रह्मात्मश्रुतिसर्वज्ञत्वादिलिङ्गब्रह्मविद्यादिसमाख्यारूपं प्रमाणजातं भूयस्त्वात्प्रब-
लमिति चेदुच्यते। इहाक्षरप्रतिपादनानन्तरं 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः।
अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः॥' इति ततः परस्य पुरुषस्य प्रतिपादनं दृश्यते स
पुरुषो ब्रह्मेति। तत्र ब्रह्मश्रुत्यादिसमन्वयः। 'तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्व'मिति अक्षरकार्य-
त्वेन वर्णिताद्विश्वस्मात्परतोऽक्षरादपि परत्वेन ब्रह्मण एव 'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः
पर' इति कठवल्लीष्विव प्रतिपादयितुमुचितत्वात्। यत्तु 'यया तदक्षरमधिगम्यत'इति पर-
विद्याविषयत्वमक्षरस्योक्तं तदुपक्रान्तसर्वविज्ञानप्रतिज्ञानिर्वाहार्थं प्रतिपिपादयिषितम्। 'त-
पसा चीयते ब्रह्मे'त्यादिमन्त्रेषु प्रतिपाद्यमानं ब्रह्मणस्सर्वोपादानत्वं ब्रह्मशक्तिरूपेण प्रधानेन
घटनीयमिति तस्याप्यत्राक्षरभूतयोनिशब्दगृहीतस्य सर्वोपादानत्वेनात्र प्रतिपादनीयत्वमित्य-
भिप्रेत्य न तु स्वातन्त्र्येण तदेव प्रतिपादनीयमित्यभिप्रेत्य। 'अक्षरात्परतः पर'इत्यग्रे तत्प्रतिपाद-
नपारार्थ्यस्य स्फुटत्वात्। एवं ब्रह्मश्रुतिलिङ्गसमाख्यानामक्षरात्परतः परेऽन्वयात् नाक्षरस्य
प्रधानत्वे ब्रह्मश्रुत्यादिविरोध इति पूर्वपक्षे युक्तिप्रतिपत्तिसौकर्यार्थमप्यक्षरशब्देन धर्मिनि-
र्देशः कृतः। ननु'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्वतो ब्रह्मविद्या'मित्यक्षरात्परत्वेन
वर्णनीये पुरुषे अक्षरशब्दश्रुतेः तेन स एव प्राधान्येन प्रतिपाद्यमानो भूतयोन्यक्षरमक्ष-
रात्परत इति पुरुषात्परत्वेन श्रुतमक्षरमेव केवलं प्रधानमिति चेन्मैवम्। उभयथाप्युपपत्तौ
परिणाम्युपादानत्वरूपप्रधानलिङ्गानुरोधस्योचितत्वात् असति विरोधे तद्बाधायोगात्
'यथा सुदीप्ता'दिति मन्त्रानन्तरमेव 'दिव्यो ह्यमूर्त'इति मन्त्रस्य प्रवृत्तत्वेन पूर्वमन्त्रे यस्माद-
क्षरात्सरूपकार्यनिष्पत्तिरुक्ता तस्मादेव परत्वमनन्तरमन्त्रे पुरुषस्य वर्ण्यत इति प्रतीतेश्च। ननु
तर्हि 'यथा सुदीप्ता'दिति मन्त्रोक्तं सरूपकार्यप्रभवाक्षरं ततः प्राक् 'यथोर्णनाभि'रिति मन्त्रोक्तं
विश्वसम्भवोपादानाक्षरं च 'अक्षरात्परतः पर'इत्युक्तं परत्वावध्यक्षरमेवास्तु। तथा च परि-
णाम्युपादानत्वस्यान्यसङ्क्रान्तत्वात्परविद्याविषयत्वेनोक्तभूतयोन्यक्षरं ब्रह्मैव स्यादिति चेन्न।

**अथवा जीवः, तस्य हि 'क्षरं प्रधानममृताक्षरम्' (श्वेताश्व० १.१०.) इति श्रुतेरक्षर-
शब्दवाच्यत्वमुचितं, स्वकर्मवशेन महाभूतयोनित्वं च। अतस्तयोरन्यतरदक्षरम्॥**

भूतयोन्यक्षरप्रतिपादनानन्तरमेव 'यथोर्णनाभि'रिति मन्त्रस्य प्रवृत्तत्वेन तस्य तदीयभूतयो-
नित्वप्रकारनिरूपणार्थत्वस्य 'यथा सुदीप्ता'दितिमन्त्रस्याक्षरपरापादानपञ्चम्या तदेकविषय-
त्वस्य च प्रतीयमानत्वेन परिणाम्युपादानत्वस्यान्यसङ्क्रमणायोगात्। एवं तर्हि 'तपसा ची-
यते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायत'इति मन्त्रस्याप्यपादानपञ्चम्याक्षरपरमन्त्रद्वयैकविषयत्वस्य प्रती-
यमानत्वात् तस्य मन्त्रद्वयस्य भूतयोन्यक्षरविषयतायास्त्वयैवोक्तत्वाच्च भूतयोन्यक्षरं ब्रह्मैव
स्यात्। परत्वावध्यक्षरमेव केवलं प्रधानं भवेत्। न च ब्रह्मणि परिणाम्युपादानत्वासम्भवो
दोषः। अपादानपञ्चमीनामैकरूप्येण ब्रह्मैव भूतयोन्यक्षरमिति सिद्धौ दृष्टान्तगतसर्वसादृ-
श्यविवक्षायां नियमाभावादुपादानत्वमात्रे परमूर्णनाभ्यादिदृष्टान्तः। सरूपकार्यप्रभव-
त्वं जीवोपादानत्वाभिप्रायमिति कल्पनोपपत्तेरिति चेन्न। परिणामितया परिणाम्यधिष्ठान-
तया च प्रधानस्य ब्रह्मणश्चोभयोरप्युपादानस्य सम्प्रतिपन्नस्य सद्भावेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा-
निर्वाहकब्रह्मजगदुपादानत्वघटकतया प्रधानगतजगदुपादानत्वप्रतिपादनस्यापि सङ्गतिसत्त्वेन
चान्यथासिद्धेनापादानपञ्चम्यैकरूप्येण प्रथमश्रुतोर्णनाभ्यादिदृष्टान्तप्राप्तस्य प्राणमनःप्रभृ-
त्यचेतनपर्यवसितसरूपकार्यप्रभवत्वप्राप्तस्य च परिणाम्युपादानत्वस्य त्यागायोगात्। नन्वेवं
सति 'तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्व'मित्यन्तं प्रधानपरम्। तदनन्तरं 'तपसा चीयत'इत्यारभ्य
'प्रोवाच तां तत्वतो ब्रह्मविद्या'मित्यन्तं ब्रह्मपरम्। ततो'यथा सुदीप्ता'दित्यादि प्रधानपरम्।
पुनश्च 'दिव्यो ह्यमूर्त'इत्यादि ब्रह्मपरमिति स्यादिति चेदस्तु को दोषः। अर्थसम्बन्धानुसा-
रेण वाक्यान्वयोपपत्तेः। उक्तं हि जैमिनिना विश्वजिदधिकरणे—अर्थतो ह्यसमर्थानामान-
न्तर्येऽप्यसम्बन्ध इति। उक्तं च वार्तिककृता—'यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थेनापि तेन
सः। अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम्' इति। एवमुपपादितः प्रधानपूर्वपक्षः। अथ
जीवपूर्वपक्षमुपपादयति—अथवेति। नन्वक्षरशब्द एव तावज्जीवे नोपपद्यते। न हि प्रधाने
स्वकार्याण्यश्नुते व्याप्नोतीति व्युत्पत्त्यैव ब्रह्मणि न क्षरतीति व्युत्पत्त्यैव जीवे कया चिद्व्यु-
त्पत्त्या तदुपपद्यत इत्याह—तस्य हीति। 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव
एकः'इति श्वेताश्वतरोपनिषदि परब्रह्मणः पशुपाशपतित्वमाम्नायते। तत्र 'क्षरं प्रधान'मिति
प्रधाने क्षरशब्दवदमृताक्षरमित्यमृतशब्दनिर्दिष्टजीवेऽक्षरशब्दः प्रयुक्तः। 'अमृते'ति 'सुपां
सुलु'गित्यादिना छान्दसो विभक्तिलोपः। अमृतमक्षरमित्ययं जीवनिर्देश इत्येतच्च 'हर एको
देवः क्षरात्मानावीष्ट' इत्युत्तरवाक्ये आत्मशब्दप्रतिनिर्देशादवगम्यते। 'यच्चेदं क्षरमव्यक्तं
यदप्यमृतमक्षरम्। तावुभौ यः क्षरात्मानावेको देवः स्वयं हरः॥' ईशते तदभिध्यानाद्यो-
जनात्तत्वभावत'इत्यादिशिवपुराणवचनैश्चास्य मन्त्रस्यैवमेवार्थो दर्शितः। तस्मादक्षरशब्दो
जीवे नानुपपन्नः। जीवस्य जननमरणवत्त्वेऽपि न क्षरति स्वरूपेण न परिणमत इति स्वरू-
पान्यथाभावाभावपरतया तत्राक्षरशब्दस्य व्युत्पत्तिरपि सम्भवतीति भावः। ननु तथापि
परिणाम्युपादानत्वरूपं भूतयोनित्वं जीवस्य न सम्भवतीत्यत आह—स्वकर्मवशेनेति। अ-
यमाशयः। 'अगोत्रमवर्णमचक्षुश्श्रोत्रमपाणिपाद'मिति जीवे प्रसिद्धानां गोत्रादीनां निषेध्य-

इति प्राप्ते ब्रूमः—परमेश्वर एवाक्षरं, 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः' इत्या-

जातस्याधिकरणविशेषाकाङ्क्षायां तस्यैतस्यैव जीवस्याधिकरणत्वोपपत्तौ नाधिकरणान्तरमपे-क्षणीयम्। बुद्धिगौरवापत्तेः। उपपद्यते च शरीरद्वारा गोत्रवर्णादिमतोऽपि जीवस्य साक्षात्सं-बन्धेन गोत्रादिमत्तया भ्रान्तिप्रतीतस्य रजतात्मना भ्रान्तिप्रतीतस्य रङ्गस्य रजतत्वनिषेधं प्रतीव गोत्रादिनिषेधं प्रत्यधिकरणत्वम्। दृष्टं च बाल्यकार्श्याद्यधिकरणस्यैवावस्थाभेदेन त-न्निषेधं प्रत्यधिकरणत्वम्। नन्वक्षरशब्देन जीवसाधारणेन तद्ग्रहणप्रसक्तौ तद्व्यावर्तनेनैवागो-त्रमित्यादिकं सफलं स्यान्नान्यथेति चेन्न। जीवे गोत्रसम्बन्धादिप्रतीतिकाले तदभावायोग-प्रसक्तौ तद्व्यवच्छेदकत्वेनापि तस्य साफल्योपपत्तेः। उभयविधफलसम्भवेऽप्ययोगव्यवच्छे-दस्यैव फलस्य ग्रहणं युक्तम्। अधिकरणान्तरकल्पनालाघवात् अयोगव्यवच्छेदफलस्या-गोत्रत्वादिरूपोपात्तधर्मिगतत्वेन प्रत्यासन्नत्वाच्च। अन्ययोगव्यवच्छेदस्य तु फलस्य ग्रहणं न युक्तम्। गोत्राद्यधिकरणव्यतिरेकेण तन्निषेधं प्रत्यधिकरणान्वेषणगौरवापत्तेः। अन्ययोग-व्यवच्छेदस्यागोत्रपदानुपात्तजीवगताक्षरपदग्राह्यत्वयोगव्यवच्छेदात्मकत्वेन विप्रकृष्टत्वाच्च। उपात्तधर्मिगतफले लभ्ये हि नानुपात्तधर्मिगतं फलं ग्राह्यम्। अत एवावहननविधेरुपात्ताव-हननगताप्राप्तांशपरिपूरणरूपस्तदयोगव्यवच्छेद एव फलं न त्वनुपात्तनखविदलननिवृत्ति-रूपस्तदयोगव्यवच्छेद इति नियमस्य परिसङ्ख्यातो भेद इष्यते। तस्मादगोत्रत्वादिविशेषणं जीव इव न ब्रह्मणि स्वारस्येनान्वेति। प्रधाने त्वचेतने गोत्रादिप्रसक्त्यभावात् नान्वेतीति स्पष्टमेव। ननु यथैवागोत्रत्वादिकं जीव एव स्वरसतोऽन्वेति न ब्रह्मणि प्रधाने वा। एवम-दृश्यत्वमग्राह्यत्वं च दृश्यग्राह्यप्रपञ्चभिन्ने दर्शनादिप्रसक्तिमति च प्रधान एवान्वेति। न तु जीवे ब्रह्मणि वा। ततश्चोपक्रमगतादृश्यत्वाग्राह्यत्वानुसारेणागोत्रत्वादिकं प्रधाने नेतुं युक्त-मिति चेन्न। उपक्रमगतादपि लिङ्गद्वयादुपरितनानामनेकलिङ्गानां प्रबलतया तदनुसारेणैवा-दृश्यत्वाग्राह्यत्वयोर्नेतव्यत्वात्। एवं चागोत्रत्वाद्यनुसारेण प्रधानमेवाक्षरमिति व्यवस्थितौ तदनुसारेण भूतयोनित्वमदृष्टद्वारा जगत्कारणत्वमिति योजनीयम्। ततश्चाक्षरात् परतः परा-जीवात्परः परमेश्वर इति तत्रामूर्तत्वमप्राणत्वममनस्त्वं च निषेधस्य प्रतियोग्यधिकरणान-धिकरणत्वलाघवमयोगव्यवच्छेदफललाभलाघवं चानादृत्य परमेश्वर एव चेतनत्वेन प्रस-क्तस्य मूर्तिमत्त्वादेर्व्यावर्तनार्थमिति योजनीयम्। न चाक्षरात्परतः परोऽपि जीव इत्येव पू-र्वपक्षोऽस्तु, तत्रत्याक्षरशब्दस्य प्रधानपरत्वोपपत्तेरिति शङ्कनीयम्। तथा सति ब्रह्मश्रुति-लिङ्गसमाख्यानामनवकाशत्वापत्तेरतः परमेश्वर एवाक्षरमिति। अक्षरं प्रधानं जीवो वेति पूर्वपक्षस्य प्रवृत्तत्वाददृश्यत्वादिगुणक इति सौत्रं धर्मिनिर्देशमननुरुध्याक्षरमिति धर्मिनि-र्देशः कृतः—यस्सर्वज्ञ इति। अयमाशयः। यत्पदस्य प्रकृताक्षरपरामर्शित्वात् सर्वज्ञत्वं सर्वविन्त्वं स्रष्टव्यालोचनरूपज्ञानवत्त्वं च प्रकृतस्याक्षरस्यैव धर्मः। न तु प्रकरिष्यमाणस्या-क्षरात्परस्य। सर्वनाम्नः प्रकृतपरत्वसम्भवे प्रकरिष्यमाणपरत्वकल्पनानौचित्यात्। मुण्डके प्रथमखण्डान्ते 'यस्सर्वज्ञ' इति मन्त्रः। तत्रैव खण्डे भूतयोनिः प्राक्प्रकृतः। अक्षरात्परस्य तु तृतीयखण्डे प्रस्ताव इति सन्निहितपरामर्शसम्भवेऽत्यन्तव्यवहितपरामर्शानौचित्याच्च।

(१) 'जीव एवाक्षर' मिति च-पाठः।

दिना तद्धर्मोक्तेः। न हि परमेश्वरादन्यस्मिन् सर्वज्ञत्वादिकं सम्भवति। यदुक्तं भूतयोनित्वं जीवप्रधानयोः संभवतीति, तदयुक्तं, तयोरचेतनासर्वज्ञयोस्तत्सा-मर्थ्याभावात्॥

न च प्रकृतपरत्वेऽपि 'तपसा चीयते ब्रह्मे'त्यव्यवहितपूर्वमन्त्रप्रकृतब्रह्मपरत्वमेव स्यात् न तु व्यवहितप्रकृताक्षरपरत्वमिति वाच्यम्। पुलिङ्गेन यत्पदेन नपुंसकलिङ्गब्रह्मपदोक्तपरा-मर्शायोगात्। अक्षरस्य तु भूतयोनिशब्देनापि प्रकृतत्वात्तदभिप्रायेण पुलिङ्गत्वमुपपद्यते। न च 'तपसा चीयते ब्रह्मे'ति मन्त्रस्थिततपःशब्दविवरणार्थत्वा'द्यः सर्वज्ञ' इति मन्त्रस्य तन्म-न्त्रोक्तब्रह्मपरत्वमावश्यकमिति वाच्यम्। तस्यापि मन्त्रस्य 'तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्व'मिति तत्पूर्वमन्त्रोक्तविश्वसम्भवप्रकारविशेषविवरणार्थत्वेन त्वदुक्तरीत्यैव तन्मन्त्रोक्तब्रह्मणोऽपि त-त्पूर्वमन्त्रोक्तभूतयोन्यक्षररूपत्वावश्यम्भावात्। तस्माद्भूतयोन्यभिप्रायेणैव पुलिङ्गनिर्देशः। एवं च भूतयोनित्वविवरणार्थं'तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्व'मित्यन्तो मन्त्रः तन्मन्त्रोक्तविश्वस-म्भवप्रकारविशेषनिरूपणार्थं 'तपसा चीयते ब्रह्मे'ति मन्त्रः तन्मन्त्रोक्ततपश्शब्दविवरणार्थं'य-स्सर्वज्ञ'इतिमन्त्र इतिमन्त्राणामाकाङ्क्षाक्रमेणावतरणमुपपद्यते।मन्त्रत्रयाम्नातस्याक्षरात्ततस्तस्मा-दित्यपादानपञ्चमीत्रयस्यैकार्थ्येनावतरणमप्युपपद्यते। पञ्चमीत्रयस्याप्यपादानपरस्यैकविषयत्व-सम्भवे ह्यक्षरादित्यस्यैवापादानान्तरपरत्वं ततस्तस्मादित्यनयोरुपादानान्तरपरत्वमिति कल्पनं न युक्तम्। न च तथाक्षरात्ततस्तस्मादित्यपादानपञ्चमीनामैकरूप्यकृतप्रत्यभिज्ञानतस्तथा-क्षरादक्षरात्परतः पर इति पञ्चम्योः शब्दैकरूप्यकृतं प्रत्यभिज्ञानं प्रथमोपस्थितिविषयत्वा-त्प्रबलमिति तदनुसारेण परत्वावध्यक्षरमेव भूतयोन्यक्षरं स्यात् न ब्रह्मेति वाच्यम्। 'अ-क्षरात्परतः पर' इत्यतः ततस्तस्मादित्यनयोः प्राक्पठितत्वेन तद्गतशब्दैकरूप्यकृतप्रत्यभिज्ञा-नादप्यत्रत्यार्थैकरूप्यकृतप्रत्यभिज्ञानस्यैव प्राथमिकत्वादिति। ननु यदि प्राथमिकत्वमाद्रियेत तदोर्णनाभिदृष्टान्तस्वारस्यप्राप्तं परिणाम्युपादानत्वं प्रधानलिङ्गमगोत्रत्वादिकं जीवलिङ्गं च सर्वज्ञत्वादितः प्रबलमिति तदनुसारेण प्रधानं जीवो वा भूतयोन्यक्षरमिति निश्चिते तत्रान-न्वयि सर्वज्ञत्वादिकमगत्याक्षरात्परतः परं योजनीयमित्याशङ्कामनुवदति—यदुक्तमिति। अचेतनासर्वज्ञयोरिति। अयं भावः। ऊर्णनाभ्यादिदृष्टान्तैः प्रधाने सम्भवत्परिणाम्युपा-दानत्वं न लभ्यते किं तु प्रधानादिव्यावृत्तं सकलप्रपञ्चसृष्टिपालनसंहारकर्तृत्वमभिन्ननिमि-त्तोपादानत्वं तथात्वेऽपि प्रपञ्चदोषैरस्पृष्टत्वं चेत्येतत्सर्वं लभ्यते। तथा हि—प्रथमदृष्टान्तेन तावदूर्णनाभिः स्वशरीरैकदेशभूतया लालया तंतुमिव परमेश्वरः स्वशक्तिशकलेन प्रपञ्चं सृजति संहरति चेति लभ्यते। तथासत्यूर्णनाभिवियोगेन तल्लालासृष्टतन्तोरिव परमेश्वरपृ-थग्भावेनापि प्रपञ्चस्य कदाचिदवस्थितिः स्यादिति शङ्कायां द्वितीयदृष्टान्तः। तेनौषधीनां पृथिव्यपृथक्सिद्ध्या पृथिव्येकदेशत्ववत्प्रपञ्चस्य परमेश्वरापृथग्भावसिद्ध्या तदेकदेशत्वमिति तस्य सर्वोपादानत्वं लभ्यते। तर्हि यथा पुरुषस्य स्वशरीरैकदेशो हस्तपादादिर्यत्नेन परिपा-लनीयः तस्मिन्कदाचिदुपहन्यमाने तदुपादानसृजिवतः पुरुषस्य दुःखित्वं च तथा परमेश्व-रस्य स्वशरीरभूतशक्त्येकदेशः प्रपञ्चोऽवश्यं परिपालनीयः तस्मिन्कदाचिदुपहन्यमाने तस्य

(१) प्राथमिकत्वमाकस्मिकमाद्रियेत' इति च. पाठः। (२) 'स्थितिरस्थित्वाशङ्कायाम्' इति-च पाठः।

दुःखित्वं च स्यादिति शङ्काया। तृतीयदृष्टान्तः। तेन यथा जीवतः पुरुषादुद्भूते तच्छरीरैक-देशे केशनखादौ तेन परिपाल्यमाने कदाचिदुपहन्यमानेऽपि पुरुषस्य दुःखास्पर्शः तथा प्रपञ्चे परमेश्वरादुद्भूते तेन परिपाल्यमाने कदाचिदुपहन्यमानेऽपि न तस्य दुःखस्पर्श इति परमेश्वरस्य प्रपञ्चपालयितृत्वं प्रपञ्चप्रयुक्तदोषास्पृष्टत्वं च लभ्यते। एतत्सिद्धमभिन्ननिमित्तोपादानत्वादिकं प्रपञ्चयितुमेव 'तपसा चीयते ब्रह्मे'त्यादिमन्त्रैस्तस्य स्रष्टव्यालोचनादिकं प्रपञ्च्यते। न चैवं-भूतमभिन्ननिमित्तोपादानत्वरूपं भूतयोनित्वमचेतनस्य प्रधानस्यासर्वज्ञस्य जीवस्य वोपपद्यते। एवं च'गोत्रमवर्ण'मित्यादिकममूर्तत्वाप्राणत्वादिवत् ब्रह्मण्येव चेतनत्वसामान्यप्रसक्तजीव-धर्मव्यावर्तकतया योजनीयम्। 'यथा सुदीप्ता' दितिमन्त्रे सरूपग्रहणमपि जीवरूपकार्याभि-प्रायेण योजनीयम्। नन्वे'तस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे'ति व्यवहितानन्तर-मन्त्रे वक्ष्यमाणप्राणमनःप्रभृत्यचेतनकार्याभिप्रायेण योजनीयमिति। सूत्रे 'अदृश्यत्वादि-गुणक' इति पुल्लिङ्गनिर्देशो भूतयोन्यभिप्राय इति प्रागेवोक्तम्। यद्यपि विषयवाक्ये 'यथा तदक्षर'मित्यक्षरशब्दस्य प्रथमनिर्दिष्टत्वाल्लघुत्वाच्च तेनैव सूत्रेऽपि धर्मिनिर्देशः कर्तु-मुचितः। तथापि 'धर्मोक्ते'रित्यनेन गृहीतसर्वज्ञत्वादिधर्मोऽक्षरात्पर एवान्वेति न त्वक्षरे पुल्लिङ्गनिर्दिष्टत्वादिति शङ्कानिराकरणार्थं भूतयोन्यभिप्रायो 'यस्सर्वज्ञ' इत्यादिपुल्लिङ्गनिर्देश इति द्योतयितुं विशेषणीभूतादृश्यत्वादिगुणमुखेन प्रकृताक्षररूपो भूतयोनिर्धर्मित्वेन निर्दिष्टः। नन्वेवं सति लाघवाद्भूतयोनिरित्येव धर्मिनिर्देशः कर्तुमुचितः। सत्यम्। अधिकरण-वैफल्यशङ्कापरिहारार्थमित्थं धर्मिनिर्देशः कृतः। अत्र ह्येवमाशङ्कोदेति। मुण्डकोपनिषदः परमोपक्रमप्रभृति समाप्तिपर्यन्तमक्षरात्परे परब्रह्मणि महातात्पर्येण समन्वयः पूर्वपक्षिणोऽपि सम्प्रतिपन्न एव। तस्यां कियतः प्रदेशस्य परत्वावध्यक्षरप्रतिपादनार्थत्वमात्रमधिकं पूर्वप-क्षिणेष्यते। किं तेन सर्वेषां वेदान्तानां महातात्पर्येण ब्रह्मणि समन्वयं व्यवस्थापयितुं प्रवृत्तस्य सिद्धान्तिनः प्रहीयते। मुण्डक एव हि द्वितीयखण्डे 'काली कराली च मनोजवा चे'ति मन्त्रे ब्रह्मविद्याप्रस्तावे अत्यन्तदवीयस्तयोपयुक्तमग्निजिह्वानिरूपणमपि दृश्यते। तस्मा-द्विफलमिदमधिकरणमितीयमाशङ्केत्थमनेन धर्मिनिर्देशेन निराक्रियते। यद्यदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः परं ब्रह्मेत्यनेनाधिकरणेन सिद्ध्यति तदानीमस्यामक्षरविद्यायामदृश्यत्वादिगुणवैशि-ष्ट्येन परं ब्रह्मोपासनीयमिति न सिद्ध्यति। 'अक्षरधियां त्ववरोध' (ब्र० ३. ३. ३३ सू.) इत्यधि-करणरीत्यास्यामक्षरविद्यायां परब्रह्मगुणत्वेन सम्प्रतिपन्नमदृश्यत्वादिगुणजातं सर्वासु ब्रह्मवि-द्यासूपसंहरणीयमित्येतदपि सिद्ध्यति। पूर्वपक्षे त्वदृश्यत्वादिगुणकादक्षरात्परत्वेनैवात्र ब्रह्मो-पासना सिद्ध्येत् न त्वदृश्यत्वादिगुणकत्वेनेति सिद्धान्ते पूर्वपक्षे च फलभेदसद्भावान्नाधिक-रणवैफल्यमिति। अपि चाधिकरणावतारिकाभाष्योक्तरीत्या परमेश्वरस्य पृथिव्यादिनियम-नार्थेन शरीरेण पृथिव्यादिवद्दर्शनस्पर्शनविषयत्वप्रसक्त्या 'न चक्षुषा पश्यति कश्चनैन'मित्या-दिश्रुतिप्रसिद्धस्यादृश्यत्वादेस्तद्धर्मानुपपत्तिशङ्कानिराकरणार्थत्वेनास्याधिकरणस्यानतिस्पष्ट-ब्रह्मलिङ्गकवाक्यचिन्तनार्थेन पादेन सङ्गत्युपपादनार्थमप्यदृश्यत्वादिगुणक इति धर्मिनिर्देशः कृतः। तेनादृश्यत्वादिः परमेश्वरगुणो भवितुमर्हत्येव। 'अदृश्यमग्राह्य'मित्यादिश्रवणात्।

पुनरत्र जीवप्रधानयोरनुपपत्तिमाह—

॥ सू० ॥ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २३ ॥

अत्रैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायते 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' (मुण्ड० १.१.) इति। तच्चान्यचैवंरूपं विशेषणम्। तद्व्यपदेशाच्च न

पृथिव्यादिनियामकेन शरीरेण पृथिव्यादिषु परमेश्वरस्य दृश्यत्वं स्पृश्यत्वं च प्रसज्येतेति श-ङ्कावारणार्थमेव खल्वदृश्यमग्राह्यमित्युच्यते। रूपस्पर्शहीने स्वरूपे दर्शनादिप्रसक्त्यभावेन तत्रादृश्यत्वाग्राह्यत्वयोरवक्तव्यत्वात्। श्रुतोपपत्त्यर्थं पृथिव्यादिनियामकशरीरस्यास्मदादि-दर्शनाद्ययोग्यत्वादि कल्पनीयम्। अपाणिपादादिश्रवणमपि दर्शनादियोग्यपाणिपादाद्यभा-वाभिप्रायमित्युपपत्तिः सूचिता भवति। नन्वधिकरणान्तरेषु सूत्रे पादसङ्गतिसूचनार्थं विशेष-णं नास्ति किमर्थमस्मिन्नधिकरणे तत्कृतम्। उच्यते। पूर्वपक्षे स्पष्टानां ब्रह्मश्रुतिलिङ्गवाक्या-नामक्षरात्परेऽन्वयोऽभिमतः। तेन स्पष्टास्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यचिन्तनार्थे तृतीयपाद एवास्या-धिकरणस्य सङ्गतिः न द्वितीयपाद इति शङ्कोन्मिषति तन्निराकरणाय द्वितीयपादेऽप्यस्य सङ्गतिसूचनार्थं तद्विशेषणं कृतम्। तेनोभयत्र सङ्गतमप्येतदधिकरणमुभयत्र न प्रवर्तनीय-मित्येकत्र प्रवर्तनीयं सत्प्रथमातिक्रमे कारणाभावादत्रैव प्रवर्तितमिति सङ्गतिरुपपादिता भव-ति। स्यादेतत्। 'यथा सुदीप्ता'दितिमन्त्रोक्तमक्षरं तावद्भूतयोन्यक्षरमिति सम्प्रतिपन्नम्। अत-स्तदनन्तरमन्त्रे ब्रह्मगतपरत्वावधितया निर्दिष्टमक्षरमपि तदेवेत्येतदप्रत्याख्येयम्। तथा च भूतयोन्यक्षरस्य ब्रह्मपरत्वासिद्धौ तत्प्रधानं जीवो वेत्येवाङ्गीकर्तव्यमिति तदनुसारेण यथोर्ण-नाभिरित्यादिकं प्रधाने जीवे वा यथाकथञ्चिद्योजनीयमित्याशङ्कानिराकरणार्थं तस्य प्रधानत्व-जीवत्वपक्षयोरनुपपत्त्यन्तरप्रदर्शनपरत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति—पुनरिति॥सू०॥ विशेषणभे-दव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २३ ॥ 'न च स्मार्त'मिति पूर्वाधिकरणसूत्रे प्रकृतौ प्रधान-शारीरावितरशब्देन परामृश्येते। तत्र प्रधानपक्षनिराकरणार्थतया विशेषणव्यपदेशं व्याचष्टे —अत्रेति। तच्चान्यचेति। तत्सामान्यतः प्रतिपाद्यविशेषणत्वेन श्रुतं सर्वविज्ञानप्रतिज्ञादिकम् अन्यच्चाक्षरात्परस्य पुरुषस्य साक्षाद्विशेषणत्वेन श्रुतम् एवंरूपं प्रधानव्यावर्तनक्षममिह सूत्रे विशेषणशब्देनोक्तमित्यर्थः। 'स बाह्याभ्यन्तर' इत्यत्र 'स'इति पुरुषविशेषणं 'यथा सुदीप्ता' दितिमन्त्रप्रकृतभूतयोन्यक्षरपरामर्शि साक्षादक्षरात्परस्य विशेषणम्। न च बाह्याभ्यन्तर-सहित इत्यर्थकं तदेकपदत्वेन योजनीयम्। वैयर्थ्यात्। बाह्याभ्यन्तर इति सर्वगतत्वोक्त्यैव बाह्याभ्यन्तरसकलवस्तुसंसर्गसिद्धेः। भिन्नपदत्वे च अक्षरात्परतः पुरुष एव प्रकृतभूतयोन्यक्षरं न तु परत्वावधिभूतमक्षरमिति प्रत्यायनेन सार्थकत्वात्। एवं च भूतयोन्यक्षरपरामर्शितत्प-दसामानाधिकरण्येनाक्षरात्परतइत्यतः प्राचीनेन 'येनाक्षर'मित्यक्षरपुरुषपदसामानाधिकर-ण्यानुगृहीतेनाक्षरात्परतः पुरुषो भूतयोन्यक्षरमिति स्थिते तदवरतया ततो भेदेन व्यपदिश्य-मानमक्षरं प्रधानमिति न तद्भूतयोन्यक्षरमिति सिद्ध्यतीति भावः। 'अक्षरात्परत'इति पूर्व-पक्ष्युक्तरीत्या न समानाधिकरणे पञ्चम्यौ। कारणस्य कार्यवर्गापेक्षया पूर्ववर्तित्वादिरूपस्य परत्वस्य प्रसिद्धत्वात्। किं तु व्यधिकरणे। तेन प्रधानात्परो जीवो लभ्यत इति तदपेक्षया

प्रधानमक्षरम् । 'अक्षरात्परतः परः' (मुण्ड० २.१.) इति जीवाद्भेदव्यपदेशाच्च न जीवः ॥

॥ सू० ॥ रूपोपन्यासाच्च ॥ २४ ॥

'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥' (मुण्ड०२.१.) इत्यक्षरस्य त्रैलोक्यरूपत्वमुपन्यस्यते । अतश्च सकलात्मा परमेश्वर एवात्राक्षरपदाभिधेयः ॥

इत्यदृश्यत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

परःरूपभेदव्यपदेशादक्षरं न जीवश्चेत्याह–अक्षरादिति । एवं 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीश'मिति कर्तृकर्मभावेन जन्यजनकभावेन नियम्यनियामकभावेन च भेदव्यपदेशोऽपि सूत्रार्थतया द्रष्टव्यः। प्रधानजीवव्यावृत्तत्रैलोक्यशरीरत्वश्रवणादपि न प्रधानं जीवो वाक्षरमिति प्रतिपादयितुं सूत्रम्—सू० ॥ रूपोपन्यासाच्च ॥२४॥ न'न्वग्निर्मूर्धे'त्यादिमन्त्रे अस्येति सर्वनाम्ना 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुष'इति मन्त्रवर्णितमक्षरात्परं पुरुषं परामृश्य तस्यैव त्रैलोक्यशरीरत्वमुच्यते नाक्षरस्येत्याशङ्क्याह–अक्षरस्येति । 'अग्निर्मूर्धे'त्येतस्मादव्यवहितपूर्वपठिते 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि चे'ति मन्त्रे एतस्मादित्यस्य प्रकृताक्षरपरत्वेन 'अग्निर्मूर्धे'ति मन्त्रपठितस्यास्येतिपदस्यापि तत्परत्वमेवोचितम् । 'एतस्मा'दिति पदमपि तदव्यवहितपूर्वमन्त्रपठितमक्षरात्परं परामृशेदिति चेत् यद्येवं तस्मिन्मन्त्रेऽक्षरात्परतः परे प्रयुक्तं 'स बाह्याभ्यन्तर'इत्यत्र श्रुतं स इति सर्वनामापि'यथा सुदीप्ता'दिति तदव्यवहितमन्त्रश्रुतं भूतयोन्यक्षरमेव परामृशेदिति तत्प्रणाडिकया 'अग्निर्मूर्धे' तिमन्त्रश्रुतमस्येतिपदमपि तदेव परामृशेदिति भावः ॥ ॥ इति अदृश्यत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ अदृश्यत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू० । अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २२ ॥ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २३ ॥ रूपोपन्यासाच्च ॥ २४ ॥

प्रकृतिः परिणामित्वादक्षरशब्दोक्तमव्यक्तम् । पुरुषोवाक्षरशब्दात्कर्मद्वारास्य योनित्वम् ॥ ४७ ॥

..................तद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानम् । अग्निर्मूर्धेत्यादि च पुरुषे प्रकृतौ च नान्वेति ॥ ४८ ॥

इत्यदृश्यत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणम् ॥ ६ ॥ श्रीकण्ठमते ॥ ८ ॥

सू० ॥ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥ रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

पूर्वाधिकरणे प्रधानविरोधिद्रष्टृत्वादिधर्मवशान्न प्रधानमन्तर्यामीत्युक्तम् । तर्हि तद्विरोधिधर्माणामत्राश्रवणात् प्रधानमेवादृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः स्यादिति प्रत्युदाहरणत्वेनाधिकरणान्तरमारभते ॥सू०॥ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः॥२१॥ अदृश्यत्वादिगुणकः भूतयोनिः परमात्मा । कुतः । 'यः सर्वज्ञस्सर्ववित्'इत्यादिना परमात्मधर्माणां सर्वज्ञत्वसर्ववित्त्वादीनामुच्यमानत्वादित्यर्थः । अस्य'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥'इत्यादि वाक्यं विषयः । तत्र किमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानमुत शारीरः किं वा परमात्मेति संदेहः । योनिशब्दस्य प्रकृत्यर्थत्वनिमित्तार्थत्वाभ्यां प्रधानं वा जीवो वा अदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिर्भवितुमर्हतीति पूर्वः पक्षः । सर्वज्ञत्वसर्ववित्त्वाभ्यां परमात्मैवादृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिर्नान्य इति सिद्धान्तः ॥

भूतयोनेः परमात्मत्वे हेत्वन्तरमाह॥सू०॥विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ॥२२॥'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुष'इत्यादिना दिव्यत्वादिविशेषणश्रवणान्न जीवः'अक्षरात्परतः पर' इत्यादिना अक्षरस्याव्याकृतस्य परमात्मनश्च भेदेन व्यपदिष्टत्वात्

न प्रधानं भूतयोनिः । अपि तु परमात्मैवेत्यर्थः ॥

पुनरपि भूतयोनेः परमात्मत्वे हेत्वन्तरमाह–रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥ 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ'वित्यादिसर्वकार्यात्मकरूपस्योपन्यासात्परमात्मैव भूतयोनिरिति वृत्तिकारमतम् । 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्मे'त्यादिसर्वात्मकरूपोपन्यासात्परमात्मैव भूतयोनिरिति भगवत्पादीयमतम् । अस्मिन्पक्षे सर्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुरिति तात्पर्यम् ॥

श्रीकण्ठमते, प्रत्यक्षपृथिव्यादिरूपत्वेन प्रतिपादितस्य परमेश्वरस्य तद्वदृश्यत्वादिकं तु नास्तीति प्रतिपादयितुमिदमधिकरणमवतार्यते ॥सू०॥ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥२२॥ अस्य 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते । यत्तदद्रेश्य'मित्यादि 'परिपश्यन्ति धीरा'इत्यन्तं वाक्यमेव विषयः । अत्राक्षरशब्दवाच्यः प्रधानं वा जीवो वा परमेश्वरो वेति संदेहः । महदादिपरिणामिनः प्रधानस्य भूतयोनित्वसंभवात् जीवस्य'क्षरं प्रधानममृताक्षर'मितिश्रुतेरक्षरशब्दवाच्यत्वौचित्यात् स्वकर्मवशेन महाभूतयोनित्वसंभवाच्च तयोरन्यतरदक्षरमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु परमेश्वर एवाक्षरशब्दवाच्यः । 'यस्सर्वज्ञस्सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप'इत्यादिना सर्वज्ञत्वादिपारमेश्वरधर्मोक्तेरचेतनासर्वज्ञयोः प्रधानजीवयोर्भूतयोनित्वसामर्थ्याभावाच्च । इति ॥

पुनरनुपपत्तिमाह—सू ॥ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २३ ॥ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानरूपस्यान्यस्याप्येवंरूपस्य च विशेषणस्य व्यपदेशदर्शनान्न प्रधानमक्षरं 'अक्षरात्परतः पर'इति जीवाद्भेदव्यपदेशाच्च न जीव इत्यर्थः ॥

सू ॥ रूपोपन्यासाच्च ॥ २४ ॥ 'अग्निर्मूर्धे'त्यादिना अक्षरस्य त्रैलोक्यरूपत्वोपन्यासाच्च परमात्मा परमेश्वर एवात्राक्षरपदाभिधेय इत्यर्थः ॥

रामानुजमते, ॥ सू ॥ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २२ ॥ विषयवाक्यं प्रायः समानमेव । किं तु'अक्षरात्परतः पर'इत्यादिवाक्यान्तरमप्यधिकं विषयतया संगृह्यते । किमिहादृश्यत्वादिगुणकमक्षरं प्रधानमुत परमात्मा अक्षरात्परतः परश्च किं पुरुषः उत परमात्मा इति संशयः । अत्रादृश्यत्वादिगुणकशब्देनाक्षरं पुंलिंगनिर्देशेन चाक्षरात्परतः परश्च द्वयमपि विषयीक्रियत इत्यभिप्रायेण वाक्यद्वयं विषयतयोपात्तमिति विशेषः । पृथिव्याद्यचेतनगतदृश्यत्वादीनां प्रतिषेधात्सजातीयाचेतनं प्रधानमेव भूतयोन्यक्षरं सर्वस्माद्विकारादक्षरादस्मात्परभूतात्प्रधानात्परश्च चैतन्याधिष्ठाता पुरुष एवेति पूर्वः पक्षः। उत्तरत्र 'यस्सर्वज्ञः सर्ववि'दिति प्रधानपुरुषयोरसंभावितस्य सर्वज्ञत्वादेरभिधानात्'तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायत' इति सर्वज्ञात्सत्यसंकल्पाज्जगदुत्पत्तिश्रवणाच्च पूर्वोक्तमदृश्यत्वादिगुणकं भूतयोन्यक्षरं'अक्षरात्परतः पर'इति च निर्दिष्टं तदक्षरं परं ब्रह्मेवेति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु, अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मा सर्वज्ञत्वादितद्धर्मोक्तेः । इति ।

॥ सू ॥ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २३ ॥ परविद्याप्रकरणेन एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपादनादिभिः प्रधानपुरुषाभ्यां भूतयोन्यक्षरस्य व्यावर्त्यमानत्वात्'अक्षरात्परतः परः'अव्याकृतात्परतोऽवस्थितात् समष्टिपुरुषादपि पर इति प्रधानपुरुषाभ्यामस्य भूतयोन्यक्षरस्य भेदेन व्यपदिश्यमानत्वाच्च नात्र प्रधानपुरुषौ निर्दिष्टौ । अपि तु परमात्मैव । इति ।

॥ सू ॥ रूपोपन्यासाच्च ॥ २४ ॥ 'अग्निर्मूर्धे' त्यादिना सर्वभूतान्तरात्मसंबन्धितयोच्यमानस्येदृशस्य रूपस्य परमात्मन एव संभवाच्चायमदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मा ॥ इति ॥

आनन्दतीर्थमते, ॥सू॥ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥२१॥ विषयवाक्यं श्रीकण्ठमतवदेव । अत्रादृश्यत्वादिगुणकमक्षरं प्रकृतिर्वा ब्रह्मा वा विष्णुर्वेति संशयः। ऊर्णनाभ्यादिदृष्टान्तपूर्वकं तस्य विश्वोपादानत्वोक्तेः प्रकृतिर्वा 'ब्रह्मा देवाना'मित्याद्युपक्रमस्थपुंलिंगब्रह्मशब्दानुरोधेन ब्रह्मविद्यात्वव्यपदेशादेरपि तत्परत्वौचित्यात् 'तस्मादेतद्ब्रह्म' इत्यादिजायमानब्रह्मलिङ्गाच्च विरिंचिर्वा अदृश्यमिदमक्षरं भवितुमर्हति'दिव्यो ह्यमूर्त' इत्यादिना दिव्यपुरुषं विष्णुं प्रति परत्वावधितयाक्षरस्य निकृष्टत्वेन प्रतिपादनान्न हरिरिति पूर्वः पक्षः । परविद्याविषयत्वरूपतद्धर्मोक्तेः सर्वज्ञत्वादिविशेषणात्'तस्मादेतद्ब्रह्मे'ति भेदव्यप देशात् अक्षरादिति पंचम्या निर्दिष्टस्याक्षरान्तरत्वाच्च विष्णुरेवेदमक्षरमिति सिद्धान्तः । **अदृश्यत्वादिगुणकः**='यत्तदद्रेश्य'मित्यादिश्रुत्युक्तादृश्यत्वादिधर्मविशिष्टाक्षरशब्दवाच्यो विष्णुरेव । कुतः । **धर्मोक्तेः**=ऋगादिपरविद्याविषयत्वरूपविष्णुधर्मस्य 'यये'ति श्रुत्योक्तत्वादित्यर्थः ।

॥सू॥ **विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ** ॥ २२ ॥ चकारस्समुच्चायकः । **इतरौ च**=प्रकृतिद्वयं विरिंचिरुद्रौ च । **न**=नादृश्यत्वादिगुणकौ । कुतः । **विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम्**=सर्वज्ञादिविशेषणात् 'तस्मा'दिति अदृश्यत्वादिगुणकाक्षराद्विरिंचिरुद्रयोर्भेदोक्तेश्च । प्रतिज्ञाद्वयेऽपि हेत्वोः क्रमेणान्वयः ।

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥ 'यदापश्यः पश्यत'इति विष्ण्वसाधारणस्वर्णरूपप्रतिपादनाच्चादृश्यत्वादिगुणको विष्णुरेवेत्यर्थः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणम् ॥ ६ ॥ श्रीकण्ठमते ॥ ८ ॥

अथ वैश्वानराधिकरणम्. ॥ ९ ॥

प्राणाधारत्वेन पूर्वमुपास्यतयोक्तस्य पुनर्जाठराग्निरूपेणोपास्यत्वमाह—

॥ सू० ॥ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २५ ॥

'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति' इत्यादि छान्दोग्येऽस्य विषयः श्रूयते ॥ अत्रोपास्यतयोक्तो वैश्वानरः परमेश्वरोऽन्यो वेति सन्देहः ॥ पूर्वपक्षन्यायस्तु— वैश्वानरशब्देन जाठराग्निरुच्यते; 'अयमग्निर्वैश्वानरो येनेदमन्नं पच्यते यदिदम-

---

त सङ्गतिं प्रदर्शयन्नुत्तराधिकरणमवतारयति–प्राणाधारत्वेनेति । ननु यद्येवमस्य वैश्वानराधिकरणस्य अङ्गुष्ठाधिकरणेन सङ्गतिः तदा तदनन्तरमेवेदं प्रवर्तनीयम् । अस्यापि प्रवर्तनेनोपासकनेदिष्ठस्थाननिरूपणं समाप्य सर्वत्रावस्थानमन्तर्याम्यधिकरणे निरूपयितुमुचितमिति चेत् सत्यम् । सङ्गत्यन्तरवशादन्तर्याम्यधिकरणं पूर्वं प्रवर्तितम् । अङ्गुष्ठाधिकरणे हि परमेश्वरस्याङ्गुष्ठसमाश्रयणेनोपासकनेदिष्ठत्वमुक्तम् । तत्रेयं शङ्कोन्मिषति । नमस्कर्तुरिवापकर्षावहं पराङ्गुष्ठसमाश्रयणं परमेश्वरस्यानुपपन्नमिति इमां शङ्कां नियन्तृतया रेतोमूत्रपुरीषादिसाधारण्येन सकलप्रपञ्चसमाश्रयणेऽपि न तत्प्रयुक्तदोषस्पर्शइति सामान्यतस्समर्थनेन परिहर्तुमन्तर्याम्यधिकरणं प्रवर्तितम् । तदनन्तरं पृथिव्यादिषु रूपविशेषमास्थायावस्थितस्य पुरोदेशावस्थितचैत्रवद्दृश्यता स्यादिति शङ्कां परिहर्तुं भूतयोन्यधिकरणं प्रवर्तितम् । इत्थमङ्गुष्ठाधिकरणमुखागतशङ्काद्वयनिराकरणानन्तरं पूर्ववदुपासकनेदिष्ठस्थानान्तरमुच्यत इति युक्तैवेयं सङ्गतिः । यद्यप्युपकोसलविद्याधिकरणप्रवर्तनानन्तरमेवास्याधिकरणस्य प्रवर्तनेन शरीरान्तर्वर्तितयोपासकनेदिष्ठत्वे कार्त्स्न्येन प्रतिपादिते तदनन्तरमन्तर्याम्यधिकरणं प्रवर्तयितुं शक्यं तथाप्यङ्गुष्ठाधिकरणपूर्वपक्षप्रवृत्तिप्रकारप्रदर्शितदृष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गतिवशात्तदधिकरणं पूर्वं प्रवर्तितमिति न किञ्चिदसाङ्गत्यम् ॥ सू ॥ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २५ ॥ विषयवाक्यमुदाहृत्य, ब्रह्मवैश्वानरश्रुतिभ्यां संशयमाह–यस्त्वेतमिति । 'तदन्यो वे'त्यनेन जाठराग्न्यादिपूर्वपक्षत्रयं क्रोडीकृतम् । तत्र वैश्वानरशब्दस्य जाठरादिविषयप्रयोगदर्शनेन पूर्वपक्षत्रयं क्रमेणोपपादयति–वैश्वानरशब्देनेति । वैश्वानरश्रुत्युदाहरणं 'शब्दादिभ्य' इति (ब्र० १. २. २७) सूत्रे प्रदर्शयिष्यमाणानामग्निश्रुतित्रेताग्निकल्पनप्राणाहुत्याधारत्वादिलिङ्गानामप्युपलक्षणम् । छान्दोग्ये 'को न आत्मा किं ब्रह्मे'ति ब्रह्मात्मश्रुतिभ्यामुपक्रमेऽपि वाजसनेयिशाखायां 'वैश्वानरं वै भगवन्सम्प्रति वेद तन्नो ब्रूही'ति वैश्वानरशब्देनोपक्रमदर्शनादुपक्रमो न विनिगमकः । 'सर्वेषु लोके'ष्वित्यादिनोक्तमन्नादत्वफलमब्रह्मोपासनयाप्युपपद्यते । 'एतयान्नाद्यकामं याजये'दित्यादौ कर्मप्राप्यत्वेनापि हि तदाम्नायते । इह तु तदन्नादत्वं भूरादिषु यं कञ्चिल्लोकं पृथिव्यादिषु यत्किञ्चिद्भूतप्रधानं शरीरं देवमनुष्याद्यात्मसु यत्किञ्चिदात्मतां गतेनापि प्राप्यत इति विशेषो दर्शित इति भेदः । सर्वपापप्रदाहस्तु न वैश्वानरोपासनस्य फलं किंतु तदनन्तरमाम्नातस्य प्राणाग्निहोत्रस्य । तद्विधानानन्तरं हि 'य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोती' त्युपक्रम्य तद्यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयते एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त'इति श्रूयते । ततश्च-

ग्नते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति, स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं घोषं शृणोति' (बृह० ७.९.) इति जाठराग्नौ प्रयोगदर्शनात् । महाभूततृतीयोऽग्निर्वा स्यात् 'एष वा अग्निर्वैश्वानरः' (तै० सं० ३.३.८.) इत्यादौ वैश्वानरशब्दस्याग्नौ प्रसिद्धत्वात् । अग्निर्देवता वा स्यात्; 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' (तै० सं० २.२.५.) इत्यादिष्विष्टिदेवतात्वेन फलदातृत्वश्रवणात् । न तु परमेश्वरः, 'प्रादेशमात्रम्' इति परिच्छेदावगमादिति ॥ अत्रोच्यते—परमेश्वर एव वैश्वानरः । कथं? वैश्वानरशब्दस्य साधारण्येऽप्यस्मिन् प्रकरणे 'को न आत्मा ? किं ब्रह्म ?' 'आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहि' (छा०५.११.) इत्यादिषु परमेश्वरासाधा-

---

वचनबलात्कर्मण एव तत्फलमिति सिद्धान्तिनापि स्वीकरणीयम् । 'यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहमस्मि यावदेकैकस्मा ऋत्विजे धनं दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि वसन्तु भगवन्त' इति प्रार्थितवन्तं केकयराजं प्रत्या'त्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूही'ति धनलिप्सां विना वैश्वानरविद्याप्रकारस्यैव प्रश्नस्तस्य पूर्णायुःप्राप्तिफलकत्वादुपपद्यते । वाजसनेयशाखायां ह्यस्यास्तत्फलकत्वमुक्तम् 'अपपुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेती'ति । द्युमूर्धत्वादिकं द्युवैश्वानरत्वादिवत् कल्पनामात्ररूपं जाठराग्नावपि सम्भवति । एवं ह्युपाख्यायते । औपमन्यवादयः पञ्च महर्षयः 'को न आत्मा किं ब्रह्मे'ति मीमांसित्वा निश्चयमलभमाना वैश्वानरोपासनापरमुद्दालकं गत्वा तेनापि तस्यामकृत्स्नवेदिना अश्वपतिः केकयो वैश्वानरमुपास्ते तमभ्यागच्छामेत्युक्ताः उद्दालकषष्ठास्तमभिजग्मुः । स च तेषां ज्ञानं परीक्ष्य ततो वक्तव्यशेषं वक्ष्यामीत्यभिसन्धाय 'औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्से' इत्यादिना तान्षडपि ऋषीन् क्रमेण पृष्ट्वा तैः 'दिवमेव भगवो राज' न्नित्यादिभिः यथाक्रमं द्युसूर्यानिलाकाशजलावनीषु वैश्वानरबुद्ध्या तैरुपास्यमानतयोक्तासु दिवादयो वैश्वानरं प्रति मूर्धचक्षुःप्राणमध्यमूत्रस्थानपादावयवत्वेनोपास्याः न तु वैश्वानरत्वेनेति व्यस्तोपासनाः प्रतिषिध्य समस्तोपासनाविषयस्य वैश्वानरस्य प्रागुपक्षिप्तं द्युमूर्धत्वादिविशिष्टरूपमेकीकृत्योपदिदेश 'मूर्धैव सुतेजा' इत्यादिनेति । एवं च द्युप्रभृतिषु यथा वैश्वानरत्वं कल्पितं तथा वैश्वानरमूर्धत्वादिकमपीत्येव युक्तम् । तच्च जाठराग्नावपि सम्भवति । ब्रह्मश्रुतिरपि द्युमूर्धत्वादिसादृश्यात् गौणतयोपपद्यते । ब्रह्मणोऽपि हि द्युमूर्धत्वादिक 'मग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्या' वित्यादिमन्त्रे श्रूयते । एतेनात्मपुरुषश्रुत्योरपि गौणत्वं व्याख्यातम् । तस्माज्जाठराग्निरेव वैश्वानरः । यदि तु द्युमूर्धत्वादिकं कल्प्यमानमपि द्युप्रदेशादिव्यापक एव कल्पनीयम् । तदा तृतीयमहाभूतरूपोऽग्निर्वैश्वानरोऽस्तु । 'यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोदसी अन्तरिक्ष' मिति तस्यैव त्रैलोक्यव्याप्तिश्रवणात् जाठररूपेण तस्य पुरुषान्तःप्रतिष्ठितत्वाच्च । यदि त्वात्मब्रह्मपुरुषश्रुतीनामब्रह्मण्यपि चेतनत्वेन संनिकृष्ट एव गौणी वृत्तिः कल्पनीया तदा तृतीयभूताभिमानिदेवता वैश्वानरोऽस्तु । 'विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्व'न्नित्यादिषु तृतीयमहाभूत इव 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपे' दित्यादिषु फलदात्र्यां तदभिमानिदेवतायामपि वैश्वानरशब्दप्रयोगदर्शनात् । कथञ्चिदपि वैश्वानरो न परमेश्वरः परिच्छिन्नपरि-

रणब्रह्मशब्दादिभिर्विशेष्यमाणत्वान्न जाठराग्न्यादिषु तद्विशेषणं संभवति। अतः परमेश्वर एव वैश्वानरः॥

परमेश्वरपक्षे प्रमाणान्तरमाह—

॥ सू० ॥ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २६ ॥

'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ' (मुण्ड० २.१.) इत्यादिषु परमेश्वरस्य द्युलोकादिपृथिव्यन्तरूपत्वमुक्तम्। तदित्थंभूतरूपमिह 'तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ' (छा०५.१९.) इत्यत्र प्रत्यभिज्ञायमानं तस्य परमेश्वरत्वे लिङ्गम्॥

॥ सू० ॥ शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न, तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात् पुरुषमपि चैनमधीयते॥ २७॥

'स एषोऽग्निर्वैश्वानरः हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः,

---

माणश्रवणादिति पूर्वपक्षसङ्क्षेपः। सिद्धान्तस्तु—परमेश्वर एव वैश्वानरः। जाठराग्न्यादिश्रुतित्वेनाभिमतयोरग्निवैश्वानरशब्दयोरन्तर्यामिणि परमेश्वरेऽपि वृत्त्या तत्साधारण्यात् साक्षात्प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयवृत्तित्वस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि शब्दशक्तेः परमेश्वरसाधारण्यानपायात्। इत्थं तयोस्साधारण्येऽपि नात्मादिश्रुतीनां कथञ्चिदपि जाठराग्न्यादिसाधारण्यं सम्भवतीति साधारणयोरग्निवैश्वानरशब्दयोः परमेश्वरासाधारणैः आत्मब्रह्मपुरुषशब्दैः विशेषणात्तत्समभिव्याहृतयोस्तयोरौत्सर्गिकं साक्षात्त्वमनादृत्य परम्परया प्रवृत्तिनिमित्ताश्रये परमेश्वरे पर्यवसानौचित्यादिति सूत्रे विशेषशब्दो विशेषणपरः। साधारणशब्दयोरसाधारणशब्दैस्समभिव्याहृतैर्विशेष्यमाणत्वादिति सूत्रार्थः। निगदव्याख्यानमस्य भाष्यम् ॥ परमेश्वरपक्षे श्रुतयः प्रमाणत्वेन दर्शिताः। लिङ्गदर्शनार्थत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति—परमेश्वरेति ॥ सू ॥ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २६ ॥ द्युलोकादीति। अग्निशब्दो मन्त्रे द्युलोकपरः। 'असौ वाव लोको गौतमाग्नि'रिति श्रुतावग्निशब्दस्य तत्र प्रयोगदर्शनादिति भावः। 'सुतेजाः विश्वरूपः पृथग्वर्त्मात्मा बहुलो रयि'रिति शब्दैः पूर्ववाक्ये सुतेजस्त्वादिगुणयोगितया वर्णितानि द्युसूर्यवाय्वाकाशजलान्युक्तानि। पूर्ववाक्ये प्रतिष्ठात्वगुणयोगितयोक्ता पृथिवी स्वशब्देनैवानूदिता। सन्देहस्सम्यगुपचितो देहः नाभिकण्ठमध्यदेशः। एवं च द्युमूर्धत्वादिकल्पनस्य परमेश्वर इव जाठरादिष्वपि सम्भवेऽपि परमेश्वर एव श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धत्वात्तदिह प्रत्यभिज्ञायमानं तमेव गमयेदिति भावः ॥ सू ॥ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २७ ॥ अयमत्र शङ्काभिप्रायः। 'को न आत्मा किं ब्रह्मे' त्यत्रात्मश्रुतिर्व्याप्तचेतनस्य परब्रह्मणो वाचिका चेतनसामान्यवाचिन्यपि 'न' इति विशेषणात् सकलजीवान्तर्यामिणि तस्मिन्पर्यवसिता। ब्रह्मश्रुतिस्साक्षादेव तद्वाचिनी। पुरुषश्रुतिश्च पूर्णत्वयोगेन तद्वाचिनी। एतत्समभिव्याहारादग्निवैश्वानरशब्दावग्नेरन्तर्यामिणि तस्मिन्पर्यवस्यत इति यदुक्तं तन्न युक्तम्। 'स एषोऽग्निर्वै-

त्यत् भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्' (छा०)इत्यादिषु प्रतिपन्नेभ्योऽग्निशब्दाग्नित्रयकल्पनप्राणाहुत्याधारत्वेभ्यः, 'स यो हैनमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद' इति श्रुतात् पुरुषान्तःप्रतिष्ठितत्वलिङ्गाच्च जाठरोऽग्निरेव, नासौ परमेश्वर इति चेत्—न, जाठराग्निरूपतयोपास्यत्वेनोपदेशात्, केवलस्य जाठराग्नेस्त्रैलोक्यशरीरत्वाद्यसंभवाच्च। किंच 'स एषोऽग्निर्वै-

---

श्वानरो यत्पुरुष'इत्येतदनन्तरं हि 'स यो हैनमेवमग्नि'मित्यादिवाक्ये पुरुषशब्देनोक्तस्य पुरुषविधशब्देन पुरुषसादृश्यमुच्यते। न च पुरुषस्य सतः पुरुषसादृश्योक्तिस्सङ्गच्छते। अतः केन निमित्तेनायमपुरुषे जाठरे पुरुषशब्दः प्रयुक्त इत्याकाङ्क्षायां मूर्धचक्षुराद्यवयवकल्पनालब्धेन शरीरवत्स्वरूपेण पुरुषसादृश्येनेति दर्शयितुं जाठरस्येयं पुरुषसादृश्योक्तिरित्येव सङ्गच्छते। एवं च तत्समानविषययोरात्मब्रह्मश्रुत्योरपि तत्र गौणत्वमनिवार्यम्। किं च तयोरन्यथापि गौणत्वमभ्युपगन्तव्यम्। कथं 'प्राचीनशाल औपमन्यवस्सत्ययज्ञः पौलुषिरिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयोजनशार्कराक्ष्यो बुडिल आश्वतराश्विस्तेहैते महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसांचक्रुः को न आत्मा किं ब्रह्मे'त्यादिविद्योपक्रमे प्राचीनशालादीनामग्रे 'औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्से' 'प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमुपास्से' इत्यादिषु केकयराजस्य प्रश्नेषु 'दिवमेव भगवो राजन्नादित्यमेव भगवो राज'न्नित्यादितत्तदुत्तरवाक्यैर्द्युसूर्यप्रभृतीनात्मबुद्ध्योपासीनत्वेन वक्ष्यमाणानां क्वचित्समवेतानां वैश्वानरोपासकत्वेनैकविद्यत्वाभिमानिनामन्योन्यसम्भावितविशेषग्रहणाय स्वस्वोपासनाप्रकाराविष्करणे कृते अन्योन्यमुपासनाप्रकारविरोधं दृष्ट्वा क एषां द्युसूर्यप्रभृतीनामस्मदादिभिः वैश्वानरबुद्ध्योपास्यमानानां मध्ये अस्मदन्तर्यामिपरब्रह्मभूतवैश्वानरबुद्ध्या ग्राह्य इत्येतदर्थकं 'को न आत्मा किं ब्रह्मे'ति विमर्शवाक्यं व्याख्यातव्यम्। अग्रिमप्रश्नोत्तरवाक्यानुसारात्। तथा च तत्रात्मब्रह्मशब्दयोरात्मब्रह्मबुद्धिविषयीकर्तव्येऽर्थे गौणत्वमवश्यमेवाभ्युपेयम्। एवमात्मब्रह्मपुरुषश्रुतिभिः गौणत्वेनावश्याभ्युगन्तव्याभिरनपोदितस्यौत्सर्गिकस्य साक्षात्त्वस्य त्यागायोगात्। साक्षात्प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयविषयाभ्यामग्निवैश्वानरशब्दाभ्यां त्रेताग्निकल्पनप्राणाहुत्याधारत्वपुरुषान्तःप्रतिष्ठितत्वलिङ्गैश्च जाठर एव वैश्वानर इति युक्तम्। बहुश्रुतिलिङ्गविरोधे द्युमूर्धत्वादिप्रत्यभिज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वात् द्युमूर्धत्वादिकल्पनस्य पुराणेषु हिरण्यगर्भेऽपि दर्शनेन तस्यानियतत्वाच्च। तथापि द्युप्रदेशाद्यव्यापके जाठरे द्युमूर्धत्वादिकल्पना निरालम्बना स्यादिति चेन्न। वाजसनेयके "स होवाच मूर्धानमुपदिशन्नुवाच एष वा अतिष्ठा वैश्वानर इति चक्षुषी उपदिशन्नुवाच एष वै सुतेजा वैश्वानर इति नासिके उपदिशन्नुवाच एष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानर इति मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाच एष वै बहुलो वैश्वानर इति मुख्या आप उपदिशन्नुवाच एष वै रयिर्वैश्वानर इति चुबुकमुपदिशन्नुवाच एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर" इत्युपासकमूर्धादीनामतिष्ठासुतेजश्शब्दाद्युक्तद्युलोकसूर्यादिरूपवैश्वानरमूर्धचक्षुराद्यात्मना सम्पादनात्तद्व्यापिनस्तदीयजाठराग्नेर्द्युमूर्धत्वादिकल्पनोपपत्तेः। एवं च पुरुषान्तःप्रतिष्ठितत्वोक्तिरप्युपपद्यते। ततो हि स्वरसतः पुरुषान्तःपर्याप्तवृत्तित्वं प्रतीयते। न च प्रसिद्धद्युप्रदेशादिव्यापकस्य तत्सम्भवतीति। एवमन्तःप्रतिष्ठितत्वोक्त्यनुरोधेन उपासकमूर्धादिचुबुकान्तावयवसम्पादितमेव द्युमूर्धत्वादिकमत्र ग्रा-

श्वानरो यत् पुरुषः' इत्येनं वैश्वानरं पुरुषमप्यधीयते वाजसनेयिनः। निरुपाधिकपुरुषशब्दवाच्यस्तु परमेश्वर एव, 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्'(महाना० १.) इति श्रवणात्। अतः परमेश्वर इति युक्तम्॥

द्धम्। न तु प्रसिद्धद्युप्रदेशादिव्याप्त्यापादकमिति जाठरे द्युमूर्धत्वाद्यसम्भवपरिहारं द्योतयितुमेव 'शब्दादिभ्य'इत्यादिशब्देन ग्रहीतुं शक्योऽपि पुरुषान्तःप्रतिष्ठितत्वहेतुस्सूत्रे पृथङ्निर्दिष्टः। परिहाराभिप्रायस्त्वयं, न केवलपरमेश्वरोपासनेहोपदिश्यत इत्यभ्युपगम्येत किं तु जाठरावच्छिन्नतदुपासनोपदिश्यत इति। अतो न जाठरश्रुतिलिङ्गविरोधः। न च केवलजाठरोपासनोपदिश्यत इत्यभ्युपगम्यतां तदीयश्रुतिलिङ्गस्वारस्यानुरोधादिति वाच्यम्। द्युमूर्धत्वादेस्तस्मिन्नसम्भवात्। वैश्वानरमूर्धादिरूपेण कल्पितैः प्रसिद्धैर्द्युप्रभृतिभिः खल्वतिष्ठासुतेजःप्रभृति शब्दोक्तभूम्याद्यधरलोकातीतस्थितिकत्वोत्कृष्टतेजस्त्वादिगुणमुखेनोपात्तैरुपासकमूर्धादीनामभेदो वाजसनेयिशाखायामाम्नायते न तु तत्रोपासकमूर्धादिषु वैश्वानरमूर्धादिकल्पना क्रियते। अतो जाठरे प्रसिद्धद्युमूर्धत्वादिकल्पनालम्बनस्य त्रैलोक्यव्यापित्वस्याभावात्तत्र द्युमूर्धत्वादिव्यपदेशो न सम्भवति। द्युप्रभृतीनां मूर्धत्वादिव्यपदेशश्च तन्नियमनशक्तं प्रति समञ्जसो भवति। अत एव 'सहस्रशीर्षा पुरुषः''सर्वाननशिरोग्रीवः' 'सर्वतः पाणिपादं तदि'त्यादिश्रुतिषु सुरनरतिर्यगादीनां शीर्षादीन्नियच्छन्तं प्रत्येव तेषां शीर्षादिरूपत्वं व्यपदिश्यते। जाठरस्तूपासकमूर्धादिचुबुकान्तावयवरूपाणामपि द्युप्रभृतीनां न नियमने शक्तः। अतस्तत्र द्युमूर्धत्वादिकं समञ्जसं न भवति। परमेश्वरे तु सर्वनियन्तरि तत्समञ्जसम्। प्रसिद्धं च मुण्डकोपनिषदि 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुष' इति मन्त्रे सकलप्रपञ्चबहिरन्तःप्रदेशव्याप्त्युन्मेषितपूर्णत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पुरुषशब्देन प्रस्तुतस्य परमेश्वरस्याग्निर्मूर्धेति वर्णितं द्युमूर्धत्वादिकम्। स एव द्युमूर्धत्वादिशाली पुरुषोऽत्र वैश्वानरशब्देनोक्त इति प्रतिपादयितुमेव 'स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष' इति पुरुषमप्येनं वैश्वानरमभिधीयते वाजसनेयिनः। अत्र हि द्युमूर्धत्वादिव्यपदेशानन्तरं यत्पुरुष इति प्रसिद्धानुवादः। तथात्वेन श्रुत्यन्तरव्यपदिष्टस्यैव पुरुषस्यानुवाद इति युक्तम्। न चास्य वाक्यस्य द्युमूर्धत्वादिना श्रुत्यन्तरप्रसिद्धो यः पुरुषः स एवायं वैश्वानर इति प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वैश्वानरस्य तदभेदप्रतिपादकत्वेऽपि द्युमूर्धत्वादिसादृश्यनिमित्तक औपचारिकस्तदभेदव्यपदेश इत्येव युक्तम्। पुरुषविधमित्यग्रे तत्सादृश्यप्रतिपादनात्। पूर्वोत्तरभाष्यवाक्यगतयोः पुरुषशब्दयोरैकार्थ्यस्यैवोचितत्वादिति वाच्यम्। उत्तरवाक्ये पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितमिति पुरुषशब्दस्य मनुष्यादिजीवपरत्वेन तदेकवाक्यपठितस्य पुरुषशब्दान्तरस्यापि तद्विषयत्वोपपत्तेः। सम्भवति हि मूर्धाद्यवयवत्वमात्रेण मनुष्यादिसादृश्यम्। एवमर्थाभ्युपगमेन पुरुषात्मब्रह्मश्रुतीनां मुख्यार्थत्वस्य व्यवस्थापनसम्भवेऽर्थान्तराभ्युपगमेन तासामौपचारिकत्वकल्पनं न युज्यते। न चास्मिन्पक्षेऽग्निवैश्वानरश्रुत्योर्मुख्यार्थत्यागः। परम्परया प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयेऽपि शक्तिसद्भावात्। ननु तथापि जाठरलिङ्गानि परमेश्वरे न सङ्गच्छन्ते। तथाहि—प्राणाहुत्याधारत्वं तावत्प्राणाहुतिद्रव्यस्यान्नस्य पाचके जाठराग्नावेव सङ्गच्छते।'अवाङ्व्यानि सुरभीणि कृत्वे'ति श्रुतितः प्रत्यक्षतश्चाहुतिद्रव्याधारस्यैवाग्नेस्तत्पाचकत्वदर्शनात्। ततश्च गार्हपत्याद्यायतनकल्पनमपि जाठरं प्रत्येव युज्यते, य

॥ सू० ॥ अत एव न देवता भूतं च॥ २८॥

यतोऽयं वैश्वानरस्त्रैलोक्यशरीरकः पुरुषशब्दवाच्यश्च अत एव न देवताऽग्निः, न तृतीयं भूतं वा॥

इह जाठराग्निरूपतयोपास्यत्वे सिद्धे परमेश्वरस्याग्निशब्दवाच्यत्वे तद्योजनाभेदमाचार्यान्तराणां दर्शयति—

॥ सू० ॥ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २९ ॥

नावश्यमग्निरूपतयोपास्यत्वादेवेदमग्निशब्दसामानाधिकरण्यम्। अग्रनयना-

---

आहुत्याधारस्तत्पाचकश्च तं प्रत्येवायतनकल्पनौचित्यात्। पुरुषान्तःप्रतिष्ठितत्वमपि पुरुषे पर्याप्तवृत्तौ तत्रैवस्वारसिकम्। 'इदं वाव तदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योति'रितिश्रुत्यन्तरप्रसिद्ध्यनुसारि च। तस्मादग्निवैश्वानरश्रुत्योः प्रवृत्तिनिमित्तसाक्षादाश्रयविषयत्वरूपौत्सर्गिकार्थलाभेनानुगृहीतस्य बहुलिङ्गानुग्रहस्य लाभाय पुरुषात्मब्रह्मश्रुतीनां गौणत्वाङ्गीकारो न दोषायेति चेन्न। 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः। प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विध'मिति प्राणाहुतिद्रव्यपक्तृत्वस्य जाठरान्तर्यामिणि परमेश्वरेऽपि प्रसिद्धतया जाठरान्तर्यामिरूपेण प्राणाहुतिद्रव्याधारत्वस्यायतनत्रयकल्पनस्य पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वस्य च तत्राप्युपपत्तेः। 'यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योति'रिति विद्यान्तरे पुरुषशब्दस्य 'स वा एषपुरुषोऽन्नरसमय' इत्यत्रेव शरीरपरतया अत्र 'पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठित'मिति पुरुषशब्दस्य पुरुषविधमिति शरीरवत्परपुरुषशब्दसमभिव्याहारेण शरीरवत्त्वपरतया च भिन्नार्थत्वेन तत्र प्रसिद्धेरत्रानुपयुक्तत्वाच्च। तस्मान्न जाठरो वैश्वानर इति॥ सू॥ अत एव न देवताभूतं च॥ २८॥ भूतदेवतयोस्त्रैलोक्यव्यापित्वमस्ति। देवतायां पुरुषश्रुतिरप्युपपद्यते। उभयोरपि वाभिमानिदेवतारूपेण जाठररूपेण च पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वमप्युपपद्यत इत्यधिकाशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्। तथाहि–भूते द्युप्रभृतिनियमनशक्तेः पुरुषश्रुत्यन्वयस्य चासम्भवात् देवतायां हेत्वनपेक्षितनियमनशक्तिपूर्णत्वप्रवृत्तिनिमित्तकपुरुषश्रुत्यन्वययोरसम्भवाच्च देवता भूतं च न वैश्वानर इति तन्निराकरणाभिप्रायः॥ सू॥ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः॥ २९॥ पूर्वमग्निवैश्वानरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं प्रति साक्षादग्निवत्तद्द्वारा परमेश्वरस्याप्याश्रयत्वेन उभयोरपि प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वाविशेषादग्निवैश्वानरशब्दयोस्तदुभयसाधारण्यमुक्तम्। इदानीं परमेश्वरस्य साक्षात्प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयतयापि तयोस्तत्साधारण्यमुच्यते। अग्रमुत्कृष्टफलं नयत्याराधकानिति नैरुक्तप्रसिद्धमग्निशब्दस्य निर्वचन 'मग्निः कस्मादग्रं नयती' ति। तदेव महाभारतेऽपि प्रदर्शितम्—'यस्माच्चायं नयत्यग्र्यां गतिं विप्रान्सुपूजितः। तस्माच्च नयनाद्राजन्वेदेष्वग्निरितीर्यत' इति।तन्निर्वचनमङ्ग्यपेक्षयापि परमेश्वरे समञ्जसतरम्। तथा अङ्गति गच्छत्यूर्ध्वदेशमित्य'गिगता' वितिधातोरौणादिकेन निप्रत्ययेन नलोपेन च तस्य निर्वचनं प्रसिद्धम्। तदपि निरुपाधिकोर्ध्वदेशरूपदिव्यस्थानप्राप्तिमति परमेश्वरेऽग्न्यपेक्षयापि समञ्जसतरम्। वैश्वानरशब्दस्य निर्वचनमग्नौ वैश्वानरस्य ऋषेरपत्यमित्यपत्यार्थतद्धितान्ततया प्रसिद्धस्य तस्य विश्वेषु नरेष्वन्तर्यामितया सति परमेश्वरे भवतार्थद्धि-

दियोगेन परमेश्वर एवाग्निशब्दस्य साक्षाद्वृत्तिसंभवादिति सामानाधिकरण्या-विरोधं जैमिनिरुवाच ॥

॥ सू० ॥ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ ३० ॥

'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रम्' (छा० ५.१८.) इत्यपरिच्छिन्नस्य द्युप्रभृतिपृथिव्यन्त-प्रदेशसंबन्धिन्या मात्रया परिच्छिन्नत्वमुपासकाभिव्यक्तये इत्याश्मरथ्यमुनिः ॥

तान्ततया तदुपपद्यते । 'वैश्वानरः कस्माद्विश्वानर एव वैश्वानरः राक्षसो वायस इतिवत् । रक्ष एव हि राक्षसः वय एव वायस' इति नैरुक्तमपि तन्निर्वचनं सर्वजीवात्मभूते परमेश्वर एवोपपद्यत इति भाष्येऽग्निशब्दस्य साक्षाद्वृत्तेस्सम्भवप्रदर्शनं वैश्वानरशब्दस्यापि तत्सम्भवस्योपलक्षणम् । न्यायतौल्यात् । न च 'साधारणशब्दविशेषा' दिति सूत्रखण्डभाष्ये 'वैश्वानरशब्दस्य साधारण्येऽपी'ति विशिष्य वैश्वानरशब्दस्य जाठरमहाभूततद्देवतापरमेश्वरसाधारण्यस्योक्तत्वात् 'शब्दादिभ्य' इति सूत्रभाष्ये वैश्वानर शब्दस्य परमेश्वरसाधारण्यं मत्वा तं विहायाग्निशब्दस्यैव पूर्वपक्षावलम्बनत्वेनोपन्यस्तत्वाच्च । 'तथादृष्ट्युपदेशा' दिति परम्परया प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयविषयत्वेन शब्दगतिप्रदर्शनमग्निशब्दमात्रविषयम् । अतस्साक्षात्प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयविषयत्वेन गत्यन्तरप्रदर्शनमपि तन्मात्रविषयमित्येव युक्तमिति भ्रमः कार्यः । न्यायतौल्येन आद्यसूत्रभाष्ये वैश्वानरशब्दसाधारण्योक्तेरग्निशब्दसाधारण्यस्याप्युपलक्षणत्वात् 'शब्दादिभ्य' इति सूत्रभाष्ये पूर्वपक्षावलम्बनतयाग्निशब्दोदाहृतेर्वैश्वानरशब्दस्याप्युपलक्षणत्वाच्च । न ह्यग्निशब्दाद्व्यावृत्तो वैश्वानरशब्दमात्रस्य परमेश्वरसाधारण्यापादकः कश्चिन्न्यायो दृश्यते । 'तदात्मन्येव हृदय्येऽग्नौ वैश्वानरे प्रास्य' दिति 'स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयत' इति च श्रुत्यन्तरे परमेश्वरे वैश्वानरशब्दवदग्निशब्दस्यापि प्रयोगदर्शनमविशिष्टम् । ननु 'तथादृष्ट्युपदेशा' दिति दर्शितं मतमपेक्ष्य मतान्तरमस्मिन्सूत्रे प्रदर्श्यते । तत्र च सूत्रे वैश्वानरशब्दस्य साक्षाद्वृत्तिमुपेत्य अग्निशब्दमात्रस्याग्निशरीरके परमेश्वरे परम्परयाऽग्नित्वरूपप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयविषयतया गतिः प्रदर्शिता । ननु वैश्वानरशब्दस्यापि तथा गतिः प्रदर्शिता । तथात्वे पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । ततश्च तन्मतमातिष्ठमानं प्रति तत्सम्प्रतिपन्नं वैश्वानरशब्दमपहायाग्निशब्दमात्रे साक्षाद्वृत्तिरुपपादनीयेति चेन्न । 'एष वा अग्निर्वैश्वानरः' अयमग्निर्वैश्वानरो येनेदमन्नं पच्यत' इत्यादिभूतजाठरविषयप्रयोगेष्विव परमेश्वरविषयप्रयोगेऽपि तयोः प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनापौनरुक्त्योपपत्तेः । अन्यथा अग्निशब्दस्य साक्षाद्वृत्तिमभ्युपगम्य वैश्वानरशब्दस्य वृत्तौ मतभेदः प्रदर्शित इति वैपरीत्यस्यापि कल्पनापत्तेः । द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तप्रदेशसम्बन्धिन्या मात्रया परिच्छिन्नत्वरूपं प्रादेशमात्रत्वमपरिच्छिन्ने ब्रह्मणि न सम्भवतीति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्–सू ॥ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥३०॥ परिच्छिन्नत्वमिति । उच्यत इति शेषः । उपासकाभिव्यक्तय इति । उपासकबुद्ध्यारोहार्थमित्यर्थः । अन्नाद्धेतोर्वसतीतिवत् फलस्य हेतुत्वविवक्षया सूत्रे पञ्चमीनिर्देशः । प्रादेशमात्रमित्येतदनन्तरमभिविमानमित्यभितो विगतमानत्वोक्तेः प्रादेशविशेषपरिच्छिन्नत्वोक्तिरुपासकबुद्ध्यारोहफलावसीयत इति भावः । यदितु वाजसनेयशाखोक्तप्रकारेण मूर्धचुबुकान्तरालप्रमाणतारूपं प्रादेशाख्यपरिमाणविशेषशालित्वं छान्दोग्येऽपि प्रादेशमात्र-

॥ सू० ॥ अनुस्मृतेरिति बादरिः ॥ ३१ ॥

द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तस्य मूर्धादिपादान्तावयवत्वकल्पनमनुस्मृतये ब्रह्मप्राप्त्यर्थमिति बादरिः ॥

॥ सू० ॥ संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३२ ॥

'उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः' (छा० ५.१८.) इत्युपासकस्योरःप्रभृतीनां वेद्यादित्वकल्पनं विद्याङ्गभूतायाः प्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वकल्पनार्थमिति जैमिनिः । तथा हि दर्शयति श्रुतिः— 'अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति' (छा० ५.२४.) इति ॥

मित्यनेनोच्यत इति अभ्युपगम्येत तथाप्ययमेव परिहारः । भाष्ये तु प्रसिद्धद्युप्रभृतिपृथिव्यन्तावयवकल्पनानन्तरमेवंशब्दपरामृष्टेन तेन प्रकारेण प्रादेशमात्रत्वकथनं यौगिकार्थकथन एव घटत इति तत्स्वारस्यानुसारेण प्रादेशशब्दस्य यौगिकार्थं परिगृह्य........विष्कृतः । वस्तुतस्तु रूढ्यर्थपरिग्रहेऽपि नैवंशब्दस्वारस्यविरोधः । वाजसनेयिशाखायां द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तानां वैश्वानरावयवत्वकल्पनामपहाय स्वातन्त्र्येणोपासकमूर्धादीनामेव तदवयवत्वं कल्पितं चेत्खलु तद्विरोधस्स्यात् । न तथा तत्र कल्पनम् । किं तु छान्दोग्य इव द्युप्रभृतिषु ऋषिभिर्वैश्वानरबुद्ध्या स्वस्वोपास्यत्वेन कथ्यमानेषु तेषां वैश्वानरद्युमूर्धादित्वकल्पनानन्तरं 'प्रादेशमात्रमिति ह वै देवास्सुविदिता अभिसम्पन्ना' इत्युक्तरूपं वैश्वानरं देवाः प्रादेशपरिमाणमुपास्य कृतार्था अभूवन्नित्युक्तत्वात् । कथं द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तलोकसंस्थानावयवः प्रादेशमात्रः स्यादित्याकाङ्क्षायां 'तथा नु व एनान्वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामी'ति तदुपपादनं प्रतिज्ञाय पूर्वं प्रतिष्ठादिशब्दोक्तगुणविशेषयुक्तत्वेन वर्णितानां वैश्वानरमूर्धादिरूपेण कल्पितानां द्युप्रभृतीनामेवोपासकमूर्धादिषु कल्पना कृता । तदभिप्रायेण छान्दोग्येऽपि द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तावयवत्वप्रकारेणैव प्रादेशमात्रत्वोक्तेः । अत एव हि छान्दोग्येऽपि त्रैलोक्यशरीरत्वेन वैश्वानरोक्त्यनन्तरमुपासकमूर्धचुबुकान्तरालगतमास्यमाहवनीयत्वेन कल्पितम् ॥ नन्वपरिच्छिन्नस्य परमेश्वरस्य बुद्ध्यारोहसौकर्यार्थं द्युप्रभृतिप्रादेशपरिच्छिन्नत्वमात्रमुच्यतां किं द्युप्रभृतीनां मूर्धादित्वकल्पनयेति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् —सू ॥ अनुस्मृतेरिति बादरिः ॥ ३१ ॥ न केवलं परमेश्वरस्य कदाचिद्बुद्ध्यारोहत्वमात्रमपेक्षितं किं त्वाप्रायणमहरहरनुवर्तनीया ध्यानरूपा स्मृतिर्ब्रह्मप्राप्त्यर्थमपेक्षिता । तथा स्मृतिसन्तानानुवृत्तिर्बुद्ध्यारोहदार्ढ्ये सत्येव भवतीति तद्दार्ढ्यसौकर्यार्थं द्युमूर्धत्वादिकल्पनेति सूत्राशयमाह–द्युप्रभृतीति । तथापि द्युमूर्धत्वादिकल्पनानन्तरं कर्माङ्गवेदिबर्हिस्त्रेताग्निकल्पनमिहानुपयोगीति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्— सू ॥ सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३२ ॥ ननु प्राणाहुतेः प्राणवायुदेवत्यस्याग्निहोत्रत्वकल्पनायां प्राणवायुं प्रत्येव वेद्यादिकल्पनं कार्यं न वैश्वानरं प्रति । न च

---

(१) 'अनुस्मृतेर्बादरिः' इति भाष्यान्तरानुसारिपाठः ।

॥ सू० ॥ आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३३ ॥

तैत्तिरीया एनं परमेश्वरमस्मिन्नुपासकशरीरे प्राणाहुतिवेलायां भोक्तृतया 'शिवो मा विशाप्रदाहाय' इति (महाना० ३३) 'प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्' (महाना० ३६)इति चामनन्ति । अतः सकलाचार्यमतेन न्यायेन च जाठराग्नि-

---

प्राणाग्निहोत्रस्य वैश्वानरब्रह्मविद्याङ्गत्वात्तद्देवत्यत्वं वाच्यमिति शङ्कनीयम् । गार्हपत्यादिवि-द्यान्यायेनान्यदेवत्यत्वेऽपि ब्रह्मविद्याङ्गत्वोपपत्तेरित्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—आमन-न्ति चैनमस्मिन् ॥ ३३ ॥ तैत्तिरीयशाखायां पुरुषार्थं प्राणाग्निहोत्रं परमेश्वरदेवत्यमिति प्रागङ्गुष्ठाधिकरणे प्रसाधितम् । तत्सामान्यादिदमपि तथेति सूत्राशयमाविष्करोति—तैत्ति-रीया इति । एतदुपयोगितयैव कर्मदेवताविचारात्मकमपि तदधिकरणमिह शास्त्रे प्रवर्ति-तम् । ननु तैत्तिरीयशाखायां स्वतन्त्रं प्राणाग्निहोत्रमाम्नातम् । छान्दोग्ये तु वैश्वानरविद्याङ्ग-म् । अतो यथा नैमित्तिकविकारयुक्तदर्शरूपाया अभ्युदयेष्टेः पशुकामेष्टिविशेषस्य च समा-नश्रुतित्वेऽपि क्वचित्पयसि प्रदेय....नान्यत्र । एवं क्वचित्परमेश्वरदेवत्यत्वं नान्यत्रेति विशेष-स्सम्भवति । किं च द्वयोरपि परमेश्वरदेवत्यत्वाभ्युपगमेऽपि तत्र प्राणरूपः परमेश्वरो देवता इह जाठराग्निरूप इति विशेषोऽभ्युपगतः । तथा तत्र परमेश्वरस्य अङ्गुष्ठे सन्निधानमुक्तम् । इह तु मुखे । अतः पुरुषविद्याधिकरणन्यायेनात्र किञ्चिद्विषयं समानश्रुतित्वमप्रयोजकमिति चेत्सत्यम् । तथापि छान्दोग्ये श्रुतः प्राणाहुत्याराध्यत्वेनोपासकशरीरे सन्निहितः परमेश्वरः प्राणाग्निहोत्रान्तरविषये श्रुत्यन्तरे तस्य तथात्वेनोपासकशरीरे सन्निधानाम्नानदर्शनादित्येता-वदिह लिङ्गमुपन्यस्यते । 'आमनन्ति चैनमस्मि'न्निति सूत्रमपि तावदेव प्रतिपादयतीति स्प-ष्टमेव । ननु तथाप्यत्र जाठराग्निरूपेणोपास्ये वैश्वानरे कथं प्राणापानादिशब्दवाच्येन प्राण-वायुरूपेणाहुत्युद्देश्यता सङ्गच्छतामिति चेदुच्यते । इह ज्योतिर्विद्यायामिव जाठराग्निरूपेणो-पासनं न सूत्रकाराभिमतम् । अत एव 'तथादृष्ट्युपदेशा'दित्युक्त्यनन्तरं 'साक्षादप्यविरोधं जैमिनि'रिति पक्षान्तरमुक्तम् । अन्यथा पूर्वं ब्रह्मपरतया निर्णीतेषु प्राणाकाशादिशब्देष्व-पि सम्भवन्ती साक्षाद्वृत्तिरिहैव किमर्थं विशिष्य प्रदर्श्येत । अतोऽत्र जैमिनिग्रहणं नानभि-मतिसूचनार्थं किं 'त्वन्यार्थं तु जैमिनि'रिति सूत्र इव शिष्यप्रौढिप्रख्यापनार्थम् । न च वै-श्वानरस्याग्निरूपत्वाभावे तं प्रति गार्हपत्याद्यायतनकल्पनं न सङ्गच्छेतेति वाच्यम् । 'हृदयं गार्हपत्य'इत्यादिषु श्रुतानां गार्हपत्यादिशब्दानामग्निविशेषवाचिनामग्न्याधारेषु लक्षणाकल्प-नायोगात् । तेषां हृदयादिषु वैश्वानरोद्देश्यकाहुत्याधाराग्नित्वकल्पनार्थतया स्ववाच्यविषयत्वो-पपत्तेः । तस्माद्युज्यत एवैतद्वैश्वानरोद्देश्यकत्वं प्राणाग्निहोत्रस्य । अत एव 'तद्यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त'इति फलनिर्देशानन्तरं 'तस्मादु हैवंविद्यदपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य तद्वैश्वानरे हुतं स्या'दिति वचनेन वैश्वानरोद्देश्यत्वं प्राणाग्निहोत्रस्य व्यञ्जितम् । तत्र वैश्वानर इति सप्तमी 'समं ब्राह्मणे दान'मितिवदुद्देश्यार्था । 'चण्डालाये'ति चतुर्थ्योपक्रमात् । न 'त्वाहवनीये जुहोती'ति सप्तमीवदाधारार्थेति न विरोधः ।

रूपेण परमेश्वर एवाराध्यः प्राणाग्निहोत्रेणेति समीचीनम् ॥

इति वैश्वानराधिकरणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीकण्ठशिवाचार्यविरचिते ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रथमस्याध्या-
यस्य द्वितीयः पादः ॥

एवं स्वप्रकरणाम्नातसाधकान्तरसमुच्चयार्थस्सूत्रे चकार इति सर्वमनवद्यम् ॥

इति वैश्वानराधिकरणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीशिवातिवादिमूर्धन्यशिवदर्शनस्थापनधुरंधरसकलदेवभूदेवप्रति-
ष्ठापकश्रीमच्चिन्नबोम्मभूपालहृदयकमलकुहरविहरमाणश्रीसाम्बशिव-
प्रेरितस्य श्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीविश्वजिद्याजिश्रीरङ्ग-
राजाध्वरिवरसूनोरप्पयदीक्षितस्य कृतौ श्रीकण्ठाचार्यविर-
चितब्रह्ममीमांसाभाष्यव्याख्यायां शिवादित्यमणि-
दीपिकाख्यायां प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः
पादः ॥ १ ॥ २ ॥

नयमणिमालायाम् ॥

अथ वैश्वानराधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू० ॥ वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात् ॥ २५ ॥ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २६ ॥ शब्दादि-भ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥२७॥ अत एव न देवताभूतं च ॥ २८ ॥ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २९ ॥ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ ३० ॥ अनुस्मृते-रिति बादरिः ॥ ३१ ॥ सम्पतेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३२ ॥ आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३३ ॥

प्राणाहुत्याधारः पुरुषेऽस्यान्तः प्रतिष्ठितोऽग्निश्च । वैश्वानरः श्रुतो यस्स जाठरस्स्यादतो बहिः ॥ ४९ ॥
वैश्वानरश्शिवस्स्या......ग्निमुखैर्मानैः । जाठरलिङ्गानि तथादृष्ट्युपदेशेन युज्यन्ते ॥ ५० ॥

इति श्रीमदप्पयदीक्षितकृतौ चतुर्मतसारसङ्ग्रहे नयमणिमालिकाख्ये तृतीयपरिच्छेदे
प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ वैश्वानराधिकरणम् ॥ ७ ॥ श्रीकण्ठमते ॥ ९ ॥

सू ॥ वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात् ॥२४॥ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥२५॥ शब्दादिभ्योऽन्तः-प्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषविधमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥ अत एव न देवता-भूतं च ॥ २७ ॥ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥ अनुस्मृतेर्बाद-रिः ॥ ३० ॥ संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥ आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

भगवत्पादमते, अस्य 'को न आत्मा किं ब्रह्मेत्यात्मानमेव वैश्वानर'मित्युपक्रम्याम्नातं 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिवि-मानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' इत्यादिकं छान्दोग्यवाक्यं विषयः । अत्र किं वैश्वानरो जाठराग्निरुत भूताग्निरथ तदभिमानिनी देवता अथवा शारीर आहोस्वित्परमेश्वर इति संशयः । 'अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे' 'विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवाः' 'वैश्वानरस्य

द्युमती स्याम' इत्यादिषु क्रमेण जाठरभूतदेवतासु वैश्वानरशब्दप्रयोगदर्शनात् आत्मत्वसमानाधिकरणप्रादेशमात्रत्वस्य शारीरे परिच्छिन्ने संभवाच्च जाठरादिरेव वैश्वानरो नेश्वर इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, **वैश्वानरः**=वैश्वानरशब्दवाच्यः परमात्मैव । कुतः **साधारणशब्दविशेषात्**=साधारणशब्दयोर्जाठरभूतदेवतासाधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य जीवपरमात्मसाधारणस्यात्मशब्दस्य च 'तस्य ह वा एतस्य वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजा' इत्याद्युक्तस्य द्युमूर्धत्वादेर्विशेषस्य सर्वात्मकपरमेश्वरपरत्वेनोपपन्नतरस्यावगम्यमानत्वात् चरमश्रुतहोमाधारत्वापेक्षया प्रथमश्रुतद्युमूर्धत्वादेर्बलवत्त्वाच्च ॥ इति ॥ २४ ॥

स्मृत्या च श्रुत्यर्थश्शक्यो निर्णेतुमित्याह-**स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति** ॥ २५ ॥ वैश्वानरशब्दस्य परमात्मपरत्वे **स्मर्यमाणं**- 'यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धे' त्यादिस्मृत्युक्तं, त्रैलोक्यात्मकं रूपम् । **अनुमानं स्यात्**=अनुमापकलिङ्गं स्यात् इत्यर्थः । सौत्र इतिशब्दो हेतौ । यस्मादेवं स्मार्तं लिङ्गमस्ति तस्मात् मूलभूतश्रुतौ वैश्वानरशब्दप्रतिपाद्यः परमात्मेति सिद्धम् ॥ २६ ॥

सिद्धान्तं विधान्तरेणाक्षिप्य समाधातुमाह-**शब्दादिभ्य इत्यादि** । **शब्दादिभ्यः**=जाठरे रूढः वैश्वानरशब्दः 'हृदयं गार्हपत्य' इत्याद्यग्नित्रेतापरिकल्पनं, 'तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीय' मित्यादिना प्राणाहुत्याधारतासंकीर्तनं च इत्येतेभ्यो हेतुभ्यः । **अन्तःप्रतिष्ठानाच्च** ।='पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदे'ति वैश्वानरस्यान्तःप्रतिष्ठानश्रवणाच्च । **नेति चेत्**=जाठर एव वैश्वानरो न परमात्मेति चेत् । **न**=न शब्दादिभ्यः कारणेभ्यः परमेश्वरस्य प्रत्याख्यानं युक्तम् । कुतः । **तथा दृष्ट्युपदेशात्**=तथा जाठररूपेण परमेश्वरस्य दृष्टेरुपास्ते 'मनो ब्रह्मेत्युपासीते' त्यादिवदुपदेशात् । यद्वा । तथा जाठरापरित्यागेन जाठरेऽस्मिन्परमेश्वरदृष्टेः'मनोमयः प्राणशरीर' इत्यादिवदुपदेशात् । **असंभवात्**='मूर्धैव सुतेजा' इत्यादेर्विशेषस्य जाठरेऽसंभवात् । किं च । यतः **एनं**-वैश्वानरम् । पुरुषं 'स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषस्य यो हैतमेवाग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदे' ति पुरुषाकारं **पुरुषविधं च अधीयते** वाजसनेयिनः । अतः जाठरे पुरुषत्वपुरुषविधत्वयोरसंभवात् सर्वात्मके परमात्मनि पुरुषत्वपुरुषान्तःप्रतिष्ठितत्वोपपत्तेश्च न जाठरो वैश्वानरः किं तु परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ २६ ॥ इत्थं द्युमूर्धत्वादिविशेषस्य जाठरविषयत्वं संदूष्य देवतादिविषयत्वं दूषयितुमाह-सू ॥ **अत एव न देवताभूतं च** ॥ ७ ॥ **अत एव**=उक्तेभ्यो हेतुभ्यः । **देवताभूतं च**=देवता च भूतं च देवताभूतम् । एकवद्भावादुभयमपि । **न** वैश्वानरः । विकारस्य भूताग्नेर्विकारान्तरद्युलोकाद्यात्मत्वासंभवात् देवताया अपि परमेश्वराधीनैश्वर्यवत्त्वाच्च वैश्वानरस्सर्वात्मकः परमात्मैवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

पूर्वं जाठरार्थकत्वं वैश्वानरशब्दस्याभ्युपेत्य जाठरोपाधिकं जाठरप्रतीकं वा ब्रह्मोपास्यमित्यभिहितम् । अधुना विनैवोपाधिकल्पनां साक्षादेव परमात्मोपासनापरिग्रहे विरोधाभावं जैमिनिराचार्यो मन्यत इत्याह—सू ॥ **साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः** ॥ ॥ २८ ॥ वैश्वानरस्य पूर्वापरपर्यालोचनया ब्रह्मत्वे निर्णीते विश्वश्चासौ नरश्च विश्वनरः स एव वैश्वानर इति योगेन वैश्वानरशब्दो ब्रह्मपरतया नेतव्य इति तात्पर्यम् । ननु परमात्मपरिग्रहे कथं प्रादेशमात्रश्रुत्युपपत्तिरित्याशंक्य तां व्याख्यातुमाह—सू ॥ **अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः** ॥ २९ ॥ उपासकानुग्रहाय परमेश्वरस्य हृदयादिस्थानेषु प्रादेशपरिमाणत्वाभिव्यक्तेरभ्युपगमात् अनवच्छिन्नस्यापि परमात्मनः प्रादेशमात्रत्वमुपपद्यत **इत्याश्मरथ्य** आचार्यो मन्यत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

मतान्तरमाह-सू ॥ **अनुस्मृतेर्बादरिः** ॥ ३० ॥ प्रादेशमात्रहृदयपुण्डरीकस्थाने मनसा **अनुस्मृतेः**=ध्यानात् प्रादेशमात्र इत्युपचर्यत इति **बादरि**राचार्यो मन्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

मतान्तरमाह—सू ॥ **संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति** ॥ ३१ ॥ मूर्धप्रभृति चुबुकान्ते प्रादेशमात्रे वैश्वानरस्योपास्यत्वप्रतिपादनात् परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वसंपत्तेः प्रादेशमात्रश्रुतिरुपपद्यत इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । अस्मिन्नर्थे श्रुत्यन्तरसंवादमाह सूत्रकारः-**तथा हि दर्शयति**='प्रादेशमात्रमिव ह वै देवास्सुविदिता अभिसंपन्ना' इत्यादि वाजसनेयिब्राह्मणं मूर्धादिचुबुकान्तेषु द्युप्रभृतीन्पृथिव्यन्तानवयवान्त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्य संपादयत् प्रादेशमात्रत्वसंपत्तिं परमात्मनो दर्शयतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

प्रादेशमात्रश्रुतिस्संपत्तिनिमित्तेत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह-सू॥**आमनन्ति चैनमस्मिन्** ॥२३॥ अस्मिन्प्रादेशपरिमाणे मूर्धचुबुकान्तराले । **एनं**=परमेश्वरम् । जाबालाः ' य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इती'त्याद्यामनन्ति । अतः प्रादेशमात्रश्रुतिरुपपन्नेत्यर्थः । तस्मात्सर्वात्मकः परमात्मैवोपास्य इति सिद्धम् ॥ इति ॥ ३२ ॥ **अस्मिन्पादे सप्ताधिकरणानि** ॥ ७ ॥ **द्वात्रिंशत्सूत्राणि** ॥ ३२ ॥

श्रीकण्ठमते, प्राणाधारत्वेन पूर्वमुपास्यतयोक्तस्य पुनर्जाठराग्निरूपेणोपास्यत्वमाह-सू ॥**वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात्** ॥ २६ ॥ इह विषयवाक्यसंशयपूर्वपक्षादिकं प्रायस्समानमेव । सूत्रार्थस्तु कियदिव भिद्यते । **वैश्वानरः** परमेश्वर एव । कुतः । **साधारणशब्दविशेषात्**=वैश्वानरशब्दस्य साधारण्येऽपि इदंप्रकरणोपक्रमे परमेश्वरासाधारणब्रह्मशब्दादिभिर्विशेष्यमाणत्वाज्जाठराग्न्यादिषु तद्विशेषणस्यासंभवाच्च । परमेश्वर एव वैश्वानर इत्यर्थः ॥

परमेश्वरपक्षे प्रमाणान्तरमाह-सू ॥ **स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति** ॥ २६ ॥ स्मृतिषु 'अग्निर्मूर्धे' त्यादिना स्मर्यमाणं परमश्वेरस्य द्युलोकादिपृथिव्यन्तरूपत्वमिह 'मूर्धैव सुतेजा' इत्यत्र प्रत्यभिज्ञायमानं वैश्वानरस्य परमेश्वरत्वे लिङ्गमित्यर्थः ॥ सू ॥ **शब्दादिभ्यः इत्यादि** ॥ २७ ॥ **शब्दादिभ्यः**=अग्निशब्दाग्नित्रयकल्पनाप्राणाहुत्याधारत्वेभ्यः । **अन्तःप्रतिष्ठानाच्च**=पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वलिङ्गाच्च।**नेतिचेत्**=नासौ परमेश्वर इति चेत् ।**नातथादृष्ट्युपदेशात्**=जाठराग्निरूपतयोपास्यत्वोपदेशात् । **असंभवाच्च**=केवलस्य जाठराग्नेस्त्रैलोक्यशरीरत्वाद्यसंभवाच्च । किं च ॥ यत एनं 'स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष' इति वाजसनेयिनः निरुपाधिकपुरुषशब्दवाच्यमधीयते । अतोऽपि परमेश्वर एव वैश्वानर इति युक्तमित्यर्थः ॥

सू ॥ **अत एव न देवता भूतं च** ॥२८॥ **अत एव**=यतोऽयं वैश्वानरस्त्रैलोक्यशरीरकः पुरुषशब्दवाच्यश्च अत एव । **न देवताग्निर्नापि भूताग्नि**रित्यर्थः ॥

इह परमेश्वरस्य जाठराग्निरूपतयोपास्यत्वेनाग्निशब्दवाच्यत्वे सिद्धे तद्योजनाभेदानाचार्यान्तराभिमतान्दर्शयति—सू ॥ **साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः** ॥ २९ ॥ अग्रनयनादियोगेनाग्निशब्दस्य परमेश्वरे साक्षाद्वृत्तिसंभवात्सामानाधिकरण्याविरोधस्सुसाध इति जैमिनिरुवाचेत्यर्थः ॥

सू॥ **अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः** ॥३०॥३१॥ उपासकबुद्ध्यारोहार्थमपरिच्छिन्नस्यापि तस्य द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तप्रदेशविशेषपरिच्छिन्नत्वमुच्यते इत्याश्मरथ्यः ।

सू॥**अनुस्मृतेरिति बादरिः**॥ द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तस्य मूर्धादिपादान्तावयवत्वकल्पना **अनुस्मृतेः**=ब्रह्मप्राप्त्यर्थमाप्रायणमनुवर्तनीयध्यानरूपबुद्धिस्स्तये इति बादरिः । अत्राद्धेतोर्वसतीतिवत्फलस्य हेतुत्वविवक्षया सूत्रे पञ्चमीनिर्देशः ॥

सू ॥ **संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति** ॥३२॥ उपासकस्योरःप्रभृतीनाम् 'उर एव वेदि' रित्यादिना वेद्यादित्वकल्पनं विद्याङ्गभूतायाः प्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वकल्पनार्थमिति जैमिनिर्मन्यते । **तथा हि दर्शयति**='अथ य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति' इति श्रुतिर्दर्शयति इत्यर्थः ।

सू ॥ **आमनन्ति चैनमस्मिन्** ॥ ३३ ॥ तैत्तिरीयाः **एनं**=परमेश्वरम् । **अस्मिन्**=उपासकशरीरे । प्राणाहुतिवेलायां भोक्तृतया 'शिवो मा विशाप्रदाहाय ' 'प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्' इति **चामनन्ति** । सकलाचार्यमतेन न्यायेन प्राणाग्निहोत्रेण परमेश्वर एवाराध्य इति सिद्धम् ॥ इति ॥ **अस्मिन्पादे त्रयस्त्रिंशत्सूत्राणि** ॥ ३३ ॥ **अधिकरणानि नव** ॥ ९ ॥

रामानुजमते ॥ सू ॥ **वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात्** ॥२५॥ विषयवाक्यं समानमेव । किमयं वैश्वानरः परमात्मेति शक्यनिर्णयः उत नेति संशयः । वैश्वानरशब्दस्य जाठराग्नौ महाभूततृतीये देवताविशेषे परमात्मनि च वैदिकप्रयोगदर्शनात् अस्मिन्प्रकरणे सर्वेषां लिङ्गोपलब्धेश्च अशक्यनिर्णय इति पूर्वः पक्षः । 'को न आत्मा किं ब्रह्म इति' सर्वेषां जीवानामात्मभूतं ब्रह्म किमिति प्रक्रमात् उत्तरत्र 'आत्मानं वैश्वानर' मिति ब्रह्मशब्दस्थाने सर्वत्र वैश्वानरशब्दप्रयोगाच्च वैश्वानरात्मा सर्वेषां जीवानामात्मभूतं परं ब्रह्मेति विज्ञायत इति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु, वैश्वानरशब्दनिर्दिष्टः परमात्मा अनेकार्थसाधारणस्यापि तस्यास्मिन्प्रकरणे सर्वात्मत्वादिभिः परमात्मासाधारणैर्विशेषणैर्विशेष्यमाणत्वात् । विशेष्यत इति विशेषः ॥

सू ॥ **स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति** ॥२६॥ इतिशब्दः प्रकारवचनः । **स्मर्यमाणं**=प्रत्यभिज्ञायमानम् । इत्थं प्रत्यभिज्ञायमानं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं रूपं वैश्वानरस्य परमात्मत्वे लिङ्गं स्यात् इत्यर्थः । अनुमीयतेऽनेनेति अनुमानम् । अन्येषामेतदधिकरणसूत्राणामर्थः श्रीकण्ठमतान्न भिद्यते प्रायशः । अन्तिमसूत्रार्थस्तु भिद्यते मनाक् । यथा ॥ सू ॥ **आमनन्ति चैनमस्मिन्** ॥ ३३ ॥ **एनं**=परमपुरुषं द्युभ्वादिदेहं वैश्वानरम् । **अस्मिन्**=उपासकदेहे प्राणाग्निहोत्रेणाराध्यत्वाय 'तस्य ह वा एतस्य वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजा' इत्यादिना **आमनन्ति हि** । उपासकमूर्धादिपादान्ता एव द्युप्रभृतयः परमपुरुषस्य मूर्धाद्य इति प्राणाग्निहोत्रवेलायामनुसंधेया इत्यर्थः । **अस्मिन्नपि मते सूत्राणि त्रयस्त्रिंशत्** । **अधिकरणानि तु षट्** । इति विशेषः ॥

आनन्दतीर्थमते, ॥ सू ॥ **वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात्** ॥ २८ ॥ 'यस्त्वेतमेव' मित्यादिछान्दोग्यवाक्यमेव विषयः । अत्र वैश्वानरादिशब्दवाच्योऽग्निर्वा विष्णुर्वेति संशयः । 'अयमग्निर्वैश्वानरः' 'तद्यत्प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम्' 'येनेदमन्नं पच्यते' इत्याद्यग्निवैश्वानरश्रुतिहोमाधारत्वपक्तृत्वादिलिङ्गैर्लोकप्रसिद्ध्यग्निसूक्तादिष्वस्याविरोधात्पत्तेश्च वैश्वानरादिशब्द-

वाच्योऽग्निरेवेति पूर्वः पक्षः । 'आत्मानं वैश्वानर' मित्यात्मविशेषणात् 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥' इति स्मृतिसमाख्यानात् उदाहृतप्रकरणलिङ्गादिभ्यस्सर्वेषां पदानां विष्णावेव मुख्यवृत्तित्वस्य सिद्धान्तितत्वात् सर्वत्र तत्तच्छब्दानां तत्तदन्तर्यामिपरत्व...दिनो: तत्तत्स्थत्वानुसरणेन सूक्तव्यवस्थोपपत्तेश्च वैश्वानरादिशब्दवाच्यो विष्णुरेवेति सिद्धान्तः ॥ सूत्रार्थस्तु, वैश्वानरः='यस्त्वेत' मित्यादिवाक्यगतवैश्वानरादिशब्दवाच्यो विष्णुरेव । नत्वग्निः । कुतः । साधारणशब्दविशेषात्=अग्निविष्ण्वोस्साधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य 'आत्मानं वैश्वानर' मिति श्रुतात्मशब्देन विशेषितत्वादित्यर्थः ।

॥ सू ॥ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥२५॥ इति स्मर्यमाणं='अहं वैश्वानरो भूत्वे'ति स्मृत्युक्तं विष्णोर्वैश्वानरत्वम् । अनुमानं=वैश्वानरविद्यायाः गीतोक्तभगवत्परत्वस्यानुमापकम् । स्यात्=भवेदित्यर्थः ॥

॥ शब्दादिभ्यइत्यादि ॥ २६ ॥ चशब्दो युक्तिसमुच्चायकः । शब्दादिभ्यः=अग्निशब्दहोमाधिकरणत्वलिङ्गात् । अन्तःप्रतिष्ठानात्=पाचकत्वेन शरीरान्तरावस्थानाच्च । नेति चेत्=वैश्वानरो न विष्णुः किंतु अग्निरेवेति चेन्न । कुतः । तथादृष्ट्युपदेशात्=अग्न्यादिनामलिङ्गकर्मवत्त्वेन उपासनोपदेशात् । किंचात्रोक्तात्मब्रह्मत्वादीनामग्न्यादावसंभवाच्च वैश्वानरो विष्णुरेव । अपि च । यतः छन्दोगाः एनं=वैश्वानरम् । पुरुषविधं=पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यनारायणसमानगुणकमेव । अधीयते=अभिदधति । अतोऽपि विष्णुरेवेत्यर्थः । चशब्देन पुरुषसूक्तस्य विष्णुपरत्वं बहुप्रमाणसिद्धमिति सूचितम् ॥

॥ अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥ अत एव=निरवकाशात्मशब्दादिहेतोरेव । देवता=अग्न्यादिरूपा । भूतं च=तदभिमन्यमानतेजोभूतं च । न=वैश्वानरशब्दवाच्यं न भवति ।

॥ सू ॥ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥ साक्षात्=मुख्यवृत्त्या । अपि=ब्रह्मणोऽग्न्यादिशब्दवाच्यत्वेऽपि । अविरोधम्=अज्ञानादिनिमित्तान्तरेण अग्न्यादौ तत्तच्छब्दविरोधाभावं जैमिनिराचार्यो वक्तीत्यर्थः ।

॥ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥ अभिव्यक्तेः=अग्न्यादिषु ब्रह्मोपास्तौ कृतायां तेषु ब्रह्मणोऽभिव्यक्तेः तत्तन्निमित्तोऽग्न्यादिसूक्तनियम इत्याश्मरथ्याचार्यो मन्यत इत्यर्थः ॥

॥ सू ॥ अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥ अनुस्मृतेः=तत्तत्सूक्ताद्युपासकैरग्न्यादिष्वेव ब्रह्मणोऽनुसंधानाद्धेतोः अग्न्यादिसूक्तव्यवस्थेति बादरिर्वक्तीत्यर्थः ॥

॥ सू ॥ संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३१ ॥ हि=यस्मात् तं यथा इतिहि=प्रसिद्धा श्रुतिः । तथा दर्शयति यथा जैमिनिमतं तथा प्रतिपादयति । तस्माज्जैमिनिः स्तोत्रयनुकूलश्रुत्यनुसारेण संपत्तेः अग्न्यादिसूक्तोपासकानामग्न्यादिप्राप्तिहेतोस्तद्विवक्षया सूक्तादिनियम इत्याहेत्यर्थः ।

॥ आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥ चकारश्शङ्कानिवर्तकः । यस्मात् एनं विष्णुमग्न्यादावामनन्ति तत्स्थतया 'योऽग्नौ तिष्ठ'न्नित्याद्याः श्रुतयः प्रतिपादयन्ति । तस्मात् कथमग्न्यादिषु विष्णूपास्त्या अग्न्यादिप्राप्तिर्भवतीति शङ्का निवृत्ता । अग्न्यादिशब्देन तत्स्थभगवत्प्राप्तेरेवाभिप्रेतत्वादित्यर्थः ॥ अस्मिन्मते सूत्राणिद्वात्रिंशत् ॥ ३२ ॥ अधिकरणानि सप्त ॥७॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां वैश्वानराधिकरणम् ॥७॥

यं प्रासूत विशुद्धशीलमनघं वृद्धाम्बिकाख्या सती
यं मृत्युंजयशर्मणो बुधमणेर्भाग्यं विदुः साधवः ।
वाधूलान्वयजन्मनोऽस्य सुधियो हालास्यनाथाह्वय-
स्येयं सत्कृतिरेधतामिह चतुर्भाष्यानुगा चन्द्रिका ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायामाद्येऽध्याये समन्वयाभिख्ये ॥ पूर्तिं द्वितीय आगादनधिकविस्पष्टलिङ्गकः पादः ॥
श्रीकण्ठाचार्यमते भगवत्पादीयभाष्यरीत्या तु । अस्पष्टलिङ्गवाक्योपास्यब्रह्मावबोधकः प्रोक्तः ॥
रामानुजमतरीत्या त्वस्फुटजीवादिलिङ्गको गदितः । आनन्दतीर्थसन्मतरीत्याभिहितश्च लिङ्गपाद इति ॥

इति हालास्यनाथकृतौ सूत्रार्थचन्द्रिकायां प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १-२ ॥

शिवाभ्यां नमः ।

श्रीकण्ठाचार्यकृतौ

ब्रह्ममीमांसाभाष्ये

प्रथमस्याध्यायस्य

अथ तृतीयः पादः ।

अथ द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

इह पादे स्पष्टास्पष्टब्रह्मलिङ्गानां वेदान्तवाक्यानां विचारः, प्रसङ्गात् अधिकारिनिरूपणं च क्रियते—

॥ सू० ॥ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

'यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुः '(मुण्ड० २.२.) इति अस्य विषयः श्रूयते मुण्डकोपनिषदि ॥ अत्र श्रुतौ द्युभ्वाद्याधारतया श्रूयमाणः परमेश्वरः अन्यो वेति संशयः ॥ एवंसति परमेश्वरादन्यो वायुरेव द्युभ्वाद्याधार इति गम्यते; 'वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति' (बृह. ५.७) इति श्रुतौ तस्य सर्वाधारत्वप्रसिद्धेः ॥ इति प्राप्ते ब्रूमः—

शिवार्कमणिदीपिकायाम्

अथ प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

येषु विषयवाक्येषु श्रुतानां ब्रह्मलिङ्गानां पूर्वपक्षे न ब्रह्मलिङ्गत्वाक्षेपः नाप्यन्यत्रान्वयसमर्थनं किं तु विचारणीय एव धर्मिण्यन्वयः तद्विरोध्यब्रह्मलिङ्गप्राबल्योपपादनेन तत्समर्पकशब्दानां यथाकथञ्चिद्ब्रह्मणि योजनामात्रं तानि स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि प्रथमपादे विचारितानि । येषु श्रुतानां तेषां ब्रह्म....येन तल्लिङ्गत्वाक्षेपः विचारणीय एव धर्मिण्यन्वयश्च तान्यनतिस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि ब्रह्मापलापान्यान्वयरहितपूर्वपक्षविषयत्वसाम्यात् तदनन्तरं द्वितीयपादे विचारितानि । येषु श्रुतानां तेषां पूर्वपक्षे ब्रह्मलिङ्गत्वानाक्षेपेण ब्रह्मानपलापेन चान्यान्वयसमर्थनं तानि ब्रह्मापलापरहितपूर्वपक्षविषयत्वसाम्यादिदानीं विचार्यन्त इति पादार्थभेदः सङ्गतिश्च।।सू।।द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥ 'यस्मिन्द्यौ'रिति मन्त्रे सप....द्युपृथिव्यादीनामाधारत्वेन श्रूयमाणः परमेश्वरो वायुर्वेति संशयं दर्शयति–अत्रेति । परमेश्वरकोटेरात्मश्रुतिर्बीजमिति स्पष्टम् । पूर्वपक्षकोटे'रमृतस्यैष सेतु'रित्यनेन द्युभ्वाद्याधारस्य परमेश्वरान्यत्वप्रतीतिर्बीजमित्येतत्परमेश्वरादन्यो वेति पूर्वपक्षकोटिप्रदर्शनेन सूचितम् । तत्प्रतीतिमुपजीव्यैव पूर्वपक्षयति–एवं सतीति । 'अमृतस्य सेतु' रित्यनेन द्युभ्वाद्याधारः परमेश्वरादन्यः प्रतीयते । अमृतशब्दो ह्यनादिमुक्तस्य परमेश्वरस्य वाचक इति निर्णीतमन्तर्याम्य-

धिकरणे। सोऽत्र 'यस्मिन्द्यौ'रिति मन्त्रात्पूर्वं 'तदेतत्सत्यममृत'मिति ततः पश्चा'दानन्दरूपममृतं यद्विभाती'ति परमेश्वरे प्रयुक्तश्च। तस्य सेतुरिव सेतुः परतीरस्य सेतुरिव तस्यायं प्रापयितेति हि तदर्थः। एवं परमेश्वरादन्यत्वेन सिद्धोऽयं द्युभ्वाद्याधारो वायुरिति युक्तम्। स खल्वर्चिरादिमार्गे पर्वविशेषतया तत्प्राप्तिहेतुः। यद्यपि देवतान्तराणामपि तत्र पर्वत्वमस्ति तथापि 'वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ती'ति श्रुत्यन्तरे वायोर्द्युभ्वाद्याधारत्वप्रसिद्धेर्वायुरेवायम्। एवं 'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चे'त्यत्रा'यं च लोकः परश्च लोक' इति वायुविषयश्रुत्यन्तरार्थप्रत्यभिज्ञां स्फुटीकर्तुमेव सूत्रे लाघवार्थं दिवाद्यायतनमिति वक्तव्ये द्युभ्वाद्यायतनमित्युक्तम्। एवं च सर्वाधारत्वप्रसिद्धेः परमेश्वरसाधारण्येऽप्यर्चिरादिमार्गपर्वभूतदेवतान्तरव्यवच्छेदहेतुत्वेनोपादानान्न पूर्वपक्षहेतुत्वासम्भवदोषशङ्कावकाशः। यद्वा। अर्चिरादिमार्गपर्वभूतदेवतान्तरव्यवच्छेदहेतुत्वेन भाष्ये सर्वाधारत्वप्रसिद्धिर्नोपन्यस्ता। 'अमृतस्यैष सेतु'रित्यनेनैव परमेश्वरपरिग्रहशङ्काया इव तत्परिग्रहशङ्काया अपि व्यवच्छेदसिद्धेः। तेन हि सेतुवत्साक्षात्प्रापकत्वं लक्ष्यते। सम्भवदन्तरङ्गसादृश्यत्यागायोगात्। तद्यद्यप्यर्चिरादिमार्गप्रविष्टादित्याधस्तनपर्वभावेन वायोर्न सम्भवति। तथापि 'तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयती'ति श्रुत्युक्तामानवपुरुषभावेन सम्भवत्येव। अमानवपुरुषो हि वायोरेव रूपविशेषः। बृहदारण्यके 'क्व पारिक्षिता अभव'न्निति विद्यासहिताश्वमेधानुष्ठातॄणां प्राप्यलोकप्रश्ने ब्रह्माण्डाद्बहिरेतेषां प्राप्यलोकमभिप्रेत्य तद्गमनार्थं 'तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाश' इति ब्रह्माण्डछिद्रमुक्त्वा 'तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत् तान्वायुरात्मनि धृत्वा तत्रागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनोऽभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशंसे'ऽति तेन ब्रह्माण्डछिद्रमार्गेण ब्रह्माण्डाभिमानिना प्रजापतिनाश्वमेधिकचित्याग्निरूपसुपर्णतां प्राप्तेन समर्पितानां तेषां वायुरेव साक्षाद्ब्रह्माण्डाद्बहिस्स्थितं परमाकाशरूपं लोकं प्रापयितेत्युक्तत्वात्। एवं च साक्षात्परमेश्वरप्रापकत्ववर्णनेनैव देवतान्तरपरिग्रहशङ्काया अपि व्यवच्छेदसिद्धेः सर्वाधारत्वप्रसिद्धिवर्णनं द्युभ्वाद्याधारत्वश्रवणस्य केवलं वायावुपपादनार्थमेव। एवमुपक्रमोपसंहारैकमत्येन परमेश्वरस्य प्रापको वायुर्मन्त्रप्रतिपाद्य इति स्थिते 'तमेवैकं जानथे'त्येतत्परमेश्वरोपासनासु गत्यनुस्मरणसिद्धये साक्षात्परमेश्वरप्रापको वायुरेक एवानुसन्धातव्यः न तु ततोऽधस्तनाः आतिवाहिका इत्येवंपरं योज्यम्। इतरव्यवच्छेदस्य सजातीयविषयत्वस्वारस्यात्। अत एव गृहमेधीयेष्टौ श्रूयमाणस्या'ज्यभागौ यजती'ति वाक्यस्य दार्शपूर्णमासिकाङ्गेषु सर्वेष्वप्यतिदेशतः प्राप्तेष्वाज्यभागयोरपि प्राप्तत्वेन तद्विधायकत्वायोगात् आज्यभागव्यतिरिक्ताङ्गजातपरिसङ्ख्यारूपत्वमिति गृहमेधीयाधिकरणोक्तपञ्चमपक्षरीत्या तस्यां श्रुतस्य 'अग्नये स्विष्टकृते समवद्यती'त्यस्यापि सङ्ख्यारूपत्वमङ्गीकृत्य कृत्वाचिन्तारूपेण प्रवृत्ते तद्व्यवहितानन्तराधिकरणे आज्यभागवाक्यस्य आज्यभागसजातीययागान्तरप्रतिषेधकत्ववत्स्विष्टकृद्वाक्यस्य स्विष्टकृत्सजातीयद्रव्यप्रतिपत्तिरूपप्राशित्रादिप्रतिषेधकत्वमुक्तम्। आत्मशब्दस्तु वायुदेवतायाश्चेतनत्वादुपपन्नः। मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादिकं तु द्युभ्वाद्याधारप्रापणीयामृतशब्दोक्तपरमेश्वरविषयत्वकल्पनादुपपन्नमेवेति पूर्वपक्षाभिप्रायः। द्युभ्वाद्याधारः परमेश्वरः। आत्मशब्दात्। आत्मशब्दो हि रूढ्या चेतनमभिदधानो

परमेश्वर एव द्युभ्वाद्यायतनं, तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इत्यात्मशब्दात् ॥ सूत्रात्मनो वायोरप्यात्मशब्दवाच्यत्वे को दोष इत्यत आह—

॥ सू ॥ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च ॥ २ ॥

'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्। तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति।' (मुण्ड. ३.१) 'यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय। तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम्।' (मुण्ड. ३.२.८) इति पुण्यापुण्यप्रवृत्तनामरूपविनिर्मुक्तानां मुक्तानां प्राप्यतया व्यपदेशाच्चायं परमेश्वर एव।

योगेन व्याप्तिमप्याह। 'आप्लृ व्याप्तौ' वितिधातोर्मनिन्प्रत्यये बाहुलके दकारे च सति तन्निष्पत्तेः। एवं च 'य आत्मनि तिष्ठ'न्नित्यादिप्रयोगात् तस्य रूढ्या जीवसाधारण्येऽपि योगरूढ्युभयानुग्रहलाभात् परमेश्वरे तस्य स्वारस्यमिति ततस्स एव द्युभ्वाद्याधार इति युक्तमित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तयति–परमेश्वर एवेति। सूत्रे योगरूढिभ्यामात्मशब्दस्य परमेश्वरासाधारण्यद्योतनार्थस्तत्र स्वशब्दादिति स्वशब्दप्रयोगः। स्वस्य परमेश्वरस्यासाधारणशब्दादित्यर्थः। 'नन्वमृतस्यैष सेतु' रित्यतः परमेश्वरान्यत्वप्रतीत्यनुसारेण रूढिमात्रं परिगृह्य आत्मशब्दः सूत्रात्मनि वायौ नेतुं युक्तः। 'अत सातत्यगमने' इति धातोर्मनिन्प्रत्यये दीर्घे च सति योगोऽपि वा तत्र सम्भवतीति शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति—सूत्रात्मन इति ॥ सू ॥ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च ॥ २ ॥ यदा पश्य इति। नन्वस्मिन्मन्त्रद्वये मुक्तप्राप्यत्वव्यपदेशो मा भूत् द्युभ्वाद्याधारविषयः किं त्वमृतविषयोऽस्त्विति चेदुच्यते। तस्यामृतविषयत्वेऽपि तत्प्राप्तिर्विद्वत्पदोपात्तज्ञानफलत्वेन विवक्षितेति तावदभ्युपगन्तव्यम्। 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति (पा० ३-२-१२६) सूत्रतस्तत्र शत्रादेशस्य वसोर्हेत्वर्थत्वात्। तथा च तत्र मन्त्रद्वये ज्ञानस्य परमेश्वरप्रापयितृत्वप्रतिपादनादिहापि तदेव प्रतिपाद्यमित्युन्नीयते। अत्र प्रतिपाद्य एव ज्ञानस्य परमेश्वरप्रापकत्वे तस्य पुण्यपापविधूननानामरूपविमोक्षपूर्वकत्वरूपविशेषसमर्पकत्वेनैकविषयत्वे सम्भवति तत्र ज्ञानस्य प्रापकत्वमुच्यते इह ज्ञानविषयस्येति वरूप्यकल्पनायोगात्। 'अरा इव रथनाभौ' वित्यस्मिन्नेतदनन्तरमन्त्रे 'ओमित्येवं ध्यायथात्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्ता'दिति ध्यानरूपज्ञानस्यैव तत्प्रापकत्वस्य वर्ण्यमानत्वाच्च। सम्भवति चा'मृतस्यैष सेतु'रित्यत्रैष इत्यस्य प्रकृतज्ञानविषयपरामर्शित्वमिव प्रकृतज्ञानपरामर्शित्वमपि। 'श्येनेनाभिचरन्यजेत यथा वै श्येनो निपत्यादत्त एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते अभिमन्थति स हिङ्कारो धूमो जायते स प्रस्तावः अपोऽश्नाति तन्नेवाशितं नेवानशित'मित्यादिषु सर्वनाम्नामाख्यातोपात्तक्रियापरामर्शित्वस्यापि दर्शनात्। तथा च 'अमृतस्यैष सेतु' रित्यत्र द्युभ्वाद्याधारस्यामृतशब्दोक्तपरमेश्वरान्यत्वप्रतीत्यसिद्धेरन्योपासनयान्यप्राप्त्युक्तेरनाञ्जस्येन प्राप्योपास्ययोरमृतद्युभ्वाद्याधारयोरैक्यावसायनान्मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादेरमृतविषयत्ववादेऽपि द्युभ्वाद्याधारविषयत्वमेव पर्यवस्यतीति भावः। प्राप्यतया व्यपदेशाच्चेति। उक्तरीत्यैतन्मन्त्रप्रतिपाद्यप्राप्योपास्ययोरैक्यावगमे सत्यत्रत्यान्मुक्तप्राप्यत्वव्यपदेशात् 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' 'शिव एको ध्येयः शिवंकरस्सर्वमन्यत्परित्यज्ये'तिश्रुत्यन्त-

कथमेतद्वायोः संभवति ? परमेश्वरात्मक एव वायुः सूत्रात्मा, पारमेश्वरीष्वष्टासु मूर्तिष्वेकत्वात्। ततो न वायुरिति निर्णयः।

रप्रसिद्धसर्वेतरज्ञेयान्तरविमोकपूर्वकज्ञेयत्वव्यपदेशात् 'नानुध्यायाद्बहून् शब्दान्वाचो विग्लपनं हि त'दितिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धवागन्तरविमोकपूर्वकज्ञेयत्वव्यपदेशाच्चायं द्युभ्वाद्याधारः परमेश्वरोऽवसीयत इति हेतुत्रयमस्यैव सूत्रस्यार्थान्तरभूतं चकारेण समुच्चीयते। द्युभ्वाद्याधारत्वमपि वायोर्न सम्भवतीत्याह—कथमिति। अयमिति पदाद्विशेषणत्वेन प्रतीतं द्युभ्वाद्याधारत्वमेतत्पदेन परामृश्यते। ननु 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्र'मित्यादिश्रुत्यन्तरे वायोस्तत्प्रसिद्धमित्यत आह–परमेश्वरात्मक इति।ततश्च पारमेश्वरमेव द्युभ्वाद्याधारत्वं तन्मूर्तिभूते वायौ व्यपदिष्टं तत्रेति भावः। अत एव तलवकारिणामुपनिषदि परमेश्वरबलायत्तेन दैत्यविजयेन दृप्तान्देवान्दर्पापनोदेनानुग्रहीतुं तेषां दृष्टिगोचरे यक्षरूपेण प्रादुर्भूते परमेश्वरे क एष इति जिज्ञासया देवैस्तत्समीपं प्रेषितो वायुः कस्त्वं तव किं बलमिति तेन पृष्टो वायुरहं मम त्रैलोक्यमपि चालयितुं बलमस्तीत्युक्त्वा तेनेदं चालयेति पुरस्तान्निहितं तृणं स्वीयेन सर्वेणापि प्रयत्नेन चालयितुं न शशाकेति श्रूयते 'ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्य' इत्यादिखण्डे। तस्माद्द्युभ्वाद्याधारो न वायुरित्युपसंहरति–तत इति। स्यादेतत्। माभूदयं वायुः। प्रधानं तु स्यात्। तथाहि–'यस्मिन्द्यौ'रित्यादिमन्त्रे द्युभ्वाद्याधारत्वस्यानुवादेनापेक्षिता प्राप्तिरानुमानिकी ग्राह्या। न तु श्रुत्यन्तरलब्धा। आनुमानिकी हि प्राप्तिश्श्रौतप्राप्तेश्शीघ्रतरा। अनुमानस्य प्रत्यक्षमात्रापेक्षा श्रुतेर्व्युत्पत्तिग्रहादावुभयापेक्षेत्यनुमानतः श्रुतेः श्रुतितः श्रौतलिङ्गस्येव विलम्बितप्रवृत्तिकत्वात्। ततश्च सर्वोपादानतया द्युभ्वाद्यायतनत्वेनानुमानगम्यं प्रधानमेव'यस्मिन्द्यौ'रित्यादिनानूद्यत इति मन्त्रोपक्रमस्य तावत्प्रधान एव स्वारस्यमवगम्यते। तथौपसंहारिकस्य सेतुशब्दस्यापि। स हि 'षिञ्बन्धन' इति धातोर्व्युत्पन्नो बन्धनहेतुमाचष्टे। न च बन्धनहेतुमात्रं जलबन्धनहेतुमात्रं वा तदर्थः। घटोदरनिस्सरज्जलबन्धनहेतुमधूच्छिष्टादेरपि तदर्थत्वप्रसङ्गात्। किंतु पारावारमध्यवर्तित्वविशेषितो जलबन्धनहेतुस्तदर्थ इत्यभ्युपगन्तव्यम्। तस्मादिह लक्षकेण सेतुशब्देन पारवत्त्वमेव लक्षयितुमुचितम्। सहजत्वाच्छब्दार्थैकदेशत्वाच्चान तु प्रापकत्वम्। कादाचित्कत्वात् शब्दार्थबहिर्भूतत्वाच्च। पारवत्त्वं तु प्रधानस्यैवास्ति न ब्रह्मणः। ननु पारवत्त्वलक्षणायाममृतस्य सेतुरिति कथमन्वेति। न खल्वमृतस्य सेतुरित्यन्वयोऽभ्युपगम्यते किं त्वमृतस्यैष इति। तावन्मात्रेण 'तस्येदम्' (पा०४. ३—१२०)इति सूत्रेणैव षष्ठ्यन्तपदवाच्यसम्बन्धित्वमुच्यते। सेतुशब्देन त्वमृतपदानन्वितेनैव पारवत्त्वं लक्ष्यत इति। एवं चोपक्रमोपसंहारानुसारेण प्रतर्दनाधिकरणनयान्मध्यपातिन्यात्मश्रुतिः 'अन्या वाचो विमुञ्चथे'त्युक्तिश्च नेतव्या। कथम्। आत्मशब्दो देहपरः। 'आत्मा जीवे धृतौ देह'इत्यभिधानकोशदर्शनात्। एवं च द्युभ्वाद्यायतनं प्रधानमेकमेव युष्माकं देहं जानीध्वं स्थूलशरीररूपदेहान्तरविषया देहत्ववाचो विमुञ्चथेति। एतदुक्तं भवति। देहविविक्तात्मज्ञानार्थं देहो मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यः। देहस्तु न स्थूलो विवक्षितः। आगमापायिनस्ततो विवेकस्य सुज्ञानत्वात्। किं त्वव्याकृतदेहः सूक्ष्मो विवक्षितः। यदनुबन्धादनादिरयं संसारः प्रवर्तत इति। तस्मात्प्रधानं द्युभ्वाद्याधार इति युक्तम्। जीवो वा स्यात्। मनःप्राणसम्बन्धश्रवणात्। न च, जीवस्य मनःप्राणैरुपकरणो-

॥ सू ॥ नानुमानमतच्छब्दात् प्राणभृच्च ॥ ३ ॥

अनुमानगम्यं प्रधानमेव द्युभ्वाद्यायतनं, तस्य सर्वोपादानत्वात् इति न वाच्यम्; अतच्छब्दादात्मशब्दात्।

पकरणिभावसम्बन्ध एव प्रसिद्धो नाश्रयाश्रयिभावः। इह त्वाश्रयाश्रयिभाव एव प्रतीयते। द्युपृथिव्यन्तरिक्षैराश्रयाश्रयिभाववाचकेनैवोतशब्देनोपात्तत्वात् ओतशब्दस्वारस्याच्चेति वाच्यम्। जीवोपकरणानां तेषां जीवादृष्टायत्तोत्पत्तिस्थितिकत्वेन तदाश्रितत्वव्यपदेशोपपत्तेः। 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश। प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मे'ति मुण्डक एवाग्रे मनसः प्राणानां चाणुत्वलिङ्गोपस्थापितजीवाश्रयत्वप्रतिपादनाच्च।अत एव जीवः प्राणभृदिति व्यवह्रियते। एवं च जीवे द्युपृथिव्याद्यायतनत्वव्यपदेशोऽपि युज्यते। दिवादीनां तददृष्टायत्तत्वात्। 'यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पित'मिति भूमविद्यायां तस्य सर्वाधारत्वप्रसिद्धेश्चेति शङ्काद्वयनिराकरणार्थं सूत्रम्—सू ॥ नानुमानमतच्छब्दात् प्राणभृच्च ॥ ३ ॥ प्रधानविषये शङ्कां दर्शयति–अनुमानगम्यमिति।परिहारांशं व्याचष्टे–अतच्छब्दादात्मशब्दादिति। आत्मशब्दो हि न स्वरूपेण प्रधानं वक्ति। नापि शरीरत्वेन। शक्तिग्राहकाभावात्। न चाभिधानकोशश्शक्तिग्राहकः। चेतनवाचिन आत्मशब्दस्य तत्तादात्म्याभिमानविषये शरीरे लक्षणया प्रयोगोपपत्तौ तादृक्प्रयोगदर्शनमूलानामद्यतनाभिधानकोशानां न्यायविरुद्धशक्तिकल्पनायामसामर्थ्यात्। एवं 'तमेवैकं जानथ अन्या वाचो विमुञ्चथे'ति श्रवणमपि श्रुत्यन्तरप्रत्यभिज्ञाद्यनुसारेण परमेश्वरविषयत्वादतच्छब्दः। प्रधानपरत्वकल्पनायां 'तमेवैकं जानथे'त्यादिक'मपशवो वा अन्ये गो अश्वेभ्यः पशवो गो अश्वा' इतिवदर्थवादमात्रं स्यात्। प्रसिद्धशरीरेष्वशरीरत्ववादस्य गवाश्वव्यतिरिक्तपशुष्वपशुत्ववादस्येव बाधितत्वात्। परमेश्वरपरत्वे तु भूतार्थवादो भवति।तदुपासनस्यात्यन्तचित्तैकाग्र्यसाध्यत्वेन विषयान्तरत्यागस्यापेक्षितत्वात्। अथर्वशिखायां तदुपासने ब्रह्मादिसकलदेवतान्तरत्यागस्य विहितत्वात्। एवं 'यस्मिन्द्यौ'रित्यादिरप्यतच्छब्द एव। यत्तु द्युभ्वाद्यायतनत्वं प्रत्यक्षमात्रापेक्षानुमानप्रापितमेवानुवदितुं युक्तं न तु प्रत्यक्षानुमानसापेक्षशब्दप्रापितमित्युक्तं तदयुक्तम्। शब्दानां व्युत्पत्तिवेलायामर्थग्राहिमानान्तरापेक्षत्वेऽपि तत्प्रतिपादनवेलायां तदपेक्षत्वाभावेन विलम्बासिद्धेः। अन्यथा 'गामानये'त्यादिवाक्यानामसन्निकृष्टार्थविषयाणां प्रत्यक्षसाचिव्याभावेन गवानयनादिप्रतिपादकत्वाभावप्रसङ्गात् प्रधानस्यापि 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हर'इत्यादिश्रुतिगम्यत्वेनानुमानगम्यत्वाभावाच्च। साङ्ख्यानुमानस्य तर्कपादे दूषयिष्यमाणत्वात्। न च वाच्यं श्रुतिप्रापितद्युभ्वाद्याधारत्वं प्रधानेऽप्यस्ति' अक्षरब्राह्मणे 'यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदतः पृथिव्या'इत्यारभ्या'काश एव तदोतं च प्रोतं चे'ति श्रवणादिति। 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतना' इत्यादिश्रुतिप्राप्तनिरपेक्षाधारानुवादकत्वे सम्भवति सापेक्षाधारानुवादकत्वकल्पनायोगात्। एव'ममृतस्यैष सेतु' रित्यप्यतच्छब्द एव।तत्र'एष' इत्यस्य 'तदा विद्वा'नित्याद्यनुसारेण

---

(१) 'अतच्छब्दात् तद्वाचकशब्दाभावात्' इति पाठान्तरम्।

(२) शांकरमाध्वभाष्यरीत्या तु, 'नानुमानमतच्छब्दात्' इत्यन्तमेकं सूत्रम्। 'प्राणभृच्च' इति सूत्रान्तरमिति बोध्यम्॥

न प्राणभृज्जीवश्च, अनुपपत्तेरिति ॥

॥ सू ॥ भेदव्यपदेशात् ॥ ४ ॥

अत्रेश्वरस्य जीवाद्भेदो व्यपदिश्यते—'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया
शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ।'

प्रकृतज्ञानपरामर्शितायास्समर्थितत्वात् सेतुपदे च तदनुसारेणैव च प्रापकत्वलक्षणाया वक्त-
व्यत्वात् । अत्राधिकरणे बहिरङ्गाप्येकवाक्यत्वयोग्यशब्दान्तरानुसारिण्येव लक्षणा ग्राह्येति
व्यवस्थापितत्वात् । भाष्ये 'आत्मशब्दा'दित्यनेनैते सर्वेऽ'प्यतच्छब्दा' दिति सौत्रपदस्यार्थत्वे-
नोपलक्षिताः । जीवपक्षं दूषयति–न प्राणभृदिति । अनुपपत्तेरिति । अणौ जीवे मुख्य-
स्य द्युभ्वाद्याधारत्वस्येतरपरित्यागेन ज्ञेयत्वस्येतरपरित्यागेन तज्ज्ञानादमृतप्राप्तेर्द्युभ्वाद्याधार-
त्वोपयोगितया व्याप्त्यर्थस्यात्मशब्दस्य चानुपपत्तेरित्यर्थः ।अनेनैते जीवपक्षेऽप्यतच्छब्दा इत्यु-
क्तं भवति । 'अतच्छब्दात्' इत्यभक्षवदवधारणगर्भः समासः । तथा च तद्व्यतिरिक्तस्यैव
प्रतिपादकात्तस्मिन्ननुपपन्नाच्छब्दादिति तस्यार्थ इत्यभिप्रेत्य तल्लब्धार्थो 'ह्यनुपपत्ते'रित्यनेन
दर्शितः । स्यादेतत् ।'एषोऽणुरात्मे'त्यग्रिममन्त्रप्रदर्शितजीवविषयमनःप्राणाधारत्वप्रत्यभिज्ञा-
नाद्द्युभ्वाद्याधारो जीवः प्रतीयते । न च तत्रात्मशब्दानुपपत्तिः ।'प्रणवो धनुश्शरो ह्यात्मा ब्रह्म
तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवे'दिति पूर्वमन्त्रे तत्रैवात्मशब्दस्य प्रयु-
क्ततयात्रापि तस्य तादर्थ्यस्यैव युक्तत्वात् । न च तज्ज्ञानादमृतत्वप्राप्त्यनुपपत्तिः शङ्क्या ।
'मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय । तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा
आनन्दरूपममृतं यद्विभाती'त्यग्रिममन्त्रे तद्विज्ञानस्य ब्रह्मदर्शनहेतुत्वोक्त्या तद्द्वारा तत्प्रा-
प्तिहेतुत्वोपपत्तेः । 'धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं संदधीत । आयम्य त-
द्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विध्ये'दिति व्यवहितपूर्वमन्त्रे च देहस्थौल्यादिवि-
शिष्टतया भासमानस्य जीवस्योपासनया देहादिविवेकदार्ढ्यापादनेन तनूकरणोक्तेश्च। एवं च
तस्येतरपरित्यागेन ज्ञेयत्वोक्तिरपि तत्रोपपन्ना । ध्यानरूपाया उपासनाया विजातीयप्रत्यय-
तिरस्कारगर्भत्वात् । एवं पूर्वापरमन्त्रगतशब्दार्थप्रत्यभिज्ञानबलाज्जीवो मन्त्रप्रतिपाद्य इति नि-
श्चिते तत्रैव द्युभ्वाद्याधारत्वमपि नेतव्यम् । न चानेकमन्त्रपरामर्शसापेक्षशब्दार्थप्रत्यभिज्ञानु-
सारेणोपक्रमगतसप्तमीश्रुतिप्राप्तं लिङ्गमन्यथा नेतुमयुक्तमिति शङ्क्यम् । सत्यसङ्कल्पे मुक्त-
जीवे स्वसङ्कल्पवशेन मुख्यस्यापि द्युभ्वाद्याधारत्वस्योपपत्तेरित्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्
—सू ॥ भेदव्यपदेशात् ॥ ४ ॥ ननु 'समाने वृक्ष' इति मन्त्रस्यायमर्थः । समान एकस्मि-
न्वृक्षे वृक्षवद्वृश्चनार्हस्वभावे शरीरे निमग्नः पांसुपुञ्जनिमग्नो जलकण इव तदविवेकमाप-
न्नोऽत एव तद्गतदोषानात्मीयत्वेनाभिमन्यमानः पुरुषो जीवः अनीशया अनैश्वर्येण तद्दो-
षनिराकरणाशक्त्या शोचति । यदा जुष्टं भक्त्या सेवितं स्वस्मादन्यं परमेश्वरं पश्यति तदा
वीतशोकस्सन्नस्य परमेश्वरस्य महिमानं सत्यसङ्कल्पत्वाद्यैश्वर्यरूपम्। इति एति । इण्गताविति-
धातोर्लटि गुणाभावः। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् । 'अनीशयेत्यत्र' भावार्थे 'गुरोश्च हल' (पा०
३. ३. १०३ सू.)इत्यकारप्रत्ययान्त ईशाशब्दः। अत्र यथा जीवाद्भेदेन परमेश्वरो निर्दिष्टः

(१) 'रूपत्वात्' इति च पाठः ।

(मुण्ड. २.२.) इति । अतः स्वतः परमेश्वर एव द्युभ्वाद्याधारः ॥

॥ सू ॥ प्रकरणात् ॥ ५ ॥

एवं तद्गतभेदप्रतियोगित्वेन जीवोऽपि निर्दिष्ट एव । एवमुभयोर्निर्दिष्टत्वाविशेषे परमेश्वर
एव द्युभ्वाद्याधार इत्यत्र किं विनिगमकं 'तमेवैकं जानथ' 'जुष्टं यदा पश्यती'त्युभयत्रापि
ज्ञेयतया निर्दिष्टत्वं विनिगमकमिति चेन्न । 'शरं ह्युपासानिशितं सन्दधीत' 'तद्विज्ञानेन
परिपश्यन्ति धीराः' 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य' इति पूर्वापरमन्त्रेषु जीवस्यापि ज्ञेयत-
या निर्देशदर्शनादित्याशङ्क्याह–स्वतःपरमेश्वर इति । अयमाशयः । 'समाने वृक्ष' इति
मन्त्रे ईशशब्देन प्रकरणोपपदादिसङ्कोचकरहितेन स्वतस्सिद्धनिरतिशयैश्वर्यशाली परमेश्वरो
निर्दिष्टः । जीवस्तु तत्प्रसादाधेयसत्यसङ्कल्पत्वादितदैश्वर्यैकदेशशाली । एवंरूपाद्भेदव्यपदे-
शात् परमेश्वर एव द्युभ्वाद्याधार इति युक्तम् । अनादिसिद्धपरमैश्वर्यस्यैवानादिसिद्धद्युभ्वा-
द्याधारत्वोपाधिकत्वादिति । ननु 'यस्मिन्द्यौ'रित्येतन्मन्त्रसमनन्तराम्नाते 'अरा इव रथना-
भौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमान' इति मन्त्रे प्रकृतं द्युभ्वाद्याधारमा-
त्मानं 'स एष' इति परामृश्य तस्य हृदयान्तस्सञ्चरणमुच्यते । तथा हि—अरनाभिन्यायेन
यत्र नाडीनां संहतत्वं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धं तद्यत्रेत्यनूद्यते । प्रसिद्धं तु श्रुत्यन्तरेषु 'हृता नाम
हृदयस्य नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्त' इत्यादिषु हृदय एव तत् ।
अतो यच्छब्दापेक्षिततच्छब्दाध्याहारेण तस्य हृदयस्यान्तस्सञ्चरतीति लभ्यते । परब्रह्मणः
शिवस्य लीलामङ्गलविग्रहेण कैलासादिषु प्रसिद्धोऽपि सञ्चारो हृदये न प्रसिद्धः। किं त्वन्त-
र्यामितया तत्रावस्थानमात्रं प्रसिद्धं 'य आत्मनि तिष्ठन्नि'त्यादिश्रुतिषु।अत एव सूत्रकारोऽपि
'स्थानादिव्यपदेशाच्च' (ब्र० १.२.१४.सू)'अवस्थितेरिति काशकृत्स्न'(ब्र० १.४.२२.सू)
इत्यन्तर्यामितया तत्रावस्थानमात्रमेव व्यवहरति न तु सञ्चारम् । तस्मादशक्यसङ्घटनं
ब्रह्मणि हृदयान्तस्सञ्चरणं जीवे त्वणौ तत्सुघटम्।तथैव बहुधा जायमानत्वमपि। यद्यप्यैच्छि-
कविग्रहपरिग्रहेण तदुपाधिकं जायमानत्वं ब्रह्मण्यपि कथञ्चित्सम्पादयितुं शक्यं तथापि 'ब-
हुधा जायमान' इत्यत्र 'लक्षणहेत्वोः क्रियाया'(पा० ३.२१.२७. सू.)इति प्रथमासमानाधि-
करणशानज्विधायकसूत्रानुसारेण यो जायते सोऽन्तस्सञ्चरतीत्यन्तस्सञ्चरणक्रियालक्षण-
त्वेनोपन्यस्तं जननं प्रसिद्धतरं जीवगतमेव ग्राह्यम् । प्रसिद्धतरस्यैव लक्षणत्वात् । तस्मादन-
न्तरमन्त्रश्रुतहृदयान्तस्सञ्चरणबहुधाजायमानत्वलिङ्गबलेन पूर्वापरसन्दर्भसन्निधापितजीववि-
षयमन्त्रान्तरगतशब्दार्थप्रत्यभिज्ञानभूयस्त्वबलेन च मन्त्रोपक्रमगतश्रुतिसमर्पितमप्येकं द्युभ्वा-
द्याधारत्वलिङ्गं बाध्यमिति तदौपचारिकं नेतव्यमित्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—सू. ॥
प्रकरणात् ॥ ५ ॥ प्रकरणमिदं मुण्डकोपनिषदि 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञात' इत्युपक्रममा-
रभ्यासमाप्ति बहुतरश्रुतिलिङ्गादिनियमितं भूतयोनेरक्षरस्य परब्रह्मणः । तदेत 'दृश्यत्वादिगु-
णक' (ब्र० १. २. २१. सू) इत्यधिकरण एव व्यवस्थापितम् । तथा च प्राकरणिकपूर्वापर-
मन्त्रगतानि ब्रह्मविषयाणि बहूनि श्रुतिलिङ्गानि समनन्तरमन्त्रगतलिङ्गद्वयापेक्षया बलवन्ति ।
ते च लिङ्गे हृदयेषु योगिदृश्यसूक्ष्मरूपव'त्यजायमानो बहुधा विजायत' इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धै-
च्छिकविग्रहपरिग्रहरूपबहुविधजननवति परब्रह्मणि परमशिवेऽप्युपपद्येते । प्राकरणिकशब्दा-

'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते (मुण्ड. १. १.) इति परस्य खल्विदं प्रकरणम् । अतश्च परमेश्वरः ॥

र्थप्रत्यभिज्ञाश्च सन्निहितशब्दार्थप्रत्यभिज्ञातो बलीयस्यस्सन्ति च । प्राकरणिकेषु 'यस्सर्वज्ञस्सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि । दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठितः । 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः' 'यस्मिन्लोका निहिता लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः । न वेदैतत्परं ब्रह्म धाम यत्रैवं निहितं भाति शुभ्र'मित्यादिमन्त्रेषु प्रकरणिनि ब्रह्मण्यप्यात्मशब्दो लोकाद्याश्रयत्वप्रतिपादनं च । अतः प्रकारणानुसार्येवास्य मन्त्रस्यार्थो ग्राह्य इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—अथ परेति । ननु यद्यस्मिन्नधिकरणे भूतयोन्यधिकरणप्रसिद्धमक्षरप्रकरणमविचलमास्ते कथं तदन्तर्गते मन्त्रे वाय्वादिपरत्वपूर्वपक्षोत्थानं वायुलिङ्गादिकं ब्रह्मप्रकरणाद्बलीय इति । अस्ति खल्वस्मिन्नेव ब्रह्मप्रकरणे श्रुतिलिङ्गादिनियमितान्यविषयस्तत्र तत्र मन्त्रः । यथा 'काली कराली च मनोजवा चे'ति मन्त्रो होमकालानुसन्धेयाग्निजिह्वाविषयः । यथा वा 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः' इत्यादिर्जीवविषयः । एवं 'यस्मिन्द्यौरि'ति मन्त्रोऽयं ब्रह्मप्रकरणगतोऽपि वायुलिङ्गादिबलादन्यविषयः स्यादिति । ननु तर्हि 'काली कराली' त्यादिमन्त्रान्तरवदयमपि कश्चन मन्त्रोऽन्यविषयोऽस्तु । तावता ब्रह्मप्रकरणस्य किं हीयते । यदर्थोऽस्य ब्रह्मविषयत्वप्रसाधनप्रयासः । न चास्य मन्त्रस्य ब्रह्मपरत्वप्रसाधनेनाक्षरविद्यायामेतन्मन्त्रप्रतिपाद्यः कश्चिदपूर्व उपास्यगुणविशेषादिर्लभ्यते । अक्षरे जगदाश्रयत्वगुणस्य इतरपरित्यागस्य च प्राकरणिके 'यस्मिँल्लोका निहिताः' 'तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि'इत्यादिमन्त्रान्तरैर्लभ्यत्वात् । 'अन्या वाचो विमुञ्चथे'त्यस्य 'तमेवैकं जानथे'त्येवकारप्रतिपाद्यविषयान्तरपरित्यागार्थलभ्यतद्विषयशास्त्रालोचनपरित्यागानुवादकत्वे तत्र विद्यायां कस्य चिदतिशयस्यालाभात् । न च सिद्धान्ते प्रधानस्यानभ्युपगमात् प्रधानपूर्वपक्षनिराकरणार्थमधिकरणं स्यादिति वाच्यम् । ब्रह्मप्रकरणगतस्य मन्त्रस्य प्रधानपरत्वेऽपि तत्परतन्त्रप्रधानस्यैव सिद्धिरिति सिद्धान्तानभिमतस्वतन्त्रप्रधानसिद्ध्यप्रसङ्गात् परतन्त्रप्रधानस्येहा 'क्षरात्परतः पर'इत्यत्राक्षरपदेनेव श्वेताश्वतरतैत्तिरीयोपनिषदोरजामन्त्रेणेव च 'यस्मिन्द्यौ' रिति मन्त्रेणापि प्रतिपादने विरोधाभावादिति चेत् उच्यते । वायुपूर्वपक्षे 'तमेवैकं जानथे' त्यनेनाक्षरविद्याङ्गभूतायां गत्यनुस्मृतावातिवाहिकदेवतासु वायुरेक एव स्मर्तव्यो नार्चिरादय इति लभ्यते । सिद्धान्ते तु विद्यान्तरवदर्चिरादयोऽपि स्मर्तव्या इत्यस्ति फलभेदः । प्रधानजीवपूर्वपक्षौ तु दृष्टान्तार्थौ यथा ह्यतच्छब्दाद्द्युभ्वाद्याधारो न प्रधानं न वा जीव एवं न वायुरपीति । यत्र कचिद्विषयवाक्यान्तरे ब्रह्मपरत्वनिर्णयोपयोगिनो न्यायविशेषस्य व्युत्पादनार्थौ वा प्रधानजीवपूर्वपक्षौ । ननु ब्रह्मप्रकरणा 'यस्मिन्द्यौ'रिति मन्त्रप्रतिपाद्यं ब्रह्मैव न तु जीव इत्ययुक्तम् । ब्रह्मण एव जीवरूपत्वात् । मुण्डकस्यापि 'कस्मिन्नु खलु विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती'त्युपक्रमेण 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्युपसंहारेण च ब्रह्मजीवाभेदे तात्पर्यावसायात् । 'समाने वृक्ष' इति मन्त्रे तयोर्भेदव्यपदेशस्त्वसिद्धः । अन्यदीयस्य महिम्नोऽन्येन कथमपि प्राप्तुमशक्यतया 'अस्य महिमानमिति'इत्यस्याज्ञानतिरोहितब्रह्मभावाविर्भावपरत्व एव साङ्गत्यात् । तत्र 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीश' मित्यस्य पूर्वार्धे देहात्मभ्रमेण शोकवत्तयोक्तं स्वात्मानं यदा देहादन्यमीशं ब्रह्माभिन्नं च पश्यतीत्येवमर्थ-

॥ सू ॥ स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ६ ॥

'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ।' इति जीवस्य कर्मफलादनमुक्त्वा अनश्नत एव दीप्यमानस्याभिधानाच्च । तस्मादर्थान्तरभूतः परमेश्वर एव द्युभ्वाद्यायतनमिति निर्णयः ।

परत्वोपपत्तेरित्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—सू ॥ स्थित्यदनाभ्यां च ॥६॥ 'भेदव्यपदेशा' दिति व्यवहितं सूत्रमिहानुवर्तते । ततश्चायं सूत्रार्थः । 'द्वा सुपर्णे'ति मन्त्रे 'तयोरन्य'इ'त्यनश्नन्नन्य' इति च जीवब्रह्मणोरेव परस्परभेदो व्यपदिश्यते । स चात्त्यनश्नन्नभिचाकशीतीत्यत्तृत्वानशनस्थितिरूपपरस्परविरुद्धधर्माभ्यामुपपादनपूर्वकमेव व्यपदिश्यते । तस्मादुपपत्तिरूपतात्पर्यलिङ्गोपबृंहितभेदव्यपदेशात् संसारिणोऽर्थान्तरभूत एव परमेश्वरः प्रकरणप्रतिपाद्य इति तत्प्रकरणात् स एव द्युभ्वाद्याधार इति युक्तमित्येवं सूत्रार्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे—द्वा सुपर्णेत्यादिना । सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं विशिष्टशिवाद्वैतरूपे सविशेषाद्वैत एवोपपन्नम् । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती' त्येतत् ब्रह्मसदृशो भवतीत्येतदर्थकमिति भाष्य एव तत्रतत्रोपपादितम् । 'अस्य महिमानमिती'त्येतदपि सोपपत्तिकभेदव्यपदेशानुसारेण सदृशमहिमावाप्तिपरं द्रष्टव्यम् । 'यदा पश्यः पश्यत' इत्यनन्तरमन्त्रे तत्साम्यापत्तेः कथ्यमानत्वात्तदनुसारेण 'एषोऽणुरात्मे' त्यग्रिममन्त्रे 'तस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मे'त्यस्य विभुवदाचाररूपतत्साम्यप्राप्तेर्विवक्षितत्वाच्च । अधिकरणार्थमुपसंहरति—इति निर्णय इति । अत्र यद्यपि प्राग्ब्रह्मपरतया निर्णीते मुण्डके स्पष्टान्येव ब्रह्मलिङ्गानि । तथापि द्युभ्वाद्याधारो वायुः प्रधानं जीवो वा तेन तज्ज्ञानेन वा प्राप्ये ब्रह्मण्यमृतशब्दोदिते प्राकरणिकसर्वधर्मान्वय इति पूर्वपक्षकरणादस्पष्टब्रह्मलिङ्गता । इहा'मृतस्यैष सेतु'रित्यत्र केनचित्प्रकारेण सेतुशब्दावलम्बेन पूर्वपक्षे निरस्तेऽपि 'परमतस्सेतून्मानसम्बन्धे'(अ० ३. २. ३०. सू.) त्यधिकरणे प्रकारान्तरेण तदवलम्बनः पूर्वपक्षः करिष्यत इति न पौनरुक्त्यम् ॥ ॥ इति द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू० । द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च ॥ २ ॥ नानुमानमतच्छब्दात् प्राणभृच्च ॥ ३ ॥ भेदव्यपदेशात् ॥ ४ ॥ प्रकरणात् ॥ ५ ॥ स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ६ ॥

द्युपृथिव्याद्यायतनं युक्तं वायुरिति तल्लिङ्गात् । सर्वाधारत्वगुणः श्रुतो हि सूत्रात्मनस्तस्य ॥ ५१ ॥
आत्मश्रुतेर्विमुक्तप्राप्यत्वश्रवणतश्च शिव एव । अत एव न प्रधानं जीवो वा तद्भिदापदेशाच्च ॥ ५२ ॥

इति द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ सू ॥ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥ नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥ प्राणभृच्च ॥ ४ ॥ भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥ प्रकरणात् ॥ ६ ॥ स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

भगवत्पादमते, द्वितीयपादे अस्पष्टब्रह्मलिङ्गानां वाक्यानां प्रायश उपास्यत्वेन ब्रह्मणि समन्वयं प्रतिपाद्य अधुना तादृशानामेव वाक्यानां ज्ञेयत्वेन ब्रह्मणि समन्वयं प्रतिपादयितुं तृतीयपादोऽयमारभ्यते—अस्य 'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः' इति [illegible] एकवाक्यं विषयः । अत्र द्युभ्वादीनामोतत्वेन किंचिदायतनं प्रतीयते । तत्किं प्रधानमुत वायुरुत जीव आहोस्विद्ब्रह्मेति संशयः । 'अमृतस्यैष सेतु' रिति षष्ठ्या भेदनिर्देशात् सेतुत्वश्रवणात् जलविधारकमुख्यसेतोर्ग्रहणासंभवाद्गौणसेतौ ग्राह्ये मुख्यसेतुत्वविनाभूतपारवत्त्वगुणवत एव ग्राह्यत्वात् कारणस्य प्रधानस्यायतनत्वोपपत्तेश्च स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानं वा, 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्र'मित्यादिना वायोरपि विधारणत्वश्रवणात् वायुर्वा भोक्तुर्जीवस्य भोग्यप्रपञ्चायतनत्वोपपत्तेर्जीवो वा द्युभ्वाद्यायतनं भवितुमर्हति न ब्रह्म इति पूर्वः पक्षः । 'तमेवैकं जानथ आत्मान'मित्यात्मशब्दश्रवणात् विधारणत्वमात्रस्य सेतुश्रुत्या विवक्षितत्वात् मुक्तप्राप्यत्वव्यपदेशात् प्रधानादिप्रतिपादकशब्दाभावाच्च 'सिनोति बध्नाती'ति व्युत्पत्त्या सेतुशब्दस्य विधारकत्वस्यैवार्थस्य लाभात् 'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' 'अन्या वाचो विमुञ्चथ'इति विहितयोरात्मज्ञानवाग्विमोचनयोरेवामृतत्वसाधनत्वात्सेतुश्रुत्या संकीर्तनमित्यङ्गीकाराद्वा द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैवेति सिद्धान्तः ॥ सूत्रार्थस्तु द्यौश्च भूश्च द्युभ्वौ । द्युभ्वावादी यस्य तत् **द्युभ्वादि** । द्यौःपृथिव्यन्तरिक्षमित्येवमात्मकमित्यर्थः । **तस्य आयतनम्**=अधिष्ठानं ब्रह्मैव । कुतः । **स्वशब्दात्**=स्वस्य परब्रह्मणो वाचको य आत्मशब्दः 'तमेवैकं जानथ आत्मान'मिति श्रुतस्तस्मादित्यर्थः ।

द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—**सू ॥ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्** ॥ २ ॥ मुक्तैरुपसृप्यं मुक्तोपसृप्यम् । भावप्रधानोऽयं निर्देशः । 'तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्य'मिति ब्रह्मणोऽविद्यातत्कार्यसकलानर्थोच्छेदद्वारा मुक्तप्राप्यत्वस्य व्यपदिश्यमानत्वादतो द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥

सिद्धान्तमभिधाय प्रधानपक्षं निषेधति—**सू ॥ नानुमानमतच्छब्दात्** ॥ ३ ॥ अनुमीयत इत्यनुमानं=सांख्यपरिकल्पितं प्रधानं न द्युभ्वाद्यायतनम् । कस्मात् । **अतच्छब्दात्**=तस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः शब्दः । न तच्छब्दः अतच्छब्दः । तस्मात् प्रधानप्रतिपादकशब्दस्येहाश्रवणात् प्रत्युत तद्विपरीतचेतनप्रतिपादकस्य 'यस्सर्वज्ञस्सर्ववि'दित्यादेश्शब्दस्य श्रवणादित्यर्थः ॥

ननु तर्हि शारीरोऽस्तु द्युभ्वाद्यायतनं तस्य चेतनत्वादियोगादित्याशंक्याह—**सू ॥ प्राणभृच्च** ॥ ४ ॥ प्राणभृत्=शारीरोऽपि न द्युभ्वाद्यायतनम् । कुतः । **अतच्छब्दादेव**=शारीरस्य सर्वज्ञत्वासंभवात्तस्साधारण आत्मशब्दोऽतच्छब्द एव ॥

शारीरनिरासे हेत्वन्तरमाह त्रिभिः सूत्रैः—**सू ॥ भेदव्यपदेशात्** ॥ ५ ॥ तमेवैकं जानथे'ति ज्ञातृज्ञेयभावेन जीवपरयोर्भेदेन व्यपदिश्यमानत्वादित्यर्थः । **सू ॥ प्रकरणात्** ॥ ६ ॥ 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञात'मित्युपक्रमात् ब्रह्मण एवेदं प्रकरणम् । न हि शारीरज्ञानात्सर्वविज्ञानं भवति । तस्मात् प्रकरणादपि न शारीर इत्यर्थः ॥

॥ सू ॥ **स्थित्यदनाभ्यां च** ॥ ७ ॥ 'द्वा सुपर्णे'तिमन्त्रे 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति'इत्यौदासीन्येन स्थितिः परमात्मनो निर्दिश्यते । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ती'त्यदनं शारीरस्य । अतः स्थित्यदनाभ्यां न शारीरो द्युभ्वाद्यायतनम् । अपि तु परं ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते, अस्मिन्पादे स्पष्टास्पष्टब्रह्मलिङ्गानां वाक्यानां विचारः प्रासङ्गिकमधिकारिनिरूपणं च क्रियते ॥ **सू ॥ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्** ॥ १ ॥ विषयवाक्यपूर्वपक्षादिकं प्रायः पूर्ववत् । द्युभ्वाद्याधारः परमेश्वरो वा अन्यो वेति संशये 'वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ती'ति श्रुतौ तस्य सर्वाधारत्वस्य श्रूयमाणतया वायुरेव द्युभ्वाद्याधार इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु 'तमेवैकं जानथ आत्मान'मित्यात्मशब्दश्रवणात् मुक्तानां प्राप्यतया व्यपदेशाच्चायं परमेश्वर एवेति ॥ सूत्रार्थस्तु **द्युभ्वाद्यायतनं** परमेश्वर एव । कुतः । **स्वशब्दात्**=स्वस्य परमेश्वरस्यासाधारणशब्दात् । तस्य रूढ्या जीवसाधारण्येऽपि योगरूढ्युभयानुग्रहलाभात्परमेश्वरे तस्यैव स्वारस्यमित्याशयः॥

सूत्रात्मनो वायोरपि आत्मशब्दवाच्यत्वे को दोष इत्यत आह—**सू ॥ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च** ॥ २ ॥ 'यदा पश्य'इत्यादौ पुण्यपापप्राकृतनामरूपविनिर्मुक्तमुक्तप्राप्यत्वव्यपदेशस्य श्रूयमाणतया एतादृशस्य द्युभ्वाद्याधारत्वस्य वायावसंभवात् सूत्रात्मनस्तस्य अष्टासु मूर्तिष्वेकतमत्वेन परमेश्वरात्मकत्वाच्च न वायुरिति निर्णयः । पारमेश्वरमेव द्युभ्वाद्याधारत्वं तन्मूर्तिभूते वायौ व्यपदिष्टं तत्रेति भावः ॥

'यस्मिन्द्यौ'रिति मन्त्रोपक्रमोपसंहारिकसेतुशब्दानुसारेण द्युभ्वाद्याधारत्वस्य सर्वोपादाने प्रधाने प्रतीयमानतया अनुमानगम्यं प्रधानं द्युभ्वाद्याधारः स्यात् मनःप्राणसंबन्धश्रवणात् दिवादीनां जीवादृष्टायत्तत्वेन द्युपृथिव्याद्यायतनत्वव्यपदेशस्यापि तत्रोपपत्तेर्जीवो वा स्यादिति शङ्काद्वयं निराकरोति—**सू० ॥ नानुमानमतच्छब्दात्प्राणभृच्च** ॥ ३ ॥ शाङ्करभाष्यभाष्ययोस्तु 'अतच्छब्दा'दित्यन्तमेकं सूत्रम् । 'प्राणभृच्च'इति सूत्रान्तरमिति विशेषः । अनुमानगम्यं प्रधानं न द्युभ्वाद्यायतनं भवितुमर्हति । कुतः । अतत्प्रतिपादकानामात्मशब्दादीनां श्रवणादित्यर्थः । तथा अणौ जीवे मुख्यस्य द्युभ्वाद्याधारत्वस्येतरपरित्यागेन ज्ञेयत्वस्य इतरपरित्यागेन तज्ज्ञानादमृतप्राप्तेर्द्युभ्वाद्याधारत्वोपयोगितया व्याहृत्यर्थस्यात्मशब्दस्य चानुपपत्तेर्न जीवोऽपि द्युभ्वाद्यायतनं भवति इत्यर्थः । 'अतच्छब्दा'दित्यब्भक्षवदवधारणगर्भः समासः । तथा च तद्व्यतिरिक्तस्यैव प्रतिपादकात्तस्मिन्ननुपपन्नाच्छब्दादिति तस्यार्थ इत्यभिप्रेत्य तल्लभ्यार्थो हि अनुपपत्तेरित्यनेन श्रीकण्ठाचार्यैर्दर्शितः । अनेनैते जीवपक्षेऽप्यतच्छब्दार्था इति दर्शितं भवति ॥

पूर्वापरमन्त्रगतशब्दार्थप्रत्यभिज्ञानबलाज्जीवस्य मन्त्रप्रतिपाद्यत्वप्रतीत्या जीव एव द्युभ्वाद्याधारोऽस्तु इत्याशंक्य परिहरति—**सू० ॥ भेदव्यपदेशात्** ॥ ४ ॥ 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥'इति मन्त्रे प्रकरणोपपादिसंकोचकरहितेन ईशशब्देन स्वतस्सिद्धनिरतिशयैश्वर्यशालिनः परमेश्वरस्य तत्प्रसादाधेयसत्यसंकल्पत्वादितदैश्वर्यैकदेशशालिनो जीवस्य च भेदव्यपदेशात्परमेश्वर एव द्युभ्वाद्याधार इत्यर्थः ॥ प्रकरणादपि परमेश्वर एव द्युभ्वाद्याधार इत्याह—**सू० ॥ प्रकरणात्** ॥ ५ ॥ 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत'इति परस्य ह्यिदं प्रकरणम् । अतश्च परमेश्वर एव द्युभ्वाद्याधारः ॥ ननु ब्रह्मप्रकरणात् 'यस्मिन्द्यौ'रितिमन्त्रप्रतिपाद्यं ब्रह्मैव न तु जीव इत्युक्तं ब्रह्मण एव जीवरूपत्वादित्याशंक्याह—**सू० ॥ स्थित्यदनाभ्यां च** ॥ ६ ॥ 'भेदव्यपदेशा' दिति व्यवहितसूत्रमिहानुवर्तते। ततश्चायं सूत्रार्थः । 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥' इति मन्त्रे 'तयोरन्य' इति 'अनश्नन्नन्य' इति च जीवब्रह्मणोरेव परस्परभेदः 'अत्ति अनश्नन्नभिचाकशीति' इत्यत्तृत्वानशनस्थितिरूपपरस्परविरुद्धधर्माभ्यामुपपादनपूर्वकमेव व्यपदिश्यते । तस्मादुपपत्तिरूपतात्पर्यलिङ्गोपबृंहितभेदव्यपदेशात् संसारिणोऽर्थान्तरभूत एव परमेश्वरः प्रकरणप्रतिपाद्य इति तत्प्रकरणात्स एव द्युभ्वाद्याधार इति भावः ॥

रामानुजमते, सू० ॥ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥ विषयवाक्यं पूर्ववत् । अत्र द्युभ्वादीनामायतनं किं जीवः उत परमात्मेति संशयः । मनःप्रभृतीन्द्रियाधारत्वश्रुतेः उत्तरत्र नाडीसंबन्धाज्जायमानत्वश्रुतेश्च जीव इति पूर्वः पक्षः । निरुपाधिकात्मत्वामृतसेतुत्वयोः परमात्मधर्मयोः श्रवणात् 'सन्ततं सिराभिस्तुलं पद्मा कोशसन्निभम्' 'अजायमानो बहुधा विजायते' इत्यादिषु परमात्मनोऽपि नाडीसंबन्धबहुधाजायमानत्वादेः श्रूयमाणत्वाच्च परमात्मैव द्युभ्वाद्याधार इति सिद्धान्तः ।

सू० ॥ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च ॥ २॥ 'तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय' इत्यादिषु 'पुण्यपापे विधूय' नामरूपाद्विमुक्त' इति च बन्धान्मुक्तस्य प्राप्यतया व्यपदेशाच्चायं परमात्मा ॥

॥ **सू० ॥ नानुमानमतच्छब्दात्प्राणभृच्च** ॥ ३ ॥ **आनुमानम्**=अनुमानगम्यं प्रधानम् । यथा **अतच्छब्दात्** तद्वाचिशब्दाभावात् तदिह न गृह्यते तथा **प्राणभृद**पीत्यर्थः । अतश्चायं परमात्मा ॥

सू० ॥ भेदव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥ **प्रकरणात्** ॥ ५ ॥ **स्थित्यदनाभ्यां च** ॥६॥ एषां सूत्राणामार्थवर्णनप्रक्रिया श्रीकण्ठमतवदेवेति न पुनः प्रपञ्च्यते ॥

आनन्दतीर्थमते, सू० ॥ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥ विषयवाक्यं समानमेव । अत्रोक्तं द्युभ्वाद्यायतनं 'रुद्रो वा प्रधानं वा वायुर्वा जीवो वा विष्णुर्वेति संशयः । 'रुद्रो वाव लोकाधारः' 'प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकः' 'प्राणेश्वरः कृत्तिवासाः पिनाकी' 'मनो वै रुद्र ओतं च प्रोतं चे'ति श्रुत्यन्तरेषु द्युभ्वाद्यायतनत्वमनःप्राणाधारत्वादीनां श्रूयमाणत्वात् रुद्रो वा,'यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते''आकाश एव तदोतं च प्रोतं चे'ति श्रुत्यन्तरसमाख्यानात्प्रधानं वा 'अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः''स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमान'इति जायमानत्वलिङ्गाज्जीवो वा,'वायुर्वाव'इत्यादिषु वाय्वादिसमाख्यानाद्वायुर्वा स्यात् । जायमानत्वलिङ्गस्य कथमपि विष्णावसंभवेन तत्सहिताया वाय्वादिसमाख्याया जीवपक्षस्य च बलवत्त्वेन 'रुद्रः कृत्तिवासाः पिनाकी 'इति बहुरुद्रलिङ्गसत्त्वेन तेषां विष्णौ पर्यवसानासंभवेन च न विष्णुरिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु 'तमेवैकं जानथ आत्मान' मित्यात्मशब्दात् 'अमृतस्यैष सेतु' रिति मुक्तप्राप्तत्वव्यपदेशात् रुद्रादीनां प्रापकशब्दाभावात् 'सोऽन्तकस्य रुद्रस्य प्राणरूपस्य प्राणनायकस्य ईशो यो हरिः'रुजं द्रावयते यस्माद्रुद्रस्तस्माज्जनार्दनः । पिबन्ति ये नरा नाकं मुक्तास्संसारसागरात् । तदाधारो यतो विष्णुः पिनाकीति ततः श्रुतिः । कृत्यात्मकमिदं देहं यतो वस्ते प्रवर्तयन् । कृत्तिवासास्ततो देवो विरिञ्चिश्च विरेचनात् ।' इत्यादिश्रुतिस्मृतिदर्शनेन रुद्रादिसमाख्यानां विष्णौ बाधकाभावात् 'अजायमानो बहुधा विजायते' इत्यादिश्रुत्या 'किं तु निर्दोषचैतन्यसुखाभिख्यां स्वकां तनुम् । प्रकाशयति यैवेयं जनिर्विष्णोर्न चान्यथा ।' इति स्मृत्या च विष्णोः प्रादुर्भावलक्षणाया घटजीवादिविलक्षणाया जनेः सिद्धत्वाच्च द्युभ्वाद्यायतनं विष्णुरेवेति । सूत्रार्थस्तु **द्युभ्वाद्यायतनं** विष्णुरेव । कुतः । **स्वशब्दात्**=स्वशब्दगृहीतब्रह्मवाचकात्मशब्दादित्यर्थः ।

अथ भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

मुक्तप्राप्यतयेह प्रतिपादितस्य परमेश्वरस्य प्राप्तिप्रयोजनं निरतिशयसुखं दर्शयति—

॥ सू० ॥ भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ७ ॥

छान्दोग्ये 'भूमैव सुखम्' इत्युक्त्वा भूम्नः स्वरूपमाह 'यत्र नान्यत् पश्यति

सङ्गतिं दर्शयन्नुत्तराधिकरणमवतारयति—मुक्तेति । द्युभ्वाद्याधारस्य परमेश्वरत्वे मुक्तोपसृप्यत्वं हेतुतयोक्तं तदनुपपन्नम् । न खलु मुक्तानां परमेश्वरोपसर्पणं प्रजानां राजोपसर्पणमिव विषयभोगलिप्सया सम्भवति । सकलविषयभोगविरक्तानामेव मुक्तावधिकाराङ्गीकारादित्याशङ्क्य स्वतस्तस्य निरतिशयानन्दरूपतयैव मुक्तप्राप्यत्वमिति तदुपपादयितुमुत्तराधिकरणमारभ्यत इत्यर्थः। अनेनाक्षेपिकी पूर्वाधिकरणसङ्गतिर्दर्शिता भवति॥ सू० ॥ भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥७॥ छन्दोगोपनिषदि श्रुतं भूमलक्षणं विषयत्वेनोदाहरन् मुक्तोपसृप्यत्वनिर्वहणोपयोगितया करिष्यमाणतदर्थविवरणोपयोगितया च निरतिशयानन्दस्य तल्लक्षणमिति भूमशब्दो धर्मिपर इति च ज्ञापयितुमाह—भूमैव सुखमित्युक्त्वेति। भूमशब्दो हि बहुत्ववाची बहुशब्दादिमनिचि ' बहोर्लोप ' इति (पा०–६–४–१५८) सूत्रेण प्रकृतिप्रत्ययविकारे च सति तन्निष्पत्तेः ' प्रशंसा भूमलिङ्गसमवायात् ' ' अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ' (ब्र० १–३–७–सू०) 'सम्भूयेव सुखानि चेतसि परं भूमानमातन्वते' इत्यादिप्रयोगाच्च । बहुत्वं चात्र वैपुल्यं न सङ्ख्याविशेषः । बहुशब्दस्य ' बहुषु बहुवचन ' (पा० १–४–२१ सू०) मित्यादौ सङ्ख्यायामिव 'अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति य' इत्यादौ वैपुल्येऽपि प्रयोगदर्शनादिह चा 'थ यदल्पं तन्मर्त्य' मिति बहुत्वसङ्ख्यायुक्तस्याप्यल्पस्य भूमप्रतियोगित्वेनोपादानात् पूर्वत्र नामादिभ्योऽधिकसङ्ख्याहीनेषु वागादिषु 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' 'आकाशो वाव तेजसो भूया' नित्यादौ बहुशब्दनिष्पन्नभूयश्शब्दप्रयोगदर्शनाच्च । वैपुल्यं चात्र गुणोत्कर्षरूपं न परिमाणविशेषरूपम् । पूर्वत्र वाङ्मनस्सङ्कल्पचित्तध्यानविज्ञानबलादिषूत्तरोत्तरगुणोत्कर्षाभिप्रायेणैव भूयश्शब्दप्रयोगदर्शनात् सुखशब्दसामानाधिकरण्याच्च । उत्कर्षापकर्षरूपं हि सुखतारतम्यं प्रसिद्धं न परिमाणविशेषरूपम्। वैपुल्याश्रयधर्मिपर्यन्तश्चायं भूमशब्दः न वैपुल्यमात्रपरः । 'अथ यदल्पं तन्मर्त्य' मिति तत्प्रतियोगिनोऽल्पशब्देन निर्देशात् उत्त-

---

सू० ॥ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥२॥ द्युभ्वाद्यायतनं न विष्णोरन्यः । किंतु विष्णुरेव । कुतः। मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्= भावप्रधानोऽयम् । द्युभ्वाद्यायतनस्य वस्तुनो'ऽमृतस्यैष सेतु'रिति मुक्तप्राप्यत्ववचनात्तस्य चान्यत्रायोगादित्यर्थः ॥

सू० ॥ नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥ अनुमानमानुमानमिति वा । अनुमानसिद्धप्रामाण्ययुतपाशुपताद्यागमैः सर्वाश्रयतया कल्पितं रुद्रप्रधानादिकं न द्युभ्वाद्यायतनम् । कुतः । अतच्छब्दात्=भस्मधरोग्रत्वादितच्छ्रुतिलिङ्गाद्यभावादित्यर्थः ॥

सू० ॥ प्राणभृच्च ॥ ४ ॥ जीवोऽप्यत एव न द्युभ्वाद्यायतनमित्यर्थः ॥

सू० ॥ भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥ 'अन्यमीश'मिति जीवेशयोर्भेदोक्तेः न तयोरैक्यमित्यर्थः ।

सू० ॥ प्रकरणात् ॥ ६ ॥ अन्यमित्यादेर्विष्णुप्रकरणत्वात् । अत्र जीवस्य विष्णुभेद एवोच्यते । न त्वन्यस्माद्भेद इत्यर्थः ।

सू० ॥ स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥ ईशजीवयो 'र्द्वासुपर्णे' त्यादिवाक्योक्तकर्मफलानुपजीवनस्थितितदुपजीवनरूपहेतुभ्यां न च तयोरैक्यं वाच्यमित्यर्थः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' (छा. ७.१) इति । तत्र सन्देहः—भू-

---

रोत्तरोत्कृष्टधर्मिपरभूयःशब्दप्रायपाठात् 'भूमैव सुखं यो वै भूमा तत्सुखं यो वै भूमा तदमृत' मिति धर्मिपरशब्दसामानाधिकरण्याच्च । यद्यपि भूमशब्दो भावप्रत्ययान्तत्वात् दर्शितप्रयोगाच्च धर्मवाचकस्तथापि ' स एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं ' 'धातुः प्रसादान्महिमानमीश' मित्यादिषु अणिममहिमादिशब्दवद्धर्मवाचकेन तेन धर्मी लक्षयितुं युक्तः । एवं च सुखशब्दसामानाधिकरण्यान्निरतिशयानन्दो भूमशब्दार्थः फलितो भवति । एवं स्थिते स जीवः परो वेति संशयं दर्शयति—तत्रेति । जीवप्रकरणानुवृत्त्यननुवृत्तिभ्यां संशयोऽभिमतः। तत्रेयं शङ्का समुन्मिषति । प्राग्जीवस्यात्र प्रकरणमेव नास्ति कस्तदनुवृत्त्यननुवृत्तिविचारावकाशः । 'प्राणो वा आशाया भूया' नित्यारभ्य हि जीवप्रकरणमिहाभिमतम् । तत्परस्यैव प्रकरणम् । तदनन्तरमेव 'यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पित' मित्यरनाभिदृष्टान्तोपन्यासपूर्वकं सर्वाधारत्ववर्णनेन 'प्राणः प्राणेन याति, प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय ददाती'ति गन्तृगतिसाधनदातृदेयसम्प्रदानादिसर्वात्मकत्ववर्णनेन ' प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मण ' इति पितृमात्रादिसर्वरूपत्ववर्णनेन च तत्र प्राणशब्देन पर एव प्रतिपाद्य इत्यवगमादिति । तन्निराकरणाय जीवो वेति पूर्वपक्षकोटावुपन्यसनीयायां तदन्यो वेत्युपन्यस्तम् । परमेश्वरादन्य एव तत्र प्राणशब्देनोक्तः । 'स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वाचार्यं वा ब्राह्मणं वा किञ्चिद्भृशमिव प्रत्याह धिक्त्वास्त्वित्येवैनमाहुः पितृहा वै त्वमसि ' इत्यादिना सप्राणेषु पित्रादिषु अधिक्षेप्यमाणेषु हिंसोपक्रोशवर्णनात् । ' अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणान् शूलेन समासं व्यतिषं दहेन्नैवैनं ब्रूयुः पितृहासीति न मातृहासीति' इत्यादिना तेषूत्क्रान्तप्राणेषु शूलेन सम्यक्प्रक्षेपपूर्वकं व्यत्यस्य समन्ताद्दह्यमानेष्वपि हिंसाव्यवहाराभाववर्णनाच्च । न हि परस्य हिंस्यत्वमस्ति । न वा तस्योत्क्रान्तिरस्ति । यद्यप्युक्तरीत्या परमेश्वरादन्योऽप्ययं पञ्चवृत्तिः प्राण इति प्रतिभाति प्राणशब्दस्वारस्यात् । उत्क्रान्तिप्रतिपादनस्य प्राणस्थितितदस्थितिनिबन्धनहिंसोपक्रोशतदभावात्मकव्यवहारानुवादस्य च तद्विषयत्वेनाप्युपपत्तेः । तथापि 'प्राणो ह पिते'त्यादिकं जीव एवोपपद्यते । पितृमातृभ्रातृस्वस्राचार्यब्राह्मणशब्दानां शरीरविशेषविशिष्टात्मवाचित्वात् । अतः ' प्राणो ह पिते ' त्याद्युक्तिमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयितुं प्रवृत्तं प्राणस्थितितदस्थित्योर्हिंसोपक्रोशतदभाववर्णनमपि तद्विषयएव वक्तुं युक्तम् । पितृमात्रादिबहुशब्दानुरोधादेकस्य प्राणशब्दस्य प्राणसहचरिते जीवे लक्षणेत्यपि कल्पयितुं युक्तम् । एवं च जीव एव प्राण इति निश्चिते सर्वाधारत्ववर्णनं भोगोपकरणभोगस्थानरूपस्य सर्वस्य जीवादृष्टायत्तस्थितिकत्वाभिप्रायं ' प्राणः प्राणेन याती ' त्यादिकं गन्तृदातृसम्प्रदानवद्गमनसाधनं देयं चाश्वादिकं जीवरूपमित्यभिप्रायं चोपपादनीयम् । न चोपक्रमगतसर्वाधारत्वाद्यनुरोधेनोत्क्रान्त्यादिकमेव परमेश्वरविषयमुपपाद्यतामिति वाच्यम् । तथा सत्युत्क्रान्त्याद्युक्त्यनन्तरं ' स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवती'ति तद्दर्शिनोऽतिवादित्ववर्णनस्यासामञ्जस्यप्रसङ्गात् । स्वोपास्यस्य वस्तुनोऽतिशयितगुणकत्ववादित्वं ह्यतिवादित्वम् । न चोत्क्रान्त्यादिदोषरहितस्य कथञ्चित्तद्वत्तोत्प्रेक्षणं गुणातिशयप्रतिपादनं भवति । भवति तु

मशब्दनिर्दिष्टः परमेश्वरस्तदन्यो वेति । परमेश्वरादन्यः प्राण एव भूमा; पूर्वेषु नामादिषु तत्त्वेषु 'अस्ति भगवो नाम्नो भूयः' इत्यादिनारदप्रश्ने सनत्कुमारो 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' इत्यादिना वागादीनि निर्दिश्य प्राणस्योपरि प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां विनैव यतो भूमानमवतारयति न परमेश्वरस्तत्र प्रसक्तः,

---

स्वत उत्क्रान्तिमतो जीवस्य तत्स्थित्युत्क्रान्त्योः पित्रादिहन्तृत्वतदहन्तृत्वप्रसिद्ध्यनुवादेन तस्यैव पित्रादिरूपतया पूजार्हत्वं न तु शरीरमात्रस्येत्युपपादनं तद्गुणातिशयप्रतिपादनम् । औपचारिकत्वेनापि सर्वाधारत्वप्रतिपादनमपि तथैव । न चोत्क्रान्त्यादिवत्तद्दर्शिनोऽतिवादित्वमप्यौपसंहारिकं गौणं नीयतामिति वाच्यम् । 'तं चेद्ब्रूयुरतिवाद्यसीति अतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीते' ति तस्य मुख्यत्वव्यवस्थापनात् । 'एष तु वा अतिवदती'त्यादिना तस्याभ्यस्यमानत्वाच्चेत्याशयः । एवं च परमेश्वरस्तदन्यो वेत्यस्यायमर्थः । य उत्क्रान्त्यादिभिः परमेश्वरादन्यत्वेनावगतः 'प्राणो वा आशाया भूया'नित्यारभ्य प्रकृतो जीवस्तस्य प्रकरणमनुवर्तत इति स एव 'यो वै भूमा तत्सुख'मित्यादौ निरतिशयानन्दतया प्रतिपाद्य उत तस्य प्रकरण'मेष तु वे'त्यादौ विच्छिन्नमिति तस्मादधिकः परमेश्वरः तथा प्रतिपाद्य इति । उक्तप्रकारेण सतो जीवप्रकरणस्यानुवृत्तिं विशेषणेन सूचयन्पूर्वपक्षयति–परमेश्वरादन्यः प्राण एव भूमेति । स्यादेतत् । यथा नामादिषु प्रकृतेष्वपि ततस्ततोऽधिकतया वागादिप्रतिपादनमेवं प्राणे प्रकृतेऽपि ततोऽधिकतया 'यो वै भूमा तत्सुख' मित्यादौ परमेश्वरप्रतिपादनं भविष्यतीत्याशङ्क्याह–पूर्वेष्विति । युक्तं नामादिषु प्रकृतेष्वपि वागादिषु तत्तत्प्रकरणविच्छेद इति। तत्रतत्रा'स्ति भगवो नाम्नो भूयः वाग्वाव नाम्नो भूयसी'त्यादिरूपाया प्रश्नोत्तरपरम्पराया दर्शनात् । न चेह 'अस्ति भगवन् प्राणाद्भूयः अदो वाव प्राणाद्भूय ' इति प्रश्नोत्तरे दृश्येते। तथा च सति नारदसनत्कुमारसंवादेऽस्मिन् तत्तदवान्तरप्रकरणविच्छेदकतया दृष्टयोः प्रश्नोत्तरयोरिहादर्शनात् प्राणप्रकरणानुवृत्तिरवसीयत इति भावः। स्यादेतत् । भूमविद्योपक्रमे तावत् 'अधीहि भगव' इति सनत्कुमारमुपसन्नो नारदः सनत्कुमारेण 'यद्वेत्थ तेन मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामी'त्युक्तस्स'ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेद'मित्यादिना स्ववेदनं सर्वमुपन्यस्य 'सोऽहं मन्त्रविदेवास्म्यनात्मवि'दिति चोक्त्वा 'श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पार तारय'त्विति शोकतारिणीमात्मविद्यां प्रार्थयामासेत्युपाख्यायते। परमात्मविद्ययैव शोकतरणं श्रुतिषु प्रसिद्धम्। तदुपसंहारे चा 'त्मैवेदं सर्व' 'मित्युक्त्वा' 'स वा एष एवं पश्य' न्नित्यादिना'स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'ति तद्दर्शनेन मोक्षरूपं फलमुक्तम् । तदनन्तरं चा'त्मतः प्राण आत्मत आकाश' इत्यादिना प्राणादीनां प्रकृतादात्मन उत्पत्तिरभिहिता । तत्र प्राणशब्दः 'प्राणो वा आशाया भूया'नित्यारभ्य वर्णितं जीवमेवाचष्टे । प्रागुत्तरोत्तरभूयस्त्वेन प्रदर्शितानां नामादिप्राणान्तानामेवात्र व्युत्क्रमेण सङ्कीर्तनात् । तदनन्तरं च 'तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार' इति तमःपारस्य परमेश्वरस्यैवोपदिष्टत्वं वर्णितम् । तदेवमुपक्रमोपसंहारानुरोधात् भूमा परमेश्वर एव स्यादित्याशङ्क्याह–न परमेश्वरस्तत्र प्रसक्त इति । यद्यप्यत्र परमेश्वरो महाप्रकरणी । तथापि स तत्र 'प्राणो वा

अतो भूमा प्राणः। इति प्राप्ते ब्रूमः—परमेश्वर एव भूमशब्दनिर्दिष्टः, संप्रसादादध्युपदेशात् । संप्रसादो जीव उच्यते 'अथ य एष संप्रसादः (छा० २६) इति श्रुतेः।

आशाया भूया'नित्यारभ्य प्रवृत्ते जीवावान्तरप्रकरणे नामवागाद्यवान्तरप्रकरण इव न प्रसक्तः । न च जीवप्रकरणं 'नापह्नुवीते'त्यत्र समाप्त'मेष तु वा अतिवदति यस्सत्येनातिवदती'त्यारभ्य परमात्मन एवोपक्रान्तस्य महाप्रकरणमिति शङ्कनीयम्। 'अतिवाद्यस्मीति ब्रूया'दिति प्राणविद्वत्त्वेनोक्तस्यातिवादित्वस्यानुकर्षणेन तत्रापि प्राणप्रकरणानुवृत्त्यवसायात्। 'एष तु वा अग्निहोत्री यस्सत्यं वदती'त्युक्तौ प्रसिद्धाग्निहोत्रिण इव प्रकृतप्राणातिवादिनस्सत्यवदनमङ्ग'मेष तु वे' त्यादौ विधीयत इति तत्र तत्प्रकरणानुवृत्तिसमर्थनोपपत्तेश्च । तथा सति 'सत्येने'ति तृतीया न स्यादिति चेत् । न । द्वितीयार्थे तृतीयाप्रयोग इति वा सत्यवचनेन सह योऽतिवदतीति विवक्षया सहयुक्तेऽप्रधाने तृतीयाप्रयोग इति वा तदुपपत्तेः । 'यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदती'ति पुनर्निर्देशे द्वितीयाप्रयोगदर्शनात् । जीवो भूमेति पक्षे 'स एवाधस्तात्स उपरिष्टा'दित्यादिनोच्यमानं व्यापित्वं न सङ्गच्छत इति चेन्न । निवृत्तावरणानां मुक्त्यवस्थामधिकृत्य हि 'यत्र नान्यत्पश्यती' त्यादिना यस्मिन्निरतिशयानन्देऽनुभूयमाने किमप्यन्यन्नानुभूयत इत्युच्यत इत्युपपादनीयम् । संसारदशायां जीवस्य तदनुभवाभावात् । ततश्च मुक्त्यवस्थायां धर्मज्ञानविकासेन व्यापित्वमस्ति जीवस्य तदेव तस्य व्यापित्व'महमेवाधस्ता'दित्यादिना स्पष्टीक्रियते । अन्यथा प्राक् 'स एवाधस्ता'दित्यादौ तत्पदेन परोक्षतया निर्दिष्टो भूमा जीवो न भवतीति शङ्क्येतेति। प्रत्युत भूमा परमात्मेति पक्ष एवा'हमेवाधस्ता'दित्याद्यविरोधेन' आत्मैवाधस्ता'दित्यादि पुनरुक्तत्वेन च तत्र न सङ्गच्छते । 'अहमेवेदं सर्वमित्येतत्पर्यन्तं जीवस्यावान्तरप्रकरणम् 'अथात आत्मादेश' इत्यारभ्य शोकतरणायोपदेष्टव्यस्य परमात्मनो निरूपणमिति स्वीकारे तु सर्वं सङ्गच्छते । मुक्तिहेतुदर्शनविषयत्वसर्वकारणत्वादेः परमात्मलिङ्गस्यात्मादेशाधिकारानन्तरमेव श्रवणात् भूमाधिकारे तदश्रवणात् । ननु तत्र 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित' इति प्रश्ने 'स्वे महिम्नी'त्युत्तरं श्रूयत इति चेत् । सत्यं श्रूयते । न तु तत्परमात्मलिङ्गम् । किं तु जीवलिङ्गमेव । तदनन्तरं 'यदि वा न महिम्नी'ति भूम्नो वर्णितं स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं प्रतिषिध्य तत्र हेतुत्वेन 'गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्यं क्षेत्राण्यायतनानी'ति प्रकृतभूमविषये गवाश्वादीनामेव महिमत्वोक्तेः । भूम्नो जीवत्वे हि राजादिविभूतित्वेन प्रसिद्धानां तेषां तन्महिमत्वोक्तिस्सङ्गच्छते । तस्य परमात्मत्वे 'त्वस्य महिमानमिति वीतशोक' इत्यादौ तन्महिमत्वेन प्रसिद्धानि सत्यसंकल्पत्वादीनि तथोच्येरन् । तस्माद्भूमावान्तरप्रकरणे परमेश्वरस्य कथञ्चिदपि न प्रसक्तिरिति भावः। एवं च भूमा जीव एवेति तस्मिन्निरतिशयानन्दरूपे अनुभूयमाने अन्याननुभवस्य श्रुत्योक्ततया परमेश्वरस्याप्यानन्दवत्युक्तप्रकारेण निरतिशयानन्दरूपत्वेऽपि तस्य मुक्तानुभाव्यत्वायोगान्न तस्य मुक्तगम्यतेति पूर्वाधिकरणाक्षेपेण प्रवृत्तं पूर्वपक्षमुपसंहरन् सिद्धान्तं प्रतिजानीते–अत इति । सौत्रं सम्प्रसादशब्दं व्याकुर्वन् प्राणो भूमेति पूर्वपक्षो जीवविषयो न प्राणवायुविषय इति पूर्वपक्षाभिप्रायं व्यक्तीकरोति–सम्प्रसाद इति। संप्रसीदत्यस्यामवस्थायां जीव इति सम्प्रसादस्सुषुप्तिः तद्वत्त्वाद्वा मुक्तौ विशुद्धिभाक्त्वाद्वा सम्प्रसादो जीवः 'य एष सम्प्रसाद' इति श्रुतिप्रयो-

स चात्र प्राणशब्देन निर्दिश्यते; तस्मादूर्ध्वमात्मान्तरत्वेन भूमोपदिश्यते 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इत्यादिना। अत्र हि पूर्वं 'स वा एष एवं पश्यन् एवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति' इति प्राणातिवादिनोऽतिवादित्वमुक्त्वा तदनन्तरं 'एष तु वै' इति तुशब्देन पूर्वस्मात् प्राणातिवादितः सत्यातिवादिन आधिक्यप्रदर्शनात् पूर्वातिवादनिमित्तात् प्राणात् एतदतिवादनिमित्तस्य सत्यशब्दाभिधेयस्याधिक्यमवसीयते। स एवाग्रे भूमगुणविशिष्टः प्रतिपाद्यते।

गावगतः। 'ऊर्ध्व'मित्यनेन सौत्रोऽधिशब्दोऽधिकपरतया व्याख्यातः। भूमविद्यायामेव हि 'ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामी'त्यूर्ध्वशब्दोऽधिके दृष्टः। ननु भूमा परमेश्वर इति साध्ये जीवादधिकत्वेनोपदिष्टत्वादिति हेतु'र्महतः परमव्यक्त'मिति श्रुतौ जीवादधिकत्वेन निर्दिष्टे शरीरे व्यभिचारीत्याशङ्क्य विशेषयति–आत्मान्तरत्वेनेति। आत्मत्वेनेत्येतावदेव विवक्षितम्। प्रतियोगिनो जीवस्याप्यात्मत्वादन्तरशब्दः प्रयुक्तः। तथा च जीवाधिकत्वेनोपदिष्टत्वं हेतुरिति न व्यभिचार इति भावः। निरतिशयसुखवर्णनपरस्य भूमोपदेशस्यात्मविषयत्वं स्पष्टमिति हेतावपेक्षितमपि तद्विशेषणं सूत्रे न कृतम्। जीवादधिकत्वेन भूमा केन वाक्येनोपदिश्यत इत्याकाङ्क्षायामाह–एष इति। 'एष तु वा अतिवदति यस्सत्येनातिवदती'त्यत्र तुशब्दसत्यशब्दाभ्यां प्राणातिवादिनोऽन्यस्सत्यातिवादी प्रतीयते। 'अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वाः'इत्यत्र पश्वन्तरेभ्यो गोअश्वानामिव प्रकृतप्राणातिवादिनः सत्यातिवादितः प्राशस्त्यं च प्रतीयते। ततश्च तत एतस्य प्राशस्त्यं तदतिवदननिमित्तात्प्राणादेतदतिवदननिमित्तस्य सत्यस्याप्याधिक्येनैव पर्यवस्यतीत्यनेन वाक्येनार्थाज्जीववाक्याधिकत्वेन भूमोपदिश्यते। न चात्र 'एष तु वा अग्निहोत्री'ति वाक्यन्यायावतारः। तत्र हि द्रव्यदेवतान्तराभावेनाग्निहोत्रान्तराप्रतीतेस्तुशब्दस्वारस्यभङ्गः। इह प्रकृतातिवदननिमित्तप्राणव्यतिरिक्तसत्यशब्दोक्तमहाप्रकरणिपरमात्मरूपातिवादनिमित्तान्तरप्रतीतेः तत्स्वारस्यभङ्गो न युक्तः। तुशब्देन प्राणातिवादिनोऽयमतिवाद्यन्य इत्यवसीयते। सत्यशब्देन च करणविभक्त्यन्तेन परमेश्वरस्तत्र निमित्तमिति प्रतीयते। छान्दोग्य एव 'तस्य ब्रह्मणो नाम सत्य'मिति ब्रह्मनामत्वोक्तेः सत्यशब्दः परमेश्वर एव स्वारसिकः। तृतीयाविभक्तिश्च करणत्वे। अतस्तुशब्दसत्यनामकरणविभक्तिस्वारस्यभङ्गेन न प्रकृतप्राणातिवादिविषयत्वकल्पनावकाशः। न चाग्रे 'यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदती'त्यादिदर्शनात् प्राणातिवादिव्रतत्वेन सत्यवचनविधिः प्रतीयत इति शङ्क्यम्। उपक्रमगततुशब्दादिस्वारस्याद्यनुरोधेन 'सत्यं वदती'त्यस्यापि परमात्मातिवदनविषयत्वौचित्यात् सत्यस्यातिवदने निमित्तत्वविवक्षया तृतीयावद्विषयत्वविवक्षया द्वितीयाया अप्युपपत्तेरिति भावः। यस्सत्येनातिवदतीत्यादिनेति। अत्रत्यादिशब्देन 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति यो वै भूमा तदमृतम् अथ यदल्पं तन्मर्त्य' मित्यादिभूमाल्पयोर्वैषम्यप्रदर्शकवाक्यमपि भूम्नो जीवाधिकत्वोपदेशवाक्यत्वेन विवक्षितम्। अत्र ह्यल्पशब्देन जीववर्ग एव विवक्षितः। जडे सुखस्याप्रसक्तेः। जीववर्गे सुखसद्भावेऽपि 'अपशवो वा अन्य'इत्यत्र गवाश्वव्यतिरिक्तेषु प्रशस्तपशुत्वनिषेधवत् प्रकृतोत्कृष्टसुखनिषेधोपपत्तेश्च। अत एवोत्तरत्राप्यल्पशब्दो जीवपरः। ननु भूमैव प्रकरणी परमात्मा न प्राण इति सिद्धान्ते भूम्नस्सर्वतो भूयस्त्वार्थमेव नामादिप्राणान्ताना-

'अथात आत्मादेशः' इत्यात्मत्वेनाप्यग्रे वर्ण्यते। ततः प्राणशब्दनिर्दिष्टाज्जीवादधिक आत्मा भूमा परमेश्वर एव ॥

॥ सू० ॥ धर्मोपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः? स्वे महिम्नि' इति, 'आत्मैवेदं सर्वं' 'आत्मतः प्राण आत्मत आशा' इत्यादिना स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वसर्वात्मत्वसर्वकारणत्वादयो धर्मा उपदिश्यन्ते। तेषां परमेश्वर एवोपपत्तिः, न प्राणशब्दोदिते जीवे।

मुत्तरोत्तरभूयस्त्वेनानुक्रमणमिति चेन्नैवम्। न तु तद्युज्यते। तथासति प्राणाद्भूमन्यपि भूयस्त्वविषययोः प्रश्नप्रतिवचनयोर्दर्शनापत्तिः। न हि यदर्थमन्यत्प्रक्रान्तं तदनुक्तिर्युक्तेति चेन्नैवम्। पूर्वपर्यायेष्वनुक्तस्यातिवादित्वस्य प्राणपर्याये प्रतिपादनेन प्राणस्य सर्वप्रतिष्ठात्वाद्युपन्यासेन च प्रक्रान्तात्मोपदेशः प्राण एव समाप्त इति मत्वा नारदे भूयः पृच्छति सनत्कुमारः प्राणविज्ञानमप्युपक्रान्तात्मविषयं न भवतीति न तेन सम्यगतिवादित्वं किं तु सत्येन परमात्मनेति सत्यविज्ञानं स्वयमेवोपचिक्षेप। ततः 'सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानी'ति पृष्टवते तस्मै विज्ञानमतश्रद्धादिसाधनपरम्परया तमेव सत्यं परमात्मानं भूमानमुपदिदेशेति प्रश्नप्रतिवचनाभावस्यान्यथोपपत्तेः। 'अथात आत्मादेश'इत्यारभ्य प्रकरणिनः परमात्मन उपदेश इति पूर्वपक्षेऽपि प्रश्नप्रतिवचनाभावस्याविशिष्टत्वाच्च। तस्मा 'देष तु वै' त्यारभ्य प्राणशब्दोदितजीवावान्तरप्रकरणानुवृत्तिशङ्कानवकाशात् महाप्रकरणी परमेश्वर एव भूमेत्युपसंहरति–तत इति॥ सू०॥ धर्मोपपत्तेश्च ॥८॥ भूम्नः परमेश्वरत्वे 'स्वे महिम्नी'त्यादिकं तत्रानुपपन्नमिति पूर्वपक्षप्रदर्शितशङ्कानिराकरणार्थमिदं सूत्रम्। अत एव भाष्ये स्वरसत एव परमेश्वरे सङ्घटमानं 'यो वै भूमा तदमृत'मित्यादिकं परित्यज्य 'स भगव' इत्यादिकमेव सूत्रविषयत्वेनोदाहृतम्। अत्रायमाशयः। 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नीति यदि वा न महिम्नीति गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्यं क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित' इति श्रूयते। तत्र 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित'इति प्रश्ने 'स्वे महिम्नी'त्यनेन आत्मीयायां विभूतावित्युत्तरमुक्त्वा'यदि वा न महिम्नी'त्यनेनात्मीयविभूतिप्रतिष्ठितत्वं पुनः प्रतिषिध्य तत्र हेतुत्वेन गवाश्वादिविभूतिषु तत्स्वामिनां चैत्रादीनामवस्थानादर्शनं नोच्यते किं तु स्वात्मन्यानन्दरूपे महिम्नि महति परिच्छेदशून्ये प्रतिष्ठित इत्युक्त्वा यथा लोके गवाश्वादिरूपायामात्मीयविभूतौ चैत्रः प्रतिष्ठित इत्युच्यते तथात्रोक्तमिति नारदस्य भ्रान्तिमपनेतुं तथार्थं गृह्णाति चेत् भूमा स्वमहिमप्रतिष्ठो न भवतीत्युक्त्वा तत्र हेतुत्वेन 'गवाश्वमिहे' त्यादिना भूम्नः परमेश्वरस्य निरतिशयस्वात्मानन्दनित्यतृप्तस्य क्षुद्रवैषयिकानन्दसतृष्णचैत्रादिवत् गवाश्वादिप्रतिष्ठितत्वासम्भव उच्यते। अत एव तदनन्तरं 'नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति होवाचे'ति वाक्येन चैत्रो गवाश्वादिप्रतिष्ठित इतिवदहं न ब्रवीमि किं तु यथा 'स्वयं दासास्तपस्विन' इति स्वस्यैव स्वात्मानं प्रति दासत्वमुपचारेण वदन्ति दासभावज्ञापनाय एवमपरिच्छिन्नानन्दरूपे स्वात्मनि प्रतिष्ठितत्वमुपचारेण ब्रवीमि वस्तुतोऽस्य प्रतिष्ठारूपः आधारो नास्ति इति ज्ञापनायेत्यभिप्रायं सनत्कुमारस्य वचनं प्रदर्श्य मुख्य एवाधाराधेयभावोऽस्त्वित्याशङ्कानिरा-

(१) 'वक्तव्यम्' इति. च पाठः।

ततः परमेश्वर एव भूमा नापर इति सिद्धम्। ननु पूर्वत्राधिकरणे 'निरञ्जनः परमं
साम्यमुपैति' इति मुक्तानां ब्रह्मसादृश्यमभिहितम् । ततो ब्रह्मणः सायुज्यमु-
पगता मुक्तात्मानः तत्पृथग्भूता वर्तन्ते इति सिद्धम् । 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्य-
च्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इति भूमशब्दवाच्ये ब्रह्मणि दृष्टे तन्निष्ठ-
भेदप्रतियोगिप्रपञ्चदर्शनादिनिषेधः क्रियते । कथमिह साङ्गत्यमिति चेत्—भूम्नि
प्रत्यक्षे 'नान्यत् पश्यति' इत्यादेरयमभिप्रायः—निरतिशयसुखस्वभावे यस्मिन्
साक्षात्कृते सुखान्तराभिलाषेण रूपादिविषयदर्शनादौ न प्रवर्तते यन्मग्नः पुरुषः
स भूमा ब्रह्मेति । ब्रह्मानन्दलवपरमाणवो हि विषयसुखविशेषाः । तथा हि श्रु-
तिः—'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति । तस्मादिह ब्र-
ह्मणि न द्वैतनिषेधप्रसक्तिः । प्रपञ्चे सत्येव कथं मुक्तात्मनामपुरुषार्थस्य तस्य दर्श-
नं परिह्रियत इति न विचार्यम्। न हि मुक्तात्मनां प्राकृतप्रपञ्चो दर्शनविषयः, किं-

---

करणार्थं स्वस्य स्वस्मिन्नेव मुख्य आधाराधेयभावो न सम्भवति तस्य भेदगर्भत्वादित्युच्यते—
'अन्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित'इति । तर्हि तदन्य एव कश्चिदाधारो मुख्योऽस्त्वित्याशङ्का-
वारणार्थं सर्वात्मनः सकलचिदचिद्विशिष्टाद्वितीयस्वरूपात्तस्मादन्यदाधारत्वयोग्यं किमपि
वस्तु नास्ति इति प्रत्याययितुमुच्यते—'स एवाधस्ता' दित्यादि 'स एवेदं सर्व' मित्यन्तम् ।
'अथातोऽहङ्कारादेश एवे'ति नायं जीवोपदेशः । अहङ्कारशब्दस्य जीववाचित्वाभावात् । किं
त्वहमिति करणीयस्य बुद्धिपूर्वकं ग्रहणीयस्य तस्यैव भूम्न आदेशः । तथाच । 'अहमेवाध-
स्ता'दित्यादौ भूम्नि वर्णितस्यैव सार्वात्म्यस्य शास्त्रदृष्ट्या परिपूर्णाहंभावशालिभिर्विगलितदेवम-
नुष्यादिशरीरपरिच्छिन्नाहंभावैर्विद्वद्भिर्गृह्यमाणेनाहंत्वेन रूपेण 'एतत्साम गायन्नास्त' इत्यादि
श्रुताविवोपदेशः । 'अथात आत्मादेश एवे'त्यादि भूम्नि स्वरूपेण विद्वदहंभावेन वोपदिष्ट-
स्यैव सर्वात्मत्वस्य विद्वदन्तर्यामित्वेन रूपेणोपदेशः। अत एवा'त्मैवाधस्ता'दित्याद्युक्त्यनन्तरं
'तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यतः एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशा
आत्मतः स्मर' इत्यादिना प्रकृतादात्मनः प्राणाद्युत्पत्तिप्रतिपादने प्रकृतस्यात्मनो विद्वांसं
प्रत्यात्मत्वं विशिष्योच्यते। एवं त्रेधा तस्य सार्वात्म्योपदेशः त्रिविधोपासनोपयोगी। अतो न क-
स्याप्यनुपपत्तिरिति सविशेषमुक्तेः प्रामाणिकत्वा'द्यत्र नान्यत्पश्यती'त्याद्ययुक्तमित्याशङ्कते—न-
न्विति । यथा किञ्चिद्विषयसुखमनुभवन्नपि तदधिकविषयान्तरदर्शनाकर्णनध्यानेषु प्रवर्तते
नैवं निरतिशयसुखरूपं ब्रह्मानुभवन्निति'यत्र नान्य'दित्यादेरभिप्रायः। अत एव भूम्नो निरति-
शयसुखत्वप्रतिपत्त्यर्थं 'यो वै भूमा तत्सुख'मित्युक्त्वा 'नाल्पे सुखमस्ती'त्यल्पे जीववर्गे कीटादि-
हिरण्यगर्भान्ते सुखं निषिध्यते। 'भूमैव सुख'मित्येवकारेणापि तत्र तन्निषेध एव दृढीक्रियते। न च
तत्र सुखमात्रनिषेधः संभवतीति निरतिशयसुखे तत्र निषेध्ये 'यो वै भूमा तत्सुख'मित्यत्र तथाभू-
तमेव सुखं विधेयं लभ्यत इत्याशयेन परिहरति—भूम्नि प्रत्यक्ष इत्यादिना। ननु 'यत्र नान्य'
दित्यादेः सर्वात्मना वस्त्वन्तरदर्शनादिनिषेध एवार्थः प्रतीयते । स कथमुपपद्यते । प्रपञ्चस्य
सत्यतया मुक्तिदशायामपि विद्यमानत्वेनाविर्भूतसार्वज्ञ्यादिगुणस्य मुक्तस्य तद्दर्शनानिवार-
णादिति शङ्कते—प्रपञ्चे सत्येवेति । परिहरति—इति न विचार्यमिति । अयमाशयः । भू-

तु निरतिशयानन्दस्वरूपं ब्रह्मैव प्रपञ्चाकारेण दर्शनगोचरो भवति। तथा हि श्रु-
तिः—'एतत्ततो भवति, आकाशशरीरं ब्रह्म, सत्यात्म प्राणारामं मनआनन्दम्'
इति । तत्र 'आप्नोति स्वाराज्यम्, आप्नोति मनसस्पतिम्' इत्यादिना मुक्तात्मा
प्रस्तुतः। तस्य 'वाक्पतिः' इत्यादिना स्वाधीनाप्राकृतविशुद्धवागिन्द्रियादिसंबन्ध
उक्तः। तस्य पुनस्तादृशावस्थाप्राप्त्यनन्तरमेतत् दृश्यमानं प्राकृतप्रपञ्चजालमा-
काशशरीरं चिदम्बरप्रकाशशरीरं ब्रह्मैव भवतीति तात्पर्यरहस्यार्थः। ततो मु-
क्तानां ब्रह्मणा सादृश्यं तत्समरसीभूतप्रपञ्चदर्शित्वमिति सर्वं समीचीनम् ॥

इति भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

म्नो हीदं लक्षणमुच्यते। भूमशब्दोऽयं ब्रह्मशब्दतुल्यन्यायत्वात् तद्वदेव त्रिविधपरिच्छेदान्त-
र्भूतवस्तुपरिच्छेदराहित्यसिद्धये स्थूलसूक्ष्मसकलचेतनाचेतनप्रपञ्चविशिष्टस्य परमेश्वरस्य
वाचकः वृक्षशब्द इव पत्रपुष्पादिविशिष्टस्य स्थावरस्य। तथा च यथा वृक्षं पश्यतः पत्रपुष्पाद्या-
कारेणापि वृक्ष एव दर्शनगोचरो भवति । अत एव वृक्षं पश्यन्नामूलमाशिखरं सर्वावयवस-
हितं वृक्ष इत्येव पश्यति । एवं ब्रह्मानुभवतः प्रपञ्चाकारेणापि ब्रह्मैवानुभवगोचरो भवति ।
अतो युक्तं 'यत्र नान्यत्पश्यती'त्यादि । भूम्न्यनुभूयमाने भूमशब्दार्थानन्तर्गतस्य कस्यापि द-
र्शनाभावात् । उक्तेऽर्थे तैत्तिरीयश्रुतिं प्रमाणयति—तथा हीति। एतत्परिदृश्यमानं प्राकृतप्र-
पञ्चजातं ततो मुक्त्यवस्थाप्राप्त्यनन्तरमाकाशशरीरत्वादिविशिष्टं ब्रह्मैव भवति । मुक्तं प्रत्यु-
क्तरूपब्रह्मात्मना स्फुरतीत्यर्थः । उदाहृतश्रुतेर्मुक्तविषयत्वं दर्शयितुं पूर्ववाक्यान्युदाहरति—
आप्नोतीति । व्याहृतिविद्यायां ब्रह्मविदमधिकृत्येदमुच्यते 'आप्नोति स्वाराज्य'मित्यादि ।
स्वः स्वर्गसुखरूपे पदे राजत इति स्वाराट् तस्य भावं स्वाराज्यमाप्नोति सुखैकरसं परब्रह्म-
णः शिवस्य पदमाप्नोतीति यावत् । मनसस्पतिं ज्ञानशक्त्यधिष्ठानभूतं शिवं चाप्नोति । अयं
प्रस्तुतो मुक्तात्मा तदा किंविशिष्टो भवतीत्याकाङ्क्षायामुच्यते 'वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः श्रोत्रप-
तिर्विज्ञानपति'रिति । विज्ञानं मनः। एवं प्रस्तुतं मुक्तात्मानं प्र'त्येतत्ततो भवती'त्यादिकमुच्य-
त इति युक्तम् । इहापि भूमविद्यायां मुक्तः सर्वप्रपञ्चं पश्यन्नपि तत्र किञ्चिदपि दुःखरूपतां
न पश्यति किं तु निरस्तसमस्तदुःखसंसर्गब्रह्मरूपतामेव पश्यतीत्युक्तम् । 'न पश्यो मृत्युं
पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् । सर्वं हि पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश' इति ।
तस्मा 'द्यत्र नान्यत्पश्यती'त्यादेर्विरोधाभावान्मुक्तानां ब्रह्मसादृश्यं तदपृथग्भूतप्रपञ्चदर्शित्वं
चोपपद्यत इत्युपसंहरति—तत इति ॥ ॥ इति भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू० । भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ ७ ॥ धर्मोपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

भूमा जीवस्तदुपरि नामाद्युपरीव वागादेः । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां विनैव भूम्नोऽवतारणतः ॥ ५३ ॥
एष तु वेति तुशब्दो गमयति पूर्वार्थविच्छेदम् । भूमा ततः शिवस्याभिहाय स्वमहिमस्थितत्वादेः ॥ ५४ ॥

इति भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ सू ॥ भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥ धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

भगवत्पादमते, आत्मशब्दश्रवणात् द्युभ्वाद्यधिकरणं परं ब्रह्मेति पूर्वस्मिन्नधिकरणे राद्धान्तितम्। तच। 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यत्रात्मशब्दप्रयोगदर्शनादित्याक्षेपसंगत्येदमधिकरणमारभ्यते—**भूमेत्यादि।** अस्याधिकरणस्य 'भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति। यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा, अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पम्'। इत्यादि छान्दोग्यवाक्यं विषयः। अत्र किं प्राणो भूमा उत परमात्मेति संदेहः। भूमशब्दस्य भावप्रत्ययान्तत्वात् किमात्मकं तद्बहुत्वमिति विशेषाकांक्षायां 'प्राणो वा आशाया भूया' निति प्राणसन्निधानात् भूयः प्रश्नप्रतिवचनपरंपरादर्शनात् प्राणव्रतमतिवादित्वमनुवत्यैवापरित्यज्य प्राणं सत्यादिपरंपरया भूम्नोऽवतारणात्तस्यैव भूमत्वप्रतीतेश्च प्राणो भूमेति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु भूमा परमात्मैव। कुतः। प्राणोपदेशानन्तरं 'एष तु वा अतिवदति यस्सत्येनातिवदतीति' तुशब्देन प्राणवादस्यानतिवादित्वमभिधाय सत्यशब्दवाच्यपरमात्मवादस्यातिवादित्वं ब्रुवता भूम्न एवोपदिश्यमानत्वा'त्तरति शोकमात्मवित्' इति प्रश्नवाक्ये आत्मोपक्रमेणात्मप्रकरणात् सन्निधितः प्रकरणस्य प्राबल्यात् वैपुल्यात्मकभूमरूपतायास्सर्वकारणे परमात्मनि सुतरामुपपत्तेश्च। सूत्रार्थस्तु **भूमा** परमात्मैव। कुतः। **संप्रसादादधि**=प्राणादधि प्राणोपदेशानन्तरमित्यर्थः। सम्यक्प्रसीदत्यस्मिञ्जीव इति संप्रसादः सुषुप्त्यवस्था। तस्यां प्राणो जागर्तीति संप्रसादशब्देन प्राणोऽभिधीयते। तदनन्तर 'मेष तु वे' **त्याद्युपदेशादित्यर्थः** ॥ परमात्मनो भूमत्वे युक्त्यन्तरमाह—**सू ॥ धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥** 'यत्र नान्यत्पश्यती'त्यादिनोक्तानां सर्वव्यवहाराभावादिधर्माणां परमात्मन्येवोपपत्तेः परमात्मैव भूमेत्यर्थः ॥

श्रीकण्ठमते, मुक्तप्राप्यस्य परमेश्वरस्य प्राप्तिप्रयोजनं निरतिशयं सुखं दर्शयति—**सू ॥ भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ७ ॥** 'विषयवाक्यमभिन्नमेव। तत्र भूमशब्दनिर्दिष्टः परमेश्वरो वा तदन्यो वेति संशयः। तत्र नामादिषु तत्त्वेषु वागादीनि निर्दिश्य प्राणस्योपरि प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां विनैव भूम्नोऽवतारणात् भूमा प्राण इति पूर्वः पक्षः। प्राणशब्दनिर्दिष्टात्संप्रसादशब्दवाच्याज्जीवादूर्ध्वं 'मेष तु वे'त्यादिनात्मान्तरत्वेन भूम्न उपदेशात् आधिक्यप्रतिपादना'दथात आत्मादेश'इत्यात्मत्वेनाप्यस्य तस्य वर्ण्यमानत्वाच्च प्राणशब्दनिर्दिष्टाज्जीवादधिक आत्मा भूमा परमेश्वर एवेति सिद्धान्तः ॥

सू ॥ धर्मोपपत्तेश्च ॥ ८ ॥ 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित' इत्यादिनोपदिश्यमानानां स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वसर्वात्मत्वसर्वैककारणत्वादीनां धर्माणां परमेश्वर एवोपपत्तेः प्राणशब्दोदिते जीवेऽनुपपत्तेश्च परमेश्वर एव भूमा नापर इति सिद्धम्।

ननु पूर्वत्राधिकरणे 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इति ब्रह्मसादृश्याभिधानात्तत्सायुज्यमुपेयुषां मुक्तानां तत्पृथग्भावेनावस्थितिसिद्धौ अत्र श्रूयमाणस्य 'यत्र नान्यत्पश्यती'त्यादेः प्रपञ्चदर्शनादिनिषेधस्य कथं सांगत्यमिति चेत् उच्यते निरतिशयसुखस्वभावे भूम्नि साक्षात्कृते सति मुक्तानां ब्रह्मैव प्रपंचाकारेण दर्शनगोचरो भवति न प्रकृतप्रपंच इति ब्रह्मसादृश्यं नाम तत्समरसीभूतप्रपंचदर्शित्वमेवेति च न काप्यनुपपत्तिरिति ॥

रामानुजमते, ॥ सू ॥ भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ७ ॥ विषयवाक्यं समानमेव। भूमा प्रत्यगात्मा वा परमात्मा वेति संदेहः।' तरति शोक 'मित्यादिना प्रक्रान्तस्यात्मोपदेशस्य प्राणशब्दनिर्दिष्टे प्रत्यगात्मनि समाप्तिदर्शनात्प्रत्यगात्मेति पूर्वपक्षः। तथा प्राणे पर्यवसानेऽपि प्राणवेदिनोऽतिवादित्वमुक्त्वा 'एष तु वे'त्यादिना तुशब्देनोपासकभेदं प्रतिपाद्य तस्य सत्योपासकस्य पूर्वस्मादाधिक्योपदेशात्सत्यशब्दितं परं ब्रह्मैव भूमविशिष्टमिति सिद्धान्तः। संप्रसादः प्रत्यगात्मा। तस्मादधिकतयोपदेशादित्यर्थः। अतिवादित्वं हि स्वोपास्याधिक्यवादित्वम् ॥

सू ॥ धर्मोपपत्तेश्च ॥ ८ ॥ स्वाभाविकामृतत्वस्वमहिमप्रतिष्ठितत्वसर्वात्मत्वसर्वोत्पत्तिहेतुत्वादीनां धर्माणां परस्मिन्ब्रह्मण्येवोपपत्तेश्च भूमा परं ब्रह्मैव ॥ इति।

आनन्दतीर्थमते, सू ॥ भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥ 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य' इति वाक्यं विषयः। भूमा मुख्यप्राणो वा विष्णुर्वेति संदेहः। प्राणस्य प्राक्प्रकृतत्वात् तत्रैवोत्तरोत्तरभूयस्त्वप्रश्नप्रतिवचनयोस्समाप्तिदर्शनात् 'यदप्येनानुत्क्रान्तप्राणा' नित्यादिना तस्योत्क्रमश्रवणात् विष्णौ उत्क्रमायोगाच्च भूमा प्राण एवेति पूर्वपक्षः। 'यो वै भूमा तत्सुख'मिति सुखशब्दोक्तपूर्णसुखरूपत्वाभिधानात् भूमेति सर्वोत्तमत्वोपदेशात् गुणतो वैपुल्यस्य भूमशब्दार्थत्वात् प्राणस्यापि विष्णुत्वे तत्रैवोत्तरोत्तरभूयस्त्वप्रश्नप्रतिवचनयोर्विश्रान्त्युपपत्तेरणुत्वविशिष्टस्य तस्याप्युत्क्रमोपपत्तेश्च भूमा विष्णुरेवेति सिद्धान्तः। सूत्रार्थस्तु **भूमा**='यो वै भूमेति श्रुतौ भूमशब्दोक्तपूर्णो विष्णुरेव। कुतः। **संप्रसादात्**='भूमस्तत्सुख'मित्यनेन संप्रसादशब्दितपूर्णसुखरूपत्वाभिधानात्। किं च। **अध्युपदेशात्**=नामादेरपि तदुपरि नामादिदेवतोत्तमत्वेन भूम्नोऽभिधानादित्यर्थः ॥ **सू ॥ धर्मोपपत्तेश्च ॥९॥** 'स एवाधस्ता'दित्यादिना भूम्नि सर्वगतत्वादिधर्मश्रवणात् तस्य च विष्णावेवोपपत्तेर्विष्णुरेवेत्यर्थः ॥ इति **सूत्रार्थचन्द्रिकायां भूमाधिकरणम् ॥ १ ॥**

अथाक्षराधिकरणम् ॥

॥ सू ॥ अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ ९ ॥

बृहदारण्यके श्रूयतेऽस्य विषयः 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति, अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायम्' इत्यादि।

अत्र अक्षरशब्दवाच्यस्त्रेधा संदिह्यते प्रणवो जीवः परमेश्वरो वा इति।

प्रणवजीवयोरन्यतर एवाक्षरशब्दवाच्यः। कुतः? अक्षरशब्दस्य वर्णपर्यायत्वात् प्रणववाचकत्वमुचितम्। 'पुरुषोऽक्षरमुच्यते' इति पुरुषस्यापि तदभिधेयत्वमुक्तम्। अतस्तावेवाक्षरशब्दवाच्यौ।

॥ सू० ॥ अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ ९ ॥ अक्षरब्राह्मणगतं विषयवाक्यमुदाहरति—बृहदारण्यक इति। अक्षरशब्दस्य बहुधाभ्यस्तस्य रूढ्या वर्णजीवैकान्त्यादम्बरान्तधृत्यादेः परमेश्वरैकान्त्याच्च ताभ्यां संशयमाह—अत्रेति। अक्षरशब्दरूढिमवलम्ब्य पूर्वपक्षयति—अक्षरशब्दस्येति। पुरुषोऽक्षरमुच्यत इति। अत्रो'च्यत' इत्यनेन जीवस्याक्षरशब्दवाच्यत्वमुक्तम्। तद्रूढ्यैव पर्यवस्यति। न क्षरत्यश्नुत इति वा योगस्य धर्मज्ञानसङ्कोचादिरूपक्षरणवत्यणौ च तस्मिन्नसम्भवादिति भावः। स्यादेतत्। अक्षरस्य 'यदूर्ध्वं गार्गि दिव' इत्यादावाकाशान्तसकलजगद्धारकत्व'मेतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गी'त्यादौ प्रशासितृत्व'मदृष्टं द्रष्टृ'त्यादावदृष्टत्वादिविशेषितद्रष्टृत्वादिकं च श्रूयते। तत्प्रणवजीवयोर्न सम्भवतीति परमेश्वर एवाक्षरमित्याशङ्क्याह—अतस्तावेवेति। प्रणवो जीवो वाऽक्षरं न तु परमेश्वर इत्यर्थः। अयमाशयः। 'कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चे'ति गार्ग्याः प्रश्नस्योत्तरतया स'होवाचैतद्वै तदक्षर'मित्यक्षरनिरूपणं प्रवृत्तम्। तत्राकाशशब्दस्साक्षात्परमेश्वररूपपरब्रह्मपर एव। तथाहि अक्षरब्राह्मणात्पूर्वं गार्गिब्राह्मणे गार्गियाज्ञवल्क्ययोः प्रश्नोत्तरपरम्परा प्रवृत्ता 'यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति अन्तरिक्षलोकेषु गार्गी'त्यारभ्य 'ब्रह्मलोकेषु गार्गी'त्यन्ते वाक्यसन्दर्भे। तत्र पृथिवीसलिलवाय्वन्तरिक्षलोकगन्धर्वलोकादित्यलोकचन्द्रलोकनक्षत्रलोकदेवलोकेन्द्रलोकप्रजापतिलोकब्रह्मलोकानां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरस्मिन्नोतप्रोतत्ववर्णनानन्तरं 'कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चे'ति पुनः पृष्टेन याज्ञवल्क्येन ब्रह्मलोकशब्दोदितस्य चिदाकाशरूपस्य परमेश्वरपदस्योतप्रोतत्वं परमेश्वरे परब्रह्मण्येव वर्णनीयं स्यात्। तथा रहस्योद्घाटनं झटिति कर्तुमनुचितमिति मन्यमानेन 'गार्गि माति प्राक्षीर्मा ते मूर्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि मातिप्राक्षी'रिति सक्रोधमुक्ते भीता गार्ग्युपरराम। एवं बहुषु ब्राह्मणेषु याज्ञवल्क्यविजिगीषया तेन सह जल्पकथायां पर्यायेण प्रवर्तमानेष्वनुप्रविष्टा गार्गी तदानीं भीत्योपरतापि स्वोपरमानन्तरमुद्दालके प्रसिद्धे ब्रह्मविदि सूत्रमन्तर्यामिणं च पृष्टवति याज्ञवल्क्येन जिते सर्वेषां ब्राह्मणानामेवमेव पराजयो जायते स माभूदिति मन्यमाना पुनरपि याज्ञवल्क्यं प्रक्ष्यामीति ब्राह्मणाननुज्ञाप्य'अहं वै

---

(१) 'अदृष्टो द्रष्टे'त्यादाविति पुंलिङ्गतया पाठान्तरमप्यस्ति।

त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वा राजपुत्र उग्रं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ शरौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वा उपोत्तिष्ठेदेवमेवाहं त्वां द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थां तौ मे ब्रूहि' इति द्वितीयप्रश्ननिवारणपरिजिहीर्षया प्रश्नद्वयानुज्ञां युगपदेव याज्ञवल्क्यं प्रति पृष्ट्वा 'पृच्छे'ति तदनुज्ञाता 'यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चे'ति पृष्ट्वा 'यदूर्ध्वं गार्गि दिव' इत्यादिना 'आकाशे तदोतं च प्रोतं चे'त्यन्तेनोत्तरे दत्ते 'नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य यो म एतं व्यवोच इति तं प्रशस्य इतः परं द्वितीयप्रश्नस्योत्तरं न जानीयादित्यभिमानेन 'अपरस्मै धारयस्वे'त्युक्त्वा पृच्छेति तेनोक्ते प्रथमप्रश्नोत्तरस्थिरीकरणार्थं पुनरपि 'यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिव' इत्यादिना प्राक्पृष्टमेव पृष्टवती। याज्ञवल्क्येन 'यदूर्ध्वं गार्गि दिव' इत्यादिना' काश एव तदोतंच प्रोतं चे'त्यन्तेन प्राचीनोत्तर एवावधारणेन दृढीकृते तदनन्तरं कृतस्य 'कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चे'ति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरतया 'एतद्वै तदक्षर'मित्या'चेतस्मिन्खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चे'त्यन्तं कृत्स्नमक्षरब्राह्मणं प्रवृत्तम्। अत्र गार्गिब्राह्मणान्ते याज्ञवल्क्येन यः प्रश्नः सक्रोधं निवारितः स एव खलु गार्ग्या सर्वेषां ब्राह्मणानां पराजयो भविष्यतीति भीतया तस्य क्रोधमविगणय्य पुनरवतारितः। निवारितप्रश्नस्य परमेश्वरे पर्यवसानं गार्गिब्राह्मण एवा'नतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसी'ति याज्ञवल्क्यवचनेन स्फुटमिति तदनुसारेणाकाशशब्दस्य परमेश्वरपरत्वमेव युक्तम्। अत एव याज्ञवल्क्यः प्रथमप्रश्नस्योत्तरं वक्तुं न जानातीति तदीयप्रश्ननिवारणभङ्ग्यावगम्य द्वितीयप्रश्नोत्तरं निधाय युगपत्प्रश्नद्वयानुज्ञामर्थितवती प्रथमप्रश्नोत्तरप्रशंसामिव कृत्वा सर्वाधारस्य परमेश्वरस्य केनचित्प्रकारेण कश्चिदाधारोऽस्तीति ज्ञात्वा वक्तुमयं न प्रभवतीत्यभिप्रायेण 'अपरस्मै धारयस्वे'ति धृष्टमुक्तवतीति सङ्गच्छते। एवमत्राकाशः परमेश्वर इति निर्णीते स यत्रोतप्रोतत्वेन वर्ण्यते तस्य परमेश्वरत्वासम्भवात् तदक्षरशब्दरूढविषयः प्रणवो जीवो वेति युक्तम्। प्रणवस्य जीवस्य वा परमात्मोपासनास्थानतया तदधिकरणत्वेन व्यपदेशसम्भवात्। अस्ति हि हृदयादिषु प्रणवं जीवं वा विचिन्त्य तन्मध्यवर्तित्वेन परमात्मोपासनं श्रुत्यन्तरादिसिद्धम्। तथाप्याकाशान्तसकलजगद्धृतिस्तयोरनुपपन्नेति चेत् मैवोपपादि। न ह्यत्र सा श्रुता। किं तु 'कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च' 'एतस्मिन्खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्चे'ति प्रश्नोत्तरयोराकाशमात्रधृतिः श्रुता। प्रशासनमदृष्टत्वादिविशिष्टद्रष्टृत्वादिकं च प्रणवे स्वतोऽसम्भवदपि परमेश्वराभेदोपचाराद्व्यपदेष्टुं शक्यम्। 'शिवो वा प्रणवो ह्येषः प्रणवो वा शिवः स्मृतः। वाच्यवाचकयोर्भेदो नात्यन्तं विद्यते क्वचित्। तस्मादेकाक्षरं देवमाहुरागमपारगाः। वाच्यवाचकयोरैक्यं मन्यमाना मनस्विनः।' इत्यादिपुराणेषु वाच्यवाचकयोः शिवप्रणवयोरभेदोपचारस्य निरूढत्वात्। अथर्वशिरसि च 'य ॐकारः स प्रणवो यः प्रणवः स सर्वव्यापी यः सर्वव्यापी सोऽनन्तो योऽनन्तस्तत्तारं यत्तारं तत्सूक्ष्मं यत्सूक्ष्मं तच्छुक्लं यच्छुक्लं तद्वैद्युतं यद्वैद्युतं तत्परं ब्रह्मेति स एकस्स एको रुद्रस्स ईशानस्स भगवान् स महेश्वरस्स महादेव' इति शिवप्रणवाभेदोपचाराश्रयणेन तदुभयनाम्नामेकनामत्वेन परिगणनपूर्वकमथ कस्मादुच्यत ॐकारः यस्मिन्नुच्चार्यमाण एव सर्वं शरीरमूर्ध्वमुन्नामयति तस्मादुच्यत ॐकार' इत्यारभ्य 'अथ कस्मादुच्यते महादेवो यस्सर्वान्भावान्परित्यज्यात्मज्ञानयोगैश्वर्ये महति महीयते तस्मादुच्यते महादेव'

इति प्राप्ते ब्रूमः—अत्राक्षरशब्दवाच्यं परं ब्रह्मैव। कुतः ? अम्बरान्तधृतेः 'यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदर्वाक् पृथिव्याः यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते आकाश एव तदोतं च प्रोतं च' इति सर्वविकाराधारतया निर्दिष्ट आकाशः 'कस्मिन्नोतश्च प्रोतश्च' इति गार्ग्या पृष्टे एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति' इत्यादिना 'एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' इत्यन्तेन याज्ञवल्क्यवचनेन निर्दिष्टस्याक्षरस्याम्ब-

---

इत्यन्तेन तत्प्रव्यवस्थितयोगेनैव निर्वचनात् उपनिषदन्तरेषु च 'ॐकार एवेदं सर्वमोमितीदं सर्व'मित्यादिवाक्यैः प्रणवे शिवाभेदोपचारेण शिवगतसार्वात्म्यव्यपदेशदर्शनाच्च। जीवे तु पर्यायेण देवमनुष्यादिजन्मवति द्यावापृथिव्यादिशासितृत्वं तत्तदधिकारोपयुक्तजन्मप्राप्त्या पर्यायेणोपपद्यते। अदृष्टत्वाश्रुतत्वश्रवणं चक्षुःश्रोत्रागोचरे तस्मिन्परमेश्वर इवोपपद्यते। अमतत्वाविज्ञातत्वश्रवणमक्लेशेन परमेश्वरेऽपि नोपपद्यते। कथंचित्तु जीवेऽप्युपपद्यते। द्रष्टृत्वादिश्रवणं तु चाक्षुषादिज्ञानवति जीव एवोपपद्यते। 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिँल्लोके जुहोति यजति तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मण' इत्येतत्सर्वं प्रणवे जीवे च सङ्गच्छते। अधीयानानां कर्माण्यातिष्ठतां ब्राह्मणादीनां प्रणवस्वरूपपरिज्ञानस्य देहातिरिक्तात्मविज्ञानस्य चावश्यकत्वादिति। सिद्धान्तं प्रतिज्ञाय सौत्रं हेतुमुपादायाक्षरे आकाशमात्रधृतिः श्रुता न त्वाकाशान्तसकलधृतिरिति सौत्रहेतोरसिद्धिशङ्कापरिहारोपयोगिपूर्ववाक्यप्रदर्शनपूर्वकं सौत्रं हेतुं व्याचष्टे—यदूर्ध्वं गार्गीत्यादिना। अक्षरे आकाशमात्रधृतिर्नोच्यते किं तु प्रागुपक्रान्तस्य भूगोलकादेराकाशान्तस्य सर्वस्य धृतिरुच्यते। न हि 'यदिदं किञ्चिदप्स्वोतं च प्रोतं चे'त्यादिवाक्यानां भूगोलकादिषु पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरस्मिन्नोतप्रोतत्ववर्णने तात्पर्यम्। अधस्स्थितानामन्तरिक्षलोकादीनामुपरितनेषु गन्धर्वलोकादिष्वोतप्रोतत्वस्य दुरुपपादत्वात् पर्वतानां क्षितिधारकत्वस्येव ध्रुवस्य ज्योतिश्चक्रधारकत्वस्येव च यथाकथञ्चित्तस्योपपादनसम्भवेऽप्यत्र प्रकरणे तन्निरूपणस्य निष्फलत्वात् अक्षरस्य भूगोलकाद्याकाशान्तसकलाधारतायां सर्वस्याप्यस्य वाक्यसन्दर्भस्य 'एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीते न चतुरो वृणीते पञ्च वृणीते न पञ्चातिवृणीते' इति वाक्यसन्दर्भस्य त्र्यार्षेयवरणविधान इव एकत्रैव तात्पर्येणैकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यभेदकल्पनायोगाच्च। गार्गिब्राह्मणे भूगोलकादिब्रह्मलोकान्तानां प्रश्नोत्तरपरम्परया पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरस्मिन्नोतप्रोतत्ववर्णनानन्तरं 'कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चे'त्यन्तिमप्रश्नस्य तदानीं निवारितस्याक्षरब्राह्मणे पुनः प्रवर्तनायां ब्रह्मलोकाधारमात्रविषयतारीतिं परित्यज्य[1] भूगोलकादिसकलकार्यप्रपञ्चाधारविषयतयैव प्रवर्तनापूर्वकं 'यदूर्ध्वं गार्गि दिव' इत्यादितदुत्तरवाक्ये आकाशस्य सकलकार्यप्रपञ्चाधारत्वेन निर्दिष्टतया 'कस्मिन्नु खल्वाकाश' इत्यादितदनन्तरप्रश्नतदुत्तरवाक्ययोरपि तद्व्यायावतरणाच्चेति भावः। ननु पृथिव्याद्याधारप्रश्नोत्तरपरम्पराया वस्तुतोऽक्षरस्यैव सर्वाधारत्वप्रतिपादने विश्रान्तौ ब्रह्मलोकाधार-

---

(१) 'विषयतामपरित्यज्य' इति च पाठः।

रान्तप्रपञ्चधृतिरवगम्यते । कथमेतदन्यत्र परमेश्वरात् संभवति ? ततः परमेश्वर एवाक्षरपदाभिधेयः ॥

विषयत्वेन प्राक्प्रवर्तितः प्रश्नः कथं पृथिव्यादिसकलकार्यप्रपञ्चाधारविषयतया पश्चात्प्रवर्तितः। न ह्यस्याः प्रश्नोत्तरपरम्पराया आकाशस्य ब्रह्मलोकान्तसकलकार्याधारत्वप्रतिपादने अक्षरस्याकाशान्तसकलकार्याधारत्वप्रतिपादने च तात्पर्यं वक्तुं शक्यम् । वाक्यभेदापत्तेः । न चाक्षरं परमेश्वरं साधयतस्सिद्धान्तिनः तदाधेय आकाशे ततोऽन्यत्वेन समर्थनीये सकलकार्याधारत्वं सम्भवति परमेश्वरस्यैव तथात्वादिति चेदुच्यते । आकाशोऽत्र न भूताकाशः किं तु चिदम्बररूपा पारमेश्वरी शक्तिः । तस्यास्सर्वोपादानभूतायाः सर्वाधारत्वमस्त्येव 'आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायण'मित्यादिश्रुत्यन्तरसिद्धम् । यद्यप्यत्र(१) चरमनिर्देश्यस्याक्षरस्य सर्वाधारत्वप्रतिपादनैकपरतयेयं प्रश्नपरम्परा प्रवर्तिता तथापि तत्सर्वाधारत्वं ब्रह्मलोकाधारे समापितमिति याज्ञवल्क्यस्य भ्रान्त्युत्पादनेन तस्याप्याधारान्तरप्रश्ने निरुत्तरतया तस्याधारान्तरं नास्तीति वचनेन वा पराजितो भवत्वित्यभिसन्धाय तत्र प्राङ्निर्दिष्टपृथिव्यादिसर्वाधारत्वब्रह्मलोकाधारप्रश्ने पुनः क्रियमाणे गार्ग्याशयविद्याज्ञवल्क्यस्तु तस्या दुराशयमवगत्य द्वितीयप्रश्नोत्तरे वक्तव्यतया परमेश्वरं निर्दिश्य परमाकाशं तदाधारमवोचत् । ततः परमाकाशोऽपि स्वेन सह स्वाधेयसकलकार्यधारणसमर्थे परमशिवे परब्रह्मणि सत्येव सकलकार्याधारो भवति यथा वह्निः स्वेन सह स्वाधेयसकलहविर्धारणसमर्थे वेदिरूपे स्थले सत्येव स्वयं सकलहविराधारो भवतीति मत्वा यदाश्रयणबलेनायमाकाशः सकलकार्याधारो भवति तथाभूतस्तस्याधारः क इति गूढभावेन 'कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चे'ति गार्ग्या पृष्टे याज्ञवल्क्येनाक्षरमाकाशान्तसकलधारकमित्यभिप्रायेणै(२)'तद्वै तदक्षर'मित्याद्युक्तं न त्वाकाशमात्रधारकमित्यभिप्रायेण । आकाशस्य सकलकार्याधारत्ववचनपूर्वकमक्षरस्याकाशाधारत्ववचनस्याक्षरस्याकाशान्तसकलधारकत्वप्रतिपादने 'जलपूर्णः कुम्भ' इत्युक्तिपूर्वकस्य 'तमयं वहती'ति वाक्यस्य जलसहितकुम्भवोढत्वप्रतिपादन इव तात्पर्यावसायात्। न चैवं सति वाक्यभेददोषावकाशः । जलादिषु पृथिव्यादिधारकत्ववचनानामिवाकाशे सकलकार्यधारकत्ववचनस्यापि अक्षरस्याकाशान्तसकलकार्यधारकत्वप्रतिपादनार्थतया तदेकवाक्यत्वेन तस्य स्वातन्त्र्याभावात् । ननु भवेदेवमेतत्सर्वं यद्यत्राकाशः परमेश्वरो न स्यात् । स तु परमेश्वर एवेत्यभ्युपगन्तव्यम् । 'अनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसी'ति याज्ञवल्क्यवचनानुसारात् । अतः परमेश्वरादन्यदक्षरमिति तस्य परमेश्वरस्योतप्रोतत्वव्यपदेशस्तस्य परमेश्वरोपासनास्थानत्वाभिप्रायेणौपचारिको नेतव्य इत्याशङ्क्याह—कथमेतदिति । इह श्रुतमाकाशधृतिमात्रमौपचारिकतया नेतुं शक्यम् । आकाशधृतिश्रवणस्याकाशगतसकलकार्याधारत्वोक्तिपूर्वकत्वसामर्थ्यात् सिद्ध्यन्त्याकाशान्तसकलधृतिस्तु(३) परमेश्वरादन्यत्र योजयितुं न शक्यते । सामर्थ्ये शब्द इवोपचारासम्भवात् । उदाहृतयाज्ञवल्क्यप्रतिवचनं तु ब्रह्मलोकाधारप्रश्नस्य परमेश्वराविषयत्वेऽपि ब्रह्मलोकाधार आकाश इति प्रतिवचने सति तदनन्तरमाकाशाधारविषयः प्रश्नस्तद्विषयो भविष्यतीति दूरदृष्टिमता याज्ञवल्क्येन पूर्वप्रश्नस्यैव निवार-

(१) 'यद्यप्यस्य' इति च पाठः । (२) 'परस्य एव' इति च. पाठः । (३) 'प्रवृत्तिः' इति. च पाठः ।

॥ सू ॥ सा च प्रशासनात् ॥ १० ॥

सा च धृतिः 'तस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः।' इत्यादिना प्रकृष्टाज्ञाधीनाऽवगम्यते । तज्जगच्छासनं जीवस्य न संभवति; 'एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः' इति जगच्छासने द्वितीयाभावश्रवणात् । अतः परमेश्वर एवाक्षरशब्दवाच्यः ॥

॥ सू ॥ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ ११ ॥

अन्यभावोऽर्थान्तरत्वम् । 'तद्वा एतदक्षरं गार्गि अदृष्टं द्रष्टृ अश्रुतं श्रोतृ अमतं मन्तृ अविज्ञातं विज्ञातृ' इति वाक्यशेषः परमेश्वरादक्षरस्यान्यभावं व्यावर्तयति, प्रणवजीवपक्षयोरदृष्टत्वादिविशेषितद्रष्टृत्वाद्यसम्भवात् ।

णं कृतमित्येतदभिप्रायं चिदम्बरशक्तेरतिरहस्यदेवतात्वाभिप्रायं चोपपद्यते । तस्मादक्षरं परमेश्वरस्तदाधारक आकाशश्चिदम्बरमित्येव युक्तमिति भावः ॥ नन्वस्त्वाकाशश्चिदम्बरम् । अक्षरं तु जीव इत्यपि सम्भवति । यथा वा 'अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पित'मिति भूमविद्यागतवचनबलाज्जीवस्यापि देशकालवत्सर्वाधारत्वोपपत्तेरित्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् । सू० ॥ सा च प्रशासनात् ॥१०॥ साच धृतिरिति । नन्वम्बरान्तधृतिः(१) प्रशासनाधीना न श्रूयते किं तु सूर्यादिकतिपयधृतिरिति चेत्सत्यम् । तच्छ्रवणमेव स्थालीपुलाकन्यायेन सकलजगद्धृतेरपि तदधीनत्वं प्रत्याययिष्यति । यथा हि लोके स्थाल्यां तुल्यपाकानां पुलाकानामेकस्माद्भिन्नान्येषामपि सिद्धता ज्ञाप्यते तुल्यो हेतुरस्य चान्येषां च सिद्धत्वस्य ज्ञापक इति एवमिहापि सूर्यादिधृतेरक्षरप्रशासनाधीनत्वं प्रदर्श्यान्येषां धृतेरपि तथैव तदधीनत्वमिति श्रुत्या प्रत्याय्यते तुल्यः प्रकृष्टशासनरूपः सर्वत्राप्रतिहतो हेतुरिति ।'न द्वितीयाय तस्थ' इति तैत्तिरीयश्रुतिपाठः । तत्राविशेषणस्य परमेश्वरस्य द्वितीयाभावश्रवणेऽपि 'य इमाँल्लोकानीशत ईशिनीभि'रिति श्वेताश्वतरे 'य इमाँल्लोकानीशत ईशनीयु'रित्यथर्वशिरसि च तद्वाक्यशेषश्रवणात्तदनुसारेण जगच्छासनविषयमेव तद्द्वितीयाभाववचनम् । तथा च जगतो यथाकथञ्चिदनेकाधारत्वकल्पनसम्भवेऽप्यनेकशासितृत्वकल्पनं न सम्भवतीति भावः ॥ ननु द्रष्टृत्वादिकं जीव एव सम्भवति न परमेश्वर इत्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥११॥ अदृष्टत्वादिविशेषितद्रष्टृत्वाद्यसम्भवादिति ॥ अयमाशयः।'अविज्ञातं विज्ञात्रि'त्येतदनन्तरं 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ' इति श्रूयते । तस्य सर्वथा द्रष्ट्रन्तरनिषेधपरत्वं वक्तुमयुक्तम् । द्रष्टृबहुत्वस्यानेकप्रमाणसिद्धत्वात् किं तु पूर्वोक्तं द्रष्टृ यावद्गुणविशिष्टतया प्रकृतं तावद्गुणैस्तत्सदृशं द्रष्ट्रन्तरं नास्तीत्येवंपरं वाच्यम् । दृश्यते हि बहुविद्वद्युते ग्रामे चैत्रस्य बहुशास्त्रवेदितृत्वादिगुणानभिधायास्मिन्ग्रामे चैत्र एव विद्वानिति वचनस्य प्रागुक्तैर्गुणैश्चैत्रसमो विद्वान्नास्तीत्येवंपरत्वम् । तथा च 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ'त्यादेः प्रागुक्तैः सर्वाधारत्वसर्वप्रशासितृत्वादिगुणैः प्रकृतस्य द्रष्टुः सदृशं द्रष्टृ नास्तीत्येवमाद्यर्थपरत्वस्थितौ तस्य परमेश्वरविषयत्वमवश्यंभावीति

(१) 'न त्वंबरान्तधृतिः प्रशासनाधीना श्रूयते ।' इति च. पाठः ।

अतः परमेश्वर एवाक्षरमिति निर्णयः ॥

॥ इत्यक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

तत्रत्याः द्रष्ट्रादिशब्दाः परमेश्वरे चाक्षुषश्रावणमन्तव्याध्यवसेयविषयसाक्षात्कर्तृपरत्वेन सङ्गमयितव्याः । तथा च पूर्ववाक्यगतानामपि द्रष्ट्रादिशब्दानां स एवार्थस्सिद्ध्यतीति पूर्ववाक्यसन्दर्भस्यायमर्थः पर्यवस्यति। अदृष्टं जीववर्गस्य रूपदर्शनदशायां तदात्मवत्तं प्रत्यभासमानमेव सत् द्रष्टृ तद्दर्शनविषयरूपसाक्षात्कर्तृ अश्रुतं शब्दश्रवणदशायां तं प्रत्यभासमानमेव सत् श्रवणविषयशब्दसाक्षात्कर्तृ । अमतं तस्य स्थाणुपुरुषादिविचारदशायां तं प्रत्यभासमानमेव सत् तद्विचारविषयवस्तुसाक्षात्कर्तृ । अविज्ञातं तस्य स्थाण्वाद्यध्यवसायदशायां तं प्रत्यभासमानमेव सत् ब्रह्म विज्ञातृ तदध्यवसायविषयसाक्षात्कर्त्रिति । एवं जीववर्गव्यावर्तकार्थवर्णनायामेव प्रकृताक्षरसदृशद्रष्ट्रन्तरादिनिषेधपूर्वोत्तरवाक्यसन्दर्भानुगुण्यं लभ्यते । तस्माददृष्टत्वादिविशेषितद्रष्टृत्वादिकं जीववर्गे न सम्भवतीत्यधिकरणार्थमुपसंहरति—अत इति । अत्र सर्वप्रशासितृत्वादीनामस्पष्टानां ब्रह्मलिङ्गानां पूर्वपक्षदशायामक्षरधर्मत्वे बाधकोपन्यासात्तत्सान्निध्याम्नाताकाशधर्माणामेव सतामौपचारिकोऽक्षरान्वय इति स्पष्टास्पष्टब्रह्मलिङ्गता ॥

॥ इति अक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ अक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० । अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ ९ ॥ सा च प्रशासनात् ॥ १० ॥ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ ११ ॥

अक्षरमोङ्करोऽस्तु प्रसिद्धितस्तत्र चाम्बरान्तधृतेः। सर्वाभिधायकत्वाद्द्रष्टृत्वाद्भवतु जीवो वा ॥ ५५ ॥

तत्परमेश्वर एव प्रशासनाधीनतद्धृतिश्रवणात्। सर्वादृष्टस्य सतो द्रष्टृत्वस्योपदेशाच्च ॥ ५६ ॥

इत्यक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथाक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ सू ॥ अक्षरमंबरान्तधृतेः ॥ १० ॥ सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं सत्यशब्दस्य ब्रह्मणि रूढत्वात् भूमा ब्रह्मेत्युक्तम् । तद्वदिहापि अक्षरशब्दस्य वर्णे रूढत्वाद्वर्ण एवाक्षरमस्त्विति दृष्टान्तसंगत्येदमारभ्यते—सू ॥ अक्षरमंबरान्तधृतेः ॥ १० ॥ 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूल'मित्यादि बृहदारण्यकवाक्यं विषयः । तत्र किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते उत ब्रह्मेति संदेहः । अक्षरसमाम्नाय इत्यादौ अक्षरशब्दस्य वर्णे रूढत्वात् वर्ण इति पूर्वः पक्षः । 'एतस्मिन्खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चे'ति पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणात् न क्षरत्यश्नुते चेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्यां चाक्षरं परं ब्रह्मैवेति सिद्धान्तः । अक्षरं=अक्षरशब्दवाच्यं । परं ब्रह्मैव । कुतः । अंबरान्तधृतेः—पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणादित्यर्थः ॥

नन्वंबरान्तधृतिः प्रधानेऽपि संभवतीत्यत आह सू ॥ सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥ सा च= धृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म । नान्यस्याचेतनस्य। कुतः । प्रशासनात्–'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' इत्यादिना प्रशासनश्रवणादित्यर्थः ।

प्रधानादिनिरासेन ब्रह्मोपादाने हेत्वन्तरमाह—सू ॥ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥ अन्यस्य प्रधानादेर्भावो धर्मः सोऽन्यभावः । तद्व्यावृत्तेश्च 'तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ'इत्यादितद्विपरीतधर्मश्रवणात् न प्रधानाद्यक्षरं किं तु ब्रह्मैति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते ॥ सू ॥ अक्षरमंबरान्तधृतेः ॥ ९ ॥ विषयवाक्यं समानमेव। अत्राक्षरशब्दवाच्यः प्रणवो वा जीवो वा परमेश्वरो वेति त्रिधा संदेहः । अक्षरशब्दस्य वर्णपर्यायत्वात् 'पुरुषोऽक्षरमुच्यत'इति जीवस्यापि तदभिधेयत्वश्रवणाच्च

अथेक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणातीतस्यापि परमेश्वरस्य परमकरुणावशादुपासकप्रत्यक्षत्वमुपपादयितुमेतदधिकरणमारभ्यते—

॥ सू० ॥ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १२ ॥

पूर्वाधिकरणेन सङ्गतिं दर्शयन्नुत्तराधिकरणमवतारयति—प्रत्यक्षादीति । पूर्वाधिकरणविषयवाक्ये, 'अदृष्टमश्रुत'मित्यादिना जीववर्गस्य चक्षुःश्रोत्रान्तःकरणव्यापारदशासु परमेश्वरस्यानवभासमानतोक्त्या तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणातीतत्वं लब्धम्। तथाभूतस्य तस्य साक्षात्कारः कथं फलत्वेनोच्यत इत्याशङ्कानिराकरणार्थं बाह्यान्तरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयोऽपि परमेश्वरः कृपावशादुपासकानां स्वरूपावरणमपनीय स्वरूपज्ञानात्मकसाक्षात्कारविषयो भवतीति प्रदर्शयितुमुत्तराधिकरणमारभ्यत इत्यर्थः ॥ सू० ॥ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥१२॥ प्रश्नोपनिषदि

प्रणवजीवावेवाक्षरशब्दवाच्याविति पूर्वः पक्षः । 'एतस्मिन्खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चे'ति आकाशान्तसकलप्रपञ्चधृतेः श्रवणात् परमेश्वर एवाक्षरपदाभिधेय इति सिद्धान्तः ॥

सू० ॥ सा च प्रशासनात् ॥ १० ॥ सा च धृतिः 'एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत' इत्यादिना प्रशासनाधीनावगम्यते । 'एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु' रिति जगतश्शासने परमेश्वरस्याद्वितीयत्वश्रवणात् तच्छासनं न जीवस्य संभवति । अतः परमेश्वर एवाक्षरशब्दवाच्यः ॥

सू० ॥ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ ११ ॥ 'तद्वा एतदक्षरं गार्गि अदृष्टं द्रष्टृ अश्रुतं श्रोतृ' इत्यादिनाक्षरस्य परमेश्वरादर्थान्तरस्य व्यावर्त्यमानत्वात् प्रणवजीवपक्षयोरदृष्टत्वविशेषितद्रष्टृत्वाद्यसंभवाच्च परमेश्वर एवाक्षरशब्दवाच्यः । इति ।

रामानुजमते, सू० ॥ अक्षरमंबरान्तधृतेः ॥ ९ ॥ विषयवाक्यं पूर्ववत् । अक्षरशब्दनिर्दिष्टं प्रधानं वा जीवो वा परमात्मा वेति संदेहः । प्रधानस्य विकाराधारत्वाज्जीवस्याचिद्वस्त्वाधारत्वाच्चाकाशाधारतयोच्यमानमक्षरं प्रधानं वा जीवो वा स्यात् न परमात्मेति पूर्वः पक्षः । 'यदूर्ध्वं गार्गि दिव' इत्यारभ्य कृत्स्नस्य विकारस्याधारतया निर्दिष्टस्याकाशस्याव्याकृताधारतयोच्यमानस्याक्षरस्य प्रधानत्वायोगात् प्रशासनाधीनसूर्याचन्द्रमस्त्वसर्वाधारत्वादिश्रवणस्यापि जीवेऽनुपपन्नत्वाच्च न प्रधानजीवयोरक्षरत्वं किं तु परमात्मन एवेति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु अक्षर 'मेतद्वै तदक्षरं गार्गि'इति निर्दिष्टं परमात्मा । कुतः । अंबरान्तधृतेः=अंबरं वायुमानाकाशः । अंबरान्तः अंबरपारभूतमंबरकारणमित्यर्थः । कारणापत्तेरेव कार्यस्यान्तत्वात् । अंबरान्तः=अव्याकृतं प्रधानं, तस्य धृतेः=धारणात् । अक्षरं परमात्मैवेति ॥

एवं तर्हि जीवस्य, प्रधानधृत्युपपत्तेरक्षरं जीवोऽस्तु इत्याशंक्याह—सू० ॥ सा च प्रशासनात् ॥ १० ॥ सा च अंबरान्तधृतिः 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने'इत्यादिना प्रशासनात्क्रियत इति श्रूयते । प्रशासनमप्रतिहताज्ञेत्यर्थः । न ह्यप्रतिहताज्ञया कृत्स्नस्य जगतो धारणं जीवे उपपन्नम् । अतो न जीवोऽक्षरम् । सू० ॥ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥११॥ अस्यार्थः श्रीकण्ठमतवदेवेति न पृथक्प्रपञ्च्यते ॥

आनन्दतीर्थमते, सू० ॥ अक्षरमंबरान्तधृतेः ॥ १० ॥ विषयवाक्यं न भिद्यते । अत्राक्षरं मध्यमाक्षररूपं श्रीतत्त्वं वा ब्रह्म वेति संदेहः । अम्भृणीसूक्तस्थश्रीवाक्ये तस्याश्चन्द्रादिधारकत्वप्रशासनादिश्रवणात् श्रीतत्त्वमेवाक्षरं 'न तदश्नाती'ति असंहर्तृत्ववर्णनाच्च ब्रह्म इति पूर्वपक्षः ।

आकाशान्तसकलधारकत्वप्रतिपादनात् प्रकृष्टापराधीनासंकुचितशासनश्रवणात् स्थौल्याणुत्वाद्यन्यवस्तुस्वभावरहितत्ववर्णनात् अनश्नतोऽन्यस्यान्नानुपजीवनप्रतिपादनार्थत्वेनाविरोधाच्च ब्रह्मैवेति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु अक्षरं ब्रह्मैव । न चित्प्रकृतिः । कुतः । अंबरान्तधृतेः=आकाशान्तपदार्थधात्वश्रवणात् इति ॥ सू० ॥ सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥ च=यतः । सा=अंबरान्तधृतिः । प्रशासनात्=विष्णोराज्ञामात्रादेव भवतीति श्रुतावुक्ता । अतोऽप्यक्षरं ब्रह्मैव न चेतनप्रकृतिः ॥

सू० ॥ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥ अन्यभावानां=विष्ण्वन्यवस्तुस्वभावानां स्थूलत्वादीनाम् । व्यावृत्तेश्च अस्थूलत्वाद्यभिधानाच्च । ब्रह्मैवाक्षरमित्यर्थः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

अतः परमेश्वर एवाक्षरमिति निर्णयः ॥

॥ इत्यक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

तत्रत्याः द्रष्ट्रादिशब्दाः परमेश्वरे चाक्षुषश्रावणमन्तव्याध्यवसेयविषयसाक्षात्कर्तृपरत्वेन सङ्गमयितव्याः । तथा च पूर्ववाक्यगतानामपि द्रष्ट्रादिशब्दानां स एवार्थस्सिद्ध्यतीति पूर्ववाक्यसन्दर्भस्यायमर्थः पर्यवस्यति। अदृष्टं जीववर्गस्य रूपदर्शनदशायां तदात्मवत्तं प्रत्यभासमानमेव सत् द्रष्टृ तद्दर्शनविषयरूपसाक्षात्कर्तृ अश्रुतं शब्दश्रवणदशायां तं प्रत्यभासमानमेव सत् श्रवणविषयशब्दसाक्षात्कर्तृ । अमतं तस्य स्थाणुपुरुषादिविचारदशायां तं प्रत्यभासमानमेव सत् तद्विचारविषयवस्तुसाक्षात्कर्तृ । अविज्ञातं तस्य स्थाण्वाद्यध्यवसायदशायां तं प्रत्यभासमानमेव सत् ब्रह्म विज्ञातृ तदध्यवसायविषयसाक्षात्कर्त्रिति । एवं जीववर्गव्यावर्तकार्थवर्णनायामेव प्रकृताक्षरसदृशद्रष्ट्रन्तरादिनिषेधपूर्वोत्तरवाक्यसन्दर्भानुगुण्यं लभ्यते । तस्माददृष्टत्वादिविशेषितद्रष्टृत्वादिकं जीववर्गे न सम्भवतीत्यधिकरणार्थमुपसंहरति—अत इति । अत्र सर्वप्रशासितृत्वादीनामस्पष्टानां ब्रह्मलिङ्गानां पूर्वपक्षदशायामक्षरधर्मत्वे बाधकोपन्यासात्तत्सान्निध्याम्नाताकाशधर्माणामेव सतामौपचारिकोऽक्षरान्वय इति स्पष्टास्पष्टब्रह्मलिङ्गता ॥

॥ इति अक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ अक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० । अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ ९ ॥ सा च प्रशासनात् ॥ १० ॥ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ ११ ॥

अक्षरमोङ्करोऽस्तु प्रसिद्धितस्तत्र चाम्बरान्तधृतेः । सर्वाभिधायकत्वाद्द्रष्टृत्वाद्धवतु जीवो वा ॥ ५५ ॥

तत्परमेश्वर एव प्रशासनाधीनतद्धृतिश्रवणात् । सर्वादृष्टस्य सतो द्रष्टृत्वस्योपदेशाच्च ॥ ५६ ॥

इत्यक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथाक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ सू ॥ **अक्षरमंबरान्तधृतेः** ॥ १० ॥ **सा च प्रशासनात्** ॥ ११ ॥ **अन्यभावव्यावृत्तेश्च** ॥ १२ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं सत्यशब्दस्य ब्रह्मणि रूढत्वात् भूमा ब्रह्मेत्युक्तम् । तद्वदिहापि अक्षरशब्दस्य वर्णे रूढत्वाद्वर्ण एवाक्षरमस्त्विति दृष्टान्तसंगत्येदमारभ्यते—सू ॥ **अक्षरमंबरान्तधृतेः** ॥ १० ॥ 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूल'मित्यादि बृहदारण्यकवाक्यं विषयः । तत्र किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते उत ब्रह्मेति संदेहः । अक्षरसमाम्नाय इत्यादौ अक्षरशब्दस्य वर्णे रूढत्वात् वर्ण इति पूर्वः पक्षः । 'एतस्मिन्खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चे'ति पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणात् न क्षरत्यश्नुते चेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्यां चाक्षरं परं ब्रह्मैवेति सिद्धान्तः । **अक्षरं**=अक्षरशब्दवाच्यं । परं ब्रह्मैव । कुतः । **अंबरान्तधृतेः**—पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणादित्यर्थः ॥

नन्वंबरान्तधृतिः प्रधानेऽपि संभवतीत्यत आह सू ॥ **सा च प्रशासनात्** ॥ ११ ॥ **सा च**= धृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म । नान्यस्याचेतनस्य । कुतः । **प्रशासनात्**-'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' इत्यादिना प्रशासनश्रवणादित्यर्थः ।

प्रधानादिनिरासेन ब्रह्मोपादाने हेत्वन्तरमाह—सू ॥ **अन्यभावव्यावृत्तेश्च** ॥ १२ ॥ अन्यस्य प्रधानादेर्भावो धर्मः सोऽन्यभावः । तद्व्यावृत्तेश्च 'तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ'इत्यादितद्विपरीतधर्मश्रवणात् न प्रधानाद्यक्षरं किं तु ब्रह्मैति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते ॥ सू ॥ **अक्षरमंबरान्तधृतेः** ॥ ९ ॥ विषयवाक्यं समानमेव । अत्राक्षरशब्दवाच्यः प्रणवो वा जीवो वा परमेश्वरो वेति त्रिधा संदेहः । अक्षरशब्दस्य वर्णपर्यायत्वात् 'पुरुषोऽक्षरमुच्यत'इति जीवस्यापि तदभिधेयत्वश्रवणाच्च

अथेक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणातीतस्यापि परमेश्वरस्य परमकरुणावशादुपासकप्रत्यक्षत्वमुपपादयितुमेतदधिकरणमारभ्यते—

॥ सू० ॥ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १२ ॥

पूर्वाधिकरणेन सङ्गतिं दर्शयन्नुत्तराधिकरणमवतारयति—प्रत्यक्षादीति । पूर्वाधिकरणविषयवाक्ये, 'अदृष्टमश्रुत'मित्यादिना जीववर्गस्य चक्षुःश्रोत्रान्तःकरणव्यापारदशासु परमेश्वरस्यानवभासमानतोक्त्या तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणातीतत्वं लब्धम् । तथाभूतस्य तस्य साक्षात्कारः कथं फलत्वेनोच्यत इत्याशङ्कानिराकरणार्थं बाह्यान्तरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयोऽपि परमेश्वरः कृपावशादुपासकानां स्वरूपावरणमपनीय स्वरूपज्ञानात्मकसाक्षात्कारविषयो भवतीति प्रदर्शयितुमुत्तराधिकरणमारभ्यत इत्यर्थः ॥ सू० ॥ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥१२॥ प्रश्नोपनिषदि

प्रणवजीवावेवाक्षरशब्दवाच्याविति पूर्वः पक्षः । 'एतस्मिन्खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चे'ति आकाशान्तसकलप्रपञ्चधृतेः श्रवणात् परमेश्वर एवाक्षरपदाभिधेय इति सिद्धान्तः ॥

सू० ॥ **सा च प्रशासनात्** ॥ १० ॥ सा च धृतिः 'एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत' इत्यादिना प्रशासनाधीनावगम्यते । 'एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु' रिति जगतश्शासने परमेश्वरस्याद्वितीयत्वश्रवणात् तच्छासनं न जीवस्य संभवति । अतः परमेश्वर एवाक्षरशब्दवाच्यः ॥

सू० ॥ **अन्यभावव्यावृत्तेश्च** ॥ ११ ॥ 'तद्वा एतदक्षरं गार्गि अदृष्टं द्रष्टृ अश्रुतं श्रोतृ' इत्यादिनाक्षरस्य परमेश्वरादर्थान्तरत्वस्य व्यावर्त्यमानत्वात् प्रणवजीवपक्षयोरदृष्टत्वविशेषितद्रष्टृत्वाद्यसंभवाच्च परमेश्वर एवाक्षरशब्दवाच्यः । इति ।

रामानुजमते, सू० ॥ **अक्षरमंबरान्तधृतेः** ॥ ९ ॥ विषयवाक्यं पूर्ववत् । अक्षरशब्दनिर्दिष्टं प्रधानं वा जीवो वा परमात्मा वेति संदेहः । प्रधानस्य विकाराधारत्वाज्जीवस्याचिद्वस्त्वाधारत्वाच्चाकाशाधारतयोच्यमानमक्षरं प्रधानं वा जीवो वा स्यात् न परमात्मेति पूर्वः पक्षः । 'यदूर्ध्वं गार्गि दिव' इत्यारभ्य कृत्स्नस्य विकारस्याधारतया निर्दिष्टस्याकाशस्याव्याकृताधारतयोच्यमानस्याक्षरस्य प्रधानत्वायोगात् प्रशासनाधीनसूर्याचन्द्रमस्त्वसर्वाधारत्वादिश्रवणस्यापि जीवेऽनुपपन्नत्वाच्च न प्रधानजीवयोरक्षरत्वं किं तु परमात्मन एवेति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु **अक्षर** 'मेतद्वै तदक्षरं गार्गि'इति निर्दिष्टं परमात्मा । कुतः । **अंबरान्तधृतेः**=अंबरं वायुमानाकाशः । अंबरान्तः अंबरपारभूतमंबरकारणमित्यर्थः । कारणापत्तेरेव कार्यस्यान्तत्वात् । **अंबरान्तः**=अव्याकृतं प्रधानं, तस्य **धृतेः**=धारणात् । अक्षरं परमात्मैवेति ॥

एवं तर्हि जीवस्य, प्रधानधृत्युपपत्तेरक्षरं जीवोऽस्तु इत्याशंक्याह—सू० ॥ **सा च प्रशासनात्** ॥ १० ॥ सा च अंबरान्तधृतिः 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने'इत्यादिना प्रशासनात्क्रियत इति श्रूयते । प्रशासनमप्रतिहताज्ञेत्यर्थः । न ह्यप्रतिहताज्ञया कृत्स्नस्य जगतो धारणं जीवे उपपन्नम् । अतो न जीवोऽक्षरम् । सू० ॥ **अन्यभावव्यावृत्तेश्च** ॥११॥ अस्यार्थः श्रीकण्ठमतवदेवेति न पृथक्प्रपञ्च्यते ॥

आनन्दतीर्थमते, सू० ॥ **अक्षरमंबरान्तधृतेः** ॥ १० ॥ विषयवाक्यं न भिद्यते । अत्राक्षरं मध्यमाक्षररूपं श्रीतत्त्वं वा ब्रह्म वेति संदेहः । अम्भृणीसूक्तस्थश्रीवाक्ये तस्याश्चन्द्रादिधारकत्वप्रशासनादिश्रवणात् श्रीतत्त्वमेवाक्षरं 'न तदश्नाती'ति असंहर्तृत्ववर्णनाच्च ब्रह्म इति पूर्वपक्षः ।

आकाशान्तसकलधारकत्वप्रतिपादनात् प्रकृष्टापराधीनासंकुचितशासनश्रवणात् स्थौल्याण्वाद्यन्यवस्तुस्वभावरहितत्ववर्णनात् अनशनोक्तेरन्यानुपजीवनप्रतिपादनार्थत्वेनाविरोधाच्च ब्रह्मैवेति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु अक्षरं ब्रह्मैव । न चित्प्रकृतिः । कुतः । **अंबरान्तधृतेः**=आकाशान्तपदार्थधारत्वश्रवणात् इति ॥ **सू० ॥ सा च प्रशासनात्** ॥ ११ ॥ च=यतः । सा=अंबरान्तधृतिः । **प्रशासनात्**=विष्णोराज्ञामात्रादेव भवतीति श्रुतावुक्ता । अतोऽप्यक्षरं ब्रह्मैव न चेतनप्रकृतिः ॥

सू० ॥ **अन्यभावव्यावृत्तेश्च** ॥ १२ ॥ अन्यभावानां=विष्ण्वन्यवस्तुस्वभावानां स्थूलत्वादीनाम् । व्यावृत्तेश्च अभावकथनाच्च । ब्रह्मैवाक्षरमित्यर्थः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

अस्य विषयः प्रश्नोपनिषदि श्रूयते 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं हैव स पाप्मना विनिर्मुक्तस्स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरुषमीक्षत'इति । अत्रेक्षतिकर्मत्वेन श्रूयमाणः परमेश्वरोऽन्यो वेति संशयः। नासौ परमेश्वरः हिरण्यगर्भ एव।'स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोक' मिति तल्लोकप्राप्तिश्रवणात्। परशब्दस्य जीवोत्कृष्टे तस्मिन्सम्भवाच । अथवा

'स यो हवैतद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत कतमं वाव स तेन लोकं जयती'ति पिप्पलादं प्रति सत्यकामप्रश्ने 'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेती'ति तत्प्रतिवचनमुपक्रम्य 'स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसम्पद्यते तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सम्पन्नो महिमानमनुभवत्यथ यो द्विमात्रेण मनसि सम्पद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकं स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तत' इत्येकमात्रमोङ्कारमुपासीनस्य तत्प्रथममात्रात्मकऋक्प्रापणीयमनुष्यलोकप्राप्तिफलं द्विमात्रं तमुपासीनस्य तद्द्वितीयमात्रात्मकयजुःप्रापणीयान्तरिक्षलोकप्राप्तिफलं चाभिधायेदमाम्नायते । 'यः पुनरेत'मित्यादि । अत्र ध्यातव्यः परमपुरुष एव ईक्षणीयः फलफलिनोरीक्षणध्यानयोरेकविषयत्वनियमात्।'परं पुरुष' मित्यत्र परत्वावधित्वेन विवक्षितस्यापि केभ्यश्चित्परत्वसम्भवेन 'परात्परं पुरिशयं पुरुष' मिति निर्देशस्य ततो भेदावहत्वाभावात् इति स्थिते यो ध्यातुरीक्षणविषयः पुरुषः तत्र त्रेधा संशयं दर्शयति–अत्रेति । 'अन्यो वे'त्यनेन हिरण्यगर्भो नारायणो वेति कोटिद्वयमपि सङ्गृहीतम्। अस्मिन्सन्देहवाक्ये 'अत्रे'त्यनेन परमेश्वर इति कोटेर्बीजं सूचितम् । यस्योपक्रमे 'एतद्वै सत्यकामे'त्यादिना परब्रह्मणः परमेश्वरस्योपासनाया विधित्सावगतात्रेत्यर्थः । 'ईक्षतिकर्मत्वेन श्रूयमाण' इत्यनेन 'तदन्यो वे'ति कोटेर्बीजं सूचितम्।पूर्वत्र 'ह्यदृष्टं द्रष्टृ'त्यादिना परमेश्वरस्य प्रत्यक्षाविषयत्वमुक्तम् । अत ईक्षतिकर्मत्वश्रवणं परमेश्वरादन्यत्रैव सम्भवतीति भावः। नासौ परमेश्वरः इति । ईक्षतिकर्मत्वश्रवणादेवेति भावः । कस्तर्हीत्याकाङ्क्षायां प्रथमपूर्वपक्षमाह–हिरण्यगर्भ इति। तल्लोकप्राप्तिश्रवणादिति । भूलोकान्तरिक्षलोकरूपप्राकृतलोकप्रायपाठादत्र ब्रह्मलोकशब्दः कार्यब्रह्मलोकपर इति भावः। ननु हिरण्यगर्भे जीवघनात्परात्परमित्येतदनुपपन्नम् । जीवसङ्घातवाची हि जीवघनशब्दः । 'घनाः कठिनसङ्घातमेघकाठिन्यमुद्गरा'इत्यभिधानकोशस्मृतेषु घनशब्दार्थेषु सङ्घातस्यैवात्रान्वययोग्यत्वात् ।एवं चात्र यदि जीवघनः जीवसमष्टिरूपो हिरण्यगर्भः तदा तस्यैव तस्मात्परत्वमनुपपन्नम् । यदि व्यष्टिसमष्टिसाधारण्येन जीवसमूहः तथापि समूहान्तर्गतस्य तस्मात्परत्वमनुपपन्नम्। यदि व्यष्टिसमूह एव तथापि तस्माद्यः परः ततः परत्वं हिरण्यगर्भस्यानुपपन्नमित्याशङ्क्याह–परशब्दस्येति । जीवघनोऽत्र जीवसमूहः । स एतस्मादिति विशेष्यमाणः परिदृश्यमानो व्यष्टिसमूह एव भवति । पञ्चम्यौ समानाधिकरणे। तथा च प्रकृत्यादिभ्यः पराद्व्यष्टिजीववर्गात्परत्वं

नारायणः। तस्य पुरुषशब्दवाच्यत्वात् जीवघनात्पराद्धिरण्यगर्भात्परत्वोपपत्तेश्च । तस्मिन्नेव प्रणववाच्यत्वप्रसिद्धेश्च । 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय' इति तत्पदस्यैव विद्वदनुभवविषयत्वश्रवणात् ।'ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्त' इत्यग्रिमश्लोके तत्प्रत्यभिज्ञानाच्चेति प्राप्ते ब्रूमः। ईक्ष-

---

मुख्यजीवेऽपि हिरण्यगर्भे सम्भवतीति न किञ्चिदत्रानुपपन्नमित्याशयः । पुरुषशब्दवाच्यत्वादिति । 'यथा शङ्करशब्दोऽयं महादेवेऽवतिष्ठते । तथा पुरुषशब्दोऽपि वासुदेवेऽवतिष्ठत'इत्यादिषु पुरुषशब्दस्यासाधारण्येनापि नारायणे शक्तिस्मरणादिति भावः। जीवघनात्पराद्धिरण्यगर्भादिति । यदि जीवघनो व्यष्टिजीववर्गस्तदा व्यधिकरणे पञ्चम्यौ । यदि समष्टिजीवस्तदा समानाधिकरणे इत्युभयथापि हिरण्यगर्भात्परत्वं वाक्यार्थ इति स नारायणे समुपपद्यत इति भावः।प्रणववाच्यत्वप्रसिद्धेरिति।प्रपञ्चसारादिष्विति शेषः।प्रत्यभिज्ञानाच्चेति । अयमाशयः। 'यत्तत्कवयो वेदयन्त' इत्यत्र'तद्विष्णो'रिति मन्त्रश्रुतविष्णुपदसाधारणविद्वदनुभवत्वविषयत्वप्रत्यभिज्ञानादिह ब्रह्मलोको विष्णुपदमेवेति तत्रेक्षणविषयः तदर्थं ध्यातव्यश्च पुरुषो विष्णुरेव । न चैवं सति परब्रह्मोपासनाविधित्सयोपक्रमस्य कश्चिद्विरोधः। अस्मिन्नेव श्लोके 'तमोङ्कारेणान्वेती'त्योङ्कारेण विष्णूपासनया तत्पदप्राप्तिमभिधाय 'यत्तच्छान्त'मित्यादिनोङ्कारेणैव शान्तत्वादिविशिष्टं शिवमपि प्राप्नोतीति वचनादोङ्कारेण शिवोपासनस्यापि विधिसिद्धेः । एवं च शान्तत्वादिब्रह्मलिङ्गैरुपसंहारस्यापि न विरोधः । प्रत्युत सिद्धान्तिन एवोपक्रमोपसंहारविरोधः । उपक्रमे परब्रह्मोपासनावदपरब्रह्मोपासनापि तल्लोकप्राप्तिफलोपक्षिप्ता।न च 'यः पुनरेत'मित्यादेः परब्रह्मोपासनाविषयत्वे ततोऽन्यत्र क्वचिदपरब्रह्मोपासनाविधानं कृतमिति प्रदर्शयितुं शक्यम् । न चौपसंहारिकश्लोकस्य प्रागुक्तोपासनाफलोपसंहारमात्रपरत्वे 'यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चे'ति प्राप्यान्तरसमुच्चयार्थश्चकारो युज्यते । तस्माच्छान्तत्वादिविशिष्ट एव परमेश्वरः । ईक्षतिविषयस्तु तदन्यश्चतुर्मुखो नारायणो वेति।सूत्रे 'स' इति निर्देशो यस्य परमेश्वरस्योपासन'मेतद्वै सत्यकाम परं चापरं चे'त्युपक्रमविधित्सिततयोक्तं स एव ध्यानेक्षणवाक्ययोः परशब्देन प्रत्यभिज्ञाप्यत इति प्रत्यभिज्ञासूचनायेत्यभिप्रेत्याह–ईक्षतिविषयस्स परमेश्वर इति । न चेक्षणवाक्ये 'परात्पर' मिति निर्देशाद्वास्त्युपक्रमगतपरब्रह्मप्रत्यभिज्ञेति वाच्यम् । 'परं चापरं च ब्रह्मे'त्युपक्रमे अपरब्रह्मणः सन्निहितनिर्दिष्टतया तस्यैव परभावाक्षेपितप्रतियोगितयान्वयात् । ईक्षणवाक्येऽपि तस्मादपरब्रह्मण एवेक्षतिकर्मणः परत्वप्रतिपादनात्। ननु परशब्दप्रत्यभिज्ञानुसरणे परब्रह्मोपासनया सह विधित्सिततयोपक्रान्ता क्वचिदप्यपरब्रह्मोपासना न विहिता स्यादिति चेन्माभूत्। सर्वस्याप्यस्य प्रकरणस्य त्रिमात्रोङ्कारपरब्रह्मोपासनाविध्यर्थत्वात्। ओङ्कारस्येदृशो महिमा यदनेनापरब्रह्मोपासनापि तत्प्राप्तिफला मात्रावैगुण्येनापि मनुष्यलोकान्तरिक्षलोकप्राप्तिफला। तस्मादेवंभूतमहिमशालिनोङ्कारेण मात्रावैगुण्यरहितेन हेयमल्पफलमपरं ब्रह्म विहाय परमेव ब्रह्मोपासनीयमिति । एवमेकवाक्यत्वसम्भवे वाक्यभेदकल्पनायोगात् । तस्मादेकवाक्यतासाकाङ्क्षपरब्रह्मप्रकरणानुगृहीतपरश्रुतिप्रत्यभिज्ञाबलादीक्षतिविष-

तिविषयस्स परमेश्वरः। उत्तरत्र 'तमोङ्कारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छा-
न्तमजरममृतमभयं परं चे'ति तदसाधारणशान्तत्वादिधर्मव्यपदेशात् । न हि
हिरण्यगर्भे तत्कार्ये शान्तत्वादिकमस्ति। 'ब्रह्मलोक'मिति परब्रह्मणः शिवस्य
लोकः प्राप्यतयाऽवगम्यते। जीवघन इति जीवसमष्टिरूपो हिरण्यगर्भः तस्मा-
त्परात् परं हि ध्येयं श्रूयते। ततो हिरण्यगर्भपक्षो न युक्तः। नारायण इति
यदुक्तं तद्विचार्यम्। 'अमृतमभयं परं चे'ति नित्यमुक्तत्वमभयहेतुत्वं विश्वा-
धिकतया परत्वं च कथमस्मिन्नुपपद्यते । विश्वरूपो ह्यसौ। कथं चैतदुपप-
द्यते । यज्जीवघनाद्धिरण्यगर्भादपि परादुत्कृष्टात् नारायणात्परमुत्कृष्टं पुरि
शयानमन्तर्यामितया अत एव पुरुषं परं ब्रह्म तदुपासकस्साक्षात्पश्यतीति वर्णि-
तम्। 'नारायणपरं ब्रह्म' 'ऋतꣳ सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्। ऊर्ध्वरेतं विरू-

---

यः परमेश्वर एवेति भावः। व्यपदेशादिति सौत्रं हेतुं व्याचष्टे—उत्तरत्रेति। शान्तत्वादिकं प्र-
कृतध्यानेक्षणकर्मणोऽन्यत्रोपासनान्तरविषयेऽन्वेतीति वक्तुमयुक्तम्। वाक्यभेदप्रसङ्गेनात्रो-
पासनान्तरविध्यनङ्गीकारात्। 'अमृतमभयं परं चे'ति चकारस्येक्षतिकर्मण्येव शान्तत्वादि-
गुणसमुच्चयार्थत्वोपपत्तेरिति भावः। न हि हिरण्यगर्भे इति। शान्तत्वं निरस्तसकलसां-
सारिकदोषकलङ्कत्वममृतत्वमनादिमुक्तत्वमभयत्वमभयहेतुत्वम्। स्वयं भयराहित्यस्य शान्त-
त्वविशेषणेनैव सिद्धेः। अभयशब्दात्तत्करोतिण्यन्तात्पचाद्यचि अभयशब्दस्याभयहेतुपरत्वो-
पपत्तेः। परत्वं सर्वोत्कृष्टत्वम्। एतत्सर्वं हिरण्यगर्भे न सम्भवतीत्यर्थः। प्राकृतलोकप्रायपा-
ठात् ब्रह्मलोकशब्दः कार्यब्रह्मलोकपर इति पूर्वपक्षहेतुं विघटयति—ब्रह्मलोकमिति। परश्रु-
तिप्रत्यभिज्ञालिङ्गप्रकरणैः प्रायपाठस्य बाध इति भावः। इतश्च न हिरण्यगर्भ इत्याह—जी-
वघन इति। एतस्मादित्ययं सर्वनामशब्दः 'परं चापरं च ब्रह्मे'त्यत्र प्रकृतपरमेश्वरगतपर-
त्वावधित्वेन तत्रैव निर्ज्ञातं हिरण्यगर्भं परामृशतीति तत्सामानाधिकरण्यात् जीवघनशब्दो-
ऽपि तद्विषय इति भावः। नारायणपक्षे शान्तत्वाजरत्वसम्भवेऽप्यमृताभयपरशब्दोक्तानि
नित्यमुक्तत्वसंसारमोचकत्वविश्वाधिकत्वानि नोपपद्यन्त इत्याह—अमृतमभयमिति। नि-
त्यमुक्तत्वमिह न नित्यमेव सांसारिकसकलदोषनिर्मुक्तत्वम्। शान्तविशेषणेन तल्लाभात्।
किं तु सर्वकालं निरतिशयानन्दभोक्तृत्वम्। तत्परमेश्वरधर्मस्य परमाकाशशब्दितस्य निरतिशया-
नन्दस्यावस्थाविशेषरूपे नारायणे न सम्भवतीति भावः। इतश्च नारायणो नेक्षतिविषय इत्याह-
कथञ्चैतदिति। 'जीवघनात्परा'दिति पञ्चम्योर्वैयधिकरण्यमेव युक्तम्। अधिकार्थलाभादिति
भावः। ननु तयोर्वैयधिकरण्येऽपि हिरण्यगर्भात्पर ईक्षतिकर्मगतपरत्वावधिभूतो नारायण इति
कुतोऽवसीयते येनेक्षतिकर्म नारायणो न स्यादित्याशङ्क्याह—नारायणपरमिति। तैत्तिरीये
दहरविद्याया'मणोरणीया'नित्यनुवाके 'यो देवाना'मिति मन्त्रेण शिवस्य हिरण्यगर्भादधिकत्वे
सिद्धेऽपि तदनन्तरानुवाके'नारायणपरं ब्रह्मे'ति नारायणाद्ब्रह्मणः परत्वमुक्तम्। तत्किं नाराय-
णात्परं ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायाम् 'ऋतं सत्य'मिति तदनन्तरानुवाके शिव एव नारायणात्परं ब्रह्मेति
प्रदर्शितम्। तेन हिरण्यगर्भात्परो नारायणस्ततः परश्शिव इति सिद्धम् स्पष्टं चैतच्छिवसङ्क-
ल्पोपनिषदि 'परात्परतरं ब्रह्मे'ति मन्त्रे। अतस्तदर्थप्रत्यभिज्ञानादिह हिरण्यगर्भात्परो नारा-

पाक्ष'मिति हि श्रूयते। तस्मात्पुरि दहरपुण्डरीके वर्तमानतया पुरुषशब्दवाच्यं
'तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वर'इति श्रुत्या प्रणवाभिधेयं 'नारायणपरं
ब्रह्मे'ति श्रुत्या नारायणाद्विश्वरूपादधिकं वाङ्मनसविपर्यासरहिततया ऋतꣳ
सत्यं त्रिलोचनतया विरूपाक्षं परशक्त्या प्रणववर्णव्यत्यासरूपोमाशब्दवाच्य-
या शबलाकारत्वेन कृष्णपिङ्गलं परं सर्वातिशायि ब्रह्म 'परात्परं पुरिशयं पुरुषमी-
क्षत'इति ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिश्यत इति युक्तम्। यदुक्तं 'तद्विष्णोः परमं पद'
मिति तत्र प्रपञ्चाकारत्वमन्तरेण यन्निरतिशयानन्दस्वभावं विष्णोः परमं पदं

यण एवेति भावः। तस्मादिहेक्षतिविषयो न हिरण्यगर्भो नापि नारायणः किं तु उदाहृत-
दहरविद्यायां यदनेकमङ्गलगुणविशिष्टं दिव्याद्भुतरूपं च ब्रह्म वर्णितं तदेवेति तत्रत्यगु-
णरूपविवरणपूर्वकमुपसंहरति—तस्मादिति। 'पुरि दहरपुण्डरीक' इत्यादिकं शारीराधिकरणे
विवृतम्। प्रणववर्णव्यत्यासरूपेति। अयमर्थो लिङ्गपुराणे शिवेनाम्बिकायै वर्णितः।
'त्वदीयः प्रणवः कश्चिन्मदीयः प्रणवस्तथा। त्वदीयो देवि मन्त्राणां शक्तिभूतो न संशयः।
अकारोकारमकारा मदीये प्रणवे स्थिताः। उकारं च मकारं च अकारं च क्रमेण तु। त्वदी-
यं प्रणवं विद्धि त्रिमात्रं प्लुतमुत्तम'मिति। व्यपदिश्यत इति युक्तमिति। नन्विह दहर-
विद्योपवर्णितस्थानगुणरूपविशिष्टमेव ब्रह्मेक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिश्यत इति कुतस्सिद्ध्यति। पुरि-
शयमिति विशेषणात्। ननु 'स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोक'मिति 'स एतस्माज्जीवघना'दिति
ब्रह्मलोकं प्राप्तस्य 'स'इति सर्वनाम्ना परामर्शात् पर्यङ्कविद्यादिवर्णितपरमाकाशरूपब्रह्मलोक-
स्थानतदुचितरूपगुणविशिष्टं ब्रह्मेक्षणीयमिति कुतो न सिद्ध्यति। वाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गान्न सि-
द्ध्यति। तल्लोकं प्राप्तस्तं पश्यतीत्यर्थतः सिद्ध्यन्नर्थो हि 'स एतस्मा'दिति वाक्यं नापेक्षते। कथं तर्हि
तद्वैयर्थ्यम्। 'परं पुरुषमभिध्यायीते'त्येतदनन्तरं तद्योजनया। तथा सति ध्यानस्य परब्रह्म-
लोकप्रापकत्वे द्वारतया तत्साक्षात्कारः प्रदर्शितो भवति। ध्यानद्वारभूतस्तत्साक्षात्कारश्च 'आ-
प्रायणात्तत्रापि हि दृष्ट'मि (ब्र० ४. १. १२. सू०) त्यधिकरणभाष्ये दर्शितः। हृदयपुण्डरी-
क एव भवतीति पुरिशयमिति विशेषणमपि युज्यते। तस्मात्पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीय-
स्त्वात् 'स एतस्मादिति वाक्यस्य प्रागेवान्वयमभिप्रेत्य दहरविद्योपवर्णितविशेषणानामीक्ष-
तिकर्मणि संयोजनं युक्तमेव। अथ ब्रह्मलोकशब्दोक्ते शिवपदे तद्विष्णोरिति मन्त्रार्थप्रत्य-
भिज्ञाया अविरोधमुपपादयति—यदुक्तमित्यादिना। नन्वविरोधार्थं 'तद्विष्णो'रिति मन्त्रस्य
शिवपदविषयत्वमेव वक्तुं युक्तं न तु शिवविषयत्वम्। तस्य शिवविषयत्वोपपादनमपि दुष्करम्।
न हि प्रपञ्चाकारेणावस्थितस्य विष्णोः शिवपदं स्वरूपं किं तु शिवशक्तिस्वरूपः परमानन्दः।
तथैव भाष्ये प्रकृत्यधिकरणादिष्वपि प्रतिपादितम्। तस्य शिवपदत्वोपपादनं तु सुकरम्।
तद्विष्णोः परमं रूपं यः परमानन्दः स एव परमाकाशरूपः शिवपदतयापि वर्तत इति। एव-
मेव 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पद' मिति कठवल्लीमन्त्रस्य शिवपदविषयत्वोप-
पादनं कृतं 'कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्ते' रित्य (ब्र० ४. ३. ६. सू०) धिकरण इति चेत्स-
त्यम्। इहापि स एवाभिप्रायः। 'तदेव शिवाभिधं ब्रह्मे'त्यादि तु शिवशक्त्योरभेदोपचारेण
प्रवृत्तमिति न दोषः। दर्शितो हि प्रागा'नन्दो ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिषु 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' (ब्र०

रूपं तदेव शिवाभिधं परं ब्रह्मेत्यविरोधः । यतो विष्णुशिवयोरुपादाननिमित्तयोरवस्थाभेदमन्तरेण स्वरूपभेदो नास्ति । इति ईक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

१. १. १३. सू०) 'आकाशस्तल्लिङ्गा'दि (ब्र० १. १. २३. सू०) त्यादिसूत्रेषु च शिवशक्त्योरभेदोपचारः ॥ ॥ इतीक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

नयमणिमालायाम्।

अथ ईक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू० । ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १२ ॥

ईक्षतिलक्ष्यो विष्णुस्तद्विष्णोरिति तथा प्रथितेः । पुरुषश्च स प्रसिद्धो हिरण्यगर्भात्परश्च जीवघनात् ॥ ५७ ॥
जीवघनात्पर इति यस्तस्मादपि परोऽत्र शिव उदितः । स्वावस्थाभेदतनोस्स एव विष्णोश्च परमपदम् ॥ ५८ ॥

इति ईक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ ईक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ सू० ॥ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं वर्णे रूढस्याक्षरशब्दस्य जगद्धृतिलक्षणलिंगेन ब्रह्मणि न क्षरतीति योगवृत्तिराश्रिता । तद्वदिहापि देशपरिच्छिन्नफलश्रुतिलिंगेन परशब्दस्यापेक्षिकपरत्वविशिष्टे हिरण्यगर्भे वृत्तिरस्त्विति दृष्टान्तसंगत्येदमाह—सू० ॥ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥ 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत' इति प्रश्नोपनिषद्वाक्यं विषयः । तत्र ध्येयं वस्तु हिरण्यगर्भाख्यं परं ब्रह्म वा उत परमात्मा वेति संदेहः । 'स तेजसि सूर्ये संपन्नः' 'स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्' इति तद्विदो देशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्यमानत्वात् पिण्डापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेश्च हिरण्यगर्भ इति पूर्वपक्षः । 'स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत' इति ध्यातव्यस्येक्षतिकर्मत्वेन व्यपदेशाद्ध्यानेक्षणयोरेकविषयत्वनियमात् परिच्छिन्नफलस्य क्रममुक्त्यर्थत्वोपपत्तेश्च सः ध्यातव्यः परमात्मैवेति सिद्धान्तः ॥

श्रीकण्ठमते, सू० ॥ ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्सः ॥१२॥ विषयवाक्यं 'यः पुन'रित्यादि 'पुरुषमीक्षत' इत्यन्तं वाक्यं विषयः । अत्रेक्षतिकर्मत्वेन श्रूयमाणः हिरण्यगर्भो वा नारायणो वा परमेश्वरो वेति संदेहः । ब्रह्मलोकप्राप्तिफलत्वश्रवणात् जीवोत्कृष्टत्वात्परशब्दवाच्यो हिरण्यगर्भो वा पुरुषशब्दवाच्यत्वात् जीवघनात्पराद्धिरण्यगर्भादपि परत्वोपपत्तेः प्रणववाच्यत्वप्रसिद्धेः 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय' इति तत्स्वरूपस्यैव विद्वदनुभवविषयत्वश्रवणाच्च नारायणो वा ईक्षतिकर्म स्यात्, इति पूर्वपक्षः । उत्तरत्र, 'यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चे'त्यसाधारणशान्तत्वादिधर्मव्यपदेशात् ब्रह्मणः शिवस्य लोकस्य प्राप्यत्वोपपत्तेः जीवसमष्टिरूपाद्धिरण्यगर्भादपि परात्परत्वाभिधानाच्च परमेश्वर एवेक्षतिविषयः न हिरण्यगर्भ इति जीवघनाद्धिरण्यगर्भादपि परादुत्कृष्टान्नारायणादपि परमिति प्रतिपादनात् विष्णुशिवयोरुपादाननिमित्तयोरवस्थाभेदमन्तरेण स्वरूपभेदानभ्युपगमेन प्रपञ्चाकारत्वमन्तरेण निरतिशयानन्दस्वभावस्य विष्णोः परमस्वरूपस्यैव ब्रह्मत्वाभ्युपगमेन च तस्य विद्वदनुभवविषयत्वे विरोधाभावाच्च पुरि दहरपुण्डरीके वर्तमानतया पुरुषशब्दवाच्य 'तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वर' इति श्रुत्या प्रणवाभिधेयं 'नारायणपरं ब्रह्मे'ति श्रुत्या नारायणाद्विश्वरूपादधिकं सर्वातिशायि ब्रह्मैव ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिश्यत सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु, **ईक्षतिकर्म**– ईक्षति विषयः । **सः**–परमेश्वरः । कुतः । **व्यपदेशात्**–उत्तरत्रासाधारणशान्तत्वादिधर्मव्यपदेशात् । इति ।

रामानुजमते, सू० ॥ ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्सः ॥१२॥ विषयवाक्यं पूर्ववत् । अत्र ध्यायतीक्षतिकर्मतया व्यपदिष्टः परमपुरुषः हिरण्यगर्भो वा उत परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तमो वेति संशयः । एकद्विमात्रप्रणवोपासकफलभूतमनुष्यान्तरिक्षलोकसाहचर्यात् ब्रह्मलोकरूपफलस्यापि चतुर्मुखलोकत्वनिश्चयात् हिरण्यगर्भ इति पूर्वपक्षः । उत्तरत्र निरुपाधिकशान्तत्वादिधर्मव्यपदेशात् परमात्मत्वनिश्चये सति ब्रह्मलोकशब्दस्यापि तत्स्थानत्वोपपत्तेश्च पुरुषोत्तम एवेति सिद्धान्तः । **ईक्षतिकर्म**=**सः** परमात्मा ध्यायतीक्षत्योरेकविषयत्वेन ध्यायतिकर्मापि स एवेत्यर्थः । श्रीकण्ठमतवदत्रापि त्रिपदमेवैतत्सूत्रमिति बोध्यम् ॥

आनन्दतीर्थमते, सू० ॥ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥१३॥ 'सदेव सोम्येदमग्रआसीत्' इत्यादिकं, सृष्टिप्रतिपादकमनेकप्रकरणात्मकं सच्छब्दघटितं वाक्यं विषयः । तत्र सच्छब्दवाच्यं प्रधानं वा विष्णुर्वेति संदेहः । 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये'ति बहुभावश्रवणात् निर्विकारश्रुत्यानुपादानस्य तस्य बहुभावासंभवात् कार्योन्मुख्यरूपस्य गौणेक्षणस्य प्रधाने संभवाच्च प्रधानमेव सच्छब्दवाच्यमिति पूर्वपक्षः । 'तत्तेज ऐक्षत' 'तदपोऽसृजत' इत्यादिषु ईक्षितृत्वस्रष्टृत्वश्रवणेन तस्य तेजोऽबन्नाभिमानिदेवतात्वप्रतीत्या देवतात्मना बहुभावस्य प्रधानेऽसंभवात् प्रत्युत विष्णावेव संभवाच्च विष्णुरिति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु सदेवेत्यादिप्रकरणस्थितसदादिशब्दवाच्यः **सः** विष्णुरेव । न प्रधानम् । कुतः । **ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्**–तदैक्षतेति चेतननिष्ठेक्षतेति शब्दोपलक्षितदर्शनाख्यक्रियाभिधानात् इति ॥ **इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामीक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ ४ ॥**

अथ दहराधिकरणम् ॥ ५ ॥

तदिह हरिविरिञ्चादिप्रपञ्चोत्तीर्णस्यापि साधकानुग्रहाय पुरिशयानतया पुरुषस्य परमकारुणिकरूपोमाशबलितस्य विरूपाक्षस्य परब्रह्मणः साक्षात्कारः सकलसंसारनिवृत्तिपूर्वकं तत्प्राप्तये तदुपासकानां तद्वाचकप्रणवपराणां भवतीति निरूपितम् । तस्य पुरिशयनमुपासनं च प्रकटयितुमिदमधिकरणं प्रस्तूयते—

॥ सू० ॥ दहर उत्तरेभ्यः ॥ १३ ॥

छान्दोग्ये श्रूयतेऽस्य विषयः 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इत्यादि ॥

दहराकाशइह किं भूताकाश उच्यते, उत जीवः, परमेश्वरो वेति संशयः ॥

आकाशशब्दस्य वियति रूढतया भूताकाशो दहराकाशः । अथवा जीवो दहर

अथ दहराधिकरणम् ॥ ५ ॥

पूर्वाधिकरणसङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकमुत्तराधिकरणमवतारयति—तदिहेति । अध्यातीतपराकाशवर्त्यपि शिवः उपासकानां प्रत्यक्षविषयो भूत्वा 'तदोकोऽग्रज्वलन'मित्य (ब्र०४-२-१६ सू०) धिकरणोक्तरीत्या तदनुग्रहीतुं तेषां हृदयपुण्डरीकेऽपि कृष्णपिङ्गलत्वादिविशिष्टेन सूक्ष्मेण रूपेणावस्थितः प्रणवेन स्वोपासकानां सकलसंसारनिवृत्तिपूर्वकस्वप्राप्तये तदीक्षणविषयो भवतीति खल्वीक्षतिकर्माधिकरणे निरूपितम् । तस्य यत्र स्थितस्य यथाभूतरूपगुणविशिष्टस्य प्रणवेनोपास्यत्वं तत्सर्वं प्रकटीकर्तुं दहरविद्याविचारार्थमधिकरणमारभ्यत इत्यर्थः । एषा प्रासङ्गिकी सङ्गतिः । प्रकृतसिद्ध्यर्थेयमुपोद्घातसङ्गतिरिति केचित् ॥सू०॥ दहर उत्तरेभ्यः ॥१३॥ त्रेधा संशयं दर्शयन् संशयकोटीनां बीजानि सूचयति–दहराकाश इहेति । आकाशश्रुतिरभ्यस्यमाना भूताकाशकोटेर्बीजम् । दहरत्वलिङ्गमभ्यस्यमानं जीवकोटेरिति दहराकाश इत्यनेन सूचितम् । इहेत्यनेन सिद्धान्तकोटेर्बीजं सूचितम् । यत्र प्रकरणे अपहतपाप्मत्वादिकं परमेश्वरलिङ्गं श्रूयत इति भावः । वियति रूढतयेति । आकाशशब्दस्तावल्लोके वियति प्रसिद्धतरः । न च सा प्रसिद्धिरासमन्तात्काशत इति योगमूला । जडे तदसम्भवात् । अतस्तस्य तत्र रूढिरेव । परमेश्वरे तु योगो वा व्यापकत्वादिना भूताकाशसाम्येन गौणवृत्तिर्वा वक्तव्या । तदुभयं रूढितो दुर्बलम् । अतो रूढ्या भूताकाश एवायमिति भावः । दहरेति । तस्य स्वरूपतो व्यापकत्वेऽपि हृदयपुण्डरीकावच्छेदेनाल्पत्वं सम्भवतीति भावः । स्वरूपेणैवाल्पत्वमुपपादनीयं चेत् जीवोऽयमस्त्वित्याह—अथवेति । ननु पक्षद्वयेऽपि 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश' इति वाक्यशेषो न सङ्गच्छते । तथाहि भूताकाशे तावदभेदादुपमानोपमेयभावो न सङ्गच्छते । न च बाह्याभ्यन्तरकृतभेदेन तदुपपत्तिः । आन्तरस्य बाह्यवद्व्यापकत्वाभावात् । जीवे स्वत एवाणुत्वान्न सङ्गच्छते । परमेश्वरे तु हृदयावच्छेदेनाल्पत्वेऽपि स्वरूपेण व्यापकत्वविवक्षयोपपद्यते । 'एष त आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वे'ति

(१)' जीवे तदसंभवात् इति- क- पाठः. (२) 'व्यापकतयोपपद्यते' इति-ख-पाठः।

इति अल्पपरिमाणत्वात्,तस्याणुभूतेऽस्मिन् संभवात्,न व्यापी परमेश्वरो दहरः॥

परमेश्वरस्य हृदयावच्छेदोपाधिकाणीयस्त्वे वर्णितेऽपि तदनन्तर 'मेष म आत्मान्तर्हृदये ज्या-यान् दिवो ज्यायानन्तरिक्षा'दित्यादिना स्वाभाविकव्यापकस्यापि वर्णनदर्शनात्। एवं च वाक्यशेषानुसारेण स्वाभाविकव्याप्तिमान्परमेश्वर एव दहराकाश इति युक्तम्। एवं स'त्वथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुर' इत्युपक्रमोऽपि सङ्गच्छते। देहस्य ब्रह्मपुरत्वोक्त्यापि देहान्तर्वर्तित्वेन ब्रह्मोपासनाविधित्सयेदं प्रकरणमारभ्यत इति अवगम्यते। ननु'चैत्रगृहे मैत्रस्तिष्ठती'त्यन्यगृहत्वेन निर्दिष्टेऽप्यन्यावस्थानमुच्यते। तत्र 'मैत्र' इति विशिष्याधेयो निर्दिष्टः इहाप्याकाशश्रुत्या विशिष्य भूताकाशो निर्दिष्ट इति तुल्यमिति चेन्न। इह चैत्रगृहवाक्यान्वयाङ्गीकारे ब्रह्मपुरत्वेन देहोक्तेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्।नहि मैत्रान्वेषिणं प्रति 'चैत्रगृहे मैत्रस्तिष्ठती'ति वाक्ये चैत्रगृहत्वोक्तिर्देवदत्तगृहा दिव्यावर्तनेनेवात्र ब्रह्मपुरत्वोक्तिर्देहान्तर्वर्तित्वेन ब्रह्मोपासनाविधित्साभावे प्रकारान्तरेण साफल्यमश्नुवीत। तस्माद्यथा'प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनय'दित्याद्युपक्रमगतार्थवादेनाश्वदातुः किञ्चिद्विधास्यत इत्यवगमात् तदनन्तरश्रुतं 'यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपे'दिति वाक्यमश्वप्रतिग्रहीतुरिष्टविधायकतयावभासमानमप्यश्वदातुस्तद्विधायकमिति योज्यते।एवमिहाप्युपक्रमे देहस्य ब्रह्मपुरत्वोक्त्या देहस्यान्तः किञ्चित्परमेश्वरस्योपासनं विधास्यत इत्यवगमात् तदनन्तरश्रुतं दहराकाशवाक्यं भूताकाशप्रतिपादकतयावभासमानमपि स्वरूपेण व्यापकस्य ब्रह्मशब्दोक्तस्य परमेश्वरस्य प्रतिपादकमिति योजनीयम्। तथा सत्येव 'यावान्वा अयमाकाश'इति बाह्याकाशसाम्योक्त्यनन्तर 'मुभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते। उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ। विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहित'मिति द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारत्ववर्णनमपि सङ्गच्छते। तस्मात्स्वरूपेण व्यापकः परमेश्वर एव दहराकाश इत्याशङ्क्याह–न व्यापी परमेश्वर इति। अयमाशयः। 'यावान्वा' इत्यादिवाक्यं भूताकाशसाम्यप्रतिपादनेन दहराकाशस्य व्यापकत्वपरं न भवति किं तु दहराकाशेनैव दहराकाशस्य साम्यप्रतिपादनेनातिसौक्ष्म्यपरम्। अयमित्यस्य प्रकृतदहराकाशपरामर्शित्वे सम्भवत्यप्रकृतबाह्याकाशपरामर्शित्वकल्पनानौचित्यात्। तेनैव तस्योपमानोपमेयभावो नान्वेतीति चेत् सत्यम्। अनन्वय्यपि तन्निबध्यते अनुपमत्वद्योतनाय यथा 'स्वे महिम्नी' त्यत्रानन्वय्यपि स्वस्य स्वेनाधाराधेयभावोऽनाधारत्वज्ञापनाय निबध्यते। अत एव'रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवे'त्यादावनुपमत्वद्योतनायाभेदे निबध्यमाने उपमानोपमेयभावो नान्वेतीति अन्वर्थनामानन्वयालङ्कार इत्याहुरालङ्कारिकाः।एवं निरतिशयसौक्ष्म्यपरत्वेन भूताकाशे जीवे चायं वाक्यशेष उपपद्यते। प्रत्युत भूताकाशवद्व्यापको दहराकाश इत्येवं परमेश्वरपरत्वमेवास्य नोपपद्यते। कथं,तस्मिन्पक्षे खल्वाकाशशब्दस्य परमेश्वरे गौणी वृत्तिरेष्टव्या न यौगिकी वृत्तिः। प्रथमप्रतीतरूढ्यपरित्यागेन तत्पूर्वकगौणवृत्त्युपपत्तौ तत्परित्यागापेक्षस्य योगस्यानुन्मेषात्। तस्माश्च'काशवत्सर्वगत' इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धम्,इहापि ब्रह्मपुर इति ब्रह्मशब्देन परमेश्वरस्योपासनात् बुद्धिस्थितं च व्यापकत्वमेव सादृश्यनिमित्ततयावतिष्ठते। तथा चोपमेयनिर्देशकेन आकाशशब्देनैव भूताकाशसादृश्ये प्रतिपादिते वाक्येन प्रतिपाद्यमानं तत्सादृश्यं कथमन्वेतु। न हि यो भूताकाशवद्व्यापकः स भूताकाशे तद्व्या-

पक इति वाक्यं समञ्जसं भवति। न च वाच्यं यथाग्नेयादीनां षण्णां यागादीनाममावास्यापौर्णमास्याकालयोस्तदुत्पत्तिवाक्यविहितयोरप्य'मावास्यायाममावास्यया यजेत पौर्णमास्यांपौर्णमास्या यजेते'ति वाक्ययोर्गौणाभ्यां तृतीयान्ताभ्याममावास्यापौर्णमासीपदाभ्यामनूद्यमानयोरपि सप्तम्यन्तामावास्यापौर्णमासीपदोपात्तयोः पुनर्विधानं तद्वदिहापि स्यादिति। तयोर्वाक्ययोष्षण्णां यागानां प्रयोगैक्यस्यौत्सर्गिकतया पौर्णमास्यां प्राच्याङ्गानुष्ठानपूर्वकं पौर्णमासीत्रिकमनुष्ठायामावास्यायां प्राप्तायाममावास्यात्रिकमनुष्ठाय उदीच्याङ्गसमापनप्रसङ्गात्। ननु,यदि 'यावान्वा' इत्यादिकं दहराकाशस्य स्वरूपतो व्यापकत्वपरं न भवेत् किं त्वतिसूक्ष्मत्वपरमेव भवेत् तदाग्रे वर्ण्यमानं द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारत्वं कथमुपपद्यत इति चेत् वचनबलादिति ब्रूमः। श्रूयते हि तैत्तिरीयेऽपि समानप्रकरणे हृदयं प्रक्रम्य'तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठित'मिति। ननूच्यमानमप्यसम्भावितं कथं श्रद्धेयमिति चेत् उच्यते 'उभे अस्मिन्नि'त्यादिना दहरविद्योपासकस्य ब्रह्मलोकप्राप्त्यनन्तरमुपयोगि भोगस्थानभोगोपकरणभोग्यजातमुच्यते। तत्र द्यावापृथिवीग्रहणं सकलभोगस्थानोपलक्षणम्। अग्निवायुचन्द्रसूर्यग्रहणं सकलभोगोपकरणोपलक्षणम्। 'यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहित' मिति भोग्यजातमुच्यते।यदस्योपासकस्येह लोके विद्यते यच्चेहलोके इदानीं न विद्यते नष्टं भविष्यद्वा चेतनाचेतनात्मकं भोग्यं तत्सर्वमस्मिन्दहराकाशे समाहितमिति हि तस्यार्थः। अग्रे 'यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते।अथ ये चास्य जीवा येच प्रेताः यच्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वं तदत्र गत्वा विन्दत'इति श्रुतिवाक्ये तथा विवृतत्वात्। तच्च ब्राह्मलौकिकं भोगस्थानभोगोपकरणजातं द्विविधम्। मुक्तस्य शरीरविरहावस्थायामीश्वरेणैव सृष्टं स्वाप्नपदार्थजाततुल्यमेकं तस्य शरीरवत्त्वदशायां तेनैव सृष्टं जाग्रत्पदार्थजाततुल्यमपरम्। तदुभयं सूत्रकार एव चतुर्थाध्याये'तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्ते(ब्र०४-४-१३ सू.)र्भावे जाग्रद्वत्(ब्र०४-४-१४)इति सूत्राभ्यां विवेचयिष्यति।तत्राद्यं स्वाप्नपदार्थजातवदेव सूक्ष्मेऽपि मातुमर्हम्। स्वप्ने ह्यपवरकेऽनुभूयमाने तदन्तर्गिरिनदीसमुद्रादिकमप्यनुभूयते। अत एव स्वाप्नपदार्थजातमाश्चर्यरूपमिति वक्ष्यति सूत्रकारः 'मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वा'(ब्र०-३-२-३सू-)दिति। तदभिप्राय'मुभे अस्मि'न्नित्यादिकं भविष्यतीति किमसम्भावितम्।जागरानुभूयमानस्य स्थूलस्य द्यावापृथिव्यादेर्दहराकाशे समाधानं तु 'यावान्वा' इत्यादेर्भूताकाशवद्व्यापकत्वपरतया परमेश्वरविषयत्वाङ्गीकारेऽपि सम्भावयितुं न शक्यते। 'अन्तरेव समाहिते' इति देहस्यान्तर्हृदयावच्छिन्न एव दहराकाशे द्यावापृथिव्यादिसमाधानवर्णनात् तदुपश्रुत्यान्ततो देहमेव द्यावापृथिव्याद्याधारमुक्तं मत्वान्तेवासिभिराक्षिप्तमिति'तं चेद्ब्रूयु'रित्याद्युत्तरसन्दर्भेण प्रदर्शनाच्च।नन्वेवं दहराकाशस्याब्रह्मत्वसमर्थन उपक्रमगतब्रह्मसङ्कीर्तनस्य को निर्वाहः? कथं'ष आत्मा अपहतपाप्मे'त्यादिवाक्यशेषसङ्कीर्तितानां ब्रह्मलिङ्गानां निर्वाहः?। उच्यते। दहराकाशसङ्कीर्तनानन्तरं 'तस्मिन्यदन्तः तदन्वेष्टव्य 'मिति तदन्तर्गतस्योपासना विधीयते। तद्ब्रह्मेति तद्विषयत्वेनोपक्रमगतवाक्यशेषयोस्सङ्गतिर्भविष्यति। ननु'तस्मिन्यदन्त'रिति दहराकाशान्तर्गतस्योपासनाविधानानन्तरं किं तत्र विद्यत इति प्रश्नपूर्वकं 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश' इत्युक्त्वा 'उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी' इ-

(१) 'न्यदिह न लभते' इति ख. पाठः।

इति प्राप्ते ब्रूमः—परमेश्वर एव दहराकाशः । कुतः ? उत्तरेभ्योऽपहतपाप्मत्वादिभ्यो धर्मेभ्यः 'एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघ-

---

त्यादिना द्यावापृथिव्यादिकं तदन्तर्गतमिति निरूपितम् । ततश्च तदेवोपास्यमिह समीहितं पर्यवस्यति । तत्र नोपक्रमवाक्यशेषयोः सङ्गतिरिति चेत् उच्यते । द्यावापृथिव्यादिसमाधानोपन्यासानन्तर'मेतत्सत्यं ब्रह्म पुर'मिति प्रकृतद्यावापृथिव्यादिपरैतत्पदसमानाधिकरणेन 'सत्यं ब्रह्मपुर'मित्यनेन द्यावापृथिव्याद्यवच्छिन्नं ब्रह्म निर्दिश्यते। तेन दहराकाशान्तरनुचिन्तनीयद्यावापृथिव्याद्यवच्छिन्नं ब्रह्मोपास्यं लभ्यते। अतस्तत्रोपक्रमवाक्यशेषयोरुपपद्यत एव सङ्गतिः । न'न्वेतत्सत्यं ब्रह्मपुर'मित्यत्रैतत्पदं दहराकाशपरामर्शि। 'उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी' इत्यादिप्राचीनवाक्येषु सर्वनाम्नस्तत्परामर्शित्वदर्शनात् । 'एत' दिति नपुंसकलिङ्गस्य सत्यब्रह्मपुरशब्दसामानाधिकरण्यानुरोधेन संगतत्वात्, तस्य द्यावापृथिव्यादिपरामर्शित्वे एकवचनानुपपत्तेश्च । तस्मा'त्सत्यं ब्रह्मपुर'मित्यारभ्य श्रुतानां सर्वेषां ब्रह्मश्रुतिलिङ्गानां दहराकाश एव समन्वय इति चेन्नैवम् । 'उभे अस्मि'न्नित्यादिवाक्येषु प्राधान्येन प्रथमाविभक्तिनिर्दिष्टस्य द्यावापृथिव्यादेरेव 'प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्स स्वां देवतामार्च्छदि'त्यत्र प्रजापतेरिव सर्वनाम्ना परामर्ष्टुं युक्तत्वात्। तत्र बहुवचनस्य 'सुपां सुलुगि'त्यादि (पा० ७.१.३९) सूत्रतस्स्वादेशेन लुका वा, एकवचनस्य 'व्यत्ययो बहुल'मिति (पा० ३० १० ८५) सूत्रतो वचनव्यत्ययेन, 'सर्वं तदस्मिन्समाहित'मित्येकवचनान्तप्रकृतसर्वपरामर्शित्वेन वा एतदिति रूपोपपत्तेश्च। तस्माद्दहराकाशः परमेश्वरो न भवतीति—एवं प्राप्ते सिद्धान्तयति—इति प्राप्ते ब्रूम इति। 'उत्तरेभ्य' इति सौत्रहेतुं व्याचष्टे—अपहतपाप्मत्वादिभ्य इति। न च तेषां दहराकाशानन्वयः शङ्कनीयः। पूर्वसन्दर्भानुरोधेनापततस्तदन्वयस्यापरिहार्यत्वात् । तथा हि द्यावापृथिव्यादिसर्वसमाधानोक्त्यनन्तरं प्राग्ब्रह्मपुरशब्दोक्तदेह एव तस्य सर्वस्य समाधानमुक्तमापाद्य देहे जीर्णे नष्टे वा जीर्णे कुसूलादौ धारणाक्षमे तदन्तर्निहितं व्रीह्यादिकमिव नष्टे घटे तदन्तर्निहितं दध्यादिकमिव च तत्किमपि नावतिष्ठेतेत्यन्तेवासिभिराक्षिप्तं 'तं चेद्ब्रूयुः अस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदैनज्जरावाप्नोति प्रध्वंसते वा किं ततोऽवशिष्यत' इति । तत्रेदमाचार्यस्योत्तरमुक्तं 'नास्य जरयैतज्जीर्यते न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामास्समाहिता' इति दहराकाशे वर्णितं सर्वसमाधानं देह एव वर्णितमित्यापादनस्य हि द्वेधाभिप्रायस्सङ्गच्छते। यथा घटाद्यन्तराकाशे निहितस्य दध्यादेर्वस्तुतो घटादिरेवाधारः आकाशः परमवकाशात्मनोपकरोति एवमिहापीति वा दहराकाशस्य स्वतस्सर्वाधारत्वेऽपि तस्य देहजराप्रध्वंसानुपदभाविजराप्रध्वंसवत्त्वात् यावद्देहस्य भारधारणानुकूलं बलं तावत्पर्यन्तमेव दहराकाशस्य तद्धारकत्वमिति फलतो देह एव तस्य सर्वस्य धारकः पर्यवस्यतीति वा । तत्र द्वितीयाभिप्रायावलम्बनाक्षेपसमाधानार्थं 'नास्य जरये'त्यादि । प्रथमाभिप्रायाक्षेपसमाधानार्थ'मेतत्सत्य'मित्यादि। तत्र कामग्रहणमाक्षेपे देहसमाहितत्वेनापाद्यानूदितानां भोग्यभोगस्थानभोगोपकरणानां त्रयाणामप्युपलक्षणम्। तथाचा'स्मिन्कामास्समाहिता'इत्यस्य 'उभे अस्मिन्नि'त्यादिना दहराकाशे समाहितत्वेन निर्दिष्टानि तदनन्तरं प्रश्नवाक्ये फलतो देह एव समाहितत्वेन विवक्षितानीति मत्वा 'इदं सर्व'मिति'सर्वाणि भूतानि'इति 'सर्वे कामा'इति च पृथक् निर्देश

पूर्वं देहसमाहितत्वेनानूदितानि भोगस्थानभोगोपकरणभोग्यजातानि दहराकाश एव समाहितानि न तु देह इत्यर्थः । ननु घटाकाशो दध्यादेरिव दहराकाशो द्यावापृथिव्यादेर्न धारक इत्याशङ्क्य विशेषितं 'एतत्सत्यं ब्रह्मपुर'मिति । न हि घटाकाश इव दहराकाशः किं तु ब्रह्म। तत्पुरम[illegible]ोपासकापेक्षितविविधभोग्यजातादिपूर्णं तद्धारकमेवायतस्तत्सत्यं सकलप्रपञ्चनियामकमिति। सत्यपदं हि नित्यानित्यात्मकचेतनाचेतननियन्तृपरं ब्रह्मनामेत्यत्रैव वर्णितम्।'तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्य'मिति'तानि वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सत्ति यमिति तद्यत्सत्तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यं तेनोभे यच्छती'ति। नियन्तृत्वं धारकत्वव्याप्तम् । 'एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाये'ति श्रुत्यन्तरात्'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाये'त्यत्रैव प्रकरणे श्रवणाच्च । एवं कृताक्षेपसमाधानसिद्ध्यानुगुण्येनं समाधानवाक्यगतयोरेतदिति पदयोर्दहराकाशपरत्वं वक्तव्यमिति द्यावापृथिव्यादिपरत्ववर्णनं न युज्यते।न हि तदानीं कृतस्याक्षेपस्य समाधानं लभ्यते।माभूज्जरादिना द्यावापृथिव्यादेस्तदाश्रितस्य जरादि तथापि यथा कुसूलादेर्जरादौ सति तदनुविधायि जरादिरहितमपि व्रीह्यादि तत्र नावतिष्ठते एवमिदमपि नावतिष्ठेतेत्याक्षेपस्य तादवस्थ्यात्।तस्माद्यथा'विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय'इत्यादिषु विध्यङ्गीकारे तव्यप्रत्ययस्वारस्ये सत्यपि तेषु विधानेनोपक्रान्तजामितादोषपरिहारालाभात् तल्लाभाय वर्तमानापदेशयुक्तेऽप्यन्तरावाक्य एव विधिरङ्गीक्रियते। एवमिहाप्येतत्पदयोर्द्यावापृथिव्यादिपरत्वाङ्गीकारे विभक्त्यैकरूप्यस्वारस्यलाभे सत्यपि तत्परत्वे कृताक्षेपसमाधानालाभात् तल्लाभाय दहराकाशपरत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् । एवं सत्येवा'स्मिन्कामास्समाहिता'इत्यत्र अस्मिन्नित्यस्य दहराकाशपरत्वलाभात्तस्मिन्कामसमाधानवर्णनमुपपद्यते । अन्यथास्मिन्नित्यस्य द्यावापृथिव्यादिपरामर्शित्वापत्त्या तत्रैव तत्समाधानवर्णनमनुपपन्नं स्यात् । अस्मिन्नित्येतत् ब्रह्मपुरमित्यव्यवहितनिर्दिष्टब्रह्मपरामर्शि स्यादिति चेत्तर्हि दहराकाशे समाहितत्वेन प्राग्वर्णिता इह कामशब्दनिर्दिष्टा द्यावापृथिव्यादयो ब्रह्मणि समाहितत्वेन वर्ण्यन्ते चेद्दहराकाश एव निर्दिष्टं ब्रह्म स्यादिति घट्टकुट्यां प्रभातं पर्यवस्यति । एवं चात्रास्मिन्निति पदस्य दहराकाशपरत्वे सन्दंशन्यायेनापि मध्यगतयोरेतत्पदयोस्तत्परत्वमपरिहार्यम् । एतदिति तु दहराकाशे,'व्यत्ययो बहुल'मिति (पा० ३.१.८५.सू.) द्यावापृथिव्यादिषु वचनव्यत्ययेनेव,लिङ्गव्यत्ययेनोपपद्यते । नपुंसकलिङ्गं स्त्रीलिङ्गपुँल्लिङ्गानुगतं सामान्यं न तु विशेषान्तरमिति शाब्दिकमर्यादया लिङ्गान्तरनिर्दिष्टे नपुंसकलिङ्गं व्यत्ययवचनमनपेक्ष्याप्युपपद्यते।'मुखनासिकावचनोऽनुनासिक' (पा० १. १. ८. सू.) द्विगुरेकवचन (पा० २. ४. १. सू.) मित्यादौ स्त्रीलिङ्गपुँल्लिङ्गविशेषणयोर्नपुंसकलिङ्गमेव हि समर्थयन्ते।किं च 'सुपां सुलुगि'ति(पा० ७. १. ३९.)सूत्रेण सोर्लुकि पुलिङ्गेऽप्येतदिति रूपमुपपद्यते।तस्माद्द्वितीयाक्षेपसमाधाने श्रुत्यैव दहराकाशस्य ब्रह्मरूपतया विवृतत्वात् तदनन्तरस्यै'ष आत्मे'त्यादिसन्दर्भस्यान्यपरत्वशङ्कानवकाशात् । औपसंहारिकैरपि बहुभिः श्रुतिलिङ्गैरभ्यस्तस्याप्येकस्याकाशशब्दस्य दहरत्वलिङ्गस्य च बाध्यत्वादुत्तरेभ्यः श्रुतिलिङ्गेभ्यो दहराकाशः परमेश्वर एवेति युक्तमित्यभिप्रायः । ननु भूताकाशे ब्रह्मात्मश्रुत्यपहतपाप्मत्वादिलिङ्गानामसम्भवेऽपि मुक्तजीवे तेषां सम्भवोऽस्ति । मुक्तौ धर्मज्ञानविकासेन ब्रह्मात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य व्यापकत्वस्यापहतपाप्मत्वाद्याविर्भावस्य च सत्त्वा-

त्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः' इति वाक्यशेषसिद्धेभ्यः । त एते कथं संसारिणि जीवे संभवन्ति ? तस्मादीश्वर एव दहराकाशोऽपहतपाप्मत्वादिगुणक इति ॥

॥ सू० ॥ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १४ ॥

'तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति अनृतेन हि प्रत्यूढाः' इति वाक्यशेषे प्रजानामहरहरस्मिन् दहराकाशे या गतिः श्रूयते, यश्चात्र ब्रह्मलोकशब्दः;ताभ्यामपि दहराकाशः परमेश्वरः।तथा हि श्रुत्यन्तरे परमेश्वर एव एवंरूपं गमनं दृष्ट'मेवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपत्स्यामहे' इति।ब्रह्मलोकशब्दश्च तस्मिन् दृष्टः 'एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच' इति।

दित्याशङ्क्याह—कथं संसारिणीति। दहराकाशशब्दस्य जीवपरत्वे संसारिजीवपरत्वमङ्गीकरणीयम् । 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुर' इत्यादिना दहराकाशस्येदानींतनोपासकदेहावच्छिन्नतयोच्यमानत्वात् । न चैतेषां संसारिणि सम्भवोऽस्तीति भावः ॥ सू० ॥ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १४ ॥ ननु 'ब्रह्मलोकं न विन्दती'त्यत्र ब्रह्मलोकशब्दस्य परमाकाशरूपशिवपदपरत्वं युक्तम्। 'अरश्च ह वैण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके' 'तृतीयस्यामितो दिवि'इत्यत्रैव प्रकरणे तत्र तस्य प्रयोगदर्शनात्तत्र क्लृप्ते षष्ठीसमासे बुद्धिस्थे निषादस्थपतिन्यायानवतारात् । तस्माद्ब्रह्मलोकशब्दस्तावन्न सिद्धान्तसाधकः। एवं च अहरहस्तद्गतिश्रवणमसम्भवदर्थकत्वादर्थवादमात्रमिति गतिरपि न तत्साधिकेत्याशङ्कानिराकरणार्थं 'तद्यथे' 'त्यनृतेने'ति च पूर्वोत्तरवाक्ये अप्युपात्ते । 'न विन्दन्ती'त्युक्तस्य अहरहर्ब्रह्मलोकगत्यज्ञानस्या'नृतेन हि प्रत्यूढा' इति मलावृतत्वहेतुना 'तद्यथा हिरण्यनिधि'मिति भूतलान्तर्गतहिरण्यनिध्यज्ञानदृष्टान्तेन चोपपादनान्नेदमर्थवादमात्रमित्यहरहर्गतिस्तावदुपपादनीया । अहरहस्सुषुप्तिदशायां गतियोग्यं च हार्दं ब्रह्मैवेति ब्रह्मलोकशब्दोऽपि समानाधिकरणसमासेन ब्रह्मपर एव वक्तव्य इति भावः। ननु हार्दे ब्रह्मणि जीवस्याहरहरेवं गत्युपपादने हृदयावच्छिन्ने भूताकाशेऽपि सा निवारयितुं न शक्येति गतिस्तावद्भूताकाशेऽपि सम्भवति ब्रह्मलोकशब्दोऽपि तत्प्रकरणगतब्रह्मलोकशब्दान्तरे क्लृप्तेन षष्ठीसमासेन परमाकाश इव हार्दे भूताकाशेऽप्युपपद्यत इत्याशङ्कानिराकरणार्थं तथा हि दृष्टमिति सूत्रशेषं व्याचष्टे—तथाहि श्रुत्यन्तर इति । गतिशब्दयो'रेवमेव खलु सोम्ये'त्यादिश्रुत्यन्तरे ब्रह्मण्येव दर्शनमस्ति न भूताकाशे । अतस्तदुभयमिह ब्रह्मगतमेव ग्राह्यम् । श्रुत्यन्तरप्रसिद्धत्वात् । न भूताकाशगतम् । तत्सामर्थ्यस्य कल्पनीयत्वेन विलम्बितोपस्थितिकत्वादिति भावः । सूत्रे दृष्टशब्दः 'तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शन'मिति सूत्रे दर्शनशब्द इव भावप्रत्ययान्तः न तु कर्मणि निष्ठान्तः । तथा च दृष्टशब्दस्य गतिशब्दौ प्रति विशेषणतया पुलिङ्गेन द्विवचनेन च भाव्यमिति शङ्काया नावकाशः । भाष्ये गमनं दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दश्च तस्मिन् दृष्ट इति दृष्टशब्दस्य गतिशब्दविशेषणत्वेन निवेशनं फलितार्थप्रदर्शनपरं न सौत्रदृष्टपदयोजनापरम् । अस्तु वा तथापि न विरोधः । विशेष्यस्य पुलिङ्गद्विवचनान्तत्वेन निर्दिष्टत्वेऽपि पाणिनीये 'द्विगुरेकवचन'मिति सूत्रे लिङ्गसामान्यविव-

(१) 'न तदपि साधकमित्याशङ्का' इति ख. पाठः ।

किं च—मा भूद्गतिशब्दयोरन्यत्र दर्शनम्। अस्मिन् प्रकरणे सर्वासां प्रजानामहरहः श्रूयमाणं गमनं ब्रह्मलोकशब्दश्च परमेश्वरस्य दहराकाशत्वे पर्याप्तं गमकम्॥

॥ सू० ॥ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १५ ॥

'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय' इति जगद्विधृतिः परमेश्वरस्य महिमाऽस्मिन् दहराकाशे उपलभ्यते । धृतिश्च परमेश्वरमहिमा, 'एष

क्षया पुलिङ्गविशेषणे नपुंसकलिङ्गवत्"त्कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरो'रिति (पा० ३. १. १५.) सूत्रे द्विवचनान्ते विशेषणे विशेष्यद्वयगतप्रातिस्विकैकत्वविवक्षयैकवचनवच्चात्र नपुंसकस्यैकवचनस्य चोपपत्तेः । लिङ्गं चेति सूत्रशेषं व्याचष्टे—किं च माभूदिति। अवेदनस्य मलावृतत्वहेतुनोपपादनं पुरुषार्थरूपहिरण्यनिधिदृष्टान्तोपपादनं च गतिशब्दयोः परमेश्वरविषयत्व एव सम्भवति न भूताकाशविषयत्व इति भावः ॥ सू० ॥ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १५ ॥ नन्वस्तु नाम धृतिः पारमेश्वरो महिमा तथापि दहराकाशे स न श्रूयते । 'अथ य आत्मे'त्यथशब्देन दहराकाशप्रकरणविच्छेदादित्याशङ्कानिराकरणार्थ'मस्यास्मिन्नुपलब्धेरिति सूत्रशेषमस्य महिम्नोऽस्मिन्दहराकाश एवोपलब्धेरित्यर्थपरतया व्याचष्टे—अस्मिन्दहराकाश इति। 'अथ य आत्मे'ति प्रकृतपरामर्शिनो यत्पदस्यात्मशब्दस्य च प्राग्दहराकाशे प्रयुक्तस्य विद्यमानतया सेतुत्वादिवर्णनस्य तदन्यविषयत्वं न सम्भवति। तस्मादथशब्दः पूर्वप्रकृतापेक्षार्थो वर्णनीयः । तस्य च प्राङ्निर्दिष्टा अनन्तरं निर्देक्ष्यमाणाश्च गुणाः परस्परापेक्षया समुच्चित्योपासनीया इति सूचनं फलम्। अन्यथा 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'ति दहरविद्याफलविधिवाक्ये दहराकाशगतवस्तुजातमध्ये विशिष्य सत्यकामपुनर्ग्रहणस्यास्मिन्प्रकरणे प्रागुक्तानामपहतपाप्मत्वादीनां वक्ष्यमाणानां सेतुत्वादीनां च दहराकाशगुणानां परिसङ्ख्यार्थत्वशङ्कया सर्वेषामुक्तवक्ष्यमाणगुणानामुपास्यत्वं न सिद्ध्येत्। तत्र 'सत्यान्कामानि'ति शब्दो हि तदनन्तरं 'स यदि पितृलोककामो भवती'त्यारभ्यानुक्रान्तानां पितृमातृभ्रातृस्वसृसखिगन्धमाल्यान्नपानगीतवादित्रस्त्रीप्रभृतीनामुपासकभोग्यानां वाचकः । पित्राद्यनुक्रमणानन्तरं 'त इमे सत्याः कामा अनृतापिधाना' इति श्रुत्यैव तथा विवृतत्वात् ।स च सत्यकामशब्दः पितृमात्रादिरूपचेतनात्मकसकलभोग्यरूपत्वार्थाभिधानद्वाराभावात् सदृशस्य निरतिशयप्रेमास्पदस्य दहराकाशगतस्य निरतिशयानन्दस्य लक्षक इति वक्ष्यते । तस्माद्धृत्यादिमहिमवर्णनं दहराकाशविषयमेवेति भावः। नन्वस्त्विदं दहराकाशविषयं तावता तस्य न परमेश्वरत्वसिद्धिः । अवकाशरूप आकाशेऽपि सर्वविधारकत्वोपपत्तेः । न च वाच्यं विधारकत्वमात्रोपपत्तावपि 'लोकानामसम्भेदाय सेतु'रिति विशेषणं भूताकाशे नोपपद्यते इति।तेन हि विशेषणेन यथा जलमध्ये निबद्धस्सेतुर्जलराशिद्वयस्यासङ्कराय भवति एवमयमपि लोकबृन्दस्येत्येतावत्प्रतिपाद्यते । इदं भूताकाशसाधारणमेव। यदि हि लोकानामन्तरावकाशात्मकः भूताकाशो न स्यात् तेषां सङ्करस्स्यादेवेति शङ्कापाकरणार्थत्वेनाप्यस्या'स्मिन्नुपलब्धे'रिति सूत्रशेषं योजयति—धृतिश्चेति । नात्र धृतिमात्रं प्रतिपाद्यते किं तु स्थावरजङ्गमात्मकसर्वलोकव्यवस्थिततत्तत्स्वरूपस्वभावाकृत्याद्यसङ्करापादनसर्वनियमनशक्तिमत्त्वरूपपरमेश्वराधीनविधारकत्वरूपः कश्चन महिमा प्रतिपाद्यते । अ-

सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय' इति श्रुतेः। अतोऽपि दहराकाशः परमेश्वरः॥

॥ सू० ॥ प्रसिद्धेश्च ॥ १६ ॥

'दहं विपाप्मं परवेश्मभूतं यत् पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम्। तत्रापि दहं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम्' इति महोपनिषदि, 'हृत्पुण्डरीकं विरजम्' इत्यारभ्य—'उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम्। ध्यात्वा' इत्यादि कैवल्योपनिषदि च परमेश्वरस्योमासखस्य दहरपुण्डरीकमध्यवर्तित्वेनोपास्यत्वं प्रसिद्धम्। ततोऽपि परमेश्वरो दहराकाशः॥

ननु दहरपुण्डरीकमध्ये दहराकाशान्तर्वर्तित्वेनोपास्यत्वं 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' इत्याद्युपनिषदन्तरे प्रसिद्धं परमेश्वरस्य इह दहराकाशत्वेनेति विरोध इति चेत्—तत्रापि दहराकाशमध्यवर्ती न परमेश्वर उपास्यः; किं तु दहराकाशे परमेश्वरधर्माणामपहतपाप्मत्वादीनां संबन्धप्रतीतेः दहराकाशत्वमप्यस्य चिदम्बररूपतयेति न विरोधः॥

स्यैवंभूतस्य महिम्नोऽस्मिन्परमेश्वरे 'एष सर्वेश्वर' इत्यादिश्रुतावुपलब्धेः 'लोकानामसम्भेदाये'त्यत्रापि तत्प्रत्यभिज्ञानाच्चेति भावः। ननु 'यद्येष सर्वेश्वर' इत्यादिबृहदारण्यकश्रुत्यनुसारेण 'सेतुर्विधृति'रित्यत्र ऐश्वर्याधीनं विधारकत्वं प्रतिपाद्यं स्यात् तर्हि दहराकाशः परमेश्वरो न स्यात्। किं तु तदन्तर्वर्त्येव परमेश्वरः स्यात्। बृहदारण्यके 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः तस्मिन् शेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानस्सर्वस्याधिपति'रित्युपक्रम्य 'एष सर्वेश्वर' इत्याद्याम्नानादित्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्॥ सू०॥ प्रसिद्धेश्च ॥१६॥ छान्दोग्यश्रुतौ तावदपहतपाप्मत्वादिगुणान्वयस्वारस्यात् दहराकाशः परमेश्वरः प्रतीयते। 'दहं विपाप्म'मित्यादितैत्तिरीयश्रुतावपि 'गगनं विशोक'इत्यपहतपाप्मत्वाद्यनन्तरं तद्विशोकत्वान्वयप्रत्यभिज्ञानात् गगनशब्दोक्तो दहराकाशः परमेश्वरो विवक्षित इति प्रतीयते। कैवल्योपनिषदि तु हृत्पुण्डरीकान्तर्वर्तित्वेनैव परमेश्वरस्योपासना विधीयत इति न तत्र तदन्तर्वर्त्याकाशान्तर्गतत्वेन तदुपासनाविधानमिति शङ्कावकाशोऽस्ति। तस्माद्दहरपुण्डरीकवर्ती परमेश्वर इत्यत्रापि श्रुत्यन्तरानुरोधसत्त्वादिहापहतपाप्मत्वाद्यन्वयस्वारस्यानुरोधेन दहराकाशः परमेश्वर इत्यत्र नानुपपत्तिरिति भावः। पूर्वपक्षबीजमुद्घाटयति—नन्विति। 'इत्याद्युपनिषदन्तर' इत्यादिशब्देन 'दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठितः। तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम्॥ तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थितः। तस्याश्शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः॥'इति वाक्यान्तरं संगृह्यते। विरोध इति। क्वचिद्दहराकाशः परमेश्वरः प्रतीयते क्वचित्तदन्तर्वर्तीति विरोधादनिर्णयः प्राप्त इतिभावः। असिद्धो विरोधः। अत्रापि 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्य'मिति दहराकाशमध्यवर्तिनः परमेश्वरस्योपास्यत्वप्रतिषेधादिति समाधत्ते—तत्रापीति। तर्हि अपहतपात्मत्वादिधर्मान्वयात् दहराकाशः परमेश्वर इति पूर्वोक्तं सर्वं विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्य परिहरति—किं त्वित्यादिना। अत्रेदं चिन्त्यते। कथं दहराकाशस्तदन्तर्वर्ती च परमेश्वर इति सङ्गच्छते। स्वस्यैव स्वान्तर्वर्तित्वस्य विरुद्धत्वात् 'अन्यो ह्यन्य-

स्मिन्प्रतिष्ठित' इति श्रुतेः। तयोः शक्तिशिवत्वस्य शक्तिशक्तिमद्रूपत्वस्य वाभ्युपगमे विरोधो नास्तीति चेत्सत्यम्। तथापि दहराकाश एव शिवरूपतया शक्तिरूपतया वा परमेश्वर इति युक्तम्। न तु तदन्तर्वर्त्यपि परमेश्वर [1]इति 'तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्येतदनन्तरं 'तंचेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्यन्तेवासिनां प्रश्नमुद्भाव्य 'स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाश'इत्याचार्यस्योत्तरमुपक्रम्य' 'उभे अस्मि'न्नित्यादिना द्यावापृथिव्यादिकस्यैव दहराकाशान्तर्वर्तित्वप्रतिपादनादिति। अत्रायं भाष्याभिप्रायः। इदं प्रकरणं ब्रह्मोपासनाविधिपरमिति तावदभ्युपगन्तव्यम्। 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुर' इत्युपक्रम एव तद्विधित्सावगमात्। मध्ये 'तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'ति मुक्तेः फलत्वश्रवणात्। उपसंहारे च 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेती'ति मुक्तिफलवर्णनाद्दहराकाशः परमेश्वर इत्यभ्युपगन्तव्यम्। ब्रह्मात्मश्रुत्यपहतपाप्मत्वाद्यन्वयानुरोधात् दहराकाशान्तर्वर्त्यपि परमेश्वर इत्यभ्युपगन्तव्यम्। तदन्तर्वर्तिविषयत्वादुपासनविधानस्य। एवमवश्याभ्युपगन्तव्यार्थतया अविरोधेनैव सन्दर्भो योजनीयः। तद्योजनाप्रकारस्तु, दहराकाशान्तर्वर्त्युपासनाविधानानन्तरं दहराकाशे किं वर्तत इति प्रश्नः कृतः। अत्र पुण्डरीकदहरत्वेनैतदन्तर्गताकाशस्य सूक्ष्मत्वसिद्धावपि अतिसूक्ष्मत्वसिद्ध्यर्थमेव खल्वाकाशेऽपि दहरत्वविशेषणं कृतम्। तत्र किं वर्तितुमर्हतीति शङ्कां मनसि निधायोक्तसर्वानुवादः तदुत्तरे दहराकाशान्तर्वर्त्युपास्यमतिसूक्ष्मेऽपि वर्तितुमर्हतीत्युपपादयितुमेव 'यावान्वा' इत्यादिना पूर्वपक्षदर्शितया रीत्या तस्य हृदयसुषिरविशेषावच्छेदोपाधिकमतिसौक्ष्म्यं दृढीकृतम्। तेनातिसूक्ष्मे किं वर्तितुमर्हतीति चोद्यं निरवकाशीकृतम्। तत्र किं वर्तत इति प्रश्नस्योत्तरमुच्यते 'उभे अस्मि'न्नित्यादिना। तत्रोपासकस्य भोगस्थानभोगोपकरणभोग्यजातं दहराकाशे समाहितमिति नोच्यते। दहराकाशस्य स्वरूपेण व्यापकत्वसम्भवेऽपि अन्तरेवेत्युक्त्या तदनन्तरप्रश्नभङ्ग्या च देहावच्छिन्न एव दहराकाशे प्रतिपिपादयिषितत्वेनावगतस्य समाधानस्य तत्रानन्वयात्। मुक्तौ विदेहावस्थायां परमेश्वरेण स्रक्ष्यमाणे तस्मिन् द्यावापृथिव्यादिशब्दानां सङ्कोचकल्पनायोगात् तस्येदानींतनोपासकशरीरावच्छिन्ने दहराकाशे समाधानायोगाच्च सर्वविषयविरक्तस्य ब्रह्मानन्दैकप्रेप्सोरुपासकस्यास्मिन्सन्दर्भे दहराकाशे सर्वविषयसमाधानवर्णनेन 'यो ह्यस्येतः प्रैती'त्यादिसन्दर्भे दहरोपासनया तल्लाभवर्णनेन च प्रयोजनाभावाच्च। किं तु सर्वविधमपि भोगस्थानभोगोपकरणभोग्यजातमविरक्तावस्थायामुपासकेन युगपल्लब्धं चेत् यावत्प्रेमास्पदं भवेत्तावत्प्रेमास्पदत्वयोग्यं 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मा'दिति श्रुत्यन्तरे तथैव प्रसिद्धम्। निरतिशयानन्दरूपं ब्रह्म गौण्या वृत्त्या द्यावापृथिव्यादिसर्वशब्दानन्दसकलशब्दसन्दर्भे प्रतिपाद्यमिति तदेव दहराकाशे समाहितमित्युच्यते। 'तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठित'मिति श्रुत्यन्तरेऽपि तदेवोच्यते। तत्र सर्वभोग्यजातसदृशतया सर्वशब्दोक्तं [2] ब्रह्मैव 'तस्याश्शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थित' इत्युत्तरत्र स्पष्टीक्रियते। इह तु विनैव च तथा स्पष्टीकरणं यदि सर्वविषयसमुदायसदृशं निरतिशयप्रेमास्पदं किञ्चिद्वस्तु देहान्तराकाशे समाहितं तदा वस्त्रभस्त्रिकान्तराकाशे समाहितं मृगमदकर्पूरादि वस्त्रभस्त्रिकायामिव देह एव समाहितं स्यादिति मत्वा प्रश्नः। दहराकाशस्य परब्रह्मरूपत्वेन भूताकाशवैलक्षण्याद्दहराकाश एव तत्समाहितं न तु तद-

---

(१) 'शक्तिशिवत्वस्य शिवशक्तिरूपत्वस्य वा' इति ख पाठः। (२) सर्वशब्दशक्तं इति च. पाठः।

वच्छेदके देह इत्युत्तरमिति । ननु दहराकाशतदन्तर्वर्तिनोर्मध्ये कः शिवः का च शिवा उभयथाप्युपपद्यते। दहराकाशः परमाकाशरूपा चिच्छक्तिस्तदन्तर्वर्ती शिव इति तावदुपपद्यते। 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्' 'कारणं तु ध्येयस्सर्वैश्वर्यसम्पन्नस्सर्वेश्वरश्शम्भुराकाशमध्य' इत्यादिश्रुतिषु हृदि शिवध्याने तदन्तर्गतशिवस्थानत्वेन मन्त्रशास्त्रेषु शिवासनत्वेन च तस्याः प्रसिद्धत्वात् । दहराकाशः शिवस्तदन्तर्वर्ति वस्तु परमानन्दरूपा शक्तिरित्यप्युपपद्यते। 'स एको ब्रह्मण आनन्दः' 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानि'त्यादिश्रुतिषु तद्धर्मत्वेन तस्याः प्रसिद्धत्वात्। अत्रान्यतरपक्षनिर्णयेनोपासनाप्रकारस्त्वानन्दमयब्रह्मोपासनाप्रकार इव सम्प्रदायविदुपदेशादवगन्तव्यः। ननुदहराकाशतदन्तर्वर्तिनोःशक्तिशिवरूपत्वे शिवशक्तिरूपत्वेवा तयोरुभयोरप्युपासनं विधातव्यं कथं तदन्तर्वर्तिन एवोपासनं विधीयते। न च वाच्यं 'तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्य'मित्युपासनाविधिवाक्ये पुण्डरीकान्तर्वर्ती दहराकाशस्तदन्तर्वर्ति यत्पदोक्तं चेत्युभयं तत्पदपरामृष्टमन्वेष्टव्यमिति विधीयते । तत्पदस्य दहराकाशतदन्तर्वर्त्युभयपरत्वेऽपि 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्या' (पा० १. २-६९-सू) मिति नपुंसकैकशेषस्यैकवचनस्य चोपपत्तेरिति। त्यदादिष्वेकशेषस्य 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमिति(पा०. १. २- ७२.)परसूत्रेणैव कर्तव्यत्वात् तत्र चैकवद्भावानुवृत्त्यभावात्।'एकवच्चास्यान्यतरस्या'मित्यत्रास्येत्यस्य नपुंसकसूत्रकृतैकशेषस्यैवायमेकवद्भाव इत्येतदर्थत्वात्।न च वाच्यं त्यदादिषु नपुंसकानपुंसकयोर्नपुंसकशेषसिद्ध्यर्थं नपुंसकसूत्रस्यापिभाव्यमिति। त्यदादिषु स च सा च ताविति स्त्रीपुंसयोः पुमेकशेषसिद्ध्यर्थं स च तच्च ते साच तच्च ते इति नपुंसकानपुसकयोर्नपुंसकशेषसिद्ध्यर्थं च'त्यदादितः शेषे पुन्नपुंसकतो लिङ्गवचनानी'ति वार्तिककृता यत्नान्तरस्य कृतत्वात्। तथैकवद्भावसिद्ध्यर्थभाष्यवार्तिकादिषु यत्नान्तरदर्शनात्। कथं तर्हि तन्त्ररत्ने'दधि मधु घृतं धाना उदकं तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्य'मिति चित्रेष्टिविधिवाक्ये दध्यादिप्रत्येकद्रव्यको यागगणः न तु संसृष्टैकद्रव्यको याग इति सिद्धान्तसिद्धये तत्पदं संसृष्टशब्दोक्तैकद्रव्यपरं न भवति किंतु दध्याद्यनेकद्रव्यपरमित्युक्त्वा दध्यादिषु तदिति पदं नपुंसकैकशेषैकवद्भावाभ्यां निर्व्यूढम्।अथ वा 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्या'मिति (पा०. १.१. ६९.) स्मरणान्नपुंसकानपुंसकानेकाभिप्रायमपि युक्तमेव तदिति नपुंसकैकवचनम्। एवं प्राजापत्यमपि द्रष्टव्यमिति अभ्युच्चयत्वेन तथोक्तम्। सर्वनाम्नां प्रक्रान्तपरत्व एव स्वारस्येन प्रक्रम्यमाणपरामर्शित्वस्यानन्यगतिकत्वात् द्रव्यविशेषस्यैवाकाङ्क्षापूरकत्वेन संसृष्टमात्रस्य प्रजापतिसम्बन्धानर्हत्वाच्च । न्यायतस्तत्पदस्य दध्याद्यनेकपरत्वावश्यंभावे सति तदित्येकवचनोपात्तमेकत्वं 'गुणे त्वन्याय्यकल्पने'ति न्यायेन पाशबहुत्ववदविवक्षितमिति मुख्यहेतूक्त्यनन्तरमथ वेत्यारम्भादिति चेत्। उच्यते। अन्वेष्टव्यमित्यत्र 'नपुंसकमनपुसकेने'त्येकशेषे सति तत्रैकस्मिन्नर्थ इवैकवचनरूपं कार्यं भवत्तद्विशेषणे नपुंकसूत्र कृतैकशेषशब्दोक्तार्थवर्तिनि तदिति सर्वनाम्न्यपि भवति। यथा "अस्मदो द्वयोश्चे'ति सूत्रेणास्मदर्थस्यैकत्वे द्वित्वे च बहुष्वर्थेष्विव बहुवचनं भवत् अस्मदर्थवर्तिनि क्रियापदेऽपि भवति'वयं ब्रूम' इति । 'शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लं च वर्तत' इति क्रियापदेऽप्येकवचनं दृश्यत एव। तद्वत्सर्वनाम्न्यपि भवितुमर्हति । अत एव महाभाष्ये 'शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च बृहतिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं तानीमानि शुक्लानी'ति द्विविधे नपुंसकसूत्रोदाहरणे कृतैकवद्भावमेव तदिति पदं प्रथमोदाहरणविशेषणं कृतम्। एवं चित्रेष्टिवाक्येऽपि प्राजापत्यशब्दे नपुंसकसूत्रप्रवृत्तौ तदर्थवर्तिनि तदिति पदेऽपि नपुंसकैकवचनं भवतीति तन्त्ररत्नाभिप्रायो वर्णयितव्य इत्यभ्युच्चयत्वेन तद्वाक्यं योजनीयम्। यद्वा। 'तदन्वेष्टव्य'मित्यत्र सामान्याभिप्रायेण तदिति नपुंसकैकवचनं भविष्यति। यथा शुक्लेन वस्त्रेण शुक्लेन च कम्बलेन तेन शुक्लेनेति प्रयोगे तृतीयान्तैकतृतीयशुक्लपदे नपुंसकानपुंसकलक्षणविशेषाभावान्नपुंसकसूत्राप्रवृत्तेः शुक्लेनेति सामान्याभिप्रायं नपुंसकैकवचनम्। एवमेव ह्ययं शुक्लेनेति प्रयोगः पदमञ्जर्यां समर्थितः। तथैव 'शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकगन्धयः' इत्यादयः प्रयोगा उपलभ्यन्ते। यद्वा। 'तदन्वेष्टव्य'मिति दहराकाशान्तर्वर्तिन एवोपासनाविधिरस्तु। दहराकाशोपासनाविधिस्तु तदाक्षिप्तो लभ्यते 'विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवती'त्यत्र पृष्ठगतसर्वताविध्याक्षिप्त इव पृष्ठविधिः । न हि दहराकाशमनुपासीनस्तदन्तर्वर्तित्वेनान्यदुपासितुं शक्नोति । अथ वा। अस्मिन्दहरविद्याप्रकरणे 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'ति वाक्यं फलविशेषविशिष्टोपासनाविधायकम्। तत्रा'त्मान'मिति दहराकाशस्य 'सत्यान्कामा'निति तदन्तर्वर्तिनः परमप्रेमास्पदतया सकलभोग्यसमानस्य परमानन्दस्य चोपास्यत्वेन निर्देशोऽस्त्विति न काचिन्न्यूनता। 'तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्य'मिति नोपासनाविधिः।एकत्र विधिद्वयवैयर्थ्यात्। किं तूपासनाविध्यर्थाक्षिप्ते तद्विचाररूपे तदन्वेषणे चोपासनाफलरूपे तत्साक्षात्कारे च विधिसरूपमर्थवादवाक्यम्। न चार्थवादे यावदुपास्यगतं तस्य सर्वस्यापि ग्रहणनियमः। द्रव्यदेवताविशिष्टयागविध्यर्थवादानां केवलद्रव्यविषयाणां 'स आत्मनो वपामुदक्खिदत्तामग्नौ प्रागृह्णात्ततोऽजस्तूपरस्समभव'दित्यादीनां केवलदेवताविषयाणा'मग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमं रस' इत्यादीनां बहुलमुपलम्भेन तद्वदस्याप्यर्थवादस्य अन्यतरोपास्यविषयत्वोपपत्तेः। तस्माद्दहराकाशस्तदन्तर्वर्ती चोपास्यः परमेश्वरइति युक्तमेव। एवं भूतजीवसाधारणः पूर्वपक्षो निराकृतः। अतः परं जीवपक्षोत्पादकहेत्वन्तरोद्भावनपूर्वकं तन्निराकरणार्थानि सूत्राणि ॥ सू०॥ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १७॥ इतरो जीवः परामृश्यत इति । सुषुप्त्यवस्थावाचकस्सम्प्रसादशब्दः तद्वति जीवे वर्तितुं शक्नोति न ब्रह्मणि । शरीरात्समुत्थानं च तदाश्रयस्य जीवस्यैवोपपद्यते । ब्रह्मप्राप्त्या स्वरूपाविर्भावश्च तस्यैवोपपद्यत इति भावः। नन्वस्तु 'य एष सम्प्रसाद' इत्यादौ जीवपरामर्शः 'एष आत्मे'त्यत्र तु तत्प्राप्यस्य ज्योतिष एतच्छब्दपरामृष्टस्य आत्मशब्दनिर्दिष्टदहराकाशत्वविधानमित्याशङ्क्याह–अत इति । 'य एष' इत्यादौ निर्दिष्टस्यैव अग्रे 'एष' इत्यनेन प्रतिनिर्देशो युक्त इति भावः । तस्मिन्नसम्भवादिति । यद्यप्यपहतपाप्मत्वाद्यसम्भवो जीवे स्पष्ट एव तथापि तत्सम्भवशङ्कां काञ्चिदुद्भाव्य निराकर्तुं शङ्कावकाशप्रदमिदं सूत्रम्

॥ सू० ॥ इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासंभवात् ॥ १७ ॥

'अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाच' इति इतरो जीवः परामृश्यते । अतः प्रकृताकाशः स एव भवतीति चेत्—न, उक्तानामपहतपाप्मत्वादीनां तस्मिन् असम्भवात् । अतः परमेश्वर एव तदाश्रय इति युक्तम् ॥

॥ सू० ॥ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १८ ॥

उत्तरत्र प्रजापतिवाक्ये 'य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको वि-
जिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः
स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति'
इति जीवस्यापहतपाप्मत्वादिकं श्रूयते । जीवलक्षणमवस्थात्रयवर्तित्वं च श्रूयते,
'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाच' 'य एष स्वप्ने महीयमान-
श्चरति एष आत्मेति होवाच' तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वं न विजाना-
त्येष आत्मेति होवाच' इति । ततः स एवायं भवितुमर्हतीति चेत्—न सारमे-
तत्; निजानादिकर्मकलङ्कसंबन्धघटितकलेबरतिरोहितापहतपाप्मत्वादिको

॥ सू ॥ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १८ ॥ ननु प्रजापतिविद्यायामपि परमेश्वरस्यैवाप-
हतपाप्मत्वादिकं श्रूयते न जीवस्येत्याशङ्क्याह—जीवत्वलक्षणमिति । 'य एषोऽक्षि-
णी'त्यादिवाक्यान्यपि ब्रह्मपराण्येव। वाक्यत्रयेऽ'प्येतदमृतमेतदभयमेतद्ब्रह्मे'ति श्रवणात्। अ-
क्षिवाक्ये उपकोसलविद्योपास्यप्रत्यभिज्ञानात्। 'स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाक-
शीती'ति श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणोऽपि स्वप्नसम्बन्धप्रसिद्धेरिह महीयमानत्वलिङ्गात्स्वप्नवाक्यस्यापि
ब्रह्मपरत्वोपपत्तेः सुषुप्तिवाक्यस्य यत्र यस्मिन्नाधारे समस्तोऽपि जन्तुस्सुषुप्तो भवतीति सुषु-
प्त्याधारपरत्वोपपत्तेरित्याशङ्कानिराकरणार्थं जीवत्वलक्षणमेतद्वाक्यत्रयप्रतिपाद्यमिदंतया नि-
र्दिशति— अवस्थात्रयवर्तित्वं चेति । अयमाशयः। स्वप्नवाक्ये स्वप्नप्रयोजकत्वेन सुषुप्ति-
वाक्ये सुषुप्त्याधारत्वेन च ब्रह्मणि सम्भवि स्वप्नसुषुप्त्यवस्थावत्त्वमुपपद्यते। स्वप्नसम्बन्ध्यात्मो-
पदेशानन्तरं 'घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्ति वाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीवे'तीन्द्रेण तस्य हन्य-
मानत्वविच्छाद्यमानत्वबन्धुजनमरणाद्यप्रियद्रष्टृत्वरोदितृत्वादिप्रतिभासवतो दुष्टत्वस्य सुषु-
प्तिसम्बन्ध्यात्मोपदेशानन्तरं 'नाह खल्वेवं सम्प्रत्ययमात्मानं जानात्यहमस्मीति नो एवेमानि
भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामी'ति तस्य विशेषविज्ञानरहिततया वि-
नष्टप्रायत्वतो दुष्टत्वस्य चोक्तत्वात्। 'एतदभय'मित्यादि तु मुक्तावस्थाभाविरूपापेक्षयोपपद्यते ।
एवं द्वितीयतृतीयपर्याययोस्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थावत्त्वप्रतिपादकत्वव्यवस्थितौ प्रथमपर्यायस्य जाग-
रावस्थावत्त्वप्रतिपादकत्वमौचित्यात्सिद्ध्यति। प्रथमपर्यायानन्तर'मेतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्या-
स्यामी'ति प्रतिज्ञापूर्वकमेव द्वितीयतृतीयपर्याययोः प्रवृत्तत्वेन प्रथमपर्यायस्य स्वप्नसुषुप्तिमज्जी-
वान्यविषयत्वकल्पनायोगात् 'अक्षिणि दृश्यत' इत्यस्य दर्शनादक्षिणि सन्निहितोऽनुमीयत इ-
त्यर्थकत्वेन जागरावस्थाविषयत्वोपपत्तेश्चेति प्रजापतिवाक्ये जीवः संसारिदशायां तिरोहिता-
पहतपाप्मत्वादिकः सन् मुक्त्यवस्थायां साधनाधीनतदाविर्भावः प्रतिपाद्यते न संसारदशा-
यामप्याविर्भूतापहतपाप्मत्वादिकः। दहराकाशे श्रूयमाणं त्वपहतपाप्मत्वादिकं नित्याविर्भूतमेव
ग्राह्यम् । तद्ग्रहसम्भवे तिरोहितत्वेनासत्प्रायस्य साधनाधीनाविर्भावस्य च ग्रहणायोगादित्य-
भिप्रायमाविर्भूतस्वरूपस्त्विति परिहारसूत्रांशं व्याचष्टे—निजानादीति । ननु दहरवाक्ये
ऽपि संसारदशायां तिरोहितं मुक्तिदशायामाविर्भवदेवापहतपाप्मत्वादिकमुच्यते । तथा हि 'त इ-
मे सत्याः कामा अनृतापिधाना' इति सत्यकामत्वस्य तावत्तिरोहितत्वमुक्तम्। येषामेव तिरो-

जीवः परं ज्योतिरुपसंपद्य पश्चादाविर्भूतस्वरूप आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिकोऽत्र
प्रतिपाद्यते, न संसारी । दहराकाशस्तु स्वाभाविकातिरोहिततत्तत्कल्याणगुण
इति न बद्धो मुक्तो वाऽत्र दहराकाशः ॥

॥ सू० ॥ अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ १९ ॥

'अस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति
जीवस्य दहराकाशशब्दनिर्दिष्टेन परवस्तुना संपद्य स्वरूपाविर्भावोऽभिधीयते ।
तत्र तादृक्तन्माहात्म्यप्रतिपादनार्थो जीवपरामर्शः । अतो न विरोधः ॥

॥ सू० ॥ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २० ॥

अल्पस्थानाश्रयत्वात् अल्पस्वरूपप्रतीतेः न परोऽयमिति शङ्कायाः पूर्वमुक्त-
मेवोत्तरं 'व्योमवच्च' इति ॥

हितत्वमुक्तं तद्रूपत्वमेव खल्वपहतपाप्मत्वाद्यन्तर्गतं सत्यकामत्वम्। तदन्यकल्पनायां प्रमाणाभा-
वात् । तत्तिरोधानोक्तिश्चापहतपाप्मत्वादीनामपि तिरोधानस्योपलक्षणम् । अत एव दहरवा-
क्ये मध्येमध्येऽपि प्रजापतिवाक्यमध्य इव 'य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाये'त्या-
दिनाऽपहतपाप्मत्वादिस्वरूपाविर्भाव उच्यत इत्याशङ्क्याह—दहराकाशस्त्विति । दहरा-
काशगतस्य सत्यकामत्वस्य मलावृतानस्मान्प्रति तिरोहितत्वमुच्यते न तु साश्रयं प्रति । 'सर्वं त-
दत्र गत्वा विन्दत' इत्यग्रे निवृत्तमलावरणस्य दहराकाशदर्शिनस्तत्त्वदर्शित्वोक्तेः । जीवस्वरूपा-
विर्भावस्त्वन्यार्थं दहरवाक्यशेषे परामृश्यत इत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यते । तस्मादाविर्भाव-
साधनापेक्षकल्पनागौरवपरिहाराय नित्याविर्भूतसकलकल्याणगुण एव दहराकाशः
प्रतिपाद्य इत्यभ्युपगन्तव्यमिति भावः । यदि दहराकाशो न जीवः किमर्थस्तर्हि 'य एष स-
म्प्रसाद' इत्यादौ जीवपरामर्शः तत्राह—॥ सू. ॥ अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ १९ ॥ 'अह-
रहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेती'ति प्रकृतो विद्वान् 'य एष सम्प्रसाद' इति परामृश्यते । स विद्वान्
कदा स्वर्गं लोकमेति तस्य स्वर्गलोकप्राप्तौ किं भवतीत्याकाङ्क्षितार्थप्रतिपादकतया अनन्तर-
ग्रन्थावतरणौचित्यात्। 'परं ज्योति'रिति दहराकाश उच्यते। विदुषोपासितव्यदहराकाशस्यैव त-
त्क्रतुन्यायेन तत्प्राप्तव्यतौचित्यात्।अतः 'परं ज्योतिरि'ति निर्दिष्टो दहराकाशो मुक्तप्राप्यत्वलि-
ङ्गाद्ब्रह्मेत्ये'ष आत्मेति होवाचैतदमृतमेतदभयमेतद्ब्रह्मे'ति वाक्यस्य यच्छब्दनिर्दिष्टमपि जीवं
विहाय ज्योतिश्शब्दनिर्दिष्टदहराकाशपरत्वमेव वक्तुं युक्तम्। अथ वा मुक्तावभिनिष्पत्तव्यजी-
वरूपवर्णनपरतया तज्जीवपरमेवास्तु । अस्मिन्पक्षे 'एष आत्माऽपहतपाप्मा' 'तद्य इहात्मा-
नमनुविद्य व्रजन्ति' 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृति'रित्येतत्प्रकरणगतात्मशब्दानां ब्रह्मपरत्वेऽ-
प्येतद्वाक्यगतात्मशब्दस्य जीवपरत्वमिति वैरूप्यं भवति । स तु न दोषः । 'स्याच्चैकस्य ब्रह्म-
शब्दव' दिति न्यायात्। एवं स्थिते 'य एष सम्प्रसाद' इत्यादिवाक्यं जीवपरामर्शकमपि ज्योति-
श्शब्दोक्तस्य दहराकाशस्य परब्रह्मणो....स्वतत्स्वरूपाविर्भावयितृत्वरूपमहिमविशेषप्रतिपाद-
नार्थमिति न ब्रह्मप्रकरणे जीवपरामर्शस्य वैयर्थ्यमिति भावः ॥ सू. ॥ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदु-
क्तम् ॥२०॥ शारीराधिकरणे केवलमल्पौकस्त्वेन घटकरकाद्यवच्छेदेन व्योम्न इव व्यापकत्वं
न हीयत इत्युक्तम्। इह तु पुण्डरीकदहरत्वोक्त्या तदवच्छेदकृतदहरत्वस्यार्थसिद्धत्वेऽप्याहत्य

॥ सू० ॥ अनुकृतेस्तस्य च ॥ २१ ॥

तस्य जीवस्य दहराकाशशब्दनिर्दिष्टपरज्योतिरनुकृतिरवगम्यते, 'नैनं सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः, तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वा अन्धः सन्ननन्धो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवति उपतापी सन्ननुपतापी भवति, तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वा अपि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृद्विभातो ह्येष ब्रह्मलोकः' इति वाक्यशेषे। अत्र हि दहराकाशं प्राप्तस्य पाप्मकार्यान्धत्वाद्यभावे सततोदितप्रकाशत्वे च प्राप्यस्य दहराकाशस्यापहतपाप्मत्वं च हेतुत्वेनोच्यते।

दहरत्वोक्त्या 'यावान्वा अयमाकाश' इत्यतिसौक्ष्म्यदृढीकरणेन चाल्पत्वं स्वाभाविकमवधृतम्। यद्यपि शारीराधिकरणविषयवाक्येऽपि 'अणोरणीयानि'त्याहत्याणीयस्त्वमुक्तं तथापि 'महतो महीयानि'ति तत्र महत्त्वमपि वर्णितम्। अतोऽत्र स्वाभाविकाल्पत्ववचनेन व्यापकत्वं हीयत एवेति दहराकाशस्य जीवत्वमेव युक्तम्। न तु परमेश्वरत्वं तच्छक्तित्वं चेत्यधिकशङ्कापरिहारार्थं सूत्रम्। आहत्य महत्त्वानुक्तावपि ब्रह्मश्रुत्यपहतपाप्मत्वादिबहुप्रमाणानुरोधात् अल्पत्वं स्थानोपाधिकम्। आहत्य वचनं सूक्ष्मत्वदृढीकरणं च 'तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठित' मिति शाखान्तरश्रुतं हृदयावच्छेदोपाधिकत्वं विभावयितुम्। अन्यथा कृत्स्नहृदयाकाशावच्छेदे समनन्तराधिकरणे वक्ष्यमाणरीत्या अङ्गुष्ठपरिमाणत्वं स्यादित्येतदभिप्रायमुपपादनीयम्। तथा च व्योमवत्स्वाभाविकं व्यापकत्वमिहापि न हीयत इति परिहाराभिप्रायः॥ जीवपूर्वपक्षनिराकरणे हेत्वन्तरमाह ॥ सू० ॥ अनुकृतेस्तस्य च ॥ २१॥ 'इतरपरामर्शादिति सूत्रप्रकृतो जीवस्तस्येत्यनेन परामृश्यते। 'दहर उत्तरेभ्य' इति सूत्राद्दहरशब्दोऽनुवृत्तः षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते। सा कर्मणिषष्ठी। तस्येति कर्तरिषष्ठी। न 'चोभयप्राप्तौ कर्मणी'ति कर्तृकर्मोभयप्राप्तिसत्कृद्योगकर्मण्येव षष्ठीति नियमनात् कर्तरि तृतीयया भाव्यमिति शङ्कनीयम्। वार्तिककृता 'शेषे विभाषे'त्यकाकारव्यतिरिक्तस्त्रीप्रत्यये तस्य नियमस्य विकल्पितत्वात्। ततश्च तेन सूत्रेणात्र षष्ठी नियम्यते इति 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति सूत्रेऽत एव कर्तरि कर्मणि च षष्ठी। अनुकृतिरनुकारः। इतरपरामर्शसूत्राज्जेत्यनुवर्तते। तथा च तस्य जीवस्य दहराकाशानुकृतेश्च हेतोर्दहराकाशो न जीवः। अनुकर्त्रनुकार्यभावस्य भेदगर्भत्वादिति सूत्रार्थः। अस्मिन्नर्थे सूत्रं योजयति—तस्य जीवस्येत्यादिना। परज्योतिरनुकृतिरिति। न चात्र 'कर्मणि चे'ति सूत्रेण षष्ठ्यास्समासनिषेधश्शङ्कनीयः। तस्योभयप्राप्तौ कर्मणी'ति सूत्रेण कर्मणीति शब्दमुच्चार्य या षष्ठी नियमिता 'आश्चर्यो गवां दोहोऽशिक्षितेन अगोपालकेने'त्यादौ तद्विषयत्वात्। 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति सूत्रत एवोभयत्रापि षष्ठीत्युक्तत्वात्। दहराकाशं प्राप्तस्येति। अनेनै'तं सेतुं तीर्त्वे'त्यस्य 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः सेतुवदसङ्करापादकत्वेन प्राग्वर्णितमेतं दहराकाशं प्राप्तस्येत्यर्थ इति दर्शितम्। अन्धत्वादेरित्यादिशब्देन श्रुतौ विद्धोपतापिशब्दाभ्यामुक्तावायुधाधिवेधव्याधी सङ्गृहीतौ। सततोदितप्रकाशत्वापहतपाप्मत्वशब्दाभ्यां सप्तम्यन्तप्रथमान्ताभ्याम'पि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते' 'सकृद्विभातो ह्येष ब्रह्मलोक' इति

(१) 'दहराकाशप्राप्त्या पाप्मकार्यतया जरादिवत्पाप्मरूपस्यान्धत्वादेरभावे' इति पाठान्तरम्॥

तस्य तद्धेतुत्वं 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धम्। तेन दहराकाशं प्राप्तस्योक्तफलावाप्तिस्तत्साम्यापत्तिरूपा तदनुकृतिरिति लभ्यते। सा च ततो भेद एवोपपद्यते। अतश्चायं न जीव इति तात्पर्यम्॥

पुनरस्मिन्प्रमाणान्तरमाह—

॥ सू ॥ अपि च स्मर्यते ॥ २२ ॥

दहरपुण्डरीकान्तर्वर्तित्वमुपास्यत्वं च ब्रह्मणः स्मर्यते—

'अथवा परमात्मानं परमानन्दविग्रहम्। गुरूपदेशाद्विज्ञेयं पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्॥ ब्रह्म ब्रह्मपुरे गार्गि दहराब्जखमध्यमे। अभ्यासात् संप्रपश्यन्ति सन्तस्त्वं च तथा कुरु'॥इत्यादि। ततः परज्योतिस्स्वरूपं मुक्तप्राप्यं परशक्त्युमासनाथं परं ब्रह्म दहरपुण्डरीकाकाशमध्यवर्ति स्वाभाविकापहतपाप्मत्वादिगुणकमुपासनीयमिति सिद्धम्॥ इति दहराधिकरणम्॥ ५॥

वाक्ययोरर्थो गृहीतः। एवं दहराकाशस्य परमेश्वरत्वमुपपादितम्। तदन्तर्वर्तिनोऽपि परमेश्वरत्वमुपबृंहणेन व्यक्तीकर्तुं सूत्रम्॥ सू. ॥ अपि च स्मर्यते ॥२२॥ योगयाज्ञवल्क्यश्रुतौ ध्यानाध्याये कैश्चित्प्रकारैः परमेश्वरध्यानोपदेशानन्तरं प्रकारान्तरेण तद्ध्यानमुपदिश्यते—अथ वेति। परमात्मानमिति 'तस्याश्शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थित' इति मन्त्रार्थस्योपसंहारः। परमानन्दविग्रहमिति 'यच्चास्येहास्ती'ति वाक्यार्थस्य। गुरूपदेशाद्विज्ञेयमिति 'तं चेद्ब्रूयु'रित्यादिशिष्याचार्यनिबन्धनज्ञापितस्य गुरूपदेशावश्यकत्वस्य। पुरुषं कृष्णपिङ्गलमिति 'ऋतं सत्य'मिति मन्त्रार्थस्य। ब्रह्म ब्रह्मपुर इति 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुर' इत्युपक्रमार्थस्य। दहराब्जखमध्यम इति 'तस्मिन्यदन्त'रित्युक्तार्थस्य। अभ्यासात् सम्प्रपश्यन्ति इति 'अन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्य'मित्यस्य। स्वाभाविकेति। यद्यप्यपहतपाप्मत्वादिकं दहराकाशत्वेनेति प्रागुक्तं तथापि तदभेददृष्ट्या तन्मध्यवर्तिन्यपि तत्कीर्तनमुपपद्यते। तत्रापहतपाप्मत्वादीनां ब्रह्मलिङ्गानां स्पष्टानामपि पूर्वपक्षे दहराकाशादन्यत्र तदन्तर्वर्तिन्येवान्वयात् स्पष्टास्पष्टब्रह्मलिङ्गता॥

॥ इति दहराधिकरणम्॥ ५॥ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ दहराधिकरणम्॥ ५॥

सू०। दहर उत्तरेभ्यः॥ १३॥ गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च॥ १४॥ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः॥ १५॥ प्रसिद्धेश्च॥ १६॥ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात्॥१७॥ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु॥ १८॥ अन्यार्थश्च परामर्शः॥१९॥ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्॥२०॥ अनुकृतेस्तस्य च॥२१॥ अपि च स्मर्यते॥ २२॥

सूक्ष्मो दहराकाशो भूताकाशः प्रसिद्धितो यद्वा। तदुपमितोऽसौ जीवस्तथाश्रुतेरेष सम्प्रसाद इति॥ ५९॥

अपहतपाप्मत्वादेरसम्भवाद्भूतजीवयोरस्य शिवः। स च जीवपरामर्शस्तन्महिमख्यापनायैव॥ ६०॥

इति दहराधिकरणम्॥ ५॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ दहराधिकरणानुकृत्यधिकरणे ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ सू० ॥ **दहर उत्तरेभ्यः** ॥ १४ ॥ **गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिंगं च** ॥ १५ ॥ **धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः** ॥ १६ ॥ **प्रसिद्धेश्च** ॥ १७ ॥ **इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात्** ॥ १८ ॥ **उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु** ॥ १९ ॥ **अन्यार्थश्च परामर्शः** ॥ २० ॥ **अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्** ॥ २१ ॥ **अनुकृतेस्तस्य च** ॥ २२ ॥ **अपि च स्मर्यते** ॥ २३ ॥

भगवत्पादमते, 'दहर उत्तरेभ्य' इत्यारभ्य 'अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्' इत्यन्तं सूत्राष्टकमात्रमेकमधिकरणम् । इतरत्सूत्रद्वयमधिकरणान्तरमिति विशेषः । आनन्दतीर्थमतेऽप्येवमेव । श्रीकण्ठरामानुजमतयोस्त्विदं सूत्रदशकमेकाधिकरणतया योजितम् ॥

पूर्वं परपुरुषशब्दस्य ब्रह्मणि रूढत्वात् ब्रह्मोपास्यमित्युक्तम् । तद्वदिहाप्याकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वात्तस्यैवोपास्यत्वमस्त्विति दृष्टान्तसंगत्येदमधिकरणमारभ्यते—सू० ॥ **दहर उत्तरेभ्यः** ॥ १४ ॥ अस्य 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इत्यादिकं छान्दोग्यवाक्यं विषयः । अत्र दहरपुण्डरीके यो दहराकाशः श्रुतः स किं भूताकाशः उत जीव आहोस्वित्परमात्मेति संशयः । अत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वात् भूताकाशो वा ब्रह्मपुरशब्दश्रवणात् जीवे पुरशब्दवाच्यशरीरस्वामित्वोपपत्तेराराग्रोपमितत्वाच्च तस्मिन्दहरत्वस्याप्युपपत्तेश्च जीवो वा स्यादिति पूर्वः पक्षः । उत्तरेभ्यो वाक्यशेषसिद्धेभ्य आकाशसमानत्वद्यावापृथिव्यधिष्ठानत्वात्मत्वापहतपाप्मत्वादिहेतुभ्यः परमेश्वर एव दहराकाशो भवितुमर्हति न भूताकाशो जीवो वेति सिद्धान्तः ॥

दहराकाशस्य परब्रह्मत्वे हेत्वन्तरमाह—सू० ॥ **गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च** ॥ १६ ॥ 'इमास्सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' इति दहरवाक्यशेषे जीवानां प्रत्यहमुच्यमाना प्रकृतदहरविषया या गतिः यश्च ब्रह्मलोकशब्दस्ताभ्यां दहरस्य परब्रह्मतावगम्यते । तथाहि दृष्टं श्रुत्यन्तरे 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवती'ति । एवं च प्रत्यहं हिरण्यगर्भलोकगमनासंभवात् ब्रह्मैव लोक इति सामानाधिकरण्यपरिग्रहे अहरहर्गमनमेव लिङ्गं ज्ञापकम् । चशब्देन निषादस्थपतिन्यायोऽपि सामानाधिकरण्यपरिग्रहे समुच्चीयत इति भावः ।

दहरस्य परब्रह्मत्वे हेत्वन्तरमाह द्वाभ्याम्—सू० ॥ **धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः** ॥ १६ ॥ 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय' इति श्रुताया धृतेरपि हेतोः 'एष भूतपाल एष सेतुर्विधरण' इत्यादिश्रुत्यन्तरेऽपि अस्य सर्वलोकविधारणलक्षणमहिम्नोऽस्मिन्परमात्मनि उपलब्धेश्च दहराकाशः परमात्मैव । इति ।

सू० ॥ **प्रसिद्धेश्च** ॥ १७ ॥ दहराकाशस्यापि परमात्मन्येव प्रसिद्धेः लोकरूढ्यपेक्षया 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता' इत्यादिश्रौतरूढेर्बलीयस्त्वाच्च दहराकाशः परमात्मैव न भूताकाश इति सिद्धम् ॥

ननु तर्हि जीवोऽस्त्वित्याशंक्याह—सू० ॥ **इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात्** ॥ १८ ॥ 'य एष संप्रसाद' इति संप्रसादशब्देन इतरस्य जीवस्याप्यस्मिन्प्रकरणे परामर्शात्स जीवो दहराकाशोऽस्त्विति चेन्न । **असंभवात्**=जीवे आकाशोपमेयत्वापहतपाप्मत्वादीनामसंभवादित्यर्थः ।

इत्थमभिहितस्यासंभवस्यासिद्धिमाशंक्य परिहरति—सू० ॥ **उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु** ॥ १९ ॥ **उत्तरात्**='य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्यादि प्रजापतिवाक्यात् जाग्रदाद्यवस्थापन्ने जीवे अपहतपाप्मत्वादेस्संभवात् जीव एव दहराकाश इति चेत् अत्राह—**आविर्भूतस्वरूपस्तु** । तुशब्दो जीवशंकाव्यावर्तकः । यतस्तत्रापि आविर्भूतं पारमार्थिकं स्वरूपमस्येति आविर्भूतस्वरूपो जीवो विवक्षितः । न तु जीवत्वेन रूपेण । 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इत्युपसंहारदर्शनात् । अतस्तस्य ब्रह्मत्वेनापहतपाप्मत्वादिसंभव इति जीवत्वेन तदसंभवाच्च पूर्वसूत्रस्थहेतोरसंभवस्यासिद्धिरिति भावः ॥

ननु तर्हि संप्रसाद इति जीवपरामर्शो व्यर्थः स्यादित्यत आह—सू० ॥ **अन्यार्थश्च परामर्शः** ॥ २० ॥ जीवपरामर्शः परं 'ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इत्युपसंपत्तव्यपरमात्मपर एव न जीवप्रतिपादनार्थ इत्यर्थः ।

जीवपूर्वपक्षमाशंक्य परिहरति—सू० ॥ **अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्** ॥ २० ॥ 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश' इत्याकाशस्याल्पत्वश्रवणान्न परमात्मत्वं किं तु जीवत्वमिति चेत् । **तदुक्तम्**=तत्र समाधानमुक्तम् 'अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशान्ने'त्यत्र । तस्माद्दहराकाशः परमात्मैवोपास्य इति सिद्धम् ॥ **इति दहराधिकरणम्** ॥ ५ ॥

अथानुकृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥ सू० ॥ **अनुकृतेस्तस्य च** ॥ २२ ॥ अस्य 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥' इति मुण्डकवाक्यं विषयः । अत्र सूर्यादिजगद्भासकतया प्रतीयमानं किं तेजोविशेषः उत ब्रह्मेति संशयः । प्रबलेन तेजसा दुर्बलस्याभिभवदर्शनात् तेजोविशेष इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु 'तमेव भान्तमनुभाति सर्व'मित्यनुभानश्रवणात् 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति ब्रह्मभासा सर्वस्य जगतो भास्यत्वावगमाच्च सूर्यादिसर्वजगद्भासकतया प्रतीयमानं ब्रह्मैव न तेजोविशेषः इति । सूत्रार्थस्तु,

अनुकृतेः=अनुकृतिरनुकरणम् । तस्मात् 'तमेव भान्तमनुभाति सर्व'मित्यनुभानात् । **तस्य च**='तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति वाक्याच्च तत्र प्रकृतं सूर्यादिसकलजगदवभासकं स्वयं ज्योतिः ब्रह्मैव न तु लौकिकं तेज इति ॥ 'न तत्र सूर्यो' इत्यत्र 'तत्र' इति न सतिसप्तमी । किं तु विषयसप्तमी । 'भाती'ति णिजध्याहारेण भासयतीत्यर्थः ॥

अस्मिन् श्रुत्युक्तार्थे स्मृतिं दर्शयितुमाह—सू० **अपि च स्मर्यते** ॥ २३ ॥ 'न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥' इति 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥' इति च भगवद्गीतासु स्मर्यत इत्यर्थः ॥

इति अनुकृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

श्रीकण्ठमते, इदं सूत्रदशकमेकमधिकरणम् । विषयवाक्यसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तादिकं प्रायस्समानमेव । सूत्रार्थवर्णनभागे क्वचिदस्ति कियानिव भेद इति तादृशेष्वेव सूत्रेषु स एवांशः प्रस्तोष्यते इति नात्र विस्तरस्यावकाशः । परब्रह्मणश्शिवस्य पुण्डरीकमनुपासनं च निरूपयितुमिदमधिकरणमारब्धम् । दहरशब्दवाच्यः परमेश्वर एव न भूताकाशो नापि जीव इति सिद्धान्तानुसारेण पूर्वमुक्ते दहरसूत्रार्थे नास्ति विशेषः । '**गतिशब्दाभ्या**' मिति द्वितीयसूत्रे परमस्ति कियतीव भिदा । **तथाहि दृष्टम्**=श्रुत्यन्तरे परमेश्वर एव एवं रूपं गमनं दृष्टम् 'एवमेव खलु सोम्येमास्सतीः प्रजास्सति संपद्य न विदुस्सति संपद्यामह' इति । ब्रह्मलोकशब्दश्च तस्मिन्दृष्टः 'एष ब्रह्मलोकस्सम्राडिति होवाच' इति । **लिङ्गं च**=किं च । गतिशब्दयोरन्यत्र दर्शनमेव मास्तु । अस्मिन्प्रकरणे सर्वासां प्रजानामहरहः श्रूयमाणं गमनं ब्रह्मलोकशब्दश्च परमेश्वरस्य दहराकाशत्वे पर्याप्तं गमकमित्यर्थः ॥ इति ॥

सू० ॥ **धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः** ॥ १ ॥ **अस्य**=परमेश्वरस्य । **धृतेः**=जगद्विधृतिरूपस्य श्रुत्यन्तरेऽपि प्रतिपादितस्य महिम्नः । **अस्मिन्**=दहराकाशे । उपलब्धेश्च दहराकाशः परमेश्वर इत्यर्थः ।

सू० ॥ **प्रसिद्धेश्च** ॥१७॥ 'दहं विपाप्म' मित्यादिना महोपनिषदि 'हृत्पुण्डरीक' मित्यारभ्य 'उमासहाय' मित्यादिना कैवल्योपनिषदि च उमासहायस्य परमेश्वरस्य दहरपुण्डरीकमध्यवर्तित्वेनोपास्यत्वप्रसिद्धेश्च दहराकाशः परमेश्वर इत्यर्थः ॥

'**इतरपरामर्शात्स**' इति सूत्रार्थस्समान एव । '**उत्तराच्चे**' दिति सूत्रार्थः परं कियानिव भिद्यते । **उत्तरात्**प्रजापतिवाक्याज्जीवस्यापमहतपाप्मत्वादिकस्य प्रतीत्या स एव दहराकाशो भवतु इति चेत् । न युक्तमेतत् । यतोऽत्र प्रतिपाद्यो जीवः निजानादिकर्मबन्धोपार्जितशरीरतिरोहितापहतपाप्मत्वादिगुणकः परं ज्योतिरुपसंपद्य पश्चादाविर्भूतस्वरूपः आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिकः खलु प्रतीयते । न संसारी । दहराकाशस्य स्वाभाविकातिरोहिततत्तत्कल्याणगुणतया अतथाभूतयोर्बद्धमुक्तयोर्जीवयोर्नास्ति दहराकाशत्वशङ्कावकाश इति तात्पर्यम् ॥

सू० ॥ **अन्यार्थश्च परामर्शः**॥२०॥ 'अस्माच्छरीरा'दिति वाक्ये जीवस्य दहराकाशशब्दनिर्दिष्टपरज्योतीरूपपरवस्तुना स्वस्वरूपाविर्भावस्याभिधीयमानतया तत्रत्यो जीवपरामर्शः दहराकाशनिष्ठतत्तादृङ्माहात्म्यप्रतिपादनार्थ इति नास्ति विरोधः । 'अल्पश्रुते'रिति सूत्रार्थः पूर्ववत् । सू० ॥ **अनुकृतेस्तस्य च** ॥ २२ ॥ **तस्य**=जीवस्य । **अनुकृतेश्च**=दहराकाशशब्दनिर्दिष्टपरज्योतिरनुकरणाच्च न जीवो दहर इत्यर्थः । 'नैनं सेतुमहोरात्र' इत्यादिवाक्यशेषे दहराकाशं प्राप्तस्यान्धत्वाद्यभावस्वतोविलप्रकाशत्वं चाभिधीयते । दहराकाशस्य तथात्वात् । एवं च दहराकाशं प्राप्तस्योक्तफलावाप्तिस्तत्साम्यापत्तिरूपा तदनुकृतिरिति सिद्ध्यति । सा च भेदे सत्येवोपपद्येत । अतश्चायं दहरो न जीव इत्याशयः । तस्येति कर्तरिषष्ठी । अनुवृत्तस्य दहरपदस्य कर्मणिषष्ठ्यन्ततया विपरिणामेनान्वय इति भावः ॥

उपोद्बलकं प्रमाणान्तरमप्यस्तीत्याह—सू० ॥ **अपि च स्मर्यते** ॥ २३ ॥ 'अथवा परमात्मान'मित्यादिना ब्रह्मणः दहरपुण्डरीकान्तर्वर्तित्वमुपास्यत्वं च स्मर्यते । अतः परज्योतिस्स्वरूपं मुक्तप्राप्यं परशक्त्युमासनाथं परं ब्रह्म दहरपुण्डरीकाकाशमध्यवर्ति स्वाभाविकापहतपाप्मत्वादिगुणकमुपासनीयमिति सिद्धम् ॥

रामानुजमते=अस्याधिकरणस्य विषयवाक्यसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तादिकं सर्वं प्रायः श्रीकण्ठमतवदेव । परमात्मा परं नारायण इति विशेषः । पूर्ववत्सूत्रदशकात्मकमेवेदमधिकरणम् ।

सू० ॥ **प्रसिद्धेश्च** ॥ १८ ॥ 'को ह्येवान्यात्' सर्वाणि ह वा इमानि'इत्यादिश्रुतिवाक्येषु आकाशशब्दस्य ब्रह्मण्येव प्रसिद्धेरित्यर्थः । सू० ॥ **अनुकृतेस्तस्य च** ॥ २२ ॥ **तस्य**=परमात्मनः । **अनुकृतेश्च**=तत्साम्यापत्तिरूपादनुकाराच्च । परमात्मसाम्यापत्त्यादि जीवस्याविर्भूतस्वरूपस्यापहतपाप्मत्वादिगुणकत्वम् । अतोऽनुकर्तुर्जीवादनुकार्यो दहरः पृथग्भूत इति सिद्धम् । तत्साम्यापत्तिरूपस्तदनुकारः 'निरंजनः परमं साम्यमुपैति' इति श्रुतिप्रसिद्ध एव । इति ।

सू० ॥ **अपि स्मर्यते** ॥२३॥ 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥' इति तदुपासनात्तत्साम्यापत्तिरूपानुकृतिर्जीवस्य स्मर्यते चेत्यर्थः । शेषं समानं श्रीकण्ठमतेनेति संग्रहः ॥

आनन्दतीर्थमते, विषयवाक्यसंदेहपूर्वपक्षसिद्धान्तादिकं प्रायः मतान्तरसमानमेव । किं तु उद्देश्यं परं भिद्यते ॥ सू० ॥ **दहर उत्तरेभ्यः** ॥१८॥ दहरे उत्तरेभ्यः इति पदच्छेदः । भगवत्पादमतवदिहाप्यधिकरणयोजनेत्यपरो विशेषः । हृत्पद्मस्थदहराकाशस्थत्वं विष्णोरस्ति वा नास्तियेति संदिह्य नास्तीति पूर्वपक्षमाकलय्य भूताकाशजीवयोरसंभवाद्विष्णोरस्ति इति सि-

अथ प्रमिताधिकरणम् ॥ ६ ॥

अतः परमेश्वरस्योपास्यरूपान्तरमुच्यते—

॥ सू ॥ शब्दादेव प्रमितः ॥ २३ ॥

उत्तराधिकरणस्य प्रासङ्गिकीं सङ्गतिमाह—अतः परमेति । पूर्वाधिकरणे परमेश्वरस्य हृदये कृष्णपिङ्गलत्वादिविशिष्टं रूपमुपासनार्थमुक्तम् । तत्प्रसङ्गात्तत्र तस्य रूपान्तरमुच्यत इत्यर्थः ॥ सू. ॥ शब्दादेव प्रमितः ॥ २३ ॥ 'ईशानो भूतभव्यस्ये'त्यत्र विदित्वे-त्यध्याहारः । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुष उक्तः । तं भूतभव्यस्येशानं विदित्वा ततस्तदनन्तरं

द्वान्तितम्॥ सूत्रार्थस्तु, दहरे='दहरं पुण्डरीकं वेश्मे'तिवाक्योक्तहृत्पद्मस्थाल्पाकाशे स्थितो विष्णुरेव । न तु जीवादिः । कुतः । उत्तरेभ्यः='य आत्मापहतपाप्मे'त्याद्युत्तरवाक्योक्तनिर्गतपाप्मत्वादिधर्मेभ्य इत्यर्थः ।

गतिशब्दाभ्यामित्यादि । गतिशब्दाभ्याम्=अस्यार्थोऽविशिष्ट एव । तथाहि दृष्टं लिङ्गं च । किं च । यत' 'अरश्च' इति श्रुतौ तथा=मुक्तप्राप्यत्ववत् । हि=विष्णुनिष्ठत्वेन प्रसिद्धम् । लिंगम्=अर्णवाख्यसुधासमुद्राश्रयलोकवत्त्वरूप-ज्ञापकं हृत्पद्मस्थे दृष्टमुक्तम् । अतोऽपि दहरपद्मस्थो विष्णुरेवेत्यर्थः ॥

सू० ॥ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥ धृतेः='स एष सेतुर्विधृति' रिति हृत्पद्मस्थस्य सर्वाधारत्वश्र-वणाच्च विष्णुरेव हृत्पद्मस्थः । किं च छान्दोग्ये हृत्पद्मस्थनिष्ठतयोक्तस्य अस्य विष्णुमहिम्नः सर्वेश्वरत्वादेः । अस्मिन्='एष सर्वेश्वर' इति वाजसनेयकवाक्ये । उपलब्धेः=श्रवणात् । विष्णुरेव हृत्पद्मस्थः । प्रसिद्धेश्च ॥ १८ ॥ 'दहं विपाप'मिति श्रुतौ विष्णोः हृत्पद्मस्थत्वप्रसिद्धेश्च स एव हृत्पद्मस्थ इत्यर्थः ।

इतरपरामर्शादित्यादि। इतरपरामर्शात्='स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इत्युक्तस्य जीवस्य हृत्पद्मस्थात्मतया 'एष आत्मे-त्येतच्छब्देन परामर्शात् ग्रहणात् जीव एव हृत्पद्मस्थ इति चेन्न । कुतः । असंभवात्=हृत्पद्मस्थनिष्ठतया श्रुतानामपहतपा-प्मत्वादिगुणानां जीवे स्वातन्त्र्येणासंभवादित्यर्थः ॥

उत्तराच्चेदित्यादि । तुशब्द एवार्थे । नेति शेषः । उत्तरात्= 'स तत्र पर्येती'त्युत्तरवाक्यात् जीव एव हृत्पद्मस्थ इति चेन्न । यतस्तद्वाक्ये आविर्भूतस्वरूपस्तु=मुक्त एव प्रतिपाद्यः । मुक्तस्तु न स्वतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणकः । अतो न तस्यापि हृत्पद्मस्थत्वमित्यर्थः ।

सू० ॥ अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥ चः एवार्थे । परामर्शः 'एष आत्मे' ति वाक्यगतैतच्छब्दः । अन्यार्थ-श्च='परं ज्योति'रित्युक्तपरमात्मार्थ एव । न जीवार्थ इत्यर्थः ॥

अल्पश्रुतेरित्यादि समानमेव ॥ इति दहराधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथानुकृत्यधिकरणम् ॥ सू० ॥ अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥ अस्य 'तदेतदिति मन्यन्ते अनिर्देश्यं परं सुखम् । कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति न भाति वा ॥' कठवल्लीमन्त्रो विषयः । अत्र 'कथं नु तद्विजानीया' मिति वाक्ये लिङा प्रतीयमानं ज्ञानार्थं प्रार्थ्यमानरूपमानुकूल्येन गृह्यमाणं ज्ञानिसुखं वा ब्रह्म वेति संशयः । नपुंसकलिंगयोस्तदेतच्छब्दयोर्ज्ञा-निसुखपरामर्शित्वात् ज्ञानिसुखमिति पूर्वःपक्षः । उपसंहारे 'न तत्र सूर्यं' इति श्रूयमाणे मन्त्रे तत्र, तम्, तस्येति, च तच्छब्दैः 'कथं नु तद्विजानीया' मिति प्रकृतमानुकूल्येन गृह्यमाणं परामृश्य तस्य सूर्याद्यप्रकाश्यत्वादिब्रह्मलिंगानामुच्यमानत्वात् बल-वदुपसंहारस्थबहुलिंगानुसारेणानुकूल्येन गृह्यमाणस्य सुखस्य ब्रह्मत्वे निश्चिते दुर्बलोपक्रमगतयोस्तदेतत्पदयोः 'नित्यो नित्याना' मिति प्रकृते ईश्वर एव लिङ्व्यत्ययेन श्रुतिकल्पनोपपत्तेश्च आनुकूल्येन गृह्यमाणमनिर्देश्यं सुखं ब्रह्मैवेति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु चः समुच्चये । तस्येति श्रुतिप्रतीकग्रहणम् । अनुकृतिरनुक्रिया । 'कथं नु तद्विजानीया'मिति ज्ञानार्थं प्रार्थितत्वरूपानुकूल्येन गृह्यमाणं ब्रह्मैव । कुतः । अनुकृतेः='तमेव भान्तमनुभाति सर्वं' मिति वाक्यशेषे सूर्यादीनां भगवत्क्रियानुसारिप्रकाशाख्य-क्रियाकर्तृत्वश्रवणात् । तस्य च='तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति जगतः परमात्मप्रभाप्रकाश्यत्वश्रुतेश्च इत्यर्थः ॥

सू० ॥अपि स्मर्यते ॥ २३॥ न केवलं हेतूकृतानुकृत्यादेर्विष्णुधर्मत्वं श्रूयते । किं तु कृष्णादिभिः 'यदादित्यगतं तेज'इत्या-दिस्मृतिषु च उच्यत इत्यर्थः ॥ इति अनुकृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां दहराधिकरणानुकृत्यधिकरणे ॥ ५ ॥ ६ ॥

कठवल्ल्यामस्य विषयः श्रूयते—

'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति। ईशानो भूतभव्यस्य न ततो वि-जुगुप्सते ॥'

इत्यादि । इहाङ्गुष्ठमात्रतया श्रूयमाणः पुरुषः परमेश्वरो जीवो वेति सन्देहः ॥

जीव इति वक्तुं युक्तम्—

'स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः। अङ्गुष्ठमात्रो र-वितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो यः ॥'

इति तस्याङ्गुष्ठमात्रत्वप्रसिद्धेः, 'मध्य आत्मनि तिष्ठति' इति देहान्तर्वर्तित्वाव-गमाच्च । न तु परमेश्वरो व्यापकः ॥'

न विजुगुप्सते आत्मानं गोपायितुं नेच्छति अभयप्राप्तत्वादित्यर्थः । 'अङ्गुष्ठमात्रतया श्रूय-माण' इति संशयधर्मिणः पुरुषस्य विशेषणेन जीव इति पूर्वपक्षकोटेर्बीजं सूचितम् । परमेश्वर इति संबंध्युपन्यासेनैव भूतभव्येशितृत्वलिङ्गं सिद्धान्तकोटेर्बीजं सूचितम् । स विश्वरूप इति । विश्वरूपः पर्यायेण देवतिर्यङ्मनुष्यादिसकलरूपभाक् । त्रिगुणः सत्वादिगुणत्रयवश्यः । त्रिवर्त्मा जागरस्वप्नसुषुप्तिलक्षणसांसारिकमार्गत्रयसञ्चारी। प्राणाधिपः सकलप्राणेन्द्रियप्रवर्तकः। स प्रत्यगात्मा स्वकर्मभिरेव त्रिषु वर्त्मसु सञ्चरति। इदं पूर्वमन्त्रस्यो-त्तरार्धम् 'अङ्गुष्ठमात्र' इत्युत्तरमन्त्रस्य जीवविषयत्वस्फुटीकरणाय लिखितम् । रवितुल्यरू-पः यथा रविस्त्रैलोक्यप्रकाशक एवमयं स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयप्रकाशकः । सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितः ममेदं फलं भूयात्तदर्थमिदं साधनमनुष्ठेयमित्याद्यात्मा सङ्कल्पः, अहमेतेषां कर्मणां कर्ता त-त्फलानां भोक्तेत्यात्माहङ्कारस्ताभ्यां समन्वित इति । नन्वङ्गुष्ठमात्रत्वं परमेश्वरेऽपि श्रूयते। 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः' इति मन्त्रो हि 'अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतर' (ब्र० १-२-१८) इत्यधिकरणे परमेश्वरपरो निर्णीतः । सत्यम् । सोऽपि मन्त्रोऽङ्गुष्ठमात्रत्वश्रवणा-देव जीवपर इत्याक्षिप्यते । अङ्गुष्ठमात्रत्वश्रवणं जीवासाधारणमिति। एतत् 'अथ सत्यवतः कायात्पाशबन्धवशंगतम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादि'ति भाष्यप्रयोगादपि हि निश्चीयते । तस्मान्मन्त्रान्तरेऽप्यङ्गुष्ठमात्रत्वश्रवणं दृश्यमानं जीवविषयमेवेति पूर्वपक्षिणोऽ-भिमानः । ननु 'मध्य आत्मनी'ति जीवात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रपुरुषस्य भेदनिर्देशात्परमेश्वरः स्या-दित्याशङ्क्याह—मध्य आत्मनीति । न ह्यत्रात्मशब्देन जीवोऽभिधीयते । तस्य मध्या-भावात् । किं तु देह एव । 'आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनी'त्यभिधानकोशदर्श-नात् 'आत्मैवेह मह्य आत्मा परिचर्यं' इति प्रजापतिविद्यायामात्मशब्दस्य देहे प्रयोगद-र्शनाच्च । 'इहाप्यूर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति । मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासत' इत्यस्मिमन्त्रे प्राणापानमध्यवर्तित्वोक्त्या देहमध्यवर्तित्वस्यैव लाभेन तदनुरोधा'न्मध्य आ-त्मनी'त्यस्यापि देहमध्यपरत्वस्यैवाङ्गीकर्तुमुचितत्वाच्चेति भावः । न'न्वीशानो भूतभव्यस्ये'ति श्रूयते अतः परमेश्वर एवाङ्गुष्ठमात्रस्स्यादित्याशङ्क्याह—न त्विति । नात्रेशानशब्दो ब्रह्म-णोऽभिधानश्रुतिः । 'भूतभव्यस्ये'त्यैश्वर्यप्रतिसम्बन्ध्युपादानेन तस्य भूतभव्येशितृत्वरूपके-वलयौगिकार्थपरत्वात् योगरूढिमतां शब्दानां यौगिकार्थप्रतिसम्बन्ध्युपादाने रूढ्यनुन्मेषा-

इति प्राप्ते—वदामः । परमेश्वर एवाङ्गुष्ठमात्र इति युक्तम्; 'ईशानो भूतभव्यस्य' इत्यादिपरमेश्वरलिङ्गशब्दात् 'सर्वैश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः शंभुराकाशमध्ये' इति तस्यैव सर्वेश्वरत्वश्रवणात् ॥

त् । अत एव 'पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखै'रिति सरःप्रतिसम्बन्ध्यग्रोपादानवति सरोरुहशब्दे स्थितेऽपि पद्मशब्दप्रयोगः । तस्मा'दीशानो भूतभव्यस्ये'ति पदद्वयसमभिव्याहारबोध्यं लिङ्गमात्रमस्ति । तच्चोपक्रमगतादङ्गुष्ठमात्रश्रवणाद्दुर्बलम् । उपक्रमगतमप्यङ्गुष्ठमात्रश्रवणं जीवस्य न श्रुतिः । तत्र तस्य शब्दस्य रूढ्यभावात् । नाप्यङ्गुष्ठमात्रत्वं तल्लिङ्गम् । अतिसूक्ष्मत्वात्तस्मिन्नङ्गुष्ठपरिमाणाभावात् । किं तु शाखान्तरे जीवे प्रयुक्तस्याङ्गुष्ठमात्रशब्दस्यात्र प्रत्यभिज्ञानमात्रं प्रमाणत्वेन वक्तव्यम् । तत्तु शाखाद्वयपरामर्शापेक्षम् । तेन अतिविलम्बितमित्युपसंहारगतमपि भूतभव्येशितृत्वलिङ्गं ततो बलवदिति चेत् मैवम् । अङ्गुष्ठमात्रत्वं जीवलिङ्गमेव । अङ्गुष्ठमात्रशब्देन हि अङ्गुष्ठाधिकपरिमाणव्यवच्छेदः क्रियते । न त्वङ्गुष्ठपरिमाणमपि विधीयते । एकस्य शब्दस्योभयत्र तात्पर्यायोगात् । अत एवाग्नीषोमीयपशावध्रिगुप्रैषे छागस्य पशोः पार्श्वद्वयगतानामस्थ्नां वङ्क्रिशब्दवाच्यानामियत्ताप्रकाशकस्य 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय' इति मन्त्रस्य अश्वमेधपशावश्वे चोदकप्राप्तस्य तत्प्रकरणाम्नातेन 'चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिस्समेती'ति मन्त्रेणापवादप्रसक्तौ तदपवादार्थेन 'षड्विंशतिरित्येव ब्रूया'दिति वाक्येनैव निराकृष्टशक्तितया षड्विंशतिमन्त्रादन्यस्य चतुस्त्रिंशन्मन्त्रस्य व्यवच्छेद एव क्रियते । न तु षड्विंशतिरिति ब्रूयादित्यपि विधीयते । षड्विंशतिमन्त्रस्तु तत्र चोदकापवादे निरस्ते चोदनादेव प्राप्यते । अतष्षड्विंशतिपदयुक्त एव स मन्त्रोऽश्वमेधे वक्तव्य इत्यत्र प्रमाणाभावादश्वस्य चतुस्त्रिंशतो वङ्क्रीणां तेन सहानुष्ठेयतूपरगोमृगयोर्वङ्क्रीणां च समस्य वचनरूपस्यास्य न बाध इति निरूपितं पूर्वतन्त्रे नवमाध्याये । नन्वङ्गुष्ठमात्र इत्यत्र मात्रशब्दः 'प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच' इति(पा०५–२.३७)सूत्रेणानुशिष्टः प्रमाणवाची प्रत्ययः । न तु 'शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितार्द्धि' रित्यत्रेवोत्तरपदत्वनियतं प्रातिपदिकम् । तथा सत्यङ्गुष्ठमात्रपरिमाण इत्यर्थलाभायाङ्गुष्ठशब्दस्याङ्गुष्ठपरिमाण इत्यर्थलक्षणापत्तेरिति चेन्मैवम् । अङ्गुष्ठपरिमाणत्वस्य जीवेश्वरयोरुभयोरपि बाधितत्वेन पक्षद्वयेऽपि तथार्थग्रहणस्य विरुद्धत्वात् उदाहृतश्वेताश्वतरमन्त्रोत्तरसन्दर्भविरोधापत्तेश्च । तस्यैव हि मन्त्रस्य चतुर्थपादे 'आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः' इति जीवस्याराग्रमात्रत्वमुक्तम् । 'बालाग्रशतभागस्ये'ति तदनन्तरमन्त्रे बालाग्रयुतांशैकदेशप्रमाणत्वं जीवस्योक्तम् । कथं तथा सूक्ष्मपरिमाणः स्यात् कथं चाराग्रपरिमाणोऽङ्गुष्ठपरिमाणः स्यात् । तस्मादङ्गुष्ठमात्र इत्यङ्गुष्ठाधिकपरिमाणव्यवच्छेदः । ततोऽङ्गुष्ठपरिमाणवत्त्वप्रसक्तावाराग्रमात्र इत्याराग्राधिकपरिमाणव्यवच्छेदः पुनराराग्रसमपरिमाणवत्त्वप्रसक्तौ 'बालाग्रशतभागस्ये'त्यनेनात्यन्तसूक्ष्मत्वप्रतिपादनमिति युक्तम् । तस्मादिहोपक्रमगतस्याङ्गुष्ठाधिकपरिमाणभाववत्त्वरूपस्य जीव एव सम्भवात् चरमश्रुतं भूतभव्येशितृत्वं भूतभविष्यदनेकशरीरनियन्तृत्वपरतया जीव एव योजनीयमिति पूर्वपक्षाभिप्रायः । परमेश्वरलिङ्गशब्दादिति । भूतभव्यशब्दयोः प्रकरणोपपदादिसङ्को-

कथं परमेश्वरे परिच्छिन्नत्वमभ्यस्यमानमुपपद्यत इत्यत आह—

॥ सू ॥ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २४ ॥

अपरिच्छिन्नस्यापि परमेश्वरस्याङ्गुष्ठमात्रत्वमुपासकहृदयापेक्षया, मनुष्याधि-

---

चकाभावेन असङ्कुचितभूतभविष्यद्वस्तुजातपरत्वात्तन्नियन्तृत्वं परमेश्वरलिङ्गम् । ईशानशब्दाभिधानश्रुतिरूपस्तस्य शब्द इति । तस्मादुभयस्मात्प्रमाणात् अङ्गुष्ठपरिमितः परमेश्वरः सिध्यतीत्युक्तिभङ्ग्या शब्दव्यतिरेकेणान्यदपि तत्रार्थे प्रमाणमस्तीति सूचितम् । तदाविष्कृतं भाष्ये लिङ्गशब्देन । न च यौगिकार्थप्रतिसम्बन्ध्युपादानादीशानशब्दस्य श्रुतित्वभङ्गश्शङ्कनीयः । तदुपादानेऽपि रूढशब्दश्रवणप्रयुक्तस्य रूढ्यर्थोन्मेषस्यानिवार्यत्वात् । काव्येषु तु व्यङ्ग्यार्थप्रधानेषु यस्य शब्दस्य यौगिकार्थो व्यञ्जनव्यापारानुकूलः तं शब्दं यौगिकार्थ एवोपक्षीणं कृत्वा तदीयरूढ्यर्थसमर्थनार्थं क्वचित्क्वचित्पदान्तरमुपाददते । तत्र पदान्तरोपादाने यौगिकार्थप्रतिसम्बन्ध्युपादानस्य रूढ्यर्थोन्मेषविरोधित्वप्रयुक्तम् । तदनुपादानेऽपि 'तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा । कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्य' इत्यत्र तद्दर्शनात् । अत्र हि कैमुतिकन्यायोपयोगिसारतरानुपपत्तिव्यञ्जनानुकूले यौगिकार्थ एव पिनाकपाणिशब्दमुपक्षीणं कृत्वा तद्रूढिविषयशिवसमर्पणाय पदान्तरं प्रयुक्तम् । एवमिहापि हिमवदौन्नत्यव्यञ्जनानुकूलयौगिकार्थसमर्पणव्यग्रं सरोरुहपदमिति तद्रूढ्यर्थबोधनाय पद्मपदं प्रयुक्तमित्युक्तमित्युपपद्यते । किं च यस्य योगरूढ्योपाद्य तदलभ्यं कस्यचिदवयवार्थस्य विशेषकमुपपाद्यते यथा 'पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणी'ति यथा वा 'लपनं पद्ममेवास्या लावण्यसरसीरुह'मिति तत्पदं तद्विशेषितयौगिकार्थवशीकृतमिति तेनापि हेतुना तत्र रूढ्युन्मेषो न भवतीति वक्तुं शक्यम् । इह तु सङ्कोचकाभावादीशानपदयौगिकार्थतया तल्लब्ध एवार्थो 'भूतभव्यस्ये'त्यनेनानूद्यत इति नात्र तदनुन्मेषशङ्कावकाशः । पूर्वपक्षबीजमुद्भाव्य तत्परिहारपरत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति—कथमिति । अभ्यस्यमानमिति । 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्व' इत्यग्रिममन्त्रे 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषिकां धैर्येण तं विद्यात् शुक्रममृत'मित्यग्रिमखण्डान्तमन्त्रे च श्रूयमाणमङ्गुष्ठमात्रशब्दोक्तं परिच्छिन्नत्वमभ्यस्यमानत्वात् नान्यथा नेतव्यमिति भावः । 'अभ्यस्यमान'मित्यनेना'ङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मे'ति मन्त्रस्यापि स्मरणात् । तत्र तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहे'दित्येतच्छरीराद्विविक्ततया ज्ञातव्यत्वपरमिति जीवलिङ्गान्तरमपि ध्वनितम् ॥ सू. ॥ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २४ ॥ 'अङ्गुष्ठमात्र' इत्यनेनाङ्गुष्ठपरिमाणत्वमुच्यते । न तु तदधिकपरिमाणाभावः । अङ्गुष्ठशब्दस्य प्रागुक्तरीत्या लक्षणापत्तेः । सम्भवति च व्यापकस्यापि परमेश्वरस्योपासकहृदयापेक्षयाङ्गुष्ठपरिमाणत्वम् । दहरशाण्डिल्यविद्ययोरतिसौक्ष्म्यवचनं हृदयोर्ध्वसुषिरापेक्षया इदं तु हृदयमध्यावकाशापेक्षयेति न विरोध इत्यभिप्रेत्याह—अपरिच्छिन्नस्यापीति । हृदयापेक्षयेति । सूत्रे 'हृदी'ति विषयसप्तमीति भावः । ननु हृदयापेक्षयाप्यङ्गुष्ठमात्रत्वमनुपपन्नम् । हस्तिमशकादीनां हृदयपरिमाणभेदात् । न च तत्तदङ्गुष्ठपरिमाणं ग्राह्यम् । खरतुरगादीनामङ्गुष्ठाभावादित्याशङ्कापरिहारार्थं

कारत्वादुपासनाशास्त्रविधेः । मनुष्याणां हृदयं यावत्प्रमाणं तदवच्छिन्नं रूपं परमेश्वरः परमकारुणिकः परिगृह्णाति तदुपासनासिद्ध्ये । ततः परमेश्वरो ज्योतिर्मयो लिङ्गरूपतयोपासकानां हृदयमध्ये तिष्ठतीति निर्णयः ॥

॥ इति प्रमिताधिकरणम् ॥ ६ ॥

साध्याहारं सूत्रशेषमुपादाय तस्य तात्पर्यमाह–मनुष्याधिकारत्वादित्यादिना । लिङ्गरूपेति । अङ्गुष्ठसमानाकारत्वं लिङ्गभाव एव सम्भवति । प्रसिद्धं च पुराणागमेषु शिवस्य लिङ्गरूपेण हृदि सन्निधानम् । अतो लिङ्गरूप एवात्र विवक्षित इति भावः । न'न्वत्ता चराचरग्रहणा' (ब्र० १-२-१०) दित्यधिकरणे 'प्रकरणा'दिति (ब्र० १-२-१२)सूत्रेण कठवल्लीषु प्रकरणं ब्रह्मपरमित्युक्तम् । कथं तदन्तर्गतस्याङ्गुष्ठमन्त्रस्य जीवपरत्वमिति पूर्वपक्षावकाशः । उच्यते । आनुमानिकाधिकरणे 'त्रयाणामेव चैव'मिति (ब्र० १-४-६) सूत्रेण त्रयाणामुपासकोपासनीयतदुपासनानां कठवल्लीषु प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां निरूपणमिति वक्ष्यते। तथा च 'महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचती'त्यादिप्राकरणिकपूर्वापरमन्त्रगतब्रह्मश्रुतिलिङ्गानामुपासनीयब्रह्मण्यन्वयः । अयं तु मन्त्रो 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिन' इत्यादिकठवल्ल्यन्तर्गतमन्त्रवदुपासकप्रश्नोत्तरतया जीवपरस्स्यादिति पूर्वपक्षोत्थानम् । अत्र प्राकरणिकब्रह्मलिङ्गानां स्पष्टत्वेऽपि पूर्वपक्षे तेषामन्यत्रान्वय इति स्पष्टास्पष्टब्रह्मलिङ्गता । ननु 'योनिमन्ये प्रपद्यन्त' इति मन्त्रान्तरवदस्यापि मन्त्रस्योपासकपरत्वेऽपि प्रकरणस्योपास्यतया प्रधाने ब्रह्मणि पर्यवसानं न हीयत इति नास्त्यधिकरणस्य प्रयोजनम् । उच्यते । पूर्वपक्षे सर्वेषामङ्गुष्ठवाक्यानां जीवपरत्वात् हृदि ज्योतिर्लिङ्गरूपः परमेश्वर उपासनीयो न सिध्यति । सिद्धान्ते त्व'ङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूप' इत्यादिषु जीवपरत्वेन सम्प्रतिपन्नेषु मन्त्रेष्वङ्गुष्ठमात्रशब्दस्य जीवपरत्वेऽपि ब्रह्मश्रुतिलिङ्गवत्सु मन्त्रेषु श्रुतस्य तस्य ब्रह्मपरत्वात्सा सिद्ध्यतीत्यस्ति प्रयोजनम् । ननु जीवपरमन्त्रेष्वङ्गुष्ठमात्रशब्दस्याङ्गुष्ठपरिमाणत्वं नार्थः बाधात् किंतु अङ्गुष्ठाधिकपरिमाणाभाव इति ब्रह्मपरत्वाभिमतेष्वपि मन्त्रेषु तथैकरूप्याय स एवार्थः स्यात्। नेति ब्रूमः। एकस्यापि विशेषणशब्दस्य विशेष्यभेदेन तत्तदुचितार्थग्रहणोपपत्तेः'स्थूलो विद्वान्देवदत्त' इत्यत्र देवदत्तात्मनि तदपृथग्भूतविशेषस्य शरीरस्थौल्यस्य सद्वारकान्वयवज्जीवापृथग्भूतहृदयावच्छेदकृतसङ्कोचशालिधर्मज्ञानगताङ्गुष्ठपरिमाणस्य जीवे सद्वारकान्वयस्योपपत्त्या जीवपरवाक्येऽप्यङ्गुष्ठमात्र इत्यस्याङ्गुष्ठमात्र इत्यर्थग्रहणोपपत्तेश्च । एतेना'राग्रमात्र' इत्येतदपि व्याख्यातम्। नाड्यवच्छेदप्रयुक्तसङ्कोचधर्मज्ञानपरिमाणस्य सद्वारकान्वयो विवक्षित इति तत्रापि वक्तुं शक्यत्वात् ॥

॥ इति प्रमिताधिकरणम् ॥ ६ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ प्रमिताधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू० ॥ शब्दादेव प्रमितः ॥ २३ ॥ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २४ ॥

अङ्गुष्ठप्रमितःस्याज्जीवो नैवं स भूतपतिरेव । निस्सङ्कोचैश्वर्यात्तस्यादीशानशब्दाच्च ॥ ६१ ॥

इति प्रमिताधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ देवताधिकरणम् ॥ ७ ॥

'मनुष्याधिकारत्वात्' इत्यस्मिन्नधिकरणे मनुष्याणामेव परमेश्वरोपासनेऽधिकारस्सूचितः । कथं देवानामपि परमेश्वरविषयमुपासनं श्रूयतेऽथर्वशिरसि, 'ततो देवा रुद्रं नापश्यंस्ते देवा रुद्रं ध्यायन्ति ' इत्यत्रेत्याशङ्कायां तदुपपादनायाधिकरणमिदमारभ्यते—

अथ देवताधिकरणम् ॥ ७ ॥

उत्तराधिकरणस्य प्रासङ्गिकीं सङ्गतिमाह—मनुष्याधिकारत्वादिति । पूर्वाधिकरणसूत्रे मनुष्यग्रहणेन तदितरेषामधिकारो नास्तीति ज्ञापितत्वात् देवाः परमेश्वरोपासनायामधिकारिणो न भवन्तीति सिद्धम् । 'ततस्ते देवा रुद्रं ध्यायन्ती' त्यर्थवादः केवलमसदर्थावलम्बनस्तुतिपर इति प्राप्तौ तेषामधिकारोपपादनार्थमुत्तराधिकरणमारभ्यत इत्यर्थः । एषा प्रा-

---

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ प्रमिताधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू० ॥ शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

भगवत्पादमते, ॥ सू ॥ शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥ अस्याधिकरणस्य 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति' 'अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । ईशानो भूतभव्यस्य' इत्यादि कठवल्लीवाक्यं विषयः । इहांगुष्ठवाक्यप्रतिपाद्यः जीवात्मा वा परमात्मा वेति संशयः । परिमाणोपदेशात् शरीरान्तर्वर्तित्वोपदेशाच्च जीवात्मेति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, प्रमितः= अंगुष्ठमात्रपरिमाणः पुरुषः परमात्मैव । कुतः । शब्दादेव='ईशानो भूतभव्यस्ये'त्यत्र ईशानशब्दात् । न चांगुष्ठमात्रजीवलिंगविरोधः । लिंगश्रुत्योर्विरोधे श्रुतेरेव बलीयस्त्वमिति मर्यादाया एवशब्देन सूच्यमानत्वात् । न च परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वानुपपत्तिः । अंगुष्ठमात्रजीवानुवादेन ब्रह्माभेदबोधनादिति ॥

कथं पुनस्सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत आह—सू० । हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥ तुशब्दः शंकानिरासार्थः । मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य मनुष्याणां हृदयस्यांगुष्ठमात्रत्वात् हृदि वर्तमानत्वात्परमात्मनस्तदपेक्षया सर्वगतस्यात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमविरुद्धम् । अतोऽङ्गुष्ठवाक्ये प्रतिपाद्यः परमात्मैवेति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठरामानुजमतयोः विषयवाक्यसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तादिकं सर्वं समानमेवेति न पृथक्प्रपञ्च्यते । श्रीकण्ठमते, शब्दात्=सर्वेश्वरत्वादिपरमेश्वरलिंगात् ईशानशब्दाच्च इत्यर्थो वर्णित इति विशेषः । रामानुजमते अस्याधिकरणस्य नात्र परिसमाप्तिः। अस्याधिकरणस्य गर्भे अधिकरणत्रयस्य प्रासंगिकस्य विचारस्ततोऽस्य परिसमाप्तिरितिअसाधारणोऽधिकरणरचनाविशेषइति बोध्यम् ।

आनन्दतीर्थमते, विषयवाक्यं समानमेव । अत्र ईशाननामोक्तो वायुर्वा विष्णुर्वा इति संदेहः । 'ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति । मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते'इति तदनन्तरमन्त्रे प्राणव्यवस्थापकत्वादिवायुलिंगश्रवणात् ईशानशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रेरकत्वस्य सत्त्वात् तस्यैव सर्वोत्तमत्वविरोधिमध्यमत्वप्रसिद्धेश्च वायुरिति पूर्वः पक्षः । राद्धान्तस्तु, निरवकाशाद्विष्णौ रूढाद्वामनशब्दात् सर्वव्यवस्थापके सर्वोपास्ये च विष्णौ प्राणव्यवस्थापकत्वादेवोपास्यत्वयोरपि सत्त्वात् उपासनाधिकारिमनुष्यहृदयाभिव्यक्तस्य भगवन्मूर्तिविशेषस्यांगुष्ठमात्रपरिमाणत्वाद्वा स्थानपरिमाणस्य स्थानिनि तस्मिन्नुपचाराद्वा अंगुष्ठमात्रत्वस्य तस्मिन्नुपपत्तेः मध्यदेशरूपहृदयावस्थितिसंभवाच्च ईशानशब्दवाच्यो विष्णुरेव इति । सूत्रार्थस्तु विष्णुरेव प्रमितः='ईशानो भूतभव्यस्य'इतीशानशब्दवाच्यत्वेन तत्वतो निश्चितः । न तु वायुः । कुतः । शब्दादेव='मध्ये वामन'मिति निरवकाशवामनश्रुतेरेवेत्यर्थः ॥

सू० ॥ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥ तुशब्द एवार्थे, अपिशब्दार्थे च । तथा च सर्वगतस्यापि विष्णोः अङ्गुष्ठमात्रत्वोक्तिः अङ्गुष्ठपरिमितहृदाकाशापेक्षयैव । न तावता विष्णोः परिच्छिन्नत्वं ज्ञेयमित्यर्थः । शेषं पूर्ववत् ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां प्रमिताधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ सू ॥ तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २५ ॥

अस्याथर्वशिरसि श्रूयते ‘ ते देवा रुद्रं ध्यायन्ति ’ इति विषयः ॥

इह परमेश्वरोपासने देवानामधिकारः संभवति न वेति संशयः ॥

न संभवतीति पूर्वः पक्षः। अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्तो हि वैदिके कर्मण्यधिकारी। न च तेषां सामर्थ्यमस्ति, विग्रहाभावात् । विग्रहवन्तो हि

सङ्गिकी सङ्गतिः। बुद्धिस्थस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः ॥ सू० ॥ तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥ २५ ॥ देवानामर्थित्वसामर्थ्यादिसम्भवासम्भवौ संशयकोट्योर्बीजमित्यभिप्रेत्य संशयं दर्शयति—इहेति। विग्रहाभावादिति। न तावद्देवतानां विग्रहे प्रत्यक्षादि प्रमाणमस्ति। न च देवतावाचिशब्दानां लौकिकवैदिकप्रयोगेषु स्त्रीप्रत्ययतद्धितप्रकृतितया प्रातिपदिकत्वेनार्थवत्त्वावश्यंभावात्तत्सिद्धिः। तेष्वादित्यादिग्रहवाचिनामश्विन्यादिनक्षत्रवाचिनामन्येषां च केषाञ्चिदचेतैनैर्गगनपरिदृश्यमानज्योतिर्मण्डलरूपैरर्थैरर्थवत्त्वसम्प्रतिपत्तेः। नक्षत्रेष्टियाज्यानुवाक्यासु क्वापिक्वचिदि‘न्द्रो ज्येष्ठामनुनक्षत्रमेति’ इत्यादौ ज्येष्ठादिनक्षत्राणामिन्द्रादिदेवताभेदनिर्देशस्य नक्षत्रपदवाच्यलौकिकतेजोविशेषत्वदेवतापदवाच्यालौकिकहविरुद्देश्यत्वात्मकरूपभेदेनोपपत्तेः। सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञालम्बितसर्वविधगकाराभेदानुसारेण द्वावेतौ गकारौ तारेण मन्दोऽभिभूतः तारान्मन्दोऽन्य इत्यादिभेदप्रत्ययानामौपाधिकरूपभेदविषयत्वस्याङ्गीकृतत्वेन तद्वदिहापि सम्भवात्। अन्येषां च लोकवेदप्रसिद्धदेवतावाचिपदानां नक्षत्रयुक्तज्योतिर्मण्डलगत्वे क्वचित्क्वचिन्नक्षत्रे इन्द्रादिपदवर्तनसम्भवात्। इन्द्राण्यादिशब्दानां नक्षत्रविशेषवाचितया पुंविशेषयुक्तस्त्रीवाचित्वाभावेऽपि हिमानीयवानीशब्दवत् [illegible]ीप्रत्ययान्तत्वसम्भवात् ‘पृथिव्यापोग्निर्वायुरन्तरिक्षं विद्युदोषधयो वनस्पतयः पुष्पा[illegible]लान्यहोरात्रौ प्राची प्रतीची मनश्चित्त’मित्यादिकर्मविशेषविनियुक्तदेवतावाचिपदानां लोकवेदप्रसिद्ध्यनुसारेण प्रसिद्धेषु मृदादिष्विव वृत्तेश्च । तस्मादादित्यादिपदसामर्थ्यान्न विग्रहादिमद्देवतासिद्धिः। नापि यागविधीनां ‘यज देवपूजाया’मिति स्मरणेन देवताराधनरूपत्वात् देवताराधनानां च [illegible]राधनवत् आराधनप्रसन्नाराधनीयदेयसकलार्थत्वनियमात् तत्सिद्धिः। तन्नियमाभावात्। राज्ञश्शिशवस्तत्पादुकादयश्च राजभृत्यैरुपचितोपचारेण पूज्यन्ते। ज्योतिष्टोमे सोमलता पयोऽन्ननिवेदनेन पूज्यते । शिवपूजायां पूजोपकरणादयो गन्धपुष्पादिभिः पूज्यन्ते। न हि तेषां फलदातृत्वमस्ति। यद्युच्येत राजकुमारादीनामुपचारो राजादीनामेव पूजा तेषां च फलदातृत्वमस्तीति नास्ति नियमविरोध इति तदा क्रतुषु देवानामिज्या तत्तद्वर्णाश्रमाचारादिरूपाज्ञाप्रवर्तकस्य परमेश्वरस्यैव पूजा तस्य च फलदातृत्वमस्तीति नास्माकमपि नियमविरोधः। अवश्यं च पितृमातृगुरुभर्त्रतिथिवित्तजातिवयःकर्मविद्यावृद्धादिपूजासु दर्शपूर्णमासेष्वाः दर्शपूर्णमासशब्दिताग्न्यादिदैवत्यैकयागविकारेषु सौर्यादिषु अनतिदेश्यत्वेन च स्वीकृतयोः पार्वणहोमयोरश्वमेधे मेध्यस्याश्वगुणक्रियाङ्गान्युद्दिश्य ‘कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहा यन्मेहति तस्मै स्वाहा यच्छकृत्करोति तस्मै स्वाहा दद्भ्यः स्वाहा दनूभ्यां स्वाहे’त्यादिमन्त्रैः क्रियमाणेषु होमेषु सामगानामुद्वाहकर्मण्युदुह्यमानां कन्यामुद्दिश्य रेखासन्धिषु

---

(१) ‘दर्शपूर्णमासशब्दितयागसमुदायगतैकदैवत्यकयागविकारेषु’ इति पाठः समीचीन इति भाति ।

‘पक्ष्म’स्वित्यादिमन्त्रैः क्रियमाणेषु होमेषु तिर्यग्जन्मगतानपि मृतानुद्दिश्य क्रियमाणेषु श्राद्धेषु कल्पावसानानुद्दिष्टभाविकल्पभोग्यफलयोगादिषु च एषैव गतिराश्रयणीया नान्या गतिरस्ति। तस्मान्न यागविधिसामर्थ्याद्विग्रहवद्देवतासिद्धिः । नापि ‘यदाग्नेयोऽष्टाकपाल’ इत्यादिष्वग्न्यादीनां भोज्येन पुरोडाशादिना सम्बन्धो योग्यतया भोक्तृत्वमेव भोक्तृत्वे च तदुपपादको विग्रहः स्वीकर्तव्य इत्येवं द्रव्यदेवतादिसम्बन्धसामर्थ्यात्तत्सिद्धिः। भोज्यभोक्तृभावरूपसम्बन्धस्य पुरुषेणानुष्ठातुमशक्यस्य विध्यगोचरत्वात् । यथाविधि तत्तद्देवतावाचिशब्दोच्चारणपूर्वकत्यागविषयत्वरूपस्य तयोः परम्परासम्बन्धस्यैव विधेयत्वात् शब्दोच्चारणेनैव पुरुषेणानुष्ठातुं शक्यस्य विध्यर्हत्वात्। यत एवं द्रव्यत्यागसमयेषु तत्तद्विधिश्रुतदेवतावाचिशब्दोच्चरण एव विधिपर्यवसानं न देवतायां द्रव्यस्य तत्सम्बन्धे वा। अतएवाग्न्यादियागकालेष्वग्न्यादिशब्दपर्याया नोच्चार्यन्ते। अन्यथोद्देश्यदेवतास्मृतिमात्रार्थत्वे कदाचिदिच्छया पर्याया अपि प्रयुज्येरन्। यद्युच्येत विध्युपात्तदेवतावाचिशब्दस्य बुद्धिसन्निहितस्य त्यागे कारणाभावात् स एव यागकाले प्रयुज्यत इति तथाप्य‘ग्नये पावकाय पुरोडाश’मित्यादिविधिविहितयागानुष्ठाने द्वयोरग्निवाचकपदयोः प्रयोगो न स्यात्। एकेनाप्यर्थस्मृतिसिद्धेः। अतो विधिवाक्यश्रुतयावद्देवतावाचिशब्दोच्चारणविधिबलादेव स नियमो निर्वाह्यः। तस्मान्न द्रव्यदैवतसम्बन्धविधिसामर्थ्याद्विग्रहवद्देवतासिद्धिः। नापि प्रगीताप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणवचनरूपस्तोत्रशस्त्रविधिसामर्थ्यात्तत्सिद्धिः। न हि गुणवचनं देवतानां राज्ञामिवाराधनरूपम्। येनाराध्यमानानां देवतानां राज्ञामिव फलदातृत्वं कल्पनीयमिति तदर्थं विग्रहवत्त्वमपि कल्पनीयं स्यात्। अचेतनत्वेऽपि हि सोमलताया बहिष्पवमानस्तोत्रे तदभिषवसाधनानां ग्राव्णां ग्रावस्तुतिरुपलभ्यते। किं च द्वादशाहे ‘प्रजापतिं परिवदन्ती’ति विधाना‘दकुशलो वा अयं प्रजापतिर्यो दंशमशकान्ससृजे यः स्तेना’नित्यादीन्प्रजापतिपरिवादानधीयते। तत्र तत्प्रीत्यर्थं किं त्वदृष्टार्थमित्येवोपपादनीयम् । एवमपि स्तुतशस्त्रादिगानस्यादृष्टार्थत्वोपपत्तौ कः प्रीत्यर्थतायामाग्रहः । नापि हविःप्रदानसमये हविरुद्देश्यभूतदेवताह्वानतद्ध्यानयोर्दृष्टप्रयोजनभूतहविःस्वीकरणार्थत्वस्य कल्पनीयत्वेन तदाह्वानध्यानविधिसामर्थ्यात् विग्रहवद्देवतासिद्धिः। विहितस्थलेष्वाहवनीयादिषु प्रक्षिप्तानां हविषां तत्रैव भस्मीभावादिदर्शनेन पितॄनुद्दिश्य त्यक्तानां हविषां निमन्त्रितब्राह्मणभुज्यमानत्वदर्शनेन पर्यग्निकरणान्तोत्सृष्टपात्नीवतादिपशूनां यथापूर्वमविकलावस्थादर्शनेन च हवींषि देवताः स्वीकुर्वन्तीति कल्पनायोगात्। एवम् ‘ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपाल’मिति विहितायामिष्टौ ‘ऐन्द्रस्यावद्यन्ब्रूयादिन्द्रायानुब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयान्मरुतो यजेति मारुतस्यावद्यन्ब्रूयान्मरुद्भ्योऽनुब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयादिन्द्रं यजे’त्याहूतदेवतायै द्रव्याप्रदानस्यानाहूतदेवतायै तत्प्रदानस्य च कर्तव्यतया श्रूयमाणत्वात् हविःप्रक्षेपणसमयदेवताह्वानतद्ध्यानतदुद्देशानां बृहत्स्तोत्रादिषु समुद्रनिधनादिवददृष्टार्थत्वस्यैवाभ्युपगन्तव्यत्वात् । अतः प्रमाणाभावेन देवानां विग्रहाभावात् पटुदेहेन्द्रियादिमत्त्वरूपमुपासनासामर्थ्यं नास्तीति भावः। नन्वादित्यादिपदानामर्थवत्त्वावश्यंभावात्तदर्थानामेव कर्मसु देवतात्वावश्यंभावाच्च सन्ति तावद्देवा इति निर्विवादम्।

स्तुतिध्यानादिषु कर्मसु समर्थाः । 'इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्' इत्यादीनां प्रामाण्यात् तेषां विग्रहवत्त्वमिति चेत्-न, विध्येकवाक्यतापन्नानामन्यत्र तात्पर्या-

---

ते चेतना वेत्यत्रैव विवादस्सोऽपि निरवकाशः । 'इन्द्रो वृत्राये'त्याद्यर्थवादै'र्वज्रहस्तः पुरन्दर' इत्यादिमन्त्रैश्च तेषां चेतनत्वस्य सविग्रहत्वस्य च सिद्धेरित्याशङ्कते—इन्द्रो वृत्रायेति। विधेयस्तावकतयार्थवादानां प्रयोगान्तरानुष्ठेयार्थस्मारकतया मन्त्राणां च विध्येकवाक्यतापन्नानां देवताविग्रहादौ तात्पर्याभावेन न तैस्तत्सिद्धिरिति परिहरति—विध्येकवाक्यतेति। स्यादेतत् । तेषां विध्येकवाक्यत्वेऽप्यवान्तरसंसर्गप्रतीतिस्तावदस्त्येव। अत एव जैमिनिनापि 'अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः' 'अर्थैकत्वादेकं वाक्य'मित्यादिसूत्रैर्मन्त्राणां वाक्यार्थवत्त्वं दर्शितम् । तद्विरोधिनश्च शाखादयो मन्त्राधिकरणे परिहृताः । अपरिपूर्णेषु मन्त्रवाक्येषु तदर्थप्रतीत्युपपादकौ चानुषङ्गाध्याहारा'वनुषङ्गो वाक्यसमाप्तिः' 'व्यवायान्नानुषज्यत' इति सूत्राभ्यां दर्शितौ । अर्थवादवाक्यानामर्थवत्त्वविरोधिनश्च तदर्थशास्त्रदृष्टविरोधादयोऽर्थवादाधिकरणे परिहृताः । तदर्थप्रतीत्युपपादकाश्च तत्कार्यकरत्वादिलक्षणास्तत्सिद्धिपेटिकायां दर्शिताः । मन्त्रवाक्यार्थप्रतीतिमुपजीव्यैव तृतीये इन्द्रपीताधिकरणपात्नीवताधिकरणत्रिंशदधिकरणप्रभृति'ष्विन्द्रपीतस्ये'ति भक्षमन्त्रगतस्य विशेषणस्योहानूहचिन्ता नवमे 'दर्भैस्तृणीत हरितैरिन्द्रागच्छ हरिव आगच्छे'त्यादिषु द्रव्यदेवताविशेषणानामूहानूहचिन्ता च प्रवर्तिता । अर्थवादवाक्यार्थप्रतीतिमुपजीव्यैव रात्रिसत्रे सत्रस्य प्रतिष्ठाफलत्वं ज्योतिष्टोमशब्दस्य सोमयागमात्रविषयत्वं द्वादशाहविकारेषु तदीयमध्यमदशरात्रस्य प्रवृत्तिः गवामयनेऽयणीकायां स्वस्थानवृद्धिरित्याद्यर्थजातं निर्णीतम् । तथा च तस्याः मन्त्रार्थवादवाक्यार्थभूतावान्तरसंसर्गप्रतीतेरसति बाधे प्रमात्वावश्यंभावात्तत्र तत्रार्थेषु प्रामाण्यं तात्पर्याभावेऽप्यनिवार्यमिति चेत् । मैवम् । शब्दस्य तात्पर्यविषय एव प्रामाण्यव्यवहाराभावात् । अन्यथा श्वित्रिरजककर्तृकवस्त्रशोधनतात्पर्येण प्रयुक्ताद्वाक्याद्वक्तृतात्पर्ययुक्तार्थ एव प्रतीत्युत्पत्तावपि कस्यचित्समीपतो गच्छति शुनके पदव्युत्पत्तिमात्रेण तस्य तत्रापि प्रामाण्यप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । तस्य ह्यनुमितेः पर्वत इव प्रामाण्यव्यवहाराभावात् लोकव्यवहारमनादृत्य स्वकल्पितमर्यादामवलम्ब्य प्रामाण्याभ्युपगमे 'जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा वा न ग्राम्यान्पशून्हिनस्ति नारण्यानथो खल्वाहुरनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चे'ति 'पयसाग्निहोत्रं जुहुया'दित्यग्निहोत्रद्रव्यविधायके महावाक्ये जर्तिलगवीधुकवाक्ययोर्ग्राम्यारण्यपशुहिंसाराहित्येन प्रशस्तयोरपि जर्तिलगवीधुकयोर्यदपेक्षयानाहुतित्वं तत्पयः प्रशस्ततरमिति पयोविध्येकवाक्यतया तत्रैव तात्पर्येऽपि....स्तवनबलाच्च जर्तिलगवीधुकयवाग्वोर्विकल्पेनाग्निहोत्रहोमे द्रव्यत्वविधिप्रतीतेरपि सम्भवंत्याः प्रमात्वस्यानिवार्यत्वेन तयोस्तत्रापि प्रामाण्यप्रसङ्गात्। न 'न्वेतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसामकृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेते'ति रेवत्याधारवारवन्तीयसामसाध्याग्निष्टोमस्तोत्रविशिष्टक्रतुविधायकवाक्ये 'रेवतीषु वारवन्तीय'मित्यंशस्य 'रेवतीर्णस्सधमाद' इत्यादिऋगाधारवारवन्तीयसामरूपेऽग्निष्टोमस्तोत्रविशेषणे तात्पर्याभावेऽपि प्रामाण्यं दृष्टम्। न हि तद्विशेषणं 'सोमेन यजेते'त्यादि विशिष्टविधाविव तात्पर्यवत् वक्तुं शक्यम्। अनुपपत्तिप्रसङ्गात् । न चाक्षेपाद्विशेषणलाभः । आक्षेपाद्विशेषणप्रसिद्धौ सत्यां विधिर्वि-

भावात् । सद्भावेऽपि तेषामर्थित्वं नास्ति परमेश्वरं प्रति, तेषां परमेश्वरस्य च

विशिष्टविधिनैव च विशेषणस्याक्षेप इति परस्पराश्रयापत्तेः। तस्माद्विशिष्टविधेर्विशेषणस्वरूपे तात्पर्याभावेऽपि तस्मिन्नप्रसिद्धे 'रेवतीषु वारवन्तीय'मिति पदद्वयसमभिव्याहारस्यैव प्रामाण्यमगत्याभ्युपगन्तव्यमिति चेत् मैवम्। तत्र विशिष्टविधिगतपदद्वयसमभिव्याहारलभ्यरेवत्याधारवारवन्तीयप्रतीतिमुपजीव्य प्रवृत्तेन विशिष्टविधिना रेवतीषु वारवन्तीयं कुर्यादिति विशेषणस्यैव तत्र प्रामाण्याद्विशिष्टविधेः पूर्वं तत्प्रतीत्यभावे त्वयापि तत्र प्रामाण्यमङ्गीकर्तुमशक्यत्वेन तत्प्रतीतेरवश्याभ्युपगन्तव्यत्वात्। इयांस्तु विशेषः। सोमलताविशेषणं मानान्तरसिद्धं पदात्प्रतीयते इदं तु मानान्तरासिद्धमेव पदसमभिव्याहारात्प्रतीयत इति प्रतीयमानोऽपि विशेषणविधिर्विशिष्टविधेः प्रामाण्याभाव उभयत्राप्यविशिष्टः। अयं चापरो विशेषः। सोमलतादिद्रव्यस्य लोकसिद्धत्वात् तत्र यागसम्बन्धित्वेनैव विधिः कल्पनीयः। इह तु विशेषणस्वरूपस्यापि मानान्तरासिद्धत्वात् प्रतीयमानेऽपि तस्मिन् विशिष्टविधेः प्रामाण्याभावात् विशेषणस्वरूपेण स्तोत्रविशेषसम्बन्धित्वेन च विधिद्वयं कल्प्यमिति । तस्मान्मन्त्रार्थवादानां स्वार्थे तात्पर्याभावान्न तेभ्यो देवताविग्रहसिद्धिरिति भावः। अस्तु तर्हि मन्त्रार्थवादानां विध्येकवाक्यतापन्नानां स्वस्वार्थेऽप्यवान्तरतात्पर्यम्। प्रधानविध्येकवाक्यतापन्नानां प्रयाजादिविधीनां स्वस्वार्थेऽवान्तरतात्पर्यस्यापि वर्णनात् । प्रयाजादीनामितिकर्तव्यतारूपेण प्रधानविध्याकाङ्क्षितत्वात्तेष्ववान्तरतात्पर्यं स्यात्। न देवताविग्रहादौ'अनपेक्षितत्वादिति चेन्न। क्लृप्ताकारसाकाङ्क्षाः प्रथमं प्रकृतैस्सह सम्बध्यन्ते समीपविकाराः प्रे......................न्यायेन क्लृप्तोपकारप्रकृताङ्गकलापप्राथमिकान्वयनिराकाङ्क्षीकृतप्रधानविध्यनपेक्षिताङ्गसमर्पका..........................होमादिविधिषु स्वस्वार्थेष्ववान्तरतात्पर्याभ्युपगमात् मन्त्रार्थवादप्रतिपाद्यानामाकाङ्क्षितत्वमपि प्रसिद्धे अर्थवादा.............यागादिषु परीक्षकप्रतियोगिस्तुतिद्वारकत्वेनापेक्षितत्वात्। यद्यपि काव्येषु पुरुषवर्णनादिरूपसहृदयहृदयोल्लासप्रयोजनकेषु राजादिहृदयावर्जनप्रयोजना बालानामौषधादिप्रवृत्तिप्रयोजना च स्तुतिरसदर्थावलम्बनापि दृश्यते । तथापि परीक्षकाणां बहुवित्तव्ययायाससाध्ययागादिप्रवृत्तिप्रयोजना स्तुतिरसदर्थावलम्बना न सम्भवत्येव। एव'मपां फेने नमुचेः शिर उदवर्तय'दित्यादिमन्त्रार्थानामपि स्तुतिद्वारत्वात्तेषामसदर्थावलम्बनता न सम्भवतीति। न चैवं मन्त्रार्थवादानामवान्तरतात्पर्याभ्युपगमे'न सुरां पिबे'दित्यत्र 'सुरां पिबे'दित्येतावतोऽवान्तरतात्पर्यप्रसङ्गः। तत्र पदैकवाक्यत्वेन पदद्वयसंसर्गतोऽर्थप्रतीतेरेवाभावान्मन्त्रार्थवादानां देवताविग्रहे तात्पर्यं सम्भवतीत्याशङ्कयाह—तत्सद्भावेऽपीति । अपिशब्देनेदं द्योत्यते। वस्तुतो मन्त्रार्थवादानां देवताविग्रहे तात्पर्यं न सम्भवतीत्येव अन्यपराणां वाक्यानां मानान्तराविरोधे हि स्वार्थेऽप्यवान्तरतात्पर्यमभ्युपगम्यते न तु तद्विरोधेऽपि। 'यजमानः प्रस्तर'इत्यादीनामपि प्रतीयमानार्थे तात्पर्यापत्तेः। इह तु देवताविग्रहपरमन्त्रार्थवादानां स्वार्थपरत्वे ज्योतिरादिष्वचेतनेष्वादित्यादिशब्दानां शक्तिग्राहकैस्तदनुसारिभिर्लौकिकवैदिकप्रयोगैश्च विरोधः । 'इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छ'दित्यादीनां प्रतीयमानार्थपरत्वे वेदस्यानित्यसंयोगरूपप्रसङ्गो विरोधः। 'न किरिन्द्र त्वदुत्तर' इत्यादिमन्त्राणां प्रतीयमानार्थपरत्वे परमेश्वरस्यैव सर्वोत्तरत्वं प्रतिपादयद्भिरौपनिषदवचनैर्विरोधः । तस्मादुदाहृतवाक्येष्वसदर्थावलम्बना स्तुतिरित्येव युक्तम् । दृश्यते ह्यचेतनेषु चेतनधर्मानारोप्य स्तुतिरन्यत्रापि 'तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्य-

पदस्यैकत्वात् । ‘देवा ह वै स्वर्गं लोकमगमंस्ते देवा रुद्रमपृच्छन् को भवानिति’ इति श्रुत्या स्वर्ग एव लोको रुद्रस्य परब्रह्मणः पदमवगम्यते, स एव देवानाम्। मुक्तस्यापि स्वाराज्यमेव प्राप्यतया अवगम्यते ‘आप्नोति स्वाराज्यम्’ इत्यादिषु। तथा वैदुष्यमपि तेषां नास्ति, उपनयनसंस्कारपूर्वकस्य वेदाध्ययनस्याभावेन तेषां वेदान्तविचारासंभवाद्ब्रह्मबोधानुपपत्तेः । अत एव तेषां शास्त्रपर्युदासश्च । तस्माद्देवानां नास्ति ब्रह्मोपासनेऽधिकार इति ॥

सिद्धान्तस्तु—ब्रह्मोपासने देवानामप्यधिकारोऽस्ति । कुतः?तेषामर्थित्वसंभवात् । न च परमेश्वरस्य देवानां च पदं समानं, यतः सामान्येन सुखवाचकोऽपि स्वर्गशब्दः प्रकरणादिना विशेषमभिधत्ते; यथेश्वरशब्दः स्वामिमात्रवाचकः प्रकरणवशात् ‘उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये’ इत्यादिषु जनपदाधिपतिमात्रवाची राजविषयः, ब्रह्मणः प्रकरणे पुनरयं निरतिशयैश्वर्यवाची तद्विषयो भवति, तथा सुखमात्रवाचकः स्वर्गशब्दः प्रकरणेन प्रमाणान्तरोपपत्त्या च देवानां पदं क्षयिष्णुत्वसातिशयत्वादिदोषकलुषितं स्वल्पसुखमभिधत्ते। परब्रह्मणः शिवस्य पदं तु निरतिशयसुखस्वरूपमनावृत्तिलक्षणमेव ब्रूते । अतः सातिशयत्वादिदोषदुष्टसुखपदवर्तिनां निरतिशयसुखं ब्रह्मपदं प्रत्यर्थित्वं संभवत्येव । शक्त्यतिशयतः स्वयंभातवेदार्थत्वात् पूर्वाधीतवेदविस्मरणाभावाद्वा तेषां वैदुष्यं च संभवति। शास्त्रस्य साधारण्येनोपासनाविधायकत्वादधिकारस्य दुर्निवारत्वेन दूरतस्तत्पर्युदासः।तेषामर्थवादप्रामाण्यात् विग्रहवत्त्वेन सामर्थ्यं चास्ति; ‘आदित्यो यूपः’ ‘अग्निर्हिमस्य भेषजम्’ इत्यादीनां गुणवादानुवादानां स्वार्थे तात्पर्याभावेऽपि ‘इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्’ इत्याद्यर्थवादानां विरोधस्य मानान्तरप्राप्तेश्चाभावेन स्वार्थे तात्पर्यसंभवात्।

मानः।’ ‘अग्निष्टेतनुवं मातिधागग्ने हव्य रक्षस्व’ ‘श्रृणोत ग्रावाणो विदुषो नु यज्ञ’ मित्यादिषु कथमसदर्थावलम्बनश्रुत्या परीक्षकाः प्ररोचिताः प्रवर्तेरन्। इत्थमारोग्यादिफले कटुतिक्ताद्यौषधसेवने बहुनियमपरिकरे प्रवर्तकस्य पित्रादेः प्रवर्तनीयेष्टतमानि सत्यानीति फलोक्तीनामिव बहुवित्तव्ययायाससाध्ये कर्मणि प्रवर्तकस्य वेदस्य स्तावकवाक्यानामसदर्थविषयत्वमवगच्छन्तोऽपि प्रवर्तनीयाः परीक्षका यदस्य वास्तवं फलं तल्लम्भनार्थमेव इदमनुष्ठापनीयमिति हितैषित्वेन प्रवृत्तिप्रतिबन्धकद्वेषालस्यादिभंगप्ररोचनार्थं पित्रादिवदसत्यान्यन्यान्यपि फलान्युपन्यस्य कृत्युद्देशार्हमिदं कर्मेति स्तुवन्तीति स्तावकवाक्यानामसदर्थावलम्बनस्वार्थबाधितायां कर्मस्तुतौ तात्पर्यं निश्चित्य प्रवर्तकस्य वेदस्य हितैषित्वेन स्तुतिद्वारभूतार्थासत्यत्वमदोषं मन्यमानाः प्रवर्तेरन्नेव । तस्माद्देवताविग्रहादौ अवान्तरतात्पर्यस्याप्यसम्भवात् ततस्तत्सिद्धिर्नास्त्येव । अथापि तत्सिद्धिमभ्युपेत्य ततस्सामर्थ्यसद्भावेऽप्यर्थित्वाद्यभावादधिकाराभावस्समर्थित इति। अत एव तेषामिति । उपनयनाध्ययनरहितानां व्रात्यादीनां वैदिकेषु कर्मस्वनधिकारस्मरणादिति भावः । नन्वीश्वरशब्दः स्वतो निरतिशयैश्वर्यशालिनः प्रतिपादने स्वारसिकोऽ‘प्युपेयादीश्वरं चैवे’ त्यत्राप्राक्तनभूम्यादिप्राप्तिरूपस्य योगस्य प्राक्तनतत्परिपालनरूपस्य क्षेमस्य च प्रसिद्धये तत्तज्जनपदाधिपतेरुपसर्पणविधेः स्नातकगृहस्थधर्मप्रकरणतोऽवगमात् तत्र सङ्कुचितवृत्तिरस्तु। इह स्वर्गशब्दो देवपदविषये क्षयिष्णुसातिशयसुखवचन इत्यत्र प्रमाणाभावात् ‘यन्न दुःखेन सम्भिन्न’मिति स्वर्गशब्दार्थवर्णनस्य सर्वविषयत्वात् परमशिवपद इवेन्द्रादिपदेऽपि निरतिशयसुखपर एव स्यादित्याशङ्क्याह—प्रकरणेन प्रमाणान्तरोपपत्त्या चेति।‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ ‘अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम’ इति स्वर्गफलत्वेनोच्यमानानां सोमेष्टिदर्वीहोमानां तत्तत्प्रकरणपर्यालोचनया तत्तद्यागानां फलस्य कर्मनिष्पत्तेः ‘तेषां लोकवत्परिमाणतः फलविशेषः स्या’दित्यर्थवादाधिकरणसूत्रोक्तन्यायेन फलतारतम्यमावश्यकमिति कर्मभिः प्राप्यस्येन्द्रादिपदरूपस्य स्वर्गस्य सातिशयत्वं तावद्दुर्वारम्। ‘तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत’ इत्यौपनिषदवाक्यरूपप्रमाणान्तरदर्शितयोपपत्त्या क्षयिष्णुत्वमपि दुर्वारम्। आदिशब्देन अर्थवादादिसिद्धमसुरभयवत्त्वादिकं सङ्गृह्यते । अतो ‘यन्न दुःखेन सम्भिन्न’मित्यादिश्लोककृतनिर्वचनस्वर्गशब्दश्च मुख्यवृत्त्या परमेश्वरपद एव स्वारसिकः कथञ्चिदिन्द्रादिपदेष्वपि वर्तते जनपदाधिपेष्विवेश्वरशब्द इति भावः। शक्त्यतिशयेति। सर्वज्ञशक्त्यतिशयवत्त्वादनधीतोऽपि वेदस्तदर्थश्च देवानां भातीति वा पूर्वाधीतस्यैव वेदस्य सुप्तप्रबुद्धन्यायेन स्मृतिर्भवतीति वा तेषां वैदुष्यमपि सम्भवतीत्यर्थः । शास्त्रस्येति। तदुपासनाविधेः साधारण्यात् । तस्मा‘च्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त’ इतिवन्निषेधाभावात् देवानामधिकारस्यावश्यंभावात्तत्पर्युदासशङ्का कथञ्चिदपि नावकाशं लभत इत्यर्थः।ननु सम्भवेदेवमर्थित्वादिकं यदि तेषां विग्रहवत्त्वं स्यात्तदभावात् सामर्थ्यमर्थित्वादिकमपि न सम्भवतीत्याशङ्क्याह—तेषामिति । ‘इन्द्रो वृत्राये’त्यादीनां देवताविग्रहप्रापकाणां स्वार्थेऽवान्तरतात्पर्यं तदा न स्यात् यद्या‘दित्यो यूप’ इत्यादीनामिव मानान्तरविरोधेन गुणवादत्वम् ‘अग्निर्हिमस्य भेषज’मित्यादीनामिव मानान्तरतः प्राप्त्यानुवादकत्वं स्वीकर्तव्यं स्यात्। न चैतदुभयमस्ति। न त्वादित्यादिपदशक्तिग्रहतत्प्रयोगविरोधोऽस्तीति दर्शितम् । सत्यम् । स विरोधसूत्रे ‘तदुपरी’त्यंशेन निराकृतः । तथा हि —तदिति पदं मनुष्याधिकारत्वादिति प्रकृतमनुष्यपरामर्शि तेषामित्यर्थे ‘सुपां सुलुगि’ त्यादिसूत्रेण लुप्तषष्ठीकं भिन्नपदं न तु तदुपपादकम्। ‘पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेने’ति सूत्रेणाव्ययेन सह समासस्य प्रतिषिद्धत्वात्। तथा च तेषां मनुष्याणां न केवलं मनुष्यत्वदशायामेव परमेश्वरोपासनायामधिकारः। किं तु तदुपरि ऊर्ध्वदशायाम्। एवमेव ‘अयमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यं नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वे’ति श्रुतिप्रसिद्धायां मनुष्यशरीरत्यागानन्तरभावितदुत्कृष्टशरीराधिष्ठानरूपायां देवत्वादिदशायामपि तदधिकारोऽस्ति। अधिकारविशेषणानामर्थित्वादीनां सम्भवादिति सूत्रार्थः। स्पष्टार्थं देवादीनामिति सूत्रणीये तदुपरीति सूत्रणं प्राङ्मनुष्याणामेव तदीयसत्कर्मोपार्जिता उपरितन्यो दशा बह्व्य इति प्रदर्शनेन मनुष्याणां यानि देवत्वप्रापकाणि कर्माणि तद्विध्यन्यथानुपपत्तिर्देवतासद्भावे प्रमाणमिति सूचनार्थम् । ज्योतिष्टोमादिविध्यन्यथानुपपत्त्या हि देशान्तरदेहान्तरभोग्यैहिकसुखविलक्षणस्वर्गशब्दोक्तसुखरूपतत्फलभोक्तृत्वेन कर्मदेवाः सिद्ध्यन्ति। तथैवाजानदेवा अपि सिद्ध्यन्ति। तत्तत्कल्पादिप्रभवेन्द्राद्याजानदेवपदस्यापि पूर्वकल्पानुष्ठितकर्मविशेषफलत्वात्। तथा सामगानां पञ्चविंशब्राह्मणेऽ‘प्यतिरात्रः

तस्माद्ब्रह्मविद्यायामधिकारिणो देवाः ॥

पृष्ठ्यः षडहो महाव्रतं पृष्ठ्यः षडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भणोऽतिरात्रः य एताभिर्वै देवताभि ....स्थं देवत्वं गच्छन्ति य एतामुपयन्ती’ति। अत्र देवत्वप्राप्त्यर्थव्रतविध्यन्यथानुपपत्त्या देवानां चेतनत्वविग्रहवत्त्वसिद्धिः। सामविधिब्राह्मणे........“मयि वर्च’ इत्यन्तेन कल्पेन चत्वारि वर्षाणि प्रयुञ्जानस्त्रयाणां लोकानामाधिपत्यं गच्छती’ति श्रूयते । त्रैलोक्याधिपत्यमिन्द्रत्वमेव। तस्यैव त्रैलोक्याधिपतित्वेन प्रसिद्धेः। तथा तत्रैव ब्राह्मणे देवतावशीकरणफलकास्सामविशेषप्रयोगाः श्रूयन्ते । ‘यः कामयेत....यमित्येकरात्रं क्षुरसंयुक्तस्तिष्ठेत्सुतासो मधुमत्तमा इति वर्गाः। एतेषामेकमनेकं वा सर्वाणि वा प्रयुञ्जानः एकरात्रेण कुटुम्बिनमासादयति द्विरात्रेण राजोपजीविनं, त्रिरात्रेण राजानं, चतूरात्रेण ग्रामं, पञ्चरात्रेण नगरं षड्रात्रेण जनपदं, सप्तरात्रेणासुरानष्टरात्रेण पितृपिशाचान्नवरात्रेण यक्षान्दशरात्रेण गन्धर्वाप्सरसोऽर्धमासेन वैश्रवणं मासेनेन्द्रं चतुर्भिः प्रजापतिं संवत्सरेण .... त्रिजगत्सर्वं हास्य गुणि भवती’ति। अत्र देवताद्यभावे वशीकरणस्य फलत्वानुपपत्तेर्देवतानां सिद्धिः। तथा तैत्तिरीयाणां.... ....धे विश्वसृजामयनकर्तृत्वेन काश्चिद्देवता अनुक्रम्य तत्फलविधिः श्रूयते। ‘ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां यन्ति। एतासामेव देवतानांसायुज्यम्। सार्ष्टितां समानलोकतां यन्ति। यएतदुपयन्तीति’ सालोक्यं तत्तलोकावाप्तिः सार्ष्टितत्तद्देवतानां यावन्ति भोग्यवस्तूनि तावतां प्राप्तिस्सायुज्यं तत्तद्देवतानां गीतनृत्तादिषु भोग्यस्तुतिषु सङ्गीतशास्त्रादिप्रावीण्येन यावान्भोगस्तावत्प्राप्तिरिति भेदः । अत्र देवतासायुज्यादिफलान्यथानुपपत्त्या देवतासिद्धिः । तथा छन्दोगोपनिषदि मधुविद्यायां श्रूयते ‘एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यती’त्यादि । अत्र देवमधुरूपादित्यमण्डलगतलोहितादिरूपात्मकामृतपञ्चकोपासकानां वसुरुद्रादित्यमरुत्साध्यगणान्तर्भावप्राप्तिः फलत्वेन श्रूयते’ तद्वस्वादिदेवतासद्भावं विनानुपपन्नमिति तदन्यथानुपपत्त्यैव वस्वादिदेवतासिद्धिः। एवं विध्यन्यथानुपपत्त्यैव सामान्यतो देवानां विशिष्येन्द्रादीनां च सिद्धौ तेषां सङ्ख्याविशेषरूपायुष्यभोगभूबलादिविशेषाकाङ्क्षायां तत्तदर्थवादाः प्रवर्तन्ते । तथा च यथा स्रक्चन्दनवनिताहिमोष्णादिषु सुखजनकत्वदशायां स्वर्गशब्दप्रयोगस्य तदजनकत्वदशायां तत्प्रयोगाभावस्य च दर्शनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां सुखवाचकत्वेनावधारितस्य स्वर्गशब्दस्य अग्निष्टोमादिवाक्येषु फलनिर्देशकतया श्रवणे सति ज्योतिष्टोमादिजन्यं सुखं कीदृशमित्याकाङ्क्षायां ‘यन्न दुःखेन सम्भिन्न’ मित्यादिवाक्यशेषात् यत्र लौकिकसुखे स्वर्गशब्दस्य शक्तिग्रहःतद्विलक्षणसुखे शक्तिग्राहकात्ज्योतिष्टोमादिवाक्यगतस्य स्वर्गशब्दस्य तथाभूतसुखविशेष एवार्थ इति निर्णीते सति प्राचीनलौकिकसुखवाचकत्वनिर्णयो बाध्यते-ऐहिकसुखेषु प्रयोगो लाक्षणिक इत्येवं निश्चीयते।एवमिहापि देवतावाचिनां शब्दानां ज्योतिर्मण्डलादिषु शक्तिग्रहे प्रयोगे च सत्यपि यागविधीनामन्यथानुपपत्त्या विध्याकाङ्क्षिततत्तद्देवतारूपविशेषादिसमर्पकमन्त्रार्थवादादिसहितया विग्रहवद्देवतापरत्वनिर्णये सति प्राचीनस्तेषां ज्योतिरादिषु शक्तिग्रहश्च बाध्यते ।तेषु प्रयोगो लाक्षणिक इत्येव कल्प्यते । दृष्टं च नयनगोलकादिषु प्रयुज्यमानानां नेत्रनयनलोचनादिशब्दानां श्रुत्याद्यनुरोधेन तदन्तर्वर्त्यतीन्द्रियनयनादिवाचकत्वसिद्धौ गोलका...

....

देवानां विग्रहादिमत्त्वे विरोधमाशङ्क्य परिहरति—

॥ सू ॥ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २६ ॥

नानादेशप्रवृत्तेषु यज्ञेषु तत्रतत्राहूतानां देवानां विग्रहादिमत्त्वे सर्वत्र युगपत् सान्निध्यं वाच्यम् । तन्न युज्यते । ततः कर्मणि विरोध इति चेत्—न शङ्क्यमेतत् । विग्रहवत्त्वेऽपि सौभरिप्रभृतिषु युगपदनेकदेहप्रतिपत्तिर्दृष्टा । ततो न कश्चिद्विरोधः ॥

मा भूत्कर्मणि विरोधः, वैदिकशब्दे भवतीत्यत आह—

॥ सू ॥ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २७ ॥

कर्मणि विरोधाभावेऽपि वैदिकशब्दे विरोधः प्रसज्यते । कथम् । देवानां सावयवत्वादनित्यत्वं सहजमेव ।

....

....

....

....

....

....

....

॥ सू० ॥ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २७ ॥ शब्दे विरोध इति । अनेन सूत्रे शब्द इति सप्तम्यन्तं पदम् । विरोध इत्यस्य पूर्वसूत्रादपकृष्टस्य तत्रान्वयः । वैदिकानामिन्द्रादिशब्दानां विग्रहविशिष्टवाचित्वेऽभ्युपगम्यमाने विग्रहनाशे तेषामर्थशून्यत्वलक्षणो विरोधः प्रसज्येतेत्यर्थः । ननु नायं दोषः । इन्द्रादिविग्रहाणां शिवविग्रहवन्नित्यत्वोपपत्तेः । अनित्यत्वेऽपि कदाचिदर्थसत्त्वयैव पाण्डवादिशब्दानामिवार्थवत्त्वोपपत्तेः । सार्वकालिकार्थापेक्षायामपि गवादिशब्दवज्जातिशब्दत्वोपपत्तेरित्यभिप्रायेण पृच्छति—कथमिति । तन्नित्यत्वपक्षस्तावन्न सङ्गच्छते। प्राकृतानां सावयवानामनित्यत्वनियमात् तन्नियममनादृत्य इन्द्रादिविग्रहाणां नित्यत्वाभ्युपगमे सांसारिकशरीरनाशपूर्विकाया मुक्तेरसम्भवेन इन्द्रादीनां मुक्त्यर्थित्वाभावेन उपासनानधिकारापत्तेरित्याशयेनाह—देवानामिति । अनित्यत्वपक्षे यद्विग्रहविशिष्टवाचित्वमिन्द्रादिशब्दानामिष्यते तदुत्पत्तेः प्राक्पश्चात्कालयोरपि कश्चि-

अत्रेदमवधेयं सहृदयैः । ‘देवानां विग्रहादिमत्त्वे’ इत्यारभ्य ‘ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्’ इत्यन्तस्य श्रीकण्ठभाष्यसंदर्भस्य व्याख्यानांशभूताः काश्चन पङ्क्तयः शिवार्कमणिदीपिकायां सर्वास्वप्युपलब्धासु मातृकासु त्रुटिता वर्तन्ते । यद्यपि वहराधिकरणीयम् ‘इतरपरामर्शात्स’ इति सूत्रमारभ्यैव शिवार्कमणिदीपिकासंदर्भस्त्रुटित एव त्रिचतुरासु मातृकासु । तथाप्यतिशिथिलां मध्येमध्ये त्रुटितत्रिचतुरपदां मातृकामेकतमामवलम्ब्यैवायानंशः पर्यपूरि । तस्यामप्यस्याणीयसस्सन्दर्भस्य त्रुटिततया यथाकथंचित्तं संपिपादयिषुस्सर्वतस्समन्विष्यन्नपि नैवालभे मातृकान्तरम् । श्रीमदनन्तशयनमहाराजप्रासादस्थपुस्तकालयस्थायां मातृकायामप्यस्यांशस्य त्रुटिततया दौर्लभ्यमशासिषं सुहृत्कार्यधुरंधरेभ्यो राजकीयपाठशालाप्रथमाध्यापकेभ्यस्तत्रभवद्भ्यः श्रीमद्गणपतिशास्त्रिभ्यः । ततस्त्रुटितस्यास्य संदर्भस्य परिपूरणं दुस्साधमिति विलम्बभीरुतया निरवीवृतं यथोपलब्धं मुद्रणकर्म । इतोऽपि यदि सहृदया यत्र क्वापि लभेरन्मातृकान्तरं तर्ह्यस्य त्रुटितांशस्य विलिख्य प्रेषणेन समनुगृह्णन्तु मां संमुद्रय प्रकटीकर्तुं ग्रन्थावसाने वापीति प्रतीक्षे तेषां तादृशमुपकारमित्यलम् ॥

तत इन्द्रादिदेवानामपि उत्पत्तिरनिवार्या । तथात्वे तदुत्पत्तेः प्राक् त-
द्विनाशात् परतश्च वैदिकेन्द्रादिशब्दानामर्थशून्यत्वमनित्यत्वं वा स्यात् । अ-
नित्यत्वेऽपि पौरुषेयत्वने विधिनिषेधवाक्यानामप्रामाण्यम् । अतस्तत्प्रयुक्तकर्म-
णां चासिद्धिरित्यनेकानर्थापत्तिः । ततो वैदिकशब्दविरोधस्य परिहाराय
विग्रहवत्त्वं देवानामनङ्गीकार्यमिति चेत्—न, अतो वैदिकादेव इन्द्रादि-
शब्दात् इन्द्राद्यर्थसृष्टेः । यदीन्द्रादिशब्दा व्यक्तिवाचकाः स्युः तदा खल्विन्द्रा-
दिशब्दार्थनाशे तेषामर्थशून्यत्वमनित्यत्वं वा स्यात् । गवादिशब्दवत् आकृति-
वाचकत्वमेवेन्द्रादिशब्दानामुच्यते । तथा च– यथा कुलालो घटादिशब्दात् म-

---

त्कश्चित्स्वपित्रादिकृतेन्द्रनामवान्देवस्सम्भवति । डित्थादिशब्दानां व्यक्तिविशेषेषु साङ्केतिक-
त्वेऽपि लोके तन्नामकव्यक्तिप्रवाहाविच्छेददर्शनात् । तथा च तथाभूता एव देवा 'इन्द्राग-
च्छ' 'अग्न आयाहि वीतय' इत्यादिशब्दानामपि तत्तत्काले विषया भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह–
अनित्यत्वं वा स्यादिति । तथा सति वैदिकानामिन्द्रादिशब्दानां नित्य एकोऽर्थो व्यव-
स्थितो न स्यात् । एकस्य शब्दस्य कालभेदेनानेकार्थत्वं तु क्वापि न दृष्टमिति भावः । न-
नु व्यवस्थितैकार्थराहित्यरूपमनित्यत्वं मन्त्राणां न दोषः । 'कदा चन स्तरीरसि'इत्यादिमन्त्रा-
णा'मैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते'इत्यादिभिरग्न्युपस्थानादिषु स्तोत्रशस्त्रप्रकरणपाठादिभिरिन्द्रस्तु-
त्यादिषु च विनियुक्तानां तत्तत्प्रयोगभेदेनानेकार्थपरत्वदर्शनादित्याशङ्क्य 'कदा चन स्तरी-
रसी'त्यादिमन्त्रगतानामिन्द्रादिपदानां प्रयोगविशेषेषु अग्न्यादिपरत्व 'मैन्द्र्या गार्हपत्यमुप-
तिष्ठते'त्यादिविध्यधीनम् । नैवमिह पूर्वकल्पे व्यक्त्यन्तरपराणां वैदिकानामिन्द्रादिशब्दानां
कल्पान्तरे व्यक्त्यन्तरपरत्वं विध्यधीनमिति वक्तुं शक्यते । किं तु तत्तत्कालवर्तीन्द्रादिश-
ब्दसङ्केतयितृपुरुषबुद्ध्यधीनमिति वक्तव्यम् । तथा चेन्द्रादिदेवतापदघटितानां विधिनिषेधा-
ख्यानानां तत्तत्कालवर्तीन्द्रादिपदसङ्केतयितृस्वतन्त्रपुरुषबुद्ध्यधीनार्थप्रतिपादकत्वे तत्सापेक्ष-
त्वलक्षणमप्रामाण्यं तच्चोदितकर्मणामननुष्ठानं च स्यादित्यर्थः । तस्मादप्रामाण्यादिदोषप-
रिहारायेन्द्रादिशब्दानां गवादिशब्दवज्जातिशब्दत्वमभ्युपेतव्यम् । तच्चाचेतनज्योतिरादि-
वाच्यत्व एव सम्भवति न विग्रहवच्चेतनवाचित्वे । डित्थादिशब्दविषयाणामिवेन्द्रादिशब्द-
विषयाणां विग्रहाणामेकजात्यवच्छेदासम्भवात् शब्दविरोधपरिहाराय देवतानां विग्रहवत्त्वं
त्यक्तव्यमित्युपसंहरति–तत इति । सौत्र'मत'इति पदं व्याचष्टे–वैदिकादेवेति । ननु वैदिका-
दिन्द्रादिशब्दादिन्द्राद्यर्थसृष्टिः कथं विरोधपरिहारे हेतुः स्यादित्याशङ्क्य तेन हेतुना साध्य-
मिन्द्रादिशब्दानां जातिवाचित्वं तत्र हेतुत्वेन विवक्षितमिति दर्शयति–यदीन्द्रादिशब्दा-
इति । ननु जातिशब्दत्वं शब्दविरोधपरिहारे हेतुरिति युक्तमेव । जातिशब्दत्वे कथमिन्द्रादी-
नामिन्द्रादिशब्दप्रभवत्वं हेतुरित्याशङ्क्य तस्य तत्र हेतुत्वं दृष्टान्तमुखेनोपपादयति–यथा
कुलाल इति । शब्देनार्थस्मृतिसापेक्षा सृष्टिः स्रष्टव्यार्थस्य स्मर्यमाणार्थसमानाकृतित्व एव
लोके दृष्टा । तथा च ब्रह्मा वैदिकादिन्द्राद्याकृतिविशेषप्रतिपादकाच्छब्दात्पूर्वेन्द्राद्याकृतिवि-
शेषमनुसन्धाय कल्पादाविन्द्रादीन्सृजतीति तेषां पूर्वेन्द्रादिसमानाकृतित्वसिद्धौ तदभिव्य-

---

(१) 'शब्दानाम्' इति छ. पाठः ।

नसि विपरिवर्तमानं तत्तदाकारं स्मृत्वा घटादिकं सृजति, तथा पूर्वस्मिन्निन्द्रा-
दौ विनष्टे वैदिकादिन्द्रादिशब्दात् ब्रह्मा पूर्वेन्द्राद्याकृतिविशेषं स्मृत्वा तदा-
कारमपरमिन्द्रादिकं सृजति । तत इन्द्रादिव्यक्तिविनाशेऽपि तत्तदाकृतेरविना-
शेन शब्दानां नित्यत्वादविरोधः । किं प्रमाणमिति चेत्—श्रुतिः स्मृतिश्च । तथा
हि 'वेदेन रूपे व्यकरोत् । सतासती प्रजापतिः ।' 'स भूरिति व्याहरत् । स
भूमिमसृजत' इत्यादिः श्रुतिः ॥ 'सर्वेषां च स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ।

ङ्क्त्या जातिस्सिद्ध्यतीति जातिशब्दत्वे भवति शब्दप्रभवत्वं हेतुरिति भावः । नन्वसम्प्रतिपन्नः
कुलालदृष्टान्तः । घटादिसृष्ट्यर्थमपेक्षितस्य घटाद्याकृत्यनुसन्धानस्य प्राक्तनतदनुभवादेव
सम्भवे घटादिशब्दानपेक्षणात् । अत एव कैश्चिदुपकरणैः कञ्चिदर्थं निर्मिमाणं दृष्ट्वा तद्वाच-
कशब्दानभिज्ञा अपि नानाशिल्पनिपुणास्तैरुपकरणैस्तथाभूतमेव व्यक्त्यन्तरं निर्मिमाणा
दृश्यन्ते । जीवकर्तृकसृष्टेः कथञ्चिच्छब्दापेक्षासम्भवेऽपि परमेश्वरकर्तृकाया जगत्सृष्टेर्न सा
सम्भवति । तस्य स्वत एव सर्वज्ञत्वात् आगन्तुकसार्वज्ञ्यश्चतुर्मुखः देवादीनां स्रष्टा न साक्षा-
त्परमेश्वर इति चेन्न । देवादीनां नामरूपस्रष्टा परमेश्वर एवेति 'संज्ञामूर्तिक्लृप्त्य'धिकरणे
व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् । चतुर्मुखस्यापि सार्वज्ञ्यस्य 'ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ।
ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टय'मिति स्वाभाविकत्वस्मरणादिति चेत् । उच्यते । शिल्पशा-
स्त्रेभ्यो देवादीनां नामरूपाणि विज्ञाय प्रतिमादिकं निर्मातीति दृश्यते सोऽत्र दृष्टान्तः ।
कुलालदृष्टान्तस्तथाभूतस्योपलक्षणम् । यद्यपि देवादीनां नामरूपसृष्टौ परमेश्वरः शास्त्रतस्स्र-
ष्टव्यनामरूपालोचनोपेतः । तथापि चतुर्मुखस्याप्यस्येव सोऽपि देवादिनामरूपसृष्टौ हेतुरिति
तत्सृष्टिसामर्थ्यसिद्धये पुराणादिषु तस्य तपश्चरणवर्णनादिभिरवसीयते । ईश्वरकर्तृके घटे कुला-
लस्यापि कर्तृत्ववत् तत्र चतुर्मुखस्यापि कर्तृत्वं नानुपपन्नम् । तस्य सार्वज्ञ्यं परमेश्वरानुग्रहल-
ब्धवेदतदर्थस्फुरणाधीनम् । अत एव श्रूयते — 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति
तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये'इति । तस्य किलायमाशयः । यथा शिल्पी
शिल्पशास्त्रात् देवादीनां नामरूपाणि विज्ञाय प्रतिमादिकं निर्माति तथाऽयं वेदेभ्यः तानि विज्ञाय
सृजत्विति मत्वा परमेश्वरश्चतुर्मुखसृष्ट्यनन्तरमेव तस्मै वेदांस्तदर्थांश्च दत्तवानिति जातमात्रेण
लब्धत्वात्तत्सार्वज्ञ्यं सहजमिति स्मर्यते । तस्मात्सर्वमेतदुपपन्नम् । ननु भवेदेतत्सर्वमुपपन्नं य-
दि वेदशब्देभ्यस्तदर्थानुसन्धानपूर्वकं चतुर्मुखस्ससर्जेत्यत्र किञ्चित्प्रमाणं स्यात् तत्रैव प्रमाणं
वक्तव्यमित्याशङ्कते–किं प्रमाणमिति । 'प्रत्यक्षानुमानाभ्या' मिति सूत्रमर्थतो व्याचक्षाणः प-
रिहरति– श्रुतिस्स्मृतिश्चेति । वेदेनेति । सतासती सदसती चेतनाचेतनरूपे व्याकरोत्
देवमनुष्यादिरूपेण भूभूधरसरित्समुद्रादिरूपेण विविधान्यकरोदित्यर्थः । इत्यादिःश्रुतिरिति ।
आदिशब्देन 'स भुव इति व्याहरत् सोऽन्तरिक्षमसृजत'त्याद्याः श्रुतयो गृह्यन्ते । 'भूर्भुव-
स्सुवरो'मिति शब्दाः पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गलोकवाचकाः । तथा च तत्तल्लोकनामभिस्तत्तन्नाम-
प्रवृत्तिनिमित्तभूतानसाधारणानाकृतिविशेषाननुसन्धाय भूलोकादीनसृजदित्यर्थः । सर्वेषां
चेति । नामानीन्द्रादीनि । कर्माणि इन्द्राद्यसाधारणत्रैलोक्याद्याधिपत्यादीनि । पृथक्संस्थाः

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे' ॥ इत्यादिः स्मृतिः ॥

॥ सू ॥ अत एव च नित्यत्वम् ॥ २८ ॥

अत एव 'मन्त्रकृतो वृणीते' 'विश्वामित्रस्य सूक्तं भवति' इति विश्वामित्रादीनां मन्त्रकृत्त्वेऽपि विश्वामित्रादिशब्दानामाकृतिनिमित्तत्वेन मन्त्रब्राह्मणमयस्य वेदस्य नित्यत्वमुपपद्यते। यतो ब्रह्मा वैदिकात् शब्दात् अर्थं स्मृत्वा सृजति। अनधीतमन्त्रादिदर्शनशक्तत्वात् । तथा च पूर्वविश्वामित्रादीनामाकृतिविशेषांस्तत्तद्वैदिकशब्दैः स्मृत्वा तदाकारानेवापरान् तत्तच्छक्तिविशेषयुक्तान् ब्रह्मा नैमित्तिके प्रलये गते सृजति । ते चानधीत्यैव तान् मन्त्रानखिलान् पठन्ति । अतस्तेषां मन्त्रादिकर्तृत्वं वेदनित्यत्वं च ॥

भवत्वेवं नैमित्तिकप्रलये, प्राकृतप्रलये ब्रह्मादौ वेदाख्यशब्दे च विनष्टे

पृथक्संस्थानानि सहस्राक्षत्वादिविशिष्टानसाधारणाकृतिविशेषान्। इत्यादिःस्मृतिरिति। आदिशब्देन 'नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम्। वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः ॥ 'इत्यादिस्मृतिर्गृह्यते । माभूदर्थद्वारको वैदिकशब्दे विरोधः शब्दद्वारकस्तु स्यात् । मन्त्रार्थवादानां हि प्रतीयमानेऽर्थे प्रामाण्यमुपपादितम्। तथा च 'मन्त्रकृतो वृणीते'संहिताकारपदकारसूत्रकारब्राह्मणकाराणां'विश्वामित्रस्य सूक्तंभवति'इत्यादिप्रामाण्याद्वेदस्यपौरुषेयत्वमनिवार्यमित्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् ॥ सू. ॥अत एव च नित्यत्वम् ॥२८॥ ननु विश्वामित्रादिशब्दानामाकृतिनिमित्तत्वहेतुना कथमुद्भावितवेदानित्यत्वशङ्कापरिहारलाभः' कथं च तस्य हेतोस्सिद्धिरित्याशाङ्कानिराकरणार्थमत एवेति निर्दिष्टं सौत्रं हेतुं विवृणोति–यत इति। परमेश्वरानुग्रहादनधीतसकलवेदार्थदर्शनशक्तश्चतुर्मुखो वैदिकाच्छब्दादृषिमनुष्यादीनामसाधारणनामरूपकृत्यविशेषाननुसन्धाय तथैव सृजतीति अतः प्रभवादिति पूर्वसूत्रांशसिद्धोऽर्थः सौत्रेणात एवेति शब्देन परामृश्यत इति विवृतं भवति । ततश्च विश्वामित्रादीनामपि वेदशब्देभ्यः पूर्वकल्पस्थितविश्वामित्रादिनामरूपकृत्यविशेषाननुसन्धाय तथैव सृष्टत्वलाभे सति अतीतवर्तमानकल्पगतास्सर्वेऽपि विश्वमित्रादयः विश्वामित्रादिपदप्रापकपूर्वकल्पानुष्ठितपुण्यवशाद्विश्वामित्रसूक्तादीननधीत्यैव पश्यन्तीति तत्तत्सूक्तादिद्रष्टृत्वमेव तत्तत्कर्तृत्वं न त्वपूर्वानुपूर्वीकाभिनवसूक्तादिकर्तृत्वमिति पर्यवस्यति। वेदानामनेकऋषिकर्तृकत्वे वेदशब्देभ्यस्तत्कृत्यविशेषाननुसन्धाय तेषामृषीणां स्रष्टृत्वानुपपत्तेरित्यत एवेति हेतुलब्धमर्थमाह–तथा चेत्यादिना ॥उत्तरसूत्रमवतारयति–भवत्वेवमिति।चतुर्मुखस्य स्वमानेन परार्धद्वयरूपशतवर्षजीविनः चतुर्युगसहस्ररूपैकैकदिवसात्मकावान्तरकल्पस्यावसाने तावत्कालप्रमाणा रात्रिर्नैमित्तिकप्रलयः। यत्र भूर्भुवस्सुवरिति त्रैलोक्यं नश्यति। महर्लोकादयस्तिष्ठन्ति।तदीयशतवर्षावसाने तावत्प्रमाणः कालः प्राकृतः प्रलयः। यत्र ब्रह्माण्डादिकं सर्वं नश्यति प्रकृतिमात्रमवशिष्यते। तत्रवै नैमित्तिकप्रलये भवतु वेदस्यावस्थानम्। प्राकृतप्रलये तु तन्न सम्भाव्यते। न च प्राकृतप्रलयानन्तरजगत्सृष्टेरपि प्रागुदाहृतश्रुतिस्मृतिभ्यां वेदशब्दप्रभवत्वावगमात् प्राकृतनैमित्तिकप्रलयेऽपि तदवस्थानमुपपादनीयमिति वाच्यम्। प्रकृतिमात्रावशेषे काले कथमपि तदुपपादनासम्भवात् उदाहृतश्रुतिस्मृत्योर्नैमित्तिकप्रलयानन्तरभाव्यवान्तरसृष्टिविषयत्वोपपत्तेः । 'ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः । शर्वर्यन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ।' इति स्मृतौ शर्वर्यन्त इति विशेषणेनावान्तरकल्पविषयत्वस्पष्टीकरणाच्च । तस्मात्पूर्वसूत्रोपवर्णितं

कथं वेदनित्यत्वमित्यत आह—

॥ सू० ॥ समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ २९ ॥

सृज्यानां समाननामरूपत्वादेव प्राकृतप्रलयावृत्तावप्यविरोधः । तथा हि–सर्वज्ञः सर्वशक्तिः विश्वाधिकः परमेश्वर आदिकर्ता पूर्वप्रपञ्चसंस्थानं स्मृत्वा तदाकारमेव पुनः प्रपञ्चं सृजति । वेदानपि पूर्वानुपूर्वीविशिष्टान् अनुस्मृत्य पुत्रभूताय ब्रह्मणे प्रयच्छति। कथमवगम्यते?श्रुत्या स्मृत्या च।'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो सुवः ॥' 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै '॥ इत्यादिः श्रुतिः । स्मृतिरपि 'अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् । तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ॥ तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः । ब्रह्माणं विदधे पूर्वं वेदानस्मै प्रयच्छति ॥' इत्यादिः । ततः प्राकृतप्रलयावृत्तावपि वेदानां नित्यत्वमेव ॥

वेदनित्यत्वमनुपपन्नमिति शङ्काभिप्रायः ॥ सू. ॥ समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥ २९ ॥ प्राकृतप्रलये वेदानामभावेन स्वरूपतो वेदनित्यत्वानुपपत्तिराशङ्क्यते चेदिष्टापत्तिः।'अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेवैतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदस्सामवेदः' 'छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत' इत्यादिश्रुतिषु महदहङ्कारादिवत्तेषामपि सृष्टिश्रवणात् ।एकरूपवर्णपदवाक्यतदानुपूर्वीकत्वलक्षणे तु नित्यत्वे न विरोधः ।अवान्तरकल्पेष्विव महाकल्पावृत्तावपि सृज्यानां समाननामरूपत्वस्य श्रुतिस्मृतिभ्यामवगमात् इत्यभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे–सृज्यानामिति । ननूदाहृतश्रुतिस्मृत्योरवान्तरकल्पविषयत्वोपपत्तेरुक्तहेतुरसिद्ध इत्याशङ्क्य तमुपपादयति–तथा हीति । 'यो ब्रह्माण' मिति श्रुतिरवान्तरकल्पविषयत्वेन योजयितुं न शक्यते, तत्र ब्रह्मसृष्टेरभावात् । ततश्च तस्या महाकल्पविषयत्वेन तत्र वर्ण्यमानं ब्रह्मणे वेदतदर्थप्रदानं शिल्पिन्यायेन पूर्वकल्पगतेन्द्रादिनामरूपवैभवानि वैदिकेभ्यो मन्त्रार्थवादेभ्योऽवगत्येन्द्रादीनयं सृजत्वित्येतदभिप्रायेणेति समाननामरूपत्वसिद्धिस्ततो वेदनित्यत्वसिद्धिश्चेत्याशयः । ननु, महाकल्पादौ तत्कालसृष्ट्युपयोग्यभिनवदेवादिनामरूपप्रतिपादकमन्त्रार्थवादयुक्तपूर्वकल्पविलक्षणवर्णपदवाक्यतदानुपूर्वीयुक्तान्वेदान्निर्माय ब्रह्मणे प्रायच्छदिति मन्त्रार्थवर्णनेऽपि ब्रह्मणे वेदप्रदानस्य तत्कालसृष्ट्यर्थत्वमुपपद्यत इति कुतस्तेषां समाननामरूपत्वस्य वेदनित्यत्वस्य वा सिद्धिः।उच्यते। देवऋषिमनुष्यतिर्यक्स्थावरादिभावस्तावत्कर्मानुष्ठानफलमिति 'तदुपर्यपि बादरायण' इति सूत्रे वर्णितम्। फलवैचित्र्यान्यथानुपपत्त्या च तथैवाभ्युपगन्तव्यम्। ततश्च यैर्महेन्द्रवरुणकुबेरादिभावस्य वसिष्ठविश्वामित्राद्यृषिभावस्य ब्राह्मणक्षत्रियादिमनुष्यभावस्य वा प्रापकत्वेन वेदविहितानियज्ञाध्ययनदानतपांस्युपासनानि वा यथाविधि तत्तद्भावप्राप्तिसङ्कल्पपूर्वकमनुष्ठितानि त एव महाप्रलयानन्तरभाविन्यामपि सृष्टावनुष्ठातारस्त इन्द्रादिभावं प्रतिपद्यन्ते। यैर्गवाश्वगजधनधान्यगृहक्षेत्रारामादिप्रापकत्वेन वेदविहितानि तान्यनुष्ठितानि तद्भोग्यतया तिर्यञ्चः स्थावराश्च जन्म प्रतिपद्यन्ते।ते चानुष्ठातारस्तस्मिन्कल्पे प्रपरद्भिर्वेदवाक्यैस्तत्कालवर्तिनामिन्द्रादीनां दिव्यविग्रहैश्वर्यमहाभोगादिकं वसिष्ठादीनां दिव्यज्ञानमाहात्म्यादिकं च यादृग्वर्णितं प्रत्यक्षादिभिश्च ब्राह्मणक्षत्रियादीनां विशिष्टदेशजा-

मतान्तरमाह–

॥ सू० ॥ मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३० ॥

तिकुलरूपायुःश्रुतवित्तसुखतेजसां मुक्तिपर्यन्तसकलपुरुषार्थसम्पादनाधिकारवतां वैशिष्ट्यं गवाश्वादीनां दोहनवाहनादिकृत्यतदुपयोगिसंस्थानविशेषादिकं च यादृशमवगतं तादृशमेव प्राप्तव्यतया सङ्कल्पयन्ते नान्यथा । यथावगतेष्टसाधनविषयत्वादिच्छायास्तस्मिन्कल्पे प्रचरद्भिर्वेदवाक्यैस्तत्कालवर्तिदेवऋषिमनुष्यादिवाचकपदवद्भिस्तत्सजातीयदेवभावादिप्राप्तिसाधनत्वेनैव यज्ञादीनामुपासनानां च विधानाच्च । तथा च तथा सङ्कल्पपूर्वकमनुष्ठितानां कर्मणां फलतया भवन्ती देवादिसृष्टिः पूर्वकल्पस्थितदेवादिसमाननामरूपस्वभावप्रभावैश्च भवन्ति । ततो वेदानामुक्तरूपं नित्यत्वं च सिध्यति । पूर्वस्मिन्कल्पे यैर्वेदवाक्यैरिन्द्रादिनामरूपप्रभावानवगत्य तद्भावप्राप्तये कर्माण्यनुष्ठितानि ते तत्समानवर्णपदवाक्यतदानुपूर्वीकैरेव वेदैः पूर्वकल्पस्थितेन्द्रादीनां नामरूपे स्मृत्वा चतुर्मुखेन महाप्रलयव्यवहितायां पुनस्सृष्ट्यावृत्तौ तत्समाननामरूपादिशालीन्द्रादिभावेन ते सृष्टा इत्यङ्गीकर्तव्यत्वादन्यादृशवेदैस्तन्नामरूपानुसन्धानासम्भवात् 'मन्त्रकृतो वृणीते पितृणां पितामहानां मातृणां मातामहानामाचार्याणां प्राचार्याणां संहिताकारपदकारसूत्रकारब्राह्मणकाराणा'मित्यादिश्रुतिप्रसिद्धा ये कल्पादावनधीतवेदमन्त्रब्राह्मणादिद्रष्टारः तैःपूर्वस्मिन्कल्पे येषां तत्कालवर्तिनां वसिष्ठविश्वामित्रादीनां यद्यन्मन्त्रब्राह्मणादिद्रष्टृणां तत्तन्मन्त्रब्राह्मणादिद्रष्टृत्वप्रयुक्तवैभवविशेषवतां पदमपेक्ष्य कर्माण्यनुष्ठितानि ते पुनस्सृष्ट्यावृत्तौ तत्तन्मन्त्रब्राह्मणादिद्रष्टृसमाननामरूपत्वेन तद्दृष्टमन्त्रब्राह्मणादिसमानवर्णपदतदानुपूर्वीकब्रह्मब्राह्मणादिद्रष्टृत्वेन च सृष्टा इत्यङ्गीकर्तव्यत्वाच्चेत्याशयः। यद्य'प्यप एव ससर्जादा'विति मनुस्मृतौ ब्रह्मसृष्टिमात्रमुक्तं न तु ब्रह्मणे वेदप्रदानं, तथापि प्राक्प्रदर्शितश्रुतिस्मृत्यनुसारेण तत्रापि सृष्ट्युपयोगिप्रदानमपि सिद्ध्यतीत्याशयः । एवं देवानां ब्रह्मविद्यास्वधिकारः समर्थितः । तत्र मधुविद्यादीनां ब्रह्मविद्यात्वात्तेषु देवानां नाधिकार इति जैमिनेर्मतमनूद्य तेष्वपि ब्रह्मविद्यात्वसमर्थनेन तन्मतनिरसनार्थं 'मध्वादिष्वसम्भवा'दित्यादि सूत्रत्रयम् । तदपि देवताविषयविद्याधिकारनिरूपणार्थत्वाद्देवताधिकरणैकदेशमभिप्रेत्यावतारयति–मतान्तरमिति ॥ सू० ॥ मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३० ॥ छन्दोगानामुपनिष'द्यसौ वा आदित्यो देवमधु' इत्यारभ्य निरूपिता मधुविद्या। तस्यां वस्वादय उपास्याः प्राप्याश्च श्रूयन्ते । तत्र ह्यादित्यव्यपाश्रयाणि रोहितादिपञ्चरूपात्मकानि पञ्चामृतानि वसुरुद्रादित्यमरुत्साध्यगणभोग्यत्वेनोपास्यानि । तदुपासनानां च वस्वादिप्राप्तिः फलमिति वर्णितं 'तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्ति अग्निना मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यती' त्यादिना । ततश्च वस्वादीनां स्वस्वोपास्यत्वासम्भवात्स्वस्वपदप्राप्तेः फलत्वासम्भवाच्च वस्वादीनां मधुविद्यायां नाधिकारः । एवं 'वायुर्वाव संवर्ग' इत्यादिश्रुतिविहितासु संवर्गविद्यादिष्वपि वाय्वादीनां नाधिकारः इत्यस्मिन्नर्थे

(१) 'मेधसाम्' इति छ. पाठः ।

मधुविद्यादिषु वस्वादिदेवानामेवोपास्यत्वात् (वसुत्वादीनामेव) प्राप्यत्वाच्च वस्वादीनां कर्तृकर्मभावविरोधेनोपास्यत्वासंभवात् वस्वादीनां सतां वस्वादित्वं प्राप्तमिति प्राप्यत्वासंभवाच्च तत्र वस्वादीनामनधिकारं जैमिनिर्मन्यते ॥

॥ सू ॥ ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३१ ॥

'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' इति ज्योतिषि परब्रह्मणि देवानां साधारण्येन प्राप्तत्वेऽपि अधिकारभाववचनादन्यत्र मध्वाद्युपासनेऽनधिकारो

सूत्रं योजयति–मधुविद्यादिष्विति । ननु, मधुविद्यायां मध्वाश्रितानमृतविशेषानुपजीवतां वस्वादीनामन्तर्यामिणः उपासनानि विधीयन्ते न तु वस्वादीनामेव । 'य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेदे'ति ब्रह्मविद्यात्वेनोपसंहारदर्शनात् । ब्रह्मविद्यायां च न स्वात्मनोऽपि ब्रह्मभावो दोषः । सर्वास्वपि ब्रह्मविद्यासु 'अहं ब्रह्मास्मी' त्यनुसन्धानसम्प्रतिपत्तेः । नापि वस्वादीनां सतां वस्वादिप्राप्तव्यफलत्वाभावो दोषः । इह जन्मनि पुत्रादिमतां जन्मान्तरेऽपि पुत्रादयस्सन्त्वित्याशंसनवदिह कल्पे वस्वादीनामेव सतां कल्पान्तरेऽपि वसुत्वादिकमस्त्वित्याशंसनोपपत्तेः । वस्वादीनामेवोपास्यत्वेऽपि न दोषः । भूमविद्यामध्यगतायां प्राणविद्यायां स्वस्य स्वोपास्यत्वसम्प्रतिपत्त्या तद्वदेव वस्वादीनामेव भाविवसुत्वादिप्रेप्सया वस्वाद्युपासनोपपत्तेरिति चेदुच्यते । एवं पूर्वपक्षी मन्यते । 'वसूनामेवैको भूत्वे' त्यादिषु मधुविद्योपासकानां न वस्वादिभावः फलमुच्यते किं तु वस्वादिस्थानप्राप्तिपूर्वकं तत्तद्भोगसाम्यं यथा सभ्रातृणां मध्ये त्वमेक इति लौकिकोक्तौ भ्रातृभिर्भोगसाम्यम् । अन्यथा मधुविद्योपासकानां प्रायणानन्तरं वस्वादिभावप्राप्तौ 'अष्टौ वसव एकादश रुद्रा' इत्यादिश्रुतिसिद्धवस्वादिसङ्ख्यातिरेकप्रसङ्गात् । दृष्टं च 'वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमान' इति विधिशेषस्य 'विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभिजयती'त्यर्थवादस्य विष्णुवज्जेतृत्वमात्रपरत्वम् । एवं च 'यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवती'ति तत्क्रतुन्यायेन'एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यती'त्युक्त्या वस्वादिभोगसाम्यप्राप्तेरुक्तरूपामृतभोक्तृवस्वाद्युपासनाफलत्वस्यैव वक्तव्यत्वाद्वस्वादय एवात्रोपास्याः।'ब्रह्मोपनिषद'मिति तु वेदोपनिषदमिति व्याख्येयम्।न चैवमपि प्राणविद्योक्तन्यायेन वस्वादीनां तदुपासनायामधिकारस्स्यादिति वाच्यम्। तदुपासनया तद्भोगसाम्यप्राप्तेस्तत्प्रीतिद्वारत्वस्यौत्सर्गिकत्वेन वस्वादिषु प्रीणयितृत्वप्रीणनीयत्वलक्षणकर्तृकर्मभावविरोधापत्तेः । न हि स्वयमेव स्वात्मानं प्रीणयित्वा प्रीतात्स्वस्मात्फलं लभत इत्यस्ति सम्भवः । प्राणविद्यया तु परमेश्वरप्रीतिद्वारयैव फललाभः। न हि तत्रोपास्यसमभोगप्राप्तिफलश्रवणमस्ति । येन तत्रोपास्यप्रीतिर्द्वारं कल्प्येतेति । भाष्ये 'वस्वादित्वं प्राप्त'मित्यस्य वस्वादीनां यो भोगस्तद्रूपत्वं प्राप्तमित्यर्थः । अत एव प्रा'ग्वस्वादिदेवतानामेवोपास्यत्वात् प्राप्यत्वाच्चे'त्यत्र वस्वादीनामेव प्राप्यत्वमुक्तं न तु वसुत्वादीनाम्। कर्तृकर्मभावविरोधोऽत्र प्रीणयितृप्रीणनीयभावो विवक्षितः ॥ सू० ॥ ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३१ ॥ साधारण्येन प्राप्तत्वेऽपीति । मुमुक्षुत्वाद्यधिकारिविशेषणसाधारण्येन ब्रह्मोपासनेषु मनुष्याणामिव देवानामधिकारित्वेन प्राप्तत्वेऽपीत्यर्थः । अनेन 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योति'रित्यस्यार्थवत्त्वाय परिसङ्ख्यापरत्वमभ्युप-

(१) ( ) एतद्रेखाङ्कितं पदं केषुचित्पुस्तकेषु न दृश्यते । स एव व्याख्यात्रभिमतः पाठः ।

न्यायसिद्धोऽवगम्यते ॥ स्वमतमाह–

॥ सू ॥ भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३२ ॥

मधुविद्यादिष्वपि वस्वादीनामधिकारभावं बादरायणो मन्यते । अस्ति हि वस्वादीनां सतां वस्ववस्थब्रह्मण उपास्यत्वसंभवः, कल्पान्तरे वसुत्वादेः प्राप्यत्वसंभवश्च । कार्यकारणोभयावस्थं ब्रह्मात्र समुपास्यम् । तत्र 'असौ वा आदित्यो देवमधु'इत्यारभ्य आदित्यवस्वादिनामरूपकृत्ययुक्तकार्यविशेषावस्थं ब्रह्मोपास्यमुपदिश्यते। 'अथ तत ऊर्ध्व उदेत्यनेनैवोदेता नास्तमेता' इत्यादिना नामरूपकृत्य-

---

गन्तव्यं चेद्देवा एव तद्ब्रह्मोपासत इति परिसङ्ख्यापरत्वमस्त्विति शङ्का निरस्ता । अर्थित्वादिसाधारण्येन 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणा'मिति ब्रह्मविद्याधिकारितया तत्परिसङ्ख्यानस्याशक्यत्वाद्देवास्तद्ब्रह्मैवोपासत इत्येव परिसङ्ख्याभ्युपेतव्येति भावः ॥ सू० ॥ भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३२ ॥ कल्पान्तर इति । अयमाशयः । वसुत्वादिकमेवात्र प्राप्यं फलम् । 'वसूनामेवैको भूत्वे'त्यादिस्वारस्यात् । न वस्वादिभोगसाम्यमात्रम् । 'विष्णुरेव भूत्वे'त्यत्र तु कस्यचित्पशुयागस्यानुष्ठानमात्रेण विष्णुभावप्राप्तिरत्यन्तमसम्भावितेति बाधकात्तत्साम्यं फलमाश्रीयते । न चात्रापि वस्वादिसङ्ख्यातिरेकप्रसङ्गो बाधकोऽस्तीति वाच्यम् । वर्तमानवस्वाद्यधिकारसमाप्त्यनन्तरं कल्पान्तरे भाविवस्वादिसृष्टिसमये तदन्यतमभावप्राप्तेः फलत्वसम्भवात् । तथासतीदानीं मधुविद्योपासकानां प्रायणानन्तरं फलप्राप्तिर्न स्यादिति चेत्, माभूत् । फलस्वभावपर्यालोचनया स्वर्गस्य वृष्ट्यन्नाद्यपशुपुत्रादिवदैहिकत्वासम्भवेनेव वस्वादिभावस्येदानीन्तनप्रायणानन्तरभावित्वासम्भवेन विलम्बस्य सह्यत्वात् । न च कल्पान्तरभाविवस्वादिसृष्टिसमये फलप्राप्त्यभ्युपगमेऽप्यष्टाधिकसङ्ख्येषूपासकेषूपस्थितेषु सर्वेषां वस्वादिभावप्राप्तेर्वक्तव्यतया तत्सङ्ख्यातिरेकप्रसङ्गो बाधकस्स्यादिति वाच्यम् । वस्वादिसङ्ख्याश्रुतिबलेन तत्तदुपासनकर्मणां विपाकक्रमकल्पनोपपत्तेः।प्रलयश्रुतिबलेन भिन्नकालजातानामपि सर्वप्राणिगतदेहादिवियोजककर्मणां विपाकयौगपद्यकल्पनवत्। अन्यथा पूर्वपक्षिणोऽपि वस्तुतो यद्वसुत्वादिप्रापकं कर्माभिमतं तदनुष्ठितवतामष्टाधिकानां युगपदुपस्थितौ सङ्ख्यातिरेकस्यानिवार्यत्वात्।एवं च फलपर्यालोचनयावस्वादीनामेवोपास्यत्वमभ्युपगन्तव्यमित्यस्य सङ्गे सति उपसंहारस्वारस्याद्वस्वाद्यन्तर्यामिपरमेश्वर उपास्य इति युक्तम्।अतो न पूर्वोक्तदोषप्रसक्तिरिति। उपसंहारस्वारस्यसिद्धमर्थमुपसंहारस्वारस्यं च विविच्य दर्शयितुमुपक्रमते–कार्यकारणेत्यादिना । तत्र कार्यावस्थब्रह्मोपासनोपदेशं दर्शयति—तत्रेति । आदित्यादीनामादित्यवस्वादीनि नामानि, आदित्यस्य वस्वादिदेवभोग्यमधुत्वेन रूपितं ज्योतिर्मण्डलं रूपं, वस्वादीनां तत्तदमृतभोगाक्षिप्तानि रूपाणि, आदित्यस्य 'पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेते'त्यादिना निर्दिष्टं कृत्यं, वस्वादीनां 'तद्वसव उपजीवन्ती'त्यादिना निर्दिष्टं कृत्यम्। एवंभूतनामादियुक्ततया कार्यभूतेष्वादित्यादिजीवेष्वन्तर्यामितयावस्थितं ब्रह्म तदवस्थमुच्यते । कारणावस्थब्रह्मोपासनोपदेशं दर्शयति–अथ तत इति । ब्रह्मदिवसरूपस्य कल्पस्य समाप्त्यनन्तरमुदयास्तमयाभ्यां प्राण्यनुग्रहादूर्ध्वमुदयास्तमयकृत्यरहित इत्यर्थः।कृत्याभावादेव तदुपयोगिरूपराहित्यं

रहितसूक्ष्मादित्यान्तरात्मतयाऽवस्थितं कारणावस्थं ब्रह्मोपास्यमुपदिश्यते।तदुभयावस्थब्रह्मोपासनफलं कल्पान्तरे वस्वादित्वम्,उभयाधिकारावसाने ब्रह्मप्राप्तिश्च तत्र 'स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वा अग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति' इत्यादिना वस्वादित्वरूपं फलमुपदिश्यते, 'न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृद्दिवा हैवास्मै भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद' इति ब्रह्मप्राप्तिरूपं फलमुपदिश्यते । ततो मध्वादिष्वपि देवानामधिकारोऽस्तीति।तस्मात्

तत्प्रवृत्तिनिमित्तनामराहित्यं च फलितम् । नह वा अस्मा इति । अस्मै कार्यकारणावस्थब्रह्मविदे नामरूपकृत्ययुक्तदशायामप्यादित्यो नोदेति तत्प्रयुक्तप्रकाशानपेक्षणात् । नास्तमेति तत्प्रयुक्तज्ञानप्रतिबन्धाप्रसङ्गात् किं त्वस्मै ब्रह्मविदे सकृद्दिवैव भवति सदैवाहर्भवति सन्ततमनावृतसर्वविषयज्ञानप्रकाशोऽस्य भवतीत्यर्थः । अस्मा इत्युक्तं कस्मा इत्याकाङ्क्षायामुच्यते–य एतामिति । ब्रह्मोपनिषदं ब्रह्मविद्यां वेद ब्रह्मोपासनं करोतीत्यर्थः । अथवोपनिषच्छब्दोऽत्र ब्रह्मगतोपासनाविषयप्रागुपदिष्टरहस्यधर्मजातवाची । एवमुपसंहारे ब्रह्मप्राप्तिफलश्रवणात् ब्रह्मविद्यात्वश्रवणाच्च वस्वादिशब्दा वस्वाद्यन्तर्यामिपरा इति तदुपासनायां वस्वादीनामधिकारस्सम्भवतीति अवान्तरचिन्तोपसंहारपूर्वकमधिकरणार्थमुपसंहरति–तत इति । मध्वादिष्वित्यादिशब्देन संवर्गविद्यादिसंग्रहः । संवर्गविद्यायाः परब्रह्मविद्यात्वमनन्तराधिकरणे जानश्रुत्युपाख्याने स्पष्टीभविष्यति । वस्वादीनामधिकारोऽस्तीति विशिष्य चिन्तितार्थस्योपसंहारे कर्तव्ये सामान्येन देवानामधिकारोऽस्तीत्युक्तिराशङ्कान्तरनिराकरणार्था । अत्रेत्थमाशङ्कान्तरं समुन्मिषति । मधुविद्यायां वस्वादीनामधिकारसम्भवेऽपि ये वस्वादिपदादुत्कृष्टे पदे स्थिता इन्द्रादयः तेषां तस्यामधिकारो न स्यात् । उत्कृष्टपदे स्थितानामपकृष्टपदप्राप्तिपूर्वकमुक्त्यर्थित्वासम्भवात् इन्द्राद्युत्कृष्टपदप्राप्तिपूर्वकमुक्तिफलानां ब्रह्मविष्ण्वादिप्रतीकपरमेश्वरोपासनानां किञ्चित्प्राप्तिव्यवधानरहितमुक्तिफलानामप्रतीकपरमेश्वरोपासनानां च सत्त्वादिति । तत्रेदमुत्तरमभिमतम् । हैरण्यगर्भान्तसकलभोगविरक्तस्य ब्रह्मानन्दैकप्रेप्सोर्मोक्ष्यमाणस्य उत्कृष्टपदप्राप्तिपूर्वकमुक्तिफलास्वपि विद्यासु नोत्कृष्टपदार्थित्वेन प्रवृत्तिरुपपादयितुं शक्येत्यानुषङ्गिकतया भवतु फलान्तरेषु अनर्थिनामेव मुक्तिमात्रार्थितया प्रवृत्तिरुपपादनीया । सेन्द्रादीनामपि मधुविद्यादिषूपपादयितुं शक्येति । मैवम् । उपकोसलविद्यायामपि देवानामधिकार उपपादनीयः । तस्यामपि ह्ययं शङ्का स्यात् । तस्यामग्निविद्यास्तावदङ्गानि तासामवान्तरफलमुक्तमग्निलोकप्राप्तिः तदाग्निभिः परिपाल्यत्वं च । सर्वमिद'मन्तरउपपत्ते'रित्यधिकरण एव दर्शितम् । तथाभूतावान्तरफलार्थित्वमग्नेस्तदुत्कृष्टदेवानां च न सम्भवतीत्यङ्गानुष्ठानरहितानां देवतानां प्रधाने नाधिकार इत्युक्तरीत्यैव तस्यामप्यधिकारस्सिद्ध्यति।नन्वेवमपि देवतानां ब्रह्मविद्याधिकारो न सम्भवति तदङ्गभूतार्चिरादिगत्यनुस्मरणासम्भवात् 'तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतश्शताधिकये'ति(४-२-१६)सूत्रेहि सूत्रकारएव गत्यनुस्मरणस्य विद्याङ्गत्वं वक्ष्यति।'योगिनःप्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते'इति (४-२-२०).सूत्रे च 'अग्निर्ज्योतिरहश्शुक्लष्षण्मासा उत्तरायणम्।तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः॥'

सर्वथा देवा ब्रह्मविद्याधिकारिण इति ॥ इति देवाधिकरणम् ॥ ७ ॥

इति श्लोकस्य योगिनां विद्याङ्गतयानुदिनस्मर्तव्यायामर्चिरादिगतौ तात्पर्यं वक्ष्यति । न चाग्न्याद्यातिवाहिकदेवतागणयुक्तगत्यनुस्मरणमङ्ग्यादित उपरि स्थितानामादित्यादीनां सम्भवति। न चाग्न्यादीनामातिवाहिका अन्येऽग्न्यादयस्सन्ति 'यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणा'मित्यधिकरणोक्तन्यायेन कल्पावसाने मुच्यमानेषु तेषु भाविकाले स्रक्ष्यमाणानामन्येषामग्न्यादीनामभावात् । तथा च यथा देवतानामुद्देश्यदेवतान्तराभावेन यागनिवृत्त्यसम्भवात् कल्पादौ सृष्टानामृषीणां वरणीयऋष्यन्तराभावेन आर्षेयवरणरूपाङ्गान्तरासम्भवाच्च न यागेष्वधिकारः । एवं देवतानामातिवाहिकदेवतान्तराभावेन गत्यनुस्मरणरूपाङ्गासम्भवात् विद्यासु नाधिकार इत्येव युक्तमित्याशङ्क्याह–सर्वथेति । यद्यातिवाहिकगणसहितार्चिरादिगतिस्मरणमदृष्टार्थं तदाग्न्यादयोऽपि स्वस्वान्तर्भावेनान्येषां मुच्यमानानामातिवाहिकेन गणेन सहितानां स्मरिष्यन्ति । यदि त्वेवंभूतेन मार्गेण निरतिशयानन्दशालिपदमथानया विद्यया प्राप्यमिति स्मरणमहरहःकर्तव्यायामुपासनायामृत्विग्भिरेव हविश्शेषस्य भक्षणं तेषां करिष्यमाणकर्मसन्तताविवोत्साहजननार्थं तदाग्न्यादयस्स्वस्वानपेक्षितगत्यंशं विहायापेक्षितं स्वस्वपदानामुपरिस्थितं गत्यंशं स्मरिष्यन्ति, यथा ऋत्विजोऽश्वमेधादिष्वनेकपशुप्रभवहविश्शेषमध्येऽनपेक्षितांशं विहायापेक्षितांशं भक्षयन्ति मृतयजमानकेष्टिकर्मणि सूक्तवाके यजमानस्यायुराशासनाद्यभावादनपेक्षितमायुराशास्त इत्यादिकमंशं विहायापेक्षितांशं पठन्ति । सर्वथा गत्यनुस्मरणस्यादृष्टार्थत्वे च देवानामपि तत्संभवतीति तेषां विद्याधिकारो युज्यत इति भावः। ननु, देवानां ब्रह्मविद्याधिकारचिन्ता नास्मदादीनां प्रवृत्तावुपयुक्ता नापि देवानाम् । तेषां स्वकीये विग्रहवत्त्वे तत्प्रयुक्तसामर्थ्यादिमत्त्वे च सिद्धान्तन्यायनिरपेक्षमेवावगतिसद्भावात् । न च, देवास्स्वपदानि नित्यान्यनपायीनीति मुक्त्यसम्भवशङ्कया तत्र न प्रवर्तन्ते। सा च शङ्का तेषामित्थं सम्भाविता । स्वपदानामनित्यत्वे वैदिकेन्द्रादिशब्दविरोधः प्रसज्येतेति नित्यान्येव स्वपदानि प्रलयेषु तत्तत्स्थानिनो विग्रहाणां च नाशे सति परमेश्वरेण तानि सृष्ट्वा यथापूर्वं स्वेभ्य एव दीयन्ते प्रलयव्यवहितत्वात्स्वकीयपूर्वकल्पवृत्तान्तास्मृतिरिति । अतस्तेषामुपासनासु प्रवृत्तावुपयुक्तेयं चिन्तेति वाच्यम् । तेषां पूर्वकल्पाधीतवेदतदर्थस्मृतिमतां सदा पारिजाततरुनिकटवर्तिनां च जातिस्मरत्वेन प्राचीनब्राह्मणजन्माद्यनुष्ठितसत्कर्मायत्तं स्वपदं न नित्यमिति स्वत एवावगतिसत्त्वात् । न चास्मदादीनामेव देवोपास्यत्वेन ब्रह्मोपासनसिद्ध्यावुपयुक्ता । उपासनाप्रकरणेषु देवोपास्यत्वविशेषणसत्त्वे द्युमूर्धत्वादिवदारोपितेनापि तेन रूपेणोपासनोपपत्तेरिति चेदुच्यते । देवता न सन्तीति व्यवस्थितौ मधुविद्यादीनां तत्तद्देवतापदप्राप्तिः फलं न भवेत् । वरुणग्रहनिर्मोकादिवत् बाधितस्य श्रुतत्वेऽपि विधेयक्रियाफलत्वायोगात् । किं तु अन्यदेव फलं कल्प्यं स्यात्। अन्तरादित्यविद्यादिष्वादित्यदेवताद्यन्तर्वर्तित्वेन ब्रह्मोपासनं न सिद्ध्येत् । ज्योतिर्मण्डलाद्यन्तर्वर्तित्वेनैव तदुपासनं सिद्ध्येत्। गत्यनुस्मृतावचेतनानि अर्चिरादीन्येव मार्गपर्वत्वेन स्युः। आतिवाहिकदेवताश्चिन्तनीया न स्युः ।'भाक्तं वानात्मवित्त्वादि'ति (३-१-७.) सूत्रोक्तन्यायेन ज्योतिष्टोमादिकर्मफलं भुञ्जानानां निरन्तराजानदेवकर्मकरभावावगत्या वैराग्यं न सिद्ध्येत्। न

तादृशस्याभिमतस्य सिद्धिः प्रयोजनं, देवतान्तरसद्भावप्रसाधनस्य मन्त्रार्थवादाः प्राप्तिविरोधयोरसतोः प्रतीयमानेऽर्थे प्रामाण्यं न जहतीति ह्येतासां विग्रहप्रसाधनोपयोगिन्यायप्रतिपादनस्यापि 'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म। एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरांमृत्युं ते पुनरेवापियन्ति । जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते तस्माज्जुगुप्सेते' त्यादिमन्त्रार्थवादैः विवेकवैराग्यादिकं सिद्ध्यतीति प्रदर्शनमपि प्रयोजनमित्यूह्यम् ॥ ॥ इति देवताधिकरणम् ॥ ७ ॥ ॥

नयमणिमालायाम् अथ देवताधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू० ॥ तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥ २५ ॥ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २६ ॥ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २७ ॥ अत एव च नित्यत्वम् ॥ २८ ॥ समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥ २९. ॥ मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३० ॥ ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३१ ॥ भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३२ ॥

देवानां नास्ति विद्याधिकृतिरधिगतास्ते हि सामर्थ्यहीनास्तत्सत्त्वे वा पदैक्यात्समधिगतफला नार्थिनो नापि वेद्याः ।
तेषां वा ब्रह्मविद्यास्वधिकृतिघटना यद्यपि स्यान्न सा स्यात् वस्वादीनां वसुत्वाद्यधिगतिफलकस्वात्मगोपासनासु ॥ ६२ ॥
नैवं मन्त्रार्थवादप्रकटिततनवस्ताम्भवात्स्वर्गतोऽन्यत्तत्रामक्षुद्रमन्तर्भुवनमधिगतास्ते स्वयंभातविद्याः ।
तत्तेषां ब्रह्मविद्यास्वधिकृतिरचला भाविवस्वादितायै वस्वादीनामपि स्वान्तरगिरिशमतावन्ततो भाविमुक्त्यै ॥ ६३ ॥

॥ इति देवताधिकरणम् ॥ ७ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम् अथ देवताधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ तदुपर्यपि बादरायणस्संभवात् ॥ २६ ॥ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥ अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥ समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥ ३० ॥ मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥ ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥ भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं मनुष्याधिकारं शास्त्रमित्युक्ते तर्ह्यमनुष्याणां देवादीनामधिकारो न स्यादित्याक्षिप्य समाधीयत इत्याक्षेपसंगत्या प्रसंगसंगत्या वा इदमारभ्यते—सू ॥ तदुपर्यपि बादरायणस्संभवात् ॥ २६ ॥ अस्य 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभव' दित्यादिकं बृहदारण्यकवाक्यं विषयः । तत्र किं देवानां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति उत न वा इति संदेहः । देवानां विग्रहवत्त्वे प्रमाणाभावात्तेषामर्थित्वसामर्थ्ययोरसंभवाच्च नास्ति ब्रह्मविद्यायामधिकार इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु, तदुपर्यपि=तेषां मनुष्याणामुपरिष्ठाद्ये देवादयस्तेषामपि । संभवात्–अर्थित्वसामर्थ्याद्यधिकारकारणस्य संभवात् । ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्तीति बादरायणाचार्यो मन्यत इत्यर्थः ।

ननु यदीन्द्रादीनां विग्रहवत्त्वेन विद्याधिकारस्तर्हि कर्मणि विरोध इत्याशंक्याह—सू ॥ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥ इन्द्रादीनामृत्विगादिवदेकस्य शरीरस्यानेकत्र कर्मणि युगपत्सन्निधानासंभवाद्विरोधः प्रसज्येतेति चेन्न । कस्मात् अनेकप्रतिपत्तेः=एकस्येन्द्रस्यानेकेषां शरीराणां युगपत्प्राप्तेः । दर्शनात्='स एकधा भवति त्रिधा भवति' इत्यादिश्रुतौ दर्शनात् इत्यर्थः । यद्वा । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्=अनेकत्र कर्मण्येकस्य प्रतिपत्तिरङ्गभावस्य लोके दर्शनात् । यथा बहुभिर्नमस्कुर्वाणैर्युगपदेको ब्राह्मणो नमस्क्रियमाणो दृश्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ननु मास्तु कर्मणि विरोधः शब्दे तु स्यादित्याशंक्याह—सू ॥ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥ शब्दे=वैदिकशब्दे । अनित्यविग्रहवद्देवादेर्नित्यवेदार्थत्वाङ्गीकारे शब्दस्यार्थेन सह नित्यसंबन्धाभावेन नित्यानित्यसंयोगविरोधः इति चेन्न । अतः प्रभवात्=अत एव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिजगतः प्रभवादुत्पत्तेः । कथं तत्प्रभवत्वं देवादेः । प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्=श्रुतिस्मृतिभ्याम् 'एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजत' इत्यादिका श्रुतिः 'वेदशब्देभ्य एवादौ' इत्यादिका स्मृतिः ताभ्यां नित्यशब्दप्रभवत्वं देवादेरवगम्यते । एवं च देवादिव्यक्त्युत्पत्तावपि तदाकृतिनिष्ठनित्यताश्रुतेर्वेदार्थत्वात्तत्संबन्धो नित्य इत्यविरुद्धम् ।

नन्वेवमपि 'अतः प्रभवा' दिति देवादेर्वेदप्रभवत्वोक्त्या तदुत्पादकवेदस्यापि प्रभवप्रसंगादनित्यत्वमाशंक्याह—सू ॥ अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥ अतएव=नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वादेव वेदस्य नित्यत्वं प्रत्येतव्यम् । कर्तृस्मरणाभावादिनैव वेदनित्यत्वमनेन दृढीकृतमिति बोध्यम् ॥

नन्वु महाप्रलये आकृतेरप्यनित्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्यानित्यत्वविरोधस्तदवस्थ एवेत्याशंक्याह—सू ॥ **समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च** ॥ ३० ॥ सुषुप्तिप्रबोधयोरिव सृष्टिप्रलययोरावृत्तावपि प्रलये प्रपञ्चस्य संस्कारात्मना अविद्यायां विद्यमानत्वेन पूर्वकल्पप्रपंचसमाननामरूपत्वादुत्तरकल्पप्रपंचस्याकृतेर्नित्यतया न शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यत्वविरोधः । कथं समाननामरूपत्वम् । **दर्शनात्**='धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इति श्रुतौ दर्शनात् । **स्मृतेश्च**—'यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥' इत्यादिस्मृतेश्च ॥

इत्थमभिहितं देवानामधिकारमाक्षिपति—सू ॥ **मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः** ॥ ३१ ॥ ब्रह्मविद्यायां देवानामनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते । कस्मात् । **मध्वादिष्वसंभवात्**='असौ वा आदित्यो देवमधु' 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' इत्यादिषु मधुब्रह्माध्यासेनादित्यदेवतोपासनेषु मनुष्याधिकारिकेषु तेषामेवादित्यादीनामधिकारासंभवात् । न ह्येकस्यैवोपास्योपासकभावस्संभवति । तस्य भेदनिष्ठत्वात् । तथा चायं प्रयोगः । ब्रह्मविद्या न देवानधिकरोति विद्यात्वान्मधुविद्यावदिति ॥ ननु कचिदनधिकारान्न सर्वत्रानधिकारोऽस्ति, ब्राह्मणस्य राजसूयानधिकारेऽपि बृहस्पतिसवेऽधिकारादित्याशंक्याह—सू ॥ **ज्योतिषि भावाच्च** ॥ ३२ ॥ अलौकिकयोरादित्यशब्दप्रत्यययोः ज्योतिर्मण्डले भावात् तेषामस्मदादिवदिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररूपचेष्टाया अदर्शनेनाचेतनत्वावधारणात्तदतिरिक्तस्य चेतनस्य विग्रहादिमतः प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वात्तद्विग्रहादिप्रतिपादकानां मन्त्राणामन्यपरत्वेन स्वार्थे प्रामाण्याभावाच्च देवानां विद्याधिकार इति सूत्रद्वयस्य तात्पर्यार्थः ॥

इत्थं पूर्वपक्षे सिद्धान्तयति—सू ॥ **भावं तु बादरायणोऽस्ति हि** ॥ ३३ ॥ तुशब्दो जैमिनिमतनिरासार्थः । बादरायणस्त्वाचार्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वेन ब्रह्मविद्यायामधिकारभावं मन्यते । कस्मात् । **अस्ति हि** अर्थित्वाद्यधिकारकारणम् । न हि कचिदधिकारो नेति सर्वत्र वक्तुं पार्यते । निर्गुणविद्यायां संभवात् । न च तेषां विग्रहवत्त्वं नेति वाच्यम् । तदप्यस्ति हि । तत्प्रतिपादकमन्त्राणां मानान्तरविरोधसंवादाभावेन प्रमाणत्वात् ॥ इति ॥

श्रीकण्ठमते, पूर्वस्मिन्नधिकरणे मनुष्याणामेव परमेश्वरोपासनेऽधिकारस्सूचितः । कथं तर्हि देवानामप्यथर्वशिरसि परमेश्वरोपासनं श्रूयत इत्याशङ्कायामिदमारभ्यते ॥ सू ॥ **तदुपर्यपि बादरायणस्संभवात्** ॥२६॥ अस्मिन्नधिकरणे पूर्वपक्षसिद्धान्तादिकं प्रायः पूर्ववत् । विषयवाक्यं परं भिद्यते । 'ततो देवा रुद्रं नापश्यन् । ते देवा रुद्रं ध्यायन्ति' इत्यथर्वशिरोवाक्यं विषयः।अत्रापि विध्येकवाक्यतापन्नानां'इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छ'दित्यादीनां मन्त्रार्थवादानां स्वार्थे तात्पर्याभावात् देवानां विग्रहवत्त्वासिद्धौ अर्थित्वसामर्थ्ययोरभावेन न ब्रह्मविद्यायामधिकारिणो देवा इति पूर्वपक्षं कृत्वा 'आदित्यो यूपः' 'अग्निर्हिमस्य भेषज' मित्यादीनां स्वार्थे तात्पर्याभावेऽपि 'इन्द्रो वृत्राये' त्यादीनां विरोधस्य मानान्तरप्राप्तेश्चाभावेन स्वार्थे तात्पर्यसंभवाद्विग्रहवत्त्वसिद्ध्या अर्थित्वसामर्थ्ययोस्संभवेन ब्रह्मविद्यायामधिकारिण एव देवा इति सिद्धान्तितम् । **विरोधः कर्मणीति** सूत्रे **अनेकप्रतिपत्तेः**=विग्रहवत्त्वेऽपि सौभरिप्रभृतिषु युगपदनेकदेहप्रतिपत्तेः । **दर्शनात्**=दृष्टत्वादित्यर्थः ॥

शब्द इति चेदित्यादि । विरोध इत्यनुवर्तते । देवानां विग्रहवत्त्वे सावयवत्वेनोत्पत्तिविनाशयोगादुत्पत्तेः प्राग्विनाशादूर्ध्वं च वैदिकेन्द्रादिशब्दानामर्थशून्यत्वस्य वा अनित्यत्वस्य वापत्तौ वैदिकशब्दे विरोधः प्रसज्यते इति चेन्न । 'अतः प्रभवा' दित्यादि शेषं समानार्थकमेव ।

'अत एव नित्यत्वम् ॥ २९ ॥ **अत एव**=यतो ब्रह्मा पूर्वविश्वामित्रादीनामाकृतिविशेषांस्तत्तद्वैदिकशब्दैः स्मृत्वा तदाकारानेवापरांस्तत्तच्छक्तिविशेषयुक्तान् नैमित्तिकप्रलयानन्तरं सृजति अतएव । विश्वामित्रादीनां मन्त्रकृत्त्वेऽपि विश्वामित्रादिशब्दानामाकृतिनिमित्तत्वेन वेदस्य नित्यत्वमुपपद्यते ॥

'समाननामरूपत्वा' दिति सूत्रार्थोऽविशिष्ट एव ॥

मतान्तरमाह—**मध्वादिष्विति** । मधुविद्यादिषु वस्वादिदेवानामेवोपास्यत्वात्प्राप्यत्वाच्च वस्वादीनां कर्तृकर्मभावविरोधेनोपास्यत्वासंभवात् वस्वादीनां सतां वस्वादित्वं प्राप्तमिति प्राप्यत्वासंभवाच्च वस्वादिदेवानामनधिकारं **जैमिनिर्मन्यत** इत्यर्थः ॥

सू ॥ **ज्योतिषि भावाच्च** ॥ ३२ ॥ 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृत' मिति ज्योतिषि परब्रह्मणि देवानां साधारण्येन प्राप्तत्वेऽप्यधिकारभाववचनाच्च अन्यत्र मध्वादिविद्यास्वनधिकारो ज्ञाप्यते । 'तं देवा' इत्यत्र देवाः वस्वाद्य इत्यर्थः । एवं च मध्वादिविद्यास्वेवानधिकारो देवानां ब्रह्मविद्यायां त्वधिकारोऽस्त्येव तेषामिति पूर्वस्मान्मताद्विशेषः ॥

सू ॥ **भावं तु बादरायणोऽस्ति हि** ॥३३॥ **बादरायणस्तु** मधुविद्यादिष्वपि वस्वादीनामधिकारभावं मन्यते । **अस्ति हि** वस्वादीनां सतां वस्ववस्थब्रह्मण उपास्यत्वस्य कल्पान्तरे वसुत्वादेः प्राप्यत्वस्य च संभवः । कार्यकारणोभयावस्थं हि ब्रह्म समुपासीनानां कल्पान्तरे वस्वादित्वमुभयाधिकारावसाने ब्रह्मप्राप्तिश्च फलतयोपदिश्यते । ततो मध्वादिविद्यास्वपि देवानामधिकारोऽस्तीति सर्वथा देवा ब्रह्मविद्याधिकारिणः । इति ॥

अथ अपशूद्राधिकरणम् ॥ ८ ॥

अथ 'मनुष्याधिकारत्वात्' इति सामान्येन मनुष्याणामधिकारे प्राप्ते विशेषमाह—

॥ सू ॥ शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥३३॥

छान्दोग्ये श्रूयतेऽस्य विषयः 'आजहारेमाः शूद्रानेनैव मुखेनालापयिष्यथ'

अथ अपशूद्राधिकरणम् ॥ ८ ॥

उत्तराधिकरणस्याङ्गुष्ठाधिकरणेन सङ्गतिमाह—अथेति । यदि 'हृद्यपेक्षये'ति सूत्रे मनुष्यग्रहणं मनुष्याणामेव ब्रह्मविद्याधिकार इत्येतदर्थं न भवति तत्र देवानामप्यधिकारसद्भावात्, तर्हि मनुष्याणां सर्वेषां तत्राधिकारोऽस्तीत्येतदर्थं तद्भवेत् । अन्यथा तद्वैफल्यप्रसङ्गात् । ततश्च शूद्रसाधारण्येन मनुष्याणां तत्राधिकार इति प्राप्नोति । तत्र शूद्रापवादेन विशेषप्रदर्शनार्थमुत्तराधिकरणमारभ्यत इत्यर्थः । इयमपि प्रासङ्गिकी सङ्गतिः ॥ सू० ॥ शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३३ ॥ छान्दोग्य इति । एवं तत्रोपाख्यायते । जानश्रुतिः पौत्रायणः श्रद्धया बहुधनान्नप्रदः सर्वासु दिक्षु ग्रामनगरमा-

---

रामानुजमते, पूर्वाधिकरणमध्ये मनुष्याधिकारं ब्रह्मोपासनशास्त्रमित्युक्ते तत्प्रसंगेन देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति न वेति प्रस्तूयते । पूर्वपक्षसिद्धान्तादिकं सर्वं श्रीकण्ठमतवदेवेति न पृथक्प्रपञ्चनावकाशः । अधिकरणरचनायां त्वस्ति विशेषः । 'मध्वादिष्वसंभवा'दित्यादिकं सूत्रत्रयमधिकरणान्तरतया योजितम् । प्रासंगिकत्वादस्य विचारस्य न विषयवाक्योल्लेखः प्रातिस्विको दृश्यते । 'तदुपरि' इत्यत्र तत् उपरि इति पदच्छेदः । **तत्**=ब्रह्मोपासनम् । **उपरि**=देवादिष्वपि इति सूत्रार्थे विशेषः । इतराणि सूत्राणि श्रीकण्ठीयमतेन समानार्थानि । अतो देवानां ब्रह्मविद्याधिकारे न कश्चिद्विरोधः ॥ **इति श्रीरामानुजमते देवताधिकरणम्** ॥ ७ ॥

अथ मध्वधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ **मध्वादिष्वित्यादि** । अत्राधिकरणान्तरत्वरचनामात्रमेव श्रीकण्ठमताद्विशेषः । सूत्रार्थवर्णनादिकं श्रीकण्ठमतवदेवेति नास्ति विशेषः। अस्य 'असौ वा आदित्यो देवमधु' इत्यादिक 'मेतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यती' त्यन्तं छान्दोग्यवाक्यं विषयः । शेषं श्रीकण्ठमतवत् । **इति श्रीरामानुजमते मध्वधिकरणम्** ॥ ८ ॥

आनन्दतीर्थमते, देवानां मुक्त्यर्थविद्यास्वधिकारोऽस्ति वा नवेति संदेहः । अनादिनित्यानां स्वमुक्त्यसंभवनिश्चयवतां देवानां मुक्त्यर्थित्वाभावेन नास्ति तेषां ब्रह्मोपासनेऽधिकारः । अत एव पूर्वाधिकरणे मनुष्याधिकारत्वमुक्तमुपासनानामिति पूर्वः पक्षः । **सिद्धान्तस्तु,** तेषामपि विशिष्टबुद्ध्यादिसद्भावेनाधिकारसंभवात् सृष्टिप्रलयार्थवादस्वारस्येन तेषामनित्यत्वाच्च अस्ति देवानामपि ब्रह्मोपासनेऽधिकार इति ॥ सूत्रार्थस्तु ॥ सू ॥ **तदुपर्यपि बादरायणस्संभवात्** ॥ २५ ॥ **तदुपर्यपि**=देवत्वयोग्यमनुष्याणां न केवलं मनुष्यत्वदशायां किं तु देवत्वादिप्राप्त्यनन्तरमपि वेदविद्याधिकारोऽस्ति । कुतः । **संभवात्**=तेषामप्यधिकारप्रयोजकविशिष्टबुद्ध्यादेर्योगात् । इति **बादरायणो** भगवानुक्तवानित्यर्थः ॥ **'विरोधः कर्मणी' त्यादि** । देवानां सादित्वे **कर्मणि**=पूर्वकल्पप्रवृत्तयज्ञादिकर्मणि विषये । **विरोधः**=उद्देश्याभावनिमित्तवैयर्थ्यविरोधः । स्यादिति **चेन्न** । कुतः । **अनेकप्रतिपत्तेः**=अनेकेषां योग्यमनुष्याणां देवतापदप्राप्तेः । **दर्शनात्**='यथ पूर्वं, इति श्रुतावुक्तत्वादित्यर्थः । **शब्दइति चेन्नेत्यादि** । विरोधइति वर्तते । देवानामाद्यन्तवत्त्वे शब्दे=वेदे । **विरोधः**=अप्रामाण्याख्यो विरोधः स्यात् नित्यत्वेन श्रुतिसिद्धवेदवाचां कदाचिद्वाच्यहीनत्वापत्तेरिति चेन्न । **अतः**='धाता यथे' ति वेदवाक्यात् । तथा **प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्**=महतां प्रत्यक्षात् देवानां प्रवाहतः अनादित्वापादकलिङ्गाच्च । **प्रभवात्**=प्रतिकल्पं नियमेन प्रभवशब्दितोत्पत्त्यवगमाच्च उक्तं युक्तमिति भावः ॥ सू ॥ **अतएव च नित्यत्वम्** ॥ २८ ॥ **अत एव**=पूर्वपद्युक्तवेदनित्यत्वादेव तदन्यथानुपपत्त्यापि तद्वाच्यदेवप्रवाहस्य नित्यत्वं सिद्ध्यति इत्यर्थः ॥

समाननामरूपत्वादित्यादि।आवृत्तावपि=पूर्वकल्पे मुक्तानां देवानां पुनः स्वपदेषु असत्त्वेऽपि । **अविरोधः**=तत्प्रतिपादकवेदप्रामाण्याख्यविरोधो नास्ति । कुतः । **समाननामरूपत्वात्**=एतत्कल्पोत्पन्नानामपि देवानां

इति ॥ अत्राचार्यः शिष्यं शूद्रेत्यामन्त्रयते । अतः शूद्राणामपि ब्रह्मविद्याया-मधिकारोऽस्ति न वेति संदेहः ॥ तेषामधिकारोऽस्ति, अर्थित्वादिसंभवात् ।

गौरण्यतीर्थादिषु पान्थानामनाथानां च शीतवातातपवर्षबाधानिवारकान्नोदकशयनाच्छाद-नादिभोग्यजातसम्पूर्णानावसथान्मापयाञ्चक्रे । तस्य धार्मिकप्रवरस्य कर्मभिः क्षीणदुरितस्य ब्रह्मविविदिषामुत्पादयितुं केचन महर्षयो हंसरूपमास्थाय निशायां हर्म्ये शयानस्य तस्यो-परि पङ्क्तिमाबध्याजग्मुः । तेषामग्रेसरं हंसं भोभो भल्लाक्षभल्लाक्षेति विपरीतलक्षणया मन्द-लोचनेति सम्भ्रमेण द्विवारं सम्बोध्य पृष्ठगामी कश्चिद्धंस उवाच । जानश्रुतेरन्नदानादि-प्रभावजनितं ज्योतिर्द्युलोकपर्यन्तं व्याप्तं वर्तते । तत्र त्वं लग्नो माभूः तेन तव प्रदग्धता माभूदिति । एवमुक्तवन्तमग्रगामी हंसः प्रत्युवाच । एनं जानश्रुतिं मनुष्यसामान्यदशा-मनतिक्रम्य वर्तमानं शकटसहितं रैक्कमिव कीदृशमाहात्म्यशालिनमात्थ । रैक्क एव खलु ब्रह्म-ज्ञो महाप्रभावः।अस्य जानश्रुतेरब्रह्मज्ञस्य कः प्रभावः यज्जनितमस्य तेजो रैक्कप्रभावजं तेज इव दहेदित्याशयः । एतदाकर्ण्य तेन पृष्ठगामिना कोऽसौ रैक्क इति पुनः पृष्टः स एव प्रत्युवाच।सर्वेषामपि यद्यावत्कर्मजातं विज्ञानं च यदीयकर्मविज्ञानान्तर्भूतमसौ रैक्क इति। तदेतद्धंसवाक्यं रैक्कप्रशंसारूपं तथाभूतस्य रैक्कस्यैव ज्योतिरसह्यं न त्वस्य वराकस्येति स्वनि-न्दागर्भं च जानश्रुतिराकर्ण्य कथमपि निशामतिवाह्य तल्पं त्यजन्नेव क्षत्तारमाहूय सचिह्नं रैक्कमुक्त्वा तदन्वेषणाय तं प्रेषयित्वा क्वचिद्विविक्तदेशे शकटस्याधस्तात्पामानं कण्डूयमानंरै-क्कमुपलभ्य प्रत्यागम्य निवेदितवति तस्मिन् स्वयं रैक्कमुपगम्य गवां षट्शतानि निष्कं हारम-श्वतरीयुक्तं रथं चोपहृत्य त्वदुपास्यां देवतामनुशाधीति रैक्कं प्रार्थयामास।स रैक्कस्तेन दीयमानं सर्वं प्रत्याचक्षाण उवाच । 'अह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिर'स्त्विति । अहेति निपातः। हार-सहित इत्वा रथः गोभिस्सह तवैवास्तु, किमनेनाल्पधनेन सन्तोषः मम कलत्रहीनस्य प्रति-ष्ठाहीनस्य च । का मम एतद्धनरक्षणे शक्तिः, तव वा मत्प्रयोजनापर्यवसाय्यल्पधनदानेन ब्रह्मविद्या प्रतिष्ठिता न भवेदिति भावः । पुनर्जानश्रुतौ सहस्रं गवां पूर्वानीतं हारादिकं रैक्कस्य परिणयनार्थं कन्यामावसथार्थं तत्रत्यं ग्रामं चोपहृत्य प्रार्थयमाने विद्याप्रदानार्थमुपहारस्य पर्याप्ततामनुजानानस्य रैक्कस्येदं वाक्यम्'आजहारेमाः शूद्रे' त्यादि । इमा दक्षिणा आहृतवा-नसि अनेनैव मुखेन विद्याग्रहणोपायेन मामालापयिष्यसि ब्रह्मविद्योपदेष्टारं करिष्यसीत्य-र्थः । ननु, कर्मस्विव विद्यास्वपि शूद्रस्य नाधिकार इत्येव युक्तम् । कथमस्याधिकारसंशय इत्याशङ्क्य पूर्वपक्षकोटेर्बीजोपन्यासपूर्वकं संशयं दर्शयति—अत्रेति । अत्र 'आजहारे'ति

प्राचीनतुल्यनामरूपत्वात् । तथा च प्रतिपाद्यस्याप्येकविधत्वात् न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यमिति भावः । एकविधत्वमेव कुत इत्यत उक्तं **दर्शनात्स्मृतेश्चेति** । 'यथापूर्व' मिति श्रुतेः 'अनादिनिधने' ति स्मृतेश्चेत्यर्थः ॥ **मध्वादिष्वसम्भवा-दित्यादि** । **मध्वादिषु**—'असौ वा आदित्यो देवमधि' त्याद्युक्तमध्वादिविद्यासु । **अनधिकारं**=देवानामधिकाराभावम् । **जैमिनिराचार्यो** मन्यते । कुतः । **असंभवात्**=तेषामर्थित्वतत्पदयोग्यत्वाद्ययोगादित्यर्थः ॥

सू ॥ **ज्योतिषि भावाच्च** ॥ ३१ ॥ **ज्योतिषि**=देवानां ज्ञाने । **भावात्**=सर्ववस्तूनां विषयतयान्तर्भूतत्वात् । सिद्धज्ञानानां देवानां न ज्ञानार्थिता युज्यत इति न मोक्षविद्यास्वप्यधिकार इत्यर्थः ॥

सू ॥ **भावं तु बादरायणोऽस्ति हि** ॥ ३२ ॥ **बादरायणस्तु, हि**=यस्मात् । देवानामपि **अस्ति**=विद्या-साध्यापूर्वप्रकाशविशेषो मोक्षफले अतिशयश्चास्ति । तस्मात् **भावं**=देवानामधिकारसद्भावं मन्यत इत्यर्थः । जैमिनिमतं तु देवानां प्राप्तज्ञानफलार्थमनधिकाराभिप्रायमित्यवधेयम् ॥ **इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां देवताधिकरणम् ॥ ७ ॥**

---

१ 'प्रकाशनार्थम्' इति छ. पाठः ।

न च त्रैवर्णिकानामेवेति नियमः; अत्रैवर्णिकानामपि देवानां तद्दर्शनात् । देवानामु-पनयनाध्ययनाभावेऽपि स्वयंभातवेदार्थतया युज्यते विद्वत्ता, कथमेषामिति न शङ्क्यम् । एषामपि पुराणश्रवणादिना बोधोपपत्तेः, निषादस्थपतिन्यायेन महा-वाक्यग्रहणेऽधिकारसंभवाच्च । तस्मादमीषामधिकारो ब्रह्मविद्यायामुचितः ॥

वाक्ये । यद्यप्य'ह हारेत्वा शूद्रे'ति दक्षिणाप्रत्याख्यानवाक्ये शूद्रेत्यामन्त्रणं शूद्रवत् ब्रह्म-विद्यागौरवमजानानः स्वल्पां दक्षिणामाहरसीति कोपेन शूद्रेत्यामन्त्रणस्यान्यथासिद्धिर्वक्तुं शक्या, तथाप्यत्र प्रसादवाक्ये न सा वक्तुं शक्येति । अत्र शूद्रेत्यामन्त्रणलिङ्गेन शूद्रस्या-प्यधिकारोऽस्तीति प्रतीयते । जानश्रुतेश्शोकाविष्टत्वं प्राक्सूचितमस्तीति बुद्धिसन्निहिततयो-गेन शूद्रशब्दस्य क्षत्रियवृत्तित्वसम्भवात् । लिङ्गासिद्ध्या तस्य नाधिकार इत्यपि प्रतीयते । अतस्संशय इति भावः । नन्वर्थित्वसामर्थ्ययोरन्यत्रापि सम्भवेऽपि यथा त्रैवर्णिकानामेव कर्माणि तथा विद्या अपि स्युरित्याशङ्क्याह—न चेति । न कर्मवद्विद्यायास्त्रैवर्णिकनिय-मोऽस्ति । देवेष्वपि तदङ्गीकारादित्यर्थः। पूर्वाधिकरणेनापि दृष्टान्तरूपा सङ्गतिरनेन लब्धा। देवानां वैदुष्यं सम्भवति न शूद्राणामिति विशेषमाशङ्क्य निराकरोति—देवानामिति । एषामपीति । यद्यपि पुराणादिश्रवणमात्रेण कर्माधिकारो न सम्भवति 'वसन्ते ब्राह्मणो-ऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यश्शरदि वैश्य' इति त्रैवर्णिकाधिकारत्वेन विहितस्याधानस्या-सम्भवेन तेषामाहवनीयाद्यग्न्यभावात् कर्माङ्गवैदिकमन्त्राध्ययनाभावाच्च । तथापि विद्यास्व-ग्नीनां मंत्राणां चानपेक्षितत्वात् पुराणेभ्यो विद्योपयुक्तब्रह्मप्रतिपत्तिसम्भवात् यज्ञादिधर्म-राहित्येऽपि 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतस्संसिद्धिं लभते नर' इत्युक्तरीत्या शूद्रवर्णोचितकर्मभिरेव विद्यानुग्रहसम्भवाच्च सम्भवति विद्याधिकार इति भावः । ब्रह्मप्रतिपत्तावुपायान्तरमाह—निषादेति । यथै'तया निषादस्थपतिं याजये'दिति वाक्ये निषादस्थपतिशब्दे षष्ठ्यर्थलक्ष-णापरिहाराय समानाधिकरणसमासस्याभ्युपगन्तव्यतया निषादजातीयस्य 'रौद्रं वास्तुमयं चरुं निर्वपे'दिति प्रकृतायामिष्टावधिकारे सिद्धे तदङ्गभूतमन्त्रग्रहणमत्रैवर्णिकस्यापि निषा-दजातीयस्य सिद्ध्यति । एवं शूद्रेत्यामन्त्रणलिङ्गेन शूद्रस्यापि विद्याधिकारे सिद्धे ब्रह्मपरम-हावाक्यग्रहणं तस्यार्थापत्त्या सिद्ध्यतीत्यर्थः । ततश्च ब्रह्मपरमहावाक्येषु संशयविपर्ययनि-रासार्थं विचारोऽपेक्षितश्चेत् सोऽप्यर्थापत्तिलभ्योऽङ्गीक्रियतामिति भावः । ननु, विधिबला-त्सिद्धस्य मन्त्रग्रहणाक्षेपो युक्तः । न त्वर्थवादमात्रानुरोधात् शूद्रस्य महावाक्यग्रहणाक्षेपः। 'गावो वा एतत्सत्रमासत' 'देवा वै सत्रमासते'त्यादिवदार्थवादिकस्यान्यार्थदर्शनलिङ्गस्य यथाकथञ्चित्तुल्यालम्बनत्वोपपत्तेरित्याशङ्कां परिहरन्नुपसंहरति—तस्मादिति । उचित एव शूद्रस्य ब्रह्मविद्याधिकारः । अर्थित्वादिसम्भवेन विरोधाभावात् । न हि गवां सत्रेष्व-धिकारादिवत् देवानामुद्देश्यदेवतान्तरसूत्राधानाधिकारिविशेषणब्राह्मण्याद्यभाववच्च शूद्रस्य विद्याधिकारे किञ्चिद्बाधकमस्ति । ननु, तस्मा 'च्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त' इति श्रुतिर्बाधिका । तस्याश्श्रुतेर्यज्ञानधिकारमात्रप्रतिपादनपरत्वात् । प्रत्युत शूद्रस्य विशिष्य यज्ञाधिकारनि-षेधेन विद्याधिकारानुमतेरेव प्रतीतेरिति भावः । शूद्राणां मुक्त्यर्थित्वस्य देहेन्द्रियपाटवरू-पसामर्थ्यस्य च सम्भवेऽप्युपास्यतद्गुणज्ञानविरहात् नास्त्युपासनाधिकार इति सिद्धान्तयति-

इति प्राप्ते ब्रूमः–नास्ति शूद्राणां ब्रह्मविद्यायामधिकारः, तेषामध्ययनाभावेन तदुपायभूतोपास्यतद्गुणादिज्ञानासंभवात् । इतिहासपुराणानि वेदोपबृंहणं कुर्वन्त्येवोपायभावमनुभवन्ति, न स्वातन्त्र्येण । शूद्राणामितिहासपुराणश्रवणानुज्ञानं तु पापक्षयफलम् । विदुरधर्मव्याधादीनां जन्मान्तरसिद्धज्ञानाप्रमोषात् ब्रह्मनिष्ठता । कथं ब्रह्मविद्योपदेशे शूद्रेत्यामन्त्रणमिति चेत् नात्र जातियोगेन शूद्रेत्यामन्त्रणम्, किंतु ब्रह्मज्ञानाप्राप्त्या शुगस्य संजातेति दर्शनात् । शुगस्य

इति प्राप्त इति । उक्तज्ञानविरहे हेतुमाह–अध्ययनाभावेनेति । उपासनाविधयो हि स्वविषयानुष्ठानार्थमनुष्ठेयार्थज्ञानसम्पन्नान्द्विजातीनासाद्य निर्वृण्वन्ति यथा क्रतुविधयो याजकानपेक्षमाणाः स्ववर्णोचितद्रव्यार्जनोपाय इति याजने स्वत एव प्रवृत्तान्ब्राह्मणानासाद्य निर्वृण्वन्ति । अत उपासनाविधिभिरङ्गत्वेन गृहीतज्ञानं तावत् शूद्राणां न सम्भवति । स्वेच्छया केनचिच्छूद्रेण लिखितपाठादिना महावाक्यग्रहणतस्संपादितमपि तज्ज्ञानं तदुपायतामश्नुते । न 'ह्याग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत' इत्यत्र ज्योतिष्टोमापूर्वसम्बन्धित्वेन क्लृप्तायां प्रकरणाम्नातायामाग्नेय्यां लाघवानुसारिणा विधिना उपस्थानाङ्गत्वेन गृहीतायां कस्यचिद्बुद्धिसन्निहितमाग्नेय्यन्तरं विधिनोपस्थानाङ्गत्वेन गृहीतं तदुपायतामश्नुवीतेति भावः । ननु, वेदान्तेष्विव पुराणेतिहासेष्वपि उपास्यस्य ब्रह्मणस्तद्गुणानां च वेदान्तानुसारेणैव तत्रतत्र प्रपञ्चेन प्रतिपादनं दृश्यते । तज्जन्यं ज्ञानमुपासनाङ्गं यदि न स्यात्तदा तेषु तत्प्रतिपादनं व्यर्थमेव स्यात् । अतो यथा प्रबलेन 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ती'ति वाक्येन इष्टकारचितस्थण्डिलरूपस्याग्नेराहवनीयाधारतया ज्योतिष्टोमाङ्गत्वे सिद्धे दुर्बलप्रकरणोपनीता उत्तरवेदिरप्यग्न्याधारतया तदङ्गमन्यथा ज्योतिष्टोमप्रकरणे तदाम्नानवैयर्थ्यापत्तेरित्याशङ्क्याह-इतिहासेति । 'बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरेदिति । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।' इति वेदतात्पर्यनिर्णयार्थत्वेन विनियुक्तत्वान्न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । ननु, पुराणादीनां वेदोपबृंहणार्थत्वेन विनियुक्तत्वेऽपि तेभ्यस्स्वातन्त्र्येणापि ब्रह्मप्रतिपत्तिर्भवन्ती नापह्नोतुं शक्या । साप्युपासनाङ्गमेव । अन्यथा शूद्रकर्तृकपुराणश्रवणवैफल्यप्रसङ्गात् । न च तस्य फलान्तरमेव । विदुरधर्मव्याधादीनां ब्रह्मनिष्ठतायामुपायान्तरादर्शनेन तदङ्गत्वस्याप्यवश्यकल्प्यत्वादित्याशङ्क्याह–शूद्राणामिति । एवं सूत्राभिप्रेतं ज्ञानाभावेन शूद्रस्य विद्यानधिकारमुपपाद्य सूत्रेण कण्ठोक्तं शूद्रेत्यामन्त्रणस्य निर्वाहमुपपादयितुमाशङ्कां दर्शयति–कथमिति । एतच्छङ्कोत्तरत्वेन 'शुगस्ये'ति सूत्रांशविवक्षितमर्थमाह–न जातीति । यद्यपि शूद्रशब्दस्य जातौ रूढिः, तथाप्यत्र ब्रह्मज्ञानाप्राप्त्या जानश्रुतेर्या शुक् सञ्जाता तां दृष्ट्वा रैक्वेण व्यवहितार्थविषयस्वज्ञानवैभवप्रकटनाय शोचितृत्वयोगेन शूद्रेत्यामन्त्रणं कृतमित्यङ्गीकर्तुं युक्तम् । बुद्धिसन्निहितयोगस्य रूढितो बलवत्त्वात् । स्वज्ञानवैभवप्रकटनस्य प्रथमामन्त्रणे राज्ञोऽधिकदक्षिणादित्सासम्पादनार्थत्वेन द्वितीयामन्त्रणे राज्ञः स्वोपदेक्ष्यमाणविद्यायां श्रद्धातिशयसम्पादनार्थत्वेन च प्रकृतोपयुक्तत्वाच्चेति भावः । ननु, जानश्रुतेश्शुक् सञ्जातेति केन प्रमाणेन बोध्यते यां दृष्ट्वा रैक्वः शूद्रेत्यामन्त्रितवानिति कल्प्यत इत्याशङ्कापरिहारत्वेन 'तदनादरे'त्यादिसूत्रशेषं व्याचष्टे–शुगस्येति । हंसोक्तानादरवाक्यश्रवणेन कारणेन तदैवाचार्यं प्रत्या-

संजातेति च तदनादरश्रवणात् ब्रह्मविद्यावैकल्येन स्वात्मानं प्रति हंसोक्तानादरवाक्यश्रवणात् तदैवाचार्यं प्रत्याद्रवणाच्च सूच्यते । हिशब्दो हेतौ । यतः शूद्रेत्यामन्त्रणं न जातियोगेन ततः शूद्रस्य ब्रह्मोपासनं नास्तीति ॥

द्रवणेन कार्येण च शुगस्य सञ्जातास्तीति ज्ञाप्यते । अतश्शूद्रेत्यामन्त्रणं न रूढ्या, किं तु शोचितृत्वयोगेनैवेत्यर्थः । ननु शोचतीत्यर्थे शूद्रशब्दस्य व्युत्पत्तिर्व्याकरणप्रक्रियया न दृश्यते, नाप्युणादिप्रक्रियया । उणादिसूत्रे हि 'स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपी'त्यादिसूत्रतो रक्प्रत्ययेऽनुवर्तमाने 'शतेरश्चे'ति सूत्रेण 'शट्शातने' इति धातो रक्प्रत्ययेन धातोरकारस्य ऊकारादेशेन च शूद्रशब्दो निष्पादितः । न च 'शुचिदूलृशोक' इति धातोरौणादिकरक्प्रत्ययेन शूद्रशब्दस्य कथञ्चिन्निष्पत्तिसम्भवेऽपि ततस्तस्य न यौगिकत्वनिर्वाहः । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानी'त्यतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य'इति (पा० ८ ३-४६) सूत्रे कमिग्रहणे सत्यपि कमेरौणादिकसप्रत्ययान्तस्य कंसपदस्य ग्रहणेन सर्वेषां नाम्नामुणादिप्रत्ययैः पदान्तानां कृत्तद्धितसूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिसम्भवेऽपि अर्थवत्सूत्रप्रणयनेन च ज्ञापितत्वादिति चेत् अत्राहुः । रुजं द्रावयतीत्यर्थे रुद्रशब्दस्येव शोचतीत्यर्थे शूद्रशब्दस्य नैरुक्तप्रक्रियया सिद्धिरिति । केचित्तु 'स्फायितञ्ची'त्यादिरक्प्रकरणे 'अमितम्योर्दीर्घश्चे'ति सूत्रादनन्तरं 'शुचेर्दश्चे'ति सूत्रान्तरपाठं कल्पयन्तः तेन शुचेश्चकारस्य दकारेण रक्प्रत्ययेन पूर्वसूत्रानुवृत्तेन धातोरुकारस्य दीर्घादेशेन च शूद्रशब्दनिष्पत्तिं मन्यन्ते । ननु, हंसवाक्यश्रवणरैक्वोपसर्पणाभ्यां जानश्रुतेश्शोकस्सूच्यत इत्युक्तमयुक्तम् । हंसवाक्यश्रवणानन्तरमेव क्षत्तृप्रेषणपूर्वकरैक्वोपसर्पणेन हि जानश्रुतेः कश्चन रैक्वोपसर्पणहेतुः मानसो भावो हंसवाक्यश्रवणेन सञ्जात इत्येतावत्प्रतिपत्तुं शक्यम् । स भावः शोक इति कुतः प्रतिपत्तव्यम् । हंसवाक्यं जानश्रुतिनिन्दात्मकमिति ततस्तस्य शोकोदय एव युक्त इति चेन्न । तद्रैक्वस्य स्तुतिरूपमपि भवतीति ततस्तोषोदयोऽपि युक्तएव । स्वस्यापि रैक्वमहिमप्राप्त्युपायस्य तदुपास्यदेवतोपासनस्य तेन प्रदर्शनात् तदुपासनप्रकारोपदेशार्थं प्रार्थनीयस्स एव रैक्व इति सूचयितुं 'सयुग्वान' मिति तच्चिह्नस्योपन्यासाच्च । तथापि जानश्रुतेस्स्वनिन्दया हंसवाक्यगतया शोकोदयोऽपि स्यादिति चेन्न । हंसवाक्ये प्रकृतानुपयुक्तरैक्वस्तुतेस्तच्चिह्नोपन्यासस्य च सत्त्वेन तेन लिङ्गेन नायं लौकिको हंसः किं तु मम हितैषी कश्चिदृषिरेव अन्येन ऋषिणा सह स्वप्युक्तिप्रत्युक्तिव्याजेन रैक्वो देवतोपासनालब्धमहामहिमवैभवस्त्वमपि रैक्वोपास्यां देवतामुपास्व, स इव महामहिमा भविष्यसि, तदुपासनालाभे च स एव रैक्व उपदेष्टा, तस्य चिह्नं शकटपर्यटनं, तमन्विष्य ततो विद्यां लब्ध्वा कृतार्थो भवेति मामवबोधयितुमागतः इत्यतिविदग्धस्य विविधधर्मानुष्ठानविशुद्धान्तःकरणस्य राज्ञोऽवगतिसम्भवेन हंसकृतस्वनिन्दायाः सम्राजमेव राजानं प्रति 'कियदस्त्यधुना राज्यं कियदाज्ञाबलं तव । अनेन त्वमुपायेन सार्वभौमो भविष्यसी'त्यैश्वर्योपाये प्रवर्तयितुकामेन हितैषिणा कृताया निन्दाया इव हर्षस्य हेतुत्वात् । किं च नेयं जानश्रुतेर्निन्दा यद्भुवमारभ्य द्युलोकपर्यन्तं व्याप्तस्य कालाग्निज्वालाकलापवत्स्पर्शमात्रेण दहनशक्तस्य सूर्येऽप्यसम्भावितस्य ज्योतिषस्तस्मिन्नभाववर्णनम् । सम्भावितगुणवैकल्यवर्णनं हि निन्दा भवति । न'त्वाकाशमयं खादितुं न शक्त' इतिवदस-

इतश्च शू[illegible]त्यामन्त्रणं न जातियोगेनेत्याह—

॥ सू ॥ क्षत्रियत्वगतेश्च ॥ ३४ ॥

शुश्रूषोर्जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगतेश्च न जातियोगेन शूद्रेत्यामन्त्रणम् । उपाख्यानोपक्रमे हि 'जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस, स ह सर्वत आवसथान् मापयांचक्रे सर्वत एव मेऽन्नमत्स्यन्ति' इति जानश्रुते-

---

म्भावितगुणवैकल्यवर्णनम्। यदि कस्याप्यसम्भावितं ज्योतिस्स्वस्य नास्तीति जानश्रुतेः शोकः कल्प्यते। तदा तस्य जडत्वमेवोपपादितं स्यात्।तस्मादिह शोकस्य सूचितत्ववर्णनमयुक्तमिति चेत् । उच्यते। भल्लाक्षस्य रैक्वजानश्रुतिविषयादरानादरवचसी दिव्यज्योतिस्सत्त्वासत्त्वालम्बनत्वेऽपि वस्तुतो विद्यातद्वैकल्यप्रयुक्ते एव पर्यवस्यतः । अन्यथा 'गगनमयं खादति 'अयं तु खादितुं न शक्नोती' त्युक्तिप्रत्युक्तिवत् हंसाभ्यां कृतयोरुक्तिप्रत्युक्त्योरपार्थकत्वप्रसङ्गात् । विद्या च सम्भावितगुण इति तद्वैकल्येन 'किमपर एन'मित्यादिजानश्रुत्यनादरवचनं तावत्तन्निन्दा भवत्येव । अतस्तद्वर्णनं जानश्रुतेरत्यन्तास्तिकस्य एतावन्तं कालमेवं प्रशस्तां विद्यां नाध्यगमं येनैवमवमानस्य पात्रमभूवमिति शोकहेतुकं भवति । एवं च यद्यपि भल्लाक्षवचनं प्रशस्तविद्यातदुपदेष्टृगुरुसद्भावप्रत्यायकतया हर्षहेतुः, तथापि हर्षवदेव सद्यो गुरूपसर्पणहेतौ शोकेऽपि हेतुरिति स एव शोकः शूद्रेत्यामन्त्रणेन सूचितो महर्षिणा स्ववैभवख्यापनाय राज्ञो विद्याधिगमे विशिष्टाधिकारित्वज्ञापनाय च । केवलविद्याकामाद्धि विद्यावैकल्यकृतेनानुतापेन युक्तोऽधिकारी विशिष्यते । शूद्रेत्यामन्त्रणस्य यौगिकत्वे हेत्वन्तरपरत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति—इतश्चेति ॥ सू० ॥ क्षत्रियत्वगतेश्च ॥ ३४ ॥ जनश्रुतस्यापत्यं जानश्रुतिः । पुत्रनाम्नो गोत्रापत्यं पौत्रायणः । श्रद्धया देयमस्येति श्रद्धादेयः । अर्थिभ्यो बहु दातुं शीलमस्येति बहुदायी । बहु पाक्यं पक्तव्यमन्नादिकमस्य गृहेष्वावसथेषु वास्तीति बहुपाक्यः । आगत्य वसन्ति येष्वतिथय इति तानावसथानतिथीनां निवासार्थान् गृहान्कारयामास । किमिति । सर्वत एवेमे ममान्नमत्स्यन्ति भोक्ष्यंते जना इत्यभिप्रायेण । 'वैश्याद्ब्राह्मणकन्यायां क्षत्ता नाम प्रजायते । जीविका वृत्तिरेतस्य राजान्तःपुररक्षणम् ॥' इत्युक्तलक्षणः क्षत्ता । इयं जायेति रैक्वाय स्वकन्यासमर्पणम् । अयं ग्रामो यस्मिन्नास्से वर्तसे इति तदानीं यत्र ग्रामे रैक्वः स्थितः तस्य समर्पणम् । 'ते हैत' इत्यादिना महावृषाख्येषु देशेषु येषु ग्रामेषु रैक्वः पूर्वमुषितवान् तेषां रैक्वाय दत्तानां रैक्वपर्णा इत्यद्यापि रैक्वनाम्ना प्रसिद्धिरित्युक्तम् । ननु, सर्वमेतत् बहुदायित्वादिकं जानश्रुतेः क्षत्रियत्वे लिङ्गं न भवति । तथा हि—दानं तावत् शूद्रस्याप्यस्ति । 'दानं च दद्याच्छूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत च ॥' इति स्मरणात् । शूद्रादिभ्यः पक्वान्नदानं च तस्य सम्भवति । न च वाच्यं बहुदायीत्युक्तं दानपतित्वं सर्वत्रावसथान्निर्मायान्नसत्रप्रवर्तनं च बहुधनसाध्यं न तस्य सम्भवति । 'शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चयः । शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥' इति तस्य बहुधनसम्पादननिषेधात् इति । तस्य निषेधस्य धर्मप्रावण्यरहितशूद्रविषयत्वात् । अत एव व्यासस्मृतौ 'शूद्रो धनसञ्चयं न कुर्वीते'ति निषेधानन्तरं 'राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः । पापीयान्हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्याद्गरीयसः' ॥ इति विशेषः स्मर्यते । क्षत्तृ-

दानपतित्वं बहुतरपक्वान्नदायित्वं चोक्तम् । मध्ये च 'स ह संजिहान एव क्षत्तारमुवाच' इति क्षत्तृप्रेषणमुक्तम् । अन्ते च 'इयं जाया अयं ग्रामो यस्मिन्नास्से' इति 'ते हैते रैक्वपर्णा नाम महावृषेषु यत्रास्मा उवास' इति बहुग्रामप्रदायित्वमुक्तम् । एतैर्लिङ्गैर्जानश्रुतेः क्षत्रियत्वमवगम्यते ॥

प्रेषणार्थं ग्रामदानार्थं चापेक्षितं राज्याधिपत्यमपि शूद्रस्य सम्भवतीत्यवेष्टिनयपूर्वपक्षसिद्धान्तप्रवृत्तिवशादवगतम् । अवेष्ट्यधिकरणे हि 'राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेते'ति विहितराजसूये त्रयाणामपि वर्णानामधिकारोऽस्ति न क्षत्रियस्यैव, राजशब्दस्यार्यावर्तप्रसिद्ध्या राज्यपालयितृवाचित्वात् चतुर्णामपि वर्णानां राज्यपालयितृत्वदर्शनेन शूद्रस्यानग्नित्वावैद्यत्वप्रतिषेधहेतुभिरधिकारपर्युदासेऽपि ब्राह्मणवैश्ययोरपर्युदासादिति पूर्वपक्षं कृत्वा भवेदेवं राजशब्दस्य राज्यपालयितृत्वार्थत्वे । स तु राज्ञः कर्म राज्यमित्यस्मिन्नर्थे राज्यशब्दनिष्पत्त्यर्थं राजशब्दाद्यत्प्रत्ययविधायकेन पाणिनिस्मरणेनानुगृहीतया दक्षिणापथप्रसिद्ध्या क्षत्रियस्यैव वाचकः । अतस्तस्यैव तत्राधिकार इति स्थापितम् । तस्मात्क्षत्रियत्वलिङ्गोपन्यासोऽयमशक्त इति चेन्न । राजभिरावसथनिर्माणं सर्वेषां बुभुक्षूणां भोजनार्थादिकं लभ्यतामित्यनेनैवाभिप्रायेण क्रियते । ततश्चावसथनिर्माणोक्त्यैव सिद्धो राजाभिप्रायः । यत्पुनः कीर्त्यते 'सर्वत एव मेऽत्स्यन्तीति' तस्यायमाशयः । ममान्नं शूद्रपतितादीनामन्नमिवाश्रयदुष्टं न भवति । अतस्सर्वतस्समागत्य सर्वेऽपि ब्राह्मणादयः ममान्नं भोक्ष्यन्त इत्यभिप्रायेण सर्वतस्सर्वेषु ब्राह्मणादिमेलनस्थलेषु आवसथान्मापयाञ्चक्रे इति । एवमुपक्रमगतं लिङ्गं तावत् शूद्राद्व्यावृत्तम्। तथा मध्ये श्रुत 'मियं जाये'ति लिङ्गमपि'न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापत्स्वपि हि तिष्ठतोः । कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यत' इति ब्राह्मणस्य शूद्रभार्याया निषिद्धत्वात् । न च रैक्वस्य ब्राह्मणत्वे विप्रतिपत्तिः कार्या । तदन्वेषणार्थं प्रेषिते क्षत्तरि तमन्विष्य नाद्राक्षमिति प्रत्यागते सति 'यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेषणा तदेनमृच्छे'ति जानश्रुतिवाक्येन यत्र तपोवनादौ ब्राह्मणस्यान्वेषणं कर्तुमुचितं तत्र गत्वैनं प्राप्नुहीत्यर्थकेन तस्य ब्राह्मणत्वस्फुटीकरणात् । तथा 'यत्रास्मा उवासे'त्युपसंहारे श्रुतमपि शूद्राद्व्यावृत्तं लिङ्गम् । 'नाधार्मिकाश्रिते ग्रामे न व्याधिबहुले तथा । न शूद्रराज्ये निवसेन्न पाषण्डजनैर्वृत' इति शूद्रपालितराज्ये निवासस्य प्रतिषिद्धत्वात्। क्षत्तृप्रेषणग्रामदानलिङ्गद्वयं तु साक्षात्क्षत्रियत्व एव लिङ्गम् । तदुभयं हि पालयितृधर्मः । पालनं च क्षत्रियस्यैव वृत्तिः । 'ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि । धर्मस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षण'मिति स्मरणात् । अवेष्ट्यधिकरणे त्वतिक्रान्तनिषेधानां ब्राह्मणवैश्यशूद्राणां पालयितृत्वं दृश्यमानमवलम्ब्य प्रवृत्ते वर्णान्तराणामपि राजसूयाधिकारमापादयता हि पूर्वपक्षिणा स्वाभिमतं राजशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पालनं वर्णान्तरेष्वपि दर्शनीयं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं च धर्मवदधर्मस्याप्यस्य राजत्वादेरिवोपपद्यते । अत एव तदधिकरणपूर्वपक्षे वार्तिके क्षत्रियसम्बन्धित्वेन राज्यं विहितमन्यायेनेतरौ कुर्वाणौ न स्यातामित्याशङ्क्य,सर्वथा तावद्राज्यकरणात्ताभ्यामपि राजत्वं लब्धम् । तावता च राजसूयचोदनायाः प्रयोजनम् । यौ तु न्यायान्यायौ तयोः पुरुषधर्मत्वात्तिकोऽपि क्रतुविधिना गृह्यत इति परिहृतं चाद्इदमपि जानश्रुतेः क्षत्तृप्रेषणादिलिङ्गावगतं

॥ सू० ॥ उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

उपरिष्टाचास्यां संवर्गविद्यायां ब्रह्मक्षत्रिययोरेवान्वयो दृश्यते 'अथ शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे' इत्यादौ। अत्राभिप्रतारी चैत्ररथः क्षत्रिय इत्यवगम्यते, कापेययाज्यस्य कापेयाख्ययाजकयोगात्। कापेययाजकयोगो हि चैत्ररथस्य श्रुतः 'एतेन चैत्ररथं कापेया अयाजयन्, तमेकाकिनमन्नस्याध्यक्षमकुर्वन्' इति। तेनाभिप्रतारिणः संज्ञाभेदात् चित्ररथत्वासिद्धावपि तद्वंश्यत्वं सिध्यति। समानान्वयानां हि समानान्वयाः प्रायेण याजका

राज्यकरणं तादृशमिति वक्तुं शक्यम्।बाधकाभावे वैदिकलिङ्गावगतस्य तस्य धर्म्यस्यैव ग्राह्यत्वात्। अन्यथा शूद्रेत्यामन्त्रणावगतं शूद्रस्य विद्याग्रहणमवर्ज्यं वेदे निबद्धमिति वक्तुं शक्यतया शूद्रस्य विद्याधिकारे उक्तवैदिकलिङ्गासिद्धेः वक्ष्यमाणबाधकानां चानुपन्यसनीयतापत्तेः। तस्मादुपक्रमादिगतलिङ्गैः शूद्रत्वाभावः क्षत्तृप्रेषणग्रामदानलिङ्गावगतेन राज्यकरणेन क्षत्रियत्वं चावगम्यते। 'सर्वैरप्युक्तलिङ्गैः क्षत्रियत्वमवगम्यत' इति भाष्ये तु सर्वेषामेषां लिङ्गानां क्षत्रियपर्यवसायित्वाभिप्रायमिति न विरोधः। अस्यां संवर्गविद्यायामुपसंहारगताख्यायिकान्तरे ब्राह्मणक्षत्रिययोरन्वयदर्शनात्पूर्वाख्यायिकायामपि तत्प्रायपाठात् रैक्केन ब्राह्मणेनान्वयी जानश्रुतिः क्षत्रियोऽवगम्यत इति ॥ तस्य क्षत्रियत्वावगतौ हेत्वन्तरपरं सूत्रम् ॥ सू० ॥ उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥ परिविष्यमाणौ भोजनार्थमुपविष्टौ सूपकारैः प्रदीयमानान्नौ। अत्र कपिगोत्रोत्पन्नश्शौनकस्तावद्ब्राह्मणः प्रसिद्धः। तदन्वयिनोऽभिप्रतारिणः क्षत्रियत्वं साधनीयम्। प्रायपाठसिद्ध्यर्थं तत् चित्ररथवंश्यत्वेन सिसाधयिषुः तदुभयं प्रतिजानीते–अत्रेति। तत्र चित्ररथवंश्यत्वे हेतुमाह–कापेययाज्यस्येति। तस्य हेतुत्वमुपपादयति–कापेययाजकेति। छन्दोगब्राह्मणे 'अथ यस्य ज्योतिरुस्य पूर्वमहर्भवति आयुरुत्तरः' इति द्विरात्रप्रकरणे'एकाकिनमेवैनमन्नाद्यस्याध्युषं करोती'ति एनं द्विरात्रयाजिनमेकमेव भ्रातृवर्गादिमध्ये ऐश्वर्यस्याध्यक्षं करोतीति फलार्थवादस्यानन्तरं तदुपपादकमर्थवादान्तरं दृश्यते। 'एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन् तमेकाकिनमन्नाद्यस्याध्यक्षमकुर्वन् तस्माच्चैत्ररथिर्नाम एकः क्षत्रपतिरजायते'ति। अत्र चित्ररथस्य कापेययाजकयोगः श्रुतः। ननु, तेनाभिप्रतारिणः चित्ररथत्वमेव सिद्ध्येत् न तु चित्ररथवंश्यत्वमित्यत आह–तेनेति। ननु संज्ञाभेदादभिप्रतारिणः चित्ररथादन्यत्वे तद्वंश्यत्वं कुतस्सिद्ध्यतीत्यत आह–समानान्वयानामिति। याजकास्त्रिप्रकाराश्शाट्यायनिशाखायां दर्शिताः 'पितृभूता मनुष्यभूता देवभूता' इति। पितृपितामहादिपरम्परया कुलक्रमेणागता ऋत्विजः पितृभूताः। तदसंभवे कस्यचिदाधानप्रभृति यावज्जीवमृत्विक्त्वेन प्राप्ता मनुष्यभूताः। तदसम्भवे तत्र तत्र कर्मणि दैवादागत्यार्त्विज्यं कुर्वन्तो देवभूताः। अतस्समानान्वयानामेव याज्ययाजकभावः इति नास्ति नियम इत्याशङ्क्योक्तं–प्रायेणेति। नियमाभावेऽपि मुख्यत्वात्प्रायिकत्वरूपमौत्सर्गिकत्वं तावदस्ति। ततश्च औत्सर्गिकत्वात् पूर्वराजचरित्रेषु बहुशो याज्ययाजककुलव्यवस्थादर्शनात् इहापि 'चित्ररथं कापेया अयाजय'न्निति कपिगोत्रोत्प-

भवन्ति। चित्ररथवंश्यत्वे सति क्षत्रियत्वं 'तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रपतिर्जायते' इति तद्वाक्यशेषेण सिद्ध्यति। एवं चोत्तरत्र ब्राह्मणेन कापेयेन युक्तोऽभि-

---

न्नानामेव बहूनां चित्ररथं प्रति याजकत्ववर्णनाच्च तेषां पितृभूतयाजकत्वनिश्चयात् कापेययाजकयोगेन चित्ररथवंश्यत्वं सिद्ध्यतीति भावः। चित्ररथवंश्यत्वसिद्धौ तत एव तस्य क्षत्रियत्वं सिद्ध्यति। 'तस्माच्चैत्ररथिर्नामे'त्यादिवाक्यशेषात् इत्याह–चित्ररथेति। एवं प्रायपाठसिद्ध्या तेन प्रकृतार्थसिद्धिं दर्शयति–एवं चेति। स्यादेतत्। प्रायपाठेन रैक्कान्वितस्य जानश्रुतेः क्षत्रियत्वनिर्धारणं प्रायपाठसत्त्वाधीनं तदभिप्रतारिणः क्षत्रियत्वनिर्धारणाधीनं तदपि तस्य चैत्ररथित्वनिर्धारणाधीनं तच्च तस्य कापेययाज्यत्वनिर्धारणाधीनं तत्कुतो निर्धार्यते। न हि तदस्यां श्रुतौ श्रुत्यन्तरे वा श्रुतमस्ति। नापि कल्प्यम्। कल्पकाभावात्। ननु, यथा 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्यत्र स्वर्गार्थं विधीयमानस्य यागस्य ज्योतिष्टोमनामसम्बन्धावगतत्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशरूपज्योतिर्नामकस्तोमसम्बन्धो 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोती'ति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः स्तोत्रोपकरणसोमयागाङ्गग्रहग्रहणपौर्वापर्यलक्षणः पर्यवस्यति। ततः फलार्थं विधीयमानो यागः सोमयाग इत्यपि सिद्ध्यति। तथेहाप्यभिप्रतारिणः कापेयसम्बन्धः प्रतीयमानश्रुत्यन्तरप्रसिद्धस्तद्याज्यत्वलक्षणः पर्यवस्यतीति तत एव स चैत्ररथ इत्यपि सिद्ध्येदिति चेत्स्यादेतदेवं, यदि 'त्रिवृत्पञ्चदशस्सप्तदश एकविंश एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा' इति ज्योतिष्टोमनामनिर्वचनरूपार्थवादानुसारिणि 'ज्योतींषि स्तोमा अस्ये' ति विग्रहवाक्ये षष्ठ्यन्तपदेन यागस्य स्तोमसम्बन्ध इवात्राभिप्रतारिणः कापेयसम्बन्धः केनचित्पदेन यागस्य बोध्येत। न च कापेयसहपाठात् तत्सम्बन्धः कश्चित् अर्थात्सिद्ध्येदिति वाच्यम्। भोजनार्थं सहोपविष्टाविति हि सहपाठः। न च तावन्मात्रेण कश्चन सम्बन्धस्सिद्ध्यति। अतिविप्रकृष्टयोरदर्शनात्। न च विद्याङ्गोपाख्याने सहपाठस्सम्बन्धनियतः। भूमवैश्वानरादिविद्याङ्गोपाख्यानेषु सहपठितानां प्राचीनशालसत्ययज्ञादीनां तदश्रवणात्। एकविद्यात्वं तेषां सम्बन्ध इति चेत् इहापि स एवास्तु। तस्यैवान्योन्यस्माद्विद्यागतविशेषगुणग्रहणार्थत्वेन विद्याङ्गोपाख्यानेषु विवक्षितुमुचितत्वात्। केचि'त्त्वेतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजय'न्निति द्विरात्रब्राह्मणपाठं कल्पयित्वा तेनाभिप्रतारी साक्षादेव श्रुत्यन्तरश्रुतकापेययाज्यभावः चैत्ररथस्सिद्ध्यतीत्याहुः। तेषामसाम्प्रदायिकश्रुतिपाठकल्पनेनानाप्तत्वं तावत्सिद्ध्यति। न तु ततः अभिप्रतारिणः कापेययाज्यत्वं चैत्ररथित्वं च सिद्ध्यति। सहपाठस्य द्विरात्रब्राह्मणश्रुतसम्बन्धानपेक्षत्वस्योक्तत्वात्। तस्मादनुपपन्नोऽयं प्रायपाठेन क्षत्रियत्वावगत्युपन्यास इति चेदुच्यते। श्रुतितोऽर्थतोऽभिप्रतारिणः कापेयेन सम्बन्धे सामान्यतस्सिद्धे श्रुत्यन्तरतस्स याज्ययाजकभावस्सिद्ध्यतीत्यभिप्रेत्य श्रुत्यन्तरं नोदाहृतम्। किं त्वभिप्रतारिणा सह पठिते कापेये श्रुत्यन्तरबलात् चित्ररथयाजकत्वेन प्रत्यभिज्ञायमाने कापेययाज्योऽयमभिप्रतारी चित्ररथवंश्यश्चेति बुद्धिर्भवतीत्यभिप्रेत्य श्रुत्यन्तरमुदाहृतम्। इयं च बुद्धिस्सम्भवत्येव। यथा खल्वविदितपूर्वस्य हस्तिनो निकटे दृश्यमाने पुरुषे राज्ञो हस्तिपकोऽय-

---

(१) 'भूम' इत्येतत् छ पाठे न दृश्यते।

प्रतारी क्षत्रिय इति निश्चिते तद्वत् ब्राह्मणेन रैकेण युक्तो जानश्रुतिरपि क्षत्रिय इति गम्यते। अतः क्षत्रिय एव शूद्रेत्यामन्त्रितः॥

यदुक्तं निषादस्थपतिन्यायेन शूद्रस्य महावाक्यश्रवणमात्रेऽधिकार इति तत्राह—

॥ सू० ॥ संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

ब्रह्मविद्योपक्रमे 'उप त्वा नेष्ये' 'तं होपनिन्ये' इत्यादिप्रदेशेषूपनयनसंस्कार-

---

मिति प्रत्यभिज्ञायमाने सत्ययमस्य हस्तिपकस्य शिक्षणीयो हस्ती राजकीयश्चेति बुद्धिः। अतो युक्तः प्रायपाठादभिप्रतारिणः क्षत्रियत्वावगमः। सूत्रे 'चैत्ररथेन लिङ्गा'दिति भिन्नविभक्तिनिर्देशेन चैत्ररथेन समभिव्याहारादित्यध्याहाराशय उन्नीयते। अभिप्रतारिणेति श्रुत्युपात्तशब्दे निर्देष्टव्ये चैत्ररथेनेति निर्देशश्शङ्कापरिहारार्थः। एवमत्र शङ्का समुन्मिषति। नाभिप्रतारिणः कापेययाज्यत्वेन क्षत्रियत्वमवगन्तुं शक्यम्। तद्धि तस्य तेन चित्ररथत्वसिद्धिद्वारावगन्तव्यम्। श्रुत्यन्तरे चित्ररथस्यैव कापेययाज्यत्वेन निर्दिष्टत्वात्। न च तस्य तत्सिद्ध्यति। संज्ञाभेदेन चित्ररथाद्भेदप्रतीतेरिति। तत्रायं परिहारो विवक्षितः। चित्ररथाद्भेदेऽपि तद्वंश्यत्वसिद्धितः क्षत्रियत्वं सिद्ध्यति। ननु, श्रुतौ चित्ररथवंश्येषु चैत्ररथिशब्दः इकारान्तः प्रयुक्तः सूत्रे कथं चैत्ररथशब्दप्रयोगः। उच्यते। चित्ररथस्य द्विरात्रानुष्ठानानन्तरं तदपत्यभूततत्पुत्रपौत्रादिपरम्परायामद्याप्येकैक एव क्षत्रपतित्वं तदीयद्विरात्रानुष्ठानफलमनुभवतीति प्रदर्शनार्थेऽर्थवादे 'अत इदिति, अपत्यार्थप्रत्ययान्तश्चैत्ररथिशब्दः प्रयुक्तः। अभिप्रतारिणः कापेययाज्यत्वेन चित्ररथवंश्यत्वमात्रं ज्ञातुं शक्यं न तु तदपत्यत्वमित्यभिप्रेत्य चित्ररथवंश्यत्वज्ञापनाय सूत्रे सम्बन्धसामान्यविहिताणप्रत्ययान्तस्य चैत्ररथशब्दस्य प्रयोग इति विवेकः। 'अयमश्वतरीरथः' इत्युक्तचित्ररथवत्त्वं क्षत्रियत्वे लिङ्गतयोपन्यस्तमिति मन्दानां भ्रान्तिवारणार्थमुत्तरत्रेति विशेषणम्। अस्तु तदपि लिङ्गं को दोष इति चेन्न। तस्य लिङ्गत्वासिद्धेः। शूद्रस्यापि रथसम्भवात् शूद्रस्य वेदनिषेधवद्रथनिषेधस्य प्रामाणिकवचनारूढस्यादर्शनात् तस्य तन्निषेधसत्त्वेऽपि सशकटं पर्यटतो रैक्वस्याश्वतरीरथः प्रियो भवेदिति तदर्थं सम्पाद्यानयनसम्भवात् स्वोपभोगार्हमेव परस्मै दातव्यमिति नियमाभावात्॥ एवं तावच्छूद्रस्य विद्याधिकारे शूद्रेत्यामन्त्रणरूपं लिङ्गं विघटितम्। तथाप्यर्थित्वादिसद्भावादध्ययनाभावेऽपि निषादस्थपतिन्यायेन विद्यानुष्ठानोपयोगिब्रह्मपरमहावाक्यादिग्रहणं स्यादित्याशङ्कामुद्भाव्य तत्परिहारार्थत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति—यदुक्तमिति॥ ॥ सू० ॥ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥ ब्रह्मविद्योपक्रम इति। एवं छन्दोगोपनिषद्युपाख्यायते। शैशवे प्रमीतपितृकः सत्यकामो विद्यार्थमाचार्यमुपेत्य ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि किंगोत्रोऽहमिति मातरं पृष्ट्वा तया त्वज्जनकपरिचरणं कृत्वैव सूतास्मि नाहं गोत्रं वेदेत्युक्तो गौतममासाद्य ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्यामि उपेयां भगवन्तमित्युक्त्वा किंगोत्रस्त्वमिति तेन पृष्टो नाहं मम गोत्रं वेद मातापि नावेदीत् माता मे जाबाला सत्यकामोऽहमित्येतावद्वेद्मीत्युवाच। अथ गौतमस्सत्यवचनेनायं ब्राह्मण इति निर्धार्य 'समिधं सोम्याहर उप त्वा नेष्य' इति चोक्त्वा तथैव तमुपनीय स्वकीयात् गोयूथात् कृशानां दुर्बलानां गवां चत्वारि शतानि पृथक्कृत्य तत्पोषणे तं नियुयुजे। स तु सत्यकामस्तावद्गवां

परामर्शात्, शूद्रस्य च 'न शूद्रे पातकं किं चिन्न च संस्कारमर्हति' 'शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः' इत्यादिस्मृतिषु तदभावश्रवणात्, तस्य ब्रह्मविद्यायामनधिकारः। 'निषादस्थपतिं याजयेत्' इति विधिरस्तीति न विरोधः। उपनयनाभावेऽपि शूद्रस्य महावाक्यश्रवणे कुत्रापि न विधिः॥

सहस्रसङ्ख्यापूरणात्प्राङ्न प्रत्यागच्छेयमिति प्रतिज्ञाय तृणोदकबहुलमरण्यं नीत्वा तास्संरक्षन् वर्षगणं प्रोवास। ताश्च सहस्रं संपेदिरे। तदनन्तरमृषभोऽग्निः हंसो मद्गुरिति चत्वारो देवतात्मानः तस्य गुरुशुश्रूषया सन्तुष्टास्तस्मै षोडशकलब्रह्मविद्यामुपदिदिशुः। ततस्सहस्रगोभिराचार्यकुलं प्राप्याचार्येण 'ब्रह्मविदिव सोम्य भासि कोऽनु त्वामनुशशास' इति पृष्टस्तद्वृत्तान्तमुक्त्वा देवैरुपदिष्टमित्यतोऽपि नाहं हृष्यामि स्वकीयादाचार्यादेव किल लब्धा विद्या साधीयसी भवति भगवानेव मह्यं ब्रवीत्विति प्रार्थयामास। ततो गौतमस्तामेव षोडशकलब्रह्मविद्यामुपदिदेशेति। अत्र विद्योपक्रमे तावदुपनयनं परामृश्यत इति उपनयनवतामेव ब्रह्मविद्याधिकार इत्येष्टव्यमिति भावः। अस्तु शूद्रस्याप्युपनयनमित्यत आह—शूद्रस्येति। पातकं वृथामांसभक्षणादिकृतम्। ननु मानवधर्मशास्त्रे 'न शूद्रे पातकं किञ्चिदि'ति शूद्रस्य संस्कारनिषेधानन्तरं 'धर्मेप्सवस्तु धर्मज्ञास्सतां वृत्तिमनुव्रताः। मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रतिष्ठामाप्नुवन्ति च॥ 'इति श्लोकेन धार्मिकाणां शूद्राणां मन्त्रवर्जं संस्काराणामभ्यनुज्ञानं कृतमिति चेत् सत्यम्। तदभ्यनुज्ञानं जातकर्मादिसंस्कारान्तरविषयं नोपनयनविषयमपि। शूद्राणामाहत्योपनयनाभावस्मरणादित्यभिप्रेत्य गौतमस्मृतिमुदाहरति—शूद्र इति। एकजातिः द्वितीयादिजन्मरहित इत्यर्थः। तच्छूद्रस्य द्वितीयजन्मरूपोपनयनाभावाद्विद्यायां नाधिकार इत्याह—तस्येति। निषादस्य त्वनुपनीतस्यापि विशिष्टविधिबलात् मन्त्रग्रहणमुपपद्यत इत्याह—निषादेति। शूद्रस्य महावाक्यग्रहणे विशिष्य विधिर्नोपलभ्यत इति न तस्य विद्याधिकारप्राप्तिः। प्रत्युत विद्याप्रकरणे उपनयनपरामर्शात्तद्रहितस्य तत्रानधिकार एवोन्नीयते इत्यभिप्रेत्याह—उपनयनाभावेऽपीति। नन्वेवं सति तत्र 'नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हती'ति ब्राह्मण्यनिर्धारणपूर्वकं सत्यकामस्य शिष्यत्वेन स्वीकारस्योक्तत्वात् ब्राह्मणस्यैव विद्याधिकारः स्यात् न क्षत्रियवैश्ययोः। ब्राह्मण्यनिर्धारणं तु तत्र उपनयनार्थमुच्यते न विद्यार्थमुपनयने ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यजातिभेदेन प्रकारभेदसत्त्वेन तत्रैव जातिनिर्धारणस्यापेक्षितत्वादिति चेत् तर्ह्युपनयनमप्यध्ययनार्थमित्युच्यते न विद्यार्थमिति तुल्यम्। न च वाच्यं नाध्ययनाङ्गमिदमुपनयनमुपनयनानन्तरमध्ययनस्याप्रतिपादनात् तदनन्तरमेव गोसंरक्षणे नियुज्य तन्नियोगानुष्ठानपूर्वकं प्रत्यागताय तस्मै विद्योपदेशस्यैव प्रतिपादनात्। किं तु श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमध्ययनाङ्गोपनयनादन्यद्विद्याङ्गमिदमुपनयनम्। तत्रैव 'समिधं सोम्याहरे'ति समिदाहरणानुशासनस्योपयुक्तत्वात् तदर्थे शिष्यकर्तृकोपगमने 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठ'मिति समित्पाणित्वस्य विहितत्वादिति। उपक्रमगताभ्यां गोत्रापरिज्ञानगोत्रप्रश्नाभ्यामध्ययनाङ्गमिदमुपनयनमिति प्रतीतेः। गोत्रापरिज्ञानं हि अकृताध्ययनाङ्गोपनयनस्य बालस्य सम्भवति। न तूपनीतस्याधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य ब्रह्मविद्याधिजिगमिषया गुरुमुपसीदतः। अध्ययनाङ्गोपनयन एव च गोत्रपरि-

॥ सू० ॥ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

ज्ञानमुपयुज्यते । गोत्रभेदेन तत्र प्रकारभेदसत्त्वात् विद्याङ्गोपनयने तदभावात् । समिदाहरणानुशासनं तु अध्ययनाङ्गोपनयनहोमोपयुक्तसमिदाहरणं येन केनचित्कर्तव्यमयमेव सन्निहितः करोत्वित्यभिप्रायेणाप्युपपद्यते। तमुपनीय 'कृशानामबलानां चतुश्शता गा निराकृत्योवाचे'त्यनन्तरवाक्यगतमुपनीयेत्येतद्यदर्थोऽयमुपनयनसंस्कारः तत्पर्यन्ताध्ययनपरमित्यध्ययनप्रतिपादनमपि लभ्यते । दृष्टं हि 'तस्मादग्निचिद्वर्षति न धावे'दित्यत्राग्निचिदित्यस्य यदर्थोऽग्नेश्चयनसंस्कारस्तत्पर्यन्ताग्निचयनपरत्वम् । अत एवाग्निचयनाङ्गकक्रतौ भूत एव वर्षति न धावेदित्याद्यग्निचिद्व्रतानि न त्वग्निचयनसंस्कारमात्रे भूत इति निर्णीतं पूर्वतन्त्रे क्रमलक्षणे । एवं चोपनयने सत्युपनीतकर्तृकेऽध्ययने निवृत्ते सत्याचार्यस्समावर्तनात्प्राक् गुरुदक्षिणार्थतया महतीं शुश्रूषां कृत्वा तया शुद्धान्तःकरणः कांचन ब्रह्मविद्यामयमधिगच्छत्वित्यभिप्रायेण गवां संरक्षणे नियुयुजे इत्युत्तरसंदर्भोऽपि सङ्गच्छते । तस्माद्विद्योपक्रमगतस्यापि ब्राह्मण्यनिर्धारणस्य उपनयनार्थत्वेनान्यथासिद्धौ तस्योपनयनस्याप्यध्ययनार्थत्वेनान्यथासिद्धिः स्यादिति तुल्य एव न्यायः । यद्युच्येताध्ययनार्थत्वेऽप्युपनयनस्य विद्याङ्गोपाख्याने तत्कीर्तनमुपनीतस्यैव विद्यायामधिकार इति ज्ञापनार्थत्व एव साफल्यमश्रुत इति । तर्हि तत्र ब्राह्मण्यनिर्धारणवचनमपि ब्राह्मणस्य सत उपनीतस्य तत्राधिकार इति ज्ञापनार्थत्व एव साफल्यमश्नुत इति तुल्यम् । न च वाच्यं 'नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हती'ति शूद्रत्वाभावमात्रनिर्धारणं न तु ब्राह्मणत्वनिर्धारणमिति । ब्राह्मणभिन्नत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य क्षत्रियवैश्यसाधारणत्वेनाब्राह्मणशब्दस्य शूद्रमात्रविषयत्वाभावात् 'यद्ब्राह्मणश्चाब्राह्मणश्च प्रश्नमेयाता'मित्यत्र क्षत्रियादिवर्णत्रयसाधारण्येन तत्प्रयोगदर्शनाच्च । 'नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगति'रिति शाब्दिकोक्तन्यायेन ब्राह्मणसदृशतद्भिन्नपरस्याब्राह्मणशब्दस्य द्विजन्मतया ब्राह्मणेनात्यन्तसदृशौ क्षत्रियवैश्यौ परित्यज्य शूद्र एव वृत्त्ययोगाच्च । मातरं प्रति ब्राह्मण्यनियतगोत्रप्रश्नस्य विशिष्य ब्राह्मण्यनिर्धारणहेतुत्वेन ततश्शूद्रत्वाभावमात्रनिर्धारणोक्त्ययोगाच्च । तस्माद्विद्याङ्गोपाख्याने ब्राह्मण्यनिर्धारणवचनं ब्राह्मणस्यैव विद्यायामधिकार इत्यत्रेव तस्यामुपनयनवचनमप्युपनीतस्यैव तत्राधिकार इत्यत्रापि न लिङ्गमित्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥ शूद्रत्वाभावनिर्धारणे सत्याचार्यस्सत्यकाममुपनेतुं प्रवृत्त इति 'नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हती'त्यादिनोच्यते । न ह्यत्रोच्यमाने निर्धारणे मातरं प्रति गोत्रप्रश्नो हेतुः । येनेदं ब्राह्मण्यनिर्धारणं स्यात् । किं तु 'न सत्यादगा' इत्युच्यमानं 'नाहं गोत्रं वेद न मे मातापि माता जाबाला सत्यकामोऽह'मिति यथाभूतार्थवादित्वरूपं सत्यवचनानतिक्रमणम् ।'न सत्यादगा' इति वाक्यस्य वर्ण्यमाननिर्धारणहेतुपरत्वात् । सत्यवचनानतिक्रमणं च शूद्रत्वाभावनिर्धारण एव हेतूभवनयोग्यम् । 'अनृतं चातिवादश्च पैशुन्यमतिलोभिता । निकृतिश्चाभिमानश्च जन्मतश्शूद्रमाविशत् ॥ दृष्ट्वा पितामहश्शूद्रमभिभूतं तु तामसैः ॥ द्विजशुश्रूषणं धर्मं शूद्राणां समकल्पयत् ॥ न सन्ति तामसा भावाः शूद्राणां द्विजसेवनात् ॥' इत्यनृतवादि-

'नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगाः' इति सत्यवचनेन जाबालस्य शूद्रत्वाभावनिर्धारणे सत्येव तदुपनयनानुशासनविद्योपदेशप्रवृत्तेश्च न शूद्रस्याधिकारः ॥

ननूपनयनाभावे ब्रह्मोच्चारणनिषेधः काचित्कः सार्वत्रिको वा । न सार्वत्रिकः। शिशोरुपनयनाभावेऽपि 'न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनात्' इति स्वधानिनयने ब्रह्मोच्चारणविधानात् । तेन काचित्क इति युज्यते । अतः शूद्रस्यानुपनीतस्य पाकयज्ञादिषु ब्रह्मोच्चारणनिषेधो न ब्रह्मविद्यायामित्याशङ्कायामाह—

त्वस्य शूद्रेषु प्रसिद्धत्वात् । एवं च साधारणस्यापि अब्राह्मणशब्दस्य हेतुवचनानुसारेणात्र विशिष्य शूद्रे तात्पर्यमेष्टव्यम् । अतः पूर्वसूत्रोक्ते लिङ्गे न काचिदनुपपत्तिः । प्रत्युतेदमपि विद्याधिकारिणश्शूद्रत्वाभावनिर्धारणं शूद्रस्य विद्यानधिकारे लिङ्गान्तरमित्यभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे—नैतदब्राह्मण इति ॥ ननु विद्याप्रकरणे अध्ययनाङ्गोपनयनपरामर्शस्तद्वतामेव विद्याधिकार इत्यत्र लिङ्गमिति यदुक्तं तत्रेदं विचारणीयम् । अध्ययनाङ्गमुपनयनमध्ययन एव विद्यायां नोपनेयासत्तिद्वारोपयुज्यते । तदर्थस्य विद्योपदेशकाले कर्तव्यस्य विद्याङ्गोपनयनस्य सत्त्वात् । नाप्यध्ययनेन विद्योपयुक्तसकलवेदवाक्यावाप्तिद्वारा । स्वस्वशाखामात्रविषयविधिविहितेनाध्ययनेन शाखान्तरगततदुपयुक्तवाक्यानामवाप्त्यसम्भवात् । किं तु'न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनात्' 'नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृत' इत्यनुपनीतस्य वेदवाक्यग्रहणं निषिद्धमिति विद्योपयुक्तस्वपरशाखागतसकलवाक्यग्रहणार्थं तन्निषेधं तन्निषेधाविषयत्वसम्पादनद्वारेत्युपपादनीयम् । ततश्च शूद्रस्यानुपनीतस्य वेदवाक्योच्चारणनिषेधादेव प्रणवादिमन्त्रवतीषु वेदान्तवाक्यश्रवणमननपूर्विकासु च दहरपाशुपतादिविद्यासु नाधिकारः । विद्याप्रकरणे अध्ययनाङ्गोपनयनपरामर्शस्यात्रान्यार्थदर्शनं लिङ्गमित्येव पर्यवस्यति । न त्वेतद्युक्तम् । अनुपनीतानां वेदवाक्यग्रहणनिषेधो हि न सर्ववेदवाक्यविषयः । त्रैवर्णिकानां मातापित्रोः पैतृमेधिके कर्मणि तदुपयुक्तवेदवाक्योच्चारणस्योपनयनाभावेऽपि स्मृत्यनुमतत्वात् । किं तु तदतिरिक्तवेदवाक्यविषय इति वक्तव्यम् । एवं शूद्रस्याप्यनुपनीतस्य वेदवाक्योच्चारणनिषेधः सर्वविषयो माभूत् । विद्यानुपयोगिपाकयज्ञाद्यपेक्षितमन्त्रादिविषयोऽस्तु । अस्ति हि शूद्रस्यापि पाकयज्ञाधिकारः । 'दानं च दद्याच्छूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत चे'ति स्मरणात् । तदङ्गमन्त्रोच्चारणविषयः शूद्रस्य वेदवाक्योच्चारणनिषेधः । अत एव गौतमस्मृतौ शूद्रधर्मप्रकरणे 'पाकयज्ञैः स्वयं यजेते'ति श्लोके अनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मन्त्र इति तेषां लौकिको नमोऽन्तमन्त्र एवोक्तः । तस्मादुपनयनाभावेऽपि शूद्रस्य वि धिकारस्सङ्गच्छते । विद्याप्रकरणे दृष्टस्यापि शूद्रस्यापि शूद्रत्वाभावनिर्धारणस्य उपनयनार्थत्वादुपनयनस्य चाध्ययनार्थत्वात् अन्यार्थप्रवृत्तं तल्लिङ्गद्वयं मुक्त्यर्थित्वेन सामान्यतः प्राप्तस्य शूद्राणां विद्याधिकारस्य न व्यावर्तकमिति शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति निक्षिपति । यद्यपि त्रैवर्णिकानामुपनयनाभावेऽपि क्वचिद्वेदवाक्योच्चारणं दृष्टमित्येतदवलम्ब्य तद्वदेव शूद्राणामपि क्वचिद्वेदवाक्योच्चारणमस्त्विति शङ्का मन्दा । तथापि संवर्गविद्यायां कस्मिंश्चिदुपाख्याने ब्राह्मणस्य द्वितीयः क्षत्रियो दृष्ट इत्येतदवलम्ब्य उपाख्यानान्तरे-

॥ सू० ॥ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् ॥ ३८ ॥

शूद्रस्य वेदवाक्यश्रवणादि निषिध्यते 'तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्' इति। अनुपशृण्वतः कुतोऽध्ययनादिप्रसक्तिः॥

॥ सू० ॥ स्मृतेश्च ॥ ३९ ॥

स्मर्यते च शूद्रस्य वेदश्रवणादौ दण्डः 'अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम् उदाहरणे जिह्वाच्छेदः धारणे शरीरभेदः' इति। एवं श्रुतिस्मृतिभ्यां शूद्रसमीपेऽध्ययनादिनिषेधात् कुतस्तेषां वेदार्थविचारादिकम्। अतः स-

---

ऽपि तथेति निर्णीतवन्तं सिद्धान्तिनं प्रत्येव शङ्का युक्तेति भावः॥ सू० ॥ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् ॥३८॥ शूद्रस्य वेदवाक्यश्रवणतदध्ययनतदर्थविचारज्ञानानुष्ठानानि शूद्रसमीपेऽध्ययननिषेधेनार्थात् प्रतिषिध्यन्ते। यस्य हि समीपेऽपि नाध्येतव्यं वेदवाक्यं स तत्कथं शृणुयात् अशृण्वतः कुतोऽध्ययनं तदभावे कुतोऽर्थज्ञानमनुष्ठानं वेति सूत्रार्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे—शूद्रस्येति। न केवलं शूद्रसमीपे वेदोच्चारणनिषेधसामर्थ्यात् शूद्रस्य श्रवणादिप्रतिषेधसिद्धिः। अपि तु श्रवणादौ दण्डस्मरणाच्चेत्येतदर्थं सूत्रम् ॥स्मृतेश्च॥३९॥ कुतस्तेषां वेदार्थविचारादिकमित्येतत्सिंहावलोकनन्यायेन पूर्वसूत्रस्थार्थपदविवरणं सूत्रद्वयस्याप्येकप्रयोजनत्वादिहेतुकम्। एवं च शूद्रविषय एव साक्षाद्वेदवाक्योच्चारणादिप्रतिषेधस्य सत्त्वादनुपनीतानां वेदवाक्योच्चारणनिषेधस्य शूद्रविषये पाकयज्ञाद्यर्थमन्त्रविषयत्वेनासङ्कोचनीयतया उपनयनराहित्येनापि हेतुना शूद्राणां वेदवाक्योच्चारणासम्भवान्न विद्याधिकार इत्युपसंहरति—अत इति। स्यादेतत्। शूद्रस्यानुपनीतत्वेन शूद्रत्वेन च हेतुना शूद्राणां वेदवाक्योच्चारणादिनिषेधात् न तदपेक्षासु विद्यासु अधिकार इत्यधिकरणस्य निष्कृष्टोऽर्थः। नायमुपपद्यते। निषादस्येव शूद्रस्य वेदोच्चारणे विध्याक्षिप्ते पुरुषार्थनिषेधाप्रवृत्तेः। न च वाच्यं विशिष्य निषादं प्रति इष्टिविधिना तस्य तदुपयोगिमन्त्रोच्चारणाक्षेपो युक्तः। न तथा शूद्राणां विशिष्य विद्याविधानमस्ति। सामान्यविधयस्त्वध्ययनलब्धमहावाक्यादिग्रहणेषु त्रैवर्णिकेषु चरितार्था इति। त्रैवर्णिकानामपि 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति पितृपितामहादिपरम्परागतस्वशाखामात्र एवाध्ययनस्य विहितत्वेन शाखान्तरगतगुणमन्त्रोपसंहारेण विद्यानुष्ठानार्थं शाखान्तरगततत्तद्वाक्यार्थग्रहणावश्यम्भावेन तथैव शूद्रस्यापि विद्यातदङ्गविषयवेदवाक्यग्रहणाक्षेपोपपत्तेः। न च वाच्यं शूद्रस्य विद्यानुष्ठानापेक्षितं कार्त्स्न्येन तदर्थतयाक्षेपणीयम्। त्रैवर्णिकानां तु शाखान्तराम्नातगोचरमात्रमित्याक्षेपलाघवाद्विद्याविधयस्त्रैवर्णिकानेवाधिकुर्युः न शूद्रमिति। एवं तर्हि यस्य कर्मणः उपासनस्य वा यस्यां शाखायां भूयसामङ्गानां विधानां भूयस्त्वेनोभयश्रुतिन्यायेन प्रधानस्यापि तत्र विधानं शाखान्तरे किञ्चिदङ्गमन्त्रविधानं तत्र कर्मण्युपासने वा तच्छाखाध्यायिनामेवाधिकारस्स्यात्। यस्य क्षुद्रस्य कर्मणः साङ्गस्य कस्याञ्चिदेव शाखायां विधानं तत्रापि तच्छाखाध्यायिनामेवाधिकारः स्यात्। तस्मात्त्रैवर्णिकानामप्यनुष्ठानोपयोगिज्ञानाक्षेपस्य सम्प्रतिपन्नत्वात् तद्वच्छूद्रस्यापि विद्यानुष्ठानोपयोगिज्ञानाक्षेपस्सम्भवति। न हि वृत्त्यर्थं याजने प्राप्ते

साक्षाद्विरेवार्त्विज्यमिव स्वस्वशाखामात्रविषयाध्ययनजन्यज्ञानेनैव त्रैवर्णिकानां विद्यानुष्ठानं निर्वर्तते। येनार्त्विज्यार्थं क्षत्रियवैश्ययोरिव तेषां विद्यानुष्ठानार्थमनधीतशाखान्तरजन्यज्ञानस्यानाक्षेप्यत्वात् तद्दृष्टान्तेन शूद्राणामपि तदुपयुक्तवेदार्थज्ञानं नाक्षिप्येत। अवश्यं च स्त्रीणां विद्यानुष्ठानमेवमेवोपपादनीयम्। अन्यथाध्ययनाभावेन शूद्रस्य विद्याप्रत्याख्याने मैत्रेयीवाचक्नवीप्रभृतीनां ब्रह्मविद्यावाप्तौ का गतिः। अत्रत्यस्य शूद्रशब्दस्य क्षत्रिय इव 'अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी चे' त्यादिषु विद्याङ्गोपाख्यानेषु श्रुतानां मैत्रेय्यादिशब्दानां पुरुषेषु वृत्तिस्सिद्धान्तिनापि कल्पयितुं न शक्यते। तस्मात्तथा 'स क्रतुं कुर्वीते' त्यादिविद्याविधिषु अधिकारिणि श्रुतस्यापि पुंस्त्वस्य उद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात् स्त्रीणां विद्यास्वधिकारः। अत एव पूर्वतन्त्रे 'स्वर्गकामो यजेते' त्यादिविधिवाक्येषु अधिकारिणि पुलिङ्गनिर्देशात् पुमधिकारिकमेव यागादिकं कर्मेति 'लिङ्गविशेषनिर्देशात् 'पुंयुक्तमैतिशायन' इति सूत्रे पूर्वपक्षं कृत्वा 'जातिं तु बादरायणोऽविशेषात् तस्मात् स्त्र्यपि प्रतीयेत जात्यर्थस्याविशिष्टत्वा' दिति सूत्रेण स्वर्गकामधर्मस्य स्वर्गकामपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य स्त्रियामप्यविशिष्टत्वात् सापि कर्मण्यधिकारिणीति सिद्धान्तितम्। तथा शूद्रस्यापि विद्याविधिश्रुतफलार्थित्वाविशेषात् अस्ति विद्याधिकार इत्येव युक्तम्। इयांस्तु विशेषः। फलार्थित्वाविशेषेऽपि 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त' इति निषेधान्नास्ति शूद्रस्य क्रत्वधिकार इति। तस्मान्निषादं प्रति विशिष्येष्टिविधेर्मुक्त्यर्थिनं प्रति सामान्येन विधानं च नास्ति तत्तदनुष्ठानोपयोगिवेदवाक्यग्रहणतदर्थग्रहणाक्षेपकत्वे विशेषः। किं च माभूच्छूद्राणां विध्याक्षेपेण विद्योपयुक्तवेदवाक्यतदर्थग्रहणलाभः। मुक्त्यर्थिनां तेषां विद्यानुष्ठानसम्पत्तये शूद्रत्वानुपनीतत्वप्रयुक्तं प्रतिषेधमुल्लङ्घ्याध्ययनं लिखितपाठादिना भविष्यति। प्रतिषिद्धानुष्ठानेन दुरितं भवेदिति निश्चयवतामपि कूपखानकन्यायेन प्रवृत्तिरुपपद्यते। यथा खलु सलिललाभार्थेन कूपखननेन देहस्य धूसरत्वं भवेदिति निश्चयवतामपि खननोत्थेन सलिलेन तस्य क्षालनं भविष्यतीत्यभिसन्धिना कूपखनने प्रवृत्तिः तथा विद्यालाभार्थेन वेदवाक्यतदर्थग्रहणेन दुरितं भवेदिति निश्चयवतामपि शूद्राणां तथैव विद्यया प्रारब्धेतरसकलदुरितध्वंसकारिण्या तस्यापि दुरितस्य निवृत्तिर्भवेदित्यभिसन्धिना प्रतिषेधमुल्लङ्घ्य वेदवाक्यतदर्थग्रहणे प्रवृत्तिरुपपद्यत एव। अपि च माभूच्छूद्राणां प्रतिषिद्धश्रवणाद्विना वेदेन विद्योपयुक्तवेदार्थग्रहणम्। न ह्याहवनीयादिषु आधानमिव वेदार्थग्रहणे वेद एवोपायः। पुराणादीनामपि सत्त्वात् वेदाध्ययनाधीनमेव वेदार्थग्रहणमनुष्ठानाङ्गमिति नियमस्याहतत्वात्। ननु, यद्यप्युक्तरीत्याध्ययनाङ्गोपनयनरहितत्वेऽपि विद्याधिकारः शूद्राणां सम्भावयितुं शक्यते, तथापि नासौ युज्यते। तेषां विद्याङ्गोपनयनासम्भवात्। अस्ति खल्वध्ययनाङ्गोपनयनादन्यद्विद्याङ्गमुपनयनं 'तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छे' दिति विहिते गुरूपसदने 'अधीहि भगव' इति मन्त्रपूर्वकं 'शिष्यस्तेऽहं शाधि मा' मिति प्रार्थयमानेन क्रियमाणे तस्य शिष्यत्वमङ्गीकृत्य गुरुणा क्रियमाणमनुज्ञादानादिना स्वसमीपप्रापणरूपम्। तदेतत् 'भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससाराधीहि भगवो ब्रह्मेति' 'अधीहि भगवो ब्रह्मेत्युपससार सनत्कुमारं नारद' इत्यादिश्रुतिषूपसन्नेभ्यो विद्योपदेशेनार्थात्सिद्धं प्रजापतिविद्यायां 'वसा-

पराणि द्वात्रिंशद्वर्षाणी' त्यग्रेतनवचनैरपि स्फुटीकृतम् । वैश्वानरविद्यायां 'ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे तान्हानुपनीयैतदुवाचे' ति वाक्येन बालाक्यजातशत्रुसंवादे विधिवदुपसदनोद्युक्तं बालाकिं प्रति 'प्रतिलोमरूपमेव स्यात् यत् क्षत्रियो ब्राह्मणमुपनये' दित्यजातशत्रुवाक्येन चाचार्यस्यावरणवर्णनया उपनेतृसद्भावं प्रतिपादयता ह्यत्र विद्याङ्गोपनयनसत्त्वं व्यञ्जितम् । 'तं होपनिन्य' इत्यादौ कण्ठतश्चोक्तम् । तदेतद्विद्याङ्गमुपनयनं शूद्राणां न सम्भवति । 'न च संस्कारमर्हती' ति प्रतिषेधात् तदसम्भवे चाङ्गवैकल्येनानुष्ठितापि विद्या फलाय नालमिति कूपखननन्यायेनापि तत्र प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इति चेन्मैवम् । शूद्राणाममन्त्रसंस्काराभ्यनुज्ञानेन स्त्रीणामिवामन्त्रकविद्याङ्गोपनयनसम्भवात् । अत एव मैत्रेयीब्राह्मणे 'यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूही'त्यमन्त्रकं विद्योपदेशं प्रार्थयमानां मैत्रेयीं प्रति 'एह्यास्व व्याख्यास्यामि व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति' विद्यार्थं समीपस्थित्यभ्यनुज्ञानं कृतमिति श्रूयते । 'शूद्रश्चतुर्थो वर्णः एकजाति' रित्यनेन तु शूद्रस्य द्वितीयजन्मरूपमध्ययनाङ्गोपनयनमेव निषिध्यते न तु विद्याङ्गोपनयनम् । ननु तथापि विद्याप्रकरणे शूद्रत्वाभावनिर्धारणाल्लिङ्गात् शूद्रस्य विद्यानधिकारस्सिद्ध्यति । न च तत्समनन्तरप्रतिपाद्ये अध्ययनाङ्गोपनयने प्रवृत्त्यर्थम् । सत्यपि शूद्रत्वाभावनिर्धारणे ब्राह्मणादिजातिभेदेन प्रकारभेदवत्युपदेश्यगायत्रीभेदवति च उपनयने प्रवृत्त्यर्थं वर्णत्रयमध्येऽपि जातिभेदनिर्धारणस्यावश्योपपादनीयतया तत एवोपनयननिर्वाहेण तत्र शूद्रत्वाभावनिर्धारणस्याकिञ्चित्करत्वात् । मातरं प्रति गोत्रप्रश्नेन ब्राह्मण्यनिर्धारणस्योपपत्तेश्च । शूद्रत्वाभावनिर्धारणानन्तरमध्ययनाङ्गोपनयने वर्ण्यमाने कथं तच्छूद्रस्य विद्यानधिकारे लिङ्गं स्यात् । इत्थं सत्यकामेन 'ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्यामि उपेयां भगवन्त' मित्यध्ययनार्थविद्यार्थोपनयनद्वयसाधारणरूपमुपगमनं कृतम् । तत्र यदि शूद्रस्य विद्याधिकारःस्यात् तदा सत्यकामश्शूद्रस्सन्नध्ययनाङ्गोपनयनानर्होऽपि विद्यार्थमुपगत इति विद्याङ्गोपनयनेन संस्कृत्य विद्यां ग्राहयितुं योग्यो भवेत् । तथा सति शूद्रत्वाभावनिर्धारणमपेक्ष्य समिदाहरणार्थं न नियुज्येत । तस्य तदनधिकारे तु अस्य शूद्रत्वाभावे निश्चिते सत्युपनीतचिह्नरहितत्वादकृताध्ययनाङ्गोपनयनोऽयं प्रथमं तेन संस्कृत्याध्यापनीयः ततो विद्याकामश्चेत् क्रमेण तामपि ग्राहयितव्य इत्यालोच्य गौतमेन शूद्रत्वाभावनिश्चयानन्तरमुपनिनीषुणा समिदाहरणार्थं तस्य नियोगः कृत इति सङ्गच्छते इति ततस्सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावनिर्धारणलिङ्गाद्विद्यायां शूद्रो नाधिकारीति चेत् । अस्मादेव लिङ्गाद्विद्यायां शूद्रोऽधिकारीति ब्रूमः । यदि हि शूद्रोऽध्ययन इव विद्यायामप्यनधिकारी भवेत्तदा यदीदमस्योपगमनमध्ययनार्थं यदि वा विद्यार्थम् । उभयथापि तत एव नायं शूद्र इति निर्णयसम्भवात् तदनन्तरं तन्निर्णयार्थं सत्यवचनं नापेक्ष्येत । तस्य तदधिकारसद्भावे तु विद्यार्थोपगमनस्य शूद्रेऽपि सम्भवात् अग्रे सत्यवचनेनैव तन्निणय इति युज्यते । शूद्रस्य विद्याधिकारसत्त्वे शूद्रत्वाभावनिर्धारणं क्वोपयुज्यत इति चेत् । अध्ययनाङ्गोपनयन एवोपयुज्यते । तथा हि—उपगमनं कुर्वन्नुपनीतचिह्नरहितोऽयं किमध्ययनार्थी त्रैवर्णिकः किं वा विद्यार्थी शूद्र इति सन्दिग्धोऽभूत् । तस्य गोत्रप्रश्नो न तद्गोत्रविशेषनिर्दिधारयिषया । शूद्रत्वपर्यन्तसन्देहानुदयात् 'नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हती' ति तन्निर्णयात्प्राक् ब्राह्म-

ण्यनिर्धारणाधीनस्य गोत्रविशेषप्रश्नस्यानवसरदुःस्थत्वात् । किं तु गोत्रप्रश्ने किमयं वक्ष्यतीति तज्जातिपरीचिक्षिषया । सत्यशूद्रश्चेदनुपनीतोऽयमिदानीमध्ययनाङ्गोपनयनेन संस्कार्यः शूद्रश्चेदिदानीमेव विद्याङ्गोपनयनेन संस्कार्य इति कर्तव्योपनयनविशेषनिर्णयार्थः । ततश्च शूद्रत्वाभावनिर्धारणमध्ययनाङ्गोपनयनकर्तव्यतानिर्णय उपयुज्यत इति व्यक्तमेव । अस्तु वा तस्य विद्योपदेशार्थता । तथापि न शूद्रस्य विद्यानधिकारसिद्धिः । तस्य सत्यपि विद्याधिकारे 'न शूद्राय मतिं दद्यादि'ति प्रतिषेधमालोच्य शूद्रत्वाभावनिर्धारणपूर्वकमाचार्यो विद्यामुपदेष्टुं प्रववृत इत्युपपत्तेः । न हि ज्योतिष्टोमादिष्वहीनत्वाभावमालोच्य आर्त्विज्ये याजकाः प्रवर्तन्त इत्येतावता प्रजाकामादीनां द्वादशाहादिष्वनधिकारः । तस्माच्छूद्रस्य विद्यानधिकारसिद्ध्युपसंहारोऽयमयुक्त इति चेत् । उच्यते । युक्त एवायमुपसंहारः । शूद्रस्यानुपनीतत्वादियुक्तब्राह्मणादिसंस्काररूपोपनयनाभावेन विद्याधिगमोपयुक्तानां 'गुरुरनुगन्तव्योऽभिवादयितव्य' इत्यादिस्मृतिविहितानां प्रत्युपस्थितनियमाचाराणां सन्ध्यावन्दनादीनां च विद्यापेक्षितानां विद्यायाश्चानुष्ठानासम्भवात् । पूर्वतन्त्रे हि गुर्वनुगमनादयः किमनुपनीतेनापि शक्तेन पुरुषेण कर्तव्याः उत उपनीतेनैव कर्तव्या इति संशये गुर्वादिप्रीतिरूपदृष्टफलकत्वात्तदर्थिनानुपनीतेनापि कर्तव्या इति 'तस्मिंस्तु शिष्यमाणानि जननेन प्रवर्तेर'न्निति (जै०) सूत्रेण पूर्वपक्षं कृत्वा जातकर्माद्युपनयनान्तकर्मसु पुत्रगामिफलार्थेष्वपि बालादन्यस्य पित्रादेरधिकारश्रवणात् उपनयनादूर्ध्वमध्ययनादिषु सर्वेष्वपि तत्रामिफलकेषु कर्मसु तस्यानधिकारश्रवणादुपनयनसंस्कारेण वेदाध्ययनयोग्यतेव सकलवैदिककर्मयोग्यतापि क्रियत इत्यवगमात् स्मार्ताचाराणामप्यनुमितवेदमूलकत्वेन वैदिकत्वाविशेषादुपनीतेनैव कर्तव्या इति 'अपि वा वेदमूलत्वादुपाये न प्रवर्तेर'न्निति (जै०) सूत्रेण सिद्धान्तितम् । स्मरन्तिच 'उपनयनादिर्नियम' इत्यादि । तस्मादनुपनीतस्य नास्ति सन्ध्योपासनादिकम् । तच्च वैदिककर्मानुष्ठानयोग्यतापादकमिति'आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वादि'ति (ब्र०३-१-१० सूत्रेण सूत्रकारो वक्ष्यति । स्मरन्ति च 'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवे'दित्यादि । एवं च शूद्रस्योपनयनाभावेऽपि तदुद्देशेन विशिष्य विहितानां कर्मणां तदङ्गनियमानां चानुष्ठानसम्भवेऽप्यन्येषां वैदिककर्मणां तदपेक्षितानां प्रत्युपस्थितनियमाचाराणां च सन्ध्योपासनादीनां चानुष्ठानं न सम्भवति । अतो युक्तो वैदिकीषु विद्यासु शूद्रस्यानधिकार इत्युपसंहारः । अत्रोपसंहारभाष्ये 'वेदाध्ययनादिप्राप्ति'रित्यत्र वेदाध्ययनग्रहणमनुपनीतस्य वेदाध्ययनाभावान्न शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामधिकार इत्येतदर्थं न भवति । उपनयनस्य सकलवैदिककर्मयोग्यतापादकत्वस्योपपादिततया तदभावे साक्षादेव तदनधिकारोपपादनसम्भवात् । किं तु दृष्टान्तार्थम् । तच्चोपाहृतपूर्वमीमांसाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे 'वेदतुल्यत्वा'दित्यनेन विवक्षितम् । यथा वेदाध्ययनस्य उपनयनात्पूर्वमप्राप्तिः एवं स्मार्तनियमानामपि । वैदिकत्वाविशेषादित्येतद्वेदाध्ययनदृष्टान्तीकरणमनुकुर्वदिह तदधिकरणन्यायसञ्चारस्य विवक्षितत्वं सूचयति । यद्यपि 'वेदतुल्यत्वा'दित्येतत् स्मृतीनामनुमेयवेदसिद्धार्थविषयतया वैदिकार्थनिबद्धत्वेन वेदतुल्यत्वादिति तत्सूत्रभाष्ये शबरस्वामिना व्याख्यातम् । तथापि तस्य स्मार्ताचाराणामनुमेयवेद-

मूलतया वैदिकत्वेन वेदाध्ययनतुल्यत्वादित्यपि व्याख्यानमुपपद्यत इति भाष्यकाराभिप्रायः। एवं च यद्यपि स्त्रीणामुपनयनसन्ध्यावन्दनाद्यभावात् पत्न्यधिकरणसिद्धः क्रतुष्वधिकारो न प्राप्नोति। तासां विवाहसंस्कारस्योपनयनस्थानीयत्वस्मरणात् क्रतुष्वधिकारसमर्थने सन्ध्यावन्दनादिष्वधिकारः प्राप्नोति। तथापि तासां यत्राधिकारे लिङ्गमस्ति तन्मात्रेऽधिकारस्तद्बलादाश्रीयते। तदर्थमेव 'विवाह एव तु स्त्रीणामौपनायनिको विधि' रिति स्मरणम्। अस्ति च क्रतुषु पत्न्याः सहाधिकारे 'मेखलया यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण पत्नीं मिथुनत्वाय संपत्नी पत्या सुकृतेन गच्छतां यज्ञस्य युक्तौ धुर्यावभूतां संजानानौ विजहतामरातीर्दिवि ज्योतिरजरमारभेता'मित्यादिविध्यर्थवादमन्त्रगतं लिङ्गम्। न तथा सन्ध्यावन्दनादिष्वधिकारे लिङ्गमस्ति। एवं विद्यास्वपि मैत्रेयीगार्गीसुलभाद्युपाख्यानगतलिङ्गवशात्तासामधिकारः। अत एव फलार्थित्वाविशेषाच्छूद्राणां पत्न्यधिकरणन्यायेन प्रसक्तस्य विद्याधिकारस्योपनयनसन्ध्यावन्दनाद्यभावेन प्राप्तोऽपवादः स्त्रीणामिव वैदिकलिङ्गबलादपोद्येतेति तत्परिहाराय प्रथममस्मिन्नधिकरणे लिङ्गान्यथाकरण एव प्रवृत्ते सूत्रकारः। अन्यथा सिद्धान्तहेतूक्त्यनन्तरं पूर्वपक्षहेतुनिराकरणं कार्यमिति 'संस्कारपरामर्शा' दित्यादिसूत्राण्येव प्रथमं क्रियेरन्। अत्रोपसंहारभाष्ये सर्वथेत्यस्यायमर्थः। यद्यत्र शूद्रस्य विद्यानधिकारे दर्शितानि न्यायान्तराण्युपपद्येरन् यदि वा नोपपद्येरन् सर्वथाप्यध्ययनाङ्गोपनयनराहित्येन तत्सिद्धिस्तावदप्रतिहता। वस्तुतस्तु तान्यप्युपपद्यन्त एवेति। तत्रायमाशयः। विद्याङ्गोपनयनसंस्कारासम्भवेन तावदधिकारस्सिद्ध्यति। शूद्राणाममन्त्रकसंस्काराभ्युपगमेऽपि 'शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजाति'रिति तेषां जन्मरूपसंस्कारनिषेधात् 'तत्र यत् ब्रह्मजन्माख्यं मौञ्जीबन्धनचिह्नितम्। तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते।' इति स्मरणादध्ययनाङ्गोपनयनस्यैव 'त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसी' ति वैदिकलिङ्गात्तस्यापि जन्मरूपत्वावगमात्। न च द्विजातीनां जन्मद्वयमेवेति नियमः। 'मातुर्यदग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनम्। तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य विधिचोदित'मिति मनुना यज्ञदीक्षाया अपि जन्मरूपत्वस्योक्तत्वात् 'अनृतात्सत्यमुपैमि मानुषाद्दैव्यमुपैमि' 'दक्षिणं पूर्वमाङ्क्ते सव्यं हि पूर्वं मनुष्या आञ्जत' इत्यादिमन्त्रार्थवादलिङ्गैरन्वाधानपूर्विकाया यज्ञदीक्षाया मनुष्यतोत्तीर्णदेवजन्मत्वसूचनाच्च। अयमपि न्याय'स्संस्कारपरामर्शा' दिति (ब्र० १-३-३७) सूत्रेणैव सङ्गृहीतः। अत एव भाष्ये विद्याप्रकरणे क्वचि'दुप त्वा नेष्ये' इत्यध्ययनाङ्गोपनयनपरामर्शवदन्यत्र 'तं होपनिन्य' इति विद्याङ्गोपनयनपरामर्शोऽप्युदाहृतः। यद्यप्यध्ययनाङ्गोपनयनस्य विद्याप्रकरणे परामर्शस्यानुदाहरणेऽपि गुर्वनुगमनादिनियमेष्विव विद्यास्वप्यनुपनीतानामनधिकारः पूर्वतन्त्राधिकरणन्यायेनैव सिद्ध्यति। तथापि विशिष्य विद्याप्रकरणे अध्ययनाङ्गोपनयनपरामर्शरूपमन्यदप्युपष्टम्भकमत्रास्तीति दर्शयितुं तदुदाहरणं चेत् तत्परामर्शस्याध्ययनार्थत्वेनान्यथासिद्धिः। विद्याप्रकरणगतस्य तस्य साक्षाद्विद्याविध्यपेक्षितार्थसमर्पकत्वे सम्भवति तदन्यत्रोपक्षयकल्पनाया अयुक्तत्वात्। न चाध्ययनमत्रोपात्तं येनायमुपनयनपरामर्शस्तदर्थस्स्यात्। न चोपनीयेत्यत्रैवान्तर्भूतमध्ययनं फलपर्यन्तत्वात्संस्कारस्येति वाच्यम्। उपनयनसंस्कारस्य सर्वकर्मार्थतायाः उपपादितत्वेनाध्य-

[illegible] विश्रान्त्यभावात् उपनयनसाध्यसर्वकर्मानन्तर्यस्य गोसंरक्षणनियोगादिष्विवासम्भवात्। तथाप्युपनयनानन्तरं तत्राध्ययनमस्तीति चेत् को नेत्याह। मध्ये सदपि तदनुप[illegible] उपनयनोपन्यासानन्तरं विद्योपदेशस्यैवोपन्यासेनाध्ययनादिसर्वकर्मार्थस्याप्युपनय[illegible] विद्यार्थत्वमात्रमावेदितमुपनयनरहितशूद्राधिकारशङ्कानिरासायेति ब्रूमः। एतेन शूद्र[illegible]निर्धारणमपि विद्यार्थमिति व्याख्यातम्। ननु, शूद्रस्याध्ययन इव विद्यायामप्यन[illegible]कारे तदुभयान्यतरार्थेनोपसदनेनैव शूद्रत्वसन्देहनिरासस्सिद्धेस्तन्निरासार्थं सत्यवचनं ना[illegible]तेति चेदुच्यते। सत्यमुपसदनेनैव शूद्रत्वसन्देहनिरासस्सिद्धः। आकृतिविशेषानुमितेन [illegible]जात्युपनयनोचितवयोविशेषेण ब्राह्मण्यनिर्णयोऽपि सिद्धः। अत एव गोत्रप्रश्नः। [illegible] गोत्रप्रश्नः श्रुताद्गोत्रविषयात्प्रच्याव्याश्रुतं जातिविषयं नेतुं युक्तः। न चाग्रेतनस[illegible]कृतशूद्रत्वाभावनिर्धारणानुसारेण तथानयनम्। उपसंहारस्वारस्यानुसारेणोपक्रम[illegible]भङ्गायोगात्। तस्माद्गोत्रप्रश्ने गोत्रापरिज्ञानोक्तिमात्रेण यथाकथञ्चिदब्राह्मण्यसन्दे[illegible] सत्यवचनेन तदभावनिर्धारणं प्रतिपादयति श्रुतिरित्युपसंहारनयनं युक्तम्। आ[illegible]प्रतिपादनस्य चेदं प्रयोजनं यद्विद्यायां शूद्रानधिकारज्ञापनम्। न चोपनयने तदनधिकारज्ञापनं प्रयोजनमस्त्विति वाच्यम्। प्राकरणिकार्थोपयोगे सम्भवत्यन्यत्रोपयोगकल्पना[illegible]युक्तत्वात्। 'प्रकरणे सम्भवन्नपरीषो न कल्प्येते'ति न्यायात्। केचित्तु गोत्रप्रश्नदशाया[illegible]मप्यब्राह्मण्यसन्देहं 'बह्वहं चरन्ती'त्यादिजाबालोक्तिश्रवणेन सञ्जातं स्वारसिकमेवो[illegible] सत्यवचनेन तन्निरासं वर्णयन्ति। भर्तृश्वशुरादिपरिचर्याव्यग्रतया प्राग्गोत्रविचारं [illegible]कार्षम्। अत इदानीं गोत्रं न वेदेति न जाबालोक्तेरर्थः। परिचर्याया गोत्रज्ञानाविरोधि[illegible]त्वात् प्रत्युत तस्यां गोत्रसङ्कीर्तनयुक्तदैवपित्र्यकर्मानुष्ठातृभर्तृश्वशुरादिसन्निधिप्रयोजकत्वेन गोत्रज्ञानानुकूलत्वात् प्राग्गोत्रपरामर्शाभावेऽपि पुत्रप्रश्नकालेऽवश्यकर्तव्यतदुपनयननिर्वा[illegible] स्वबन्ध्वादिभ्योऽवगम्य पुत्राय गोत्रोपदेशसम्भवेन सर्वथा गोत्रापरिज्ञानेन वाक्यप[illegible]स्यायोगाच्च। अतः 'परिचारिणी'त्यनेन स्वभर्तारमतिक्रम्य परितश्चरणरूपं व्यभिच[illegible]रमुच्यते। 'बहु चरन्ती'त्यनेनातिक्रान्तमर्यादायाः बहुपुरुषसम्पर्क उच्यते। यौवनविशे[illegible] तत्कारणं मदपारवश्यं सूच्यते। ततश्च बहुपुरुषसंपर्केण कुतो गर्भ इत्यननुसन्धाना[illegible] गोत्रं न वेद्मीति तदर्थः। एवं जाबलोक्तिश्रवणात् किमयं शूद्रगर्भसंभूत इति सन्देहे [illegible]ति तस्य सत्यवचनेन निरास इति। अस्मिन्पक्षे 'नैतदब्राह्मण' इति वाक्यं शूद्रत्वाभाव[illegible]धारणपरं वर्णयत'स्तदभावनिर्धारणे चे'ति सूत्रस्य नाञ्जस्यम्। प्रतिलोमत्वाभावनिर्धा[illegible]रणपरं हि तदा तद्वाक्यं भवेत्। अतस्तत्पक्षाश्रयणे तद्वाक्यमित्थं व्याख्येयम्। सत्यवच[illegible]नात् शूद्रोऽपि तावन्न भवति। शूद्राद्ब्राह्मण्यामुत्पन्नश्चण्डालो न भवतीति किमु वक्त[illegible]मिति। न च शूद्रत्वाभावनिर्धारणं 'न शूद्राय मतिं दद्यादि'ति प्रतिषेधपरिहारार्थत्वेना[illegible]सिद्धं न शूद्रस्य विद्यानधिकारगमकमिति वाच्यम्। शूद्रस्य विद्याधिकारसत्त्वे तस्मै [illegible]दाने प्रतिषेधस्याप्रसक्तेः शूद्राय तदनुष्ठानानुपयुक्तज्ञानदानस्यैव प्रतिषेधविषयत्वात् [illegible] एव 'न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम्। न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशे'दिति श्लोकस्यानन्तरश्लोके 'यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम्। सोऽ-

वैथा अष्टवर्षब्राह्मणाद्युपयुक्तोपनयनसंस्कारमन्तरेण वेदाध्ययनप्राप्तिर्न कुत्रापि कस्यचिदिति सिद्धम् । ततः शूद्रा ब्रह्मविद्यायामनधिकारिण एव ॥

इत्यपशूद्राधिकरणम् ॥ ८ ॥

संवृतं नाम तमस्सह तेनैव गच्छती'ति तत्सम्प्रदानस्य शूद्रस्यापि प्रत्यवायः श्रूयते । न हि स्वानुष्ठेयधर्मग्रहणे प्रत्यवायोऽस्ति । एतेन शूद्राणां विद्योपयुक्तवेदार्थग्रहणं लिखितपाठादिगृहीतेन वेदेन भविष्यति । विध्याक्षिप्ते प्रतिषेधाप्रवृत्तेः । कूपखानकन्यायतः प्रतिषेधोल्लङ्घनेन वा भविष्यति पुराणादिना वेति निरस्तम् । तेषामनुष्ठानप्रसक्तौ हि तदपेक्षितवेदार्थग्रहणप्राप्तिः । सैव नास्तीत्युक्तम् 'उपनयनाभावा'दिति हेतुभिः । ननूपनयनाभावश्शूद्रस्य तन्निषेधादिति तदभावेऽपि तस्य विद्यानुष्ठानं स्यात् । यस्याधिकारिणो यस्मिन्कर्मणि यदङ्गं निषिद्धं तस्य तदतिरिक्ताङ्गमात्रसहितात्तस्मात्कर्मणः फलनिष्पत्तेरभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यते हि राजन्यस्य सोमभक्षणं निषिद्धमिति तस्य भक्षणरूपप्रतिपत्तिरहितात्सोमयागात्फलनिष्पत्तिः । अनूचानस्य प्रथमयज्ञे प्रवर्ग्यो निषिद्ध इति तस्य तद्रहितात्ततः फलनिष्पत्तिः । किंच । एकफलकानेकप्रधानमध्ये यस्य यत्प्रधानं निषिद्धं यथा दर्शपूर्णमासयोरसोमयाजिनस्सान्नाय्ययागः अग्नीषोमीयपुरोडाशयागश्च निषिद्धः तस्य तदतिरिक्तप्रधानैरेव फलनिष्पत्तिरभ्युपगम्यते । निषेधात् किञ्चित्प्रधानाननुष्ठानेऽपि फलनिष्पत्तौ ततोऽङ्गाननुष्ठाने फलनिष्पत्तिरिति किमु वक्तव्यम् । येषामनिषिद्धमप्यङ्गं प्रधानं वोपसंहर्तुमशक्यं यथा ऋषीणामार्षेयवरणमत्र्यार्षेयाणां त्र्यार्षेयवरणमप्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्यानामाज्यावोक्षणविष्णुक्रमणादिकं देवतादीनां देवतोद्देशादिकं चोपसंहर्तुमशक्यं तेषां तु तत्र तत्राधिकारः । ततश्च निषेधाच्छूद्राणामुपनयनाभावेऽपि विद्यानुष्ठानं स्यादिति चेत् उच्यते । सोमयागादिषु क्षत्रियादीनामधिकारमनुमत्यैव कस्यचिदङ्गस्य प्रधानस्य वा निषेध इति तत्र तथा भवतु नाम । इह तु संस्कारनिषेधः संस्कारापेक्षविधिप्रतिषेधानधिकारार्थ इति कथं तथा स्यात् । एवं हि मानवे धर्मशास्त्रे स्मर्यते—'न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति । नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति नाधर्मात्प्रतिषेधन'मिति । अत्र सामान्येन विधिप्रतिषेधमात्रानधिकारः शूद्रस्य नोच्यते । उपनयनादिसंस्कारनिरपेक्षेषु परोपकारादिधर्मेषु हिंसानृताद्यधर्मप्रतिषेधेषु च तस्याप्यधिकारसम्भवात् । 'किं तु संस्कारनिषेधसन्निधानात् संस्कारापेक्षेषु सन्ध्यावन्दनादिकर्मसु 'नादित्यमीक्षेत' 'नाग्निमपश्च युगपद्धारयेत्' 'नाञ्जलिना पिबे'दित्यादिनिषेधेषु वानधिकार उच्यते । 'न शूद्रे पातकं किञ्चिदि'ति च संस्कारापेक्षविधिप्रतिषेधोल्लङ्घने च दुरिताभाव उच्यते तदनधिकारद्रढिमसिद्धये । तस्माद्युक्तोऽयमुपनयनसंस्काराभावेन शूद्राणां ब्रह्मविद्यानधिकारोपसंहारः ॥ इत्यपशूद्राधिकरणम् ॥८

नयमणिमालायां अथ अपशूद्राधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू । शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३३ ॥ क्षत्रियत्वगतेश्च ॥ ३४ ॥ उत्तरत्रचैत्ररथेन लिङ्गात् ॥३५॥ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ श्रवणाध्ययनप्रतिषेधात् ॥ ३८ ॥ स्मृतेश्च ॥ ३९ ॥

तर्ह्यस्तु तासु शूद्रोऽप्यर्थित्वाद्ब्रह्मविद्यासु । इतिहासपुराणाभ्यामधिकृतस्याधिकारश्चेश्च ॥ ६४ ॥
वेदोपबृंहणतया विद्यार्थे ते न तु स्वतन्त्रतया । विदुरायाः स्वयमुद्गतविद्या जानश्रुतिस्तु नृपः ॥ ६५ ॥

इत्यपशूद्राधिकरणम् ॥ ८ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम् अथ अपशूद्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥ क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

भगवत्पादमते, पूर्वं 'तद्यो यो देवना'मिति देवशब्दश्रुत्या मनुष्याधिकारनियममपोह्य देवानामधिकारस्साधितः । [illegible] शूद्रशब्दश्रुत्या द्विजात्यधिकारमपोह्य शूद्रस्याप्यधिकारोऽस्त्विति दृष्टान्तसंगत्येदमधिकरणमारभ्यते—**शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥** अस्य छान्दोग्ये संवर्गविद्यायां श्रूयमाणं 'अहहारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु' इति वाक्यं विषयः । तत्र श्रूयमाणस्य शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति वा नास्ति वेति संशयः । शूद्रस्याप्यर्थित्वसामर्थ्यसंभवात् 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त' इति यज्ञाधिकारनिषेधवद्ब्रह्मविद्याधिकारनिषेधाश्रवणात् शूद्राणां विदुरप्रभृतीनां विशिष्टविज्ञानवत्त्वेः स्मरणाच्च अस्ति शूद्रस्याप्यधिकारो ब्रह्मविद्यास्विति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु, शूद्रस्य वेदाध्ययनाभावात् [illegible] शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् अध्ययननिराकरणेन तस्य निराकृतत्वात् असति सामर्थ्येऽर्थित्वस्याधिकारकारणत्वाभावात् हंसवाक्याद्वात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य उत्पन्नशुचः 'शुचमभिदुद्राव, शुचा वाभिदुद्रुवे, शुचा वा रैक्वमभिदुद्रावेति शूद्रः' इति यौगिकार्थपरेण शूद्रशब्देन समामन्त्रणमित्यर्थवर्णनस्य संप्रतिपत्तेश्च न जातिशूद्रस्य ब्रह्मविद्याधिकार इति । सूत्रार्थस्तु, **अस्य**=जानश्रुतेः क्षत्रियस्य । **तदनादरश्रवणात्**=तस्य हंसस्य 'कं वर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक्वमात्थ' इत्यनादरद्योतकवाक्यस्य श्रवणात् । या शुगुत्पन्ना सा **तदाद्रवणात्**=तं रैक्वं प्रति जानश्रुतिर्विद्यार्थित्वजनितया शुचा दुद्रावेति श्रवणात् । **सूच्यते हि** । अतो जानश्रुतेर्जातिशूद्रत्वाभावात् न शूद्रस्य ब्रह्मविद्याधिकार इति भावः ॥ इति ॥

ननु मुख्य एव शूद्रो जानश्रुतिरस्तु किं गौणेन योगेनेत्यत आह—सू ॥ **क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥** जानश्रुतिर्न मुख्यशूद्रः । कुतः । **उत्तरत्र**=संवर्गविद्यावाक्यशेषे । चैत्ररथेन प्रसिद्धक्षत्रियेणाभिप्रतारिणा । **लिङ्गात्**=समभिव्याहाररूपलिङ्गात् । **क्षत्रिय त्वगतेः**=जानश्रुतेः क्षत्रियत्वस्यावगम्यमानत्वात् । समानजातीयानामेव हि प्रायेण सहचारो भवतीति भावः । अतो न जातिशूद्रस्य ब्रह्मविद्याधिकार इति सिद्धम् ॥

ननु, कस्मान्नाधिकार इत्यत आह—सू ॥ **संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥** 'तं होपनिन्ये' 'अधीहि भगव इति होपससाद' इत्यादिविद्याप्रदेशेषु उपनयनादिसंस्कारपरामर्शात् । **तदभावाभिलापाच्च**='न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति ।' इत्यादिना शूद्रस्योपनयनादिसंस्काराभावाभिधानाच्च इत्यर्थः ॥

किं च । सू ॥ **तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥** तस्य जाबालस्य सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावनिर्धारणे सत्येव गौतमस्य विद्योपदेशे प्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । अतो न शूद्रस्याधिकार इति भावः ॥

अपि च ॥ सू ॥ **श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥** **स्मृतेः**='अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम्' 'तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्' 'न शूद्राय मतिं दद्यात्' द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानम्' इत्यादिस्मृतितः । **श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधाच्च**=वेदश्रवणस्य तदध्ययनस्य तदर्थयोजनयोरर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधाच्च इत्यर्थः । अतः 'श्रावयेच्चतुरो वर्णान्' इति चेतिहासपुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्यस्याधिकारस्मरणाच्च प्रतिषेधाच्च शूद्राणां नास्ति वेदपूर्वको ब्रह्मविद्यायामधिकार इति सिद्धम् ॥

श्रीकण्ठमते, संदेहपूर्वपक्षसिद्धान्तादिकं सर्वं समानमेव । विषयवाक्ये तु प्रकरणभेदाभावेऽपि शूद्रशब्दघटितं वाक्यान्तरमुपादीयते इति विशेषः । भगवत्पादमते तु 'अहहारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु' इति वाक्यं विषयतयोपात्तम् । '[illegible] शूद्रानेन मुखेनालापयिष्यथ' इति वाक्यं तु अत्र विषयतयोदाहृतम् । पूर्वस्मिन्मते सूत्रपञ्चकात्मकमिदमधिकरणं [illegible] सूत्रद्वयगतेन 'क्षत्रियत्वगतेश्च' 'स्मृतेश्च' इति पृथक्सूत्रतापादनरूपेणेह सूत्रसप्तकात्मतामुपनीतम् । क्वचित्क्वचित्सूत्रार्थोपपादनप्रकाराणां भिन्नत्वेऽपि पूर्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयादिष्वैककण्ठ्यदर्शनाद्विरम्यते पृथक्प्रपञ्चनतः । इति ॥

रामानुजमते, सर्वं श्रीकण्ठीयमतसाधारणमेवेति विरम्यते ॥

आनन्दतीर्थमते, विषयवाक्यपूर्वपक्षादिकं सर्वं भगवत्पादीयमतवदेव । क्वचित्क्वचित्सूत्रार्थवर्णने परमस्ति कियानिव [illegible] । स एव तत्तत्सूत्रार्थनिरूपणेन स्फुटीकरिष्यते । 'शुगस्ये'ति सूत्रार्थोऽविशिष्टः ॥ सू ॥ **क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३४ ॥** चः लिङ्गान्तरसमुच्चये । **उत्तरत्र**=अश्वतरीरथ इत्युत्तरवाक्ये । श्रुतेनेति शेषः । **चैत्ररथेन**=[illegible]शब्दादश्वतरीयुक्तरथसंबन्धित्वरूपेण । **लिंगात्**=लिंगेन च ज्ञापकेन **क्षत्रियत्वावगतेश्च**=क्षत्रियत्वज्ञानात् न पौत्रायणः शूद्र इति भावः । इतराणि सूत्राण्यनतिविभिन्नार्थानीति न तानि प्रपञ्च्यन्ते ॥

॥ इति सूत्रार्थचन्द्रिकायामपशूद्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

अथ कम्पनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

एवं प्रासङ्गिकमधिकारिनिरूपणं कृत्वा प्रकृतमनुसरति—

॥ सू ॥ कम्पनात् ॥ ४० ॥

अङ्गुष्ठप्रमितपुरुषप्रकरणे कठवल्लीषु श्रूयते—
'यदिदं किंच जगत् सर्वं प्राण एजति निस्सृतम्। महद्भयं वज्रमुद्यतं य एत-
द्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥' इति ॥ तत्र कम्पनहेतुः परमेश्वरोऽन्यो वेति संशयः।
अत्र प्राणशब्दनिर्दिष्टजनितभयेन सकलजगत्कम्पनमुच्यते । परमेश्वरस्य
सकलजगदभयप्रदानमधुरस्वभावस्य परमकारुणिकस्य जगत्कम्पनहेतुत्वमयु-

---

॥ अथ कम्पनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

उत्तराधिकरणमवतारयति—प्रासङ्गिकमिति । मनुष्याधिकारोक्तिप्रसङ्गादागतम् । दे-
वादयोऽप्युपासनाधिकारिणः । मनुष्येषु अपशूद्रास्त्रयो वर्णाः इत्यधिकारनिरूपणं कृत्वा ।
तेन तत्र मनुष्यग्रहणं न मनुष्याणामेवाधिकार इति मनुष्यव्यतिरिक्तसर्वव्यावर्तकं नापि
सर्वेषां मनुष्याणामधिकार इति सर्वमनुष्यसङ्ग्राहकं किं तु तिर्यगादिव्यावर्तकम् । तथा चा-
धिकारिणां सर्वेषां स्वस्वाङ्गुष्ठपरिमितं हृदयमस्तीति अङ्गुष्ठमात्रत्वश्रवणस्य न काचिदनुपप-
त्तिरिति प्रदर्श्य प्रकृतमङ्गुष्ठवाक्यविचारमेवानुसृत्य तत्प्रकरणपठितवाक्यान्तरविचारं करो-
तीत्यर्थः । अनेन वक्ष्यमाणाधिकरणस्याङ्गुष्ठाधिकरणेन सङ्गत्या प्रवृत्तिः न तु प्रासङ्गिकेना-
धिकारविचारेणेति दर्शितं भवति ॥ सू० ॥ कम्पनात् ॥ ४० ॥ अत्र प्रकरणेन प्राणवज्र-
श्रुतिभ्यां च संशयमभिप्रेत्य प्रकरणकीर्तनपुरस्सरं प्राणवज्रश्रुतियुक्तं विषयवाक्यमुदाह-
रति—अङ्गुष्ठेति । श्रुत्यपेक्षया प्रकरणस्य स्वतो दुर्बलत्वेऽपि श्रुतिद्वयमिह परस्परविरोधात्
अन्तश्छिद्रापादितदौर्बल्यं न तथा प्रकरणमिति तथाभूतयोः श्रुतिप्रकरणयोर्बलाबलानव-
धारणात् संशयो युक्त इति भावः । अन्यो वेति । अशनिः प्राणवायुर्वेत्यर्थः । अशनिपू-
र्वपक्षं तावदुपपादयति—अत्रेति । अत्र हि मन्त्रे प्राणशब्दनिर्दिष्टनिमित्तकं कम्पनमुच्यते ।
तत्तु तज्जनितभयहेतुकमेव । उत्तरार्धे तस्यैव प्राणशब्दनिर्दिष्ट'स्यैत' दिति परामृष्टस्य महा-
भयहेतुत्वेन विशेषितत्वात् भयपदं 'बिभेत्यस्मादित्यपादानविषय एच्प्रत्ययान्तं भीतिहेतुप-
रम् । न तु भावप्रत्ययान्तं भीतिपरम् । वज्रपदसामानाधिकरण्यात्प्राणशब्दनिर्दिष्टधर्मपरा-
मर्शकैतत्पदसामानाधिकरण्याच्चेति भावः । अस्त्वेवं ततः किमित्यत आह—परमेश्वरस्ये-
ति । ननु तथाभूतस्यापि परमेश्वरस्य शासकतया भयहेतुत्वं भूपालादेरिव युक्तम् । श्रूयते
चानन्तरमन्त्र एव तस्य भयहेतुत्वं 'भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च
वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चम'इति । न हि तस्यापि मन्त्रस्याशनिपरत्वं वक्तुं युक्तम्। अशनितो
भयेनाग्न्यादीनां स्वस्वकार्येषु प्रवृत्तेरनुपपत्तेः । आनन्दमयप्रकरणे, 'भीषास्माद्वातः पवत'
इति परमेश्वराद्भयेनैव देवानां स्वस्वकार्येषु प्रवृत्तेरुक्तत्वात् । किं च विषयवाक्योपात्तं
सर्वजगद्भयहेतुत्वमसङ्कुचितसकलशासकस्य परमेश्वरस्यैव सम्भवति न त्वशनेः कतिपयक्षु-
द्रप्राणिभीतिहेतोः । अपि च प्रकरणमिदं परमेश्वरस्येति निर्विवादम् । तत्र का प्रसक्तिरश-

कम् । तस्माद्वज्रश्रुतेरशनिः कम्पनहेतुः। यद्वा—प्राणवायुः कम्पनहेतुः, प्राणश्रुतेः।
प्राणवायोर्देहचलनहेतुत्वेन प्राणे निमित्ते सर्वमिदं जगच्छरीररूपं चलतीति 'य-
दिदं किंच जगत् सर्वं प्राण एजति निस्सृतम्' इत्यस्य तत्रोपपत्तेः। वायुनिमित्त-
मेव विद्युत्स्तनयित्नुवृष्टिवन्महाभयहेतुरशनिरपि विवर्तत इति 'महद्भयं वज्रमु-
द्यतम्' इत्यस्यापि तत्रोपपत्तेः। 'वायुरेव व्यष्टिर्वायुरेव समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति
य एवं वेद' इति श्रुतेर्वायुविज्ञानादमृतत्वोपपत्तेश्च ॥

निवर्णनस्येत्याशङ्क्यां हेत्वन्तरेण निराकुर्वन्नशनिपूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । अयमाशयः।
परमेश्वरस्य भयहेतुत्वं श्रुतिप्रसिद्धमशनेर्लोकप्रसिद्धमित्युभयत्राप्यविशिष्टम् । अथाप्यत्र सम-
भिव्याहृतवज्रश्रुत्यनुग्राहकमशनिगतमेव ग्राह्यम् । न तु मन्त्रान्तरसमर्पितं मन्त्रान्तरगतम्।
असङ्कुचितत्वं तु परमेश्वरस्यापि तस्याविशिष्टम् । न हि परमेश्वरमजानानास्ततो भयात्क-
म्पन्ते । ब्रह्मप्रकरणेऽप्यस्मि'न्नूर्ध्वमूलो ह्यधश्शाख एषोऽश्वत्थस्सनातन'इति संसारवृक्षकीर्त-
नवदशनिवर्णनमप्युपपद्यते । तन्मूलत्वेन ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं तत्कीर्तनमिति चेत् ब्रह्मोपासना-
ङ्गत्वेनाशन्युपासनासिद्ध्यर्थमशनिवर्णनमित्यस्तु । दृश्यते ह्युपकोसलविद्यायां ब्रह्मोपासना-
ङ्गत्वेनाशन्युपासनाविधानम् । तस्माद्यथेशानश्रुतेरङ्गुष्ठमात्रः परमेश्वरः । तथा वज्रश्रुतेरश-
निरेव कम्पनहेतुः । यद्यपि वज्रशब्दः शक्रायुधेऽपि प्रसिद्धः । उद्यतशब्दोऽपि तत्रैव
स्वारसिकः । 'उद्यतायुधदोर्दण्डा' इत्यायुधेष्वेव उद्यतत्वप्रसिद्धेः । 'इन्द्रो वृत्राय वज्रमुद-
यच्छ' दित्यादिश्रवणाच्च । तथापि शक्रायुधस्यासुरादिभयहेतुत्वं श्रुतिपुराणादिभिरवगन्त-
व्यम् । अशनेस्तल्लोकप्रसिद्धं शीघ्रमेव बुद्धिमारोहतीति तदेवात्र वाक्यप्रतिपाद्यं ग्राह्यम् । अ-
शनेरप्युद्गच्छतः परमेश्वरेणोद्यतत्वमस्तीति तत्रापि नोद्यतश्रुतिभङ्गः । प्रधानभूतवाक्यार्थ-
प्रसिद्ध्यनुसारेण पदार्थस्याप्रसिद्धस्यापि ग्रहणं युक्तम् । एवं च प्राणशब्दोऽपि अशनावेव
योजनीयः । प्राणस्याशनेश्च वायुविकारत्वेन लक्षणोपपत्तेः । उपक्रमगतत्वेऽपि प्राणश्रुतेर्म-
हाभयहेतुत्वतन्मूलकम्पजनकत्वलिङ्गसहकृतवज्रश्रुतितो दुर्बलत्वादिति । अथ द्वितीयपू-
र्वपक्षमुपपादयति—यद्वेति । उपक्रमगतप्राणश्रुत्यनुसारेण प्राणवायुरेव कम्पनहेतुः । तन्नि-
मित्तं हि शरीरात्मकस्य सर्वस्य जगतश्चलनम् । 'महद्भयं वज्रमुद्यत'मित्यत्र प्राण इत्यनु-
षञ्जनीयम् । तथा च प्राणनिमित्तकमेव महाभयहेतोरशनेरुद्गमनमित्यर्थः । यद्यपि बाह्य-
वायुरेव धूमज्योतिस्सलिलसंवलितो विद्युत्स्तनयित्नुवृष्ट्यशनिभावेन विवर्तते । न त्वान्तरः
प्राणवायुः। तथापि बाह्याध्यात्मिकभेदेन वायुतत्वस्यैव द्वेधावस्थानादभेदोपचारेण एवमुक्ति-
रुपपद्यत इति भावः । पूर्वपक्षद्वयेऽप्यमृतत्वफलश्रुतेरुपपत्तिमाह—वायुरेवेति । व्यष्टिः
पृथक्पृथक्तत्प्राणादिरूपेण विविधा व्याप्तिः । 'अशू व्याप्ताविति' धातोर्व्यष्टिशब्दो व्याप्ति-
वाची । समष्टिस्समन्तात्सर्वसाधारण्येन सूत्रादिरूपेण व्याप्तिः । पुनर्मृत्युमपजयति अप-
हन्ति पुनर्न म्रियते मुक्तो भवतीत्यर्थः । यद्वा । अपमृत्युं पुनर्मृत्युं च जयतीत्यर्थः । यद्यु-
च्येत वायुविज्ञानादमृतप्राप्तिर्न सम्भवति 'तदा शिवमविज्ञायेति' श्रुतेः । अपपुनर्मृत्युं
जयतीत्यस्यातीते क्वचित् जन्मनि अपमृत्युं यथा प्राप्तः न तथोक्तरूपवायुविज्ञानानन्तरं
पुनरपमृत्युं प्राप्नोतीत्यर्थ इति । एवं तर्हि प्रधानब्रह्मोपासनाफलस्य एतदशन्युपासने प्राणो-

इति प्राप्ते परमेश्वर एव कम्पनहेतुरिति भ्रमः। परमेश्वरस्य सकलजगत्कम्पनहेतुत्वं शासकत्वात् भवति, यस्य शासनभयेन सर्वे वयं निषिद्धेषु विमुखा विहितेषु प्रवर्तामहे, यच्छासनभयादेव वाय्वादीनां स्वस्वाधिकारप्रवृत्तिः 'भीषाऽस्माद्वातः पवते' इत्यादिष्ववगम्यते। कल्याणमूर्तिरपि परमेश्वरः शासकतया भयदर्शनो भवति। तत् श्रूयते-'तस्माद्राजमुखं भीष्मं भावुकम्' इति। तस्मात्

पासने वा तदङ्गभूते श्रवणमित्यस्तु। दृष्टं हि 'सोमापौष्णं त्रैतमालभेत पशुकाम' इति प्रधानसम्बन्धित्वेनावगतस्य, पशुफलस्य 'औदुम्बरो यूपो भवत्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्क् पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनवरुन्धे' इति तदङ्गविधावपि श्रवणम्। अभ्युपगतं च प्राभाकरै'रष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीते'त्यत्र प्रधानाध्यापनफलस्य आचार्यकस्य तदङ्गोपनयनविधौ श्रवणम्। अङ्गीकृतश्च सर्वैरपि मीमांसकैरिष्टयन्वयिनां वारणवैकङ्कतादिपात्राणामिष्टयपेक्षिताग्निसम्पादकत्वेन इष्टयङ्गकल्पस्याधानस्य प्रकरणे श्रवणमिति युक्त्यन्तरसमुच्चयार्थः उपपत्तेश्चेति चशब्दः। प्राणः कम्पनादिति धर्मिनिर्देशेन सह हेतुरधिकरणान्तरेष्विव सूत्रयितव्यः। परमेश्वर इति साध्यमात्रं हि 'भेदव्यपदेशाच्चान्यः' 'अत एव स ब्रह्म' वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि' 'प्रकरणात्' इति सूत्रगतैरन्यशब्दादिभिर्लब्धमाध्यायपरिसमाप्ति तदपेक्षेष्वधिकरणेष्वनुवर्तते। तथापि कम्पनात् कार्याद्यस्तद्धेतुत्वेनावगम्यते स परमेश्वरकंपनाद्धेतोरित्यावृत्त्या योजनेन कम्पनादित्येतदेव लाघवार्थं प्रतिज्ञाहेतुभयपरं सूत्रितमित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तप्रतिज्ञां दर्शयति-परमेश्वर एव कम्पनहेतुरिति। यद्यपि शरीरकम्पनहेतुत्वं प्राणवायोस्सम्भवति। भयजननद्वारा कम्पनहेतुत्वमशनेस्सम्भवति। तथापि महद्भयमिति विशेषणात् 'भयादस्याग्निस्तपती'त्युत्तरमन्त्रे अस्येत्यनेन प्रकृतं कम्पनहेतुं परामृश्य तद्भयाद्वय्वादीनां स्वस्वाधिकारे प्रवृत्त्युक्तेश्च। शासकत्वात् भयजननद्वारा यत्कम्पनहेतुत्वं तदिह विवक्षितमित्यवसीयते। न कम्पनहेतुत्वमात्रं नापि भयजननद्वारककम्पनहेतुत्वमात्रम्। 'महद्भयं वज्रमुद्यत'मित्यस्य एतच्छब्दपरामर्शनीयं प्रकृतं कम्पनहेतुत्वं प्रत्युद्यतं वज्रमिव महाभयहेतुरित्येवंरूपविशेषणसमर्पकतया तदेकवाक्यत्वे सम्भवति प्राण इत्यस्यानुषङ्गं कृत्वा प्राणनिर्वृत्तमेव महाभयहेतुरशनिर्निर्वर्तत इत्येवमर्थपरतया भिन्नवाक्यत्वकल्पनानुपपत्तेः। अनुषङ्गवाक्यभेददोषद्वयपरिहारार्थं वज्रशब्दलक्षणाया युक्तत्वात्। एवं 'महद्भय'मित्यस्य कम्पनहेतुविशेषणत्वे स्थिते तस्य कम्पनहेतुतोपयुक्तद्वारसमर्पकतयान्वयसम्भवे तदनाकाङ्क्षितपरत्वकल्पनानुपपत्तेश्च। उत्तरमन्त्रस्यापि प्रकृतकम्पनहेतुपरामर्शकास्यपदयुक्तस्य भयजननद्वारभूतशासकत्वसमर्पकतयां सर्वं जगदित्यस्यासङ्कोचनीयस्य परमेश्वरशासनाभिज्ञाद्यादिविषयत्वेन तदाकाङ्क्षितार्थसमर्पकत्वसम्भवे तदनाकाङ्क्षितार्थपरत्वकल्पनानुपपत्तेश्च। एवं च द्वारद्वयप्रतिपादनरूपयोपपत्त्या प्रकरणेन चानुगृहीतं शासकत्वाद्भयजननद्वारा कम्पनहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमन्योन्यकलहायमानात् प्राणवज्रश्रुतिद्वयात् बलवदित्यभिप्रेत्य कम्पनादिति सौत्रहेतोर्वाक्यशेषलब्धं विशेषणं दर्शयति-शासकत्वाद्भवतीति। भयजननद्वारेति शेषः। अत एव परमकारुणिकस्य परमेश्वरस्य शासकत्वेन भयजनकत्वमुपपादयति-यस्य शासनभयेनेत्यादिना। भीष्मं भयंकरं भावुकं भवनशीलं'लषपतपदे'त्यादि-

[illegible]मितया सकलजगद्भयहेतुरीश्वर एव ॥ ॥ इति कम्पनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

[illegible]ण ताच्छील्यार्थे भूधातोरुकञ्प्रत्ययः। भयंकरं भवितुं शीलवदित्यर्थः। यद्वा। भावुकं [illegible] शासकतया भयंकरमपि परिणामे श्रेयस्करमित्यर्थः। 'श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं [illegible] शुभम्। भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम्। शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापपुण्यसु[illegible]दि च'ेति अमरसिंहोक्तेः। अत्र प्राकरणिकानां ब्रह्मलिङ्गानां पूर्वपक्षे कम्पनहेतोरन्यत्रैवा[illegible] तदन्वयोऽस्पष्ट इति स्पष्टास्पष्टब्रह्मलिङ्गता ॥ ॥ इति कम्पनाधिकरणम् ॥९॥

नयमणिमालायामथ कम्पनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू० । कम्पनात् ॥ ४० ॥

कम्पनहेतुः प्राणो मरुद्भवेदशनिपातने हेतुः। सकलजगदभयदायी भयदायी स्यात्कथं स शिवः ॥ ६६ ॥
शिव एव शासकत्वाद्राजवदभयप्रदोऽपि भयहेतुः। वायोस्तु न प्रसक्तिर्मध्येब्रह्मपरसन्दर्भम् ॥ ६७ ॥

इति कम्पनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम्

अथ कम्पनाधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ सू० ॥ कम्पनात् ॥ ३९ ॥ भगवत्पादमते, इत्थं प्रासंगिकमधिकारविचारं परिसमाप्य प्रकृतवाक्यार्थं प्रवर्तयिष्यन् [illegible]विकरणे प्रश्नवाक्ये जीवानुवादो ब्रह्मज्ञानायेत्युक्तम्। न तथेह 'यदिद' मितिवाक्ये प्राणानुवादो युक्तः। तस्य स्वरू[illegible] [illegible] ब्रह्मवाक्ययोगादिति प्रत्युदाहरणसंगत्येदमाह— ॥सू०॥ कम्पनात् ॥ ३९ ॥ अस्य 'यदिदं किंच जगत्सर्वं [illegible] एजति निःसृत' मित्यादिकं कठवल्लीवाक्यं विषयः। तत्र 'एजृ कम्पने' इति धातोः कम्पनार्थकत्वात् सर्वजगत्कम्पनहेतुः [illegible] प्रतीयते। स किं वायुविकार उत परमात्मेति संशयः। प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिः प्राण इति पूर्वपक्षः। 'प्राणस्य प्राण' मिति [illegible] परमात्मनि प्रसिद्धेरिह प्राणशब्दवाच्यः परमात्मैव। कुतः। कम्पनात्=सर्वस्य सवायुकस्य जगतो जीवनादिचे[illegible]। तद्धेतुत्वं 'न प्राणेन नापानेने' त्यादिश्रुतिप्रसिद्धम् ॥

[illegible]मते, एवं प्रासंगिकमधिकारिनिरूपणं कृत्वा प्रकृतं प्रस्तौति— सू० ॥ कम्पनात् ॥ ४१ ॥ विषयवाक्यं समा[illegible]। अत्र कम्पनहेतुरशनिर्वा प्राणवायुर्वा परमेश्वरो वेति त्रेधा संशयः। सकलजगदभयदायिनः परमकारुणिकस्य परमेश्व[illegible] कम्पनहेतुत्वस्यायुक्तत्वात् वज्रप्राणयोर्जगत्कम्पनहेतुत्वस्योपपत्तेश्च वज्रप्राणश्रुतिभ्यां तयोरन्यतरस्य जगत्कम्पनहेतुत्वं [illegible] पूर्वः पक्षः। कल्याणमूर्तेरपि परमेश्वरस्य शासकत्वाद्भयदर्शनत्वोपपत्तेः स्वामितया सकलजगद्भयहेतुः परमेश्वर [illegible] सिद्धान्तः।

[illegible]मते, प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रकृतं परिसमापयति—सू० ॥ कम्पनात् ॥४१॥ अङ्गुष्ठप्रमितप्रकरणमध्ये 'य[illegible] किंच' इति वाक्ये प्राणशब्दनिर्दिष्टाङ्गुष्ठप्रमितजनितभयनिमित्तस्याग्निवाय्वादिकृत्स्नजगत्कम्पनस्य श्रूयमाणतया अङ्गुष्ठप्र[illegible] परमात्मैवेति। ॥ सू० ॥ ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४२ ॥ तत्रैव प्रकरणमध्ये परब्रह्मासाधारणस्य सर्वतेजश्छादकस्य [illegible] 'न तत्र सूर्यो' इत्यादिवाक्ये श्रूयमाणस्य दर्शनादङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मैव इति।

इति रामानुजमते प्रमिताधिकरणम् ॥

[illegible]मते, विषयवाक्यं समानम्। अत्र श्रूयमाणं वज्रमिन्द्रायुधं वा विष्णुर्वेति संशयः। वज्रश्रुतेरुद्यतत्वलिङ्गाच्च [illegible] पूर्वः पक्षः। सप्राणसकलजगच्चेष्टकत्वरूपान्निरवकाशाद्विष्णुलिङ्गात् मुक्तिप्रदत्वलिङ्गात् वर्जनाद्वज्रमिति वज्र[illegible] परत्वात् वज्रं विष्णुरेवेति सिद्धान्तः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां कम्पनाधिकरणम् ॥ १० ॥

अथ ज्योतिरधिकरणम् ॥ १० ॥

दहरादिषूपास्यतया निर्दिष्टस्य परमेश्वरस्य प्राप्यत्वमुपपादयितुमधिकरण
न्तरमारभ्यते–

॥ सू ॥ ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४१ ॥

छान्दोग्येऽस्य प्रजापतिविद्यायामाम्नायते विषयः–'एष संप्रसादोऽस्माच्छ
रीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तम
पुरुषः' इति ॥

मुक्तप्राप्यतया श्रूयमाणं परं ज्योतिः परमेश्वरः किं वा नारायणो मूर्त्यात्मेति
संशयः ॥

'उत्तमः पुरुषः' इति मुक्तप्राप्यस्य परज्योतिषः पुरुषोत्तमशब्दवाच्यतयाऽव
गमात् पुरुषोत्तमशब्दस्य नारायणे रूढतया स एवोत्तमपुरुषशब्दसमानाधिक
रणं परं ज्योतिः ॥

अथ ज्योतिरधिकरणम् ॥ १० ॥

उत्तराधिकरणमवतारयति—दहरादिष्विति । दहरादिषु स्थानेषु उपास्यतया पर
श्वरः पूर्वाधिकरणान्तेष्वधिकरणेषु सिद्धः तदुपासनया तस्यैव प्राप्यत्वमित्युपपादयितु
त्तराधिकरणमारभ्यत इत्यर्थः । यद्यपि 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशा'दिति द्युभ्वाद्यधिकरणगु
सूत्रे परमेश्वरस्य मुक्तप्राप्यत्वमुक्तं तथापि क्वचिद्विषयवाक्यविशेषे प्रसक्तशङ्कानिराकरण
तदेव दृढीक्रियत इति भावः ॥ सू० ॥ ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४१ ॥ अत्र प्रजापतिविद्या
तेन वाक्येन विद्वान् देहादुत्क्रान्तस्सन्यदुपसम्पद्यापहतपाप्मत्वादिस्वरूपेणाविर्भवतीत्युच्य
तत् परं ज्योतिः नारायणः परमेश्वरो वेत्युत्तमपुरुषशब्दनिरूढियोगाभ्यां संशयं दर्शयति—
मुक्तप्राप्यतयेति । 'उत्तमः पुरुष' इति वाक्यं तावत् पुरुषोत्तमशब्दासाधारणयौगिका
र्थप्रतिपादकतया निरूढमिह मुक्तप्राप्ये परस्मिन् ज्योतिषि प्रयुक्तं तस्य पुरुषोत्तमस्य शब्द
विषयतामवगमयतीति तदवगमितस्य पुरुषोत्तमशब्दस्य रूढ्या मुक्तप्राप्यपरंज्योतिर्नारा
यण इत्यवसीयते । अत एव गीतासु 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरस्सर्वाणि
भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते' इति श्लोके पुरुषशब्दाभिधेयतया प्रसिद्धं जीवजातं क्षरा
रशब्दोक्तसंसार्यसंसारिरूपेण द्वेधा विभज्य 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर' इति श्लोकेन द्विविधादपि जीवजातादुत्कृष्टं तदुभ
नियामकमन्यपुरुषं पुरुषोत्तमपदयौगिकार्थप्रतिपादकेन 'उत्तमः पुरुष' इति वाक्येन नि
श्य स क इति जिज्ञासायां 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे
प्रथितः पुरुषोत्तम' इति श्लोकेन लोकवेदयोः पुरुषोत्तमपदवाच्यतया प्रसिद्धोऽहमेव
उत्तमः पुरुष इति भगवतोपदिष्टमिति भावः । एवं च यद्यपि दहरविद्यादिषु परमे
एवोपास्यः स्यात् तथापि तत्तद्विद्याप्रकरणे 'य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय प
ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति होवाचे'ति 'परात्परं पुरुषमुपै
दिव्यं' 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पद'मित्यादिवाक्येषु तत्तद्विद्यानिष्ठैः प्राप्य

इति प्राप्ते ब्रूमः–मुक्तप्राप्यं परं ज्योतिरिह परमशिवाभिधानं परं ब्रह्म, तत्प्रा
प्तानामेवानावृत्तिदर्शनात् । परब्रह्मणोऽन्यत् प्राप्तानां कथमनावृत्तिः समुचिता ।
पुरुषोत्तमशब्दो नारायणे रूढोऽपि ब्रह्मण्यपि वर्तते, पुरुषेभ्यो जीवेभ्योऽधिक
त्वात्, ब्रह्ममेधकल्पेऽपि—'वेष्टितुं पुरुषोत्तमम्' इति प्राप्यस्य परब्रह्मणः पर्या

तया प्रतिपाद्यमानं परं ज्योतिः परमपुरुषादिशब्दितो नारायण एवेति तात्पर्यम् । 'नारा
यणः परं ब्रह्मे'ति तस्य मुक्तप्राप्यत्वमुच्यते उत तस्य परब्रह्मणोऽन्यत्वेऽपि पुरुषोत्तमशब्द
प्रवृत्तिबलात्तदुच्यते । नाद्यः । जन्माद्यधिकरणशारीराधिकरणादिषु शिव एव परं ब्रह्म
नारायणस्तु तदीयचिच्छक्तिमहाविभूतिरिति निपुणतरं व्यवस्थापितत्वात् इत्यभिप्रेत्य द्वि
तीयपक्षपर्यवसितं पूर्वपक्षमापाद्य सिद्धान्तयति—इति प्राप्त इति । ननु नारायणं प्राप्ता
नामप्यनावृत्तिर्नास्ति । आनुशासनिकपर्वण्युमामहेश्वरसंवादे 'सायुज्यानां विशिष्टे द्वे मामकं
वैष्णवं तथा । मां प्राप्य न निवर्तन्ते विष्णुं वा शुभलोचने ।' इति शिववचनादिति चेत् ।
सत्यम् । तत्रैव 'धर्मान्वेषी तपः कर्तुं यतेत सततं प्रिये । अमरत्वं शिवत्वं च तपसा चाप्नु
यान्नर' इति प्राचीनश्लोके मुक्त्यर्थेन शिवत्वमितिशब्देन मुक्तेश्शिवसायुज्यरूपतया विष्णु
सायुज्येन तस्य वचनस्य विष्णुप्रतीकशिवोपासनया प्रथमं विष्णुसायुज्यं प्राप्तानां क्रमेण शिव
सायुज्यात्मना स्वरूपाविर्भावे सत्यनावृत्तिर्भवतीत्येवंपरत्वात् । यथाकथञ्चित् नारायणं प्राप्ता
नामनावृत्तौ 'अनावृत्तिदर्शना' दिति हेतुरनैकान्तिक एवेति चेत् । एवं तर्हि तत्र हेताव
नावृत्तिपदमावृत्तिविरोध्यपहतपाप्मत्वाद्याविर्भावपरं ब्रूमः । स एव हि ज्योतिर्वाक्ये दृश्यते
'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इति । अनावृत्तिस्तु निश्शेषनिवृत्तमलावरणानां निर्धूतनिखिल
पुण्यपापानामाविर्भूतस्वरूपाणामावृत्तिकारणाभावेनार्थाल्लभ्यते । तथा चावृत्तिविरोध्यपहत
पाप्मत्वाद्याविर्भावदर्शनादिति हेतुर्नानैकान्तिकः । पूर्वपक्षहेतुमन्यथाकरोति—पुरुषोत्तम
शब्द इति । प्रबलापि तस्य रूढिरनन्यथासिद्धलिङ्गविरोधात् बाध्येति ब्रह्मणि तस्य योग
आश्रयणीय इति भावः । पुरुषोत्तमशब्दस्यान्यत्र योगेन परब्रह्मणि शिवे प्रयोगोदाहरण
व्याजेन तत्रापि पुरुषोत्तमशब्दस्य शिवपरत्वमेवेति दर्शयति—ब्रह्ममेधकल्प इति । आप
स्तम्बसूत्रे 'हौत्रं च पितृमेधं च संसृज्य विधिरुत्तर' इति पितृमेधे 'ब्रह्म वै चतुर्होतार' इति
प्रकरणेन स्तुतानां 'चित्तिस्स्रुगि' त्यादिमन्त्राणां हौत्रशब्दोक्तानां संसर्गेण लब्धविशेषस्य
ब्रह्मविदामेव पित्रादीनां मृतौ कर्तव्यस्य ब्रह्ममेधाख्यसंस्कारस्य प्रतिपादने 'वेष्टितुं पुरुषो
त्तमि'ति तदुचितं मुक्तिफलं प्रतिपादितम् । तत्रापि पुरुषोत्तमशब्दः केवलं यौगिक एवाश्र
यणीय इत्याशयः । नन्वत्र विषयवाक्ये पुरुषोत्तमशब्दो न श्रूयते । श्रूयमाणस्य तु 'उत्तमः
पुरुष' इति शब्दस्य नारायणे रूढिरस्तु । तस्मादिहोत्तमः पुरुष इति शब्दविषयत्वलिङ्गेन
मुक्तप्राप्यस्य ज्योतिषः पुरुषोत्तमशब्दविषयत्वानुमाने प्रसक्ते तदनुत्थानमात्रमनन्यथासिद्ध
लिङ्गविरोधेन वक्तव्यमिति चेत् सत्यम् । इह पुरुषोत्तमशब्दः श्रूयत इति कृत्वाचिन्तयेदमु
क्तम् । कृत्वाचिन्तायास्तु फलमिदं यत्पूर्वपक्षोपोद्बलकत्वेन पूर्वपक्षदशायां भाष्याभिप्रेतस्य
'उत्तमः पुरुष' इति शब्दविषय एव प्रयुक्तस्य पुरुषोत्तमशब्दस्य रूढिं परित्यज्य योगेन
परमशिवे ब्रह्मणि वर्तनम् । नन्व'तोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम' इति कृष्णेन स्वस्मि

यत्वेन पुरुषोत्तमशब्दस्य प्रयोगात् । अतः परं ब्रह्मैव परं ज्योतिः ॥

इति ज्योतिरधिकरणम् ॥ १० ॥

नैव पुरुषोत्तमशब्दप्रवृत्तिर्दर्शिता । तत्र तस्यानूदिता लौकिकी प्रसिद्धिश्च तत्रैवास्ति । 'दे
कीनन्दनश्शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः'। 'हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतः' 'महेश्वरस्त्र्यम्बक
नापरः' इति कथं तस्य शिवे वर्तनमुपपादयितुं शक्यम् । इत्थम् अध्यायादा 'वूर्ध्वमूलमधः
श्शाखमश्वत्थं प्राहुरव्यय' मित्यादिना संसारवृक्षं परिकीर्त्य 'ततः परं तत्परिमार्गितव्
यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूय' इति संसारमण्डलातीतमप्राकृतदिव्यपदे स्थितं परं ब्रह्म
नावृत्तिफलसिद्ध्ये समुपासनीयमित्युक्त्वा 'तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्य' इति भगवान् कृष्ण
तमेवादिमं सर्वोत्तमं पुरुषमहमप्युपास इति बभाण । स चोपास्य उत्तमः पुरुषः परमशि
इति स्पष्टीचकार । 'यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी'ति चतुर्थपादेन 'प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृ
पुराणी'ति श्वेताश्वतरमन्त्रभागसमानार्थेन पारमेश्वरी शक्तिर्ज्ञानशक्तिरूपत्वात्प्रज्ञेतिक्रियाश
क्तिरूपत्वात्प्रवृत्तिरिति च व्यपदेशमर्हति । एवं मुमुक्षूणां कृष्णस्य चोपास्यत्वेनोक्तः पर
शिवाख्यस्सर्वोत्तमः पुरुष एव क्षराक्षररूपोत्तमत्वप्रतियोगिनिर्देशपूर्वक'मुत्तमः पुरुषस्त्वन्
इति श्लोकेन वर्णितः । तद्विषय एव प्रवर्तमानो यस्मात्क्षरमतीतोऽहमिति तदनन्तरश्लोक
कथं परमशिवविषयो न स्यात् । तद्विषयत्वेऽपि तदभेदभावनादार्ढ्येन 'शास्त्रदृष्ट्या तूप
देशो वामदेववदि'ति न्यायात् 'पुरुषोत्तमः प्रथितोऽस्मी'ति कृष्णवचनं लोकवेदप्रसिद्धिश्चे
त्युपपन्नम् । अत एवाहुः—'ब्रह्मोच्यते परमसौ परमं च तत्त्वं ज्योतिः परं च परमेश्व
पद्मनाभः । त्वद्भावनैकरसिकस्त्वदनन्यभावान्मन्त्री यथा गरुडभावनया गरुत्मानि'ति
तस्मान्मुक्तप्राप्यं परं ज्योतिः परमेश्वराख्यं परं ब्रह्मैवेत्युपसंहरति—अत इति । नन्वस्य
धिकरणस्य कथं स्पष्टास्पष्टब्रह्मलिङ्गता । न हि प्रजापतिविद्यायामवस्थात्रययुक्तं तद्विवि
च जीवस्वरूपं प्रतिपादयन्त्यां ब्रह्मलिङ्गानि सन्ति । येषां पूर्वपक्षदशायां मुक्तप्राप्यात्पर
ज्योतिषोऽन्यत्रान्वयेन परज्योतिरन्वयोऽस्पष्ट इति स्पष्टास्पष्टब्रह्मलिङ्गतोच्येत । मुक्तप्राप्यत्व
च ब्रह्मधर्मत्वेन शङ्क्यमानं नास्मिन्नधिकरणे स्पष्टं ब्रह्मलिङ्गमिति चेत् उच्यते । 'यदेवै
सम्प्रसाद'इत्यादिवाक्यं प्रजापतिविद्यायां पठ्यते । तदेव दहरविद्यायामपि पठ्यते । तत्र
उत्तमः पुरुष इति पूर्वपक्षलिङ्गं नास्तीति परं तदिह नोदाहृतम् । तथा च प्रजापतिविद्या
'परं ज्योति'रित्यस्य नारायणपरत्वे दहरविद्यायामपि तन्नारायणपरमेव पर्यवस्यतीति तस्
श्रूयमाणानामपहतपाप्मत्वादीनां स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां परज्योतिषोऽन्यत्रैवान्वय इति स्पष्टास्
ष्टब्रह्मलिङ्गता । इति ज्योतिरधिकरणम् ॥ १० ॥

नयमणिमालायाम् अथ ज्योतिरधिकरणम् ॥१०॥

सू० । ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४१ ॥

नारायणइति युक्तं मुक्तप्राप्यं परं ज्योतिः । पुरुषोत्तमपदवाच्यः स खलु स्यादुत्तमः पुरुषः ॥ ६८ ॥
न शिवपदात्पदमन्यत्प्राप्तानां स्यादनावृत्तिः । पुरुषोत्तमता तु भवेद्योगाद्विश्वाधिके महेशेऽपि ॥ ६९ ॥

इति ज्योतिरधिकरणम् ॥ १० ॥

अथ अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ सू० ॥ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४२ ॥

छान्दोग्ये श्रूयतेऽस्य विषयः—'आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते
यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा' इति ॥
अत्र नामरूपयोर्निर्वोढृत्वेन श्रूयमाणः स आकाशः परमेश्वरो वियद्वा जीवो
वेति संशयः ॥
सर्वभूतावकाशप्रदानेन नामरूपनिर्वोढृत्वस्य वियति संभवात् विय-

अथ अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

प्रजापतिविद्यान्तर्गतवाक्यार्थनिर्णयानन्तरं प्रजापतिविद्यानन्तरपठिताकाशवाक्यार्थनि-
र्णयार्थमधिकरणान्तरमारभ्यते—सू ॥ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४२ ॥ यद्य-
पि विषयवाक्ये नामरूपनिर्वोढुराकाशस्य नामरूपमध्यस्थात् ब्रह्मणोऽन्यत्वप्रतीतिः तदा नि-
र्वोढृत्वमाधारत्वं चेदयमाकाशो जगदाधारो भूताकाशः व्याकर्तृत्वं चेदिन्द्रादिनामरूपव्याकर्ता
हिरण्यगर्भजीवस्तस्य ततो यदि भेदप्रतीतिर्नास्ति तदा परमेश्वर इति त्रिकोटिकसंशयोपपत्तिः ।
आद्यकोटावाकाशं विचिन्त्य तत्कर्तृकसकलनामरूपास्पृष्टत्वेन तृतीयकोटौ सकलनामरूपनि-
र्वोढृत्वेन निर्वाह्यसकलनामरूपमध्यस्थत्वेन च तस्योपासनेति फलभेदः । क्रमेण पूर्वपक्षद्वय-
मुपपादयति—सर्वभूतेत्यादिना । वियदाकाशः आकाशश्रुत्यनुग्रहात् अवकाशप्रदायके

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम् ।

अथ ज्योतिरधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ सू० ॥ ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥ भगवत्पादमते, पूर्वं सर्वशब्दश्रुतिसंकोचानुपपत्त्या प्रकरणात्प्राणशब्दो ब्रह्मे-
त्युक्तम् । न तथेह संप्रसादवाक्ये प्रकरणानुग्राहकं किंचिदस्ति । येन प्रकरणात् ज्योतिश्शब्दं ब्रह्म स्यादिति प्रत्युदाहर-
णसंगत्येमाह— ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४१ ॥ अस्य 'य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य' इत्यादिकं
छान्दोग्ये प्रजापतिविद्यायां श्रूयमाणं वाक्यं विषयः । तत्र किं ज्योतिश्शब्दितमादित्यादितेजः उत ब्रह्म इति संशयः ।
ज्योतिश्शब्दस्यादित्यादितेजसि रूढत्वात् अत्र प्रसिद्धमादित्यादितेज एव ज्योतिश्शब्दितमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु ज्योति-
रत्र परं ब्रह्मैव । कुतः । दर्शनात्='य आत्मापहतपाप्मे' त्युपक्रमालोचनया ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यतयानुवृत्तिदर्शनादित्यर्थः ॥
श्रीकण्ठमते, दहरादिषूपास्यतया निर्दिष्टस्य परमेश्वरस्य प्राप्यत्वमुपपादयितुमिदमारभ्यते—सू० ॥ ज्योतिर्दर्श-
नात् ॥ ४२ ॥ विषयवाक्यं पूर्ववत् । तत्र मुक्तप्राप्यतया श्रूयमाणं परं ज्योतिः परमेश्वरो वा मूर्त्यात्मा नारायणो वेति
संदेहः । 'उत्तमः पुरुष' इति मुक्तप्राप्यस्य परज्योतिषः पुरुषोत्तमशब्दवाच्यतयावगमात् पुरुषोत्तमशब्दस्य नारायणे रूढतया
स एव परं ज्योतिरिति पूर्वः पक्षः । नारायणे रूढस्यापि पुरुषोत्तमशब्दस्य पुरुषेभ्यो जीवेभ्योऽधिके ब्रह्मण्यपि वर्तमान-
त्वात् 'वेदितं पुरुषोत्तम' मिति प्राप्यस्य परब्रह्मणः पर्यायत्वेन ब्रह्ममेधकल्पे पुरुषोत्तमशब्दप्रयोगात् तत्प्राप्तानामेवानावृत्ति-
श्रवणाच्च परशिवाभिधानं परं ब्रह्मैव परं ज्योतिरिति सिद्धान्तः ॥
रामानुजमते, इदं सूत्रं प्रमिताधिकरणशेषतया पूर्वत्राधिकरण एव व्याख्यातम् ।
आनन्दतीर्थमते, बृहदारण्यके श्रुतं 'कतम आत्मे'ति प्रश्नोत्तरे 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योति' रिति वाक्यं
विषयः । अत्र ज्योतिर्जीवो वा परमात्मा वेति संशयः । जननमृत्यादिजीवलिङ्गादेः श्रवणात् जीव इति पूर्वपक्षः । श्रुत्यन्तरे
विष्णुरेव ज्योति'रित्यवधारणश्रवणात् तत्र श्रुतानां जीवलिङ्गानां पूर्वोत्तरसंदर्भानुसारेण णिजर्थाध्याहारेण ब्रह्मपरतया योजनस्य
न्याय्यत्वाच्च ज्योतिः परमात्मैवेति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु, ज्योतिः=योऽयमन्तर्ज्योतिरिति ज्योतिश्शब्दवाच्यो विष्णुरेव । न
जीवः । कुतः । दर्शनात्='विष्णुरेव ज्योतिरिति श्रुत्यन्तरे दर्शनादित्यर्थः ॥

इति सूत्रार्थचन्द्रिकायां ज्योतिरधिकरणम् ॥ ११ ॥

दिहाकाशः। अथवा जीवः, 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरव

तस्मिन्नामरूपवोढृत्वश्रवणोपपत्तेरित्याद्यः पू[illegible]काशशब्दस्य ब्रह्मण्यपि प्रसिद्धि रस्ति सर्वलोकगतिवाक्यादिषु। तत्र सर्वभूतका[illegible]वादीनि बलवन्ति वाक्यशेषे ब्रह्मप्रक णादीनि सन्ति चेदिहापि सन्त्येव वाक्यशेषे ब्रह्मात्मश्रुत्यमृतत्वलिङ्गानीत्याशङ्क्याह— इहेति। अयमाशयः। अन्यत्राकाशशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वकल्पनेऽपि नेह तथा कल्पयितु शक्यम्। 'वैनामे'ति निपातसमुदायद्योतितप्रसिद्धिरूपाकाशविशेषणस्याप्रसिद्धाकाशरूप- ब्रह्मव्यावृत्त्येकफलकत्वात्। न हि ब्रह्म वेदप्रतिपन्नत्वेऽपि क्वचिद्वेदभागे निरूढ्याकाशशब्द- विषयत्वेऽपि भूताकाशवत् स्वरूपेणाकाशशब्दविषयत्वेन वा लोकवेदयोः प्रसिद्धम्। 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानी' त्यत्र तु 'ह वै' शब्दद्योतितप्रसिद्धे नाकाशे धर्मिण्यन्वयः। किं तु सर्व जगत्कारणत्वरूपे तद्धर्मे। तस्य धर्मस्य लोके प्रसिद्धिर्नास्तीति केवलं ब्रह्मविषया वैदिक्ये प्रसिद्धिर्ग्राह्या। सा सिद्धान्ते उपयुज्यते। इह प्रसिद्धेर्धर्मिण्यन्वयः। सा तु भूताकाशवि षयिणी लोकवेदसिद्धा ग्राह्या। न तु ब्रह्मविषयिणी केवलवेदप्रसिद्धा। सार्वत्रिकप्रसिद्धि मपेक्ष्य काचित्कप्रसिद्धेरप्रसिद्धिरूपत्वात्। तस्मादप्रसिद्धाकाशव्यावर्तनैकप्रयोजनकेन प्रसि द्धिविशेषणेन भूताकाश एवात्राकाशश्रुतिर्नियम्यते। यत्तु वाक्यशेषे ब्रह्मात्मश्रुत्यमृतत्व- लिङ्गग्रहणं न तन्नामरूपयोर्निर्वोढर्याकाशेऽन्वेति। किं तु तयोर्मध्यस्थत्वेन लक्ष्यमाणे वस्तुनि। न च तयोरभेदः। नामरूपनिर्वोढृत्वेनाकाशमुक्त्वा तदनन्तरं नामरूपमध्यवर्ति- त्वेन किञ्चिद्वस्तु लक्षयित्वा तत्र तत् ब्रह्मेति शब्दान्तरप्रयोगेणाकाश इति यदिति च लिङ्गभेदनिर्देशेन च तयोर्भेदप्रतीतेः। 'देवदत्तः खलु महान् पोषकश्चैत्रमैत्रयोः। या तयोर्व- र्तते मध्ये सा मैत्रीति प्रतीयता'मित्यत्र हि मैत्रदेवदत्तयोः स्पष्टं भेदः प्रतीयते। 'यस्तयोर्व- र्तते मध्ये यज्ञदत्तस्स बुध्यता'मिति लिङ्गाभेदेन पाठेऽपि देवदत्तयज्ञदत्तयोर्भेदः प्रतीयत इति। वियत्त्विह नाकाशः। किं तु हिरण्यगर्भजीवः। नामरूपनिर्वोढृत्वश्रवणात्। निर्वोढृ- त्वं हि कर्तृत्वं न तु वोढृत्वम्। निरुपसृष्टस्य वहतेः कर्तरिप्रत्ययः। नामरूपव्याकर्तृत्वस्य पर ब्रह्महिरण्यगर्भसाधारणत्वेऽपि अत्र परब्रह्मणोऽन्यत्वेन निश्चिते श्रूयमाणस्य तस्य हिरण्य- गर्भलिङ्गत्वपर्यवसानात् तदनुसारेणाकाशश्रुतेस्सर्वज्ञे तस्मिन्नसङ्कुचितप्रकाशत्वयोगेन वृत्त्यु- पपत्तेः। लिङ्गतश्श्रुतेस्स्वतो बलीयस्त्वेऽपि पूर्वत्र 'ब्रह्मलोकमभिसम्भवितासी'त्युत्तरत्र 'प्रजापतेस्सभां वेश्म प्रपद्ये इति हिरण्यगर्भसन्निधिना हिरण्यगर्भलोकप्राप्त्यभिसन्धिलिङ्गे- न च सन्दष्टलिङ्गस्यात्र श्रुतितः प्रबलत्वात्। न च 'प्रजापतेस्सभा'मित्यत्र प्रजापतिशब्दस्य नारायणपरत्वं। 'न च कार्ये प्रत्यभिसन्धि'रिति (ब्र. ४. ३. १३) सूत्रेण वक्ष्यत इति शङ्कनीयम्। 'कार्यं बादरि' रित्यधिकरणस्य द्वितीयपूर्वपक्षे कल्पे सा वक्ष्यते। सिद्धान्ते तस्य हिरण्यगर्भ- परत्वे को दोषः। अत्र नामरूपमध्यस्थब्रह्मोपासनायां नामरूपनिर्वोढृहिरण्यगर्भस्योपासनमङ्ग- मिति तदङ्गकब्रह्मोपासनायास्तल्लोकप्राप्तिरवान्तरफलमित्युपपत्तेः। तस्माद्धिरण्यगर्भजीव एवात्राकाश इति द्वितीयः पूर्वपक्षः। नन्वयं पूर्वपक्षो नोपपद्यते। आकाश इति हिरण्यग- र्भस्य क्वचिदपि प्रसिद्धेरभावेन प्रसिद्धिविशेषणविरोधादित्याशङ्क्याह--अनेन जीवेनेति। अयमाशयः। 'वैनामे'ति निपातसमुदायो नाकाशशब्दस्य तेन रूपेण प्रसिद्धिद्योतकः।

[illegible]' इति तस्य नामरूपव्याकरणसंबन्धदर्शनात् ॥

इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—परमेश्वर एवात्राकाशशब्देन नामरूपनिर्वोढा श्रूयते, अमृ-

[illegible] तु नामरूपनिर्वोढृत्वरूपविधेयवत्त्वेन तथैव व्युत्पत्तेः। न हि 'देवदत्तः खलु विद्वा'नि- [illegible] यः प्रसिद्धो देवदत्तः स विद्वानिति प्रतीयते। किं तु विधेयस्य विद्वत्त्वस्यैव प्रसिद्धिः [illegible]तीयते। एवं च यत्र नामरूपव्याकर्तृत्वं प्रसिद्धं स एव परमेश्वरादन्यः आकाशशब्दवि- [illegible] इति सिद्धावनेन जीवेनेत्यादिश्रुतौ हिरण्यगर्भस्य नामरूपव्याकर्तृत्वप्रसिद्धेस्स एवात्रा- [illegible]शशब्दविषयः पर्यवस्यतीति। यद्यप्य'नेन जीवेने'ति श्रुतिः परमेश्वरस्य नामरूपव्याक- [illegible]र्तृत्वं प्रतिपादयति न तु हिरण्यगर्भस्य। तथैव संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणे स्थापयिष्यमा- [illegible]त्वात्। तथा च हिरण्यगर्भस्य व्याकर्तृत्वप्रतिपादकं 'वेदे नामरूपे व्याकरोत्' 'सर्वेषां च [illegible] नामानी' त्यादिश्रुतिस्मृतिवचनजातमत्रोदाहरणीयम्। तथापि तेन यन्नामरूपव्याकरणं [illegible]रण्यगर्भकर्तृकं प्रतिपाद्यते तत्रैव परमेश्वरस्य कर्तृत्व 'मनेन जीवेने' त्यादिवाक्येन प्रति- [illegible] इत्युभयत्रापि व्याकर्तृभेदेऽपि व्याकर्तव्यमभिन्नमिति ज्ञापनाय तस्मिन्नुदाहरणीयेऽ- [illegible]नेनेत्यादिवाक्यमुदाहृतम्। तथा हि—हिरण्यगर्भविषयेन वाक्यजातेन ब्रह्माण्डान्तर्वर्ति- [illegible]वादिनामरूपगोचरं व्याकर्तृत्वं हिरण्यगर्भस्य प्रतिपाद्यते। तद्गोचरमेव च तदनेन जीवेने- [illegible]त्यादिवाक्येन परमेश्वरस्य प्रतिपाद्यते। अनेन हि वाक्येन परमेश्वरस्य सकलनामरूपव्या- [illegible]कर्तृत्वं न प्रतिपाद्यते किं तु आकाशादिषु भूतेषु सदाशिवादिभिरधिष्ठातृभिस्सह सृष्टेषु [illegible]त्रिवृत्करणेन ब्रह्माण्डसृष्टिपूर्वकं तदन्तर्वर्तिदेवादिनामरूपव्याकर्तृत्वं प्रतिपाद्यते। तेजोऽब- [illegible] सृष्टिमभिधाय 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता' इत्यनुक्रमात्। एव 'मनेन जीवेने'ति [illegible]वाक्योपात्तव्याकर्तव्यस्य हिरण्यगर्भव्याकर्तव्यैक्यज्ञापनस्य प्रयोजनं सिद्धान्ते स्पष्टीभवि- [illegible]ष्यति। एवं प्राप्ते पूर्वपक्षे सिद्धान्तप्रतिज्ञापूर्वकं सूत्रहेतुं व्याचष्टे--अमृतत्वादीति। इहा- [illegible]काश परमेश्वर इति साध्ये नामरूपनिर्वोढृत्वं न हेतुः। तस्य निपातद्योतितप्रसिद्धिविशेष- [illegible]णानुरोधा 'दनेन जीवेने'ति श्रुत्युक्तहिरण्यगर्भव्याकर्तव्यनामरूपमात्रगोचरव्याकर्तृत्वरूप- [illegible]तया हिरण्यगर्भसाधारणत्वात्। नापि 'ते यदन्तरे'त्युक्तं नामरूपमध्यवर्तित्वम्। तद्धि [illegible]तटाकयोर्मध्ये वृक्षस्येव नामरूपयोर्मध्ये परमेश्वरस्य न वर्तनम्। तटाकयोरिव नामरूपयो- [illegible]र्व्यवस्थितदेशस्थितत्वाभावेन तन्मध्यावकाशस्याप्रसिद्धत्वात्। किं तु मध्यस्थस्येवान्यतर- [illegible]भावेन तदुभयास्पृष्टत्वम्। तदपि न सकलनामरूपास्पृष्टत्वम्। शिवभवादिनाम- [illegible]नीलकण्ठत्वादिविशिष्टविग्रहैश्च नित्ययुक्ते परमेश्वरे तदभावात्। किं तु व्याकर्तव्यत्वेन [illegible]पूर्ववाक्यसन्निहितैतत्पदपरामृष्टैर्देवमनुष्यादिशब्दैस्तद्वाच्यरूपैर्ब्रह्माण्डान्तर्गतैस्तनुभुवनभो- [illegible]भोगोपकरणैश्चासाधारणसम्बन्धराहित्यम्। इदं तावद्धिरण्यगर्भसाधारणम्। तद- [illegible]साधारणस्य हिरण्यगर्भादिनाम्नस्तद्वाच्यस्य तदसाधारणरूपस्य च तद्व्याकर्तव्यनामरूपप्र- [illegible]सृष्टेः प्रागेव सिद्धत्वात्' आकाशसाधारणं च ततोऽपि प्रागेव भूतानां निष्पन्नत्वा- [illegible]दिति शङ्काकलुषितमादिमलिङ्गद्वयं प्रथमं नोपन्यसनीयमित्यमृतत्वं प्रथममुपात्तम्। एवं [illegible] स्फुटतरब्रह्मलिङ्गदर्शनात् पूर्वे अपि ब्रह्मलिङ्गभूते एव ग्राह्ये। नामरूपनिर्वोढृत्वमा- [illegible] साधारणत्वेऽपि हि निरपेक्षं तत् ब्रह्मासाधारणम्। सापेक्षनिरपेक्षयोश्च निरपेक्षं ग्रही-

तत्वादितद्धर्मव्यपदेशात्। न ह्याकाशेऽमृतत्वादिकं संभवति जीवे वा । अ
परमेश्वर एवाकाशः ॥

तुमुचितम्। 'ते यदन्तरे' त्येतदपि यस्य मध्ये ते नामरूपे वर्तेते यदाधारकोऽयं नामरू
प्रपञ्च इति व्याख्याने तदसाधारणम्। न च यत्रावधिद्वयनिर्देशः अवधिद्वयानाक्रान्तो
मध्यदेशोऽस्ति तत्रैवान्तरेति शब्दप्रयोग इति नियमः । सूत्रवार्तिकादिषु विशेषवचनाभ
वात्। तदभावेऽपि 'ततः खड्गं समुद्यम्य रावणः क्रूरविग्रहः। वैदेहीमन्तरा क्रुद्धः क्षणमू
विनिश्वसन्नि'ति भट्टिकाव्ये अन्तराशब्दप्रयोगदर्शनाच्च। तथा नियमसद्भावेऽपि यस्यान्त
यदन्तर्गते ते नामरूपे इत्यस्मिन्नर्थे अन्तरशब्दादन्तस्स्थितवाचिनः प्रथमाद्विवचनस्य 'सु
सुलुगि'त्यादिसूत्रत आकारादेशोपपत्तेरित्यभिप्रेत्य तयोरपि ग्रहणार्थमादिशब्दः कृतः। पूर्
पठितयोरपि वैवक्षिकं क्रममाश्रित्यादिशब्देन ग्रहणं युक्तम्। न हि 'दिवादिभ्यः श्य'
त्यादाविव पाठक्रम एवाश्रयणीय इत्यत्र निर्बन्धोऽस्ति । न चात्रामृतत्वानन्तरं पठि
लिङ्गमस्ति। क्रमश्रुतिर्हि तदनन्तरं श्रूयते। अथ वात्रापि पाठक्रममाश्रयिष्यामः । अमृत
त्वरूपब्रह्मलिङ्गसन्निधिमनपेक्ष्यैव सापेक्षनिरपेक्षन्यायादिमात्रेण नामरूपनिर्वोढृत्वादेर्ब्रह्मलि
ङ्गतोन्मेषमभ्युपगमिष्यामः। अत्र पक्षे आत्मश्रुत्युपस्थापितमात्मत्वलिङ्गमादिपदेन ग्राह्यम्
यत्र ह्यभिधानश्रुतिः प्रमाणं तत्र तत्प्रवृत्तिनिमित्तभूतं लिङ्गमपि प्रमाणं भवत्येव। अत एव
'शब्दादेव प्रमित' इति (ब्र० १. ३. २३) सूत्रे आस्तामीशानश्रुत्युपस्थापितमैश्वर्यलिङ्गमी
शानशब्दरूपा श्रुतिरेव तावदङ्गुष्ठप्रमितस्य परमेश्वरत्वमवगमयितुं पर्याप्तमित्यभिप्राय एव
कारः प्रयुक्तः। एवं चामृतत्वादिशब्देन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमाश्रित्यामृतत्वात्मत्वे ग्राह्ये
अमृतत्वस्यादय इति तत्पुरुषमाश्रित्य नामरूपनिर्वोढृत्वं तदाधारत्वं ब्रह्मश्रुत्युपस्थापितनि-
रतिशयबृहत्त्वलिङ्गं च ग्राह्यमिति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः कार्यः । एवं विवक्षितेऽर्थे
नामरूपनिर्वोढृत्वादिव्यपदेशादित्येवमृजुवाक्यप्रयोगसम्भवे किमर्थमित्थं क्लिष्टवाक्यप्रयोग
इति चेत्। किमर्थमिति न विद्मः। स्वतन्त्रेच्छा महाग्रन्थकाराः क्वचित्क्वचिदेवमपि प्रयुञ्जते।
यथा पाणिनिर्गाङ्कुटादिसूत्रे कुटादिभ्य इति पदं बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषेण निष्पन्नं
प्रायुङ्क्त। तत्र हि कुटादिपदं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा कुटतिधातोस्तदनन्तरपठितधातूनां
च यथा ग्राहकं तथा तस्मात्प्राक्पठितस्य लिखतिधातोरपि कुटस्यादिः कुटादिरिति तत्पुरु
षाश्रयणेन ग्राहकम्। अन्यथा लिखतिधातोः परेषां ञ्णितां प्रत्ययानां ङिद्वद्भावविधाना
सिद्ध्या लिखितुमलिखदित्यादिरूपासिद्धिप्रसङ्गात्। एतेन 'देवदत्तः खलु महा'नित्यादिवाक्य
छायापत्त्या ब्रह्माकाशयोर्भेदप्रतीतिशङ्का निरस्ता। ब्रह्माकाशशब्दयोर्द्वयोरपि ब्रह्मणि दृष्ट
प्रयोगत्वेन ब्रह्माकाशवाक्यद्वयेऽपि ब्रह्मलिङ्गसत्त्वेन च तदुभयाभेदप्रतीत्या वैषम्यात्
न हीति। यद्यप्याकाशे जीवे चामृतत्वासम्भवः स्पष्ट एव। तथाप्युक्तमर्थं सूत्रारूढं क
तदुक्तिः। अनेन सौत्रहेतोरित्थमर्थो दर्शितो भवति। अर्थान्तरत्वं जीवादाकाशाच्च भिन्नत्व
तस्यादिः कारणं भेदको धर्म इति यावत् । भेदज्ञापके भेदकारणत्वोपचारादेवमुक्तिः।
अर्थान्तरत्वशब्दो वा तत्प्रतीतिं लक्षयति । तथा च जीवाकाशव्यावर्तकनामरूपनिर्वोढृ-
त्वादिधर्मव्यपदेशादिति सौत्रस्य हेतोरर्थ इति। यद्यपि परमेश्वरे साध्ये तद्धर्मव्यपदेशादि-

नु 'तत्त्वमसि' इत्यादिनैक्यव्यपदेशान्न प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः परमे-
श्वरोऽस्तीत्याशङ्क्याह–

॥ सू ॥ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४३ ॥

'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किं चन वेद नान्तरं' 'प्राज्ञेनात्मनाऽन्वा-
रूढ उत्सृजन् याति' इति सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः बाह्यान्तरविषयज्ञानशून्यात् जीवात्
तदानीमेव प्राज्ञतया भेदेन व्यपदेशात् जीवादर्थान्तरभूतः परमेश्वरोऽस्ति । स
चात्राकाशशब्दवाच्यः ॥

॥ सू ॥ पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४४ ॥

परिष्वञ्जके प्राज्ञे श्रूयमाणेभ्यः पत्यादिशब्देभ्यश्च अयमन्य एव जीवादित्यवग-
म्यते। 'स सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा भूयान्
नो एवासाधुना कनीयान् एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपालः' इत्या-
दिकमुत्तरत्र हि श्रूयते। 'पशूनां पतये....वृक्षाणां पतये' इत्यादिभिश्च परमेश्वरस्य

हेतूकरणीयम् । तथाप्यत्र नामरूपनिर्वोढृत्वादेर्हिरण्यगर्भादिसाधारण्यशङ्कावारणाय
भेदकत्वमुखेन सूत्रे तदुपन्यास इति भावः ॥ उत्तरसूत्रमवतारयितुं शङ्कते—नन्विति।
जीवातिरिक्तपरमेश्वराभावे च जीवभेदकधर्मेण परमेश्वरत्वसाधनं विरुद्धम् । अचेतनैका-
न्तकधर्मस्य जीवभेदकत्वं न सम्भवति। हेतोश्चासिद्धिरिति भावः। यद्यपि जीवातिरिक्त-
परमेश्वराभावशङ्कानिराकरणं नास्मिन्नधिकरणे विशिष्योपयोगि। सर्वेष्वप्यधिकरणेषु तदु-
पयोगसत्वात्। तथापि प्रपञ्चेनैतच्छङ्कानिराकरणार्थमुत्तरः पादः प्रवर्तिष्यत इति तदुपो-
द्घातरूपमिदमुत्तरसूत्रद्वयं प्रवृत्तमित्याशयः ॥ सू० ॥ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४३ ॥
सुषुप्तिविषयं सम्परिष्वक्तवाक्यम्। उत्क्रान्तिविषयमन्वारूढवाक्यम्। उत्सृजन् शरीरमित्यर्थः।
तदानीमेव प्राज्ञतयेति। यदा जीवस्य बाह्याभ्यन्तरविषयज्ञानशून्यत्वं तदानीमेव प्रकर्षेण
ज्ञानलक्षणं सर्वज्ञत्वं तस्य न सम्भवति। जीवान्तरस्यापि सर्वज्ञत्वं न सम्भवत्येव । अत
तयोर्भेदसिद्धिरिति भावः। भेदेन व्यपदेशादिति। अनेन 'व्यपदेशा'दिति पूर्वसूत्रतोऽनुव-
र्तत इति दर्शितं भवति। जीवादर्थान्तरभूतः परमेश्वरोऽस्तीति । इदं साध्यं हेतुसाम-
र्थ्याल्लभ्यते ॥ सर्वज्ञो मुक्तात्मा परिष्वञ्जकः स्यादित्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—सू० ॥
पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४४ ॥ परिष्वञ्जके प्राज्ञ एवोत्तरत्र पत्यादिशब्दाः श्रूयन्त इति मुक्ता-
त्मनोऽपि व्यतिरेकसिद्धिः। तस्य जगद्व्यापाराभावादित्यर्थः। सर्वस्य वशीति सर्वस्य
वशीत्यमुक्तम्। सर्वस्येशान इति तन्नियम्यत्वम् । सर्वस्याधिपतिरिति तद्रक्ष-
कत्वम्। सर्वेश्वरस्सर्वनियन्ता । भूताधिपतिर्भूतानां रक्षकः। भूतपालः भूतानां
पालकः। रक्षणमिष्टप्रदानमुखं पालनमनिष्टनिवारणमुखमिति भेदः। विषयवाक्ये अधिपति-
शब्दे श्रूयमाणे किमर्थं 'पत्यादिशब्देभ्य' इति सूत्रितमित्याशङ्क्य बहुधा पतिशब्दाभ्यास-
वाञ्छि श्रीरुद्रादिप्रकरणैरस्य प्रकरणस्यैकार्थ्यं दर्शयितुमित्येतदुदाहरणेनाभिव्यनक्ति। पशू-
नां पतय इति। आदिशब्देन 'पतिं पतीनां परमं परस्ता'दित्यादीनि गृह्यन्ते। जीवाति-

जगदाधिपत्यं प्रसिद्धं, न कुत्रापि जीवस्य । तस्मादयं जीवादन्यः परमे-
एवात्राकाशशब्दवाच्यः ॥ इत्यर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥
इति श्रीकण्ठाचार्यविरचिते ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पा-

रिक्तपरमेश्वराभावशङ्कानिराकरणसिद्धमधिकरणार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ॥
इत्यर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इतिश्रीशिवातिवादिमूर्धन्यशिवदर्शनस्थापनधुरन्धरसकलदेवभूदेवप्रतिष्ठापक-
श्रीमच्चिन्नबोम्मभूपालहृदयकमलकुहरविहरमाणश्रीसाम्बशिवप्रेरितस्य
श्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभविश्वजिद्याजिश्रीरङ्गराजाध्वरि-
वरसूनोरप्पयदीक्षितस्य कृतौ श्रीकण्ठाचार्यविरचितब्रह्म-
मीमांसाभाष्यव्याख्यायां शिवादित्यमणिदीपिका-
ख्यायां प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥

नयमणिमालायाम्

अथ अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू० । आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४२ ॥ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४३ ॥ पत्या[दि]-
शब्देभ्यः ॥ ४४ ॥

निर्वोढा नामादेर्भूताकाशोऽवकाशतया । जीवो वा स्यात्सोऽपि हि बिभर्ति नामानि रूपाणि ॥ ७० ॥
अमृतत्वमात्मत्वादिकमर्थान्तरता च नामरूपाभ्याम् । निर्वोढृत्वं च तयोः कात्स्न्येन न भूतजीवयोर्जगतः ॥ ७[१ ॥]

इत्यर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमदप्पयदीक्षितकृतौ चतुर्मतसारसंग्रहे नयमणिमालिकाख्ये तृतीयपरिच्छेदे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीय[ः पादः]

सूत्रार्थचन्द्रिकायाम् ।

अथ अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणसुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणे ॥ १२ ॥ १३ ॥

सू० ॥ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥ पत्यादिशब्देभ्यः ॥
भगवत्पादमते, एषु त्रिषु सूत्रेष्वाद्यमेकमधिकरणमितरयोरधिकरणान्तरतया योजनमिति विशेषः । पूर्वमुपक्रम-
दर्शान्तरे प्रसिद्धोऽपि ज्योतिश्शब्दस्स्वार्थात्प्रच्यावितस्तथाकाशोपक्रमवशाद्ब्रह्मादिशब्दोऽपि स्वार्थात्प्रच्याव्यतामिति द[ृष्टान्त]-
संगत्येदमाह—सू ॥ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ अस्य 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते [यद]-
न्तरा तद्ब्रह्म' इत्यादिकं छान्दोग्यवाक्यं विषयः । तत्र किमाकाशशब्दितो भूताकाशः परमात्मेति संशयः । आकाश[शब्दस्य]
भूताकाशे रूढत्वात्स्रष्टृत्वादेश्च स्पष्टस्य ब्रह्मलिङ्गस्याश्रवणाच्च भूताकाश इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु, परमात्मैवाकाशश[ब्दितः ।]
कस्मात् । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्='ते यदन्तरे' ति आकाशस्य नामरूपाभ्यामर्थान्तरत्वेन व्यपदेशात् । [आदि]-
शब्देन 'तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मे'ति ब्रह्मत्वादिव्यपदेशो द्रष्टव्यः ॥ इत्यर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अथ सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

पूर्वं नामरूपाभ्यां भेदोक्तेराकाशो ब्रह्मेत्युक्तम् । तत्र । 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त' इत्यत्राभिन्नेऽपि जीवे भेदोपचारा[त्]
क्षिप्य समाधानादाक्षेपसंगत्येदमाह—सू० ॥ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥ 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृदन्त[र्ज्योतिः]
पुरुष' इत्यादिकं बृहदारण्यकवाक्यं विषयः । तत्किं जीवानुवादकमुत तदनुवादेनासंसारिस्वरूपप्रतिपादकमिति संदेहः [।]
क्रमोपसंहारानुगुण्येन जीवानुवादकमित्येव युक्तमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु, विज्ञानमयसुषुप्त्याद्यवस्थावज्जीवा[द्]
ब्रह्माभेदप्रतिपादकमिदं वाक्यम् । कस्मात् । 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरं प्राज्ञेनात्मना
उत्सर्जन्याती'ति सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरवस्थयोश्शारीराद्भेदेन परमात्मनः प्राज्ञशब्देन व्यपदेशादित्यर्थः ॥ इतश्च ब्रह्मभेदप्र[...]

[...]माह—सू० ॥ पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥ 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानस्सर्वस्याधिपति'रिति पत्यादिशब्दा असं-
[सारित्वप्र]तिपादकाः 'स न साधुना कर्मणा भूया' नित्याद्यास्संसारित्वनिषेधका एतद्वाक्यगताः । तेभ्योऽसंसारिब्रह्मात्मकप्रति-
[पा]दकं वाक्यमिति समंजसम् । अस्मिन्पादे त्रयोदशाधिकरणानि । सूत्राणि त्रिचत्वारिंशत् ॥

इति भगवत्पादमते सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

[श्रीक]ण्ठमते, विषयवाक्यं पूर्ववत् । अत्र आकाशः भूताकाशो वा जीवो वा परमेश्वरो वेति त्रेधा संशयः । सर्वभूताव-
[काशदा]नेन नामरूपनिर्वोढृत्वस्य भूताकाशे 'अनेन जीवेने'त्यादिना श्रुतस्य नामरूपव्याकरणसंबन्धस्य जीवे च दर्शनात् तयो-
[रन्यतर] आकाश इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्सूत्रार्थश्चाविशिष्टः ॥
['तत्त्वमसि' इत्या]दिनैक्यव्यपदेशान्नास्ति जीवादर्थान्तरभूतः परमेश्वर इत्याशंक्याह—सू० ॥ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भे-
[देन] ॥ ४४ ॥ 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त' इत्यादिना सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्बाह्यान्तरविषयज्ञानशून्याज्जीवात्तदानीमेव प्राज्ञतया
[भेदव्य]पदेशात् अस्ति जीवादर्थान्तरभूतः परमेश्वरस्स एवात्राकाश इति ॥
[पुनरप्य]न्य एव जीवादित्याह—सू० ॥ पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४५ ॥ 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' 'पशूनां पतये'
[इत्यादिषु] परिष्वञ्जके प्राज्ञे श्रूयमाणेभ्यः पत्यादिशब्देभ्योऽप्ययमन्य एव जीवादित्यवगम्यते । न कुत्रापि जीवस्य तादृशं
[पतित्वादि] श्रुतम् । तस्मादयं परमेश्वर एवाकाशः ॥ इति ॥ अस्मिन्मते पादेऽस्मिन् एकादशाधिकरणानि । सूत्राणि
[पञ्च]चत्वारिंशत् ॥ इति श्रीकण्ठमते अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

[रामा]नुजमते, विषयवाक्यं पूर्ववत् । अत्राकाशशब्दनिर्दिष्टः किं मुक्तात्मा उत परमात्मेति संशयः । मुक्तस्यान-
[वृत्तेः प्रत्य]गात्मा मुक्त इति पूर्वपक्षः । आकाशः परमात्मेति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु, आकाशः परमात्मा । कुतः । अर्थान्त-
[रत्वादि]व्यपदेशात्=तस्य नामरूपनिर्वोढृत्वतदस्पर्शलक्षणार्थान्तरत्वनिरुपाधिकब्रह्मत्वामृतत्वात्मत्वादीनां व्यपदेशात् ।
[अन्य]च्छेषं श्रीकण्ठमतवदेवेति विरम्यते ॥ अस्मिन्मते अत्र पादे एकादशाधिकरणानि । सूत्राणि तु चतुश्चत्वारिं-
[शत्] । इति । इति रामानुजमते अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

[आ]नन्दतीर्थमते, सू० आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ विषयवाक्यं पूर्वमतसाधारणम् । अत्रा-
[काशशब्दितम्] अव्याकृताकाशं वा विष्णुर्वेति संशये अव्याकृताकाशमिति पूर्वपक्षः । विष्णुरिति सिद्धान्तः । शेषं पूर्ववत् ॥

इत्यर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

[सू]० ॥ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥ अस्य 'स वा एष एतस्मिन्संप्रसादे' इत्यादिकं 'स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यन-
[न्वागतस्ते]न भवत्यसंगोऽह्ययं पुरुष' इत्यन्तं बृहदारण्यकवाक्यं विषयः । अत्र स्वप्नादिद्रष्टा जीवो वा परमात्मा वा इति
[संशयः] । जीवस्यैव स्वप्नद्रष्टृत्वेन प्रसिद्धत्वाज्जीव इति पूर्वपक्षः । असंगत्वलिंगात् सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त'
[इत्या]दिना तयोर्भेदेन व्यपदिश्यमानत्वेन तयोरैक्यासिद्धावसंगत्वस्य जीवे ब्रह्माभेदेन योजयितुमशक्यत्वाच्च स्वप्नद्रष्टा पर-
[मात्मै]वेति । सूत्रार्थस्तु, स्वप्नादिद्रष्टा परमात्मैव । कुतः । 'असंगो ह्ययं पुरुषः' इत्युक्तासंगत्वलिंगात् इति बहिरेवाध्याहारः ।
[सुषुप्त्यु]त्क्रान्त्योर्भेदेन जीवेऽप्यसंगत्वोक्तिस्संभवतीत्यत उच्यते—सुषुप्तीत्यादि । सुषुप्त्युत्क्रान्तिप्रकरणयोस्तयोर्भेदेन व्यपदेश-
[ादसंगत्वं] न तयोरैक्यमित्यर्थः ॥ इति सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

[सू]० ॥ पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥ अस्याधिकरणस्य 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य । न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् ।
[तस्यैवात्]मा पदवित्तं विदित्वा । न कर्मणा लिप्यते पापकेन' इति बृहदारण्यकवाक्यं विषयः । अत्र ब्राह्मणशब्दोक्तो विरिञ्चो
[वा विष्णु]र्वा इति संशयः । 'विष्णोर्ब्राह्मणजातिस्सन् जज्ञे ब्रह्मा चतुर्मुखः' इति वचनेन तस्य ब्राह्मणत्वात् 'स वा एष महा-
[नज] आत्मा' इत्यजश्रुतेश्च 'अगोत्रमवर्ण' मित्यादिना विष्णोर्ब्राह्मणत्वाभावाच्च विरिञ्च इति पूर्वपक्षः । निरवकाशैस्सर्वपतित्वा-
[दिभिः] अजब्राह्मणशब्दयोः 'न जायत इत्यजः' 'ब्रह्मणा वेदेन अन्यते गम्यते इति ब्राह्मणः' इति व्युत्पत्तिमतोः विष्णुपर-
[त्वोपपत्तेः] विष्णुरिति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु, 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्ये'ति श्रुत्युक्तब्राह्मणो विष्णुरेव । न विरिञ्चः ।
[कुतः] । पत्यादिशब्देभ्यः='सर्वस्याधिपति' रित्यादिसर्वाधिपत्यादिवाचिश्रुतिभ्य इत्यर्थः । अस्मिन्मते अस्मिन्पादे
[त्रयो]दशाधिकरणानि । सूत्राणि तु त्रिचत्वारिंशत् ॥ इत्यानन्दतीर्थमते पत्याद्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

[...]माहूत विशुद्धशीलमनघं वृद्धांबिकाख्या सती यं मृत्युंजयशर्मणो बुधमणेर्भाग्यं विदुस्साधवः ।
[...]न्वयजन्मनोऽस्य सुधियो हालास्यनाथाह्वयस्येयं सत्कृतिरेधतामिह चतुर्भाष्यानुगा चन्द्रिका ॥

सूत्रार्थचन्द्रिकायामाद्येऽध्याये समन्वयाभिख्ये । स्पष्टास्पष्टब्रह्मलिंगः पादस्तृतीय इह पूर्णः ॥
श्रीकण्ठाचार्यमते भगवत्पादीयभाष्यरीत्या तु । अस्पष्टलिङ्गवाक्यज्ञेयब्रह्मावबोधकः प्रोक्तः ॥
विस्पष्टजीवलिङ्गक इति गदितो लक्ष्मणार्यमतरीत्या । मध्वमते तूभयत्र प्रसिद्धनामलिङ्गपाद इति ।

इति हालास्यनाथकृतौ सूत्रार्थचन्द्रिकायां प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

शिवाभ्यां नमः ।

श्रीकण्ठाचार्यकृतौ

ब्रह्ममीमांसाभाष्ये

प्रथमस्याध्यायस्य

अथ चतुर्थः पादः ।

अथ आनुमानिकाधिकरणम् ॥ १ ॥

पूर्वपादे स्पष्टास्पष्टब्रह्मलिङ्गानि वाक्यानि विचारितानि । चतुर्थेऽस्मि[illegible] देऽस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि कानिचिद्वाक्यानि विचार्यन्ते–

॥ सू० ॥ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृ[illegible] दर्शयति च ॥ १ ॥

एकेषां कठानां शाखायामाम्नायतेऽस्य विषयः–

'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्म[illegible]हान् परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किं[illegible] सा काष्ठा सा परा गतिः ॥' इति ॥

अत्र महतः परत्वेन उच्यमानं अव्यक्तशब्दवाच्यं प्रधानं कापिलमुत[illegible]

शिवार्कमणिदीपिकायाम् ।

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथ आनुमानिकाधिकरणम् ।

पूर्वोत्तरपादार्थप्रदर्शनेन सङ्गतिं सूचयति–पूर्वपाद इति । प्रथमे पादे स्पष्टब्रह्मलिङ्[illegible] वाक्यानि विचारितानि । द्वितीयेऽनतिस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि । तृतीये स्पष्टास्पष्टब्रह्मलिङ्गानि[illegible] चतुर्थे त्वस्मिन् अस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि वाक्यानि विचार्यन्त इति ब्रह्मलिङ्गानां स्थूलसू[illegible] सूक्ष्मतरसूक्ष्मतमत्वक्रमेण पादानामवतार इति भावः ॥ सू० ॥ आनुमानिकमप्येके[illegible] मिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥ [illegible]त्र 'मेकेषा'मिति [illegible] व्याकुर्वाणस्तदपेक्षितं चाध्याहरन्नेव विषयवाक्यमुदाहरति–एकेषामिति । स्मार्तक्रमप्र[illegible] भिज्ञाव्यक्तशब्दरूढिभ्यां प्रकरणपरिशेषाभ्यां च संशयमाह–अत्रेति । इह 'महदव्य[illegible] मिति साङ्ख्यस्मृतितत्त्वक्रमप्रत्यभिज्ञा 'महतः परत्वेनोच्यमान' मिति धर्मिविशेषणेन [illegible] चिता । अव्यक्तशब्दस्य प्रधाने रूढत्वेन स्वारस्य'मव्यक्तशब्दवाच्य'मिति धर्मिनिर्दे[illegible] सूचितम् । अव्यक्तशब्दवाच्यमिति । अव्यक्तशब्दोदितमित्यर्थः । सिद्धान्ते शरीरस्या[illegible] क्तशब्दलक्ष्यत्वाङ्गीकारेणातद्वाच्ये शरीरत्वसंशयायोगात् । पूर्वत्रा'त्मानं रथिनं विद्धि श[illegible] रथमेव च । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्[illegible] गोचरान्' । इत्यात्मशरीरादीनां रथिरथादिभावकल्पनायां शरीरस्य प्रकृतत्वं शरीरातिरि[illegible]

[illegible] संशयः ॥

[illegible]नमिति पूर्वपक्षो युक्तः । कथम् । महदव्यक्तपुरुषाणां साङ्ख्यतन्त्र एव [illegible]तेषामिह श्रुतौ प्रत्यभिज्ञानाच्च वपुषो न कश्चिदिह प्रसङ्गः ।

[illegible]न्द्रियादिशब्दैर्गृहीतत्वेन शरीरस्य परिशिष्टत्वं च 'शरीरं वे'ति रथिरथभावकल्पनायां [illegible]युक्तस्य शरीरपदस्य प्रयोगेण सूचितम् । ननु, 'प्रधानमिति पूर्वपक्षो युक्त' इति व[illegible]क्तम् । तस्य निरालम्बनत्वात् । 'महतः परमव्यक्त' मित्यत्र महच्छब्दस्य 'बुद्धेरात्मा [illegible]'इति पूर्वनिर्दिष्टात्मपरत्वेन साङ्ख्यस्मृतिप्रसिद्धतत्वविशेषपरत्त्वशङ्कानास्पदतया स्मा[illegible]त्यभिज्ञानासिद्धेः । साङ्ख्यपरिभाषासिद्धायाः अव्यक्तपदरूढेः नैयायिककल्पितायाः प[illegible]दिपदरूढेरिवान्यत्र शब्दार्थनिर्णयानुपयोगित्वात् इत्यभिप्रायेण पृच्छति–कथमि[illegible] 'महदव्यक्तपुरुषाणामिति । अयं भावः । महदव्यक्तं पुरुष इति क्रमेण उत्तरोत्तरं पराणि [illegible] साङ्ख्यतन्त्र एव प्रसिद्धानि । अतस्तेषामिह प्रत्यभिज्ञा भवन्ती न निह्नोतुं शक्यते । [illegible]क्रमेणात्रापि निर्देशदर्शनात् । सा चोन्मिषन्ती प्रत्यभिज्ञा सर्वमिदं विषयवाक्यं व्या[illegible]तथा हि–पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च भूतानि पञ्च तन्मात्राः अन्तःक[illegible]ङ्कारो महान्प्रकृतिः पुरुष इति पञ्चविंशतितत्त्वानि साङ्ख्यास्सञ्चक्षते । ततः परं च [illegible]तरं निषेधन्ति । इहापि दश ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि । दश भूततन्मात्राः अर्थशब्दो[illegible] । मनोऽन्तःकरणबुद्ध्यहङ्काराः । आत्मा । महान् महत्तत्त्वम् । अव्यक्तं प्रकृतिः । [illegible] इति पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि निर्दिश्यन्ते । ततः परं च निवार्यते 'सा काष्ठा सा परा गति' [illegible] यद्यपि साङ्ख्यैर्महत्तत्त्व एव बुद्धिशब्दः प्रयुज्यते नाहङ्कारे । आत्मशब्दश्च चेतन[illegible]न महत्तत्त्वे प्रयुज्यते । तथापि प्रत्यभिज्ञापकभूयस्त्वानुसारेण कार्ये कारणोपचारा[illegible] बुद्धिशब्दः महत्तत्त्वे व्यापकत्वाभिप्रायेणात्मशब्दः 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः तद्य[illegible]च्छेज्ज्ञान आत्मनी'त्यत्रैव उपरितनमन्त्रे ज्ञानेऽप्यात्मशब्दप्रयोगदर्शनादिति समर्थयितुं [illegible] । ततश्च स्मार्तक्रमप्रत्यभिज्ञायास्तावन्नासिद्धिः । नाप्यव्यक्तपदरूढेरनिर्णायकत्वम् । [illegible] साङ्ख्यतन्त्रसिद्धान्येव तत्त्वानि निर्दिश्यन्त इति निश्चये सति तदन्तर्गताव्यक्तपदे [illegible]दरणीयत्वात् । 'न पक्षे न सपक्षे च विपक्षे केवलं स्थितः । चित्रं निस्त्रिंशधूमस्ते प्रता[illegible]पकः ।' इतिकाव्यश्लोकेऽपि नैयायिकपरिभाषामाश्रित्य प्रवृत्ते पक्षादिशब्दे तदीय[illegible]ीयमाणत्वात् । तस्मात्स्मार्तक्रमप्रत्यभिज्ञाव्यक्तपदरूढिभ्यामव्यक्तं प्रधानमित्येतद्युक्त[illegible] 'आत्मानं रथिनं विद्धी'त्यादिना रथिरथहयाद्यात्मना निरूपितेष्वात्मादिषु प्रकृतेषु [illegible] शरीरमिहाव्यक्तशब्देन ग्रहणसाकाङ्क्षमास्त इत्याशङ्क्याह–वपुषो न कश्चिदिह [illegible] इति । अयं भावः। प्रधानस्याकाङ्क्षावतः सन्निधावाम्नानं हि प्रकरणम् । तथा च किं [illegible] परमपदमिति निर्धारणाकाङ्क्षस्य विष्णोः परमपदस्य सन्निधानाम्नानरूपेण प्रकरणेने[illegible]यादीनि तदीयपरत्वप्रमितावपधितयोपयोगित्वेन तदङ्गानि भवन्तु नाम । तानि रथि[illegible]कल्पनायां गृहीतान्येवान्यूनानतिरिक्तान्यत्रापि ग्राह्याणीति केन प्रकरणेन सिद्ध्यन्ति । [illegible]न्द्रियादिभिरसंयतैः जीवः पुनःपुनः संसारमेव प्राप्नुयात् संयतैस्तु मुक्तिमिति प्रदर्श[illegible] रथिरथादिरूपेणाङ्गभावमासाद्य निराकाङ्क्षाणीन्द्रियादीनि पुरुषशब्दोक्तपरमपदपरत्व-

तस्मात् साङ्ख्यं प्रधानमेव न वपुरिति ॥

वपुरिति सिद्धान्तो युक्तः । पूर्वत्र–

प्रतिपादनेऽङ्गभावमपेक्षन्ते । नापि प्रधानं परमपदं स्वकीयपरत्वप्रतिपादने तेषाम
ङ्गभावमपेक्षते । तद्धि 'सा काष्ठे'ति निरतिशयोत्कर्षप्रतिपादनानुसारेण कृत्स्नस्य उ
परत्वावधितयाङ्गभावमपेक्षते । न च कृत्स्नं जगद्रूपकवाक्ये गृहीतम् । शरीरेन्द्रि
षयमनोबुद्धिभोक्तृणामेव तत्र ग्रहणात् । अतस्तदाकाङ्क्षानुसारेण साङ्ख्याभिमतपुरु
तुर्विंशतितत्त्वात्मकसकलप्रपञ्चसमर्पकत्वमेवात्रेन्द्रियादिशब्दानां युक्तम् । एतेन प्र
भावेऽपि सन्निधानाद्रूपकवाक्यगतान्येवेन्द्रियादीनि ग्राह्याणीति निरस्तम् । आ
सन्निधानाद्बलीयस्त्वात् । ननु वैदिकस्याङ्गापेक्षस्यान्यत्र निबद्धमपि वैदिकमेवाङ्गज
न त्वनिबद्धमप्यवैदिकमिति पूर्वतन्त्रनिर्णीतत्वादिह परपदस्य परत्वावधिभूत(रूप
योग्यङ्गाकाङ्क्षायां मुक्तिसंसारप्राप्तिवर्णनोपयोगिरूपणार्थतया प्राङ्निबद्धमपि तदेवे
ग्राह्यं न तु क्वचिदङ्गत्वेनानिबद्धमपि साङ्ख्यादितत्त्वजातमिति चेत् । स्यादप्येवं
र्यादिष्वितिकर्तव्यताकलापस्येवात्र परत्वावधेरिन्द्रियादिकस्याम्नानम् । तस्मात्
म्नानं निरतिशयपरत्वावध्याकाङ्क्षापूरणसमर्थं रूपितं साङ्ख्यस्मृतिप्रसिद्धचतुर्विंश
त्मकं कृत्स्नं जगदस्तीति सन्निधिमात्रलभ्यमाकाङ्क्षापूरणसमर्थं रूपितमिन्द्रियादि
मतो नास्त्यत्र शरीरग्रहणप्रसक्तिरिति । उपसंहरति–तस्मादिति । साङ्ख्यं प्रधान
सङ्ख्यया बुद्ध्या कल्पितं साङ्ख्यमिति आनुमानिकपदविवरणम् । सङ्ख्याशब्दात् शे
ग्दीव्यतोऽण्' । सङ्ख्यानुमानकल्पितं परमेश्वरानधीनं स्वतन्त्रं प्रधानमिहाव्यक्तश
मित्यर्थः । सिद्धान्तप्रतिज्ञां दर्शयति–वपुरिति सिद्धान्तोयुक्त इति । यद्यपि सूत्रे
प्रतिज्ञापदेन नानुमानिकं प्रधानमव्यक्तपदोदितमिति प्रतिज्ञा लभ्यते । तस्यामेव च
ररूपकविन्यस्तगृहीते'रिति सूत्रेण तद्विवरणरूपेण 'पूर्वत्रे'त्यादिभाष्येण च वर्ण्यमानो
समञ्जसो भवति । तत्त्वव्यक्तपदोदितं वपुरिति प्रतिज्ञायां साध्याविशेषात् । तथापि
सूत्रपदलभ्या हेत्वन्वयिनी प्रतिज्ञा स्पष्टेति मत्वा फलिता सिद्धान्तप्रतिज्ञा दर्शिता । त
खल्वाश्रित्य संशयवाक्येऽपि 'शरीरं वे'ति कोट्यन्तरं दर्शितम् । 'पूर्वत्रे'त्यादिहेतुवचनस्य
मर्थः । पूर्वत्रात्मा शरीरं बुद्धिर्मनः इन्द्रियाणि तद्विषया रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाश्चेति
रथिरथसारथितद्वह्यमानतुरगरज्जुतुरगतन्मार्गात्मना रूपिताः । ते च न काव्य इव शोभ
तथा रूपिताः । अध्यात्मप्रकरणत्वा[illegible] । किं तु मुक्त्यर्थोपासनोपकरणत्वाद्वशीकार्यत्वा
वशीकृतान्येतानि तदुपकरणानि भवन्ति । अत एव हि तत्रैव श्रूयते 'यस्त्वविज्ञान
भवति अयुक्तेन मनसा सह । तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ यस्तु वि
नवान्भवति युक्तेन मनसा सह । तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ यस्त्व
ज्ञानवान्भवति अमनस्कः सदा शुचिः । न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥ य
विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः । स तु तत्पदमाप्नोति यतो भूयो न जायत'इति
एवं वशीकार्यत्वाय रथिरथादिरूपकविन्यस्तानां मध्ये शरीरातिरिक्तानामिन्द्रियादिशब्दै

[illegible]त्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रह-
[illegible]इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ॥'

[illegible]शरीरादिषूपासनोपायेषु वशीकार्यत्वाय रथिरथादिरूपकविन्यस्तेषु
[illegible]स्य शरीराख्यरूपकविन्यस्तस्य अव्यक्तशब्देन गृहीतेः । 'इन्द्रियेभ्यः
[illegible]र्थाः' इत्यारभ्य 'सा काष्ठा सा परा गतिः' इत्यन्तेन वशीकार्यत्वाय शुक्त-

[illegible] शरीरस्यैव रूपकविन्यस्तस्याव्यक्तशब्देन ग्राह्यत्वादिति । ननु 'रूपकविन्यस्तशरी-
[illegible]रिति वक्तव्यम् । विशेषणस्य पूर्वनिपातित्वात् । अथोच्येत विवक्षानिबन्धनत्वाद्वि-
[illegible]ष्यभावस्यात्र रूपकविन्यस्तं विशेष्यं विवक्षितमिति । तथापि प्रसिद्धविपरीतविशे-
[illegible]ष्यभावविवक्षायाः फलं वक्तव्यमित्याशङ्का भाष्ये रथिरथादिरूपकविन्यस्ते निर्धार-
[illegible]प्रयोगेण निवर्तिता । 'रूपकविन्यस्तशरीरगृहीते'रित्युक्ते शरीराणां मध्ये यद्रूपकवि-
[illegible]शरीरं तदेव ग्राह्यं न तु तद्व्यतिरिक्तं शरीरमित्युक्तं स्यात् । तत्र यदि मुक्त्युपयोगि
[illegible]योगि च यद्यावच्छरीरं तत्सर्वं रथत्वेन रूपितं तदा रूपकविन्यस्तव्यतिरिक्तस्य
[illegible]भावाद्रूपकविन्यस्तेत्येतद्व्यावर्तकमिति 'विशेषणं विशेष्येण बहुल'(पा० २.१.५७सू)
[illegible]तथासः विफलः स्यात् । यदि रूपकविन्यस्तव्यतिरिक्तमपि शरीरमिष्यते तदापि
[illegible] । रूपकविन्यस्तव्यतिरिक्तस्य शरीरस्याव्यक्तपदग्राह्यत्वप्रसक्त्यभावात् । 'शरीर-
[illegible]विन्यस्तगृहीते'रित्युक्ते तु भाष्यदर्शितेन प्रकारेण रूपकविन्यस्तानामात्मादीनां मध्ये
[illegible] । [illegible]यं रूपकविन्यस्तं तदेव ग्राह्यं न त्वात्मादिकमित्युक्तं स्यात् । तदा शरीरविशेषणं
[illegible]म् । आत्मादिरूपकविन्यस्तान्तरस्य व्यावर्त्यस्य सत्त्वाद्वक्ष्यमाणरीत्या प्राग्रूपकवि-
[illegible]मेव 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था'इति सन्दर्भः परापरभावविवेचनार्थं इत्यव्यक्तपदेन
[illegible]विन्यस्तान्तरस्य ग्रहणप्रसक्तौ तस्य व्यावर्तनीयत्वाच्च । तथा च परिशेषप्रदर्शनफलं
[illegible]रूपकविन्यस्तगृहीते'रिति सूत्रग्रथनमिति भाष्ये निर्धारणसप्तमीप्रयोगेण दर्शितं भ-
[illegible]स्यादेतत् । रूपकविन्यस्तानामेवे'न्द्रियेभ्य'इत्यादिसन्दर्भौ वशीकार्यत्वपरापरभाववि-
[illegible] इत्यस्यार्थस्य सिद्धौ परिशेषादव्यक्तपदेन शरीरं ग्राह्यं स्यात् । सैव कुत इत्याशङ्का-
[illegible]–इन्द्रियेभ्य इति । अयमाशयः । नायं सन्दर्भः पुरुषस्य कृत्स्नजगदपेक्षया परत्वप्र-
[illegible]नार्थः । तथा सति 'विश्वस्मादिन्द्र उत्तर' इतिवत् 'सर्वस्मात्परः पुरुष' इत्येतावत
[illegible]त्वेनेन्द्रियार्थादीनां परापरभाववर्णनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किं तु तेषामेव परापर-
[illegible]चनार्थः । स च परापरभावस्तेषां रथिरथादिभावकल्पनाग्रन्थसिद्धायां वशीकर्तव्य-
[illegible] प्रधानाप्रधानत्वरूप एव वाच्यः । तथा सत्येव पूर्वग्रन्थेनैकवाक्यतालाभात् । पूर्व-
[illegible]भाष्यव्यतिरिक्ता वशीकार्या रूपिताः । इहापि परापरभावेन विविचिताः । सङ्ख्या-
[illegible] तत्सत्यभिज्ञानाच्च साङ्ख्यतन्त्रसिद्धतत्त्वेष्वान्तर्गणिकभेदेन सङ्ख्यासाम्योपपादनस-
[illegible]ऽपि श्रुतविभाजकोपाधिभिस्सङ्ख्यासाम्यासम्भवात् । किं च परापरभावविवेचनस्य
[illegible] वशीकार्यतां विना विषयान्तरं न पश्यामः । ननु, तत्तदुपासनफलभूयस्त्वाल्पीयस्त्वं
[illegible]पयः स्यात् । 'दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तु शतं पूर्णं स-
[illegible] त्वाभिमानिकाः । बौद्धा दशसहस्रं तु तिष्ठन्ति विगतज्वराः । पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठ-
[illegible]चिन्तकाः । पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसङ्ख्या न विद्यते ॥' इति हि वदन्ति । तत्र

त्तरं परा उच्यन्ते । तदेतत्–

'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि॥' इति श्रुतिरेवाग्रे दर्शयति ।

नैवं मनसः इन्द्रियेभ्यः पृथक्परिगणनाभावेन भूततन्मात्रापेक्षया निकृष्टत्वेन 'अर्थेभ्यश्च परं मन' इत्यस्यानुपपत्तेः । एतेन कारणत्वनिबन्धनं भोक्तारं प्रत्यन्त...न्धनं वा परत्ववचनमित्यपि शङ्का निरस्ता । इन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वे 'इन्द्रि... ह्यर्था'इत्यस्य भौतिकत्वे 'अर्थेभ्यश्च परं मन'इत्यस्य चानुपपत्तेः । इन्द्रियेभ्योऽ...ङ्गत्वे तदभावे च तयोरेवानुपपत्तेः । तस्मादिन्द्रियेभ्यः तद्विषया वशीकार्यत्वे प... न्द्रियस्यापि विषयसन्निधौ इन्द्रियविजृम्भणात् । तेभ्यो मनः परम् । मनसि प्रवृत्तौ विषयासन्निधानेऽपि रागादिविजृम्भणात् । तस्मादपि बुद्धिः परा । अध्य... मनसोऽकिञ्चित्करत्वात् । ततोऽप्यात्मा परः । सर्वस्यापि विषयप्रवृत्तेरात्मेच्छा... तत एवात्मा अणुरपि महानिति विशेष्यते । तस्मादपि शरीरं परम् । तदायत्त... मपि पुरुषप्रवृत्तीनाम् । तस्मादपि परः सर्वान्तर्यामी सर्वप्रेरकः परिपूर्णः शिव इ... दयो वशीकार्यतायामुत्तरोत्तरं परा उच्यन्त इत्येव युक्तमिति । 'दर्शयति चे'... व्याचष्टे–तदेतदिति । वशीकार्यत्वे यदुत्तरोत्तरं परत्वमुक्तं तदेतदियं कठवल्ली... दर्शयति । 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेद्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति ... यच्छेच्छान्त आत्मनि' इति मन्त्रेण दर्शयतीत्यर्थः । अस्य मन्त्रस्यायमर्थः । वा... सर्वज्ञानसाधनेन्द्रियजातं मनसि यच्छेत् । बाह्येन्द्रियव्यापकत्वमुत्सृज्य मनो... छेत । विषयविकल्पाभिमुखं तन्मनः आत्मनि निश्चितायां बुद्धौ विषयदोषाध्यव... नियच्छेत्तां बुद्धिं महति प्रत्यगात्मनि नियच्छेत् तदुपादेयताविषयां तत्प्रवणां... च प्रत्यगात्मानं निरुपप्लवे परमात्मनि यच्छेत् तच्छेषताप्रतिपत्तिं कुर्यादिति । ...कथम... लभ्यत इति चेत् पूर्वापरपरामर्शेन वागादिशब्देषु छान्दसव्युत्पत्त्याश्रयणात् । को... न्नियच्छेदिति कर्माधिकरणयुक्तं हि नियमनं द्वितीयादिवाक्येषूच्यते । अतो ... द्वितीयार्थे प्रथमा । 'सुपांसुलु'गिति द्वितीयायास्सुलुग्वा । 'मनसी'इति छान्दसो दी... डियाजीकाराणामुपसङ्ख्यान'मिति सप्तम्या ईकारो वा । चतुर्थवाक्ये तदिति लिङ्ग... 'सुपां सुलु'गिति लुग्वा । पूर्ववाक्ये सप्तमीनिर्दिष्टस्यानन्तरवाक्ये द्वितीयया नि... पूर्ववाक्येषु दर्शनेनात्र तत्पदस्यात्मपरत्वात् । नन्वित्थमनेन मन्त्रेण इन्द्रियमनोबुद्ध्या... वशीकरणक्रम उक्त इत्यस्तु नाम । तावता कथमिन्द्रियार्थमनोबुद्ध्यात्मशरीरेष्वा... वशीकार्यतायामुत्तरोत्तरं प्राधान्यं दर्शितं स्यात् । अर्थशरीरयोस्तत्र ग्रहणमेव नाऽऽ... तस्यापि परमात्मनः वशीकार्यत्वं नोक्तम् । वशीकार्यत्वेनोक्तानामपि इन्द्रियादीनामुत्त... हेतुर्न....त इति चेदुच्यते । योगकालकर्तव्येन्द्रियादिनियमनरूपतद्वशीकरणक्रमप्रदर्शनप... मन्त्रः । अतः विषयशरीरयोरिहाग्रहणम् । विषयसन्निधानपरिहरणरूपं विषयवशीकरण... व्युत्थानकालेऽपि कर्तव्यं हितमितमेध्याशनरूपं शरीरवशीकरणं व्युत्थानकाले तु कर्त... न योगग्रहणेऽपि । अत्रेन्द्रियादीनां वशीकार्यतायां परत्वे 'दर्शयति चे'ति लिङ्गोपन्यास...

...शब्देन वपुरत्र प्रतिपाद्यम् ॥

...प्रधानमव्यक्तमिति प्रसिद्धम्, कथमिह शरीरमुच्यत इत्याशङ्कायामाह–

॥ सू ॥ सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

...मित्यव्यक्तमुच्यते । अव्यक्तमेव शरीरावस्थं कार्यार्हत्वात् अव्यक्तश... इति युक्तमेव ॥

... । स्थालीपुलाकन्यायेनापि लिङ्गोपन्यासदर्शनात् । पूर्वतन्त्रे सौर्यादिषु वैदिकी... 'प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोती'ति लिङ्गदर्शनादिति समर्थनानन्तरं यत्र 'ऐन्द्राग्न... लं निर्वपेद्यस्सङ्ग्रातायु'रित्यादौ वैदिक्या इतिकर्तव्यताया लिङ्गं न दृश्यते तत्र ...जातं स्यादिति शङ्कां 'लिङ्गहेतुत्वादलिङ्गे लौकिकं स्या'दिति(जै०)सूत्रेणोद्भाव्य ...त्वाच्चोदनाशब्दसामान्यादेकेनापि निरुध्येत यथा स्थालीपुलाकेने'ति(जै०)सूत्रेण ...तत्वात् । परमात्मनो वशीकार्यत्वमुपासनाफलं निवृत्तिपर्यन्तमिन्द्रियादिनियम... सिद्ध्यर्थम् । इन्द्रियादिप्रेरकत्वेनोपास्यत्वं सर्वात्मना तन्नियम्यत्वरूपतच्छेषत्वानु...रूपप्रत्यगात्मवशीकरणोक्त्यैवार्थसिद्धं लिङ्गमिन्द्रियादीनां वशीकार्यतायामुत्तरो...लिङ्गं तन्नियमनक्रमवचनमेव । स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरक्रमेणैवोपायोपदेशस्य लक्ष्यवे... दिषु दृष्टत्वात् । तस्मा'दिन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इत्यादिसन्दर्भस्यरूपकवाक्यैकवाक्य...त्वात् तत्पूर्वका'यच्छेद्वाङ्मनसी'इत्यादिलिङ्गदर्शनाच्च प्राग्रूपकवाक्ये वशीकार्यत्वेनो...न्द्रियादीनामुत्तरोत्तरं परत्ववर्णनपरतया शरीरातिरिक्तेष्विन्द्रियादिशब्दैर्गृहीतेषु ... शरीरमव्यक्तपदेन ग्राह्यमिति युक्तमित्युपसंहरति–ततोऽव्यक्तेति ॥ उत्तरसू...त्रं शङ्कां दर्शयति–प्रधानमिति । यद्यपि साङ्ख्यतन्त्रसिद्धतत्त्वगणनप्रत्यभिज्ञा...याऽव्यक्तपदस्य प्रधाने तदीया प्रसिद्धिः श्रुताव्यक्तपदार्थनिर्णये न प्रयोजिका, ... न व्यक्तमिति यौगिकप्रसिद्धिः प्रधाने सम्भवति न तु शरीर इति शङ्काभिप्रायः ॥

...क्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥ सूक्ष्मपदं व्याचष्टे–सूक्ष्ममित्यव्यक्तमुच्यत इति । ...तीन्द्रियं प्रधानम् । साङ्ख्याभिमतप्रधाननिर्देशके पूर्वसूत्रादानुमानिकपदेऽनुवर्तयितुं ...त्र पदान्तरेण प्रधाननिर्देशो न साङ्ख्याभिमतमनुमानकल्प्यं स्वतन्त्रं प्रधानमिह ...तं तदनुमानस्य द्वितीयाध्याये दूषयिष्यमाणत्वेन तस्याप्रामाणिकत्वात् किंत्वस... 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः' 'क्षरात्मानावीशते देव एकः' 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गु... संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतु' रित्यादिश्रुतिप्रसिद्धं परमेश्वराधीनमिति ज्ञापनाय । ...धारणार्थमभिप्रेत्यापेक्षिताध्याहारेण सूत्रं योजयति–अव्यक्तमेवेति । सूक्ष्मस्य स्थूलावस्थाविशेषः शरीरमिति सूक्ष्मावस्थावाचकपदेन तदेव स्थूलावस्थं लक्ष्यते । ...णि शरीराव्यक्तपदयोरैकार्थ्यावश्यंभावादिति भावः । ननु तयोरैकार्थ्यावश्यंभावे ...रपदमव्यक्तलक्षकं किं न स्यादिति शङ्कां 'तदर्हत्वा'दिति सौत्रपदव्याख्यानेन निराक... कार्यार्हत्वादिति । उपासननिरसनरूपकार्यार्हं खलु वशीकार्यप्रदर्शकवाक्ये तत्तारत...पदर्शकवाक्ये च ग्राह्यम् । तत्तु शरीरावस्थमेव न सूक्ष्मावस्थमिति न वैपरीत्यशङ्कावकाश...ति भावः । अतः 'शरीररूपकविन्यस्तगृहीते'रित्युक्तं युक्तमित्युपसंहरति–युक्तमेवेति ॥ तत्रैव

युक्त्यन्तरमाह—

॥ सू ॥ तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

आत्मशरीरादिकं परमेश्वराधीनतया अर्थवत् उपासनानिर्वृत्तये
परमेश्वरोऽन्तर्यामी सर्वमात्मादिकं प्रेरयन्नेव चोपासनोपायत्वेन व
ष्ठेति प्राप्यत्वेन च ‘सा परा गतिः’ इति प्रोच्यते । ततोऽव्यक्तमिह श

॥ सू ॥ ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

यदि सांख्यं प्रधानमत्राव्यक्तं तदाऽस्य ज्ञेयत्वमुच्येत । न च तदस्ति
न कापिलमव्यक्तम् ॥

हेत्वन्तरपरत्वेनोत्तरसूत्रमवतार यति—युक्त्यन्तरमिति ॥ सू ॥ तदधीनत्वादर्थ
‘अर्थव’दित्यस्य विशेष्याध्याहारपूर्वकं सूत्रस्याक्षरार्थमुक्त्वा तस्य युक्त्यन्तरपर्यव
नाय तात्पर्यमाह—परमेश्वरोऽन्तर्यामीति । उपासनोपायत्वेन वशीकार्येषूत्
परमेश्वरः श्रुतावुच्यते ‘सा काष्ठे’ति । तस्य च तथात्वं सर्वान्तर्यामिण इति । त
तदधीनस्यैव सतः आत्मशरीरादेरुपासननिर्वर्तनरूपफलकत्वात् । अतो यानि वश
पेक्ष्य परमेश्वरसर्वोत्तरावधित्वं प्रदर्शयिषितं तेषा सर्वेषामनुपस्थापनेन तदपेक्षं त
न शक्यमिति शरीरेऽपि केनचित्पदेन ग्राह्ये परिशेषादव्यक्तपदेन तद्ग्रहणमिति
अतोऽव्यक्तपदेन शरीरग्रहणमिति सूत्रस्यावृत्त्या हेत्वन्तरपरत्वमित्यभिप्रेत्याह—प
चेति । परमेश्वरः प्राप्यत्वेन चोच्यते ‘सा परा गति’रिति । वशीकार्यपरापरभाव
प्रस्तावे प्राप्यत्ववचनं तदर्थतयैवार्थवद्वक्तुमुचितम् । भवति च शरीरपरमव्यक्तपद
पादकस्य परिशेषस्य प्रदर्शनेन तदर्थवत्तदधीनत्वात्परिशेषस्य । अन्यथा रूपकप्रस्ता
नसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पद’मिति
रूपितं परमपदमव्यक्तपदेन गृह्यतामिति शङ्कास्पदत्वेन परिशेषासिद्धेः । तस्माद
पपादनार्थप्राप्यत्ववचनपरामर्शादपि शरीरपरमव्यक्तपदमवसीयत इति भावः । एवं
वाक्ये इन्द्रियादिवशीकरणवाक्यरूपपूर्वापरग्रन्थपर्यालोचनया ‘सा काष्ठा सा परा
रिति विषयवाक्यान्तर्गतवाक्यद्वयपर्यालोचनया च न्यायविचारणायां नास्त्यत्र स
न्त्रसिद्धतत्वग्रहणशङ्कावकाश इति समर्थितम् ॥ ये त्वत्र क्रमिकमहदव्यक्तपुरुषश्रव
सन्तुष्टाः श्रद्धाजडा मन्यन्ते इदमेव वाक्यं साङ्ख्यतन्त्रस्य मूलं भवितुमर्हति न
मूलमत्यन्तासतमाः कपिलादयो महर्षयः प्रणयेयुरिति, तान्प्रत्याह— सू ॥ ज्ञेयत्
नाच्च ॥ ४ ॥ यदीदमेव वाक्यं साङ्ख्यमतस्य मूलमभविष्यत्, तदा ‘निर्गुणपुरुषान्त
त्कैवल्य’मिति वदतां साङ्ख्यानामभिमतं प्रधानस्य मुमुक्षुज्ञेयत्वमपि अत्रावक्ष्यत् ।
नोच्यते । विभूतिविशेषप्राप्तये प्रधानस्योपास्यत्वं तस्य च स्वतन्त्रकारणत्वमित्यादि
मभिमतमत्र नोच्यते । अतो नैतन्मूलकं साङ्ख्यतन्त्रमिति श्रद्धेयम् । न हि
शास्त्रं प्रमाणयन्ति तत्र तच्छास्त्रवर्णितं नोक्तमिति युज्यते । नन्वसिद्धं ज्ञेयत्वावचन
‘अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः पर
निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते॥’ इत्युत्तरमन्त्र एव हि तस्य ज्ञेयत्वं वदति शब्दादिहीनत्वो

...त्यस्योक्तमस्तीत्याशङ्क्य परिहरति—

॥ सू ॥ वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

...मस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः
...निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते’ (कठ० ३-१५, १३) इत्यग्रेतनमन्त्रः
...यतां वदतीति चेत् न, ‘यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः’ इति प्राज्ञस्यैव पूर्वं
... । ततोऽव्यक्तं शरीरमेव ॥

...स्य प्रसङ्ग एव नास्तीत्याह—

॥ सू ॥ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

...नामुपास्योपासनोपासकानामेवात्र प्रकरणे ज्ञेयतया प्रश्नोपन्यासः
... प्रधानादेः । यथा—‘तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।
...योगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥’ (कठ. २-१२)

...तया च निचाय्यस्य ज्ञेयस्य प्रधानत्वावगमादित्याशङ्कामुत्थाप्य परिहरतीत्याह—
...ति । श्रुत्योच्यमानमिति शेषः ॥ सू ॥ वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥५॥
...नसी प्राज्ञ’इति प्राज्ञस्यैव प्राक्प्रकृतत्वा’’दिति परिहारसूत्रांशव्याख्यानस्याय-
... मन्त्रे ‘तद्यच्छेच्छान्त आत्मनी’ति यस्मिन् शान्त आत्मनि प्रत्यगात्मनो निय-
...विज्ञानायैव च बाह्येन्द्रियमनोबुद्धिप्रत्यगात्मनां संयमनमुक्तं स एव प्राज्ञपर-
...प्राप्यत्वेनोच्यते । तस्यैव पश्चात्प्रकृतत्वात् । तस्मान्मन्त्रादधस्तात् ‘येषु सर्वेषु
...त्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि’रिति मन्त्रे प्रकृत-
... । यद्वा ‘यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ’इति मन्त्रे प्राज्ञशब्दः परमेश्वर इत्यभिप्रेत्य प्राज्ञस्य
... प्रकृतत्वमुक्तम् । सर्वान्तर्यामी परमेश्वर एवोपासकानुजिघृक्षया तस्य वागादिसं-
...पादयति ‘यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः’इति प्रागप्युक्तत्वात् इत्यस्मिन्नर्थे ‘यच्छेद्वा-
...इति मन्त्रस्य तात्पर्यमिति तदभिप्रायः । शब्दादिहीनत्वमक्षरवाक्ययोः परमात्म-
...सिद्धम् । महतो भोक्तुरात्मनः परत्वं च तस्य प्रसिद्धमेव । नन्वस्तु नाम प्राज्ञस्य
...तथापि यथात्रैव ‘योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति
...यथाश्रुत’मिति मन्त्रे जीवस्य गतिर्वर्णिता । एव‘मशब्द’मिति मन्त्रे प्रधानस्य
...वचनं स्यादित्याशङ्क्याह—सू ॥ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥
...मितिपदस्य विवरणं—ज्ञेयतयेति । उपन्यासः प्रतिवचनम् । प्रश्नविहित उपन्यासः
... । प्रतिवचनस्य उपास्योपासनोपासकत्रयविषयत्वदर्शनादेव प्रश्नस्य तत्त्रयवि-
...षयत्वमवगन्तव्यमिति प्राथमिकस्यापि प्रश्नस्य सूत्रे पश्चान्निर्देशः । तथैव प्रथमं
...मुदाहरति—अध्यात्मेति । आदिशब्देन ‘मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाती’ति
...गृह्यते । तावतैव प्रतिवचनस्य तत्त्रयविषयत्वमवगन्तुं शक्यमित्यभिसन्धाय ‘तं

... सर्वेषु मूलपुस्तकेषु ‘यथा—तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्ट’ मित्यादिः ‘हर्षशोकौ जहाति ॥’ इत्यन्तः
... । ‘अध्यात्मयोगाधिगमेन देव’मिति तृतीयपादमात्रोदाहरणविशिष्टो मूलपाठ एव शिवार्कमणिदीपिका-
... प्रतीकोद्धरणादिना स्पष्टमवगम्यते ।